अथ भाषाविवृति सहित गीता प्रारंभः

श्रीगणेशाय नमः ॥ आत्मतत्त्वं स्वप्रज्ञो सुविचार्य पुनः पुनः ॥ कुर्वेऽहं भाषया व्याख्यां गीतायाः कृष्णतुष्टये ॥ १ ॥ येषां संस्कृ
त भाषायामभ्यासो नास्त्यथापि च ॥ छंदोबद्धेषु ग्रंथेषु भाषया रचितेष्वपि ॥ २ ॥ तेषां गीतार्थबोधाय भाषया ऽनतिविस्
तः ॥ स्पष्टार्थः सुखबोधश्च टीपोयं क्रियते मया ॥ ३ ॥ शास्त्रिणा रघुनाथेन रामचंद्रात्मजेन वै ॥ अनेन प्रीयतां देवो
भगवान् श्रीपतिः स्वराट् ॥ ४ ॥ अखंड सच्चिदानंद परिच्छेद विवर्जिते ॥ श्रीकृष्णाख्ये परधाम तदहं ह्यनुयामि
ति ॥ ५ ॥ भगवद्ध्यानमेवात्र विपदां भंजनं स्मृतं ॥ तृष्णानाशनं चैव नान्यदस्ति विमर्शितं ॥ ६ ॥ तथा सुखाकरं
त्येतत भयरुद्भयनाशनः ॥ अतःशिष्यनम्य संशांत्यै प्रयासोऽयं मया कृतः ॥ ७ ॥ अत्र न्यूनोऽधिको वार्थो विरुद्धो वा
भवेद्यदि ॥ संशोध्यः पंडितैरेव मदुपांजलिरर्थ्यते ॥ ८ ॥ मीमांसान्यायपंचास्य माधवाचार्य सूरिणा ॥ शिष्यस्यैषा
कृतिर्भूयाद्रघुनाथस्य सन्मुदे ॥ ९ ॥ आत्मा स्वभावेंकरून सच्चिदानंदरूप आणि देशकाल वस्तूंनी जे परिच्छेद त्यां
हीं करून रहित अद्वितीय आणि असंगस्वरूप असा असताही अघटित घटना करणारी जी परमात्मशक्तिरू
प माया तिचे योगानें ईश्वर देव तिर्यक आणि मनुष्य इत्यादि अनंत जीवांचे स्वरूपानें भेदास न पावून उपास्योपास
क भावाप्रतही पावून या प्रपंचांत नटतो ॥ यासर्व नटण्यास मायाच कारण आहे ॥ ती माया सत् किंवा असत् यांतून
कोणत्याही स्वरूपानें वर्णन करण्यास शक्य नाहीं अशी जरी ती अनिर्वचनीय आहे आणि इंद्रियांस गोचर नाहीं
तथापि जशी वन्हीवरील दाहस्फोटांस उत्पन्न करणारी शक्ति वन्हीपेक्षां पृथक् प्रत्यक्ष दिसत नसतां दाहस्फोटादि
क जीं कार्यें होतात त्यांवरून ती होते असें अनुमान होतें। याप्रमाणें ज्याची रचना कशी होते असें मनांत येण्यास
दुर्घट आहे असें जें जगद्रूप कार्य प्रत्यक्ष दिसतें त्यावरून यास उत्पन्न करणारी अशी मूलकारणभूत ब्रह्माची शक्ति
आहे असें अनुमान होतें। यावरून ही माया सिद्ध होते। परंतु तिचें स्वरूप पाहिलें असतां परब्रह्मस्वरूपाहून निराळें
नाहीं। परब्रह्माचेच सत्तेनें ही आहे भासते अशा व्यवहारास योग्य होते ॥ या माया शक्तीनें जीव आणि ईश्वर यांस

निर निराळें भासविलें आहे॥ तें असें - ही माया सत्व रज तमो गुणांनीं युक्त अशी त्रिगुणात्मक एकच आहे॥ तथापि माया आ
णि अविद्या या भेदानें दोन प्रकारची आहे॥ विशुद्ध सत्व म्हणजे रज आणि तम या गुणांनीं मलिन झालेल्या सत्वगुण त्या
चे प्राधान्यानें तीस माया म्हणतात॥ आणि मलिन सत्व म्हणजे रज आणि तम या गुणांनीं मलिन झालेला सत्वगुण त्या
चे प्राधान्यानें तीस अविद्या म्हणतात॥ अविद्येसच अज्ञान असें म्हणतात॥ मायेचे ठायीं झालेला जो सच्चिदानंदरू
प परब्रह्माचा प्रतिबिंब त्यास ईश्वर असें म्हणतात आणि अविद्येचे ठायीं झालेला जो परब्रह्माचा प्रतिबिंब त्यास जी
व असें म्हणतात॥ येथें बिंबप्रतिबिंब भाव जसा दर्पणांत मुखाचा प्रतिबिंब होतो त्याप्रमाणें समजूं नये॥ मायारूप उ
पाधीचे संबंधानें मायेवरील जे जगत्कर्तृत्वादिक धर्म त्यांचें परब्रह्माचे ठायीं भासणें आणि परब्रह्माचे सत्तेनें मायेवर
भासणें। तसेंच अविद्या किंवा तिचें कार्य जें अंतःकरण बुद्ध्यादिक जीवाचे उपाधी त्यांवरील जे काम - संकल्प - कर्तृ
त्व भोक्तृत्वादिक धर्म त्यांचें परमात्म्याचे ठायीं भासणें। आणि परमात्म सत्तेनें आहे - भासतें - असें अविद्या अंतःकरणा
त्यादिकांवर सत्तादिकाचें भासणें - असा बिंबप्रतिबिंब भाव येथें समजावा॥ माया प्रतिबिंब जो ईश्वर तो आपले उपाधिभू
त मायेस आपले स्वाधीन ठेवितो॥ मायेचे स्वाधीन आपण होत नाहीं - म्हणजे मायेनें केलेलें जें - आपले स्वरूपाचें आवर
ण तेणे करून युक्त न होतां तो सर्वज्ञ - सर्व जगाचा कर्ता - नियंता असाच राहिला आहे॥ अविद्या प्रतिबिंब जो जीव तो अविद्ये
चे स्वाधीन झाला आहे - म्हणजे अविद्येचे आवरणामुळें आपले सच्चिदानंद - अद्वय आणि असंग अशा स्वरूपाचे अज्ञा
नानें युक्त झाला आहे॥ यास्तव तो अल्पज्ञ - परिच्छिन्न कर्ता - भोक्ता - संसारी - सुखी - दुःखी असा झाला आहे आणि सत्व
गुणाचे मालिन्याचे तारतम्यानें म्हणजे अधिक न्यूनपणानें तारतम्याप्रत पावलेली जी अविद्या तद्रूप उपाधीचे योगानें देव
मनुष्य तिर्यगादि भेदानें प्रतिशरीरांत भिन्न भिन्न झाला आहे। अशी जी जीवेश्वराची प्रक्रिया आहे ही विषयीं - जीव आ
णि ईश यांप्रत आभासें करून करते आणि आपण माया आणि अविद्या होते - अशा अर्थाची श्रुति प्रमाण आहे॥

तो परमेश्वर जीवानें केलेले शुभाशुभ कर्मांचें जें सुख दुःखानुभवरूपफल तें जीवास प्राप्त होण्यासाठीं आका-
शादिक पंचभूतें आणि त्यांचीं जीं देहेंद्रियादिक कार्यें यांची उत्पत्ति करून यासृष्टीत आपल्या सद्रूपानें किंवा-
आपला जो अंश जीव त्याचे स्वरूपानें प्रवेश करतो ॥ जीव तर मायेनें केलेले आवरणामुळें आपले सच्चिदानंद अ-
द्वय आणि असंग अशा स्वरूपाचे विस्मृतीनें अविद्या आणि तिचें कार्य जें अंतःकरण बुध्यादिक त्याचे ठायीं
तादात्म्याच्या अभिमानानें त्यांवरील कर्तृत्व भोक्तृत्वादिक धर्म आपणावर मानून शुभाशुभ कर्मानुष्ठान करू-
न त्याचे फलोपभोगासाठीं कर्मानुसार देव मनुष्य तिर्यगादिक योनींचे ठायीं जन्मास यावें मरण पावावें अ-
शा संसारचक्राच्या प्रवाहांत पडून सुख दुःखानुभवरूप कर्मफलें भोगितो ॥ याप्रमाणें संसारचक्रांत भ्रम-
ण करीत असतां त्यास कधींही विश्रांति प्राप्त होत नाहीं ॥ हा संसार जो जीवास झाला आहे हा वास्तविक न-
सून जसा जीव जागृदवस्थेंतील आपले मनुष्यादिक स्वरूपाचे अज्ञानामुळें पाहिलेले ऐकिलेले जे पदा-
र्थ त्याविषयींचे मनांतील जे संस्कार त्यांचे योगानें मी इंद्र राजा गज अश्व खर झालों असे अनेक प्रकार-
चे प्रसिद्ध स्वप्न पाहतो त्याप्रमाणेंच आपले सच्चिदानंद अद्वय आणि असंग अशा स्वरूपाचे अज्ञानामुळें-
मी उत्पन्न झालों। माझा जनक। ही माझी माता। हें माझें गृहक्षेत्रादिक। ही माझी स्त्री। हे माझे पुत्रादिक। हें माझें कु-
ल। हे माझे शत्रु। हे माझे मित्र। हें माझें धन। ही माझी विद्या। हे माझे सहृत्। हे माझे बांधव। असें स्वप्न अविद्या-
रूप निद्रेंत पाहतो - आणि संसारचक्रांत भ्रमतो ॥ या सर्व अनर्थास मूळ अविद्याच आहे - जीस स्वरूपाचें अ-
ज्ञान असें म्हणतात ॥ प्रसिद्ध स्वप्नाची निवृत्ति जशी जागृत होऊन आपले मनुष्यादिक स्वरूपाचें यथार्थ ज्ञानावि-
णा होत नाहीं तशी या अविद्यारूप निद्रेंत जीवास जो संसार भ्रमणरूप स्वप्न झाला आहे त्याची निवृत्ति आपलें-
जें वास्तविक सच्चिदानंद अद्वय आणि असंग असें स्वरूप त्याचे बोधाशिवाय होत नाहीं यास्तव परमेश्वराचेउद्दे-

ज्ञानें केलेलें जें स्वकर्मानुष्ठान तेणें करून चित्तशुद्धि होऊन तद्द्वारा आत्मस्वरूपाचे यथार्थ ज्ञानाविषयीं इच्छा होऊन गुरूस शरण होऊन गुरूपासून महावाक्याच्या उपदेशें करून ब्रह्मात्मतत्वसाक्षात्कार झाल्यानंतर अविद्येची निवृत्ति होऊन आपलें जें सच्चिदानंद अद्वय आणि असंग असें स्वरूप तेणें करून स्थिती होणें - असा जो धर्मार्थकाममोक्षरूप चतुर्विध पुरुषार्थी मध्यें मुख्य मोक्षरूप पुरुषार्थ - त्याची प्राप्ति होऊन जीवानें कृतकृत्य व्हावें यासाठीं कर्म उपासना आणि ज्ञान एतद्रूप सर्व त्रिकांड वेद प्रवृत्त झाले आहेत ॥ त्यांत कर्मकांडांत जीं कर्में सांगितलीं आहेत त्यांचें परमेश्वराचे उद्देशानें अनुष्ठान करून चित्तशुद्ध झालें म्हणजे परमेश्वराचे प्रसादानें या लोकचें आणि स्वर्गादिक लोकचें जें विषयसुख तें सर्व नाशवंत आहे व आत्मस्वरूपसुख तेंच नित्य आहे आणि तें सच्चिदानंदरूप आहे। त्यासच मोक्षसुख म्हणतात। असा नित्यानित्य वस्तुविवेक उत्पन्न होऊन या लोकांतील आणि ब्रह्मलोकापर्यंत जे स्वर्गादिक लोक त्यांतील सुखाचे भोगाविषयीं विराग म्हणजे वैराग्य उत्पन्न होतें ॥ नंतर शमदमादिक जीं साधनें तीं उत्पन्न होऊन सच्चिदानंद ब्रह्मस्वरूप जो स्वात्मा त्यानें अपरोक्ष म्हणजे प्रत्यक्ष ज्ञान व्हावें अशी इच्छा उत्पन्न होते ॥ त्या इच्छेसच विविदिषा असें म्हणतात ॥ ती उत्पन्न झाल्यावर ब्रह्मात्मतत्वज्ञान होण्यासाठीं वेदवेदांतवेत्ता जो गुरु त्यास शरण जाऊन गुरुपासून वेदांतश्रवण करावें ॥ वेदांताच्या आदि मध्यांताचा चांगला विचार केला म्हणजे सर्व वेदांतानें अद्वितीय आणि सच्चिदानंद असंग ब्रह्मस्वरूप जो आत्मा त्याचें प्रतिपादन करणें याविषयींच मुख्य तात्पर्य आहे असा जो निश्चय त्यास उत्पन्न करणारी - जी मनाची विचाररूप क्रिया तीस वेदांतश्रवण म्हणतात ॥ अशाप्रकारें गुरूपासून श्रवण झालें म्हणजे कर्मकांडांत शाखाभेदानें किंवा काम्यफलभेदानें जसा कर्मस्वरूपाचा भेद सांगितला आहे - तो असा - होत्र ऋक्शाखीयांनीं करावें। आध्वर्यव यजुःशाखीयांनीं करावें। औद्गात्र सामवेदीयांनीं करावें। असा कर्मभेद शाखाभे

दान आहे॥ पुत्रकामानें पुत्रेष्टी करावी। वृष्टीची इच्छा ज्यांस आहे त्यांणीं कारीरीनामक इष्टी करावी। ज्यांस इंद्रियांची
इच्छा आहे त्यांणीं दधिरूप द्रव्यानें अग्निहोत्र होम करावा। असा फलभेदानें कर्मभेद आहे॥ याप्रमाणें वेदांत प्रतिपा
द्य वस्तूचा भेद नाहीं॥ सर्व वेदांचें तात्पर्य एकच अद्वितीय ब्रह्मात्मतत्त्व प्रतिपादन करण्याचें आहे असा सांगि
तलेले वेदांतश्रवणानें निश्चय होतो॥ हें श्रवण जीव प्रधान म्हणजे प्रकृति आणि ब्रह्म यांतून कोणतें कोणत्या वाक्या
चें प्रतिपाद्य आहे असा संशय होण्याजोगीं जीं वेदांतांतील वाक्यें तीं विचारांत घेऊन त्याविषयीं संशय हा पक्ष-
आणि सिद्धांत हीं दाखवून त्यांसीं ब्रह्मसूत्रांचें प्रथमाध्यायांत सविस्तर निरूपिलें आहे॥ या प्रथमाध्यायास समन्वया
ध्याय असें म्हणतात॥ सांगितलेल्या प्रकारें वेदांतश्रवणानें अद्वितीय असंग सच्चिदानंद परब्रह्मस्वरूप आत्मत-
त्त्व सर्ववेदांतप्रतिपाद्य आहे असा जरी निश्चय झाला तरी मी कर्ता भोक्ता संसारी म्हणजे दुःखी असा कर्तृ
त्व भोक्तृत्वादिक धर्मांनीं युक्त असें आत्मस्वरूप प्रतीतीस येतें। तें आत्मस्वरूप अकर्तृ अभोक्तृ असंग अ
द्वितीय असें कसें होईल अशी त्या श्रवण केलेल्या अर्थावर असंभावना होते॥ यामुळें श्रवणापासून झालेला जो
अद्वितीय ब्रह्मात्मबोध तो दृढ होत नाहीं॥ यास्तव श्रुतार्थावरील असंभावना दूर होऊन त्याविषयींचा निश्चय
दृढ होण्यासाठीं त्याचें मनन करावें असा वेदांतांत श्रवणानंतर मननाचा उपदेश केला आहे॥ मनन म्हणजे श्रुता
र्थाचें युक्तींहीं करून अनुचिंतन करणें॥ तें केलें म्हणजे पूर्वोक्त असंभावना निवृत्त होते॥ ती अशी - जरी मी क
र्ता भोक्ता असे कर्तृत्व भोक्तृत्वादिक धर्म आत्म्यावर प्रतीतीस येतात तथापि ते वास्तविक आत्म्यावर नाहीं
त॥ कर्ता भोक्ता हें आत्म्याचें वास्तविक स्वरूप नाहीं॥ कर्तृत्व भोक्तृत्वादिक मनाचे वृत्तिरूप धर्म आहेत असें
श्रुतींत सांगितलें आहे आणि तें जो मन आहे तेव्हांच हे भासतात। सुषुप्तिकाळीं मनाचा लय झाला म्हणजे हे प्रती
तीस येत नाहींत॥ आत्मस्वरूप तर सर्व अवस्थेंत प्रतीतीस येतें॥ यास्तव अविवेकामुळें जीवास जो मनाचेच

यींतादात्म्यभ्रम झाला आहे त्यामुळें मन बुद्धि इत्यादिकांवरील जे कर्तृत्वादिक धर्म ते तो आपले ठायीं मानितो आणि मी कर्ता भोक्ता असा व्यवहार करितो ॥ जसा तप्त लोहाचा गोळा आणि वन्हि यांचे अभेदज्ञानानें लोहच जाळतें असा दग्धृत्वव्यवहार लोहावर होतो किंवा जलावर गंध नसतांही गंधयुक्त जे पृथिवीचे अवयव त्यांचे संबंधानें जलावर हें सुगंधि आहे असा व्यवहार होतो तसाच हा वरचा व्यवहार होतो ॥ विवेकें करून मी मन बुद्धि इत्यादिकांपेक्षां भिन्न आहें असें ज्ञान झालें म्हणजे आपलें स्वरूप कर्तृ भोक्तृ नाहीं। अकर्तृ अभोक्तृ आणि सच्चिदानंदासंग ब्रह्मरूपच आहे असा दृढनिश्चय होऊन पूर्वोक्त असंभावना नाहींशी होते ॥ या प्रकारचें मनन व्यासांनीं ब्रह्मसूत्रांतील द्वितीयाध्यायांत सविस्तर निरूपिलें आहे ॥ या अध्यायास अविरोधाध्याय असें म्हणतात ॥ या प्रकारचे मननानें श्रवण केलेल्या अद्वितीयब्रह्मतत्त्वाविषयींची असंभावना जरी निवृत्त झाली तरी कोट्यावधि जन्मांचे ठायीं झालेली जी मनदेहादिकांवरील मी मनुष्य गोर ब्राह्मण मी कर्ता भोक्ता इत्यादिक विपरीत भावनात्मक बुद्धि तिचे दृढ अभ्यासाचे संस्कारामुळें देह मन इत्यादिकांवरील आत्मत्व बुद्धि आणि आत्म्यावरील कर्तृत्वादि विषयींची बुद्धि निवृत्त होत नाहीं ॥ ती पुनः पुनः प्राक्तन संस्कारानें उत्पन्न होते यास्तव ती विपरीत बुद्धि न होण्यासाठीं मननानंतर निदिध्यासन करावें असा वेदांतांत उपदेश केला आहे ॥ ध्येयाकार जी अंतःकरणवृत्ति तीमध्यें अन्यविषयाकार वृत्तींचा समावेश न होतां जो परमात्माकार वृत्तींचा निरंतर प्रवाह त्यास निदिध्यासन म्हणावें ॥ यासच ध्यान असें म्हणतात ॥ हें निदिध्यासन चित्तशुद्धि होऊन मनाची एकाग्रता झाल्याशिवाय होत नाहीं ॥ यास्तव कर्में करून चित्तशुद्धि झाल्यावर सगुण परमेश्वराचें ध्यान करण्याविषयीं उपदेश केला आहे ॥ त्या ध्यानासच उपासना असें म्हणतात ॥ त्या सगुण परमेश्वराचे उपासनेनें परमेश्वररूप ध्येय वस्तूकडे मनाची एकाग्रता करण्याचा अभ्यास झाला म्हणजे ध्यानरूप जें निदिध्यासन तें साध्य होतें ॥ तें निदिध्यासन सांगितलेलें श्रवण आणि मनन ज्या-

नीं केलें नाहीं त्यांस उपनिषदांत ज्या सगुण ब्रह्माच्या उपासना सांगितल्या आहेत त्यांचे अभ्यासानें प्राप्त होतें ॥ ज्यांनीं सगुण ब्रह्मोपासन केलें नाहीं त्यांस श्रवण मनना नंतर केलेल्या ब्रह्माभ्यासानें प्राप्त होतें ॥ ज्या अद्वितीय सच्चिदानंदासंग ब्रह्मात्मतत्वाचें गुरुपासून श्रवण केलें आहे त्याचें परस्पर एकमेकास वादकथारूप संवादानें कथन करणें आणि त्याचेंच निरंतर चिंतन करणें -किंवा त्या तत्वाचा दुसऱ्यास उपदेश करणें आणि आत्मतत्वाशिवाय दुसरे विषयाचें मनांत चिंतन न करणें - किंवा त्याविषयींचे शब्द न बोलणें आणि निरंतर आत्मतत्वाविषयींचेंच चिंतन करणें-किंवा शब्द बोलणें-यास ब्रह्माभ्यास असें म्हणतात ॥ हें निदिध्यासन व्यासानीं ब्रह्मसूत्रांचे तृतीयाध्यायांत सविस्तर निरूपिलें आहे ॥ अशाप्रकारच्या निदिध्यासनानें देहादिकांचे ठायीं जी आत्मत्वबुद्धिरूप विपरीतभावना तिची निवृत्ति झाल्यानंतर गुरूपदिष्ट महावाक्यापासून सच्चिदानंद अद्वितीय आणि असंग जें ब्रह्म तें मीच आहें असा अनुभवात्मक साक्षात्कार होऊन त्याचे योगानें सर्व अनर्थास मूळकारण जी अविद्या तिची निवृत्ति झाल्यानंतर आपले सच्चिदानंदात्मक असंग ब्रह्मस्वरूपानें स्थितिरूप मोक्ष जीवास प्राप्त होऊन तो कृतकृत्य होतो ॥ हाच मुख्यार्थ सर्व वेदांतांत सांगितला आहे ॥ त्याचेंच सविस्तर प्रतिपादन वेदव्यासानीं ब्रह्मसूत्रांतचार अध्यायांनीं केलें आहे ॥ हा अर्थ सर्व वेदांताचा उत्तम विचाररूप जी मीमांसा तीणें करून साध्य आहे ॥ परंतु ज्यांस मीमांसा समजण्यास साधनभूत जीं तर्क सांख्य आणि योग इत्यादिशास्त्रें त्यांचें अध्ययन नाहीं त्यांस तो समजणें दुर्घट आहे आणि जे मंदमति आहेत त्यांसही समजणें दुर्घट आहे । यामुळें त्यांस तत्वज्ञान होऊन मोक्ष होणार नाहीं ॥ यास्तव वेदव्यासांनीं महाभारतांत श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांचा संवादरूप जें अष्टादशाध्यायात्मक गीताशास्त्र त्यांत कलभरी तीनें अर्जुनानें प्रश्न करावा आणि भगवंतानीं त्याचें उत्तर सांगावें अशाप्रकारानें तो अर्थ सर्व निरूपिला आहे ॥ या गीताशास्त्रांत त्रिकांड वेद प्रतिपाद्य जीं कर्म उपासन आणि ज्ञानहीं

तोनही यथार्थ समजावीं यासाठीं तीं प्रथमाध्यायापासून साहा अध्यायापर्यंत कर्म। साहाव्या अध्यायापासून बारा अध्यायापर्यंत भगवद्भक्तिरूप उपासना। आणि बाराव्या अध्यायापासून अठरा अध्यायांपर्यंत ज्ञान - अर्जुन प्रश्नोत्तर रूपानें भगवंतांचे बोलण्यांत त्यांचीं निरनिराळीं स्वरूपें - आणि त्यांचीं निरनिराळीं साधनें - आणि त्यांचीं निरनिराळीं फळें सांगून निरूपिलीं आहेत ॥ कर्म आणि ज्ञान यांचा समुच्चय म्हणजे अनुष्ठान तें एककाळीं संभवत नाहीं यास्तव प्रथमचे आणि शेवटचे अध्याय षट्कांत त्यांचें निरूपण केलें आहे ॥ भगवद्भक्तीचें कर्मकाळीं आणि ज्ञानकाळीं अनुष्ठान संभवतें यास्तव दोहोंच्या मध्यें मध्यम षट्कांत तिचें निरूपण केलें आहे॥ ती भगवद्भक्ति कर्ममिश्र ज्ञानमिश्र आणि शुद्ध अशी तीन प्रकारची आहे ॥ त्यांत प्रथम षट्कांत कर्म आणि कर्मत्याग यांच्या निरूपणानें महावाक्यांतील त्वंपदाचा शुद्धात्मरूप अर्थ निरूपिला आहे ॥ आणि त्याची उपपत्ति ही सांगितली आहे ॥ द्वितीय षट्कांत भगवद्भक्तीचे निरूपणानें तत्पदार्थ जो परमानंद भगवान् त्याचे स्वरूपाचें निरूपण केलें आहे ॥ तिसरे षट्कांत त्वंपदार्थ आणि तत्पदार्थ यांचें ऐक्यरूप महावाक्यार्थाचें निरूपण केलें आहे॥ याप्रमाणें तीन षट्कांचा परस्पर संबंध आहे॥ प्रत्येक अध्यायाचा संबंध तेथें तेथें सांगूं॥ याप्रमाणें त्रिकांड वेदाचा सर्व अर्थ यांत सांगितला आहे ॥ यास्तव हें गीताशास्त्र सर्वउपनिषदात्मकच आहे - आणि उपनिषदाप्रमाणेंच साक्षात् परमेश्वर जो कृष्ण त्याचे मुखांतून निघालें आहे ॥ यास प्रमाण ॥ गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ॥ या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ॥ असें पुराणवाक्य आहे ॥ या गीताशास्त्राचे पठनाचें फल - अध्येष्यते च यइमं धर्म्यं संवादमावयोः॥ ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः - एणेंकरून अठराव्या अध्यायांत - परमेश्वरानेंच सांगितलें आहे ॥ या गीताशास्त्राचें पठन करण्याचा पुष्कळ संप्रदाय सर्व देशांत चालला आहे - परंतु गीताशास्त्रांत जो सर्व उपनिषदांतील रहस्यार्थ सांगितला आहे - त्याचें जर यथार्थ ज्ञान नाहीं तर गीताशास्त्राचें मुख्य प्रयोजन जें जी

वास आत्मतत्त्व ज्ञान होऊन मुक्त होणें तें - केवळ पठनानें होणार नाहीं म्हणून रहस्यार्थ ज्ञान अवश्य पाहिजे ॥ गीताशा
स्त्रांतील रहस्यार्थ समजावा यासाठीं - त्यावर श्रीमत् शंकराचार्यांनीं भाष्य केलें आहे आणि चतुर्धर मधुसूदन स
रस्वती श्रीधरस्वामी प्रभृतींनीं अद्वैत मताचे अनुरोधानें व्याख्या केल्या आहेत ॥ परंतु त्या सर्वहि संस्कृत भाषेंत-
असून वादविवाद रूप आहेत - आणि न्याय मीमांसादिक जीं शास्त्रें त्यांच्या ज्या परिभाषा त्यांनीं भरल्या आहे
त ॥ यामुळें त्या समजण्यास संस्कृत भाषेचा चांगला अभ्यास असून न्याय मीमांसा सांख्य योग इत्यादि शास्त्रा
चें अध्ययन पाहिजे ॥ सांप्रत तर तर्कादिक शास्त्रांचे अभ्यासाचें कारमान सिकच आहे ॥ यामुळें - कांहीं दिवसांनीं
तीं शास्त्रें सांगणार व पढविणार दुर्मिळच होणार तेव्हां त्या शास्त्रांचे सहायानें - गीतार्थ - त्या टीकांवरून समजणें दु
र्घट होईल ॥ आतां या गीताशास्त्रावर - वामनादिक पंडितांनीं त्या समश्लोकी व्याख्या प्राकृत भाषेंत केल्या आहेत
त्यांत कविता हाच मुख्य गुण आहे ॥ त्यांत श्लोकांतील तात्पर्य - किंवा पूर्व श्लोकाचा दुसरे श्लोकांशीं - किंवा पूर्वाध्या-
याचा दुसरे अध्यायाशीं संबंध सांगितला नाहीं ॥ तसाच कोठें कोठें श्लोकाचा अर्थ विरुद्ध दिसतो किंवा कोठें कोठें
पूर्वापर विरोध दिसतो तो उघड करून त्या विरोधाचा परिहार केला नाहीं ॥ याप्रमाणेंच दुसऱ्या कित्येक कविता
रूप टीका झाल्या आहेत ॥ त्यांतही प्रतिश्लोकांतील निरनिराळ्या पदाचा अर्थ करून मागचा पुढचा संबंध स्पष्ट
सांगितला नाहीं आणि पूर्वापर विरोधाचा परिहार ज्यारीतीनें संस्कृत टीकांत करतात त्यारीतीनें केला नाहीं ॥
यामुळें पदच्छेद करावा - अन्वय दाखवावा - समस्त पदांचा विग्रह करून दाखवावा - आक्षेप करून त्याचा परिहार करा
वा - असें जें व्याख्यानाचें म्हणजे टीकेचें लक्षण सांगितलें आहे तें त्यांवर नाहीं ॥ यास्तव वरती सांगितल्या सं
स्कृत टीकांत ज्याप्रमाणें गीताशास्त्राचा अर्थ वर्णिला आहे आणि ज्याप्रमाणें पदपदार्थ केला आहे आणि ज्याप्र
माणें पूर्वापर श्लोकांची किंवा पूर्वापराध्यायांची संगति सांगितली आहे आणि ज्याप्रमाणें विरोधाचें उद्घाटन

करून त्याचा परिहार केला आहे त्याप्रमाणें गीताशास्त्र पठन करणारांस त्याचे अर्थाचें यथार्थ ज्ञान व्हावें - आणि कर्में उपासना आणि ज्ञान यांचें वास्तविक स्वरूप समजावें आणि ब्रह्मात्मसाक्षात्कार होऊन त्यांनीं या जन्ममरणांतून मुक्त व्हावें - या हेतूनें - आणि या गीताशास्त्रावगैरे संस्कृत आणि प्राकृत टीका आहेत त्यांहींकरून गीताशास्त्रार्थाचें ज्ञान सर्वांस जरी होईल तरी - य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ॥ भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः - या वाक्यें करून - या गुह्यतम गीताशास्त्रार्थाचें निरूपण माझे भक्तांस जो करील - त्यास माझी भक्ति प्राप्त होऊन ज्ञानद्वारा माझी प्राप्ति होईल असें भगवंतांनीं जें फळ सांगितलें आहे त्याप्रमाणें - प्रत्येक भगवद्भक्तांस गीताशास्त्रार्थाचें निरूपण साक्षात् होणार नाहीं। याकरितां प्राकृत भाषेंत व्याख्यान केलें असतां तें व्याख्यान जे अधिकारी पाहतील त्यांस मीच गीताशास्त्रार्थाचें कथन केलें असें होऊन त्या योगानें परमेश्वरभक्ति मला प्राप्त होईल आणि मी जा दुःखप्रवाहांत पडलों आहें त्यापासून परमेश्वर माझा उद्धार करून मला जीवन्मुक्त करतील या स्वार्थासाठीं - आणि माझी शब्दाशब्द वाणी याव्याख्येचे संबंधानें अतिपवित्र जें भगवदुक्त गीताशास्त्र त्याससंगत - झाल्यामुळें - जसें गांवांतील स्वल्पउदकाचे ओहोळ गंगेस मिळाले तर अतिपवित्र जें गंगाजल तद्रूपच पवित्र होतात - त्याप्रमाणें माझी वाणी पवित्र होईल यासाठीं - मी पर्वतेत्युपनामक रामचंद्रपुत्र रघुनाथशास्त्री यानें ही भाषाविवृति या नांवाची गीताशास्त्राची व्याख्या केली आहे ॥ हीव्याख्या जांस गीताशास्त्र पठन करण्याचा अधिकार आहे असे जे ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य रूप तीन वर्ण त्यांनीं स्वतः वाचून अर्थ समजावयाजोगी झाली - आणि शूद्रांस गीताशास्त्रपठन करण्याचा अधिकार नाहीं - त्यांस - ब्राह्मण पुरोभागीं करून त्याचे उद्देशानें चारही वर्णांस भारतादिकांचें श्रवण करावें। असें - श्रावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः - इत्यादिकें करून पुराणांत सांगितलें आहे त्याप्रमाणें - ब्राह्मणाचे मुखानें अर्थ ऐकून समजावयाजोगी झाली असें परमेश्वरानें करावें ॥

आतां लोकांत यांच्या व्याख्येचा पाठण्याचा प्रचार होऊन यांतील मी अक्षरें, अमरतील मी काढून टाकून न्यून अंमलतें पूर्ण करून तिचा लोकांस फार उपयोग व्हावा अशी मी परमेश्वरास आणि त्याचे जे भक्त दयाळु निर्मत्सर पंडित यांस साष्टांगपूर्वक प्रार्थना करून या भाषाविवृति नामक व्याख्येचा आरंभ करतों ॥ उपोद्घात समाप्त ॥

अनादि जी अविद्या तिचा योगानें आलेला जो संसाररूप दीर्घ भ्रम त्याचे तापानें संतप्त झालेले जे शरणागत भक्त जन त्यांची जी अविद्यारूप निद्रा तिचे नाशाविषयीं बद्धपरिकर - आणि शोभायमान ज्या नखांच्या कांति त्यांहीं करून किर्मिरवर्ण ज्याचे रथस्थ आसन झालें आहे असा - आणि रसातळीं गेलेली जी पृथिवी तिचा रथ बाहूनीं उद्धार करते समर्थ ज्याचे शरीरास मोठे मोठे पर्वतांचें घर्षण झालें आहे असा - आणि वराहरूपानें पृथिवीचें उद्धरण करते समर्थ ज्याचे दंष्ट्रेचे अग्रभागीं सकलपर्वत समूहस्थित झाला आहे असा - आणि आपले पराक्रमानें ज्यानें त्रैलोक्याचें आक्रमण केलें आहे असा - आणि प्रबल बाहूंकरून उचललेला जो गोवर्धन पर्वत तद्रूप छत्रानें - इंद्रानें अकाळीं करविलेली जी प्रलय काळासारख्या मेघांकडून वृष्टि तिचें निवारण ज्यानें केलें आहे असा - आणि त्या वृष्टीनें त्रास पावलेलें जें सर्व गोकुळ त्याचें संरक्षण करून त्याचे योगानें सर्व जगास ज्यानें विस्मययुक्त केलें आहे असा - आणि त्रास पावलेला जो हिरण्यकशिपु नामक दैत्य त्याचे हृदयस्थळाचें विदारण करण्याविषयीं अकुंठित अशीं जीं नखें तीं ज्यास आहेत असे जे हस्त त्यांच्या अंजलिपुटांतून पडलेला जो रक्तप्रवाह तद्रूप समुद्रांत त्रैलोक्य हीं ज्यानें मग्न केलें आहे असा - आणि त्रिभुवनाचे शत्रु जे मधुकैटभनामक दैत्य त्यांच्या दृढ ज्या अस्थि त्यांचे पर्वतप्राय समुदायावर ज्यांचा प्रभाव व्यक्त झाला आहे असें जें सुदर्शन त्याचा प्रकाश ज्याचे भुजावर आहे असा - आणि चंद्रमौलि जो महादेव त्यास मोठा प्रिय - आणि अति प्रबल बाहु दंडानें भ्रमविलेला जो मंदराद्रि पर्वत तेणेंकरून क्षुब्ध झालेला जो क्षीर समुद्र त्यापासून उत्प

न्न झालेली जी लक्ष्मी तिच्या आलिंगनें करून तिचे स्तनांवरची जी पत्रावली म्हणजे वेलबुटी ती ज्याचें विशा
ल वक्षस्थलावर उठली आहे असा– आणि मोठमोठ्या मुक्ताफलांचा जो हार त्याच्या प्रभेनें देदीप्यमान आहे
कंठ ज्याचा असा– आणि आपल्या भक्तांचा जो संसार मोह त्यातें आपल्या स्वरूपाचे तत्वावबोधानें नाश करणा
रा असा– आणि लीलेनें ज्यानें अवतार घेतले आहेत असा– जो श्रीकृष्ण परमात्मा त्यानें– आत्मस्वरूपाचे अज्ञा
नामुळें प्रवृद्ध झालेले जे शोक आणि मोह त्यांमुळें युद्धरूप स्वकीय धर्म ‥टाकावयास उद्युक्त झालेला जो अर्जु
न त्यास– धर्म आणि आत्मतत्व यांचा जो उपदेश तद्रूप नौकेनें शोक मोह रूप जो समुद्र यापासून तारिलें ॥ श्रीकृ
ष्ण भगवंतानें– स्वभक्त जो अर्जुन त्यास सांगितलेला जो तत्वार्थ तो सर्वज्ञ वेदव्यासानें सातशें श्लोकांनी महा-
भारतीं भीष्म पर्वांत श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांचें प्रश्नोत्तर रूप संभाषणानें लिहिला आहे ॥ श्रीकृष्ण भगवंताचा–
अतिप्रिय सकलविद्यापारंगत आणि ज्ञानी जो अर्जुन तो युद्धांतील सर्व गुणदोष जाणून– आणि युद्ध हा आपला
धर्म आहे असें समजून प्रवृत्त झाल्यावर– स्वधर्म त्याग करण्यास उद्युक्त झाला असें संभवत नाहीं ॥ शत्रूंस-
मारल्यावर राज्य प्राप्ति होईल परंतु आपले बंध्वादिक मारावे लागतील अशा प्रकारचे युद्धांतील सर्वगु
ण दोष अर्जुनास माहित होते– असें– भारताचे उद्योग पर्वांतील कथासंदर्भानें स्पष्ट आहे ॥ तें असें– उद्योगप
र्वीं जेव्हां श्रीकृष्ण मध्यस्थी करण्यास कौरवांकडे चालले तेव्हां पांडवांचें मनांत– युद्ध आणि साम यांतून को
णतें करावें असें आहे– हें समजण्याकरतां त्यांनीं प्रत्येकास विचारल्यावरून प्रत्येकानें आपआपला–
अभिप्राय सांगितला ॥ त्यावेळेस– अर्जुनानें जो आपला अभिप्राय सांगितला त्यांत युद्धांतील सर्व गुण आणि
सर्व दोष यांचें चांगलें कथन करून युद्धांत भीष्मादिक मारावे लागतील यास्तव साम करावें असा आपला अ
भिप्राय सांगून नंतर सर्वज्ञ आणि आमचा हितकर्ता तूं आहेस– तुला योग्य दिसेल तें कर असें सांगितलें ॥

नंतर भगवान परत आल्यावर साम होत नाहीं असें स्पष्ट समजल्यावर सर्व गुण दोष माहित असतां युद्ध हा आपला ध
र्म आहे असें मानून युद्धाविषयीं प्रवृत्त झाला असें असतां मग मी युद्ध करीत नाहीं असें अर्जुन कसें बोलेल। यास्तव
याचें तात्पर्य निराळें आहे असें कोणी वर्णितात ॥ तें असें-वेदव्यास सर्व वेदांतील अर्थ भारतांत लिहिण्यास प्रवृत्त हो
ऊन त्यांनीं सर्व उपनिषदांचा अर्थ या गीताशास्त्रांत वर्णिला आहे ॥ अर्जुन जेव्हां युद्धसमयीं मोह पाऊन स्वधर्मत्यागा
विषयीं उद्युक्त झाला तेव्हां या शास्त्राचा उपदेश साक्षात् भगवान कृष्णानें अर्जुनास केला आणि तेणेंकरून अर्जुनाचे
शोक मोह जाऊन अर्जुन कृतार्थ झाला अशा प्रकारची या गीताशास्त्राची प्रशंसा करण्यासाठीं महाभारतांत युद्धप्र
संगाचे प्रस्तावनेंत हा संवाद व्यासांनीं वर्णिला आहे ॥ असे पुष्कळ संवाद विद्यांचे स्तुत्यर्थ आहेत ॥ उपनिषदांत-
जनक आणि याज्ञवल्क्य यांचा संवाद असाच आहे ॥ तो खरोखरीं झाला आहे असें नाहीं ॥ तो केवळ ग्रंथाचे स्तुत्य
र्थ आहे ॥ तसाच हाही संवाद गीताशास्त्राचें स्तुत्यर्थ आहे ॥ असो। कसेंहीं तात्पर्य कोणी वर्णो परंतु गीताशास्त्र हें
अतिपवित्र जीं सर्व उपनिषदें त्यांचें रहस्य आहे ॥ यास्तव त्याचें यत्नपूर्वक अर्थश्रवण मुमुक्षूनीं केलें असतां सर्व
संसाराची मूलभूत जी अविद्या तिची निवृत्ति करणारें जें ब्रह्मात्मतत्वज्ञान तें होऊन मोक्षफल भगवंताचे प्रसादानें
होईल यांत संशय नाहीं ॥ ॥ मंगलाचरण समाप्त ॥ ॥ ॥

आतां गीताशास्त्रांत श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांचा संवाद जो झाला त्याचा प्रस्ताव करण्याकरतां प्रथम कथा सांगतात ॥ धृतराष्ट्र बोलतो ॥ हे संजया - धर्मक्षेत्र म्हणजे यज्ञादिक कर्म ज्यामुळें पुण्यास उत्पन्न करणारें असें जें - जेथें मरणसमयीं तारक ब्रह्मोपदेश करून महादेव जीवांस ब्रह्म प्राप्तिरूप मोक्ष देतात त्यास अविमुक्त कुरुक्षेत्र आणि ब्रह्मसदन असें म्हणतात - असें जें वेदप्रतिपाद्य कुरुक्षेत्र त्याहून निराळें जें कर्मकांडांत यज्ञभूमि म्हणून सांगितलेलें कुरुदेशांतील - कुरुक्षेत्र तेथें एकत्र मिळालेले आणि युद्ध करण्याची ज्यांची इच्छा आहे असे मामक म्हणजे माझे पुत्र दुर्योधनादिक - आणि पांडव म्हणजे पंडूचे पुत्र हे काय करते झाले ॥ पूर्वीं युद्धेच्छु होते तथापि भीष्मार्जुनादिक वीरपुरुष निमित्तक दृष्टभयानें किंवा पुण्यक्षेत्राचे माहात्म्यानें त्यांस वैराग्य होऊन ज्यांत हिंसा पुष्कळ अशा युद्धापासून निवृत्त झाले किंवा युद्धच करते झाले असें प्रश्नाचें तात्पर्य ॥ संजय या संबोधनानें रागद्वेषादिकांचा उत्तम जय करणारा तूं आ

धृतराष्ट्र उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥ मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १॥

संजय उवाच ॥ दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ॥ आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २॥

हेस यास्तव निष्कपट सांग असें सुचविलें ॥ १॥ मूळचा अंध आणि कृपा लोकव्यवहार यानेंआंनीही हीन यामुळें मोठा अंध- आणि पुत्रस्नेहांत मग्न असा जो धृतराष्ट्र त्याचे प्रश्नाचें तात्पर्य समजून मोठा धार्मिक संजय उत्तर सांगतो असें वैशंपायन जन्मेजयास सांगतात ॥ पांडवांस दृष्टभयाची शंकाच नाहीं ॥ अर्जुनास मात्र अदृष्ट भय उत्पन्न झालें। त्याचें भगवंतानें निवारण केलें। यासाठीं आपले पुत्र पांडवांस राज्य परत देतील म्हणून खिन्न होऊं नको ॥ असें राजास संतुष्ट करण्याकरतां प्रथम दुर्योधनाचे दुष्टत्वाचेंच वर्णन करीत संजय बोलतो ॥ राजा दुर्योधन त्यावेळेस - व्यूहरचनेनें उभें राहिलेल्या पांडवांच्या सैन्यास पाहून धनुर्विद्या संप्रदाय प्रवर्तक जो द्रोणाचार्य त्याजवळ जाऊन ज्यांत अर्थ बहुत आहेत असें असून संक्षिप्त किंवा गूढ अशा वचनानें बोलता झाला ॥ ह्यणेकरून पांडव सैन्य पाहून दुर्योधन भय पावला असें सुचविलें ॥ २॥

अहो द्रोणाचार्य अथवा अहो पांडुपुत्रांचे आचार्य- बुद्धिमान जो तुमचा शिष्य द्रुपदाचा पुत्र धृष्टद्युम्न-यानें व्यूहरचनेनें-
अधिष्ठित केलेली अशीही पांडवांची मोठी सेना ती पाहा॥ द्रुपदपुत्र म्हणेकरून पूर्वींचे वैराचें स्मरण दिलें॥ तुझा शिष्य म्हणेक-
रून तुझे यथार्थ उत्पन्न झाला असतांही तूं त्यास धनुर्विद्या शिकविली हें तुझें अज्ञान माझे अनर्थास कारण झालें असें-
सुचविलें॥ शत्रूपासून ही विद्या संपादिली हे त्याचे मोठें बुद्धिमत्त्व असें धीमता म्हणे करून सुचविलें॥ असे तुम्ही अज्ञा-
नी आहां आणि पांडवांचे आचार्य आहां। यामुळें त्यांचे सेनेस पाहून तुम्हांस आनंद होईल- यास्तव तुम्हांलाही सेना दाखवि-

पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूं॥ व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता॥ ३॥
अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि॥ युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः॥ ४॥
धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान॥ पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः॥ ५॥

तों। असा मनांतील द्रोणाचार्यावरचा आपला द्वेष व्यक्त केला॥ अशी त्याची धर्मसेवीं जाऊन ही गुरुवर दुष्टबुद्धि त्यासना-
पकोतून असा भाव॥ ३॥ या पांडवांचे सेनेंत त्यांचीं धनुष्यें मोठीं आहेत असे- आणि युद्धाविषयीं। अतिप्रसिद्ध जे भीम
आणि अर्जुन यासारखे असे शूर आहेत॥ ते कोणते म्हणशील तर - युयुधान-विराट-आणि महारथ द्रुपद॥ म्हणेकरू-
न एकटे द्रुपदपुत्रानें अधिष्ठित केलेली सेना आमच्यांतील कोणी तरीं एकादा जिंकील। तूं कां भितोस। अशा शंकेचें निवार-
ण केलें॥ ४॥ तसाच धृष्टकेतु- चेकितान- बलवान काशिराज -पुरुजित्- कुंतिभोज आणि नरांमध्यें श्रेष्ठ असा शैब्य॥ ५॥

पराक्रमी युधामन्यु - बलवान उत्तमौजा - सुभद्रेचा पुत्र अभिमन्यु - आणि द्रौपदीचे पुत्र पांच - हे सर्व महारथी आहेत
॥ च या शब्दानें याशिवाय पांडव घटोत्कचादिक ही महारथी आहेत असें सुचविलें ॥ धर्मराजापासून झालेला - प्रतिवि-
ध्य - १ भीमसेनापासून झालेला - सुतसोम - २ अर्जुनापासून - झालेला - श्रुतकीर्ति - ३ नकुलापासून झालेला - श-
तानीक - ४ सहदेवापासून झालेला - श्रुतकर्मा - ५. हे द्रौपदीचे पांच पुत्र जाणावे ॥ धनुष्य धारण करणाऱ्या अकरा ह-
जार योद्ध्यां बरोबर जो एकटा युद्ध करील आणि शस्त्रास्त्रांत जो प्रवीण असेल त्याला महारथ असें म्हणतात ॥ असं-
ख्य योद्ध्यां बरोबर जो युद्ध करील - त्यास अतिरथी म्हणतात ॥ एकाबरोबर जो युद्ध करील त्यास रथी म्हणतात ॥ र-
थापेक्षां जो न्यून त्यास अर्धरथी म्हणतात ॥ ६ ॥ हे ब्राह्मणश्रेष्ठा - द्रोणाचार्या - आमचे सेनेंत जे मोठे मोठे सेनेचे ना-

युधामन्युश्च विक्रांत उत्तमौजाश्च वीर्यवान ॥ सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥
अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ॥ नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥
भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

यक म्हणजे सरदार आहेत ते संज्ञार्थ - म्हणजे शत्रू कईल सबळ योद्धे पाहून तुमचा उत्साह भंग न व्हावा यासा-
ठीं आमचे ही सेनेंत मोठे मोठे महारथी योद्धे आहेत असें चांगलें समजण्या साठीं - तुम्हाला सांगतों। ते ऐका ॥ एणें
करून जर शत्रूचें सैन्य पाहून भ्यालास तर त्यां बरोबर साम कर। युद्ध कां करतोस। या शंकेचें निराकरण केलें। आणि -
प्रिय शिष्य जे पांडव त्यांची सेना पाहून हर्षामुळें आपले कडील वीरांची तुम्हा विस्मृति न व्हावी या साठीं मी बोलतों अ-
सें सुचविलें ॥ ७ ॥ तुम्ही - भीष्म - कर्ण - तसाच युद्धांत जय पावणारा कृपाचार्य — अश्वत्थामा - माझा भ्राता - विकर्ण - आ-
णि तसाच - सोमदत्ताचा पुत्र भूरिश्रवा ॥ आपले युद्ध कार्या विषयीं प्रवृत्ति व्हावी म्हणून हे ब्राह्मणश्रेष्ठा अशी
स्तुति केली ॥ दोस्य पक्षीं। तूं जरी पांडवांचे स्नेहानें युद्ध चांगलें केलें नाहीं किंवा ब्राह्मणत्वा मुळे भिऊन पळाला

स तरी आमचेकडे भीष्मादिक क्षत्रिय मोठे मोठे योद्धे आहेत यास्तव मला भय नाहीं असें कळविलें ॥ ८ ॥ ॥ आणि मासे साठीं त्यांनीं आपले प्राण टाकिले आहेत असे - आणि नाना प्रकारचीं शस्त्रें म्हणजे छेद करणारीं खड्गादिक आणि प्रहरणें म्हणजे केवळ प्रहार करणारीं गदादिक त्यांपाशीं आहेत - असे - दुसरेही शास्त्रकृत वर्मादिक पुष्कळशू र आहेत ॥ ते सर्वही युद्ध करण्यांत कुशल आहेत॥ मासे साठीं त्यांनीं प्राण टाकिले आहेत - पण करून त्यांचा आपले ठायीं स्नेहातिशय - त्यांचें शौर्य व युद्धभक्ति - आणि आपलें सैन्य उत्कृष्ट ही कळविली ॥ ९ ॥ भीष्म दोघांकडील पक्ष पाती आहे यास्तव भीष्मानें रक्षिलेलें आमचें सैन्य - पांडवांचे सैन्यास जिंकण्या जोगें दिसत नाहीं ॥ भीम पांडवां चाच पक्षपाती आहे यास्तव - भीमानें रक्षिलेलें पांडवांचें सैन्य आमचे सैन्यास जिंकण्या जोगे दिसतें ॥ अथवा - आ

अन्येच बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ॥ नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥
अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितं ॥ पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितं ॥ १० ॥
अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ॥ भीष्ममेवाभिरक्षंतु भवंतः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

मचें सैन्य अकरा अक्षौहिणी आहे। आणि त्याचा महिमा प्रसिद्ध आहे असा भीष्मानें रक्षिलेलें आहे। यास्तव तें पांड वांचें सैन्यानें वेढा घालावया जोगें नाहीं ॥ पांडवांचें सैन्य सात अक्षौहिणी आहे - आणि अतिचंचल बुद्धि जो भीम त्यानें र क्षिलेलें आहे यास्तव तें आमच्या सैन्यानें वेढा घालावया जोगें आहे ॥ अथवा त्याचे नाशासाठीं पराक्रमी भीष्माचें रक्षण आ म्हीकेलें तें पांडवांचें सैन्य आमचे जयार्थ असमर्थ आहे आणि त्याचे नाशासाठीं अतिदुर्बल भीमाचें रक्षण पांडवांनीं केलें तें आमचें सैन्य पांडवांचें जयार्थ समर्थ आहे ॥ म्हणजे आमचाच जय आहे असा भाव ॥ १० ॥ तुम्ही सर्वही व्यूहरचनेनें उभेरा हिलेले सैन्यांत प्रवेश करावयाचे सर्व मार्गीं आपआपले नेमलेले भागांत - आपली जागा न सोडतां उभे राहून भीष्माचें रक्षण करा ॥ सेनापति चंचल झाला तर सर्व सेना व्याकुळ होईल। आणि तो स्थिर असला तर ती स्थिर राहील। यास्तव सेनापतीचें रक्षण करा असा भाव ॥ ११ ॥

पांडव सैन्य पाहून भयपावलेला आणि आचार्यास कपट बुद्धीनें शरण गेलेला जो दुर्योधन त्याची आर्ता ही आपणाशीं प्रता
रणा आहे-अशा बुद्धीनें द्रोणाचार्यानीं त्याचा अनादर केला असें पाहून आणि आपलें बहुमानाचें वाक्य ऐकून-कुरूमध्यें
वृद्ध आणि प्रतापी असा-पितामह म्हणजे भीष्म पूर्वीं विराट नगरींत ज्यांचा प्रताप पाहिला होता अशा पांडवांस पाहून दु
र्योधनास भय नव्हावें या साठीं दुर्योधनास युद्धाविषयीं हर्ष उत्पन्न करीत मोठ्यानें सिंहनाद करून शंख वाजविता झा
ला ॥ कुरुवृद्ध एणे करून आचार्य आणि दुर्योधन यांचे अभिप्रायाचें ज्ञान-पितामह एणेकरून उपेक्षा नकरणें-आणि-
प्रतापवान् एणेकरून निर्भयता ही सूचविली ॥ १२ ॥ सेनापतींचा उत्साह पाहून शंख-भेरी-म्हणजे नगारे-पणव-आनक।
आणि गोमुख यानांवांचीं वाद्यें सर्व सैन्यांत अकस्मात वाजविलीं तेव्हां तो शब्द मोठा झाला ॥ १३ ॥ तदनंतर पांढरे घो

मस्य संजनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ॥ सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥
ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ॥ सहसैवाभ्यहन्यंत स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यंदने स्थितौ ॥ माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥
पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ॥ पौंड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

डे जोडले आहेत अशामोठे रथांत बसलेले-लक्ष्मीपति श्रीकृष्ण-आणि पंडूचा पुत्र अर्जुन-हे दोघे दिव्य शंखांनें वा
जविते झाले। एणेकरून हे दोघे अग्नीनें दिलेले विजय रथांत बसले होते तेव्हां हे सर्वथा अजेय असें सूचविलें ॥ १४
इंद्रियांचा प्रेरक कृष्ण-पांचजन्य या नांवाच्या शंखानें वाजविता झाला ॥ शत्रूंचे धनास जिंकणारा अर्जुन-देवदत्त या
नावाच्या शंखानें वाजविता झाला ॥ हिडिंबादिक मारण्या सारखें भयंकर ज्याचें कर्म आहे असा भीमसेन पौंड्र या
नांवाच्या मोठ्या शंखानें वाजविता झाला ॥ १५ ॥

कुंतीचा पुत्र युधिष्ठिर राजा-अनंतविजय या नांवाच्या शंखातें वाजविता झाला ॥ नकुल-सुघोष या नांवाच्या शंखातें-आणि सहदेव-मणिपुष्पक या नांवाच्या शंखातें वाजविते झाले ॥ शंखांचीं नांवें सांगितलीं म्हणेकरून दुर्योधनाचे सैन्यांत अशाविरख्यात नांवाचा एकही शंख नाहीं। यास्तव पांडवांचा उत्कर्ष आहे असें सूचविलें ॥ धनंजय या पदानें राजसूययज्ञांत सर्व राजांस जिंकून अर्जुनानें धन आणिलें-त्याला तो सर्वांस अजेय-आहे-असें सूचविलें। वृकोदर म्हणेकरून भीमसेन पुष्कळ अन्नाचें पचन करणारा मोठा बलिष्ठ आहे असें सूचविलें ॥ कुंतीपुत्र म्हणेकरून धर्मराजा कुंतीनें मोठे तपानें यमधर्म राजाचें आराधन केल्यामुळें तीस प्राप्त झाला आहे आणि युधिष्ठिर म्हणेकरून स्वतः राजसूय केल्यामुळें मुख्य राजा असें सूचविलें ॥ १६ ॥ मोठें-

अनंतविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥
काश्यश्च परमेष्वासः शिखंडी च महारथः ॥ धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ॥ सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान् दध्मुः पृथक्पृथक् ॥ १८ ॥
स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ॥ नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥
अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ॥ प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः ॥ २० ॥

ज्याचें धनुष्य आहे-असा काश्यराजा-तसाच-महारथी शिखंडी-तसाच-धृष्टद्युम्न-विराट-आणि पराजय न पावलेला सात्यकि ॥ १७ ॥ द्रुपद आणि द्रौपदीचे पांच पुत्र-प्रतिविंध्यादिक-आणि मोठे ज्याचे बाहु आहेत असा सुभद्रेचा पुत्र अभिमन्यु हे सर्वही-हे पृथिवीपते धृतराष्ट्रा निरनिराळ्या शंखांतें वाजविते झाले ॥ १८ ॥ कौरवांचे सैन्यांत झालेला शंखध्वनि मोठा असतांही पांडवांस भयकरणारा झाला नाहीं ॥ पांडवांचे सैन्यांत झालेला जो शंखांचा मोठा नाद तो मात्र आकाश आणि पृथिवी यांतें नादयुक्त करीत धृतराष्ट्राचे पुत्रांच्या हृदयांतें दुभागता झाला ॥ १९ ॥ कौरवांस भय झालें असें सांगून पांडवांस तें झालें नाहीं असें सांगतो ॥ तदनंतर हनुमान् ज्याचे ध्वजावर आहे असा पांडव म्हणजे अर्जुन उभे राहिले त्या धृतराष्ट्राच्या पुत्रांतें पाहून शस्त्रास्त्रें टाकण्याचा समय प्राप्त झाला त्या समयीं धनुष्य धरून ॥ २० ॥

हे महीपते धृतराष्ट्रा। सर्वांची अंतःकरणवृत्ति जाणणारा जो कृष्ण त्यास त्यासमयीं वक्ष्यमाण वाक्य बोलता झाला॥ कृष्णाचा वि
चार घेतल्या शिवाय अर्जुनानें स्वतः कांहींकेलें नाहीं एणेकरून त्याचीनीति आणि धर्म यांविषयीं कौशल्य सांगून तूं विचा
र केल्या वांचून पांडवांचें राज्य घेतलें यामुळें तुझे ठायीं नीति आणि धर्म हे नाहींत॥ याकारणामुळें तुला जय नाहीं असें मही
पते यासंबोधनानें सूचविलें॥ राजास धर्म आणि नीति अवश्य पाहिजेत॥ अर्जुन बोलतो॥ हे अच्युता-दोन्हीं सेनांचे मध्यें
माझा रथ उभा कर॥ सर्वेश्वर भगवंतास अर्जुन अशी आज्ञा करतो। एणेकरून भगवद्भक्तांस काय दुर्लभ आहे। भगवानही त्यां

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत॥ २१॥
यावदेतान्निरीक्ष्येहं योद्धुकामानवस्थितान्॥ कैर्मयासह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे॥ २२॥
योत्स्यमानानवेक्ष्येहं य एतेत्र समागताः॥ धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः॥ २३॥

चे आज्ञेंत राहतो। यास्तव पांडवांचा जय निश्चित आहे असें सुचविलें॥ आणि अच्युत या संबोधनानें निर्विकार जो तूं यास शत्रु
मारतील असें भयच नाहीं असें सूचविलें॥ २१॥ या युद्ध प्रसंगीं युद्ध करण्याचे इच्छेनें-उभे राहिलेल्यां मध्यें माझे बरोबर
कोणी युद्ध करावें आणि मीं कोणा बराबर युद्ध करावें असें-जोंपर्यंत मी पाहतों॥ तों पर्यंत रथ उभा कर असा पुढील श्लोकाशीं संबंध॥ २२
मी-दुष्ट बुद्धि असा जो धृतराष्ट्राचा पुत्र दुर्योधन याचें हित करावें असें इच्छिणारे आणि माझा नकरतां युद्ध करावें अशी ज्यां
चीइच्छा आहे असे जे भीष्मादिक योद्धे-यास्थळीं आले आहेत त्यांस पाहतों॥ २३॥

या प्रमाणें अर्जुनानें सांगितल्यावर-भगवान अहिंसा धर्माचा आश्रय करून अर्जुना कडून युद्ध करविणार नाहीं-असा धृतराष्ट्रा-
स भ्रम न व्हावा याविषयीं संजय बोलतो॥ हे भरत कुलोत्पन्ना धृतराष्ट्रा-निद्रेचा जय करणारा यामुळें सर्वदा सावध जो अ-
र्जुन त्याणें ज्यास सांगितलें आहे असा जो कृष्ण तो-दोन्ही सेनांच्या मध्यभागीं आणि भीष्मद्रोणांचे आणि सर्व राजांचे
संमुख अग्निदत्त आणि आपण भगवान ज्यावर सारथी असा श्रेष्ठ रथ उभा करून हे पार्थ म्हणजे अर्जुना-एकत्र मि-
ळालेल्या कुरूंतें पहा असें बोलता झाला॥ भरतया संबोधनानें भरत वंशाचे मर्यादे कडे पाहून ज्ञातीचा द्रोह करूं नको अ-
सें सूचविलें॥ २४-२५॥ पृथा जी कुंती तिचा पुत्र अर्जुन-त्या संग्रामांत दोन्ही सेन्यांत उभेरा हिलेले-पिते म्हणजे भूरि-
श्रवादिक चुलते-पितामह म्हणजे भीष्मादिक-आचार्य म्हणजे द्रोण कृपादिक गुरु-मातुल म्हणजे शल्यादिक-भ्राते म्हणजे-

संजय उवाच॥ एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमं॥ २४॥
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षितां॥ उवाच पार्थ पश्येतान् समवेतान् कुरूनिति॥ २५॥
तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितॄनथ पितामहान्॥ आचार्यान् मातुलान् भ्रातॄन् पुत्रान्पौत्रान् सखींस्तथा ॥२६॥
श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि॥ तान् समीक्ष्य स कौंतेयः सर्वान् बंधूनवस्थितान्॥ २७॥

दुर्योधनादिक-पुत्र म्हणजे लक्ष्मणादिक-पौत्र म्हणजे लक्ष्मणादिकांचे पुत्र-सखे म्हणजे अश्वत्थामादिक मित्र-यांतें पाहता
झाला॥ २६॥ तसेच दोन्ही सैन्यांत उभे राहिलेले श्वशुर म्हणजे पांड्यादिक-सुहृत् म्हणजे आपणावर उपकार केलेले कृतवर्मादिक यांतें पा-
हता झाला॥ युद्धांत हिंसा करणें हा क्षत्रियांचा धर्म आहे अशा ज्ञानाचा प्रतिबंध करणारी जी-हिंसा मोठा अधर्म-अशी
विपरीत बुद्धि-जीस मोह म्हणतात-तिणे करून झालेला जो ममता लक्षण स्नेह तत्कृत चित्ताची विकलता होणें एतद्रूप जो
शोक तेणे करून ज्याचें विवेक ज्ञान नष्ट झालें आहे अशा अर्जुनास पूर्वीं आरंभिलेले युद्ध रूप स्वधर्मा पासून उपरम व्हा-
वा अशी मोठा अनर्थ करणारी इच्छा झाली आणि तशीच त्याची प्रवृत्ति झाली असें दाखवितात॥ तो कुंतीचा पुत्र अर्जुन-
उभे राहिलेल्या त्या सर्व बंधूंतें पाहून ॥२७॥

मी त्या कृपेनें म्हणजे– स्वजनें हि कथं हत्वा– येणे करून दाखविला जो स्नेह तेणें करून व्याप्त होऊन आणि खेद पावून हें बो
लता झाला ॥ अर्जुन बोलतो –हे कृष्णा ॥ युद्धाचे इच्छेनें उभाराहिलेल्या या स्वजनातें पाहून ॥ २८॥ माझीं– हस्त पादादिक गात्रें
सीदंति म्हणजे निश्चेष्ट होतात किंवा व्यथा पावतात ॥ मुख शुष्क होतें ॥ माझे शरीरास कांप सुटतो– आणि रोमांच उभेराह–
तात ॥ २९॥ हातांतून गांडीव धनुष्य गळतें ॥ त्वचेचा दाह होतो – यामुळें बसण्यास किंवा उभाराहण्यास मी समर्थ नाहीं
आणि माझें मन भ्रमण पावल्या प्रमाणें होत आहे ॥ गांडीव गळण्यानें अधैर्य रूप दुर्बलत्व आणि त्वचेचे दाहानें अंतः संता
प हीं सूचविलीं ॥ ३०॥ आणि हे केशवा॥ पुढें लोकक्षय रूप अशुभ होणार आहे असें सूचविणारीं– निमित्तें– म्हणजे भू–

कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ अर्जुन उवाच ॥ दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समु
पस्थितं ॥ २८॥ सीदंति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥ वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जा
यते ॥ २९॥ गांडीवं स्रंसते हस्तात् त्वक्चैव परिदह्यते ॥ न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे म
नः ॥ ३०॥ निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥ न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाह
वे ॥ ३१॥ न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ॥ किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२॥

मिकंपादिक अपशकुन यांतें मी पाहतों – आणि युद्धांत स्वजनांस मारून कल्याण होईल असें मला वाटत नाहीं ॥ क म्ह
णजे ब्रम्हा–ईश म्हणजे रुद्र– यांप्रत दया करण्यास हे पात्र आहेत–असें पाहणारा– असा केशव पदाचा अर्थ आहे। यामु
ळें माझ्या शोकाचा परिहार करण्यास तुला सामर्थ्य आहे असें केशव पदानें सूचविलें ॥ ३१॥ हे कृष्णा। मी जयाची इ
च्छा करीत नाहीं– तशीच राज्याची आणि सुखाची ही इच्छा करीत नाहीं ॥ हे गोविंदा। राज्य करून अथवा भोग करून–
अथवा जगून–आम्हांस काय करायाचें आहे॥ स्वजन दर्शन तुला आणि मला तुल्य असलें तरीं मी आत्मवेत्ता नाहीं–यामु
ळें शोकापासून होणाऱ्या दुःखातें मी अनुभवितों॥ तूं सदानंद रूप आहेस–यामुळें तुला शोक संबंधच नाहीं– असें कृष्ण

परे करून सूचविलें ॥ सकळ इंद्रियांचा अधिष्ठाता असा गोविंद शब्दाचा अर्थ आहे ॥ यामुळें मला ऐहिक राज्यादिका वि-
षयीं विरक्ति आहे किंवा नाहीं हें तूं जाणतोच आहेस - असें गोविंद पदानें सूचविलें ॥ ३२ ॥ ज्यांसाठीं आम्हांस राज्य-सुख
आणि भोग पाहिजेत-ते हे- प्राण आणि धन यांचा त्याग करून युद्धास उभे आहेत ॥ ३३ ॥ ते कोण म्हणाल तर- आचार्य म्ह
णजे गुरु - पितृ म्हणजे चुलते - पुत्र म्हणजे दुर्योधनादिकांचे पुत्र - तसेच पितामह म्हणजे भीष्मादिक - मातुल म्हणजे शा-

येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥ त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥ मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा ॥ ३४ ॥
एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ॥ अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥

ल्यादिक - श्वशुर म्हणजे पांड्यादिक सासरे - नातु म्हणजे दुर्योधन पुत्राचे पुत्र - मेहुणे - आणि तसेच इतर संबंधी ॥ ३४
॥ हे मधुदैत्यास मारणाऱ्या कृष्णा आम्हांस मारणारे जे हे यांस त्रैलोक्याचे राज्याचे हेतूनें मारण्यास मी इच्छित
नाहीं - मग पृथिवीचे राज्याकरितां मारण्यास कोठून इच्छीन । मारण्यास इच्छीन ही नाहीं एणेकरून मारणें दूरच रा-
हिलें असें सूचविलें ॥ ३५ ॥

आचार्यादिकांस न मारतां तुम्हांस ज्यांनीं फार दुःख दिलें आहे अशा दुर्योधनादिकांस मार। त्याचे मरणानें तुला सुख होईल-असें जर कृष्ण म्हणेल तर त्याविषयीं बोलतो॥ हे जनार्दना-धृतराष्ट्राचे पुत्रांस मारून-आम्हांस काय सुख होईल॥ क्षणिक सुख लोभानें चिरकाल नरकप्रद जो बंधुवध तो आम्हांस अयोग्य आहे असा भाव॥ अग्नीनें आपणास जाळणारा-१ आपणास विष देणारा-२ आपणास मारण्याकरतां हातीं शस्त्र घेऊन आलेला-३ आपले द्रव्याचें हरण करणारा-४ आणि आपलें क्षेत्र म्हणजे शेत घर इत्यादिक यांचें हरण करणारा-५, आणि बायकोचें हरण करणारा-६ या साहांस आततायी म्हणावें॥ आततायी जरीं वेदांतपारग असला तरीं विचार न करतां त्यास मारावें-असें-शास्त्रांत सांगितलें आहे॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन॥ पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः॥ ३६॥
तस्मान्नार्हा वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान्स्वबांधवान्॥ स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव॥ ३७॥
यद्यप्येते न पश्यंति लोभोपहतचेतसः॥ कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकं॥ ३८॥ ॥

तेव्हां याचा वध करणें हें-योग्यच आहे॥ कारण-सांगितलेलीं आततायींचीं सर्वही लक्षणें-यांचे ठायीं आहेत॥ असें जर कृष्णा-म्हणशील तर। आततायीस मारावें हें अर्थशास्त्र आहे आणि गुर्वादिकांस मारूं नये हें धर्मशास्त्र आहे। आणि अर्थशास्त्रापेक्षां धर्मशास्त्र प्रबल आहे-असें शास्त्रांत याज्ञवल्क्यादिकांनीं सांगितलें आहे॥ यास्तव जरीं हे आततायी आहेत-तथापि यांस मारून आम्हांस पापच लागेल॥ ३६॥ या कारणास्तव आपले बांधव जे धृतराष्ट्राचे पुत्र यांस मारण्याविषयीं-आम्ही योग्य नाहीं॥ हे माधवा। स्वजनांस मारून आम्ही कसे बरें सुखी होऊं॥ ३७॥ राज्यलोभामुळें ज्यांचें चित्त विवेकरहित झालें आहे-असे हे जरी-कुलक्षय झाल्यामुळें होणार जो दोष यातें आणि मित्रद्रोहामुळें होणार जें पातक यातें पाहत नाहींत॥ ३८॥ ॥

युद्धार्थ किंवा द्यूतार्थ कोणी बोलाविलें असतां त्यापासून क्षत्रियांनीं निवृत्त होऊं नये ॥ क्षत्रियांचा - विजित म्हणजे शत्रूस मारून जय मिळवणें - हा धर्म आहे - अशा अर्थाच्या स्मृतीवरून क्षत्रियांनीं युद्धापासून निवृत्त न होतां विजया साठीं शत्रूंची - हिंसा करण्यास प्रवृत्त व्हावें। असें विहित असतां युद्धापासून निवृत्ती विषयीं तूं इच्छा कशी करतोस - असें म्हणेल तर त्याविषयीं बोलतों ॥ तथापि - हे जनार्दना । कुलक्षया मुळें होणा या दोषांतें - पाहणारे - असे जे - आम्हीं यांनीं - या पापापासून निवृत्त होण्यास कसें न जाणावें ॥ तात्पर्य ॥ जाप्रमाणें यज्ञ प्रकरणीं उदुंबरशाखा वस्त्रानें सर्व आच्छादून सामगान करावें असी स्मृति आहे ती - तें वस्त्र शेवटीं विजांस मिळावयाचें यासाठीं आहे आणि या स्तव ती - उदुंबर शाखेस स्पर्श करून सामगान करावें - अशा दुसरें विरुद्ध स्मृतीनें बाधित होते ॥ त्या स्मृति मागितलेल्या स्मृति लोभमूलक आहेत। यामुळें त्या-

> कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुं ॥ कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९॥
> कुलक्षये प्रणश्यंति कुलधर्माः सनातनाः ॥ धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोभिभवत्युत ॥ ४०॥

कुलक्षय केल्यानंतर पाप होतें इत्यादिक त्याविरुद्ध स्मृति आहेत त्यांहीं करून बाधित होतात ॥ केवळ श्रुति स्मृतींत विधि आहेत इतक्यावरूनच अनुष्ठान करावें असें नाहीं ॥ ज्याविधीचें अनुष्ठान केलें असतां नरकप्रद पाप होत नाहीं त्याविधीचेंच अनुष्ठान केलें पाहिजे ॥ नाहींतर जारण मारणादिक ज्यांस म्हणतात अशा श्येन यागादिक व्यभिचार कर्माचेही विधि वेदांत आहेत म्हणून त्यांचें ही सर्वांनीं अनुष्ठान करावें असें होईल ॥ उदुंबर शाखेचें वस्त्रानें वेष्टन करावें तर तीचा स्पर्श संभवत नाहीं। स्पर्श करावा तर तीचें सर्व वेष्टन संभवत नाहीं - असा त्यांचा विरोध आहे। याप्रमाणें येथें ही विरोध आहे ॥ ३९॥ कुलक्षय झाला असतां धर्म सांगणारे वृद्ध नसल्यामुळें अनादि परंपरेनें चालत आलेले कुलधर्म नाश पावतात - धर्म नाश पावले असतां - अवशिष्ट राहिलेले बालादि रूप सर्व कुलास अधर्म व्यापतो ॥ ४०॥

हे कृष्णा-अधर्माच्या व्याप्तीनें-कुलस्त्रिया व्यभिचारादि दोषांनीं युक्त होतात ॥ हे यादव कुलोत्पन्ना कृष्णा। स्त्रिया दोषयुक्त झा ल्या असतां म्हणजे अपत्यार्थ दुसरे वर्णाशीं मैथुनार्थ गेल्या असतां वर्ण संकर होतो ॥ ४१॥ आणितो वर्ण संकर-कुलक्षय करणाऱ्यां च्या कुलास-नरक कारक रवचित होतो ॥ असें आहे तर परशुरामानें सर्व क्षत्रिय मारल्यानंतर त्यांच्या स्त्रियांनीं ब्राम्हणा पासून पुनःपुनः पुत्र उत्पन्न करून घेऊन आपली वंशवृद्धि केली आणि धृतराष्ट्रादिक ही पुत्र असेच उत्पन्न करून वंश वृद्धि केली आहे-असें पुराणांत लिहिलें आहे तें कसें-असें म्हणाल तर त्याविषयीं बोलतो ॥ कारण कुलक्षय करणारांचे पितरांस-श्रा द्ध तर्पणादिक न मिळाल्यामुळें-ते पतन पावतात ॥ तात्पर्य ॥ अन्या यानें उत्पन्न झालेलें अपत्य आपलें नव्हे ॥ अन्योदर्य आपलापु

अधर्माभिभवान्कृष्णः प्रदुष्यंति कुलस्त्रियः ॥ स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१॥
संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ॥ पतंति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥ ४२॥
दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ॥ उत्साद्यंते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३॥
उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ॥ नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४५॥

त्र असें मनांत ही आणूं नये-असें यास्कानीं सांगितलें आहे आणि अशीं वेदांत पुष्कळ उदाहरणें आहेत। यास्तव जो बीजप्रद पिता त्यासच पिंड तर्पणादिक मिळतें॥ क्षेत्रज पुत्राविषयींची स्मृति इहलोकींच्या वृद्धि व्हावी याप्रयोजनाविषयींची आहे। पर- लोकीं श्राद्ध तर्पणादिक मिळतें याविषयींची नाहीं ॥ ४२॥ वर्ण संकर करणारे-असे जे सांगितलेले-कुल क्षयकरणारांचे दोष- त्यांपासून अनादि परंपरेने चालत आलेले जे वर्ण धर्म-तसेच कुलधर्म-आणि आश्रम धर्म ते उच्छेदातें पावतात ॥ ४३॥ हे ज- नार्दना ॥ ज्यांचे वर्ण-आश्रम आणि कुल यांचे धर्म उच्छिन्न झाले आहेत त्यामनुष्यांस प्रेतत्वनिवृत्तीस कारण जें श्राद्ध तर्पणादि क तें नसल्यामुळें निरंतर नरकवास होतो। असें आम्हीं ऐकतों ॥ ४४॥

राज्य सुखाचे लोभानें आपल्या संबंध्यींला मारण्यास - आम्ही तयार झालों हें आम्ही - शिव शिव - केवढें हो मोठें पाप करण्यास-
सिद्ध झालों ॥ बंधुवध करावा या उद्देशानें युद्धाचा उद्योग करणें हें ही पाप जनक आहे - मग युद्ध पाप जनक आहे हें काय सांगावें ॥ मी
मोठ्या आवेशानें युद्ध करण्यास आलों हें मी अविचारानें औद्धत्य केलें असें तात्पर्य ॥ ४५॥ शस्त्रें ज्यांचे हातांत आहेत - अ
से हे धृतराष्ट्राचे पुत्र - शस्त्र ज्या पाशीं नाहीं आणि - दुसऱ्याचे शस्त्राचें निवारण न करणारा - असा जो मी यातें - जर - युद्धांत मा
रतील - तरतें मला कल्याण कारक होईल ॥ प्राण्यांची हिंसा न करणें हा धर्म स्वप्राण संरक्षणा पेक्षां श्रेष्ठ आहे ॥ यास्तव बंधु
वधा विषयीं मी निश्चय केल्यामुळें जें पाप मला झालें असेल त्यास दुसरें प्रायश्चित्त नाहीं। यास्तव मरणांतच मला प्रायश्चित्त

अहो बत महत् पापं कर्तुं व्यवसिता वयं ॥ यद्राज्य सुख लोभेन हंतुं स्वजन मुद्यताः ॥ ४५॥ यदिमामप्र
तीकारमशस्त्रं शस्त्र पाणयः ॥ धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्त्वा
र्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ॥ विसृज्य सशरं चापं शोक संविग्न मानसः ॥ ४७॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भग
वद्गीता सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन संवादे अर्जुन विषाद योगो नाम प्रथमो ध्यायः॥
संजयउवाच ॥ तंतथा कृपया विष्ट मश्रुपूर्णा कुलेक्षणं ॥ विषीदंत मिदं वाक्य मुवाच मधुसूदनः ॥ १॥ ॥

श्रेयस्कर आहे असें तात्पर्य ॥ ४६॥ संजय बोलतो ॥ शोकामुळें ज्याचें - अंतःकरण उद्विग्न झालें आहे - असा अर्जुन - असें
बोलून युद्धा मध्ये - बाणां सुद्धां धनुष्य टाकून रथाचे मध्य भागीं बसता झाला ॥ ४७ ॥ इतिश्री मद्भगवद्गीतायाः पर्वते इत्यु
पनामक रघुनाथ शास्त्रि कृत भाषा विवृतौ प्रथमो ध्यायः ॥ १॥ अर्जुन युद्धापासून निवृत्त झाला तेव्हां माझे पुत्र आतां नि
ष्कंटक राज्यानुभव करतील अशी धृतराष्ट्रास आशा न व्हावी या हेतूनें - संजय बोलतो ॥ कृपेंकरून - म्हणजे स्नेहें करून व्याप्त
झालेला आणि अश्रूंनीं ज्यांचे डोळे भरून आले आहेत - आणि खेद करित आहे - अशा अर्जुनानें - मधुसूदन म्हणजे-
कृष्ण - हें पुढील वाक्य बोलता झाला ॥ मधुसूदन पदानें - दुष्ट दैत्य मारणारा भगवान् अर्जुनास निमित्त मात्र करून तुझ्या दुष्ट पुत्रांस
मारील। तूं त्यांस राज्य प्राप्तीची आशा व्यर्थ करूं नको असें सुचविलें॥ १॥

श्रीकृष्ण भगवान बोलतात ॥ हे अर्जुना - नीचजनांनीं आचरिलेलें - तसेंच स्वर्ग न देणारें - आणि अकीर्ति करणारें - असें बुद्धिम
लिन्य - अथवा मोह तुला संग्रामा विषयीं कोठून प्राप्त झाला ॥ २॥ हे पार्था अर्जुना - तूं नपुंसकत्वालें किंवा भीरुमण्यास स
मर्थ नाहीं अशा निर्वीर्यत्वातें पावूं नको ॥ हें नपुंसकत्व महादेवाबरोबर युद्ध करणारा जो तूं, या तुला योग्य नाहीं ॥ हे शत्रूंस-
ताप देणाऱ्या अर्जुना - हलकें - असें हें मनाचें दुर्बलत्व म्हणजे भीति हैंस टाकून - युद्धास उभा रहा ॥ ३॥ अर्जुन बोलतो ॥ हे शत्रूं
स मारणाऱ्या मधुसूदना कृष्णा - पूजा करण्यास योग्य - अशा भीष्माशीं आणि द्रोणाशीं बाणांनीं मी कसें युद्ध करूं ॥ युद्धक
रीन - असें नुसतें वाणीनें बोलणें ही अयोग्य आहे मग बाणांनीं युद्ध कसें करूं असा भाव ॥ ४॥ मोठा ज्यांचा प्रभाव आहे - असे

श्रीभगवानुवाच ॥ कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितं ॥ अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्ति
करमर्जुन ॥ २॥ क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परं
तप ॥ ३॥ अर्जुन उवाच ॥ कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ॥ इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पू
जार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥ गुरूनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ॥ हत्वा
र्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुंजीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५॥ ॥

अथवा हि हें पद निराळें न करून - हिमहा म्हणजे - शैत्याचें किंवा जाड्याचें निवारण करणारा अग्नि किंवा सूर्य - त्याचे प्रमाणें अ
नुभाव म्हणजे प्रभाव ज्यांचा आहे असे - किंवा श्रुत अध्ययन तप आचार आणि ज्ञान यामुळें पापाचा संबंध आपणास हो-
ऊं नये असा प्रभाव ज्यांचा आहे असे - एणे करून अन्याय मार्गानें ज्यांणीं राज्य घेतलें त्यांचा अनुसार यानीं केला या दोषा
नें त्यांचा त्याग करावा अशा शंकेचें निवारण केलें - जे द्रोणादिक गुरू यांस न मारतां या लोकीं - भिक्षेनें जें मिळेल - त्याचा भो
ग करण्यांत ही - कल्याण आहे - आणि अर्थाची इच्छा ज्यांस आहे - अशा द्रोणादिक गुरूंस मारलें तर रक्तानें भिजले त्याप्र
माणें निंदित जे भोग म्हणजे विषय त्यांस इहलोकींच मी भोगीन ॥ ५॥

आतां पूजार्ह गुरूंस नमारतां दुर्योधनादिकांस च जर मारावें तर गुरु अर्थकाम आहेत। ते अर्थासाठीं दुर्योधनाविषयीं युद्ध करतील। तेव्हां दुर्योधनास मारणें तर त्यांस पूर्वीं मारलें पाहिजे-यास्तव गुरूंस मारावें किंवा नमारावें या दोहों गोष्टीमध्यें कोणतें चांगलें आहे हें आम्हांस समजत नाहीं - आणि इहलोकीं राज्यादिकांचा उपभोग करण्यांतच रूचवआहे असें मानून-गुरूंस मारणें याअधर्माचा अंगीकार करून अथवा भिक्षाशन क्षत्रियांस निषिद्ध आहे। युद्धकरणें हाच क्षत्रियांचा धर्म आहे-असें-मानून यां बरोबर-युद्ध जरीं केलें तरीं - आम्ही यांस जिंकूं - अथवा हे आम्हांस जिंकितील हेंही आम्हांस समजत नाहीं-आणि ज्यांस मारून आम्ही जगण्याची इच्छा करित नाहीं - तेच धृतराष्ट्राचे पुत्र समोर उभे आहेत॥ तेव्हां यांस मारून जरीं आम्हांस जय मिळाला तरी आमचा मनोरथ सिद्ध होत नाहीं ॥ ६॥ यांस मारून - आम्ही कशी जगण्याची इच्छा करूं - अशी कृपण-

नचैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः॥ यानेव हत्वा नजिजी

विषामस्ते वस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६॥ कार्पण्यदोषोपहत स्वभावः पृच्छामित्वांध

र्मसंमूढचेताः॥ यत्श्रेयःस्यान्निश्चितंब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेहं शाधिमांत्वांप्रपन्नं॥७॥

ता-आणि कुलक्षयामुळें होणार जोदोष तोन्यादोहों मुळें ज्याचा शौर्यादिलक्षण क्षत्रियस्वभाव नाशपावला आहे असा-आणि युद्धाचा त्यागकरून-भिक्षाटन करणें-हा क्षत्रियांचा धर्म आहे - किंवा अधर्म आहे - याविषयीं - संशययुक्त आहे चित्त ज्याचें-असा मी तुलापुसतों॥ जें माझें कल्याणकरणारें असेल तें - संशय नहोण्याजोगें बोल म्हणजे सांग॥ मीतुझा शिष्य आहें॥ तुला शरण आलेला जोमी-यातें शिक्षाकर म्हणजे धर्मतत्वाचा उपदेश कर॥ एणें करून द्रोणभीष्मादिकांस मारण्यापेक्षां भिक्षाटनच श्रेयस्कर आहे - असे अर्जुनाच्या बोलण्यानें पूर्वोक्त साधन संपत्ति झाल्यावर विविदिषा सन्यास करावा असें सुचवून नंतर आत्मज्ञानार्थ ब्रह्मवेत्ता जो गुरु त्यास शरण जावें अशीजी श्रुतींत गुरुरूप सन्नि सांगितली आहे ती सूचविली ॥ ७॥ ॥

तूंच आपलें मनांत विचार करून जें योग्य वाटेल - तें कर - अथवा - हृदय दौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप - एणे करून युद्धच तुला कल्याण कारक आहे - असें तुला मी सांगितलेंच आहे । आतां कां पुनः पुसतोस - असें जर कृष्ण म्हणेल तर अर्जुन बोलतो॥ ज्यांत शत्रु नाहींत - आणि संपत्तीनें भरलेलें - असें - पृथिवीचे ठायीं जें राज्य तें मिळालें तरी - तसेंच देवाचें हीं आधिपत्य मिळालें तरीं इंद्रियांस शुष्क करणारा असा माझा शोक तो नाहींसा करील असें वस्तु कोणतेंहीं मला दिसत नाहीं॥ तात्पर्य बंधूंचेनाशानें होणारा जो शोक तो - राज्य लाभ किंवा स्वर्गाचे आधिपत्याचा लाभ झाला तरी त्यानें निवृत्त होणार नाहीं॥ यास्तव युद्धाशिवाय दुसरा निवृत्ति मार्गांतील उपाय असेल तो सांग - असा अर्जुनाचे बोलण्याचा भाव॥ या अर्जुनाचे बोलण्यावरून ब्रम्हविद्येचा अधिकार प्राप्त होण्यास भिक्षावृत्ति आणि यालोकचे किंवा स्वर्गलोकचे भोगाविषयीं वैराग्य हीं पाहिजे

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्यात् यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रियाणां॥ अवाप्य भूमा
वसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यं॥ ८॥ संजय उवाच॥ एवमुक्त्वा हृषी
केशं गुडाकेशः परंतप॥ नयोत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह॥ ९॥ ॥

त असें सूचविलें॥ पूर्वीच्या ग्रंथांत ही - नच श्रेयोनुपश्यामि - एणे करून मोक्षच श्रेय इतर श्रेय नव्हे असें सांगून तेणें करून नित्यानित्य वस्तु विवेक - नकांक्षे विजयं कृष्ण - एणे करून ऐहिक भोगा विषयीं वैराग्य - अपि त्रैलोक्य राज्यस्य - एणे करून आमुष्मिक भोगाविषयीं वैराग्य - नरके नियतं वासः - एणे करून आत्मा स्थूल देहाहून भिन्न आहे - किंनो राज्येन गोविंद - एणे करून शम - किं भोगैः - एणे करून दम - यद्यप्येते न पश्यंति - एणे करून निर्लोभत्व - तन्मे क्षेमतरं भवेत् - एणे करून तितिक्षा हीं साधनें सुचविलीं आहेत॥ ८॥ संजय बोलतो॥ हे शत्रूंस संताप देणाऱ्या धृतराष्ट्रा। निद्रेचा जय करणारा अर्जुन - इंद्रियांचा प्रेरक जो गोविंद म्हणजे कृष्ण त्यास असें बोलून - आणि मी युद्ध करीत नाहीं असें बोलून - उगाच राहिला॥ ९॥ ॥

या प्रमाणें अर्जुनानें युद्धाची उपेक्षा केली तेव्हां भगवंतानेंही उपेक्षा केली असेल असें कदाचित् धृतराष्ट्रास वाटेल म्हणून त्याची निवृ-
ति करण्या करितां संजय बोलतो ॥ हे भारता धृतराष्ट्रा - हृषीकेश म्हणजे कृष्ण - दोन्ही सेनांच्या मध्यभागीं - खेद पावणार जो -
अर्जुन त्यास प्रहसन - म्हणजे - प्रसन्नवदन होऊन अथवा हा मूढ असतां ही ज्ञान्यासारखा बोलतो म्हणून हसत - या पुढील -
वाक्यातें बोलता झाला ॥१०॥ देह - असंग - अद्वितीय आणि सच्चिदानंद स्वरूप अशा आत्म्याहून भिन्न आहे - असें विवे-
क ज्ञान यास नाहीं आणि युद्ध हा स्वधर्म असतां ही त्यांत हिंसा पुष्कळ आहे या मुळें हा अधर्म आहे असा भ्रम होऊन
हा शोक मोहातें पावला आहे म्हणून - यास विवेक आणि धर्म हे सांगावे - या अभिप्रायानें - श्रीकृष्ण भगवान् बोलतात ॥ तूं शो-
क करण्यास अयोग्य - जे भीष्मादिक - त्यांचा शोक करतोस ॥ तात्पर्य - भीष्माला मीं कसा मारूं - असा जो तूं शोक करतोस या शो-

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदं वचः ॥१०॥ श्रीभगवानुवाच ॥
अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ॥ गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ॥११॥ ॥

क ज्या शरीरास - भीष्म असें नाव आहे - त्याविषयीं करतोस - किंवा त्या शरीरातें - माझें हें शरीर - असा अभिमान धरून जो - सुखदुः-
खानुभव करतो - आणि देह नाशानें ज्याचा नाश होत नाहीं असा जो आत्मा - त्याविषयीं करतोस ॥ शरीराचा त्याग करून आत्मा पर-
लोकस्थ झाला म्हणजे शरीराचा तात्काळ दाह करतात - किंवा भूमींत पुरतात । तेव्हां शरीरावर कोणाचीच ममता नाहीं ॥ यास्तव
शरीर शोक करण्यास पात्र नाहीं ॥ आत्म्याचा तर नाश होतच नाहीं - असें पुढें स्पष्ट सांगणार - यावरून आत्माही देह मरण पावल्या-
मुळें होणार जो शोक - त्यास पात्र नाहीं ॥ हें तुला न समजून शोक करतोस । असें म्हणावें तर देहाहून निराळा आत्मा परलोकीं जाणा-
रा आहे अशा ज्ञानवंतासारख्या - पतंति पितरो ह्येषां - नरके नियतं वासो - इत्यादि गोष्टी बोलतोस ॥ तेव्हां यावरून तुला देहात्मवि-
वेकरूप ज्ञान नाहीं असें उघड दिसतें ॥ कारण ज्ञानी म्हणजे विवेकी आहेत ते गतप्राण म्हणजे मरण पावलेले - अथवा -
जिवंत असे जे बांधवादिकांचे देह यांचा - शोक - वर तात्पर्यांत लिहिलें त्या कारणानें करीत नाहींत ॥ समाधिकालीं ज्ञान्यास देहादिकांचा -

अनुभवच नाहीं। व्युत्थानकाळीं अनुभव असला तरी ते मिथ्याच आहेत असा निश्चय झाल्यामुळें-जसा स्वप्नांतील बांधव मिथ्या असा निश्चय यानें - त्यांचा नाश झाला असतां शोक करीत नाहींत - तसा बांधवनाशानें शोक करीत नाहींत ॥ ११ ॥ शोक न करण्यास कारण सांगतात ॥ मी परमेश्वर यापूर्वीं कधीं नाहीं असें नाहीं - म्हणजे - लीलेनें धारण केलेलीं जीं - अवतार रूपी राम कृष्णादि शरीरें तीं प्रगट झाल्यामुळें - अथवा गुप्त झाल्यामुळें मी पूर्वीं कधीं नाहीं असें नाहीं ॥ मी सच्चिदानंद रूप अनादि

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ॥ न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परं ॥ १२ ॥

स्वरूपानें पूर्वीं आहेंच ॥ तसाच तूंही पूर्वीं कधीं नाहींस असें नाहीं ॥ तसेंच हे सर्व राजे पूर्वीं कधीं नाहींत असें नाहीं ॥ आत्मा अनादि आणि नाशरहित आहे या कारणानें पूर्वीं मी आणि सर्व तुम्हीं आहोंच ॥ आणि आपण सर्व - यानंतर रहणार नाहीं असें ही नाहीं ॥ आत्म्यास जन्म मरण नाहीं यास्तव राहूंच ॥ एणेकरून कालत्रयीं आत्म्यास नित्यत्व सांगितलें ॥ १२ ॥ ॥

तूं ईश्वर आहेस। तुला जन्म मरण नाहीं - हें खरें आहे - परंतु आम्हां जीवांस - जन्म मरण प्रसिद्ध आहे - आणि देहाहून निराळा जर आत्मा आहे॥ आणि देह आत्मा नाहीं - तर देहाचे पीडेनें त्यास दुःख कसें होतें - असें जर अर्जुना म्हणशील तर सांगतों॥ देहाभिमान ज्यास आहे - अशा आत्म्यानें ज्यावर - हें माझें - किंवा हेंच मी - असा अभिमान ठेविला आहे - त्या देहास - बालत्व - तरुणत्व - वृद्धत्व या अवस्था - एका एका अवस्थेचा नाश करून जशा प्राप्त होतात - त्या प्रमाणें - आत्म्यास - एक देह नाश पावला म्हणजे दुसरा देह प्राप्त होतो - तो नाश पावला म्हणजे तिसरा देह प्राप्त होतो॥ यासच जन्म मरण म्हणतात॥ हें जन्म मरण देहाचा धर्म आहे॥ आत्म्याचा धर्म नाहीं॥ यामुळें - देहादिकांहून आत्मा वेगळा आहे असें म्हटलें पाहिजे॥ पिशाच जेव्हां दुसऱ्याचे शरीरांत प्रवेश करतें - तेव्हां त्या शरीरास पीडा झाली तरीं त्या देहाचे स्वामीस त्यावेळेस त्या देहावर - हा माझा देह - असा अभिमान नसल्यामुळें देहस्वामीस म्हणजे आत्म्यास दुःख होत नाहीं॥ हें शरीर माझें आहे असा त्या

देहिनोस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा॥ तथा देहांतर प्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति॥ १३॥

पिशाचास अभिमान आहे म्हणून जसें पिशाचास दुःख होतें। तसें या लोकांतील अनुभवा प्रमाणें देहाहून निराळा जरीं आत्मा आहे तरीं अज्ञानानें - हा देह मीच आहें - असा जीवास अभिमान आहे। या कारणानें देहास पीडा झाली म्हणजे जीवास दुःख होतें॥ देहाहून आत्मा भिन्नच आहे॥ देह नाशवंत आहे तो आत्मा नव्हे॥ जर देहच आत्मा आहे तर बाल्यावस्थेंतील देहाचा नाश होऊन वृद्धावस्थेंतील दुसरा देह झाला तरी ज्या मीं बालपणीं पितरांचा अनुभव घेतला तो मी वृद्धपणीं त्यांस स्मरतों - असें जें स्मरण सर्वांस होतें तें अनुभव घेणाऱ्या देहरूप आत्म्याचा नाश झाल्यामुळें होणार नाहीं॥ यावरून दोनीं अवस्थेंतील शरीरांहून आत्मा भिन्न आहे असें सिद्ध होतें॥ असा देहात्म विवेक ज्यास झाला आहे - असा - जो धीर म्हणजे ज्ञानी तो - आत्मा उत्पन्न झाला - आत्मा मरण पावला - असें मानीत नाहीं॥ १३॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥

आत्मा जरीं नाशपावत नाहीं - तथापि माझेइष्टजे भीष्मादिकांचे देह - त्यांचा वियोग मला होईल - यामुळें मी शोक करतों - असें जर प्रतिशरीरीं आत्मभेद मानून म्हणेल तर सांगतात ॥ हे - कुंतीपुत्रा अर्जुना॥ मात्रास्पर्श म्हणजे वृत्तिद्वारा इंद्रियादिकांचे - आणि विषयांचे जे संबंध - ते शीत आणि उष्ण तसेंच सुख आणि दुःख - यांप्रत देणारे होतात ॥ ते संबंध - एणारे जाणारे आहेत यामुळें ते नाशवंत आहेत ॥ नित्य नाहींत॥ यास्तव हे भरतकुलोत्पन्ना - अर्जुना त्यांचें तूं सहन कर ॥ जसे जळ आणि तेज यांचे संबंध त्या त्या काळीं - आपले स्वभावा प्रमाणें शीत किंवा उष्ण यांप्रत देतात - तसेच इष्टसंयोग - इष्टवियोग - हे

मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः॥ आगमापायिनोनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥१४॥
यंहि नव्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ॥ समदुःखसुखं धीरं सोमृतत्वाय कल्पते ॥१५॥ ॥

ही सुखदुःखें देतात ॥ तस्थिर नाहींत - यामुळें त्यांचें सहन करणें - तुजसारखे धीरपुरुषांस योग्य आहे॥ यामुळें - हर्षविषाद करणें योग्य नाहीं ॥ इंद्रिय द्वारा विषयसंबंधानें मनासच सुखदुःख होतें ॥ मनाचे भेदानेंच आत्मभेद आहे ॥ तो वास्तव नाहीं ॥ परंतु मनाचे ठायीं जो तादात्म्याभिमान आहे तो सुखदुःखास कारण होतो ॥ तो तूं करूं नको असें तात्पर्य ॥ १४॥ त्यांचें सहन करण्यांत मोठें फळ आहे। यामुळें ही - त्यांचें सहन करणें उचित आहे असें सांगतात ॥ हे पुरुषश्रेष्ठा अर्जुना ॥ ज्यास सुख किंवा दुःख समान आहे अशाज्या धीरपुरुषास हे मात्रास्पर्श म्हणजे विषयांचे संयोग व्यथा करीत नाहींत - तो मोक्षास जाण्याला योग्य होतो ॥१५॥

शीत किंवा उष्ण - तसेंच सुख किंवा दुःख हें सहन करण्यास फार अशक्य आहे ॥ त्यांचें फार सहन केलें तर कदाचित् आत्म
नाश ही होईल - असें मनांत आणूं नको ॥ कारण तत्त्वविचारें करून - तें सर्व सहन करण्यास शक्य आहे - असें सांगतात ॥ शीतोष्णसुख
दुःख - हे देह मन आदिकजे अनात्म त्यांचे धर्म आहेत ॥ निर्विकार आत्म्याचे धर्म नाहींत ॥ रज्जूचे अज्ञानानें रज्जूवर भ्रांतीनें स
र्प भासला तरी तो मिथ्याच आहे ॥ त्याची सत्ता रज्जूवर नाहीं ॥ याप्रमाणें आत्मस्वरूपाचे अज्ञानानें आत्म्यावर देहादिक भासून -
त्यांचे धर्म सुखदुःखादिक आत्म्यावर भासले तरीते मिथ्याच आहेत ॥ त्यांची सत्ता आत्म्याचे ठायीं नाहीं ॥ तसाच त्रिकाळ ज्या
ची सत्ता आहे अशा आत्मस्वरूपाचा नाशनाहीं ॥ याप्रमाणें सत आणि असत् यांचानिर्णय - तत्त्ववेत्त्यांनीं पाहिला आहे ॥ या
विवेकानें तूं हीं सहन कर ॥१६॥ आत्म्याचा नाश नाहीं असें सामान्येंकरून सांगितलें तें विशेष करून सांगतात ॥ ज्यास

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥ उभयोरपि दृष्टोन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततं ॥ विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

अंतवंत इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ॥ अनाशिनो प्रमेयस्य तस्माद्युद्ध्यस्व भारत ॥ १८ ॥

त्याचे कारणरूप सद्रूप स्वरूपानें हें सर्व जग व्यापलें आहे - तें आत्मस्वरूप नाशरहित आहे असें जाण ॥ नाशरहित जें
आत्मस्वरूप त्याचा नाश करण्यास कोणीही समर्थ नाहीं ॥१७॥ जो परिछेदत्रय रहित - अपरिच्छिन्न - आणि नित्यस्वरूप - म्ह
णजे अमुक देशीं आहे - अमुक देशीं नाहीं - असा जो देशपरिच्छेद - तसाच अमुक कालीं आहे अमुक कालीं नाहीं - असा जो का
लपरिच्छेद - तसाच आत्मसत्ता भिन्न भिन्न किंवा आत्मसत्तेहून अनात्मसत्ता भिन्न असा वस्तुपरिच्छेद - हे त्रिविध देशकाल
वस्तुपरिच्छेद ज्यास नाहींत - आणि अनाशी म्हणजे सर्वदा प्रकाशमान आणि अप्रमेय म्हणजे इंद्रियादिकांस अगोचर - असा
जो देहावर अभिमान ठेवणारा आत्मा - त्याचे हे देह नाशवंत आहेत ॥ आत्म्याचा नाश नाहीं आणि आत्म्यास सुखदुःखादिकां
चा संबंध नाहीं ॥ यास्तव हे भारता अर्जुना - युद्ध कर ॥ आपला स्वधर्म टाकूं नको ॥१८॥

याप्रमाणें भीष्मादिकांच्या मरणामुळें जो शोक-तो अयोग्य आहे-असें सांगून भीष्मादिकांला मारण्यास मी इच्छीत नाहीं-मलापाप लागेल-असें आपले ठिकाणीं-हंतृत्व मानून जें दुःख झालें तें ही अयोग्य असें सांगतात॥ जो तार्किकादिक आत्म्यास कर्तृत्व मानून-हा मारणारा आहे-असें मानितो-न मात्र जो चार्वाकादिक देहासच आत्मा मानून-हा आत्मा मारण्यानें नाश पावतो-असें मानितो त्या दोघांसही समजत नाहीं॥ कारण-आत्मा कोणास मारीत नाहीं आणि कोणापासून मरणही पावत नाहीं॥ तात्पर्य॥ आत्म्यास कर्तृत्व नाहीं॥ जागृत स्वप्नकालीं अंतःकरण संबंधानें कर्तृत्व भासतें। सुषुप्ति मूर्छाकालीं अंतःकरण लय झाला म्हणजे तें भासत नाहीं। यावरून कर्तृत्व हा मनाचा धर्म असतांही जसें तापलेल्या लोहावर वह्निसंबंधानें च दाहकर्तृत्व आहे-स्वतः नाहीं-तसें आत्म्यास कर्तृभूत अंतःकरण संबंधानेंच कर्तृत्व भासतें-स्वतः नाहीं। इह तर आत्मा नव्हे असें पूर्वींच सांगितलें आहे॥१९॥ आत्मा मरत नाहीं-असें जें सांगितलें-तेंच आत्मा निर्विकार आहे-यास नाश पावणार जें वस्तु-त्याचे विकार नाहींत-या कारणानें स्पष्ट करून दाखवितात॥ हा आत्मा उत्पन्न होत नाहीं॥ एणेकरून जन्मास येणें हा विकार आत्म्यास नाहीं असें सांगितलें॥ हा आत्मा कधींही मरण पावत नाहीं॥ एणेकरून विनाशरूप विकार आत्म्यास नाहीं असें दर्शविलें॥ हा आत्मा पुनः पुनः उत्पन्न होऊन सत्तेप्रत पावतो असें नाहीं। पूर्वींच सद्रूप आहे॥ एणेकरून जन्मांतर होणें-आणि तेणेकरून सत्तेस पावणें-या विकाराचा आत्म्यास संभव नाहीं असें दर्शविलें॥ कारण हा अज म्हणजे उत्पत्तिरहित आहे॥ हा आत्मा नित्य आहे म्हणजे सर्वकाळीं एकाच सत्तेनें युक्त आहे॥ येणेकरून वृद्धिस्वरूप विकाराचा आत्म्यास संभव नाहीं असें सांगितलें॥ हा आत्मा शाश्वत आहे॥ येणेंकरून क्षीणतारूप विकार आत्म्यास नाहीं असें सांगितलें॥ आत्मा निरवयव आहे-यास क्षीणता नाहीं॥ हा आत्मा पुराण आहे॥ म्हणजे नवीन परिणाम यास नाहीं॥ येणेंकरून परिणामरूप विकार आत्म्यास नाहीं असें सांगितलें॥ हा आत्मा मरण पावणारें जें शरीर त्यामध्यें मरण पावत नाहीं॥२०॥ ॥

य एनं वेत्ति हंतारं यश्चैनं मन्यते हतं॥ उभौ तौ न विजानीतो नायं हंति न हन्यते॥१९॥ न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः॥ अजो नित्यः शाश्वतोयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥२०॥ ॥

सांगितलें कारणानें आत्म्यास हंतृत्व नाहीं असें सांगतात ॥ हे पार्था-अर्जुना॥ जो पुरुष-हा आत्मा अविनाशी आहे- नित्य म्हणजे वृद्धि शून्य आहे- तसाच उत्पत्ति रहित आणि क्षीणता रहित आहे-असें जाणतो तो पुरुष कोणास कसा मारील ॥ कारण अशा आत्म्याला मारण्यास साधनच नाहीं ॥ तसाच तो पुरुष आपण सहाय होऊन कोणास कोणाकडून कसा मारवील ॥ येणेंकरून कृष्ण मजकडून भीष्मादिकांस मारवितो-अशी माझे ठायीं दोषदृष्टि करूं नको असें सुचविलें ॥ २१॥ आत्म्याचा नाश नाहीं- तथापि भीष्मादिकांचीं शरीरें- छिन्नभिन्न होऊन पडतील- म्हणून मी शोक करतों-असें जर म्हणशील तर सांगतात ॥ मनुष्य जुन्या वस्त्राचा त्याग करून जशीं दुसरीं चांगलीं नवीं वस्त्रें घेतो- तसा देहाभिमानी आत्मा जीर्ण झालेल्या शरीराचा त्याग करून -दुसरे नवीन शरीरांत गमन करतो ॥ कर्मवशें करून पूर्व पूर्व देह सोडून नवीन नवीन देह घेणें हें अवश्य होणारें आहे ॥ यास्तव-जीर्ण देहाचे नाशामुळें शोक करणें अनुचित आ

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययं ॥ कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हंति कं ॥ २१ ॥ वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ॥ तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥ नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ॥ न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥ ॥

हे। भीष्मादिक- यावज्जीव पर्यंत धर्मानुष्ठानानें क्लेश पावून जर्जर झालेल्या या जीर्ण शरीराचा त्याग केल्याशिवाय कर्मफलाचा उत्तम भोग करण्यास- असमर्थ आहेत ॥ ते जर धर्मयुद्धानें-स्वर्ग करतार्थ ज्या दिव्य देहाची अपेक्षा आहे त्यास प्रतिबंधक अशा या जीर्ण देहाचा पात करून-दिव्य देह संपादन योग्य तूं करशील तर त्यांवर तुझा मोठा उपकारच होईल ॥ यास्तव मोठा उपकार करणाऱ्या तुझ्यावर अपकार कर्तृत्व भ्रम करूं नको असें- अपराणि-संयाति -या पदांनीं सुचविलें ॥ संयाति म्हणजे दुसरे दिव्य देहांत गर्भवासादि क्लेशाशिवाय उत्तम प्रकारानें या देहाचा त्याग करून भीष्मादिक गमन करतील असा अर्थ - असें कोणी तात्पर्य वर्णन करतात ॥ २२॥ आत्म्याला मारण्यास साधन नाहीं असें जें सांगितलें तेंच स्पष्ट करून दाखवितात ॥ तीक्ष्ण शस्त्रें-या आत्म्यास तोडीत नाहींत॥ प्रदीप्त अग्नि या आत्म्यास जाळीत नाहीं ॥ उदक या आत्म्यास मृदु किंवा आर्द्र करून शिथिल करीत नाहीं ॥ वायु या आत्म्यास शुष्क करीत नाहीं ॥ २३॥ ॥

याविषयीं कारणें सांगतात ॥ आत्म्यास अवयव नसल्यामुळें त्याचे दोन तुकडे करणें असाजो छेद तो करतां येत नाहीं ॥ तसेंच त्याला जा- ळण्यास - भिजऊन शिथिल करण्यास आणि शुष्क करण्यास ही येतनाहीं ॥ यामुळें हाआत्मा - नाशरहित- व्यापक - स्थिर स्वभा- वाचा आणि पूर्वरूपाचा परित्याग न करणारा - अथवा क्रियारहित-आणि अनादि असा आहे ॥ २४ ॥ मुंजा म्हणजे मोळ यानांवा- च्या तृणाचे गर्भांत जेंकोवळेंतृण असतें तें जसें त्या तृणावरील मोठीं मोठीं पानें युक्तीनें निरनिराळीं करून त्यामुंजेतून बाहेर काढला- ता। त्या प्रमाणें ब्रम्हचर्यादिक साधन संपन्न जे धीर म्हणजे अधिकारी मुमुक्षु—त्याणीं अन्वय व्यतिरेक रूप युक्तीनें—स्थूल - सू- क्ष्म - आणि कारण एतत्स्वरूप जीं तीन शरीरें यांपासून पार्थक्यें करून जाणलेला आत्मा—परब्रह्मच होतो - आत्मवेत्ता शोकाप्रत तरतो ॥ ब्रह्मवेत्ता ब्रह्मच होतो ॥ देव म्हणजे प्रकाशमान किंवा द्योतमान आत्म्याप्रत अध्यात्म शास्त्राचे श्रवणादिकें करून जाणून शोक आणि हर्ष यांप्रत टाकितो ॥ अशा अर्थाच्या श्रुतींत—स्थूलादिक शरीरांहून भिन्नपणें आत्मस्वरूपाचे ज्ञानापासून शोक

अछेद्योयमदाह्योयमक्लेद्यो,शोष्य एव च ॥ नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोयं सनातनः ॥ २४॥

निवृत्ति सांगितली आहे ॥ यास्तव तशा आत्म्याचें अर्जुनास ज्ञान होऊन—स्थूलादिक शरीरावर आत्मत्व भ्रमामुळें—त्यांचे विना- शासाठीं जो शोक झाला आहे तो जावा - या हेतूनें - आत्म्याचा स्थूलादि शरीर त्रितयाहून भेद सांगतात ॥ हाआत्मा अव्यक्त आहे ॥ व्यक्त म्हणजे प्रत्यक्ष जें स्थूल शरीर—त्याहून भिन्न आहे ॥ स्वप्नांत अन्नमय स्थूल देहाचें भान नसलें तरीं स्वप्न साक्षित्वें करू- न म्हणजे स्वप्नास जाणणाऱ्या चे स्वरूपानें आत्म्याचें भान म्हणजे प्रतीति असते-असा आत्म्याचा अन्वय म्हणजे स्वप्नकालीं अ- नुवृत्ति - तसाच स्वप्नकालीं आत्म्याची स्फूर्ति असतां ही - स्थूल देहाची स्फूर्ति नाहीं-असा स्थूल देहाचा व्यतिरेक म्हणजे व्यावृत्ति हे अनुभवसिद्ध आहेत ॥ या अन्वयव्यतिरेकांवरून--स्थूलदेह आत्मा नव्हे असें जाणावें ॥ याप्रमाणेंच - श्रोत्र - त्वक् - चक्षु - रसन- आणि घ्राण - अशीं पांच ज्ञानेंद्रियें - वाक् - पाणि - पाद - पायु - आणि उपस्थ अशीं पांच कर्मेंद्रियें - पंचप्राण आणि मन आणि बुद्धि- या सत्तरश १७ पदार्थांस लिंग शरीर किंवा सूक्ष्म शरीर म्हणतात ॥ यालिंग किंवा सूक्ष्म शरीराहून आत्मा भिन्न आहे - असें

गतात ॥ हा आत्मा अचिंत्य आहे ॥ शब्द-स्पर्श-रूप-रस-आणि गंध यांचें जें ज्ञान होतें त्यास उत्पन्न करणारें कोणी साधन म्हणजे-करण आहे ॥ तसेंच घेणें-बोलणें-चालणें इत्यादि क्रिया रूप जें कार्य होतें त्यास उत्पन्न करणारें कोणी साधन म्हणजे करण आहे ॥ तसेंच संकल्प विकल्पात्मक जें ज्ञान होतें त्यास उत्पन्न करणारें साधन म्हणजे करण आहे ॥ तसेंच निश्चयात्मक जें ज्ञान होतें त्यास उत्पन्न करणारें साधन म्हणजे करण आहे ॥ तसेंच प्राणापानादिकांचे जे व्यापार होतात त्यांस उत्पन्न करणारें साधन म्हणजे करण आहे ॥ कारण जें कार्य होतें तें करणाशिवाय होत नाहीं-या अनुमानानेंच जें-आहे-अशी चिंता करण्यास म्हणजे जाणण्यास योग्य पूर्वोक्त सप्तदश पदार्थ स्वरूप सूक्ष्म शरीर तें चिंत्य-त्याहून आत्मा निराळा आहे ॥ या सूक्ष्म शरीरांचें सुषुप्तिकाळीं जरीं भान नसलें तरीं सुषुप्ति साक्षित्वें करून म्हणजे सुषुप्तीचें अनुभवात्मक प्रकाशरूपानें भान आहे ॥ हें भान सुषुप्तीपासून उठलेले पुरुषास-मी सुखें करून निजलों होतों-असें जें स्मरण होतें तें स्मरण अनुभवावांचून होणार नाहीं-या अनुमानात्मक प्रमाणावरून सिद्ध आहे ॥ असा सुषुप्तींत आत्म्याचा अन्वय म्हणजे अनुवृत्ति आणि सुषुप्तिकाळीं सूक्ष्म शरीराची प्रतीति नसली तरीं आत्म्याची पूर्वोक्त प्रतीति आहे-हा सूक्ष्म देहाचा किंवा शरीराचा व्यतिरेक म्हणजे व्यावृत्ति-असे हे अन्वय व्यतिरेक अनुभव सिद्ध आहेत ॥ यावरून आत्मा सूक्ष्म शरीराहून निराळा आहे असें जाणावें ॥ याप्रमाणें आत्मस्वरूपावर सूक्ष्म शरीराचा विवेक झाला म्हणजे-सूक्ष्म शरीरांतील पांच कर्मेंद्रियें आणि पांच प्राण-एतद्दश पदार्थ रूप जो प्राणमय कोश आणि पांच ज्ञानेंद्रियें आणि संशय वृत्ति रूप मन-एतत् षट् पदार्थ रूप जो मनोमय कोश आणि पांच ज्ञानेंद्रियें आणि निश्चयात्मक वृत्तिरूप जी बुद्धि एतत् षट् पदार्थ रूप जो विज्ञानमय कोश-यांचा विवेक होतो ॥ कारण हे कोश लिंग शरीरांतच सत्व आणि रज या गुणांच्या-प्राणापानादिक पांच प्राणवृत्ति-पांच ज्ञानेंद्रियें-पांच कर्मेंद्रियें-संकल्प विकल्पात्मक मनोवृत्ति-निश्चयात्मक मनोवृत्ति-एतद्रूप-ज्या अवस्था म्हणजे परिणाम यांचे भेदानेंच निरनिराळे केले आहेत ॥ याप्रमाणेंच स्थूल आणि सूक्ष्म शरीरास बीजभूत जें सुषुप्तींतील मूलाज्ञान त्यास कारण शरीर म्हणतात-त्याहून

ही आत्मा भिन्न आहे असें सांगतात ॥ हा आत्मा अविकार्य आहे म्हणजे-सूक्ष्म कार्यरूप जो विकार त्याचे स्वरूपानें स्थितिपावण्या
स जें योग्य तें विकार्य म्हणजे त्रिगुणात्मक मूलअज्ञान रूप कारण शरीर-त्याहून भिन्न आहे ॥ समाधिकालीं किंवा ध्यान कालीं स
सुप्तींतील कारण शरीररूप अज्ञानाची प्रतीति नसली तरीं-समाधी पासून किंवा ध्याना पासून उठल्यानंतर-एतावत् पर्यंत मी स
माधिस्थ होतों-ईश्वर ध्यानच करीत होतों-असें स्मरण होतें त्यावरून समाधि ध्यान साक्षित्वें करून आत्म्याचें स्फुरण आहे—
हा आत्म्याचा त्याकाळीं अन्वय म्हणजे अनुवृत्ति आणि त्याकाळीं आत्म्याचें स्फुरण असून अज्ञानाचें स्फुरण नाहीं-हा अज्ञाना
चा व्यतिरेक म्हणजे व्यावृत्ति-हे अनुभव सिद्ध आहेत ॥ यावरून आत्मा कारण शरीर जें अज्ञान त्याहून भिन्न आहे असें जाणावें
॥ या त्रिगुणात्मक अज्ञानांत जो मलिन म्हणजे-रज आणि तम या दोन गुणांनीं कलुष केलेला सत्वगुण-तो निद्रारूप सुषुप्ती
चे अव्यवहित पूर्वक्षणीं उत्पन्न झालेल्या-प्रिय-मोद-आणि प्रमोद-या तीन वृत्तींनीं युक्त झाला म्हणजे त्यासच आनंद मय को
श असें म्हणतात ॥ इष्ट वस्तूचे दर्शना पासून जी मनाची सुखाकार वृत्ति होते तीस प्रिय म्हणावें ॥ इष्ट वस्तूचा लाभ झाल्यानें
जी मनाची सुखाकार वृत्ति होते तीस मोद म्हणावें ॥ इष्ट वस्तूचे उपभोगानें जी मनाची सुखाकार वृत्ति होते तीस प्रमोद म्हण
वें ॥ कारण शरीराहून आत्मा भिन्न आहे असा विवेक झाला म्हणजे आनंद मय कोशाचाही आत्म्याशीं विवेक होतो म्हण
जे आनंद मय कोशाहून आत्मा भिन्न आहे असें समजतें ॥ कोशकार या नांवाचा एक कीट आहे तो आपणास आवरण
करणारा कोश उत्पन्न करून त्यांत बंधन पावून जसा क्लेश पावतो त्याप्रमाणें अन्नमयादिक जे सांगितलेले पांच कोश
त्यांवर अन्नमय स्थूल देहादिक जे कोश ते-मीच आहें-असा आत्म स्वरूपाचे अज्ञानानें युक्त जीव अभिमान ठेवून त्यां
चे संबंधानें सांसारिक क्लेश पावतो ॥ या कारणानें अन्नमय आत्म्याहून प्राणमय आत्मा भिन्न आहे-प्राणमय आत्म्या
हून मनोमय आत्मा भिन्न आहे-मनोमय आत्म्याहून विज्ञानमय आत्मा भिन्न आहे-विज्ञानमय आत्म्याहून आनंद
मय आत्मा भिन्न आहे ॥ असा अन्नमयादि कोशांवर-आत्मा-आत्मा-याप्रमाणें सर्वत्र तैत्तिरीयादिक उपनिषदांत आ

त्म शब्दाचा प्रयोग केला आहे - परंतु तो मुख्य आत्मा नव्हे ॥ कारण त्याच उपनिषदांत आत्मभूत सर्वांतर ब्रह्मज्ञानापासून ब्रह्मप्राप्तिरूप मुक्ति आरंभीं सांगून तें ब्रह्म कोणतें तें समजायासाठीं मूढलोकांनीं आत्मत्वें करून मानिलेले जे एकाएकापेक्षां आंतर आंतर स्थूलदेहादिक पंचकोश त्यांवरील आत्मत्वबुद्धि जाऊन पंचकोशांहून सर्वांचा आंतर सच्चिदानंद ब्रह्मरूप आत्मा भिन्न आहे असें क्रमानें ज्ञान होण्यासाठीं - हा आत्मा नव्हे - हा आत्मा नव्हे - असें सांगून - आनंदमय कोशाहून ही निराळा पांच कोशांचा अंतरात्मा - पुच्छाप्रमाणें सर्व कोशांस प्रतिष्ठा म्हणजे अधिष्ठानभूत पुच्छ ब्रह्मरूप सांगून प्रकरण समाप्ति केली ॥ यावरून तेंच मुमुक्षूंनीं आत्मत्वें करून जाणावयास योग्य असें ब्रह्म - आत्मा आहे - असें जाणावें ॥ ज्याकरणास्तव स्थूल - सूक्ष्म आणि कारण - एतद्रूप तीन शरीरांहून आत्मा भिन्न आहे त्याकारणास्तव अशा आत्म्यातें तूं जाणून

अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ॥ तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

अथचैनंनित्यजातं नित्यंवा मन्यसे मृतं ॥ तथापित्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

बंध्वादिकांच्या नाशामुळें शोक करूं नको किंवा शोक करण्यास योग्य नाहींस ॥ २५ ॥ याप्रमाणें तत्वज्ञानाचे दृष्टीनें बंधुनाशनिमित्तक शोक योग्य नाहीं असें सांगून आतां देहादिकांस च आत्मा मानणारे जे प्राकृत लोक त्यांचे दृष्टीनें ही शोकयोग्य नाहीं असें सांगण्याच्या मिषानें मुमुक्षूंस महावाक्यांतील त्वंपदाचा जो विवक्षित वास्तविक जीवात्मस्वरूप अर्थ त्याचे बोधाचें दृढत्व होण्यासाठीं आणि सच्चिदानंदात्मक - शरीरत्रितयभिन्न - जें आत्मस्वरूप - तेंच त्वंपदाचा विवक्षित अर्थ आहे । मूढ ज्यास आत्मा मानितात तो त्या पदाचा अर्थ नाहीं - असें ज्ञान होण्यासाठीं आणि मूढांचे मतावर सत्यत्वबुद्धि नव्हावी यासाठीं त्यांचे मताचा - अभ्युपेत्य वादानें म्हणजे - असें ही जर म्हणशील - अशा अर्थांगीकारानें - अनुवाद करून बोलतात ॥ आत्मा उत्पत्तिनाशरहित आणि सच्चिदानंदरूप असा असतां ही तो नित्यजात म्हणजे नित्य उत्पन्न होणारा आहे अथवा नित्यमृत म्हणजे नित्य मरणशील आहे असें जरी तूं मानशील ॥ नित्यजात आणि नित्य मृत-

यापदांनीं आत्मा उत्पन्न होऊन मरण पावणारा आहे-असें मानणारे जे लोकायतादिक नास्तिक आणि आत्मा-नित्य असतां ही म्हणजे उत्पत्तिरहित आणि नाशरहित असतांही उत्पन्न होणाऱ्या शरीराचे संबंधानें उत्पन्न आणि मरण पावणाऱ्या शरीराचे संबंधानें मृत-असा गौण व्यवहारास योग्य होतो-असें बोलणारे जे तार्किकादिक आस्तिक यांचे पक्ष कथिले ॥ या पक्षांचें कंटकोद्धार न्यायानें-म्हणजे कांट्यानें कांटा काढावा या न्यायानें-निराकरण होऊन मुख्य वेदांत पक्षानें त्वंपदार्थ जें-आत्मज्ञान तें निश्चयात्मक होण्यासाठीं सर्व नास्तिक पक्षांच्या आणि आस्तिक पक्षांच्या परस्पर विप्रतिपत्ति म्हणजे विवाद संक्षेपानें येथें लिहितों ॥ मी स्थूल आहें-मी कृश झालों-मी गमन करतों-मी ब्राह्मण-मी मनुष्य-अशी या अन्नमय स्थूल देहावर आत्मत्व बुद्धि प्रत्यक्षरूप होते। यावरून हा स्थूल देहच आत्मा आहे-हा स्थूल देह पृथिव्यादिक भूतांचा जो एकत्र मिळालेला समुदाय तद्रूपच आहे--प्रत्येक पृथिव्यादि भूतांस जरीं चैतन्य नाहीं तथापि चूर्ण म्हणजे चुना आणि हरिद्रा-तशीच पूगीफल-नागवेलीचीं पानें-चूर्ण आणि कात इत्यादिक पदार्थांवर जरीं रक्तिमा नाहीं तरी त्यांचें एकत्र मेलन झालें म्हणजे रक्तिमा जसा उत्पन्न होतो तसा पृथिव्यादिकांचा विलक्षण देहरूप संघात म्हणजे मेलन झालें म्हणजे देहावर चैतन्य उत्पन्न होतें। असें चार्वाकांतील कोणी लोकायत म्हणतात आणि त्यांचे मतीं प्रत्यक्षावांचून दुसरें अनुमान शब्दादिक प्रमाण नाहीं तरीं आपला पक्ष खरा आहे असा वेदास प्रमाण मानणारे जे आस्तिक-त्यांचा निश्चय होण्यासाठीं अन्नमय म्हणजे शुक्रशोणित रूप परिणाम द्वारानें अन्नापासून उत्पन्न झालेला जो-स्थूल देह तो आत्मा आहे असें श्रुतींत सांगितलें आहे असें वेदाचें प्रमाण आपल्या पक्षास दाखवितात ॥ या देहांतून जीवात्मा निघून गेला म्हणजे चैतन्य जाऊन हा देह मरण पावतो-- यास्तव देहाहून इंद्रियरूप आत्मा निराळा आहे ॥ मी बोलतों-मी पाहतों-मी ऐकतों-मी अंध किंवा बधिर आहें अशी इंद्रियांवर प्रत्यक्षरूप बुद्धि सर्वांस होते-हें प्रत्यक्षच-इंद्रियें आत्मा आहे याविषयीं-प्रमाण आहे--असें दुसरे लोकायत बोलतात। आणि या पक्षावर वैदिकां

ची श्रेष्ठता ठरविण्यासाठीं वागादिक इंद्रियें-मी मोठें मी मोठें असा परस्पर कलह करून मोठा कोण याच्या निर्णयासाठीं सर्व प्रजापती पाशीं गेलीं- असें श्रुतींत सांगितलें आहे ॥ या कलहावरून इंद्रियांस चैतन्य आहे -आणि चैतन्यामुळें च त्यांस आत्मत्व आहे असें श्रुतीचें प्रमाण दाखवितात ॥ चक्षुरादिक इंद्रियांचा नाश झाला तरी जर शरीरांत प्राण आहे तर शरीरास चैतन्य असतें आणि शरीर जगतें ॥ यावरून इंद्रियांहून निराळा प्राणच आत्मा आहे असें हिरण्यगर्भाचे उपासक ज्यांस हैरण्यगर्भ असें म्हणतात ते बोलतात आणि जेव्हां मनुष्य सुषुप्तीप्रत पावतो तेव्हां सर्व चक्षुरादिक इंद्रियें आपला दर्शनादिक व्यापार-म्हणजे पाहणें ऐकणें इत्यादिक व्यापार-न करतां लीन झालीं तरीं प्राण आपला व्यापार करीत जागृत राहतो ॥ यास्तव प्राणच सर्व इंद्रियांमध्यें श्रेष्ठ आहे असें श्रुतींत सांगितलें आहे यावरून आणि अन्नमय कोशाहून निराळा जो प्राणमय कोश तोच आत्मा- असेंही श्रुतींत सांगितलें आहे यावरून प्राणच आत्मा असें म्हणण्यास श्रुति ही प्रमाण आहे असें दाखवितात ॥ कर्ता भोक्ता हे आत्म्याचें स्वरूप आहे। जोंपर्यंत मन आहे तोंपर्यंतच कर्तृत्व भोक्तृत्व अनुभवास येतें ॥ सुषुप्तींत प्राण असतांही मनाचा लय होतो यामुळें कर्तृत्व भोक्तृत्व अनुभवास येत नाहीं आणि प्राणमय कोशाहून निराळा मनोमय कोशच आत्मा आहे असें श्रुतींत सांगितलें आहे। या श्रुतिप्रमाणावरून आणि विषयासक्त झालेलें मनच बंधास कारण आहे। निर्विषय झालेलें मनच मोक्षास कारण आहे । अशा अर्थाची श्रुति आहे तिचे प्रमाणावरून मनच आत्मा आहे असें कोणी म्हणतात ॥ अहं म्हणजे मी अशी अहमाकारवृत्ति-इदं म्हणजे हें अशी इदमाकार वृत्ति-अशा वृत्तीचे दोन तदांनीं अंतःकरण दोन प्रकारचें आहे ॥ अहमाकार वृत्तीस विज्ञान असें म्हणावें ॥ इदमाकार वृत्तीस मन असें म्हणावें ॥ अहमाकार वृत्ति झाल्यानंतर तीपासून इदमाकार वृत्ति उत्पन्न होते ॥ यास्तव मनाला उत्पन्न करणारें अहमाकार वृत्तिरूप विज्ञानच आत्मा आहे। आणि ही वृत्ति प्रतिक्षणीं उत्पन्न होऊन नाश पावते- असा अनुभव आहे- यावरून आत्मा-क्षणिकच आहे आणि त्याचा दुसऱ्यानें प्रकाश न होतां तो स्वप्रकाशस्वरूपच आहे। असें बौद्ध म्हणतात-आणि आपले

पक्षास मनोमय कोशाहून भिन्न विज्ञानमय कोशच आत्मा आहे असें श्रुतींत सांगितलें आहे तें श्रुतीचें प्रमाण दा-
खवितात ॥ सृष्टीचे पूर्वीं हें जग असतच होतें असें श्रुतींतील प्रमाण दाखवून शून्यच आत्मा म्हणजे आत्म्यास स्वरूपच ना
हीं ।. हें ज्ञान-ज्ञेय एतद्रूप सर्व जग भ्रांतीनेंच भासतें असें ही कोणी बौद्धांतील बोलतात ॥ हे सर्व पक्ष नित्य जात आणि
नित्य मृत या पदानीं सूचविले ॥ ते असें - नित्य जात म्हणजे नियमानें उत्पन्न होणारा - देहेंद्रिय प्राण मन बुद्धि रूप आत्मा।
तसाच नित्यमृत म्हणजे-सर्वदा मृत म्हणजे कधींहीं होतच नाहीं। येणें करून शून्य वादि पक्ष सूचविला ॥ सृष्टि पूर्वकालीं हें ज
ग असतच होतें असें कोणी म्हणतात असा अनुवाद करून हे-सौम्या - असें कसें संभवेल। असता पासून म्हणजे शून्यापा
सून हें जग कसें उत्पन्न होईल। यास्तव जगाला कारण सद्रूपात्म वस्तू मानलें पाहिजे - जो स्वात्मरूप ब्रह्म नाहीं असें मानि
तो तोच आत्म्याचा अपलाप केल्यामुळें असत म्हणजे नाहीं असें म्हणणें प्राप्त होईल अशी शून्यवादि मताची निंदा
करून सद्रूप आत्मा आहे असें श्रुतींत च सांगितलें आहे। आणि अधिष्ठाना वांचून भ्रांति होत नाहीं-भ्रम होण्यास कांहीं अ
धिष्ठान पाहिजे। जसें-रौप्य भ्रमास शुक्ति - सर्पभ्रमास रज्जू। आणि शून्य म्हणजे कांहींनाहीं हें ज्यास समजतें-तोच स
मजणारा आत्मा होईल। नाहींतर जर समजणाराच नाहीं तर शून्य आहे हें कशावरून सिद्ध होईल। यास्तव आत्म्याची
सत्ता आहे। आणि शून्य होतें असें जें तूं बोलतोस ही सत्ता कोणती। शून्यास तर सत्ताच नाहीं-जर सत्ता आहे तर सत्तेहें
च सद्रूप आत्म्याचें [illegible] नांव मात्र तूं ठेविलेंस ॥ आणि क्षणिक विज्ञानमय कोशाहून भिन्न आनंदमय कोश आ
त्मा आहे-तो सद्रूपानेंच म्हणजे त्रिकाल ज्याची सत्ता आहे अशा स्वरूपानेंच पाहावा म्हणजे आत्म्यास आनंदमयता
येण्यास उपाधिभूत जो सांगितलेला आनंदमय कोश त्याहून भिन्न आहे असा जाणावा। अशा श्रुतिप्रमाणावरून
नित्य आत्मा आहे असे वेदास प्रमाण मानणारे वैदिक बोलतात ॥ पंचकोशांहून आत्म्याचें स्वरूप निराळें आहे असें मा
नणारांत ही कोणी आत्मा अणुपरिमाण आहे असें बोलतात - आणि रोम म्हणजे केशाचा सहस्त्रावा भाग त्याप्रमाणें सू

क्ष्म ज्या शरीरांतील नाडी त्यांत आत्मा संचार करतो- हा आत्मा अणूपेक्षां ही अणू आहे- आत्म स्वरूप सूक्ष्मापेक्षां ही-
सूक्ष्मतर म्हणजे फार सूक्ष्म आहे-केशांच्या अग्राचा जो शंभरावा भाग-त्याचा जो हजारावा भाग तितके परिमाणाचा जीव-
आहे-असें जाणावें-अशा अर्थाच्या अनेक श्रुति आत्म्याचे अणु परिमाणा विषयीं प्रमाण आहेत असें सांगतात॥ कोणी हा आत्मा
नखाग्रापासून केशाग्रपर्यंत या शरीरांत प्रविष्ट आहे-अशा अर्थाच्या श्रुतिप्रमाणावरून-आणि आत्मा जर अणु आहे-
तर आपादमस्तकपर्यंत सर्व शरीरांत एककाळींच सुख दुःख संवेदनरूप चैतन्याची प्रतीति होते असा सर्वांस अनुभव-
आहे तो कसा होईल। आत्मा जर अणु आहे तर ज्या प्रदेशीं आत्मा आहे तितक्यांच प्रदेशांत चैतन्य प्रतीति होईल॥ सर्वश
रीरांत एककालींच प्रतीति होणार नाहीं-या युक्तीचे प्रमाणावरून-जितकें परिमाण ज्या देहाचें आहे तितकेच परिमाणाचा-
आत्मा त्या देहांत आहे। त्या आत्म्याचे सूक्ष्म अवयव आहेत ते सूक्ष्म नाडींत प्रवेश करतात यावरून-आत्मा सूक्ष्म आहे
तो सूक्ष्मनाडींत प्रवेश करतो-असें श्रुतींत सांगितलें आहे। जसे देहाचे अवयव जे हस्त त्यांचा कंचुकांत म्हणजे आंग
रख्यांत प्रवेश झाला म्हणजे-देहाचा कंचुकांत प्रवेश झाला-असा व्यवहार लोक करतात। त्याप्रमाणें तो श्रुतींतील व्य
वहार गौणच आहे। कर्मवशें करून आत्म्याचे अवयव न्यून झाले म्हणजे आत्मा न्यूनपरिमाणाचे पिपीलिकादिकांचें
देहांत तितके परिमाणाचा होऊन प्रवेश करतो आणि अवयव कर्मवशें करून अधिक झाले म्हणजे अधिकपरिमाण
चा होऊन। अधिक परिमाणाचे गजादिकांचे देहांत प्रवेश करतो। यास्तव आत्मा देहाचे परिमाणाचा असून देहाहून नि
राळा आहे असें बोलतात॥ या पक्षास दिगंबर सिद्धांत असें म्हणतात॥ आत्म्यास जर अवयव मानले तर ज्यास अंश म्हण
जे अवयव आहेत त्याचा अंशनाशानें किंवा दुसरे कारणानें नाश लोकांत पाहिला आहे। त्याप्रमाणें आत्म्याचा ही नाश
होईल। आत्म्याचा नाश मानला तर परलोकगामी आत्मा नाश पावल्या मुळें नाहींसा झाला या कारणानें आत्म्यानें केले
ले शुभाशुभ कर्माचा-फलोपभोगावांचून-नाश होईल आणि उत्पन्न होणारा जो आत्मा तो उत्पन्न होण्या पूर्वीं सुखींच व्ह

ता-यामुळें त्याणें पूर्वीं न केलेले कर्माचा फलोपभोग त्यास होतो असें होईल। हें तर वेद शास्त्र विरुद्ध आणि युक्तीस विरुद्ध आहे। यास्तव आत्मा आकाशा प्रमाणें नित्य आणि महान म्हणजे विभु परम महत् परिमाणाचा आहे- आणि निरंश आहे-अशा अर्थाच्या श्रुतीवरून-आत्मा नित्य आणि विभु आहे। असें मानून-तसाही आत्मा अचिद्रूप म्हणजे जड आहे। ज्ञान इच्छा कृति द्वेष धर्म अधर्म सुख दुःख भावनाख्य संस्कार-हे गुण आत्म्याचे आहेत-त्यांच्या योगानें तो द्रव्य आणि चेतन आहे॥ अदृष्ट म्हणजे पुण्य पाप याचे निमित्तानें मनाचा आणि आत्म्याचा संयोग झाला म्हणजे पूर्वीं सांगितलेले ज्ञानेच्छादिक गुण त्यांस किंवा त्यावर उत्पन्न होतात-आणि अदृष्ट नाशपावलें म्हणजे सुषुप्तींत लय पावतात। हा आत्मा पुण्याचा आणि पापाचा कर्ता आणि त्यांचीं जीं सुख दुःखरूप फलें त्यांचा भोक्ता आहे यामुळें ईश्वराहून तो भिन्न आहे। आत्मा विभु आहे यामुळें त्यावर क्रिया नसली तरीं कर्मवशें करून कर्मफलोप भोगासाठीं स्वर्गादिक लोकीं त्यास शरीरसंबंध झाला म्हणजे तो लोकांतरीं गेला असें म्हणतात आणि या लोकीं शरीर संबंध झाला म्हणजे यालोकांत आला असें म्हणतात। याविषयीं सर्व कर्म कांड वेद प्रमाण आहे-असें तार्किक आणि प्राभाकर म्हणतात॥ सुषुप्तीपासून उठले त्यास-मी जड होऊन सुखानें निजलों होतों-कांहीं जाणत नव्हतों-अशा स्मृतीवरून स्मृतीस कारण अनुभव रूप गूढ चैतन्य सुषुप्ति कालीं कल्पून-आत्मा जड आणि बोधात्मक आहे असें भाट्ट बोलतात आणि त्यांचे मतीं द्रष्टा जो आत्मा त्याचे स्वरूप भूत दृष्टीचा म्हणजे चैतन्याचा सुषुप्ति कालीं लोप म्हणजे नाश नाहीं। कारण-आत्मस्वरूप नाशरहित आहे अशा अर्थाची श्रुति-आणि सुषुप्तिकालीं ज्ञान नाहीं असें जे म्हणतात त्यासही तो ज्ञानाभाव आहे असें समजणारें कोणी प्रकाश मान वस्तु मानिलेंच पाहिजे। नाहींतर तो ज्ञानाभाव कशावरून निश्चित होईल अशी युक्तिही प्रमाणें-सुषुप्ति कालीं आत्मा गूढ चैतन्य रूप आणि जड म्हणजे खद्योता प्रमाणें प्रकाश आणि अप्रकाश यांहींकरून युक्त आहे-याविषयीं सांगतात॥ जो निरंश आहे त्यास प्रकाश आणि अप्रकाश असें उभय स्वरूपत्व कधींही कमें ही संभवत

नाहीं। यास्तव आत्मा चिद्रूपच आहे। मीजड मूढ होऊन निजलों होतों अशी जाड्य स्मृति होते तींत जडहें प्रकृतीचें म त्वरज तमोगुणात्मक रूप भासतें। हें आत्म्याचें स्वरूप नाहीं। असंग आणि चिद्रूप अशा आत्म्यास भोग आणि मोक्ष हो ण्यासाठीं ती जड प्रकृति प्रवृत्त होते। त्या प्रकृतीवर तादात्म्याभिमानामुळें पुरुषास संसाररूप बंध होतो। प्रकृतीपासून आपलें स्वरूप असंग आणि चिद्रूप आहे - अशा विवेक ज्ञानानें पुरुषास मोक्ष होतो - याविषयीं विस्तर तेराव्या अध्यायां त लिहूं॥ आत्मा एकच सर्व शरीरांत मानला तर कोणी सुखी-कोणी दुःखी - कोणी बद्ध-कोणी मुक्त - अशी व्यवस्था होणार नाहीं यासाठीं तार्किकादिकांनीं प्रतिशरीरीं आत्मा भिन्न भिन्न आहे असें मानिलें आहे। त्याचप्रमाणें पुरुष प्रतिश रीरीं असंग आणि चिद्रूप असा भिन्न भिन्नच आहे - असें प्रकृति आणि पुरुष यांचा विवेक म्हणजे भेद सांगणारे सां ख्य बोलतात - आणि महत्तत्व म्हणजे मन किंवा बुद्धि यांहून अव्यक्त पर म्हणजे महत्तत्वाचें कारण अव्यक्त आहे-या अर्थाच्या श्रुतींत अव्यक्त शब्दानें जड प्रकृति-आणि हा पुरुष असंग आहे - या अर्थाच्या श्रुतींत असंग पुरुष सां गितला आहे - असे प्रकृति आणि पुरुष यांचे सांगितले प्रमाणें स्वरूपाविषयीं श्रुतिप्रमाण दाखवितात॥ असे हे तार्किक - प्राभाकर - भाट्ट - आणि सांख्य यांचे पक्ष ही नित्य ज्ञान आणि नित्यमृत या पदांनीं-नित्य असतांही उत्प होणारा देहादिकांच्या संबंधानें उत्पन्न होतो। तसाच नित्य असतांही देहादिकांच्या मरणानें मरण पावतो - अशा त्या पदांच्या अर्थाच्या विवक्षेनें - सुचविले - आणि मन्यसे म्हणजे असें जरी तूं मानशील - येणेंकरून ते पक्ष वा स्तवीक नव्हेत। कारण या सर्व पक्षांत आत्मा प्रतिशरीरीं भिन्न भिन्न आहे आणि जग सत्य आहे असें आहे- हें सर्व वेदविरुद्ध आहे। कारण सर्व वेदांतील महावाक्यें जीव आणि ब्रह्म यांचें ऐक्यच आहे-भेद नाहीं-अ सें सांगतात॥ यावरून आत्मा एकच आहे। आत्म्याचा भेद नाहीं॥ जो भेद भासतो तो आत्मस्वरूपाचे अज्ञाना मुळें भासतो॥ रज्जूवर सर्प भासतो परंतु सर्पाची सत्ता रज्जूपेक्षां निराळी जशी नाहीं तसें सर्व जग मायेनें आ

त्मस्वरूपाचे ठायीं भासविलें आहे तें आत्म सत्तेनेंच आहे- अशा सत्तेचे व्यवहारास येतें परंतु त्याजगाची आत्म
सत्तेपेक्षां सत्तानिराळी नाहीं ॥ जसा सूर्य एकच असतां त्याचा मलिन जलांत मलिनप्रतिबिंब होतो। स्वच्छ जलां
त स्वच्छ प्रतिबिंब होतो। आणि हा स्वच्छ सूर्य-हा मलिन सूर्य-असा उपाधिसंबंधानें व्यवहार होतो तसा आ
त्मा नित्य मुक्त एकच असतां ही मायेचे किंवा मायाकार्य मन बुद्धि रूप उपाधीचे भेदानें त्यांचे संबंधा मुळें-हा ब
द्ध-हा मुक्त-हा करवी-हा दुःखी-असा व्यवहार-स्वप्नांतील एकाच आत्मा वर-हा राजा-हा देव-हा मनुष्य-हा
ईश्वर-हा जीव-अशा व्यवहारा प्रमाणें होतो। परमार्थतः आत्म स्वरूपाचा विचार केला म्हणजे आत्म्यास उत्पत्ति
नाहीं-नाश नाहीं-आत्मा बद्ध होत नाहीं-मुक्त होत नाहीं-आत्मा साधक नाहीं-आत्मा मुमुक्षु नाहीं॥ हे सर्व धर्म-
अंतःकरणा वरील असून मायेचे योगानें अंतःकरणाचे तादात्म्याचे भ्रमानें आत्म्यावर भासतात असें श्रुतींत-
सांगितलें आहे ॥ मायेचे योगानें सर्व व्यावहारिक व्यवस्था होते ॥ बंध मोक्ष व्यवस्थे करतां आत्मभेद मानला तर
अद्वैत श्रुतीशीं विरोध येईल ॥ जो भेद भासतो तो मायेचे योगानेंच भासतो ॥ जीव-ईश्वर-जग-असें सर्व द्वैत
मायेनेंच कल्पिलेलें आहे। तें अज्ञाना वस्थेंत भासतें। द्वैताचा अनुवाद जीवेश्वरादिकांचे द्वैत प्रतिपादनक
रणाऱ्या श्रुतींनीं केला आहे तो-हें द्वैत-जें भासतें तें भ्रमानें भासतें-पारमार्थिक अद्वैतच आहे-असें म
हा वाक्यानें सांगावयासाठीं केला आहे ॥ सूर्य मेरूस प्रदक्षिणा करित असतां ही समुद्रतीर वासी लोकां
स तो उदय कालीं पूर्व समुद्रापासून निघतो। आणि अस्त समयीं पश्चिम समुद्रांत जातो-अशा भ्रमाचा अनुवाद ज
सा श्रुतींत केला आहे-त्याप्रमाणें लोकांचे भ्रमाचा हा अनुवाद केला आहे। त्याविषयीं तात्पर्य नाहीं। कारण सर्व महावा
क्यांत आत्म्याचें अद्वैत सांगितलें आहे त्याची अन्यथा उपपत्ति होणार नाहीं ॥ अद्वैताविषयीं भ्रम नाहीं यास्तव त्या-
चा अनुवाद पारमार्थिक भेद सांगायासाठीं केला असें संभवत नाहीं ॥ असो हा विचार अद्वैत शास्त्रांत समुद्राप

माणेंच आहे यास्तव महावाक्यांचा मात्र अर्थ येथें संक्षेपानें लिहितों ॥ चक्षुरिंद्रियाचे द्वारा रूपादि बाह्य विषयाप्रत जाऊन घटरूपाद्याकार झालेले अंतःकरण वृत्तीनें युक्त होऊन जें चैतन्य घटरूपादिकाप्रत पाहतें। तसेंच श्रोत्रेंद्रियाचे द्वारा बाहेर जाऊन शब्दाकार झालेले अंतःकरण वृत्तीनें युक्त होऊन जें चैतन्य शब्दाचें श्रवण करतें। तसेंच घ्राणेंद्रियाचे द्वारा बाहेर जाऊन गंधाकार झालेले अंतःकरण वृत्तीनें युक्त होऊन जें चैतन्य गंधाचें आघ्राण करतें। तसेंच वागिंद्रियाचे ठायीं-स्थित जें अंतःकरण तेणेंकरून युक्त जें चैतन्य शब्दाचें उच्चारण करतें। तसेंच रसनेंद्रियाचे द्वारा बाहेर जाऊन रसाकार झालेलें अंतःकरण वृत्तीनें युक्त होऊन जें चैतन्य-हें स्वादु-हें अस्वादु-असें जाणतें-तें त्या वृत्तींनीं उपलक्षित म्हणजे-त्या वृत्तींला सोडून राहिलेलें शुद्ध चैतन्य प्रज्ञान शब्दाचा अर्थ। उत्तम जे चतुर्मुखादि देव। मध्यम जे मनुष्यादिक अधम जे देहधारी गजाश्वादिक-आणि आकाशादिक जीं भूतें-यांचे ठायीं जगाचे उत्पत्ति स्थिति लयांस कारणभूत जें एक चैतन्य आहे तें ब्रह्म शब्दाचा अर्थ। असें अवांतर वाक्यांनीं सांगून-आणि हें चैतन्यच ब्रह्म-हेंच इंद्र-इत्यादिक ही सांगून-ज्या कारणास्तव सर्वत्र राहिलेलें प्रज्ञान म्हणजे चैतन्य ब्रह्मच आहे याकारणास्तव माझे ठायीं राहिलेलें प्रज्ञान म्हणजे जें आत्मरूप चैतन्य तें ही ब्रह्मच आहे-असें ऋग्वेदांतील ऐतरेयोपनिषदांत-प्रज्ञानं ब्रह्म आहे-अशा अर्थाच्या महावाक्यानें सांगितलें आहे ॥ तसेंच स्वभावतः म्हणजे निरुपाधिक स्वरूपानें-या देशांत आहे-या देशांत नाहीं असा जो देश परिच्छेद-या कालीं आहे या कालीं नाहीं असा जो काल परिच्छेद-हा आत्मा निराळा हा आत्मा निराळा किंवा आत्मा निराळा आणि जग निराळें असा जो वस्तु परिच्छेद-या तीन परिच्छेदांनीं रहित असा जो परमात्मा-मायेनें कल्पिलेले-या जगांतील शमादि साधन संपन्न आणि ब्रह्म विद्याधिकारी जें श्रवण मननादिक अनुष्ठान त्यातें करणारें-अशाया शरीरांत अंतःकरण बुद्ध्यादिकांचे साक्षित्वें करून अविकार स्वरूपानें राहून जाग्रदादिक अवस्थांत-स्फुरण म्हणजे प्रकाशपावतो तो देह मन बुद्ध्यादिक उपाधींकरून रहित अ

सा शुद्ध आत्मा अहं या शब्दाचा तात्पर्य विषय म्हणजे विवक्षित अर्थ ॥ तसाच पूर्वोक्त देशकाल वस्तु परिच्छेदांही रहित प
रमात्मा ब्रह्मशब्दाचा विवक्षित अर्थ। असें सांगून अहं म्हणजे मी ब्रह्मच आहे किंवा होईन असें-मी ब्रह्म आहें-अशा-
अर्थाच्या यजुःशाखेंतील बृहदारण्यकोपनिषदांतील महावाक्यांत सांगितलें आहे ॥ तसेंच सृष्टीचे पूर्वकाळीं सजातीय-
भेद-विजातीय भेद-आणि स्वगत भेद-यांहींकरून शून्य आणि नामरूपांहीकरून रहित असें जें सद्रूप अद्वितीय वस्तु
सांगितलें आणि जें सृष्टिकाळीं ही विचार दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे तसेंच आहे असें जें अद्वितीय सद्रूपवस्तु तें तत्प
दाचा विवक्षित अर्थ। श्रवण मननादिकांचे अनुष्ठानें करून महावाक्यार्थाप्रत जाणणा त्याचे जे देहेंद्रियादिक त्यांचे
साक्षित्वें करून राहिलेलें आणि स्थूल-सूक्ष्म-आणि कारण या शरीरांहून निराळें असें जें देहेंद्रियादिक उपा
धींनीं रहित शुद्ध आत्मरूप सद्वस्तु तें त्वंपदाचा विवक्षित अर्थ। असें अवांतर वाक्यांनीं सांगून तें सद्वस्तु तूंच आहे-
स असें-तें तूं आहेस-अशा अर्थाच्या सामवेदांतील छांदोग्योपनिषदांतील महावाक्यांत सांगितलें आहे ॥ तसेंच स्व
प्रकाश आणि नित्य अपरोक्ष म्हणजे कधींही जो परोक्ष नव्हे असा-आणि अहंकार-प्राण-मन-इंद्रियें-देह-यांच्या
समुदायाचा साक्षी म्हणजे प्रकाशक आणि अधिष्ठान असा जो-त्या समुदायरूप उपाधींनीं रहित-शुद्ध अंतरात्मा-
तो-अयं आणि आत्मा-या पदांचा विवक्षितार्थ। आणि दृश्य जें मिथ्या जग याचें अधिष्ठानभूत-उपाधिरहित-शुद्ध
सच्चिदानंदात्मक जें स्वरूप तें ब्रह्म शब्दाचा विवक्षित अर्थ। असें अवांतर वाक्यांनीं सांगून तें ब्रह्म हा स्वप्रकाश-
आत्माच आहे असें-तो हा आत्मा ब्रह्म-या अर्थाच्या आथर्वणवेदांतील महावाक्यांत सांगितलें आहे ॥ विचार दृष्टीनें
पाहतां पूर्वोक्त प्रकारांत सांगितल्या प्रमाणें आत्म्याचें स्वरूप-असंग-अद्वितीय-नित्यमुक्त-परब्रह्मरूप-असतां
ही पूर्वीं लोकायतांपासून सांख्यपर्यंत जे वादी सांगितले त्यांचे आभिमानिक मतां प्रमाणें-देहात्मत्व पक्षीं देह प्रत्यक्ष उत्प
अविनाशी आहे यावरून आत्मा देहेंद्रियादिक रूप असून आपल्या स्वरूपानें च उत्पन्न होतो किंवा नाश पावतो-अथ

थवा आत्मा देहादिकांहून भिन्न आहे यापक्षीं देह उत्पन्न झाला असतां त्याबरोबर आत्माही उत्पन्न होतो। देह मरणपाव
ला असतां त्याबरोबर आत्माही मरणपावतो। ज्या पाप पुण्या पासून जन्म मरणें देहास होतात तीं पाप पुण्यें आत्म्याबरोबर
जाणारीं येणारीं आहेत यावरून-देहादिकांहून आत्मा निराळा असतां ही तोदेहाचे उत्पत्तीनें उत्पन्न होतो आणि देह मरण
नें मरण पावतो-असें जरी तूं मान शील तथापि हे मोठ भुज्याच्या अर्जुना-या आत्म्याचा-शोक करण्यास तूं योग्य नाहींस॥२६
॥ कारण पाप किंवा पुण्य एतद्रूप ज्या कर्मांनीं जोदेह किंवा आत्मा उत्पन्न झाला त्यास त्या उत्पन्न करणाऱ्या कर्मांचा-सु
खकिंवा दुःखरूप फलाच्या उपभोगानें-नाश झाला असतां-मृत्यु निश्चित आहे। आणि जो देह किंवा आत्मा-मरणपा
वला त्या देहादिकानें केलेले कर्माच्या फलाचा उपभोग करण्या साठीं त्यास जन्म हें निश्चित आहे। यास्तव-उत्पन्न झा
ले त्यास मरण होणें-मरण पावलेल्या स जन्म होणें-हें कांहीं केलें तरीं चुकण्या जोगें नाहीं म्हणून तूं त्याविषयीं शोक कर
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च॥ तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि॥ २७॥
ण्यास योग्य नाहींस॥ २७॥ आणि यादेहादिकांच्या जन्ममरणाचे निमित्तानें आत्म्यास मानिलेलें जें जन्ममरण त्यावि
षीं शोक करणें हें देहादिकांचे स्वभावाचा विचार केला असतां अगदीं अनुचित आहे असें सांगतात। रज्जूवर भासमा-
न सर्पाचें कारण जें रज्जूचें अज्ञान तें जसें रज्जूप्रमाणें किंवा सर्पा प्रमाणें व्यक्त दिसत नाहीं आणि विचार केलातर दृष्टि
गोचर ही होत नाहीं आणि त्या अव्यक्त अज्ञाना पासून उत्पन्न झालेला सर्पही-रज्जु-असे अधिष्ठान ज्ञानानें-त्या अ
ज्ञानांतच-लीन होतो। त्याप्रमाणें देहेंद्रियादिक जीं भूतें दिसतात-यांचें पूर्वीचें रूप-अव्यक्त म्हणजे-जी दिसत नाहीं-जि
चें कार्य मात्र दिसतें-अशी अघटित रचना करणारी जी परमेश्वर शक्ति स्वरूप माया-तीच आहे-आणि-या देहेंद्रिया
दिक भूतांचा-शेवट-म्हणजे-नाश-किंवा लय-त्या अव्यक्त मायेंतच आहे॥ जन्म होणें आणि मरण पावणें या दोहोंची जी
स्थिति तद्रूपण जो देहादिकांचा मध्यभाग तो मात्र रज्जुसर्पाप्रमाणें व्यक्त म्हणजे-प्रत्यक्ष दिसणारा-आहे॥ अ

शरीरादिकांचा नाश झाल्यामुळें शोक करणें योग्य नाहीं ॥ तात्पर्य । संदंश न्यायानें जें पूर्वीं दिसत नाहीं आणि शेवटीं ही-
दिसत नाहीं - तें मध्यवर्ती अवस्थेंत जरीं भासलें - तरीं तें मिथ्याच आहे ॥ जसें स्वप्नांत जे बंधु आदिक पदार्थ दिसतात
ते पूर्वीं दिसत नाहींत - आणि जागृत झाल्या नंतर ही दिसत नाहींत्। स्वप्नकाळीं मात्र दिसतात । ते मिथ्याच आहेत। यामुळें
त्यांचा नाश झाला तरीं जो जागृत झाला तो त्यांस मिथ्या असें मानून त्यांविषयीं शोक करीत नाहीं। याप्रमाणें देहेंद्रिया
दिक - पूर्वीं दिसत नाहींत - आणि लय म्हणजे नाश झाल्यावर ही दिसत नाहींत - मध्यवर्ती अवस्थेंत मात्र दिसतात।
ते जरीं मध्यावस्थेंत दिसले तरीं ते स्वप्नांतील पदार्थांप्रमाणें मिथ्या आहेत। यास्तव - हे भारत म्हणजे अर्जुना - त्यांच्या
नाशामुळें काय शोक विलाप करावयाचा आहे । शोकविलाप करणें अगदीं उचित नाहीं । असें तात्पर्य ॥ २८॥ असें ज

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत॥ अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना॥ २८॥ आश्चर्यवत्
पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः॥ आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित्॥ २९॥

र आहे तर - जे विद्वान् म्हणून लोकांत प्रसिद्ध आहेत - ते ही - बंध्वादिकांच्या नाशामुळें कां शोक करतात - असें म्हणेल
तर - आत्मस्वरूपाचें वास्तविक ज्ञान त्यांस नाहीं यामुळें ते शोक करतात असें सांगतात ॥ कोणी एक पुरुष - आत्मा सर्व
व्यापक आहे - त्यास कर्तृत्व भोक्तृत्व नाहीं - तो असंग - सच्चिदानंद - आणि अद्वय असा आहे - असें - शास्त्राचे आणि
गुरूचे उपदेशें करून परोक्षत्वानें समजून ही - अनेक जन्मांचे ठायीं - झालेली जी - आत्मा कर्ता - भोक्ता - आणि सं
सारादिकांचा संगी - आहे इत्यादिक विपरीत बुद्धि तिच्या संस्काराच्या दृढत्वामुळें - शास्त्राचार्यांनीं - उपदेशिलेले आ
त्मस्वरूपाचा अनुभव न होतां - असें असंभावित - आत्म्याचें स्वरूप - शास्त्रादिकांनीं कसें सांगितलें - अशा विस्मयानें स-
मजतो ॥ तसाच दुसरा पूर्वींच्याप्रमाणें समजून असंभावनाबुद्धीमुळें विस्मय करून - अनुभवास विरुद्ध असें आत्म

स्वरूप शास्त्रादिकांनीं कसें सांगितलें -असें- आश्चर्ययुक्त -दुसऱ्याशीं बोलतो ॥ कोणी आश्चर्य मानूनच श्रवण करतो ॥ कोणी श्रवण करून ही बुद्धीचे मंदत्वामुळें - आणि विपरीत बुद्धीचे दृढत्वामुळें पूर्वोक्त आत्मस्वरूप समजतच नाहीं ॥ तस्मात् आत्मतत्व समजणें मोठें दुर्घट आहे ॥ अथवा प्रत्यक्षादिक सर्व प्रबल प्रमाणांनीं जो अनुभवास येतो आणि ज्यापासून सर्व प्रापंचिक अर्थक्रिया म्हणजे कार्यें होतात असें असतां हा देहेंद्रिया दिक किंवा आकाशादिक प्रपंच रज्जु सर्पासारखा मायिक -अत्यंत तुच्छ- किंवा मिथ्या असें कसें म्हणतां अशी शंका होईल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ कोणी अद्वैत आत्मतत्व वेत्ता ज्ञानी पूर्वश्लोकीं जो सांगितलेला देहेंद्रियादिक रूप प्रपंच तो प्रत्यक्ष प्रमाणादिकांनीं भासत असला तरीं स्वाप्रत स्वप्नांत पाहिलेले जे पदार्थ किंवा इंद्रजाल विद्येनें दाखविलेले जे पदार्थ त्यांप्रमाणें - हे मुळींच नसतां कसे हो भासतात - अशा आश्चर्यानें पाहतो ॥ तसा दुसरा कोणी हा प्रपंच जर सत्य आहे तर हा प्रपंच कालत्रयीं ही आत्मस्वरूपाचे ठायीं नाहीं -जसा सर्प रज्जूवर कालत्रयीं हीं नाहीं - असा श्रुतींत याचा निषेध केला आहे तो संभवणार नाहीं आणि यास सत्यता आहे असें म्हणतां ही येत नाहीं। कारण जर के देहेंद्रियादिक पदार्थ सत्य असते तर यांची उत्पत्ति कशी झाली - कोणापासून झाली - हे उत्पत्ती पूर्वीं कोठें होते - असें निरूपण करतां येतें। निरूपण तर करवत नाहीं। पाहा हे देहेंद्रियादिक भाव म्हणजे पदार्थ कोठून उत्पन्न झाले आणि यांवर चैतन्य कसें आलें। हे वीर्यापासून उत्पन्न झाले असें म्हणावें तर वीर्यावर यांचे कारणत्व प्रत्यक्ष दिसत नसतां तें आहे असें कशावरून समजावें। जर वीर्य आहे तर हे उत्पन्न होतात नाहींतर उत्पन्न होत नाहींत अशा अन्वयानें आणि व्यतिरेकानें त्यांची वीर्यावर कारणता आहे असें समजावें तर वंध्येचे ठायीं वीर्य व्यर्थ होतें। यावरून हे अन्वय व्यतिरेक व्यभिचरित होतात- म्हणजे वीर्य असलें म्हणजे देहेंद्रियादिक खचित उत्पन्न होतात असा निश्चय करून देण्यास असमर्थ होतात- आणि वीर्य अचेतन असतां त्यावर चैतन्य कोठून येतें। पृथिव्यादिक भूतांचे विलक्षण संबंधानें उत्पन्न होतें तर मृत देहावर तो संघातरूप संबं

ध असतां ही तेथें चैतन्य कां नाहीं। याप्रमाणेंच वटादि वृक्ष-बीजांतून क्रमाउत्पन्न होतो-बीजकेवढें वृक्षकेवढा-ह्या-कोठें होता-यास शाखापल्लव कसे आले-असा विचार करून पाहिलें म्हणजे हें कसें होतें तें समजत नाहीं। दिसतें तरी वास्तव ही ऐंद्रजालिका प्रमाणें केवल मायाच आहे असाच शेवटीं निश्चय होतो॥ यास प्रमाण-एतस्मात्किमिवेंद्रजालमपरं यद्गर्भवासस्थितं रेतश्चेतति हस्तमस्तकपदप्रोद्भूतनानांकुरं॥ पर्यायेण शिशुत्वयौवनजरावेषैरनेकैर्वृतं पश्यति शृणोति जिघ्रति तथा गच्छत्यथा गच्छति-असें वाक्य आहे॥ जर हा देहेंद्रियादिक रूप प्रपंच असत् म्हणजे शशशृंग-वंध्यापुत्र-इत्यादिकां प्रमाणें म्हणावा तर याची प्रतीति होणार नाहीं। प्रतीति तर होते। तस्मात् हा अनिर्वचनीय म्हणजे मिथ्या आहे। मिथ्या असतां ही सर्व व्यवहारास हा आस्पद होऊन यापासून खऱ्यासारखे सर्व व्यवहार होतात-अशा आश्चर्यानें बोलतो॥ तसेंच कोणी अनात्मत्वें करून म्हणजे आत्मभिन्न स्वरूपानें प्रत्यक्षादि प्रमाणांनीं दिसत असतांही-हे लोक-हे देव-इत्यादि जें कांहीं जग दिसतें तें सर्व आत्माच आहे असें जें वेदांत अद्वैत सांगितलें आहे त्याचें हें प्रत्यक्ष-विरुद्ध आहे अशा मोठ्या आश्चर्यानें श्रवणमात्र करतो। परंतु त्यास विरुद्ध वाटून अश्रद्धेनें त्याविषयीं मननादिक करीत नाहीं॥ कोणी श्रद्धावान अद्वितीयात्मतत्वाचें-वेदांतापासून-श्रवण आणि स्वप्नादिक दृष्टांतावरून-भासमान प्रपंच मिथ्याच आहे यामुळें अद्वैतच आत्मा आहे अशीजी उपपत्ति तद्रूप मनन-तसेंच निदिध्यासनहीं करून अद्वैतात्मतत्व-प्रतिबंधकामुळें म्हणजे देहादिकांवरील आत्मत्व बुद्धि रूप विक्षेपामुळें-अपरोक्षत्वें करून जाणत नाहीं॥ अथवा कोणी कर्तृत्व-भोकृत्व-सुखित्व-दुःखित्व-इत्यादि धर्मींहीं करून युक्त आत्मस्वरूप प्रसिद्ध असतां हीं वेदांतांतील महावाक्यापासून उत्पन्न झालेल्या ब्रह्माकार अंतःकरण वृत्तीनें आत्मा अकर्ता-अभोक्ता-असंग अद्वितीय-आणि सच्चिदानंद रूप असा पाहतो म्हणजे साक्षात्कारात्मक ज्ञानानें आश्चर्या प्रमाणें अनुभवितो अथवा ती वृत्ति मनापासून झाली असतां ही जसें कतकरज म्हणजे निवळी उदकांतील दुस

त्या मळा कडा नाहींसी होऊन उदकास स्वच्छ करते त्याप्रमाणें ती वृत्ति आपणा कडून अज्ञान अंत:करणादिकांचा नाश करू न आत्म्यास अद्वितीय रूपानें दाखविते। असें जें होतें तें आश्चर्या प्रमाणें आहे आणि वाणीला आणि मनाला अगोचर जो आत्मा त्याप्रत वाणीनें जें बोलतो तें ही आश्चर्या प्रमाणें आहे। प्रतिबंधक कर्मयोगानें या आत्मतत्त्वाचें श्रवण ही कोणा स होत नाहीं या अर्थाच्या श्रुतीवरून जो कोणी श्रवण करणारा तो आश्चर्यवत् म्हणजे दुर्लभ आहे। बहुत श्रवण करणारे ही या आत्म्यास तत्त्वें करून म्हणजे अपरोक्षत्वें करून जाणत नाहींत अशा अर्थाच्या श्रुतीवरून कोणी या आत्म्याचें श्र वण करून ही अपरोक्षत्वें करून जाणत नाहींत॥ तस्मात् आत्मतत्त्व दुर्ज्ञेय आहे यास्तव त्याचे ज्ञानार्थ यत्न कर असें ता त्पर्य ॥ २९॥ याप्रमाणें - आत्मतत्त्व समजणें फार कठिण आहे - असें सांगून - त्या आत्म्याविषयीं शोक करणें अयोग्य आ

देही नित्यमवध्योयं देहे सर्वस्य भारत ॥ तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३०॥
स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि ॥ धर्म्याद्धि युद्धाछ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१॥

हे असें पूर्वी सांगावयास जो आरंभ केला त्याची समाप्ति करतात ॥ देहसंबंध ज्यास आहे असा आत्मा या देहाचे ठायीं - कधींही वधकरून घेण्याजोगा नाहीं। याकारणास्तव - हे भारता अर्जुना - हे दीन आहेत - यांस मी बल वंतानें कसें मारावें - यां चे पुत्रादिक यांवाचून कसे जगतील - मारी भीष्म द्रोणादिकां वांचून कसा जगेन - याप्रकारचा सर्व प्राण्यांचा शोक करण्या स तूं योग्य नाहींस ॥ ३०॥ वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते म्हणजे माझ्या शरीरास कांप सुटला आहे - शरीरावर रोमांच उभा राहिला आहे - इत्यादिक जें अर्जुन पूर्वी बोलला - तें ही योग्य नव्हे असें सांगतात - अथवा देहादिक अनात्म्या वरील अर्जुनाच्या आत्मत्व भ्रमाचें - आत्मतत्त्वोपदेशानें - निवारण करून स्वधर्म जें युद्ध त्यावर झालेली जी त्याची अ धर्मबुद्धि तिचें निवारण करतात ॥ युद्धापासून क्षत्रियांनीं पराङ्मुख होऊं नये - अशा धर्मशास्त्रोक्त आपले क्षत्रिय ध र्माकडे पाहिलें तरीं - तूं कंपित होण्यास योग्य नाहींस ॥ न च श्रेयोनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे म्हणजे युद्धांत आपले

स्वजनास मारून कल्याण होईल असें पाहत नाहीं- असें जें- अर्जुन पूर्वीं बोलला त्याविषयीं सांगतात। धर्मानें प्राप्त झा
लेले युद्धाकून- क्षत्रियास दुसरें कल्याण कारक कांहींनाहीं। आपले बरोबरीचे किंवा आपले पेक्षां मोठे किंवा लहान
यांनीं युद्धार्थ बोलाविलें असतां पराङ्मुख होऊं नये। आपले क्षत्रिय धर्माचें स्मरण करून त्यांशीं युद्ध करावें। आणि प्र
जांचें पालन करावें। संग्रामापासून पराङ्मुख नहोणें-प्रजांचें पालन करणें- ब्राह्मण शुश्रूषा करणें-हा राजांचा म्हणजे-
क्षत्रियांचा श्रेयस्कर धर्म आहे- असें मनुपराशरादिकांचे स्मृतींत सांगितलें आहे। यावरून युद्धद्वारा राज्य मिळवून ब्रा
ह्मणांचें संरक्षण करावें हेंच क्षत्रियांस कल्याण कारक आहे असा भाव ॥ ३१॥ मोठें कल्याण कारक युद्ध आपोआप प्राप्त
झालें असतां- कां कांपतोस-असें सांगतात ॥ हे अर्जुना-जे सभाग्य क्षत्रिय आहेत-ते प्रार्थने वांचून प्राप्त झालेलें-आ

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतं ॥ सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभंते युद्धमीदृशं ॥ ३२॥
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ॥ ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥३३॥

णि स्वर्गास जाण्यास जसेंकाय उघडलेलें द्वार-अशा प्रकारचे युद्धाप्रत पावतात। अथवा। अशा युद्धाप्रत जे पावतात ते
च क्षत्रिय सुखी म्हणावे ॥ येणेकरून- स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव -म्हणजे स्वजनांस मारून आम्ही
कसे सुखी होऊं-असें जें पूर्वीं अर्जुन बोलला, याचें ही उत्तर झालें ॥ ३२॥ युद्ध न केलें तर दोष आहे असें सांगतात॥ जर
तूं हिंसादि दोष ज्यांत नाहींत अशा क्षत्रिय धर्मानें प्राप्त झालेले युद्धाप्रत नकरशील-तर स्वधर्माप्रत आणि महादेवा
बरोबर ही तूं युद्ध केलेंस अशीजी तुझी कीर्ति आहे त्या कीर्तीप्रत टाकून-म्हणजे मुकून-शास्त्रविहित युद्धाचा त्या
ग केल्यामुळें आणि युद्धापासून क्षत्रियांनीं परतूं नये-अशा निषेधाचे आचरणामुळें पापाप्रत पावशील ॥ ३३॥

आणि जिचा नाश नाहीं-अशा दीर्घ काल राहणाऱ्या तुझ्या अकीर्ती प्रत लोक बोलतील ॥ प्रतिष्ठितास अकीर्ति मरणा पेक्षां ही अधिक आहे॥ एणेकरून-सामेंकरून-दानेंकरून-किंवा भेदेंकरून म्हणजे शत्रूचे सैन्यांत फितूर करून शत्रूचे जयाविषयींचा प्रयत्न करावा-युद्धांत विजय कोणाचा होईल याचा निश्चय नाहीं-यास्तव युद्ध सहसा करूं नये-पूर्वोक्त तीन उपायांनी जर शत्रु वश होत नाहीं तर मग युद्ध करावें-आणि तें तरीं सामर्थ्य असेल तर करावें-असें भारतीं शांति पर्वांत सांगितलें आहे। यास्तव युद्धांत मरण प्राप्त होईल अशाज्यास भीति आहे त्यानें अकीर्तीचें ही सहन करावें-या शंकेचें निराकरण केलें॥ शांतिपर्वांत सांगितलें आहे तें अर्थशास्त्र आहे आणि युद्ध करावें हें धर्मशास्त्र आहे। तेव्हां हें त्यापेक्षां प्रबल आहे असें तात्पर्य ॥३४॥ जे महारथी आहेत ते-हं भयामुळें-रण सोडिलें

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यंति तेऽव्ययां॥ संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते॥ ३४॥
भयाद्रणादुपरतं मंस्यंते त्वां महारथाः॥ येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवं॥ ३५॥
अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यंति तवाहिताः॥ निंदंतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किं॥ ३६॥
हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीं॥ तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय युद्धाय कृतनिश्चयः॥ ३७॥

असें मानितील-आणि तूं मोठा मान्य असून त्यां महारथ्यां मध्यें सांप्रत लघुत्वा प्रत पावशील ॥३५॥ आणि अर्जुनाच्या सामर्थ्याला धिक्कार असो-अशी तुझ्या सामर्थ्याची निंदा करणारे तुझे शत्रु भीष्मादिकांस पाहून अर्जुन पळाला-अर्जुन भित्रा-षंढ-आहे-असें जे तुला बोलण्यास अयोग्य शब्द-त्यां प्रत पुष्कळ बोलतील। मग यापेक्षां मोठें दुःख तें कोणतें आहे ॥३६॥ नचैत विद्मः कतरन्नोगरीयो यद्वाजयेम यदिवानो जयेयुः म्हणजे-युद्ध करण्यांत किंवा न करण्यांत-आमचें कल्याण आहे-तसेंच आम्ही त्यांस जिंकूं किंवा ते आम्हांस जिंकितील-हें आम्हीं जाणत नाहीं-असेंजें-अर्जुन पूर्वीं बोलला त्याविषयीं सांगतात॥ युद्धांत मरण पावलास तर स्वर्गास जाशील आणि

जर शत्रूंस जिंकलें तर पृथिवीप्रत भोगशील॥ दोहीं पक्षीं-तुझें कल्याणच आहे। याकारणास्तव हे अर्जुना युद्धाविषयीं निश्चय करून ऊठ ॥ ३७॥ स्वधर्म जें युद्ध तें न केलें तर धर्म आणि कीर्ति यांचा नाश होईल आणि पाप लागेल असें जरीं- अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं -या श्लोकानें भगवंतांनीं सांगितलें आहे तथापि युद्धरूप धर्म काम्य आहे-नित्य नाहीं-असें मानून राज्यसुखाचे लोभानें आम्ही स्वजनांस मारण्यास उद्युक्त झालों हें केवढें पाप करण्यास आम्ही प्रवृत्त झालों असें जें- अहोबत महत्पापं- या श्लोकांत अर्जुन बोलला त्यावरून हें काम्यरूप युद्ध केल्यानें बंधुनाशापासून पाप लागेल असें अर्जुनाच्या मनांत येऊन- यांप्रत मारून-आम्हांस पापच लागेल-असें जें- तो बोलला-त्याविषयीं सांगतात ॥ सुख आणि दुःख आणि त्यांचें कारण-लाभ आणि अलाभ आणि त्यांचें-

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ॥ ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८॥

कारण -जय आणि पराजय-यांप्रत समान मानून - नंतर युद्धास तयार हो॥ असें केलेंस तर तुला पाप लागणार नाहीं ॥ तात्पर्य -सुखादिकांचा अभिलाष न धरितां - स्वधर्मबुद्धीनें युद्ध करशील तर तुला पाप लागणार नाहीं ॥ जर राज्यलोभानें बंधुवध करशील तर पाप लागेल। असें जर आहे तर जर युद्धांत मरण पावलास तर स्वर्गास जाशील असें स्वर्ग फल कसें सांगितलें-अशी शंका करून ये। नित्यधर्माचें आचरण स्वधर्मबुद्धीनें फलेच्छे वांचून केलें तरीं तेणेकरून आनुषंगिक फल होतें। आम्रवृक्ष केवल फलार्थ जरी लाविला तरी त्यापासून छाया आणि गंध हे अनुषंगानें येतात असें आपस्तंब ऋषीनें सांगितलें आहे। यावरून स्वधर्मबुद्धीनें फलेच्छा न धरितां युद्ध केलें तरीं त्यांस मरण आलें तर त्यांला स्वर्गफल होईल हें उघड आहे ॥ ३८॥ ४॥

३०

ष्काम कर्म- कर्मबंधापासून जीवास विनश्रम रीतीनें ज्ञानाचे द्वारानें आत्मज्ञानाची प्राप्ति करवून मुक्त करतें ॥ अंगवैगुण्य झालें नर काम्य कर्म निष्फल होतें ॥ काम्य कर्मा प्रमाणें निष्काम कर्मांविषयीं सर्व अंगें झालींच पाहिजेत- असा निर्बंध नाहीं। जितकी शक्ति करणाराची असेल तितकेंच अंगाचें अनुष्ठान झालें तरी पुरतें ॥ ४० ॥ हें कशावरून- असें कोणी म्हणेल तर त्याविषयीं- निष्काम कर्म आणि सकाम कर्म - या दोहोंचें वैलक्षण्य म्हणजे भेद सांगतात ॥ हे कुरुनंदन म्हणजे अर्जुना। ईश्वराराधन स्वरूप जो निष्काम कर्मयोग त्याचे ठायीं- परमेश्वर भक्ति करूनच मी निश्चयें करून तरेन - अशी निश्चयात्मक एकच बुद्धि होते ॥ अव्यवसायी म्हणजे बहिर्मुख असून नानाविध फलांची इच्छा करणारे - त्यांच्या -अनंत फलां विषयींच्या अनंत इच्छा होतात - यामुळें - अनंत बुद्धि होतात ॥ अनंत बुद्धिचे हीं - कर्मांचीं स्वरूपें - आणि त्यांचीं फळें - आणि त्यांच्या देवता- यांचे प्रकार बहुत आहेत। यामुळें - अवांतर भेद अनंत होतात ॥ ईश्वरा द्दुशें करून जें निष्काम कर्म करावयाचें - तें जशी शक्ति

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन ॥ बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनां ॥ ४१ ॥

असेल त्याप्रमाणें करावें- असाच त्याचा विधि आहे। यास्तव त्यांत अंगाचें वैगुण्य झालें तरी तें निष्फळ होत नाहीं ॥ काम्य कर्म तसें नाहीं। यास्तव - निष्काम व काम्य याक मोठा मोठा भेद आहे ॥ अथवा। जर सांख्य आणि कर्मयोग यांस भयापासून त्राणकर्तत्व आहे तर मग सांख्य आणि योग यांचा विशेष काय- अशी शंका येईल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ व्यवसाय म्हणजे - मी ब्रम्ह आहें- अशी आत्मतत्व निश्चयात्मक बुद्धि म्हणजे ब्रम्ह साक्षात्कार रूप ज्ञान एकच आहे म्हणजे एकवार तसा साक्षात्कार झाला म्हणजे अज्ञाननाश होऊन जीवन्मुक्ति प्राप्त होते आणि कृतकृत्य होऊन कांहीं कर्तव्य राहत नाहीं ॥ जे अव्यवसायी म्हणजे अज्ञानी कर्मयोगी आहेत त्यांच्या हें कर्म कल्याणकारक आहे- किंवा अकल्याणकारक आहे- असा संशय असल्यामुळें कर्माविषयींच्या त्यांच्या बुद्धि अनंत आहेत आणि त्यांचे अवांतर भेदही पुष्कळ आहेत। यास्तव त्यांस जें कर्म कल्याणकारक नव्हे त्यांवर - हें कल्याण कारक आहे- अशी त्यांची कदाचित् बुद्धि झाली तर त्यांचे पतनाची शंका आहे ॥ या-

-च्या श्रुतिप्रमाणावरून कर्मरूप जो-ज्ञान -होण्यास-प्रति बंध त्याप्रत टाकशील म्हणजे आतां विषयीं कर्माचरणा नेंच पुनः तुला प्रति बंध होणार नाहीं ॥ ३९॥ कृष्यादिक कर्माचा-आरंभ केला असतां-कदाचित्-अवृष्ट्यादिरूप प्रति बंध झाला तर त्याविघ्नानें-नें कर्म जसें-निष्फळ होतें-तसाच-या कर्माचा आरंभ केल्यावर मध्यें जर विघ्न होईल-त र या कर्माचा आरंभही निष्फळ होईल-आणि या कर्माचे अनुष्ठानांत-मंत्रादिक अंगाचें वैगुण्य झालें तर-पाप ही लागेल-मग असें कर्मयोगानें मी बंधापासून कसा मुक्त होईन आणि आत्मज्ञानें करूनच कर्माचा किंवा क र्मबंधाचा क्षय श्रुतींत सांगितला आहे। जंतु-कर्में करून बंध पावतो असा कर्मापासून बंधच सांगितला आहे अ सें असून येथें-कर्मबंधं प्रहास्यसि-असें कर्मकरून कर्मबंधापासून मुक्त होशील असें कसें सांगितलें-असें जर अर्जुन म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ जो आतां तुला मीं निष्काम कर्मयोग सांगतों त्याचा प्रारंभ केला असतां त्याचा नाश ना

नेहाभिक्रमनाशोस्ति प्रत्यवायो नविद्यते॥ स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्॥ ४०॥

हीं म्हणजे त्यास निष्फलत्व नाहीं आणि मंत्रादिक अंगाचे वैगुण्यामुळें पापही लागणार नाहीं॥ तात्पर्य। कर्म करते वेळेस ईश्वराचा उद्देश केला म्हणजे कर्मांत विघ्न किंवा वैगुण्य होतच नाहीं जर कदाचित् होईल तर त्याविषयीं सं गतात ॥ केवल ईश्वरोद्देशें करून निष्काम कर्माचा केवल आरंभ केला तरी-तो आरंभच मोठे भयापासून तारतो ॥ तात्प र्य। ईश्वरानेच त्या सर्व जगाचें स्तंभन केलें आहे यास्तव कोणीही स्वेच्छेकरून कांहींही करण्यास समर्थ होत नाहीं यास्तव सर्वत्र ममताशून्य होऊन -कर्तृत्व भोक्तृत्वादिकां विषयींचा अभिमान सोडून भोगांचा उपभोग कर आणि यावज्जीव कर्में करीत राहण्याची इच्छा कर ॥ असें तूं केलेंस तर तुला कर्माचा लेश म्हणजे कर्मबंध होणार नाहीं। या वांचून दुसरा मार्ग नाहीं असें श्रुतींतच सांगितलें आहे। यावरून जीनिवळी स्वतः मलरूप असतांही आपले स्फ ट्यादु मच्या मलास दूर करून उदकास स्वच्छ करते-तसें कर्तृत्वाभिमान-फलेच्छा इत्यादिक सोडून केलेले-ईश्वराधनार्थनि

असें जर आहे तर स्वर्गप्राप्ति होण्या साठीं-ज्योतिष्टोमादिक कर्मे करावीं-असे वेदांत विधि कां सांगितले-अशी शंका येईल तर त्याविषयीं सांगतात किंवा। ती बुद्धि समाधीचे ठायीं कोणास होत याविषयीं सांगतात॥ त्रिगुणात्मक म्हणजे सकामजे आहेत त्यांनीं स्वर्ग प्राप्ति होण्या साठीं ज्योतिष्टोमादिक कर्मे करावीं असें वेद सांगतात॥ हे अर्जुना। तूं निष्काम हो आणि नित्यसत्वस्थ म्हणजे धैर्ययुक्त होऊन-शीत उष्ण-सुख दुःख-क्षुधा तृषा-हीं जीं द्वंद्वें म्हणजे युगुळें तद्रहित हो-म्हणजे त्या द्वंद्वांचें सहन कर-आणि नमिळालेलें मिळवावें-यास योग म्हणतात आणि मिळविल्याचें संरक्षण करणें-यास क्षेम म्हणतात-या योग क्षेमांनीं रहित हो आणि आत्मवान् म्हणजे अप्रमत्त-म्हणजे आपल्या कल्याणा विषयीं सावधान हो॥ द्वंद्वांनीं जो व्या

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन॥ निर्द्वंद्वो नित्यसत्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान्॥ ४५॥

कुळ आहे आणि योग क्षेमांविषयीं-जो यत्न करणार आहे त्यास निष्कामता होत नाहीं-असें तात्पर्य॥ अथवा। ऊर्ध्वं गच्छंति सत्वस्था मध्ये तिष्ठंति राजसाः-या श्लोकांत ऊर्ध्व लोकीं-मनुष्यलोकीं आणि अधोलोकीं-जें गमनागमनरूप कर्मफल तत्स्वरूप जें तीन गुणांचें कार्य तेंच कर्मकांडानें जें प्रकाशित करतात म्हणजे अमुक कर्मानें अमुक फल होतें-असें सांगतात ते त्रैगुण्य विषय वेद आहेत। तूं निस्त्रैगुण्य हो म्हणजे स्वर्गादिक जे ऊर्ध्व लोक त्यांतील सुखाविषयीं ही विरक्त हो म्हणजे तुझी पूर्वोक्त समाधींचे ठायीं व्यवसायात्मक बुद्धि होईल॥ ४५॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु॥ ॥ ॥

वेदांत सांगितलेल्या स्वर्गादिक नाना फलांचा त्यागकरून निष्काम होऊन-ईश्वराराधना विषयीं निश्चयात्मक बुद्धि करण्यांत कायफल आहे-अशीशंका येईल तर त्याविषयीं सांगतात॥ ज्यांतस्वल्पउदक आहे असें जें उदपान म्हणजे विहीर-तळें इत्यादिक त्याचे ठायीं-अल्पउदकामुळें एकेविहिरींत किंवा तळ्यांत स्नानपानादिक सर्व व्यवहार होण्याच्या असंभवामुळें त्यासर्वां कडे जाऊन जितकें स्नान पानादिक कार्य होतें ।तितकें ही सर्व-ज्यांत चहूंकडून उदक परिपूर्ण भरलें आहे-अशा एकाच मोठ्याडोहाकडे गेलें असतां जसें होतें त्याप्रमाणें सर्ववेदांत सांगितलेलीं जीं स्वर्गपश्वादिक नाना फलें देणारीं अनेक कर्में-त्या सर्वकर्मांचें सर्वफल व्यवसायात्मक बुद्धियुक्त जोब्रह्मनिष्ठ ब्राह्मण त्यास प्राप्त होतें ॥ प्रत्येक कर्मकरणारास मात्र सर्व प्राप्त होत नाहीं ॥ प्रत्येक कर्मांचें जें फल तेंमात्र त्यास प्राप्त होतें ॥ ज्यांची व्यवसायात्मक बुद्धि आहे त्यास मात्र सर्वकर्मांचें फल प्राप्त होतें ॥ तात्पर्य । सर्व कर्मांचीं जीं-प्रत्येक-स्वर्गसुखादिक फलें-त्यांचा ब्रह्मानंदांत समावेश आहे-म्हणून पूर्णानंद स्वरूप जें ब्रह्म तें-स्वात्मत्वें करून ज्यांनीं अनुभविलें-त्यांसब्रह्मानंदांत सर्वकर्मांच्या सर्व सुखरूप फलांचा-ब्रह्मानंद स्वरूपानें-अनुभवहोतो ॥ अथवा । चित्तशुद्ध झालीतर आत्मतत्वज्ञान होतें । चित्तशुद्धि तर वेदोक्त कर्मानुष्ठानावांचून होत नाहीं । तेव्हां वेदोक्त कर्में अवश्य केलीं पाहिजेत । मग निस्त्रैगुण्य होऊं सांगितलें तें कसें व्हावें अशीशंका होईल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ मोठे जलाशयांत पुरुषाचें स्नानपानादिक सर्व कार्य घट परिमितजलानें ही जसें होतें आणि त्यासाठीं त्या जलाशयांतील सर्वउदकाचा व्ययकरण्याची जशीगरज नाहीं । त्याप्रमाणें-एके जन्मांत सर्ववेदोक्त कर्मांचें अनुष्ठान तर संभवत नाहीं । या जन्मींचे किंवा जन्मांतरींचें जपादि कर्में करून मुमुक्षुजो ब्राह्मण त्याची चित्तशुद्धि होऊन वेदांतील एकदेशरूप जीं उपनिषदें त्यांच्या श्रवणादिकें करून ही ज्ञानद्वारा त्यास मोक्षरूप प्रयोजन-सिद्ध होतें यास्तव त्याप्रयोजनासाठीं सर्ववेदोक्त कर्मानुष्ठान करण्याची त्यास गरजनाहीं ॥ यारीतीनें निस्त्रैगुण्य संभवतें ॥ ०

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ॥ तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६॥

॥ ४६॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥ ० ॥ ० ॥ ०॥

असें आहे तर तत्त्वज्ञानापासूनच सर्व कर्मांचीं फलें प्राप्त होतील मग तत्त्वज्ञानार्थी जो मी यास–शमच–योग्य आहे–कर्म कशा स केलें पाहिजे–असें जर अर्जुन म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ तत्त्वज्ञानेच्छु जो तूं याची चित्तशुद्धि होण्या साठीं कर्मांविषयींच–अधिकार म्हणजे इच्छा असो आणि बंधास कारण जीं त्यांचीं फलें–त्यांविषयीं इच्छा नसो ॥ भोजन केलें असतां तृप्तिरूप फल जसें होतें तसेंच कर्म केलें असतां त्याचें फल अवश्य होईलच मग त्याविषयीं इच्छा नसो असें कसें होईल–असें जर म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ कर्म फलाचे इच्छेनें कर्म करण्यास प्रवृत्त होऊं नको ॥ कर्मा विषयीं प्रवृत्त करणारा जो वेदांतील विधि त्यावरून स्वर्गादि फलेच्छा करून जे कर्म करतात त्यांचेंच स्वर्गादिक फल आहे। फलाची इच्छा न धरतां–केलेले कर्माचें फल स्वर्गादिक नाहीं–असें त्याचें तात्पर्य आहे ॥ यास्तव कर्म बंधक होईल या कारणानें कर्म न करण्याविषयीं तुझी निष्ठा नसो ॥ ४७॥ सर्वदा ईश्वर परायण होणें–असा जो योग त्याचे ठायीं स्थित होऊन आणि कर्मांचा कर्ता–मी–केलेलीं कर्में माझीं आहेत असा संग म्हणजे अभिमान सोडून आणि चित्त शुद्धीचे द्वारा ज्ञानप्राप्ति रूप जी कर्मफलाची सिद्धि किंवा ज्ञानाप्राप्तिरूप जी असिद्धि याविषयीं समानबुद्धि–होऊन–हे धनंजया म्हणजे अर्जुना–तूं कर्में कर ॥ सांगितलेली समान बुद्धि चित्ताचें समाधान करणारी आहे–यामुळें ती सत्व–विद्वान–योग असें म्हणतात–॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते माफलेषु कदाचन ॥ माकर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोस्त्वकर्मणि ॥ ४७॥
योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय ॥ सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८॥

॥ ४८॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ नारायणार्पणमस्तु ॥ ६६ ॥ ६६ ॥

आतां काम्य कर्म-फार हलकें आहे-असें सांगतात॥ सांगितलेले व्यवसायात्मक बुद्धीनें केलेला जो निष्काम कर्मरूप योग अथवा चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानास साधन जो निष्काम कर्मरूपयोग- त्यास-बुद्धियोग असें म्हणतात-त्याहून काम्य कर्म फार निकृष्ट आहे यास्तव- हे धनंजया अर्जुना- बुद्धि म्हणजे कर्मयोगरूप किंवा त्याचें फल-सांख्य तद्रूप ज्ञान-त्याचे प्राप्तीविषयीं - शरण म्हणजे आश्रय करण्यास योग्य जो कर्मयोग त्याचें अनुष्ठान कर। किंवा त्या बुद्धीचे प्राप्ती विषयीं शरण म्हणजे सर्वांचा रक्षण करणारा जो परमेश्वर त्याप्रत अन्विछ म्हणजे प्रार्थना कर म्हणजे ईश्वर प्रीत्यर्थ कर्म कर॥ फले

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय॥ बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः॥ ४९॥

च्छा करणारे जे मनुष्य ते कृपण म्हणजे दीन आहेत॥ तात्पर्य॥ मोठे यत्नानें धन संपादन करणारे किंवा त्याचे दान भोग न करतां रक्षण मात्र करणारे कृपणजन- यत्किंचित दृष्ट फल-अशा धनलोभानें दानापासून होणार जें मोठें स्वर्गादिक-सुख त्याचें संपादन न करतां आपणास फसवून घेतात त्याप्रमाणें महत्फलभूत जें मोक्ष सुख तदर्थ निष्काम कर्म ईश्वरोद्देशें करून न करून क्षुद्र जें स्वर्गादिक फल तदर्थ मोठे दुःखानें सकाम कर्म करणारे आपणास फसवून घेतात यास्तव ते कृपण म्हणजे दीनच आहेत॥ ४९॥ श्रीगोविंदार्पणमस्तु॥ ॥

जो बुद्धि योगानें युक्त आहे तो श्रेष्ठ आहे असें सांगतात ॥ बुद्धियोग युक्त जो पुरुष तो-स्वर्गादिफल देणारें पुण्य-तसेंच नरक देणारें पाप-या दोहोंप्रत याच जन्मीं परमेश्वर प्रसादानें टाकितो। येथें-धर्मानें पापाचा नाश होतो-अशा श्रुतीवरून निष्काम कर्मयोगानें पापाचा नाश सिद्ध आहे। परंतु निष्काम कर्म हें पुण्य आहे। तेव्हां पुण्यानें पुण्य कसें नाश पावतें-अशी शंका होते। परंतु येथें सुकृताचा त्याग होतो तो निष्काम कर्मानें चित्त शुद्धि होऊन ज्ञान झालें म्हणजे ज्ञानाग्नि सर्व कर्मांचा दाह करतो या शास्त्रार्थरूप होतो ॥ अथवा ॥ जसें पाप फल मोक्षास प्रतिबंधक आहे तसें पुण्यफल ही मोक्षास प्रतिबंधक आहे ॥ तेव्हां पुण्यकर्मांचे फलाचा जो त्याग-कर्मयोगी-करतो तोच येथें सुकृताचा-फल द्वारा-त्याग सांगितला। फल त्या

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृत दुष्कृते ॥ तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलं ॥ ५० ॥
कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ॥ जन्म बंध विनिर्मुक्ताः पदं गच्छंत्यनामयं ॥ ५१ ॥

ग केला म्हणजे फल उत्पन्न होऊन मोक्षास तें सुकृत प्रतिबंध करीत नाहीं। यामुळें तें सुकृत त्यक्ताप्रमाणेंच होतें असें तात्पर्य ॥ म्हणून निष्काम कर्म योगरूप जो बुद्धि योग तो करायाला तयार हो॥ बंधक कर्मे ही ईश्वरास समर्पून त्यांस-मोक्षसाधनत्व आणण्याचें जें चातुर्य-त्यासच योग असें म्हणावें ॥ ५० ॥ कर्मास मोक्ष साधनत्वाचा प्रकार सांगतात ॥ बुद्धियुक्त म्हणजे समत्व बुद्धियुक्त असे जे केवल ईश्वर प्रीत्यर्थ कर्म करणारे आहेत ते-मनीषी म्हणजे मनोनिग्रह समर्थ होऊन कर्मफलाचा त्याग करून-ईश्वर प्रसादानें-आत्मतत्व ज्ञानी आणि जन्ममरण रूप जो बंध त्यापासून मुक्त असे होऊन निरुपद्रव अशा मोक्ष पदास जातात ॥ ५१ ॥

त्या मोक्षपदास मीं कधीं जाईन - किंवा मनीषी केव्हां होईन - असें अर्जुन म्हणेल तर त्याविषयीं दोन श्लोकांनीं सांगतात॥ केव
ल ईश्वर प्रीत्यर्थ केलेले निष्काम कर्मयोगानें - ईश्वर प्रसाद होऊन तुझी बुद्धि - जेव्हां देहादिकांवर आत्मबुद्धि रूप जो मोह
आणि तन्मूलक जो - इष्ट प्राप्तीनें सुख होतें - इष्ट वियोगानें दुःख होतें - इत्यादिक मोह - तद्रूपजें कलिल म्हणजे गहन अरण्य किंवा
कलुषता म्हणजे मलिनता ती प्रत तरून जाईल किंवा प्रसन्न होईल तेव्हां अमुक कर्म केलें असतां अमुक - स्त्रीपुत्र स्वर्गादिक -
फल होतें - असा फलश्रुतीचे वाक्यानें ऐकावयाचा किंवा ऐकिलेला जो स्त्रीपुत्र स्वर्गादिक रूप अर्थ - त्याविषयीं - वैराग्य पावशी
ल - म्हणजे त्यावर अग्नाह्यत्व बुद्धीनें तो मला प्राप्त व्हावा अशी इच्छा करणार नाहींस॥ अथवा बुद्धि प्रसन्न झाली म्हणजे -
श्रोतव्य म्हणजे श्रवण करावयाचा - आणि श्रुत म्हणजे श्रवण केलेला - जो शास्त्र भाग - त्याविषयीं वैराग्य पावेल॥ तात्पर्य। ज

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति॥ तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च॥ ५२॥
श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला॥ समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि॥ ५३॥

र बुद्धि मलिन आहे तर वारंवार ऐकले त्याही शास्त्रार्थांचे स्फुरण किंवा अनुभवात्मक ज्ञान होत नाहीं। यास्तव श्रोतव्य -
आणि श्रुत हीं व्यर्थच आहेत जर बुद्धि शुद्ध आहे तर एकवार महावाक्यार्थ श्रवण केल्यानें सकल शास्त्रार्थ भूत - अद्वैतात्म सा -
क्षात्कार होतो। यामुळें श्रोतव्य आणि श्रुत हे शास्त्र भाग व्यर्थच आहेत॥ यादोन्ही पक्षीं ही त्यांविषयीं वैराग्यच योग्य आहे। प्र
सन्न झालेली बुद्धि निग्रह करण्यास योग्य - होते यास्तव एकवार श्रवणानें अद्वैत ब्रह्मात्म ज्ञान झालें म्हणजे मग निरर्थक जें
श्रवण त्याचा त्याग करून जीवन्मुक्ति सुखा साठीं किंवा ज्ञानाचे दृढत्वा साठीं ध्याननिष्ठच व्हावें ध्याननिष्ठासच मनीषी म्ह
णतात॥ ५२॥ नानाविध फलें देणारीं जीं नानाविध कर्में त्यांचें प्रतिपादन करणाऱ्या - आणि त्यात्या कर्मांची प्रशंसा कर -
णाऱ्या आणि जीवेश्वर भेद रूप द्वैत प्रतिपादन करणाऱ्या - तशाच अन्नमय देहादिकांस आत्मत्व प्रतिपादन करणाऱ्या
अशाज्या - विधि आणि अर्थवाद रूप आणि आत्मस्वरूप प्रतिपादन करणाऱ्या - अनेक श्रुति - त्यांच्या श्रवणें करून - हें क

रावें- हें नकरावें-आत्मा कर्ता-आत्मा अकर्ता-द्वैत-अद्वैत-अशा विवादांनीं-ग्रस्त झालेली तुझी बुद्धि जे व्हां उत्तम प्रकारें करून-समाधानपावतें-चित्त ज्याचे ठायीं असा जो समाधि म्हणजे ईश्वर-किंवा ब्रह्मात्माद्वैत त्याचे ठायीं-विषयांतराकडे नजातां-परमेश्वराचे निष्काम कर्म समर्पण केल्यानें संसारापासून तारील किंवा ब्रह्मात्माद्वैतच सर्व श्रुतींच्या तात्पर्याचा विषय आहे अशा निश्चयानें विपरीत भ्रमरूप जो विक्षेप तेणें करून रहित अशी स्थिर होईल-तेव्हां योग म्हणजे योगाचें फल जें तत्व ज्ञान त्याप्रत पावशील ॥ ५३॥ कर्मजं बुद्धियुक्ता हि-या श्लोकांत-सांगितलेला जो-आत्मतत्व ज्ञानी-ज्यास स्थितप्रज्ञ किंवा लब्धसमाधि-

अर्जुन उवाच ॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ॥ स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किं ॥ ५४ ॥

म्हणतात-त्याचें लक्षण कोणतें-तें समजण्याची इच्छा धरून अर्जुन बोलतो ॥ हे केशवा कृष्णा ॥ बाह्य विषयां पासून मनाच्या वृत्ति काढून-स्वात्मा जो परमेश्वर त्याच्या ठायीं त्याचा निरोध करणें-असा जो समाधि-त्याचे ठायीं-जो राहिलेला-आणि याच कारणानें आत्मतत्वाचे ठायीं-मी ब्रह्म आहे-अशी बुद्धि स्थिर झाली आहे-असा जो स्थितप्रज्ञ त्यास कोणत्या लक्षणानें स्थितप्रज्ञ असें म्हणावें-अथवा। स्थितप्रज्ञ आहे-असें-कोणत्या लक्षणानें समजावें-आणि समाधीपासून व्युत्थित जो स्थितप्रज्ञ त्याचें-पाहणें भाषण-राहणें आणि विषय भोगणें-हें कसें असावें ॥ ५४॥ ॥

येथून अध्याय समाप्ती पर्यंत-स्थित प्रज्ञजो सिद्ध-त्याचीं जीं स्वाभाविक लक्षणें-तींच साधकास-ज्ञान प्राप्ति होण्यास अंतरंग साधनें आहेत-आणि तीं-साधकास प्रयत्नांनीं साध्य आहेत-जो सिद्ध झाला त्यासतीं स्वाभाविक होतात-असें समजण्या करतां-अर्जुनाचे प्रश्नाचीं-उत्तरें श्रीकृष्ण भगवान् सांगतात। त्यांत दोन श्लोकांनीं-प्रथम प्रश्नाचें उत्तर सांगतात॥ हे पार्थ म्हणजे अर्जुना॥ संकल्प विकल्पात्मक मनाचे ठायीं स्थित जे सर्व काम-म्हणजे विषय त्यांप्रत-जेव्हां सोडतो॥ तात्पर्य। स्थूल शरीरानें भोगकरण्यास योग्य-सूक्ष्म शरीरानें भोगकरण्यास योग्य-आणि कारण शरीरानें भोगकरण्यास योग्य असे तीन प्रकारचे कामम्हणजे विषय आहेत। त्यांतील स्थूल शरीरानें भोगावयाच्या कामांचा-एकांत स्थलाचे सेवनानें-त्याग होतो। स्वप्नकालीं चक्षुरादिक विषयघेणारीं बाह्येंद्रियें सर्व लीन झालीं ------ असतां जागृतकालीं अनुभविलेले विषयांच्या वासनाही करून जे विषय मनानें भासतात त्यांचा-सर्वदा भगवच्चिंतनाचे अभ्यासें करून-त्याग होतो। सर्व इंद्रि

श्री भगवानुवाच॥ प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनो
गतान्॥ आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थित प्रज्ञस्तदोच्यते॥ ५५॥

यें आणि मन यांचा बाह्य विषयां पासून निग्रह करून ध्येय परमेश्वराकार च जो अंतःकरण वृत्तींचा प्रवाह-ज्यांत ज्ञाता-ज्ञेय आणि ज्ञान या त्रिपुटीचें मात्र-मीयारूपास ध्यातों-असें भान आहे असाजो संप्रज्ञात समाधि त्याचेठायीं संकल्पानें उत्पन्न होणार जे दिव्यविषय-योगशास्त्र प्रसिद्ध-आहेत आणि जे मोक्षास प्रतिबंधक होतात त्यांचा ज्यांत त्रिपुटीचें ही भान नाहीं-असाजो पूर्वोक्त समाधि त्यास असंप्रज्ञात समाधि म्हणतात त्याचेठायीं-त्याग होतो॥ या प्रमाणें त्रिविध कामांचा त्यागकरून जेव्हां अद्वितीय-सच्चिदानंद-स्वात्मरूप-अखंड एकरस अशा ब्रह्माचे ठायीं आत्मना म्हणजे स्वात्मरूप आनंदानेंच संतोष पावून बाह्यविषयां विषयीं निरपेक्ष होतो तेव्हां त्यास स्थितप्रज्ञ असें म्हणावें॥ ५५॥

आणि दुःखें प्राप्त झालीं असतांही ज्याचें मन उद्विग्न होत नाहीं म्हणजे चंचल होत नाहीं - आणि जो प्राप्त झालेले विषय करव
विषयीं ही अंतःकरण वृत्तिरहित झाल्यामुळें निरिच्छ आहे - आणि विषयावरील प्रीति - तसेंच - प्राप्त झालेलें विषय करव ना
शा पावेल - असें भय - तसाच आपले विषय करवादिकांस कोणी विघात केल्यामुळें त्यावर होतोजो क्रोध यांच्या त्या समाधीचे
अवस्थेंत - असंभवामुळें ते ज्याचे गेले आहेत - असाजो मननशील म्हणजे समाधिस्थ ज्ञानी - त्यास स्थितप्रज्ञ असें म्हणावें
॥ ५६ ॥ आतां स्थितप्रज्ञानें कसें भाषण करावें - याप्रश्नाचें उत्तर सांगतात ॥ जो सर्वत्र म्हणजे - स्त्रीपुत्रादिकांचे ठायीं -
स्नेहरहित असा होऊन स्त्रीपुत्रादिक परिपूर्ण असले म्हणजे मी परिपूर्ण आहें - ते विकल असले म्हणजे मी विकल आहें -
असें स्नेहनिमित्तक भाषण करीत नाहीं आणि आपणास कांणतेंही - शुभ म्हणजे अनुकूल - किंवा इष्ट - तें प्राप्त झालें अ

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ॥ वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥
यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं ॥ नाभिनंदति नद्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥
यदा संहरते चायं कूर्मोंगानीव सर्वशः ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

सतां - हें फार चांगलें झालें अशी आपलें इष्टकरणाऱ्याची किंवा इष्टाची तोंडानें प्रशंसा करीत नाहीं - आणि अशुभ म्ह
णजे प्रतिकूल किंवा अनिष्ट प्राप्त झालें असतां - हें वाईट मला कां प्राप्त झालें - असा प्रतिकूल करणाराचा किंवा प्रतिकू
लाचा द्वेष करीत नाहीं - तर केवल उदासीन होऊनच - भाषण करतो - त्याची प्रज्ञा प्रतिष्ठित म्हणजे स्थिर झाली - असें म्हण
वें किंवा समजावें ॥ ५७ ॥ आतां स्थितप्रज्ञानें कसें राहावें याचें उत्तर सांगतात ॥ कांसव जशी आपलीं हस्तपादादिक अंगें स्व
भावेंकरूनच पोटाशीं आंखडून धरतो त्याप्रमाणें - श्रोत्रादिक इंद्रियांचे जे शब्दादिक विषय त्यांपासून आपलें श्रोत्रादिक
इंद्रियां प्रत अनायासें करून काढून घेतो म्हणजे प्रारब्धकर्मवशेंकरून समाधीपासून जरी व्युत्थित झाला तरी द्वैतदर्श
नानें उद्विग्न होऊन मनोनिरोधरूप समाधि करण्याचा संस्कार प्रबल असल्यामुळें पुनः समाधीचेंच अनुष्ठान करतो तेव्हां त्या
ची प्रज्ञा प्रतिष्ठित म्हणजे स्थिर झाली असें म्हणावें किंवा समजावें ॥ ५८

इंद्रियांची विषयांचे ठायीं प्रवृत्ति न होणें-असें जें स्थितप्रज्ञाचें लक्षण सांगितलें-तें संभवत नाहीं। कारण। फलांचे इच्छेनें उपवासादिक काम्य व्रत करणारे जे अज्ञानी किंवा रोगी त्यांची ही विषयांचे ठायीं प्रवृत्ति होत नाहीं-अशी शंका होईल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ आहाराचा त्याग करणारा जो-देहाभिमानी-अज्ञ त्याच्या शक्तीच्या क्षीणत्वादिक कारणामुळें-विषय म्हणजे-इंद्रियांहीं करून व्हावयाचे जे विषयस्फुरणानुभव-ते-नाहींसे होतात-परंतु-मनांतील विषयस्फुरणाची वासना-नाहींशी होत नाहीं ॥ जो स्थितप्रज्ञ आहे त्यास निरत्यानंद स्वरूप जो परमात्मा त्याचा स्वात्मत्वें करून साक्षात्कार झाल्यामुळें-त्याची विषयस्फुरणाची वासना ही नाहींशी होते ॥ ५९ ॥ इंद्रियांचा निग्रह केल्यावांचून स्थितप्रज्ञ होत नाहीं यासाठीं-साधकावस्थेंत-त्याविषयीं मोठा यत्न करावा असें दोन श्लोकांनी सांगतात ॥ हे कौंतेय म्हणजे अर्जुना ॥ समाधीचे द्वारानें अपरोक्ष ज्ञान झाल्यावर मोक्षाविषयीं-यत्न करणारा जो विपश्चित् म्हणजे शास्त्राचार्यांचे उपदेशानें परोक्ष आत्मज्ञान ज्यास झालें आहे असा मुमुक्षु-त्याचीं ही विषयदर्शनें करून मनास क्षोभ करणारीं श्रोत्रादिक इंद्रियें-आत्म्याचे स्वरूपाचे ठायीं स्थिर केलेले मन-प्रत बलात्कारानें-आप आपले विषयांकडे-मार्गांत एके पुरुषास लुटणाऱ्या अनेक चोरांप्रमाणें-ओढून घेतात ॥ ६० ॥ यासाठीं युक्त म्हणजे साधक जो आहे। त्यानें त्या सर्व इंद्रियांचा निग्रह करून-सर्वांचा आत्मा असा जो मी ईश्वर-तोच आहे पर-म्हणजे उत्कृष्ट प्रियतम-ज्यास असें व्हावें ॥ ज्यांचीं इंद्रियें स्वाधीन आहेत त्यांची प्रज्ञा म्हणजे-आत्मतत्वाविषयींची बुद्धि-स्थिर झाली असें जाणावें ॥ एणेकरून स्थितप्रज्ञानें कसें रहावें याप्रश्नाचें-उत्तर सांगितलें ॥ ६१ ॥

विषया विनिवर्तंते निराहारस्य देहिनः ॥ रसवर्जं रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९॥

यततो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः ॥ इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः ॥ ६०॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ॥ वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१॥

॥

बाह्येंद्रियांचा निग्रह न सल्यामुळें-जो दोष तो सांगून-आतां मनाचा निग्रह नसल्यास दोष आहे असें दोन श्लोकांनी सांगतात ॥ मनानें विषयांचें चिंतन करणारा जो पुरुष-त्यास-चिंतित विषय कदाचित् इंद्रिय गोचर होतात-म्हणजे बाह्य विषयांपासून निग्रह केलेलीं इंद्रियें मनाचे दोषानें पुनः बाह्य विषय घेतात। विषय इंद्रिय गोचर झाले म्हणजे-त्यांपासून त्याविषयांचा उपभोग आपणास असावा-अशी त्यास इच्छा उत्पन्न होते। त्या इच्छेनें त्याविषयांचें संपादन करण्यास प्रयत्न करीत असतां-प्रयत्न सिद्धीस नगेला-अथवा कोणी त्यास प्रतिबंध केला तर त्यामुळें क्रोध उत्पन्न होतो ॥ ६२॥ क्रोध अनिवार झाला म्हणजे-कोणतें करावें-कोणतें नकरावें-असा विवेक नाहींसा होतो ॥ विवेक नाशामुळें शास्त्रार्थाचें अनुसंधान नराहून-मी कोण आहे-मीं काय करितों-अशी स्मृति राहत नाहीं ॥ स्मृति गेल्या मुळें निश्चित शास्त्रार्थाचें आच्छा

ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ॥ संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोभिजायते ॥ ६२॥

क्रोधात् भवति संमोहः संमोहात् स्मृतिविभ्रमः ॥ स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिंद्रियैश्चरन् ॥ आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४॥

दन होऊन आपलें हित कशांत आणि अहित कशांत अशी जी बुद्धि ती नष्ट होते ॥ बुद्धि नष्ट झाली म्हणजे नाश पावतो-म्हणजे पुरुषार्थाचे प्राप्ती विषयीं अयोग्य होऊन मृततुल्य होतो किंवा एखादें वाईट कर्म घडून नाश पावतो ॥ ६३॥ विषयांचें ध्यान केलें तरी समाधीपासून उठलेला जो योगी त्यास-विषयाकडे जावें हा इंद्रियांचा स्वभावच असल्यामुळें त्याचा निरोध होणें-अशक्य आहे यास्तव त्या योग्याच्या ही पूर्वोक्त नाशाची संभावना आहे यामुळें स्थितप्रज्ञलक्षण दुर्घट आहे अशी शंका झाल्यास त्याविषयीं दोन श्लोकांनीं सांगतात ॥ विधेयात्मा म्हणजे ज्यानें मन स्वाधीन केलें आहे असा जो योगी तो-विषयांचे प्राप्ती मुळें जी प्रीति-आणि अप्राप्ती मुळें जो द्वेष-त्यांहीं करून रहित आणि मनाचे स्वाधीन झालेलीं-अशीं जीं इंद्रियें तीहीं करून विषयांचा भोग करीत असतां ही मन स्वाधीन झाल्यामुळें विषयांचे ठायीं

इच्छा उत्पन्न होत नाहीं। या कारणानें प्रसाद म्हणजे शांतीप्रत म्हणजे विषयसंकल्प गेल्यामुळें मनाचे स्वच्छतेप्रत पावतो॥ एणेंकरून स्थित प्रज्ञाचें भोगणें कसें असावें-याप्रश्नाचें उत्तर सांगितलें॥६४॥ प्रसाद म्हणजे मनाची स्वच्छता ती प्राप्त झालीतर काय होतें तें सांगतात॥ प्रसाद प्राप्त झाला असतां विषयकामना जाऊन त्याचे सर्व सांसारिक दुःखाचा नाश होतो॥ ज्याचे विनास प्रसाद म्हणजे शांति प्राप्त झाली त्याची बुद्धि म्हणजे आत्मतत्वाचें ज्ञान तें लौकर प्रतिष्ठित म्हणजे दृढ होतें॥६५॥ मनासकट इंद्रियांचा निग्रह नसला तर दोष सांगून आतां बुद्धीची प्रतिष्ठा न झालीतर दोष आहे असें सांगतात॥ अयुक्त म्हणजे श्रवण मननादिकांविषयीं जो आसक्त नाहीं-त्यास बुद्धि म्हणजे ब्रह्मात्म साक्षात्काररूप निश्चय तशा ब्रम्हस्वरूपाविषयीं प्रमाणाची आणि तशा ब्रह्मरूप ज्ञेय विषयाची-असंभावना न गेल्यामुळें-होत नाहीं आणि असा जो अ

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते॥ प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठति॥६५॥
नास्तिबुद्धिरयुक्तस्य नचायुक्तस्य भावना॥ नचाभावयतः शांतिरशांतस्य कुतः सुखं॥६६॥
इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोनुविधीयते॥ तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि॥६७॥

युक्त त्यास ब्रम्हात्म निश्चय न झाल्यामुळें मनाची स्थिरता नहोऊन ब्रह्मात्माकार मनोवृत्ति प्रवाहरूप भावना म्हणजे निदिध्यासन किंवा निर्विकल्पक समाधि होत नाहीं। ज्यास पूर्वोक्त भावना नाहीं त्यास-सर्वदुःखनाशरूप शांति नाहीं। अशांति नाहीं त्यास सुख म्हणजे मोक्षानंद कोठून॥६६॥ ज्यास इंद्रियांचा निग्रह नाहीं त्याला आत्मतत्व ज्ञान होत नाहीं असें जें पूर्वी सांगितलें त्याविषयीं कारण सांगतात॥ स्वाधीन नकेलेलीं अशीं इंद्रियें-आपले स्वभावाप्रमाणें विषयांकडे जात असतां त्यांबरोबर स्वाधीन नकेलेलें मनही जेव्हां गमन करतें-तेव्हां तें एकटें मनही पुरुषाच्या आत्मतत्वविषयींच्या बुद्धीस-विषयांकडे ओढून घेतें॥ मग सकुत इंद्रियें ओढून नेतील म्हणून काय सांगावें॥ यास दृष्टांत सांगतात॥ ज्या नौकेचा नावाडी प्रमत्त झाला त्यानौकेस समुद्रामध्यें वायु जसा इकडे तिकडे भ्रमवितो त्याप्रमाणें॥६७॥ ॥

इंद्रियांचा निग्रह हें स्थितप्रज्ञाचें लक्षण- आणि स्थितप्रज्ञता होण्याचें साधन- असें जें सांगितलें त्याची समाप्ति करतात ॥ या कारणास्तव-हे महाबाहो अर्जुना ज्याचीं मनासह हीं सर्व इंद्रियें सर्वप्रकारें सर्व विषयांपासून-निगृहीत म्हणजे आटून घेतलेलीं आहेत त्याची प्रज्ञा म्हणजे बुद्धि प्रतिष्ठित म्हणजे दृढ आहे असें जाणावें ॥ ६८ ॥ सर्वप्रकारें सर्व विषयांपासून सर्व इंद्रियांचें आकर्षण करून निजल्याप्रमाणें पाहणें ऐकणें इत्यादिक व्यापार रहित झालेला-कोणीही लोकांत आढळत नाहीं तेव्हां स्थितप्रज्ञाचें हें लक्षण असंभावित दिसतें अशी शंका जर होईल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ सर्व प्राण्यांस -आत्म्याचें जें अज्ञान तत्स्वरूप अंधकारानें-व्यापल्यामुळें तीमध्यें दर्शनादि व्यवहार होत नाहीं अशीजी रात्रि ती सारखी जी स्वात्मत्वें करून ब्रह्मसाक्षात्काररूप-आत्मनिष्ठा तीमध्यें संयमी म्हणजे इंद्रियांचा निग्रह करणारा स्थितप्रज्ञ जागृत राहतो-म्हणजे प्रबोधरूप ब्रह्मात्मतत्वज्ञानानें अविद्यारूप निद्रेपासून उठून मी ब्रह्म-असा दर्शनादि व्यवहार करतो ॥ अज्ञानावस्थेंतील-

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ॥ यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

द्वैतदर्शनरूप ज्या विषयनिशेंत सर्व प्राणी जागृत राहतात-म्हणजे आपला व्यवहार करतात-किंवा अज्ञानरूप निद्रेंत असतां ही स्वप्नाप्रमाणें सर्व द्वैतदर्शनरूप व्यवहार करतात ती-अद्वितीय ब्रह्मास स्वात्मत्वें करून पाहणारा जो मुनी म्हणजे ज्ञानी-त्यास रात्रीप्रमाणें आहे म्हणजे तीचे ठायीं तो अज्ञान्याप्रमाणें दर्शनादि व्यवहार करीत नाहीं ॥ तात्पर्य ॥ रात्रीमध्यें प्राणी जसे अंधकारानें व्यापल्यामुळें कांहीं पाहत नाहींत-परंतु ज्यांपाशीं दीपादिक प्रकाश करण्याचें साधन आहे ते पाहतात-तसें अज्ञानी जीव-आपलें ब्रह्मस्वरूप आच्छादलेला अज्ञानाचे आवरणामुळें पाहत नाहींत ॥ इंद्रियनिग्रहपूर्वक-वेदांतविचाररूप साधन ज्यास आहे तो ब्रह्मात्मसाक्षात्काररूप प्रकाशानें आपलें ब्रह्मस्वरूपाप्रत पाहतो ॥ अज्ञानावस्था जीवांस दिवसाप्रमाणें आहे-कारण त्या अवस्थेंत सुखदुःख कर्तृत्वाभिमानरूप सर्व द्वैतप्रपंच प्रत्यक्ष दिस

तो। यामुळें दिवसाप्रमाणें-त्या अवस्थेंत अज्ञानी जीव-व्यवहार करतात॥ परंतु ज्यांस-अद्वैत ब्रह्म साक्षात्कार आहे-त्यांस द्वैत प्रपंच मिथ्या आहे असा निश्चय झाल्यामुळें-न दिसल्यासारखा आहे म्हणून-त्यास ती अज्ञानावस्था रात्रीप्रमाणें आहे॥ यावरून ज्याचे ज्ञानरूप चक्षु उघडलीं आहेत-असा जो ब्रह्मनिष्ठ-त्याची दृष्टि ब्रह्माचेच ठायीं असते-विषयांचे ठायीं नसते-यास्तव सांगितलेलें स्थितप्रज्ञाचें लक्षण असंभावित नाहीं॥ ६९॥ विषयांचे ठायीं ज्ञान्याची दृष्टि नाहीं तर त्यास विषयभोग कसा होतो-अशी शंका होईल तर त्याविषयीं सांगतात॥ अनंत नद्यांनीं पूर्ण झाला तरीं ज्याची मर्यादा चंचल-

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंति यद्वत्॥ ॥
तद्वत्कामा यं प्रविशंति सर्वे स शांतिमाप्नोति न कामकामी॥ ७०॥

होत नाहीं असा समुद्रांत दुसरीं उदकें जशीं प्रवेश करितात-तसे अंतर्दृष्टि जो ज्ञानी त्याप्रत प्रारब्ध कर्मानें अवश्य प्राप्त होणारे सर्व काम म्हणजे सर्व विषय किंवा त्यांचे भोग किंवा त्यांविषयीं च्या इच्छा ह्या प्राप्त होतात॥ तो ज्ञानी-समुद्र जसा नद्यादिकांचे दुसरे उदकानें चंचल न होतां पूर्वीची अवस्था सोडीत नाहीं तसा प्रारब्धकर्मानें विषयभोग करीत असतां ही ब्रह्मनिष्ठेपासून चंचल न होतां प्रारब्ध कर्म-भोग देऊन-समाप्त झाल्यानंतर शांतीप्रत म्हणजे विदेह कैवल्याप्रत पावतो॥ विषयांची इच्छा करणारा शांति पावत नाहीं॥ ७०॥

जर स्थितप्रज्ञ जो ज्ञानी त्यानें सर्व कामांचा प्रवेश म्हणजे सर्व काम भोगांचा स्वीकार केला तर - चित्ताच्या संचार करण्याच्या भूमि म्हणजे स्थानें असे जे विषय त्यांचे ठायीं जो राग म्हणजे प्रीति - तो राग जसा धाचें म्हणजे अज्ञानाचें लिंग म्हणजे चिन्ह आहे॥ ज्या वृक्षाचे कोटरांत अग्नि आहे त्यास कोवळीपालवी कोठून येईल - या अर्थाच्या श्रुतीनें - तत्ववेत्ता जो ज्ञानी त्यास विषयभोगाचा निषेध सांगितला आहे त्याशीं विरोध येईल - आणि विषय भोग रूप लिंगानें सांगितलें त्या भु-तांवरून - तो अज्ञानी असें त्याला लोक समजतील - हा स्थितप्रज्ञ असें समजणार नाहींत - तेव्हां स्थितप्रज्ञाचीं लक्ष-णें अर्जुनानें पुसलीं त्यांचे उत्तरांत - कामा यं प्रविशंति सर्वे स शांति माप्नोति - असें उत्तर सांगणें विरुद्ध दिसतें - अशी शं-का होईल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ जो पुरुष प्रारब्धवशें करून प्राप्त झालेले सर्व काम म्हणजे विषय किंवा त्यांचे भोग-यांतें टाकून म्हणजे त्यां वरील सत्यत्व बुद्धि टाकून - आणि निरहंकार म्हणजे यांचा भोक्ता किंवा संपादन कर्ता मी अशा

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्पृहः॥ निर्ममो निरहंकारः स शांतिमधिगच्छति॥७१॥

अभिमानानें रहित - आणि भोग किंवा भोगाचीं साधनें जीं स्रक् चंदन वधू वस्त्रादिक त्यांविषयीं निस्पृह म्हणजे - तीं प्राप्त असावीं अशा इच्छेनें रहित आणि सांगितलेल्या विषयांमध्यें कोठें ही - - - हे माझें - अशी ज्याची ममता नाहीं - असा होऊन च - चरति म्हणजे प्रारब्ध कर्मवशें करून च विषय भोगांप्रत अनुभवितो - किंवा कोठें गमनादिक व्यापार करतो - तो शांति म्हणजे पूर्वोक्त विदेह कैवल्य त्याप्रत पावतो ॥ तात्पर्य॥ असंग अद्वितीय - आणि सच्चिदानंद - एतत्स्वरूप जें स्व-स्वरूप त्याचें अज्ञानानें झालेल्या आवरणामुळें देहेंद्रियादिक मीच - असा देहेंद्रिय मनोबुद्धीवरील झालेला जो तादात्म्या-भिमान - तेणें करून उत्पन्न झालेले जे मुमुक्षु जीवांचे अंतःकरणांतील - काम म्हणजे विषयेच्छादिक - ते - जेव्हां - सच्चि-दानंद - असंग - निर्विकार आणि अद्वितीय असें जें ब्रह्म स्वरूप तेंच मी आहें - अशा आत्मतत्व ज्ञानें करून - अज्ञान ना-श होऊन - अज्ञानानें केलेला जो पूर्वोक्त तादात्म्याभिमान त्याचा नाश होऊन - नाश पावतात - तेव्हांच - मर्त्य म्हणजे -

पूर्वोक्त देहादिकांवरील तादात्म्याभिमानामुळें देह मरणानें मरणशील जो जीव-तो अमृत म्हणजे-पूर्वोक्त मरणशीलपणा प्राप्त होण्यास कारण-जो पूर्वोक्त देहादिकांवरील तादात्म्याध्यास-तो तत्वज्ञानानें गेल्यामुळें मरणरहित होतो॥ कारण॥ तो तत्वज्ञानी याच देहाचे ठायीं सच्चिदानंद स्वरूप जें ब्रह्म त्याप्रत समश्नुते म्हणजे पावतो म्हणजे तद्रूपच होतो-या अर्थाची श्रुति आहे-आणि त्या श्रुतींतील काम शब्दाचा अर्थ कोणता हें सांगण्यासाठीं-जेव्हां सर्व हृदयग्रंथि भिन्न होतात-अशा अर्थाची श्रुति पुढें आहे॥ यावरून अहंकार हें उपलक्षण करून मन इत्यादिकांवरील जो पूर्वोक्त तादात्म्याभिमानरूप अविवेक-त्यामुळें होणारे जे-हें मला असावें-हें मला असावें-इत्यादि इच्छादिक-तेच तत्वज्ञान्याचे नाश पावतात॥ पूर्वोक्त तादात्म्याभिमानरूप जो अविवेक तो-अंतःकरण देहेंद्रियादिक माझें स्वरूप नाहीं-मी असंग-सच्चिदानंद-अद्वय आणि निर्विकार जें ब्रह्म तेंच आहें-अशा तत्वज्ञानानें-ज्याचा गेला त्यास केवल प्रारब्धवशें करून होणारे जे दग्धबीजाप्रमाणें कार्याक्षम-काम-ते तत्वज्ञान्यास जरी झाले-तरीं ते अज्ञान्यास झालेले जे-अविवेकमूलक-काम-त्यांप्रमाणें-संसारदुःखप्रद नाहींत। यास्तव-रागादिक जें अज्ञानाचें लिंग म्हणून सांगितलें-तें पूर्वोक्त तादात्म्याध्यासरूप जो अविवेक त्यापासून झालेले जे रागादिक म्हणजे विषयभोगेच्छादिक तेच अज्ञानाचें लिंग-तत्वज्ञानानें अविवेक नाश पावून-प्रारब्धवशें करून जे ज्ञान्यास विषयेच्छादिक होतात-ते अज्ञानाचें लिंग नव्हे-अशा श्रुतीचे तात्पर्यानें आहे॥ अतएव पूर्वोक्त तत्वज्ञानें करून शास्त्रार्थ म्हणजे वेदांतश्रवणादिकाचें प्रयोजन जी अज्ञाननिवृत्ति ती झाल्यामुळें तत्वज्ञानें करूनच मुक्ति सिद्ध-आहे। तत्वज्ञान्यास रागादिक म्हणजे विषयेच्छादिक यथेष्ट असोत। ते असल्यामुळें तत्वज्ञानाचा त्यांशीं विरोध नाहीं म्हणजे तत्वज्ञान किंवा त्याचें फल मोक्ष याची हानि नाहीं-अशा अर्थाची दुसरी श्रुति ही तत्वज्ञान्यास विषयेच्छादिक असोत असें जें सांगते तें-प्रारब्धवशें करून तत्वज्ञान्यास इच्छादिक झालें तरीं-ते अविवेकमूलक अज्ञान्याचे इच्छे प्रमाणें दृढ नाहीं-असेंच त्या श्रुतीचें तात्पर्य आहे॥ या सर्व तात्पर्या वरून-देह मन आदिकांवरील

चिदात्म्याचा जो विवेक म्हणजे भेद त्यामत पाहून पूर्वोक्त तादात्म्याभिमान मोडून प्रारब्धवशें करून कोत्यावधिव स्तूंची जरी तत्ववेत्ता इच्छा करील तरीं त्यांचा पूर्वोक्त विवेकरूप ग्रंथिभेद झाल्यामुळें तत्वज्ञानास बाध नाहीं अशा अभिप्रायानें - तद्वत्कामा यं प्रविशंति सर्वे - असें सांगितलें ॥ जरीं प्रारब्धकर्माचे प्राबल्यामुळें तत्वज्ञान्यास विषयेच्छा झाली तरीं ती अज्ञान्याप्रमाणें विषय सत्यत्व बुद्धिपूर्वक - आणि आपणास हे विषय अवश्य असावे - हे असल्यानें मी करवी - कृतकृत्य - होईन - अशीजी दृढ आस्था - तत्पूर्वक - नाहीं आणि ही इच्छा अज्ञान्यास जशी अविवेकामुळें जन्ममरण प्रवाहरूप संसारांत पाववीणारी आहे त्याप्रमाणें ज्ञान्यास नाहीं - अशा अभिप्रायानें - विहाय कामान्यः सर्वान् - इत्यादिक सांगितलें ॥ याचें तात्पर्य असें आहे कीं - पूर्वोक्त तादात्म्याध्यासें करून युक्त जो अज्ञानी त्यास त्याअध्यासानें म्हणजे अभिमानानें - स्रक्चंदन वधूवस्त्र इत्यादिक विषय मला प्राप्त होवोत - आणि यांपासून मला भोग प्राप्त होवो - आणि प्राप्त झालेला भोग माझा कधींही नाश न पावो - या भोगाची उत्तरोत्तर वृद्धि असो - या भोगास कधींही विघ्नामुळें प्रतिबंध न होवो - या भोगांहीं करून मी धन्य आहें - कृतकृत्य आहें - अशाज्या इच्छा आणि तन्मूलक भ्रम - होतात त्यांप्रमाणें संकल्पसिद्धीस न गेल्यामुळें किंवा भोग नश्वरच आहेत यामुळें - त्यांचा नाश झाल्यामुळें त्यास फारच त्रास म्हणजे दुःख होतें ॥ ऐंद्रजालिकानें निर्माण केलेलें गंधर्वनगर किंवा त्यांतील विषय हे पाहत असतां ही हें इंद्रजाल आहे - असें तो जाणतो तो त्याची - हे आपणास असावे - अशी इच्छा करीत नाहीं। प्रत्युत - कायहो ही माया - असें आश्चर्य मानून हसत असतां त्याचा त्याग करण्याची इच्छा करतो - त्याप्रमाणें तत्वज्ञानी - दिसण्यास मात्र रमणीय असे जे पार्थिक स्रक्चंदन वधूवस्त्रादिक विषय - हे सर्व मायेनें कल्पिलेले मिथ्याच आहेत असा विचार करून - आणि यांविषयांचें संपादन करण्यांत क्लेशच आहे आणि मिळाले तर त्यांचें रक्षण करण्याविषयीं ही क्लेशच आहे - यांचा नाश झाला तर किंवा व्यय झाला तर क्लेशच आहे - यास्तव क्लेश देणाऱ्या अशा विषयांस धिक्कार असो - आणि

शिरा-अस्थि-मांस इत्यादिक अशुद्ध पदार्थांनीं निर्माण केलेल्या स्त्री इत्यादिकांच्या शरीरास काय सुंदरत्व आहे-पृथक्पृथक् अवयव करून पाहिले असतां केवळ बीभत्सच आहे-इत्यादिक शास्त्रांत सांगितलेले दोषदृष्टीनें त्याविषयांचा त्यागकरण्या विषयींचीच इच्छा करतो-आणि प्रारब्धकर्माचे बलानें अशाही विषयांच्या भोगाविषयीं इच्छा झाली तर-राजसेवकांनीं कारागृहांत वेष्टिलेला कारागृहस्थित पुरुष जसा दुःखानें भोजनादिक करतो-त्याप्रमाणें विषय भोग करित असतां ही-अद्यापि आमचें हें कर्म कां क्षीण होत नाहीं-असा क्लेश पावूनच भोग करितो ॥ हा क्लेश सांसारिक ताप नव्हे ॥ अज्ञानानें झालीजी भ्रांति तीणे करून जो क्लेश होतो तोच सांसारिक ताप ॥ हा क्लेश विवेकानें झाल्यामुळें यास विरक्तता असें-म्हणावें ॥ विवेकानें क्लेश पावत असतां विषय भोग करतानां ही तो ज्ञानी अल्पभोगानें ही तृप्त होतो ॥ विवेक नसल्यास कितीही भोग प्राप्त झाले तरीं तृप्ति होत नाहीं ॥ यास प्रमाण-विषय भोगाची इच्छा विषय भोगें करून शांत होत नाहीं-अग्नीत घृतादिक हवि घातलें असतां जसा अग्नि वृद्धि पावतो तशी विषय भोगांनी विषयेच्छा वृद्धिच पावते-अशा अर्थाचें स्मृति वाक्य आहे ॥ पूर्वोक्त विषयांचे दोषें करून युक्त जे विषय त्यांचें सदोष स्वरूप जाणून जर त्या विवेकज्ञानानें विषयांचा भोग केला तर तो तृप्तीसच कारण होतो ॥ यास दृष्टांत-जसा हा चोर आहे असें समजून जर त्याशीं सहवास केला तर तो चोर सहवास करणाराचा मित्रच होतो। त्याचे द्रव्याचा हरण करणाऱ्या चोराप्रमाणें त्यास होत नाहीं ॥ विषयांच्या भोगेच्छा करण्याचा स्वभाव मनाचा असला तरीं-वैराग्यें करून अथवा योगाभ्यासानें अथवा विचार रूप-विवेकानें निग्रह केलेलें मन-प्रारब्धवशें करून झालेला जो स्वल्प भोग त्यासच सांगितलें प्रमाणें विषय भोगाच्या दोषदृष्टीचे योगानें बहुत मानून त्याची वृद्धि व्हावी अशी इच्छा करीत नाहीं ॥ यास दृष्टांत-शत्रूंनीं पृथिवीपति राजाचे सर्वस्वाचें हरण करून त्यास कारागृहांत ठेवून त्यास कारागृहांतून मुक्त केलें तर तो एकाग्रामानें संतोष पावतो-आणि शत्रूचे स्वाधीन न झालेला स्वतंत्र राजा सर्व राष्ट्रास ही-हें पुष्कळ आहे-असें मानून संतोष पावत नाहीं। याप्रमाणें ज्या

ज्या मनाचा निग्रह नाहीं अशा अज्ञान्यास किती ही भोग प्राप्त झाले तरीं-त्यांविषयीं त्यास अलं बुद्धि म्हणजे पुरे असें न
होऊन अधिक अधिक विषय भोग असावे अशी इच्छा होऊन झालेल्या भोगानीं त्याचे मनाचा संतोष होत नाहीं। आणि
ज्याचे मनाचा सांगितले कारणानें निग्रह झाला आहे-अशा ज्ञान्यास प्रारब्धवशें करून जितका भोग होतो तितक्याने
च अधिक भोगाविषयीं इच्छा न होतां संतोष होतो॥ ज्ञानी आणि अज्ञानी यांच्या देहेंद्रिय मनांची विषयांचे ठायीं प्रवृत्ति कि
वा त्यांपासून निवृत्ति होणें याविषयीं जरीं त्यांचें स्वतः वैलक्षण्य नाहीं तथापि-ज्यास वेदाध्ययन नाहीं असा जो व्रात्य ब्राह्म-
ण आणि ज्यास वेदाध्ययन आहे असा जो श्रोत्रिय ब्राह्मण यांचें-भोजन करणें-भिक्षा करणें-चालणें-बोलणें-इत्यादि
क जे व्यापार त्यांहीं करून जरीं-वैलक्षण्य नाहीं तथापि व्रात्यास वेदाध्ययन नाहीं-श्रोत्रिय ब्राम्हणास वेदाध्ययन आ
हे-यादोन धर्मांनीं जसें व्रात्य श्रोत्रियांचें वैलक्षण्य आहे त्याप्रमाणें ज्ञान्याच्या देहेंद्रियांची विषयांकडे प्रवृत्ति अवि
वेक मूलक नसून केवल प्रारब्धाधीनच असते।आणि अज्ञान्याच्या देहेंद्रियादिकांची विषयांकडे प्रवृत्ति अविवेक
मूलक असते-इतकेंच ज्ञानी आणि अज्ञानी यांचें वैलक्षण्य आहे॥ ज्ञान्याची ही विषयांकडे प्रवृत्ति होते तर जड भरता
दिक ज्ञानी विषयांकडे प्रवृत्त न होतां त्यांचीं शरीरेंद्रियें निर्व्यापार म्हणजे व्यापार रहित पाषाणादिकांप्रमाणें स्थित
होतीं असें भागवतादि पुराणांत सांगितलें आहे तें कसें? असें जर म्हणाल तर पुराणाचें असें तात्पर्य नाहीं आणि भरता
दिक आहार विहार सोडून पाषाणाप्रमाणें राहिले होते असें ही नाहीं। परंतु-ज्यास संग आहे तो-ज्याचा संग केला त्याचे
वियोगानें किंवा त्याचे दुःखानें-दुःख पावतो आणि लोकही संग करणाऱ्यास उपद्रव देतात यास्तव ज्यास निरंतर सुखा
ची इच्छा आहे त्याणे संग सोडावा-असें शास्त्रांत बहुत ठिकाणीं सांगितलें आहे त्यावरून भरतादिक-लोकांशीं संग
करण्यास भय पावून उदासीनच राहत होते-असें पुराणाचें तात्पर्य आहे॥ हें तात्पर्य पुराणास मूल भूत जी श्रुति तीव
रून कल्पावें हे योग्य आहे।मूल भूत श्रुतीचीं विरुद्ध असें पुराणाचें तात्पर्य कल्पूं नये॥ श्रुतींत जड भरतासारखे ज्ञा-

त्याचे स्थितीचें वर्णन केलें आहे-तेथें तो ज्ञानी भक्षण करीत असतां- स्त्रियांशीं क्रीडा करीत असतां-ज्ञानी किंवा वयस्य म्हण
जे आपले समान वयस्क सवे यांबरोबर रममाण असतां किंवा क्रीडा करीत असतां ही स्त्री वयस्यादिक जे जन त्यांचे समीप
राहिलेल्या शरीराचें-हें माझें शरीर हा व्यापार करतें-असें स्मरण न करिता झाला-असें वर्णन केलें आहे॥ याश्रुतीचे अर्थावरू
न ज्ञानी-भोजनादिक जे सांगितलेले व्यापार-त्याविषयीं शरीरादिक प्रवृत्त असतांही त्यांचें अनुसंधान न करितां-उदासीनत्वरा
हतो। पाषाणाप्रमाणें प्रवृत्तिरहित-निश्चेष्ट-राहतो असें नाहीं-हें स्पष्ट आहे॥ विषयांचे ठायीं सांगितलेले जे दोष त्यांचें जें ज्ञा
न तद्रूप विवेक-विषयांचे इच्छेला विरोधी-आहे तेव्हां ज्याचा तो विवेक जागृत आहे असा जो ज्ञानी त्यास प्रारब्धकर्माचे
बलानें भोगाविषयीं इच्छा होऊन त्याची त्यांकडे प्रवृत्ति कशी होईल-अशी शंका करूं नये। कारण-इच्छा प्रारब्ध-अ
निच्छा प्रारब्ध-आणि परेच्छा प्रारब्ध-अशा भेदानें प्रारब्ध तीन प्रकारचें आहे॥ इच्छा प्रारब्धाचें स्वरूप असें आहे-
जे चोर आहेत किंवा रोगी आहेत-किंवा राजस्त्रीशीं गमन करणारे आहेत ते-चौर्यकर्मानें किंवा अपथ्य सेवनानें किं
वा राजस्त्रियांशीं संग करण्यानें आपला नाश आहे असें जाणत असतां ही त्यास त्या कर्माविषयींची-प्रारब्धकर्माचे
बलानें-इच्छा होऊन त्या कर्माविषयीं प्रवृत्त होतात॥ यास इच्छा प्रारब्ध म्हणावें॥ हें इच्छाप्रारब्ध अनिवार्य आहे॥
याची निवृत्ति करण्यास ईश्वर ही समर्थ नाहीं। यास प्रमाण-सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि॥ प्रकृतिं यांति
भूतानि निग्रहः किं करिष्यति-असें गीतावाक्यच आहे॥ याचा अर्थ या श्लोकाचे व्याख्यानांत लिहिला आहे व म्ह
णून येथें लिहीत नाहीं॥ आणि प्रारब्ध कर्मबलानें अवश्य होणारे जे भाव म्हणजे [illegible] दुःखादिक त्याचा जर प्रती
कार म्हणजे परिहार होईल तर नल-राम-युधिष्ठिर-हे दुःखानें लिप्त न होते-अशा अर्थाचें-अवश्यं भाविभावानां
प्रतीकारो भवेद्यदि॥ तदा दुःखैर्न बाधेरन् नलरामयुधिष्ठिराः-असें ही वाक्य प्रमाण आहे॥ या प्रारब्ध कर्माचा प-
रिहार करण्यास जर ईश्वर ही समर्थ नाहीं तर ईश्वराचें ईश्वरत्व एणेंकरून जाईल असें नाहीं। कारण-ईश्वरानेंच

या प्रारब्ध कर्मांचे ठायीं - अवश्य आपलें फल देण्याची शक्ति - निर्मिली आहे ॥ अनिच्छा पूर्वक प्रारब्धाचें स्वरूप - अ थकेन प्रयुक्तोयं पापं चरति पूरुषः ॥ अनिच्छन्निव वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ कामएषः क्रोध एष रजो गुण समुद्भ वः ॥ महाशनो महापाप्मा विध्येन मिह वैरिणं ॥ स्वभावजेन कौंतेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ॥ कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करि ष्यस्य वशोपितत् - या अर्जुन आणि कृष्ण यांच्या प्रश्नोत्तरां हीं करून मांगितलें आहे ॥ या प्रश्नोत्तरश्लोकांचा अ- र्थ त्यांचे व्याख्यानांत लिहिला आहे ॥ आतां परेच्छा प्रारब्धाचें स्वरूप सांगतों ॥ इच्छित नाहीं असें ही नाहीं - आ णि आपले भोगार्थ इच्छा करतात असें ही नाहीं - परंतु दुसऱ्याचे दाक्षिण्यानें म्हणजे दुसऱ्याचे प्रयोजना साठीं व दुसऱ्याचे प्रेरणेनें प्रवृत्त होऊन सुख किंवा दुःख अनुभवतात । अथवा दुसऱ्यावर - हा प्रामाणिक आहे - अशा बुद्धीनें दुसरा आपली वंचना करतो असें न जाणून दुसऱ्याचे प्रयोजना साठीं दुसऱ्याचे प्रेरणेनें प्रवृत्त होऊन दुःखादिक अनुभवितात - हें परेच्छा प्रारब्धाचें स्वरूप जाणावें ॥ हें स्वानुभव सिद्ध आहे ॥ ह्या त्रिविध प्रारब्धांनी विवेक ज्ञान असलें तरीं ज्ञान्यास ही भोगेच्छा उत्पन्न होते तथापि ती इच्छा - तत्वज्ञानानें आपले कार्या सुद्धां मूलज्ञा न नाशपावल्या मुळें - दग्ध बीजाप्रमाणें राहिलेलें जें प्रारब्ध त्यापासून झालेली दग्ध बीजाप्रमाणेंच आहे ॥ जशीं भर्जित म्हणजे भाजलेलीं बीजें म्हणजे लाजा इत्यादिक बीजें तीं पुढें अंकुरादिक कार्य करण्यास समर्थ नसतां ही भक्षणादिकें करून अल्प तृप्तिरूप कार्य करणारीं होतात - तशी ज्ञान्यास प्रारब्धकर्मे करून झालेली जी इच्छा ती अल्प भोगें करून निवृत्त होते । इच्छेपासून दुसरी इच्छा - ती पासून तिसरी इच्छा - अशा परंपरे नें विषयासक्ति करून अज्ञान्या प्रमाणें व्यसनास म्हणजे दुःखास उत्पन्न करीत नाहीं ॥ भोगें करून प्रार ब्ध कर्म क्षीण झालें म्हणजे ज्ञान्यास विदेह कैवल्य प्राप्त होतें ॥ भोगप्रद विषयां वर सत्यत्व बुद्धीनें त्यावि षयांच्या इच्छांचा उपरम न होतां अज्ञान्यास जन्ममरण रूप दुःख प्राप्त होतें ॥ विषयांस किंवा त्यांचे भोगास

मिथ्या जाणून त्यांवरील आसक्ति गेल्या मुळें विषय भोग प्रारब्ध वशें करून करीत असतां ही तो भोग अधिक असावा असा संकल्प ज्ञानी करीत नाहीं या कारणानें ज्ञान्यास तें व्यसन प्राप्त होत नाहीं ॥ तत्वज्ञानें करून सर्व प्रपंचावर मिथ्यात्व ज्ञान होऊन विषयांवरील सत्यत्व बुद्धि जरीं गेली तरीं त्या विषयां पासून प्रारब्ध योगानें भोग होण्यास बाधक नाहीं। कारण भोग होण्यास विषयांवर सत्यत्व बुद्धिच पाहिजे असें नाहीं॥ स्वप्नांतील मिथ्या जे पदार्थ तसेच इंद्रजाल विद्येनें ऐंद्रजालिकानें दाखविलेले जे गंधर्व नगरादिक पदार्थ त्यांपासून भोग आणि विनोद चमत्कार हे-पदार्थ मिथ्या आहेत-असे जाणणारास ही होतात ॥ विषय सत्य आहेत असें जाणून जर प्रारब्ध विषय भोग करवील तर त्याचा आणि तत्वज्ञानाचा विरोध येईल ॥ तत्व ज्ञानाचा आग्रह-प्रपंचाचें स्वरूप जें दिसतें त्याचा अपलाप न करतां केवळ तो मिथ्या आहे असें जाणविण्याचा-आहे आणि प्रारब्धाचा आग्रह भोग्य पदार्थांवर सत्यत्व बुद्धि झाल्या शिवाय ही जीवास सुखाचा किंवा दुःखाचा अनुभव करवावा याविषयींचा-आहे-यामुळें त्यांचा परस्पर विरोध नाहीं ॥ जर तत्व विद्या प्रपंचाचे स्वरूपाचा अपलाप करून त्यावर मिथ्यात्व जाणवील-आणि प्रारब्ध जर विषयांवर सत्यत्व बुद्धि उत्पन्न करून भोग करवील तर तत्वविद्या आणि प्रारब्ध यांचा परस्पर विरोध येईल-परंतु तसें नाहीं हें पूर्वींच सांगितलें ॥ यास्तव तत्ववेत्त्यांस ही प्रारब्ध कर्म वशें करून विषयभोग होण्यास बाधक नाहीं- असें सिद्ध झालें ॥ देहेंद्रियादिकांवरील-स्व स्वरूपाचे अज्ञाना मुळें-जो तादात्म्य भ्रम तद्रूप जो चिदचित् ग्रंथि त्याचें स्वस्वरूप ब्रह्मात्मा परोक्ष ज्यांस झालें आहे असे जे ज्ञानी [illegible] गीं रहित असून प्रारब्ध वशें करून बाह्य विषय भोगादिक व्यवहार करीत असतां त्यालिंगें करून हे अज्ञानीच आहेत आणि संसारी आहेत असें जे लोक म्हणतात ते शास्त्राचें तात्पर्य न समजून म्हणतात ॥ शास्त्राचें तात्पर्य असें आहे कीं-वैराग्य-बोध आणि उपरति हे पदार्थ-यांचीं उत्पन्न करणारीं कारणें-यांचीं स्वरूपें आणि यांचीं कार्यें हीं भिन्न

भिन्न आहेत यामुळें - परस्पर भिन्न भिन्न असून - प्रायशः एकत्र राहतात। कदाचित कोठें परस्परांचा त्याग करूनरा हतात ॥ विषयांचे ठायीं दोषदृष्टि हें वैराग्याचें कारण आहे। विषय सोडण्याची इच्छा हे वैराग्याचे स्वरूप आहे। आणि विषय भोग न झाल्यामुळें दीन न होणें हें वैराग्याचें कार्य आहे ॥ वेदांताचें श्रवण-मनन-निदिध्यासन-हीं बोधाचीं म्हणजे ज्ञानाचीं कारणें आहेत। ब्रह्मच सत्य आहे-प्रपंच सर्व मिथ्या आहे- असें विवेचन बोधाचें स्वरूप आहे। आणि ज्ञानाचे नाशामुळें पुनः देहें द्रियादिकांवर तादात्म्य भ्रम न होणें हें बोधाचें कार्य आहे।। यम नियमादिक हे उपरतीचे कारण आहेत। चित्तवृत्तीचा निरोध करणें एतद्रूप जो योग हें उपरतीचें स्वरूप आहे। आणि बाह्यांतर सर्व व्यवहाराचा क्षय होणें हें उपरतीचें कार्य आहे ॥ या वैराग्य बोधोपरतींमध्यें बोध हा साक्षात् मुक्तीस कारण आहे यामुळें तो मुख्य आहे-आणि वैराग्य आणि उपरति हे बोधास साधन आहेत।। हे तिन्ही ज्याचे परिपक्व झाले त्याचें तें मोठ्या तपाचें फल असें जाणावें॥ प्रतिबंधक पापामुळें यांतील एकाचा किंवा दोघांचा कोठें कोणे पुरुषाचे ठायीं प्रतिबंध होतो म्हणजे ते नसतात ॥ ज्याचे वैराग्य आणि उपरति परिपूर्ण आहेत परंतु बोध नाहीं त्यास मोक्ष होत नाहीं-परंतु तपोबलें करून पुण्यफल जें सुख तत्कारक उत्तम लोक प्राप्त होतात ॥ ज्यास बोध परिपूर्ण आहे - आणि वैराग्य आणि उपरम नाहींत त्यास मोक्ष निश्चितच आहे परंतु वैराग्य उपरम नसल्यामुळें दृष्ट दुःख म्हणजे शरीरें द्रियादिकांचे संबंधामुळें - होणारें जें दुःख तें नाहींसें होत नाहीं ॥ ब्रह्मलोकाचे प्राप्तीस ही तृणाप्रमाणें मानणें हा वैराग्याचा अवधि म्हणजे सीमा आहे ॥ देहें द्रियादिकांवर जशी आत्मत्वबुद्धि दृढ आहे त्याप्रमाणें- मी ब्रह्म आहें - अशी जी अपरोक्ष ब्रह्मात्वबुद्धि तिची दृढता झाली म्हणजे बोध परिपूर्ण होतो हीच त्याची सीमा ॥ सुषुप्तींतजसें सर्व बाह्याभ्यंतर पदार्थांचें विस्मरण होतें त्याप्रमाणें सर्वदा जाग्रत्स्वप्नावस्थेंत ही विस्मरण होणें हा उपरतीची सीमा आहे॥ असें हें शास्त्रतात्पर्य जाणून प्रारब्ध कर्मांचे अनेक प्रकारांनीं ज्ञान्यांची

ही अनेक प्रकारची प्रवृत्ति झाली तरी सांगितलेले दृष्ट दुःखादिकाचे तारतम्यानें त्यांचें तारतम्य असलें तरी बोधाविषयीं-किंवा प्रारब्ध कर्माचा भोग होऊन प्रारब्ध कर्म क्षीण झाल्यानंतर विदेहकैवल्या विषयीं त्यांचें तारतम्य नाहीं ॥ त्यांचा बोधप्राप्ति बोधापासून अज्ञान नाश होऊन आपले पारमार्थिक सच्चिदानंद आणि अद्वय अशा स्वरूपानें स्थिति रूप मुक्ति ही समानच आहे. अशा शास्त्राच्या तात्पर्या विषयीं पंडितांनीं मोह पावूं नये ॥ ७१ ॥ चित्त शुद्धि द्वारा कर्मयोगें करून प्राप्त होणाऱ्या सांगितलेल्या ज्ञाननिष्ठेची-फळकथनानें-स्तुति करून तिची समाप्ति करतात ॥ हे अर्जुना याप्रकारची-स्थितप्रज्ञाचे लक्षण कथन प्रसंगानें ब्रह्म म्हणजे ब्रह्मरूप जो ब्रह्मवेत्ता त्याची आपले स्वस्वरूप सच्चिदानंद रूपानें ज्ञाना पासून होणारी जी स्थिति ती तुला सांगितली ॥ परमेश्वराचें-निष्काम कर्म करून आराधन केल्यानें शुद्धांतःकरण होऊन या ब्रह्मनिष्ठेप्रत-

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ॥ स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा॰ दे सांख्ययो॰ म द्विती॰ ध्यायः ॥

पावून पुरुष पुनः संसारमोहाप्रत पावत नाहीं । कारण मरण समयीं या ब्रह्मनिष्ठेच्या ठायीं क्षणमात्र राहून ही जें प्राप्त झालें असतां जेथून जन्ममरण प्रवाहांत पुनः एणें होत नाहीं अशा ब्रह्म प्राप्ति रूप मोक्षाप्रत पावतो । मग निरंतर राहिला तर मोक्षाप्रत पावेल म्हणोन काय सांगावें ॥ तात्पर्य ॥ जन्ममरण प्रवाहरूप संसार देहादिकांवर अज्ञानानें झालेल्या आत्मत्व भ्रांतीनें होतो। शमदमादि संपन्न जो अधिकारी त्यास गुरुपासून वेदांतश्रवणादिकानें महावाक्यापासून एकवार जरीं ब्रह्मापरोक्ष ज्ञान झालें तरी लेणें करून ती भ्रांति नाश पावली म्हणजे पुनः ती उत्पन्न होत नाहीं आणि सर्व प्रमाणांपेक्षां प्रबळ जें वेदांत रूप प्रमाण त्यापासून उत्पन्न झालीजी भ्रांति निचा नाश करणारी ब्रह्मविद्या ती मरण कालीं ही नाश पावत नाहीं ॥ याप्र दृष्टांत । दरदिवशी स्वप्नांत किंवा सुषुप्तींत अध्ययनाचें विस्मरण जरीं झालें तरी दुसरे दिवशीं अध्येता जसा अनधीन होत नाहीं । त्याप्रमाणें ॥ यास्तव एकवार तत्वज्ञानानें हीमोक्ष होतो ॥ ७२ ॥ इतिश्री मद्भगवद्गीतायाः रघुनाथशास्त्रिकृत भाषा विवृतौ द्वितीयो ध्यायः ॥ २

श्री ॥ या प्रमाणें – अशोच्यान न्वशोचस्त्वं – इत्यादिकें करून – प्रथम मोक्षासमाधन देहाहून आत्माभिन्न आहे असें देहात्म
विवेकज्ञान सांगितलें । तदनंतर – एषातेभिहिता सांख्ये बुद्धि र्योगे त्विमां शृणु – एणेकरून कर्मयोग सांगतला । परंतु कर्मयोग
ज्ञानास साधन आहे म्हणून तो अंग आहे आणि ज्ञान मोक्षास कारण आहे यामुळें तें प्रधान आहे – असा ज्ञान आणि कर्मयो
ग यांचा गुण प्रधान भाव स्पष्ट सांगितला नाहीं । यावरून दोन्हीही मार्ग मोक्षास जाण्या विषयीं समान आणि परस्पर निरपेक्ष अ
हेत असें दिसतें । तथापि – एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ – एणेकरून – ब्रह्मज्ञान निष्ठेची प्रशंसा करून प्रकरण समाप्ति केली ॥
यावरून ज्ञान आणि कर्म या दोहों मध्यें ज्ञानच श्रेष्ठ आहे असा भगवंताचा अभिप्राय मनांत आणून अर्जुन प्रश्न करतो । हे
जनार्दना कृष्णा ॥ कर्मापेक्षां मोक्षास अंतरंग म्हणजे जवळचें साधन जें ज्ञान तें श्रेष्ठ आहे असें जर तुला संमत आहे तर – त

अर्जुनउवाच ॥ ज्यायसीचेत्कर्मणस्ते मताबुद्धिर्जनार्दन ॥ तत्किंकर्मणि घोरेमां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीवमे ॥ तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोहमाप्नुयां ॥ २ ॥ ॥

स्मात् युध्यस्व – तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय – असें वारंवार बोलून – आप्त बंधुवधादिक हिंसा होते अशा युध्द रूप घोर कर्माचे ठायीं
भेक्ष्यवृत्तीनें संतोष पावणारा जो मी या मला कां योजितोस ॥ १ ॥ ज्ञानच श्रेष्ठ म्हणावें तर – धर्म्याद्धि युद्धात् – एणेकरून क्ष
त्रियांस युद्ध करणें हें श्रेष्ठ आहे – असें कर्माचाही पूर्वी श्रेष्ठत्व सांगितलें आहे । तेव्हां यांतून कोणतें श्रेष्ठ समजावें अशी
शंका घेऊन अर्जुन बोलतो ॥ कोठें ज्ञानप्रशंसा आणि कोठें कर्मप्रशंसा अशा मिश्रित वाक्यानें म्हणजे संदेह उत्पन्न करणा –
र्‍या वाक्यानें माझे बुद्धीस – हें श्रेष्ठ किंवा हें श्रेष्ठ – याविषयीं भ्रमांत पाडल्या सारखें करतोस ॥ मला झालेला जो मोह त्याचे नि
वृती साठीं प्रवृत्त झालेला जो करुणासागर तूं त्याचे ठायीं मला किंवा दुसर्‍यास भ्रमांत घालणें हें संभवत नाहीं तथापि भ्र
मांत पाडतो स असें मला वाटतें । उठणें आणि बसणें या दोहोंचें अनुष्ठान एककाळीं संभवत नाहीं त्याप्रमाणें ज्ञान आणि कर्म –
या दोहोंचें अनुष्ठान एककाळीं संभवत नाहीं । यासाठीं जेणेंकरून मी कल्याण पावेन तें एक निश्चय करून सांग ॥ २ ॥ ॥

परस्परांची अपेक्षा नकरतां स्वतंत्र पणानें—कर्मनिष्ठा आणि ज्ञाननिष्ठा हीं मोक्षास साधन आहेत—अशादोन निष्ठा आह्मी जर सां
गितल्या असतील तर—त्यादोहोंतून कल्याणकारक असेल ती मला सांग असातुझा प्रश्न संभवेल। परंतु तसें कांहीं आह्मीं सांगि
तलें नाहीं॥ ज्ञान आणि चित्तशुद्धीचे द्वारानें ज्ञानास साधन कर्म—यादोहीं करून मोक्षपरायण असणें अशीजी ब्रह्मनिष्ठाती
एकच आह्मीं सांगितली आहे—असें श्रीकृष्ण भगवान उत्तर बोलतात॥ हे अनघ म्हणजे निष्पापा अर्जुना। शुद्धांतःकरण आ
णि अशुद्धांतःकरण या भेदानें दोन प्रकारचा जो अधिकारी जन त्याचे ठायीं—अधिकार भेदानें दोन आहेत प्रकार जीचे अशी—
निष्ठा म्हणजे मोक्ष परायण असणें अशीजी एकच निष्ठा तीमी पूर्वाध्यायीं तुला सांगितली॥ दोन प्रकार कोणते ते सांगतात॥
अंतःकरण शुद्ध होऊन आत्मानात्मविवेक रूप किंवा प्रकृति आणि पुरुष यांचा जो विवेक म्हणजे भेदज्ञान—तद्रूप ज्ञानभूमिकेव
र चढले आहेत असेजे सांख्य त्यांस ज्ञानाचा परिपाक म्हणजे स्वात्मत्वेंकरून ब्रह्म साक्षात्कार दृढ होणें यासाठीं—ज्ञान योगें क
रून म्हणजे ज्ञानास साधन जें वेदांत श्रवण मनन निदिध्यासनादि तेणे करून मोक्षपरायण असणें अशी ब्रह्मनिष्ठा—तानिस
र्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः—इत्यादिकें करून सांगितली॥ सांख्य भूमिकेवर आरोहण करावें अशी इच्छा आहे परं
तु चित्त शुद्धि नाहीं—असेजे कर्माधिकारी त्यांस अंतःकरण शुद्धीचे द्वारा सांख्य भूमिकेवर आरोहण होण्यास वेदांतश्र
वणात्मक जो विचार तद्द्वारा मोक्षसाधनभूत आणि सांख्य भूमीस साधन जो कर्म योग तेणे करून मोक्षपरायण असणें अ
शीजी ब्रह्मनिष्ठा ती सांगितली॥ एकेच ब्रह्मनिष्ठेचे—अधिकार भेदानें—दोन प्रकार पूर्वाध्यायीं सांगितले। एकासच ब्रह्मप्राप्ति
विषयीं परस्पर निरपेक्ष असे दोन मार्ग सांगितले नाहींत। ते दोन प्रकार सांगतात॥ प्रकृति आणि पुरुष यांस भिन्नत्वें करून
जाणणारे जे सांख्य ते—ज्ञानयोग म्हणजे ब्रह्मात्मत्वसाक्षात्कारात्मक ज्ञानास साधनभूत जो वेदांत श्रवण मनन निदिध्यासन
रूप योग तेणे करून—ब्रह्मनिष्ठेप्रत पावतात। यासच सांख्यमार्ग म्हणतात॥ आणि—सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग
उच्यते—एणें करून सांगितलेले लक्षणानें युक्त जे योगी ते—संध्योपासनादिक निर्विकल्प समाध्यंतानुष्ठान लक्षण जो कर्म योग

तेणे करून ब्रह्मनिष्ठेप्रत पावतात। यासच योगमार्ग म्हणतात॥ तात्पर्य॥ या जन्मीं किंवा जन्मांतरीं ईश्वर प्रीत्यर्थ केलेल्या कर्मा नें ज्याचें चित्त शुद्ध झालें आहे असा आणि विवेक-वैराग्य-शम-आणि दम-इत्यादि साधन संपन्न जो मुमुक्षु तो देहें द्रिय बुद्ध्यादिक जे जड पदार्थ त्याहून निराळा जो शुद्ध त्मा त्याचेच ठायीं चित्ताचे वृत्तीचा प्रवाह असून जर तो वेदांताचें श्र वण आणि मनन करील तर तितक्यानेंच त्यास ब्रह्मात्मत्व साक्षात्कार होऊन तो कृतकृत्य होतो॥ त्यास निदिध्यासनाची अपे क्षा नाहीं॥ जर श्रवण मननाचे अगोदर पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें शुद्धात्म स्वरूपाचे ठायीं त्याच्या चित्ताच्या वृत्तीचा प्रवाह न सेल तर त्यास श्रवण मनना नंतर निदिध्यासनाची अपेक्षा आहे। हा सांख्य मार्ग॥ तसाच परमगुरु जो परमेश्वर त्यास सर्व क र्मांचें निष्काम बुद्धीनें समर्पण करून श्रवण मनना वांचूनही-केवळ आस्तिक्य बुद्धिरूप जी श्रद्धा तीणें करून गुरुवाक्याप

श्रीभगवानुवाच॥ लोके स्मिन् द्विविधा निष्ठा पुराप्रोक्ता मयानघ॥ ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनां॥ ३॥

सून-अद्वितीय सच्चिदानंदात्मक ब्रह्म-स्वात्माच आहे-असा निश्चय होऊन असंभावनादि दोषरहित होत्साता गुरूपासून निर्गुण ब्रह्मोपासना करण्याचा प्रकार समजून घेऊन-ज्याकाळीं कर्म करण्याचें नसतें-ज्यास कर्मछिद्र म्हणतात-त्याका ळीं समाधीच्या अभ्यासें करून पूर्वोक्त शुद्धात्म स्वरूप ब्रह्म साक्षात्कार युक्त होतो। हा योग मार्ग॥ या प्रकारचे हे एकेच ब्र ह्मनिष्ठेचे दोन मार्ग आहेत॥ ब्रह्मनिष्ठा दोन मार्गांनी दोन नाहीं। असेंच वसिष्ठानीं रामचंद्रास सांगितलें आहे। तें असें-द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानंच राघव॥ योगो वृत्ति निरोधोहि ज्ञानं सम्यगवेक्षणं॥ असाध्यः कस्यचित् योगः कस्य चित्तत्व निश्चयः॥ प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद परमः शिवः-याचा अर्थ। चित्तनाशोप लक्षित जो ब्रह्म साक्षात्कार तो होण्यास दोन क्र म म्हणजे मार्ग आहेत॥ ते असे-चित्तादिकांस मिथ्यात्व आहे असा जसें रज्जूवर भासलेल्या सर्पाचे नाशा विषयीं-हा रज्जू-असें यथार्थ ज्ञान साधन आहे-तसें आत्म्यावर भासलेले मनाचे नाशाविषयीं यथार्थ ब्रह्मज्ञानच-साधन आहे॥ चित्तास सत्यत्व पक्षीं जसा सत्य सर्प मंत्रादिकांनीं गतीचा निरोध झाल्यानें स्वतांच नाशपावतो त्याप्रमा

या कारणास्तव तूं संध्यावंदनादिक जें नित्य कर्म तसेंच ग्रहणादिक निमित्त प्राप्त झालें असतां स्नानादिक करणें अ
सेंजें नैमित्तिक कर्म त्याप्रत कर ॥ कारण सर्व कर्मेंद्रियांचा निग्रह करून कर्म न करण्या पेक्षां कर्म करणें श्रेष्ठ आहे आणि
भोजनादिक सर्व कर्में सोडून तुझ्या शरीराचा निर्वाह म्हणजे जीवन ही होणार नाहीं ॥ तात्पर्य ॥ ब्राह्मणांनीं पुत्रादिकांच्या
इषणा सोडून भैक्ष्यचर्या म्हणजे सन्यास करावा। ब्रह्मचर्यादिक चार आश्रम ब्राह्मणास आहेत ॥ तीन क्षत्रियांस आहेत। दो
न वैश्यांस आहेत ॥ सन्यासकरणें हा धर्म मुख्य म्हणजे ब्राह्मण यांचाच आहे ॥ क्षत्रियवैश्यांचा नाहीं — अशा अर्थाच्या अने
क श्रुतिस्मृतींत सन्यास करण्यास भिक्षावृत्तीनें उपजीवन करण्यास ब्राह्मणास च अधिकार आहे। क्षत्रियादिकांस नाहीं

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ॥ शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥
यज्ञार्थात्कर्मणोन्यत्र लोकोयं कर्मबंधनः ॥ तदर्थं कर्म कौंतेय मुक्तसंगः समाचर ॥ ९ ॥

॥ तेव्हां तुझी चित्तशुद्धि जरी असली तरी तूं क्षत्रिय आहेस यास्तव तूं कर्म त्याग केलासतर भिक्षाचर्य करण्यास तुला
अधिकार नाहीं यामुळें तुझे देहाचा निर्वाह होणार नाहीं यास्तव तुला कर्मच केलें पाहिजे ॥ ८ ॥ कोणी सांख्यादिक म्हण
तात — कीं सर्वही कर्म बंध करणारें आहे यास्तव कोणतेंही कर्म करूं नये — त्याचें निराकरण करून सांगतात ॥ यज्ञ जो भगवा
न विष्णु त्याचे आराधनासाठीं जीं निष्काम कर्में करतात त्यांहून दुसरीं निषिद्ध जीं काम्य कर्में तिहींकरून। हा जीव समु
दाय जन्ममरण रूप बंधाप्रत पावतो ॥ ईश्वराराधनार्थ केलेल्या निष्काम कर्मांनीं बंध पावत नाहीं ॥ यास्तव हे कौंतेया। तूं
निष्काम आणि — हें कर्म मी केलें — इत्यादिक अभिमान रहित होऊन — ईश्वर प्रीत्यर्थ निष्काम कर्म कर ॥ ९ ॥

प्रजापतीच्या बोलण्यावरून ही कर्म करणें श्रेष्ठ आहे असें सांगतात ॥ यज्ञासह वर्तमान ज्याराहतात म्हणजे यज्ञक
रण्यास ज्यास अधिकार आहे अशाज्या ब्राह्मणादिक प्रजायांप्रत किंवा यज्ञासह ह्या प्रजांप्रत सृष्टीचे आरंभीं उत्पन्न करू
न ब्रह्मदेव असें बोलला ॥ काय बोलला तें सांगतात ॥ यज्ञें करून तुम्ही उत्तरोत्तर अभिवृद्धीप्रत पावा ॥ हा यज्ञ तुम्हा
स इच्छित भोग देणारा असो ॥ येथें यज्ञशब्द उपलक्षण आहे म्हणून तेणेकरून अवश्य कर्तव्य जीं नित्यनैमित्तिक क
र्में तींही घ्यावीं ॥ याप्रकरणांत – काम्यकर्म जें यज्ञादिक त्याची प्रशंसा करणें जरी संगत नाहीं । तथापि । कर्म न करण्यापेक्षां
कर्म करणें श्रेष्ठ आहे असें सांगण्याविषयींचें तात्पर्यानें ती प्रशंसा केली असें जाणावें ॥ १० ॥ इच्छित भोग देणारा यज्ञ

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ॥ अनेन प्रसविष्यध्वमेषवोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥
देवान् भावयतानेन ते देवा भावयंतु वः ॥ परस्परं भावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥ ॥
इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यंते यज्ञभाविताः ॥ तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

सा होईल तें सांगतात ॥ तुम्ही या यज्ञानें हविर्भाग देऊन देवांची वृद्धि करा आणि ते देव तुमची वृद्धि करीत ॥ याप्रमाणें पर-
स्पर परस्परांची वृद्धि करणारे तुम्ही उत्कृष्ट कल्याणाप्रत पावाल ॥ ११ ॥ हें न स्पष्ट करून कर्म न केलें असतां दोष सांगतात
॥ यज्ञांहीं करून वृद्धीप्रत पावविलेले देव तुम्हांस्या दिकावे ह्यानें तुम्हांप्रत अन्नादिक इष्ट भोग देतील ॥ देवांनीं दिलेलीं
जीं अन्नें त्यांप्रत पंचमहायज्ञादिकें करून देवांस न देतां जो भक्षितो तो चोरच आहे असें जाणावें ॥ १२ ॥ ॥
॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्री नारायणार्पणमस्तु ॥ श्रीसच्चिदानंदार्पणमस्तु ॥

यास्तव पंचमहायज्ञादिक करणारेच श्रेष्ठ आहेत असें सांगतात ॥ वैश्वदेवादिक करून अवशिष्ट राहिलेलें जें अन्न-
त्याचें भोजन जे करतात ते-कंडुणी-पेषणी-चुल्ली-उदकुंभी-मार्जनी-या पंचसूना-ग्रहस्थांस हिंसादि दोषउत्पन्न क
रणाऱ्या आहेत यामुळें ग्रहस्थांस स्वर्गास गमन होतनाहीं असें स्मृतींत पंचसूनामुळें प्रमादानें होणारे दोष सांगितले
आहेत- त्यांपासून मुक्त होतात ॥ जे वैश्वदेवादिकार्थ पाक नकरतां आपले भोजना साठींच केवळ पाक करतात ते दुरा
री पापाचेंच भोजन करतात ॥ १३॥ याजगाचे चक्राचे प्रवृत्तीस कर्म साधन आहे याकारणानेंही कर्म करावें असें सांगता
त ॥ शुक्र शोणित रूपजो परिणाम त्याचे द्वारानें अन्नापासून सर्व भूतें उत्पन्न होतात ॥ अन्नाचीउत्पत्ति पर्जन्य वृष्टीपासून
होते ॥ पर्जन्यवृष्टि यज्ञापासून होते॥ आणि यज्ञहविः प्रक्षेप करणें इत्यादिक जें यजमानाचें व्यापाररूप कर्म त्यापासूननि

यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यंते सर्व किल्बिषैः ॥ भुंजते ते त्वघं पापा येपचंत्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥
अन्नाद्भवंति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ॥ यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्म समुद्भवः ॥ १४ ॥
कर्मब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षर समुद्भवं ॥ तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं ॥ १५ ॥

ष्पन्न होतो ॥ १४ ॥ यजमानादिकाचें व्यापाररूप जें कर्म तें असें करावें-असा जो विधि त्याचें द्वारानें वेदांपासून उत्पन्न झालें
आहे असें जाण ॥ तात्पर्य । हें पुण्य हें पाप इत्यादिकां विषयीं वेदच प्रमाण आहेत । पाखंडांचे धर्माचें प्रतिपादन करणारे आग
म प्रमाण नाहींत । यास्तव पुण्य पाप रूप कर्म वेदापासूनच उत्पन्न आहे ॥ आणि वेदरूप जें शब्दब्रह्म तें-अक्षर जें परब्रह्म
त्यापासून उत्पन्न झालें आहे ॥ तात्पर्य । वेद हे सर्वज्ञ आणि आप्त म्हणजे यथार्थ वक्ता असा जो परमेश्वर त्यापासून उत्पन्न
झाले आहेत ॥ आणि परमेश्वराचे ठायीं भ्रांति किंवा प्रतारणा करणें हें संभवत नाहीं । यास्तव वेदोक्त जे धर्माधर्म तेच पु
ण्य पाप रूप आहेत ॥ पाखंडागम कर्ते जीव आहेत त्यांचे ठायीं भ्रांति किंवा प्रतारणा संभवते ॥ यास्तव त्यांनीं सांगितले ७९
ले स्वरूपाचे धर्माधर्म नव्हेत ॥ अक्षर परब्रह्मापासून यज्ञाची प्रवृत्ति होऊन तो यज्ञ परब्रह्मास फार प्रिय आहे

या कारणास्तव परब्रह्म जरीं सर्व व्यापक आहे तथापि निरंतर यज्ञाचे ठायीं प्रतिष्ठित आहे म्हणजे यज्ञरूप साधनानें प्राप्त होणारें आहे॥ जसा – उद्यम स्था लक्ष्मी – यावाक्याचा उद्यमांत राहणारी म्हणजे उद्यमानें प्राप्त होणारी लक्ष्मी आहे – असा अर्थ – तसा यज्ञे प्रतिष्ठितं म्हणजे यज्ञांत राहाणारें याचा अर्थ जाणावा॥ १५॥ परमेश्वराच्या मुखांतून निघालेला जो वाक्यं समुदाय रूप वेद त्यापासून कर्म स्वरूपाचें ज्ञान होऊन पुरुषाची कर्माचे ठायीं प्रवृत्ति होते – तीपासून कर्माची निष्पत्ति होते – तीपासून पर्जन्य होतो – त्यापासून अन्न होतें – त्यापासून भूतें होतात – त्यांची पुनः कर्माविषयीं प्रवृत्ति होते याप्रमाणें जगाचे स्थितीस कारण कर्मादिकाचें चक्र परमेश्वरानें च पुरुषार्थ सिद्धी साठीं प्रवर्तिलें आहे॥ त्या कर्माप्रत जो करीत नाहीं त्याचें आयुष्य पापरूपी आहे॥ आणि हे पार्था अर्जुना। ज्या कारणास्तव तो इंद्रियादिकें करून विषयाचे ठायींच रममाण होतो। आणि ईश्वराराधना साठीं कर्माचे ठायीं रममाण होत नाहीं त्याकारणास्तव तो व्यर्थ जीवन पावतो॥ तो मेला तरबरा॥ १६॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः॥ अघायुरिंद्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति॥ १६॥
यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः॥ आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते॥ १७॥

याप्रमाणें – न कर्मणामनारंभात् – इत्यादिकें करून जो अज्ञानी आहे त्यानें चित्त शुद्धि होण्या साठीं आणि अकरणीं मोठा प्रत्यवाय म्हणजे पाप उत्पन्न होतें त्याचे परिहारा साठीं कर्मे करावीं असें सांगून जो ज्ञानी आहे त्यानें तीं कर्मे न केलीं तर त्यासही अज्ञान्या प्रमाणें अकरणीं मोठा प्रत्यवाय होईल अशी शंका होईल तीचा प्रत्यवाय वास्तव ज्ञान्यास कर्म करण्याची गरज नाहीं असें दोन श्लोकांनीं सांगतात॥ परमेश्वराराधनार्थ नित्य नैमित्तिक कर्माचे अनुष्ठानानें चित्त शुद्धि होऊन नंतर आत्मस्वरूपाचे जिज्ञासेनें सद्गुरूस शरण जाऊन गुरूपासून वेदांत श्रवणादिक आत्मविचार करून श्रुति युक्ति आणि अनुभव यांहीं करून – आत्मा जड आणि दुःखादिक स्वरूप जें देहेंद्रियादिक त्याहून निराळा – आनंदात्मक ब्रह्मरूपच आहे अशी खात्री झाल्या मुळें – आनंद स्वरूप आत्म्याचेच ठायीं ज्याची रति म्हणजे निरतिशय प्रीति आहे त्यास कांहीं कर्म

व्य नाहीं असा अन्वय आहे ॥ पूर्वोक्त ज्ञान्यास श्रुति प्रमाणावरून आत्मा आनंद रूप आहे असा निश्चय कसा होतो त्या
विषयीं संक्षेपानें लिहितों ॥ तैत्तिरीयोपनिषदाचे विचारावरून आत्मा आनंद रूप आहे असा निर्णय होतो ॥ तो असा–
भृगु नामक वरुणाचा पुत्र आपणास ब्रह्मात्म ज्ञान व्हावें या इच्छेनें आपला पिता जो वरुण त्यास शरण जाऊन मला ब्र-
ह्मोपदेश करा असें म्हणाला। तेव्हां त्यानें त्यास–ज्यापासून हीं भूतें उत्पन्न होतात। आणि उत्पन्न झालेलीं भूतें ज्याचे स
त्तेनें स्थितीप्रत म्हणजे–अस्ति–भाति–या व्यवहाराप्रत पावतात आणि ज्याचे ठायीं लय पावतात तें ब्रह्म असें ब्रह्म
लक्षण सांगून अत्यंत दुर्ज्ञेय आणि सर्वांतर असें आत्म स्वरूप प्रथमच सांगितलें तर त्याचा बोध होणार नाहीं म्हणून क्रम
क्रमानें आत्मबोध व्हावा या हेतूनें प्रथम सर्व लोक ज्या शरीरास आत्मा असें म्हणतात असा अन्नमय कोश रूप जो स्थू
ल देह–हाच ब्रह्म असें सांगितलें–नंतर त्यापेक्षां सूक्ष्म जो प्राणमय कोश तो ब्रह्म असें सांगितलें–नंतर त्यापेक्षां सूक्ष्म
जो मनोमय कोश तोच ब्रह्म असें सांगितलें–नंतर त्यापेक्षां सूक्ष्म जो विज्ञानमय कोश तोच ब्रह्म असें सांगितलें–नंत
र त्याहून सूक्ष्म आणि सर्वांतर जो आनंदमय कोश त्यास पुच्छ म्हणजे पुच्छाप्रमाणें आधारभूत जें बिंब भूत आनं
द स्वरूप तेंच ब्रह्म असें सांगितलें ॥ येणे करून भृगुपित्यानें सांगितलेल्या ब्रह्म लक्षणाचा अन्नमयादिक कोणत्या
ही कोशाचे ठायीं संभव नाहीं असा–त्या कोश स्वरूपांच्या विचारें करून निश्चय करून ग्राम्य धर्म निमित्तक जो आनंद
त्यापासून च सर्व भूतांची म्हणजे प्राण्यांची उत्पत्ति होते आणि उत्पन्न झाले त्या भूतांचें जीवन ही अन्नपानादिक जे वि
षयोपभोग त्यांपासून उत्पन्न होणाऱ्या आनंदापासून च होतें आणि सर्व प्राण्यांचा लय ही सुषुप्ति कालचे आत्मस्वरू
पानंदाचे ठायींच होतो–सुषुप्ति कालीं आनंदाशिवाय स्वप्रकाशानुभव रूप दुसऱ्या पदार्थाचा अनुभव नाहीं–यास्त
व आनंदंच ब्रह्म आहे असें लक्षणावरून आणि अनुभवावरून त्याणें जाणलें ॥ याप्रमाणेंच छांदोग्योपनिषदांतील
श्रुतीवरून ही आत्मा आनंद रूप आहे असा निश्चय होतो ॥ तो असा–छांदोग्योपनिषदांत सनत्कुमार आणि नारद यां

-चा संवाद लिहिला आहे। त्यांत नारद पुराण रुद्रां चार वेद आणि नाना विधशास्त्रें यांचें अध्ययन करूनही आत्मज्ञान न-
झाल्यामुळें फार शोकाविष्ट होऊन सनत्कुमाराजवळ जाऊन असें बोलला - हे विद्वन् सनत्कुमारा - मला वेदादिकांच्या अध्यय-
ना पूर्वी आध्यात्मिक आधिभौतिक आणि आधिदैविक या त्रिविध तापामुळें शोक होत होता - आध्यात्मिकादि पदार्थ - किं
तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम। अधिदैवं च किं प्रोक्तमधिभूतं किमुच्यते - या प्रश्नाचे उत्तरांत भगवंतांनीं सांगितले
आहेत त्या पदार्थामुळें होणारे जे ताप ते त्रिविध ताप जाणावे - वेदादिकांच्या अध्ययना नंतर वेदादिकांचा अभ्यास म्हणजे पाठआवृ-
त्ति करणें आणि पाठ केले त्याचें विस्मरण होणें - आणि मग म्हणजे आपले पेक्षां अधिक पाठ करणारानीं आपला केलेला जो
तिरस्कार आणि गर्व म्हणजे आपणा पेक्षां न्यूनपाठ करणारा पाहिला म्हणजे आपले ठायीं आधिक्य बुद्धि - यांहीं करून
अधिकच शोक मला झाला आहे - असा मी आत्मज्ञान नसल्यामुळें शोक करीत आहें आणि आपल्या सारखे जे तत्ववे-
त्ते आहेत त्यांपासून मी असें ऐकिलें आहे कीं आत्मवेत्ता सर्व शोकाप्रत तरतो। या स्तव मी आपणाजवळ शोक तरण्या-
चा उपाय जें तत्वज्ञान तें मला व्हावें यासाठीं आलों आहें। म्हणून हे भगवंन् सनत्कुमारा मला आत्मज्ञान सांगून शोकापासु-
न तार - असें नारदाचें वाक्य ऐकून - आकाशादिक पंच महाभूतें आणि त्यांचीं कार्ये जें जरायुज - अंडज - स्वेदज -
उद्भिजादिक प्राणी - त्यांचे उत्पत्तीचे पूर्वी - जास विज्ञानमय म्हणतात असा जो ज्ञाता म्हणजे बुध्युपाधिक किंवा बुद्धि
प्रति बिंबित चैतन्य रूप जीव - आणि ज्ञान म्हणजे ज्ञेयाकार मनोवृत्तीचे ठायीं प्रति बिंबित चैतन्य आणि ज्ञेय म्हणजे -
त्या ज्ञानानें प्रकाशपावणारे शब्दादिक विषय - ही ज्ञाता - ज्ञान आणि ज्ञेय एतद्रूप त्रिपुटी नव्हती यामुळें द्वैतरहित
जो भूमा म्हणजे देशकाल वस्तु परिच्छेद रहित सर्व भूतांचे कारण जें ब्रह्म तें एकच होतें॥ तें त्रिपुटी रहित अ-
द्वैत ब्रह्म प्राणिमात्रास सुषुप्तिकालीं आनंद रूपत्वें करून अनुभवास येतें॥ सुषुप्तीपासून जो उठला त्यास ए-
तावत् काल पर्यंत सुखानें निजलों होतों असें स्मरण होतें। हें स्मरण सुख रूप आत्म्याचे अनुभवा शिवाय होणार ना-

हीं। यावरून आणिक सुषुप्ति कालीं आत्म स्वरूप आनंदाशिवाय दुसरा आनंद होण्याचें किंवा आनंदाचा अनुभव होण्यास से- कांहींच न प्रसिद्ध साधनें जीं विषय भोगादिक किंवा इंद्रियादिक तीं त्याकालीं नाहींत पास्तव आनंद रूप जो आत्मा तत्स्वरू- पच सर्वांस अनुभव होतो-असें म्हणावें॥ याचप्रमाणें समाधीचे ठायीं विद्वानास सुखस्वरूप त्रिपुटीरहित अद्वैत त्याचा अनु- भव आहे। समाधीपासून उठल्यानंतर एतावत्काल पर्यंत मी सुखानें ध्यान करीत होतों-दुसरें कांहीं जाणत नव्हतों-अ- शा स्मरणावरून पूर्वोक्त युक्तीनें तो अनुभव सिद्ध होतो॥ असें भूम ब्रह्म नारदास सांगून तें ब्रह्म सुखरूप स्वात्म स्वरूपच आहे। आपणास दुःख देणारा दोषापणाकरून दुसरा पदार्थ तो अद्वैतात्म्याचे ठायीं नाहीं। अल्प म्हणजे ज्ञाता ज्ञान ज्ञेय रूपजें परिच्छिन्न वस्तु त्याचे ठायीं सुख नाहीं॥ स्रक् चंदन वधू वस्त्र शब्द स्पर्शादिक विषयानुभवापासून जरीं लेश मात्र सुख- अनुभवास येतें तथापि तें सुख सहस्रशः दुःखानीं किंवा शोकांनीं वेष्टित आहे। यामुळें विषयुक्त अल्पाप्रमाणें परिणामीं दुःखालाच साधन आहे। याकारणानें अल्पाचे ठायीं सुख नाहीं असें सांगितलें॥ अशा-सुखरूप जो आत्मा तद्रूप जें भूम शब्द वाच्य-त्रिविधपरिच्छेद रहित-अद्वैत ब्रह्म त्याच्या उपदेशें करून आत्मज्ञान होऊन नारदाचे सर्व शोक गेल्यानंतर त्याला तमांतून पर म्हणजे अज्ञान आणि त्याचीं जीं कार्यें तीं हीं करून रहित-असें आत्मस्वरूप सनत्कुमारानें दाखविलें-ते- णें करून नारद कृतार्थ झाला॥ जाग्रदादि लक्षण सर्व प्रपंच-आपलें उपादान कारण जी तमोगुण प्रधान प्रकृति तीचे ठायीं- लयाप्रत पावला असतां त्याप्रकृतीनें म्हणजे प्रकृति शब्द वाच्य सुषुप्तीतील अज्ञानानें आवृत्त झालेला जीव आपलें निजस्व- रूप ब्रह्म त्याप्रत पावतो म्हणजे उपाधि त्यागानें तद्रूपच होतो-या अर्थाची अथर्वण वेदांतील श्रुति ही आत्म्यास आनंद- रूपत्वाविषयीं प्रमाण आहे-आणि ब्रह्म-विज्ञान स्वरूप आणि आनंद स्वरूप आहे अशा अर्थाची श्रुति वाजसनेयी प- ठतात यावरून ही ब्रह्म आनंद स्वरूपच आहे-याप्रमाणें सर्व शाखास्थ महावाक्यें उपाधिरहित जीवस्वरूपास ब्रह्मत्व- सांगतात॥ यावरून आत्मा आनंद रूप आहे असें श्रुतीवरून निश्चित होतें॥ तसेंच युक्तीवरून ही आत्म्यास आनंदरू-

पत्व निश्चित होतें ॥ तें असें—आत्मा परमानंद रूप आहे। कशावरून म्हणाल तर तो निरतिशय प्रीतीचें आस्पद म्हणजे स्थान आहे म्हणून—जो परमानंद रूप नाहीं तो निरतिशय प्रीतीचें आस्पद म्हणजे स्थान नसतो—जसे जड आणि दुःखादि रूप घटादि-पदार्थ ॥ या अनुमानांतील हेतुभूत जें निरतिशयित प्रीतीचें आस्पदत्व तें आत्म्यावर श्रुतियुक्ति आणि अनुभव याहींकरून सिद्ध आहे ॥ त्यांत श्रुतीवरून कसें सिद्ध होतें तें सांगतो ॥ याज्ञवल्क्य नामक—यजुःशाखा प्रवर्तक—ब्रह्मवेत्त्यां मध्यें श्रेष्ठ असा ऋषि आपली मैत्रेयी नामक जी प्रिय स्त्री तिला आत्मानंद बोधन करण्यासाठीं—स्त्री आपल्या पतीचे ठायीं जी प्रीति करते ती पतीचे प्रयोजनासाठीं करीत नाहीं। तर आपणास जेव्हां पति विषयक काम होतो तेव्हां आपले प्रयोजनासाठींच करते—याच प्रमाणें—पति आपल्या स्त्रीचे ठायीं जी प्रीति करतो ती स्त्रीचे प्रयोजनासाठीं करीत नाहीं। तर आपणास जेव्हां स्त्रीविषयीं काम होतो तेव्हां आपले प्रयोजनासाठीं करतो—जेव्हां क्रुधेंकरून किंवा रोगादिकें करून आपणास काम नाहीं तेव्हां परस्पर परस्परांवर प्रीति करीत नाहींत—जेव्हां दोघांस ही एककालींच परस्परांचा काम होऊन दोघे प्रवृत्त होतात तेव्हांचीप रस्परांवर परस्परांची प्रीति आप आपलेच कामाचे तृप्तीचे उद्देशानें असते॥ तात्पर्य। सर्वत्र सर्वांची प्रवृत्ति आपले प्रयोजनासाठींच असते—दुसऱ्याचे प्रयोजनासाठीं नसते॥ यास दृष्टांत॥ आपल्या मुखावरील श्मश्रु कंटकाच्या वेधानें बालक रोदन करीत असतां ही पिता त्या बालकाचे मुखाचें चुंबन जसें आपल्या सुखासाठीं करतो। त्याप्रमाणें॥ तसेंच सुवर्णादिक वित्तावर प्रीति करून त्याचें चांगलें परिपालन सर्व करतात तें आपले प्रयोजनासाठींच असतें। येथें वित्ताचे प्रयोजनाची शंका ही नाहीं—तसेंच बली वर्द म्हणजे वृषभ इच्छा करीत नसतां ही त्यावर प्रीति करून त्याचें पोषण वणिक् म्हणजे वाणी किंवा कर्षक म्हणजे शेत की करतो तें त्या वृषभाचें प्रयोजनासाठीं नाहीं तर आपलें प्रयोजन जें भार वाहणें भूमीचें कर्षण करणें इत्यादिक यासाठींच आहे। तशी च ब्राह्मण्यावर जी प्रीति ती आपणास पूज्यत्व यावें या प्रयोजनासाठीं आहे आणि क्षत्रियत्वावर जी प्रीति ती आपणास राज्य मिळावें या प्रयोजनासाठींच आहे—अचेतन-

ज्या जाति त्यांस मुळींच इच्छा नाहीं यास्तव त्यांचे प्रयोजना साठीं म्हणणें संभवतच नाहीं - आणि स्वर्गलोक आणि ब्रह्मलोक यांवर जी प्रीति ती आपले भोगा साठींच आहे त्यांचे प्रयोजना साठीं नाहीं - शिव विष्ण्वादिकांवर जी प्रीति ती आपले पापनिवृत्तीसाठीं आहे - त्यांस निष्पापत्वामुळें तिचें प्रयोजन नाहीं - वेदाध्ययनावर जी प्रीति ती आपलें ब्राह्मणत्व जाण्या साठीं - वेदांस तिचें प्रयोजन नाहीं - पृथिवीवर स्थान मिळण्या साठीं - जलावर तृषाशांत होण्या साठीं - तेजावर पाक होण्या साठीं - वायूवर शुष्कता होण्यासाठीं - गगनावर अवकाश मिळण्या साठीं - जी प्रीति ती मांगितलेले स्वार्था साठींच आहे - त्यांत त्या जड भूतांचें कांहीं प्रयोजन नाहीं - याप्रमाणें सर्वांची सर्व व्यवहारांत आपले स्वार्था साठींच त्या त्या व्यवहारावर प्रीति असते असें जाणून सर्वही आत्मार्थच प्रिय आहे यासाठीं सर्वांहून आत्माच अधिक प्रिय आहे आणि आत्म्याहून भिन्न जे स्त्री पुत्र पति जाया दिक ते आपणा साठीं म्हणजे आत्म्याचे साठींच प्रिय आहेत अशी बुद्धीची दृढता करावी असें सांगतां झाला ॥ यावरून आत्म्यावर या श्रुति प्रमाणावरून निरतिशय प्रीतीचें आस्पदत्व सिद्ध झालें ॥ आत्म्यास निरतिशयित प्रीतीचें आस्पदत्व जरीं सिद्ध झालें तरीं जशी अन्नपान स्त्री वस्त्रें सुखास साधन असल्यामुळें प्रिय होतात तसाच आत्माही सुखास साधन आहे यामुळें तो प्रिय आहे असें कां नाहीं - आणि असें असेल तर आत्मा सुखस्वरूप आहे असें कसें सिद्ध होईल अशी शंका करूं नये ॥ जर आत्मा सुखास साधन असेल तर अन्नादिक जें सुखास अनुकूल पदार्थ त्यांस अनुकूलयितव्य म्हणजे त्यांपासून झालेल्या सुखाचा भोग ज्यास होईल असा अन्नादिकांहून निराळा जसा आत्मा आहे तसा येथें आत्म्याचे अनुकूलतेने होणाऱ्या सुखास भोक्ता दुसरा कोण आहे आत्म्याशिवाय तर भोक्ता नाहीं। तेव्हां हें कसें संभवेल। आत्म्याचे अनुकूलतेनें होणाऱ्या सुखाचा भोक्ता आत्माच आहे असें म्हणाल तर एकाच आत्म्यास अनुकूलत्व आणि अनुकूलयितव्यत्व हे धर्म द्वय विरुद्ध आहे ॥ आत्मा सुखरूप असतानां ही विषयांपासून होणाऱ्या सुखाहून विलक्षण आणि नित्य म्हणजे उत्पत्ति विनाश रहित आहे या कारणानें निरतिशय प्रीतीचें पात्र

आहे ॥ वैषयिक सुख नश्वर उत्पन्न होऊन नाश पावणारें आहे याकारणानें एका सुखावरील प्रीति जाऊन दुसरे सुखावर प्रीति होते यास्तव त्यावरील प्रीतीचा व्यभिचार आहे म्हणून त्यावर केवळ प्रीतिमात्र आहे। निरतिशयित प्रीति नाहीं॥ आत्मस्वरूप सुख नित्य आहे यामुळें त्यावरील प्रीति सर्वदा एकसारखी असते यास्तव तीचा व्यभिचार नाहीं आणि वैषयिक सुखाप्रमाणें आत्मा त्याग करण्यास आणि ग्रहण करण्यास योग्य नाहीं यास्तवही आत्म्यावरील प्रीतीचा व्यभिचार नाहीं आणि उपेक्षा करणाराचें स्वरूप च आत्मा आहे यावरून त्यावर वैषयिक सुखाप्रमाणें उपेक्षाही कोणी नाहीं याकारणानीं ती प्रीति निरतिशयित आहे ॥ कितीएकांस आत्म्यावर रोगादिक कारणामुळें द्वेष उत्पन्न होऊन ते आत्मत्याग करतात असें लोकांत पाहिलें आहे तेव्हां आत्म्यास निरतिशय प्रीतीचें आस्पदत्व कसें सांगतां आणि त्यास त्याग करण्यास अयोग्यत्व कसें सांगतां अशी शंका करूं नये ॥ रोग क्रोधादिकें करून जो त्याग करतात तो त्याग आत्म्याचा नाहीं आणि त्या त्यागास कारण जो द्वेष तो आत्म्यावरील नाहीं। तो त्याग करण्यास योग्य आणि रोगादिकें करून व्याप्त झाल्यामुळें द्वेष करण्यास योग्य जो देह त्याचा आहे ॥ देह कांहीं आत्मा नव्हे आणि देहाहून जो भिन्न आत्मा त्यावर रोगादिक नाहींत यास्तव देहादिकावर झालेले रोगादिकांचे संबंधामुळें जें आत्म्यास दुःख होतें त्याचा नाश होऊन आत्म्यास सुख व्हावें यासाठीं देहाचा त्याग करतात। यावरून आत्म्यावर निरतिशयित प्रीतीचें आस्पदत्व श्रुतींतील याज्ञवल्क्याचे संवादावरून सिद्ध झालें ॥ युक्तीनें म्हणजे अनुमानें करूनही आत्म्यास प्रियतमत्व सिद्ध होतें। तें असें - आत्मा निरतिशयित प्रीतीचें आस्पद आहे ॥ कशावरून म्हणाल तर - ज्यावर आपण तारतम्यें करून प्रीति करतों ते वित्तादिक प्राणांत पदार्थ आत्म्याचे च प्रयोजना साठीं जी प्रीति तिचे आस्पद होतात या हेतूवरून - तें असें - सुवर्णादिक वित्त आपले सुखाचें साधन आहे यामुळें तें सर्वांस प्रिय आहे - कदाचित् आपले पुत्रास विपत्ति प्राप्त झाली तर तिचे परिहारा साठीं प्रियवित्ताचा ही व्यय लोक करतात यास्तव वित्तापेक्षांही पुत्र प्रिय आहे। आपल्यावर प्रसंग आला तर आपल्या देहाचें रक्षण करण्या साठीं पुत्रादिकांचें ही दान लोक करतात यामुळें पुत्रादिकांपेक्षांही

आपला देह प्रिय आहे-आपले चक्षुरादिक इंद्रियांचा नाश होण्याचा प्रसंग प्राप्त झाल्यानंतर त्यांचा नाश न व्हावा यासाठीं आपले देहास पीडा जरी झाली तरी तीचा अंगीकार करतात यावरून देहापेक्षांही इंद्रियें प्रिय आहेत-प्राण जाण्याचा प्रसंग आल्यानंतर इंद्रियांचा नाश होऊन जर प्राण वांचतो तर इंद्रियांचाही नाश स्वीकारतात यामुळें इंद्रियांपेक्षांही प्राण प्रिय आहे-प्राण तर आत्म्यासाठींच प्रिय आहे-या युक्तीवरून आत्मा निरतिशयित प्रीतीचें आस्पद आहे-असें सिद्ध होतें ॥ तसेंच मी कधींही नसावें असें होऊं नये तर माझी सत्ता सर्वदा सर्वत्र असावी अशी सर्व प्राणिमात्र प्रार्थना करतात-या सर्वांच्या अनुभवावरून ही आत्मा प्रियतम आहे असें सिद्ध होतें ॥ याप्रमाणें निरतिशयित प्रीतीचें आस्पदत्वें करून आत्मा परमानंदरूप आहे असा अनुमानानें निश्चय होण्यास सार्वभौमास आरंभ करून हिरण्यगर्भापर्यंत जीं स्थानें आहेत तेथें उत्तरोत्तर शतगुणित अधिक आनंद आहे यामुळें त्यास्थानाची प्राप्ति व्हावी याविषयीं प्रीति वृद्धि पावते असें तैत्तिरीय श्रुतींत आणि बृहदारण्यक श्रुतींत वर्णिलें आहे यावरून प्रीतीचें आधिक्य म्हणजे निरतिशयित्व आनंदाचे आधिक्यामुळें होतें असें जें सांगितलें श्रुतींत सुचविलें-तेंही प्रमाण आहे-सुषुप्तीपासून-आणि समाधीपासून जो उठला त्यास-स्वपत् पर्यंत मीं सुखें करून निजलों होतों-सुखें करून ध्यान करीत होतों-असें स्मरण होतें यावरून ही सुषुप्तींत आणि-समाधींत दुसरे वैषयिकादि सुखाचे असंभवामुळें सुखस्वरूप जो आत्मा त्याचा स्वप्रकाश आत्मरूप अनुभव आहे-असें ही सिद्ध होतें-आणि सुषुप्तिकालीं सुख प्राप्त व्हावें या हेतूनें मोठ्या प्रयत्नानें मृदुशय्यादिकांचें संपादन सर्व लोक करतात-यावरून ही आत्मा आनंदरूप आहे असें सिद्ध होतें ॥ सुषुप्तिकाळीं दुसरे विषय सुखाचा असंभवच आहे। जर आत्मा सुखरूप नाहीं तर हा प्रयास कशास लोक करितील। दुःखनाशासाठीं प्रयास करतात असें संभवत नाहीं ॥ जे रोगादिकें करून पीडित आहेत त्यांचा प्रयास दुःखनाशार्थ आहे असें म्हणतां येईल परंतु जे रोगी नाहींत आणि ज्यांस दुसरीं दुःखें नाहींत त्यांचा प्रयास दुःखनाशार्थ म्हणतां येत नाहीं तेव्हां त्यांचा प्रयास वैषयिक जें जाग्रदवस्थेंतील सुख त्यापेक्षां ही-

अतिशयित आत्मरूप जें स्फुरण तें प्राप्त होण्यासाठींच आहे असें कल्पावें हें योग्य आहे॥ अर्थजरतीय कल्पना योग्य नाहीं - शास्त्रादिकसाधनानें आत्मस्फुरणाचे अभिव्यक्तीस प्रतिबंधक जें जागरणांतील द्वैतदर्शन तें निद्रेनें जाऊन नित्य आत्मस्फुरण निद्रेंत अभिव्यक्त होतें यामुळें त्या स्फुरणावर साधनजन्यत्व शंका नाहीं - याप्रमाणें - श्रुतियुक्ति आणि अनुभव याप्रमाणावरून आत्मा आनंदरूपच आहे असा तत्वज्ञान्यास अनुभवात्मक निश्चय होऊन तो त्या निरतिशयस्फुरत्स्वरूप आत्म्याच्याप्रतीच स्फुरणमात्राकडे गमनकरणारी आणि शुद्धसत्वगुणाचा जो परिणाम तद्रूप अशीजी अंतःकरणवृत्तिरूप निरुपाधिक प्रीति ती करतो। नंतर त्याप्रीतीनें आणि नित्यानंदरूप जो आत्मा त्याचे अपरोक्षानुभवामुळें त्यास सर्व काम प्राप्त होऊन आत्म्याचेच ठायीं निरतिशयित तृप्तीनें तो युक्त होतो॥ आत्मस्वरूप ब्रह्मानंदानुभव ज्यास झाला त्यास सर्व कामांची प्राप्ति होऊन तो तृप्तीप्रत कसा पावतो तें तैत्तिरीयोपनिषदांत आणि बृहदारण्यकोपनिषदांत वर्णिलें आहे तें संक्षेपानें लिहितों॥ युवा म्हणजे तरुण आहे आणि रूपवान् आहे आणि विद्यावान आहे आणि निरोगी आहे आणि त्याचें चित्त दृढ आहे आणि ज्याजवळ पुष्कळ गज रथ तुरंग पदाति इत्यादि चतुरंगसैन्य आहे आणि धनानें पूर्ण आणि सर्व पृथ्वीचें पालन करणारा असा जो सार्वभौम राजा तो ज्या आनंदाप्रत पावतो त्या आनंदाप्रत निष्काम ब्रह्मवेत्ता पावतो॥ सार्वभौमास मनुष्यलोकांतील सर्व इच्छित भोग प्राप्त होऊन त्यास मानुषानंद म्हणतात तो आनंद प्राप्त होतो॥ ब्रह्मवेत्त्यास सर्व विषयभोगांची प्राप्ति नाहीं असें वैषम्य असतां दोघांचें आनंदप्राप्तीनें साम्य कसें येईल अशी शंका करूं नये॥ राजास सर्व मनुष्यलोकांतील विषयभोग प्राप्त झाल्यामुळें त्यास त्या विषयभोगांविषयीं कामना होत नाहीं। आणि ब्रह्मवेत्त्यास नित्यानित्यवस्तुविवेकज्ञान होऊन विषयभोगेच्छा होत नाहीं यामुळें दोघांसही निष्कामता समानच आहे यामुळें दोघांचीही तृप्ति निष्कामतेमुळें सारखी आहे॥ तत्ववेत्त्यास वेदशास्त्रांत जे विषयभोगाचे दोष सांगितले आहेत ते मैत्रायणीशाखेंत बृहद्रथनामक राजानें गाथाही करून गायले आहेत॥ ते देहदोष चित्तदोष भोग्यदोष असे अनेक आहेत॥ ते येथें विस्तरभयानें लिहवत नाहींत॥ श्वानानें वांति केलेलें जें पायस त्यावरील दोष पाहून जशी कोणासही त्याचे भक्षणाची इच्छा होत नाहीं तशी तत्ववेत्त्यास विषयांवरील दोष पाहून त्यांचे भोगाविषयीं इच्छा

होत नाहीं ॥ राजा आणि तत्ववेत्ता यांस सांगितले प्रमाणें निष्कामत्व सारखें असलें तरी–राज्यभिक विषया विषयीं राजास फार दुःख असतें–आणि प्राप्त झालेले राज्याचा पुढें नाश होईल अशा भीतीमुळें ही त्यास दुःख असतें । हें द्विविध ही दुःख ब्रह्मज्ञान्यास नाहीं यामुळें राजापेक्षां ही ज्ञान्याचा आनंद अधिक आहे–आणि सार्वभौमाच्या आनंदापेक्षां ही गंधर्वांचा आनंद शतगुणित अधिक आहे त्यामुळें त्या आनंदाची इच्छा राजास असते ज्ञान्यास ती इच्छा नसते ॥ मनुष्य गंधर्व आणि देव गंधर्व या भेदानें गंधर्व दोन प्रकारचे आहेत ॥ या चकल्पीं पूर्वी मनुष्य असून पुण्य परिपाकें करून जो गंधर्व त्वा प्राप्त पावतो त्यास मनुष्य गंधर्व म्हणावें । त्याचा आनंद मनुष्यांतील श्रेष्ठ जो सार्वभौम राजा त्याच्या आनंदापेक्षां शतगुणित अधिक आहे ॥ पूर्वकल्पीं केलेल्या पुण्यें करून या कल्पाचे आरंभींच जे गंधर्व त्वा प्राप्त पावले आहेत त्यांस देवगंधर्व म्हणावें । मनुष्य गंधर्वापेक्षां देवगंधर्वांचा आनंद शतगुणित अधिक आहे ॥ अग्निष्वात्तादिक जे चिरकाल राहण्याच्या लोकांत चिरकाल राहणारे पितर त्यांचा आनंद देवगंधर्वाच्या आनंदापेक्षां शतगुणित अधिक आहे ॥ आजान देव–कर्म देव–आणि मुख्य देव–असे तीन प्रकारचे देव आहेत ॥ कल्पाचे आरंभींच जे पूर्वकल्पीं केलेल्या पुण्यानें देवत्वा प्राप्त पावले आहेत त्यांस आजान देव म्हणावें । त्यांचा आनंद पितरांचे आनंदापेक्षां शतगुणित अधिक आहे ॥ या चकल्पीं अश्वमेध यज्ञादिक पुण्यें करून जे मोठे पदा प्राप्त पावले आहेत आणि ज्यांची पूजा आजान देव ही करितात त्यांस कर्मदेव म्हणावें । त्यांचा आनंद आजान देवांपेक्षां ही शतगुणित अधिक आहे ॥ यम–अग्नि इत्यादिक मुख्य देव आहेत । त्यांचा आनंद कर्मदेवांपेक्षां ही शतगुणित अधिक आहे ॥ त्यांपेक्षां ही इंद्राचा आनंद शतगुणित अधिक आहे ॥ इंद्राचे आनंदापेक्षां ही बृहस्पति जो देवांचा गुरु त्याचा आनंद शतगुणित अधिक आहे ॥ बृहस्पतीचे आनंदापेक्षां ही प्रजापतीचा म्हणजे विराट पुरुषाचा आनंद शतगुणित अधिक आहे ॥ प्रजापतीच्या आनंदापेक्षां ही सूत्रात्मा ज्यास हिरण्यगर्भ म्हणतात असें जें कार्य ब्रह्म त्याचा आनंद शतगुणित अधिक आहे ॥ सार्वभौमापासून हिरण्यगर्भापर्यंत जे सांगितले ते आपलेपेक्षां उत्तरोत्तर अधिक जो आनंद त्याची इच्छा करणारे सकाम आहेत ॥ ते त्या त्या आनंदाची इच्छा करतात ॥ यांच्या आनंदापेक्षां ही अधिक आणि वाणीस व मनास अगोचर असा निरतिशयित ब्रह्मानंद

आहे ॥ तीच सार्वभौमापासून हिरण्यगर्भापर्यंत सांगितलेल्यां — त्यांच्या — तत्तद्विषय भोगापासून झाले त्या सत्वगुणाच्या परिणाम भूत अंतःकरण वृत्ति-त्या वृत्तीत त्यांच्या पुण्यपरिपाकाधिक्यामुळें जें सत्वगुणाचे न्यूनाधिक्य तारतम्य त्यामुळें तरतमभावानें प्रतिबिंबित होऊन — ह्यांचा आनंद — ह्यांचा आनंद — अशा व्यवहाराप्रत पावला आहे ॥ तो बिंबभूत ब्रह्मानंद स्वात्मत्वें करून ज्यानें अनुभविला आहे असा जो तत्वज्ञानी त्यास त्याप्रति बिंबभूत सर्व आनंदाची बिंब स्वरूपानंद प्राप्तीनें प्राप्ति होते ॥ त्याप्राप्तीस च युगपत् म्हणजे एकेकाळींच सर्वकामाप्ति असें म्हणावें ॥ ती प्राप्ति झाल्यामुळें तो त्या सर्व आनंदाविषयीं निस्पृह होऊन निरंकुश तृप्तीप्रत पावतो — आणि आपणास कृतकृत्यत्व मानितो — आणि जें मिळवावयाचें तें सर्व मिळविलें असें मानितो ॥ तें असें — जे अज्ञानी आहेत ते स्त्रीपुत्रादिकांची अपेक्षा करून दुःखयुक्त होऊन संसाराप्रत जाओत ॥ अद्वितीय परमानंदरूप मी कोणाचे इच्छेनें संसाराप्रत जाईन म्हणजे सांसारिक दुःखानुभव करीन ॥ ज्यांस स्वर्गादिक लोकांप्रत जाण्याची इच्छा आहे ते यज्ञादिक करोत ॥ सर्वांचें उपादान कारण जें ब्रह्म तद्रूपात्मक मी सर्व लोकस्वरूपच आहें तेव्हां मी कशाकरितां कर्म करीन ॥ देहेंद्रियमनोबुद्धींवर ज्यांचा तादात्म्याभिमान आहे असे जे वेदशास्त्रादिकांचे अध्ययनाध्यापनादिकांचे अधिकारी — ते वेदाध्ययनादिक करोत तसेंच शास्त्राचें व्याख्यान करोत ॥ निर्विकार ब्रह्मस्वरूप मी आहें यास्तव तें करण्यास मला अधिकारच नाहीं ॥ निद्रा भिक्षा स्नानशौच हीं मी करण्यास इच्छीत नाहीं आणि मी करीत ही नाहीं ॥ देहादिक करतात तें पाहून लोक — मी करतो — असें मानतील — तर त्यांचे कल्पनेनें मला काय व्हावयाचें आहे ॥ हा वन्हीच आहे अशी ज्यावर लोकांस भ्रांति झाली आहे असा जो गुंजांचा पुंज तो जसा दाह करीत नाहीं किंवा स्वतां दाह पावत नाहीं त्याप्रमाणें दुसऱ्यानीं आरोपिलेले जे कर्तृत्व भोक्तृत्वादिक धर्म त्यांहीं करून मी लिप्त होत नाहीं ॥ ज्यांस अद्वितीय ब्रह्मात्मतत्व समजलें नाहीं ते वेदांतादिकांचें श्रवण मननादिक करीत ॥ ब्रह्मा परोक्षत्वें आत्मत्वें करून जाणणारा मी श्रवणादिकांचें अनुष्ठान कशास करीन ॥ ब्रह्म आत्मस्वरूप आहे किंवा आत्म्याहून निराळें आहे असा ज्यांस संशय आहे ते ब्रह्माचा आत्मत्वें करून निश्चय होण्यास मनन करीत ॥ मला संशयच नाहीं यास्तव मी मनन क-

ना साठीं करीन ॥ देहेंद्रियादिकांवर आत्मत्व बुद्धि रूप विपर्यय म्हणजे भ्रम आहे तो त्या भ्रमाचे निवृत्ती साठीं निदिध्यासन करीत
देहात्म बुद्धि रूप विपर्यय च मला नाहीं तेव्हां मला ध्यान किमर्थ पाहिजे ॥ सांगितलेला विपर्यय मला न सला तरी अनादि कालापासू
न त्या विपर्यासाचा अभ्यास आहे त्याचा ज्ञानानें नाश जरी झाला आहे तथापि त्याचा संस्कार देहादि रूप प्रारब्ध कर्माचे आरंभ रूपानें रा
हिला आहे त्यामुळें व्यवहारकाळीं-मी ब्राह्मण-मी मनुष्य-असा व्यवहार मी करतों। त्याचा नाश हजारो वेळ ध्यान केलें तरी प्रार-
ब्ध कर्माचे नाशाशिवाय होणार नाहीं ॥ प्रारब्ध कर्मानें होणारा जो व्यवहार त्याचें विरळत्व होण्यासाठीं ध्यान करावें तर तो व्यवहार तत्वज्ञ
ास किंवा त्यानें फळ जो मोक्ष त्यास बाधक नाहीं असें जाणणारा मी किमर्थ ध्यान करीन॥ मला विक्षेप म्हणजे देहात्मत्व भ्रमच नाहीं मग
मला समाधि कशास पाहिजे ॥ विक्षेप किंवा समाधि विकार पावणाऱ्या मनाचा धर्म आहे। ब्रह्मात्मत्वानुभव होण्या साठीं समाधि करा
वा तर नित्यानुभव रूप च मी आहें। माझे स्वरूपाहून निराळा अनुभव मुळींच नाहीं॥ याप्रमाणें जें कर्तव्य तें केलें-जें मिळवावयाचें
तें मिळविलें-असा निश्चय होऊन तो असेंही मानितो कीं मी जरी कृतकृत्य आहें तथापि लोकांवर अनुग्रह करण्यासाठीं शास्त्रवि
हित मार्गानें मी वर्तेन। त्यांत काय माझी हानि आहे। तसा मी वर्तलों तरी मला कर्तृत्वाभिमान नाहीं यामुळें मला कोणताही विका
र नाहीं ॥ देवार्चन करणें-भिक्षाटन-राज्यपरिपालन इत्यादिक कर्म करण्याविषयीं शरीर राहो ॥ मुख प्रणवाचा जप करो किंवा वेदां
तांचा पाठ करो ॥ बुद्धि म्हणजे मन विष्णवादिकांचें ध्यान करो किंवा समाधि करो आणि समाधीनें ब्रह्मानंदाचे ठाईं लीन होवो ॥ याम
धें कर्माचा द्रष्टा साक्षी मी कांहीं करीत नाहीं आणि करवीत ही नाहीं ॥ अज्ञानि आश्रयानें कोणतेही विषयांची तृष्णा आणि अधि
क अधिक विषयाचे प्राप्तीचा लोभ त्यास नसल्यामुळें तो या सुखाहून दुसरें सुख अधिक नाहीं असें मानून आत्मस्वरूपाचे
ठाईं निरंतर संतोष पावतो ॥ त्यास कांहीं कर्तव्य नाहीं ॥ १७ ॥ पूर्वोक्त अर्थच विशेषें करून पुनः सांगतात ॥ त्यास म्हणजे पूर्वोक्त
तत्वज्ञान्यास केलेल्या कर्मानें पुण्य नाहीं किंवा सांगितलेले प्रकारानें स्वर्गादिक प्राप्तीची इच्छा नाहीं ॥ मोक्ष तर ज्ञानावांचून होत
च नाहीं याकारणानें कर्माचें प्रयोजनही नाहीं ॥ कर्म न केल्याचे त्यास कोणता प्रत्यवायही नाहीं ॥ तात्पर्य वर्ण किंवा आश्रम-व्य

आणि अवस्था यांहींकरून युक्त जें शरीर त्यावर - मी ब्राम्हण - मी गृहस्थ - मी सन्यासी - मी ब्रम्हचारी - इत्यादिक अभिमान ज्याचा आहे असा जो अज्ञानी त्याचेच उद्देशानें ब्राम्हणादिक वर्णांनी अमुक कर्म करावें - ब्रम्हचारी गृहस्थादिकांनीं अमुक करावें [illegible] अमुक न करावें असे विधि किंवा निषेध शास्त्रांत सांगितले आहेत ॥ जे देहादिकांवर ज्याचा आत्मत्वाभिमान नाहीं आणि आत्मा देहादिकांहून निराळा - असंग आणि अद्वितीय ब्रम्हरूपच आहे असा अनुभव ज्यास आहे असा जो ज्ञानी त्याचे उद्देशानें नाहींत। यामुळें तो ज्ञानी विधिनिषेधातीत आहे ॥ याकारणास्तव विधीचे अनुष्ठानानें पुण्य किंवा अनुष्ठान न केल्यानें किंवा निषिद्धाचें सेवन केल्यानें पाप त्यास लागत नाहीं ॥ विधिनिषेधातीत झाल्यामुळें ज्ञान्यास पुण्य पाप न लागलें तरी - जे मनुष्य ब्रम्हात्मत्व जाणतात ते देवांस प्रिय नाहींत - असें श्रुतींत सांगितलें आहे यावरून ज्ञानेकरून मोक्ष होण्यास देवांपासून विघ्नसंभावना आहे यास्तव देवांनीं विघ्न करावें यासाठीं देवांचे

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ॥ नचास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८॥

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ॥ असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९॥

संतोषार्थ कर्मे करून देवांचें सेवन केलें पाहिजे अशी शंका येईल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ ब्रम्हादि स्थावरांत सर्व भूतां मध्यें ज्ञान्यास मोक्षरूप जो अर्थ त्यासाठीं आश्रय करण्याजोगा कोणी नाहीं ॥ तात्पर्य ॥ जो आत्मतत्वज्ञ झाला त्याची ब्रम्हरूपानें स्थिती होणें अशा मोक्षास प्रतिबंध करण्यास देवही समर्थ होत नाहींत॥ कारण तो देवांचा आत्माच आहे असें श्रुतींतच सांगितलें आहे। देवांपासून विघ्न होणें तें ज्ञानाचे उत्पत्तीचे पूर्वींच होतें। ज्ञान झाल्यावर होत नाहीं। कारण पूर्वी सांगितलेले श्रुतींत मनुष्यास ज्ञान होणें हें देवांस प्रिय नाहीं असें सांगितलें यावरून ज्ञान होण्यास देव विघ्न करतात। ज्ञान झाल्यावर करीत नाहींत असें सूचित केलें आहे ॥ १८॥ पूर्वी सांगितलेला जो ज्ञानी त्यास मात्र कर्मांची गरज नाहीं अज्ञान्यास गरज आहे। यास्तव तूं कर्मफलाविषयीं निरिच्छ होऊन अवश्य करावयाचें आणि वर्णास आणि आश्रमास विहित असे जें नित्य आणि नैमित्तिक कर्म त्याप्रत कर। कारण फलाविषयीं निरिच्छ होऊन कर्माचरण करणारा पुरुष चित्तशुद्धीचे द्वारा मोक्षाप्रत पावतो ॥ १९॥

ण्यासाठीं आत्मतत्त्व जाणणारानेंही लोकांचें हित व्हावें यासाठीं त्यांचेवर कृपा करून कर्म करावें असें सांगून प्रकरणाची समाप्ति करतात ॥ अज्ञानी लोक फलाविषयीं आसक्त होऊन जसें कर्म करतात तसें विद्वान म्हणजे ज्ञानी यानेंही फलाविषयीं आसक्त न होतां लोकांची कर्माविषयीं प्रवृत्ति होऊन त्यांचें कल्याण व्हावें अशी इच्छा धरून कर्म करावें ॥ लोकेषणादिकांपासून मुक्त झालेले जड भरतादिकांप्रमाणें लोकसंग्रहाचें प्रयोजन जरी ज्ञात्यास नसलें तरी लोकांत दुष्टांचा निग्रह करून वेदोक्त धर्म स्थापन करण्यासाठीं माझेबरोबर तूं अवतार घेतला आहेस । मी ज्ञानी जरीं आहे तरी अवतारांचें प्रयोजन सिद्ध झालें पाहिजे म्हणून मी जसें कर्म करतों तसें तुला ही माझेबरोबर केलें पाहिजे असा तात्पर्यार्थ ॥ २१ । २२ । २३ । २४ । २५ यां श्लोकांची व्याख्या कोणी करतात ॥ २५ ॥ लोकांवर कृपा करणें तर त्यांस ज्ञानाचा

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ॥ कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहं ॥ २५
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनां ॥ जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

च उपदेश करावा असें म्हणाल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ यज्ञादिक कर्मांचा कर्ता मी आहें — या कर्मांचे योगानें इंद्रादिक देवता प्रसन्न होऊन मला स्वर्गादिक फल देतील — असा अभिमान धरून कर्म करणारे जे ज्ञानोपदेशास अनधिकारी अज्ञानी त्यांस आत्मा कर्ता आणि भोक्ता नाहीं — असंग — अद्वितीय — ब्रह्मरूप आहे असा ज्ञानोपदेश करून कर्माचरणावरील त्यांची बुद्धि फिरवूं नये ॥ तर काय करावें तें सांगतात ॥ त्यांची कर्माचरणानें चित्तशुद्धि होऊन शमदमादिक साधन संपत्तिरूप ज्ञानोपदेशाचा अधिकार प्राप्त होई तोंपर्यंत ज्ञात्यानें आपण सावधान होऊन आणि आपण स्वतः कर्माचरण करून त्यांकडून सर्व नित्य नैमित्तिक कर्में करवावीं ॥ असें न केलें तर ज्ञानोपदेशानें कर्मांवरील त्यांची श्रद्धा सुटेल आणि चित्तशुद्धि नसल्यामुळें ज्ञान उत्पन्न होऊन दोहींपासून ही तो भ्रष्ट होईल असा भाव ॥ २६ ॥

ज्ञान्यानें हीजर कर्म करावें तर मग ज्ञानी आणि अज्ञानी यांचा विशेष काय अशी शंका होईल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ प्रकृति म्हणजे माया तीपासून उत्पन्न झालेले जे गुण म्हणजे देहेंद्रियादिक यांनीं केलेल्या सर्व कर्मांचा कर्ता मीच आहें असें देहेंद्रियादिक मीच आहे अथवा ते माझे आहेत अशा अभिमानानें ज्याचें मन मोहाप्रत पावलें आहे-तो मानितो ॥ अथवा आत्म्याचे ठाईं भ्रमानें भासलेले जे प्रकृतीचे गुण म्हणजे कार्य भूत अहंकारादिक त्यांहीकरून संमूढ म्हणजे- अहंकाराशीं आणि आत्म्याशीं ऐक्य आहे अशा भ्रमानें युक्त-जे प्रकृति कार्य देहेंद्रियादिक आणि गमनादिक जीं कर्में त्यांचे ठाईं सज्जंत म्हणजे-मी हा ब्राह्मण आहें-हें यज्ञादिक कर्म माझें आहे-असें मानितात॥ विद्वान असें मानीत नाहीं असें सांगतात ॥ हे महाबाहो अर्जुना । मी देहेंद्रियाहून भिन्न आहें-देहेंद्रिय माझें स्वरूप नाहीं असा जो-गुण म्हणजे देहेंद्रियादिक त्यांचा आणि आत्म्याचा विभाग म्हणजे भेद-तसाच-देहेंद्रियानीं केलेलीं जीं कर्में तीं माझीं नव्हेत किंवा मी

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः॥ अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते॥ २७॥

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः॥ गुणा गुणेषु वर्तंत इति मत्वा न सज्जते॥ २८॥

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जंते गुणकर्मसु॥ तानकृत्स्नविदो मंदान्कृत्स्नविन्न विचालयेत्॥ २९॥

यांचा कर्ता नव्हे असा जो कर्माचा आणि आत्म्याचा विभाग-याचें तत्त्व जाणणारा जो ज्ञानी तो देहेंद्रियादिक जे गुण ते आप आपले-कर्मांचे ठायीं वर्ततात म्हणजे चालणें-बसणें-ऐकणें-पाहणें इत्यादिक कर्में करतात । मी त्यांचा कर्ता नव्हे असें मानून कर्माचे ठाईं सक्त होत नाहीं ॥ २८॥ ज्ञान्यानें अज्ञान्याचे बुद्धीचा भेद करूं नये असें जें सांगितलें त्याची समाप्ति करतात ॥ मायेचे गुण जे सत्व रज तम यांहींकरून जे मूढ ते-देहेंद्रियादिक जे गुण आणि त्यांचीं जीं कर्में त्यांचे ठाईं-हें माझें- हें मीच केलें-अशा अभिमानानें सक्त होतात ॥ त्या अज्ञान्यांस आणि मंदमतीस म्हणजे आत्मज्ञान रहित आणि शास्त्रार्थ ग्रहण करण्याविषयीं असमर्थ असे जे आहेत-त्यांस सर्वज्ञ जो आहे त्याणें ज्ञानोपदेशें करून कर्माचरणा पासून निवृत्त करूं नये ॥ २९॥ ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥ ॥ गोविंदार्पणमस्तु ॥ ॥

सांगितलें हे कारणानें तत्वज्ञान्यानें ही कर्म करावें । तूंतर अर्जुन तत्ववेत्ता नाहींस । यास्तव तुला कर्मच केलें पाहिजे असें सांगतात ॥ अंतर्यामी जो परमेश्वर त्याचे प्रेरणेनें मी कर्म करतों अशा बुद्धीनें किंवा अध्यात्म शास्त्राचे श्रवणानें आत्मानात्म विवेकानें युक्त झालेले मनानें सर्व कर्मांचें मला समर्पण करून कर्मफलेच्छा रहित आणि - हे नासें कर्म - हें मला इष्टफल देईल - अशी कर्मी वरील जी ममता बुद्धि तीणें करून रहित आणि शोकरहित होऊन युद्ध कर ॥ ३० ॥ माझ्या वाक्यावर श्रद्धा ठेवणारे आणि दुःखस्वरूप कर्माचरणाचे ठाई आह्मांस हा प्रवृत्त करतो अशी माझे ठायीं दोषदृष्टि न करणारे जे या माझ्या मताला अनुसरतील तेही कर्मबंधापासून मुक्त होतील ॥ ३१ ॥ जे ईश्वर प्रीत्यर्थच कर्म करावें अशा माझ्या मताचा म्हणजे आज्ञेचा द्वेष करून माझ्या या मताचें अनुष्ठान करीत नाहींत त्यांस विवेकें करून रहित आणि याच कारणास्तव कर्माविषयीं किंवा ब्रह्माविषयीं जें ज्ञान त्याविषयीं अज्ञानी म्ह-

मयि कर्माणि सर्वाणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा ॥ निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठंति मानवाः ॥ श्रद्धावंतोऽनसूयंतो मुच्यंते तेपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

ये त्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठंति मे मतं ॥ सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥ प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

णजे त्या ज्ञानें करून रहित आणि नष्ट म्हणजे स्वर्गोपवर्गापासून भ्रष्ट असें जाण ॥ ३२ ॥ इंद्रियांचा निग्रह करून निष्काम होऊन स्वधर्माचें अनुष्ठान करण्यांत जर मोठें फल आहे तर सर्व लोक असें कां करीत नाहींत असें जर म्हणाल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ गुणदोषज्ञान ज्यास आहे असा जो ज्ञानी तोही आपली जी प्रकृति म्हणजे पूर्वजन्मार्जित कर्मांचे संस्कार त्यांपासून झालेला जो स्वभाव तदनुरूप चेष्टा म्हणजे व्यापार करतो - मग ज्यास गुणदोषांचें ज्ञान नाहीं तो तदनुरूप करील म्हणून काय सांगावें ॥ सर्व प्राणी सांगितलेले आपआपले प्रकृतीस अनुसरतात ॥ प्रकृति बलिष्ठ आहे ती पुढें मी असेंच करीन किंवा करणार नाहीं असा निग्रह काय करील तो तिचे पुढें दुर्बल आहे । तेव्हां स्वभावाप्रमाणेंच सर्व वर्ततात । आणि मीही त्यांस अंतर्यामिरूपानें कर्मानुरूप प्रेरणा करून वर्तवितों ॥ ३३ ॥

पुरुषाची प्रवृत्ति जर प्रकृतीचे स्वाधीन आहे तर - असें करावें - असें न करावें - असे जे शास्त्रांतील विधि आणि निषेध ते व्यर्थ होतील अशी शंका होईल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ सर्व इंद्रियांचे आप आपले विषयांचे ठाईं विषय अनुकूल असेल तर त्यावर प्रीति आणि विषय प्रतिकूल असेल तर त्यावर द्वेष - हे रागद्वेष व्यवस्थित म्हणजे अवश्य होणारे आहेत। याकारणानें तदनुरूप प्राण्याची प्रवृत्ति होते। तथापि त्याचे स्वाधीन होऊं नये असें विधिनिषेध शास्त्र नियम करतें। कारणतें रागद्वेष मुमुक्षूंस शत्रू आहेत ॥ तात्पर्य सावधान नाहीं अशा पुरुषांस प्रकृति विषयांचें स्मरण देऊन अनर्थाचे ठाईं बलात्कारें करून प्रवृत्त करते। विधिनिषेध शास्त्र तर प्रवृत्ति होण्याचे पूर्वींच राग द्वेष होण्यास प्रतिबंध करून परमेश्वराराधन त्याविषयीं प्रवृत्त करतें। यास्तव मोठे गंभीर नदीच्या पूरांत पतन होण्याचे पूर्वींच जो सावध पुरुष नौकेचा आश्रय करतो तो जसा अनर्थप्रत पावत नाहीं तसा जो सावधान पुरुष विषयांचे ठाईं रागद्वेष होण्या पूर्वींच विधिनिषेध शास्त्राचें अनुष्ठान करण्यास स्वतंत्रता शास्त्रसंमत आहे या कारणानें ईश्वराराधनाविषयीं प्रवृत्त होतो तो अनर्थाप्रत पावत नाहीं ॥ अथवा निग्रहानुग्रहसमर्थ राजा

इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ॥ तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ॥ ३४॥

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५॥

आपले आज्ञेचें उल्लंघन करणाऱ्या अपराध्याचा निग्रह म्हणजे बंधन करणें किंवा त्यास अधिकारावरून काढणें याविषयीं आपले सेवकांस प्रवृत्त करतो। त्या राजास अपराध्यांनीं द्रव्यदान केलें किंवा त्याची मानपूजा केली तर तो त्यास मुक्त करून पूर्ववत् अधिकारही देतो - त्याप्रमाणें ईश्वर जीवास कर्मानुसार रागद्वेषाचेद्वारानें पीडा करवीत असतां ही शास्त्रविधिप्रमाणें भक्ति - ध्यान - आणि कर्म यांहीं करून संतुष्ट प्रसन्न केलें तर तो त्या जीवास रागद्वेषाचे जयाविषयीं प्रवृत्त करतो ॥ ३४ ॥ याप्रमाणें पररंसारख्या स्वाभाविक प्रवृत्तीस टाकून स्वधर्माचरण करावें असें सांगितलें - परंतु युद्धादिरूप स्वधर्म दुःखरूप आहे यास्तव त्याचें सांगितल्या प्रमाणें अनुष्ठान घडत नाहीं ॥ हिंसा न करणें असा जो परधर्म तो सुलभ आहे यास्तव तोच चांगला असें मनांत आणील तर त्याविषयीं सांगतात ॥ सकलांगांचे अनुष्ठान करून केलेला जो परधर्म त्याहून कांहीं अंगांनीं हीन जो स्वधर्म तो प्रशस्त आहे ॥ युद्धादिक जो स्वधर्म त्याचे ठाईं जो प्रवृत्त झाला

त्यास मरण आलें तरीं तें स्वर्गप्राप्ति होण्यास साधन आहे यामुळें तें कल्याण कारण आहे ॥ परधर्म निषिद्ध आहे यामुळें त्याचे आ चरणामुळें नरकप्राप्त होतो ॥ ३५ ॥ रागद्वेषांचे स्वाधीन होऊं नये असें जें पूर्वश्लोकीं सांगितलें तें अशक्य आहे ॥ कारण पुरुषाचे म नुष्यास धर्माधर्म किंवा तदनुरूप प्रवृत्ति करविणारा ईश्वरच आहे ॥ प्रवृत्ती विषयीं पुरुषास स्वातंत्र्य नाहीं । असें मानून अर्जुन प्रश्न करतो ॥ हे यादवकुलोत्पन्ना कृष्णा । अनर्थप्रद पाप करण्याची इच्छा न करणारा हा पुरुष म्हणजे जीव बलात्कारानें योजिल्याप्र माणें कोणाचे प्रेरणेनें पापाचरण करतो ॥ तात्पर्य ॥ रागद्वेष जर प्रवर्तक म्हणावे तर इच्छा नाहीं । इच्छे शिवाय राग होत नाहीं । राग नाहीं तर त न्मूलक प्रवृत्तिही धर्माधर्माविषयीं नाहीं ॥ यामुळें धर्माधर्म उत्पन्न होतच नाहीं ॥ ईश्वर प्रवर्तक म्हणावा तर धर्माधर्मानुसार ईश्वर प्रव र्तक आहे । तेंच नाहीं तर ईश्वर कशी प्रवृत्ति करील यास्तव मुख्य प्रवर्तक निराळे आहेत ते कोणते तें सांग ॥ ३६ ॥ श्रीभगवान् बोलतात ॥ को

अर्जुन उवाच ॥ अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ॥ अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय
बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ काम एष क्रोध एष रजोगुण
समुद्भवः ॥ महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणं ॥ ३७ ॥ ॥

णाचे प्रेरणेनें हा जीव पापाचरण करतो असा जो तूं पापाचरणाचा हेतु पुसलास तो- विषयाचे ठाईं प्रवृत्तिलक्षण जो काम पूर्वी सांगितला तोच आ हे ॥ हें मला असावें- हें मला असावें- असा जो अभिलाष त्यास आणि चित्ताची एके ठिकाणीं स्थिति न होण्यास कारण जी मनाची वृत्ति जीस संकल्प असें ही म्हणतात ती मनाची वृत्ति मनच आहे । हें कामाचें स्वरूप आहे ॥ तोच काम कोणी प्रतिबंध केल्यामुळें सिद्ध झाला नाहीं म्हणजे क्रोधरू पानें परिणाम पावतो ॥ हा काम रजोगुणापासून उत्पन्न झालेला आहे । हा काम मोक्षमार्गास वैरी आहे असें जाण ॥ हा पुढें सांगावयाचा जो का म आहे त्याक्रमानेंच मारला पाहिजे । विषयांचें दान करून त्याचा जय करणें अशक्य आहे ॥ कारण त्याचें भक्षण मोठें आहे यास्तव त्याचें पोट भरणें कठीण आहे ॥ हा सामें करून वश होणारा नाहीं कारण मोठा पापी म्हणजे क्रूर आहे ॥ रज म्हणजे रंजनात्मक प्रकृतीचा गुण त्याचे गुण म्हणजे कार्य- तृष्णा आणि विषयसंग हे उत्पन्न करणारे ज्याचे आहेत अथवा लोभ प्रवृत्ति रूप रजोगुणाची उत्पत्ति ज्यापासून आ

हे असा रजोगुणसमुद्भव या पदाचा अर्थ जाणावा ॥ ३७ ॥ कामविरोधक श्लोकार्थ सांगतात ॥ जसा अग्नी बरोबर उत्पन्न होणारा धूम तेणें करून अग्नि आवृत होतो ॥ जसा पूर्वी नसून नंतर येणारा जो मळ तेणें करून आरसा आवृत होतो ॥ जसा गर्भ आपणास वेष्टन करणारें जे वर्म-त्यास जार असें म्हणतात-तेणें करून आवृत होतो ॥ त्याप्रमाणें कामाने हें सर्व जग आवृत केलें आहे म्हणजे व्यापिलें आहे ॥ ३८ ॥

नित्यवैरी आणि कितीही विषय दिले तथापि त्याचा पूर्तता होणार नाहीं - अग्नि जसा याच्यामुळे अग्नि सारखा - असा जो काम याणें हे कौंतेया अर्जुना - ज्ञान्याचें विवेकरूप ज्ञानाचें आवरण केलें आहे ॥ हा काम अज्ञान्यास विषयभोगकाळीं सुखास कारण असला तरी परिणामीं दुःख देणारा आहे ॥ ज्ञान्यास विषय भोगकाळीच अनर्थाचें संधान होतें यामुळें त्यास सदा दुःख देणारा आहे यास्तव काम नित्यवैरी आहे - असें जाणावें ॥ ३९ ॥ आतां कामाचें अधिष्ठान आणि त्याच्या जयाचा उपाय ही सांगतात ॥ विषयांचें दर्शन आणि श्रवण आणि विषयाविष

धूमेनाव्रियते वन्हिर्यथादर्शो मलेन च ॥ यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतं ॥ ३८ ॥

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ॥ कामरूपेण कौंतेय दुःपूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

इंद्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥ एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनं ॥ ४० ॥

यीं संकल्प आणि विषयांच्या स्वरूपाचा निश्चय झाल्यामुळें ही कामाचा आविर्भाव होतो ॥ यास्तव इंद्रियें - मन - आणि बुद्धि हीं त्याचें अधिष्ठान आहे असें म्हणतात ॥ हा काम - इंद्रिय - मन - आणि बुद्धि यांचे जे - विषयदर्शनादिक व्यापार - तींहीं करून विवेकरूप ज्ञानाचें आवरण करून देही जो जीव त्यास मोहाप्रत पाववितो ॥ तात्पर्य ॥ शास्त्रांत सांगितलेल्या आत्मानात्मविचारानें विवेक ज्ञान व्हावयाचें त्या विषयीं विचार रीत असतां जर - प्रभवति मनसि विवेको विदुषामपि शास्त्रसंभवस्तावत् ॥ निपतंति दृष्टिविशिखा यावन्नेंदीवराक्षीणां - या श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें जीचीं कमलपत्रासारखीं नेत्रें आहेत अशी स्त्री पुरोभागीं उभी राहून आपलेकडे पाहूं लागली म्हणजे तिचेकडे आपलें चक्षु जाऊन - ही मला मिळावी - असा निश्चय झाला म्हणजे तो विचार मनांत न ठरतां विवेकभ्रष्ट होतो आणि - संतुविलोकनभाषणविलासपरिहास केलिपरिरंभाः ॥ स्मरणमपि कामिनीनामलमिह मनसो विकाराय - या श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें स्त्रियांशीं संभाषण किंवा त्यांशीं की

डा किंवा त्यांचें अवलोकन किंवा त्यांचें आलिंगन हीं तर मनाचा विकार करतीलच परंतु हीं जर न घडलीं आणि स्त्रियांचें केवलस्मरण जरीं झालें तरीं तें मनाला विकार करण्यास पुरे॥ मनास विकार झाला म्हणजे विवेकज्ञान ठरणें कठीण आहे॥ ४०॥ यास्तव हे भरतवंशातील श्रेष्ठा अर्जुना। मोह होण्यापूर्वींच इंद्रियांचा निग्रह करून आणि मनाचाही निग्रह करून अनुभवात्मक जें आत्मज्ञान आणि परोक्ष म्हणजे शास्त्र आणि गुरूंचा उपदेश-यापासून झालेलें विज्ञान म्हणजे निदिध्यासनाचें परिपाक करून झालेलें जें-मीच ब्रह्म आहें-असें ज्ञान याचा नाश करणारा म्हणजे त्यांचे उत्पत्तीस प्रतिबंध करणारा आणि पापी असा जो हा काम याचा जय कर॥ ४१॥ केवल बाह्येंद्रियांचा निग्रह केल्यानेंच कामाचा जय होत नाहीं। कामजयासाठीं योगाभ्यासानें मनाचा आणि बुद्धीचा जय केला पाहिजे। यास्तव जे येथें चित्ताचें स्थापन करून योगानें इंद्रियांचा आणि मनाचा निग्रह करण्यास शक्य होतो असें जें आत्मस्वरूप तें देहेंद्रियादिकांहून निराळें आहे असें दाखवितात॥ सूक्ष्म वास्तव आणि विषयांचा प्रकाश करणारीं आहेत यास्तव देहाहून इंद्रियें श्रेष्ठ आहेत॥ एणेकरून-

तस्मात्त्वमिंद्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ॥ पाप्मानं प्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनं॥ ४१॥
इंद्रियाणि पराण्याहुरिंद्रियेभ्यः परं मनः॥ मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः॥ ४२॥

देहाहून इंद्रियें भिन्न आहेत असेंही दाखविलें। विषयाचे ठाईं इंद्रियांची प्रेरणा करणारें संकल्पविकल्पस्वरूप मन इंद्रियांपेक्षां श्रेष्ठ आहे॥ मनापेक्षां निश्चयात्मक बुद्धि श्रेष्ठ आहे। कारण निश्चय झाल्याशिवाय संकल्प होत नाहीं। बुद्धीपेक्षां जो पर-बुद्धीचा प्रकाश करणारा-बुद्धीचा साक्षी आणि सर्वांतर्यामी-तो आत्मा जाणावा॥ ४२॥ विषयेंद्रियांचे संबंधापासून होणारे जे काम ते बुद्धीचेच धर्म आहेत। आत्मा निर्विकार असून बुद्धीचा साक्षी-बुद्धीहून श्रेष्ठ आणि निराळा आहे असें जाणून प्रज्ञा निश्चयात्मक बुद्धीनें योगानें आत्म्याचेच ठाईं मनास निश्चय करून कामरूप जो दुर्जय शत्रु त्यास-हे महाबाहो अर्जुना-तूं जिंक॥ हें उपलक्षण करून कामांचे जयाविषयीं वासिष्ठादिकांनी वस्तुविचार करावा म्हणून सांगितलें आहे त्याप्रमाणें वस्तुविचार करून ज्या स्त्री आदिक वस्तू विषयीं काम होतो त्या वस्तुस्वरूपावरील जे दोष आहेत त्यांचे अनुसंधानानें कामाचा जय करावा॥ तो वस्तुविचार कसा करा

चा त्याचें स्वरूप वासिष्ठादिकांनी सांगितलें आहे तें संक्षेपानें येथें लिहितों ॥ मांसपांचालिकायास्तु यंत्रलोलेऽङ्गपंजरे । स्नाय्वस्थिग्रंथिशालिन्याः स्त्रियः किमिव शोभनं — या वासिष्ठांतील श्लोकांत त्या स्त्रीचें शरीर बरें हीं सुंदर आहे — हिचे नेत्र कमलासारखे आहेत — हिचा कटिपश्चाद्भाग स्थूल आहे — हिचे स्तन एकमेकास संलग्न झालेले मांसल आणि उच्च आहेत — हिचें मुख कमलासारखें सुंदर आहे आणि हिच्या भ्रुकुटि सुंदर धनुष्यासारख्या आहेत — असा विचाररहित सुंदरत्वाचा अभिमान धरून जी विषयीं तुला काम उत्पन्न होऊन तूं मत्त होतोस आणि संतोष पावतोस आणि जीचेबरोबर क्रीडा करतोस ती स्त्री केवळ अशाश्वत जें मांस आणि अस्थि आणि शिरा यांहींकरून निर्मित केलेली पुतळी आहे । या पुतळींत जे स्तन नितंबादिक मांसाचे गोळक आणि ते आदिक अस्थिशिरादिक पदार्थ आहेत त्यांचे स्वरूपांत काय सुंदर आहे याचा विचार करून पाहा ॥ या स्त्रीरूप पुतळीचे ठाईं प्रत्यक्ष दुसऱ्या पदार्थांवरील गुणाचा आरोप करून हीस सुंदर आहे असें मानितोस परंतु स्वभावें करून पाहिलें असतां ती दुर्गंध जे मांसादिक पदार्थ तन्मय कुत्सितच आहे । स्तन — मांसग्रंथिरूपच आहेत । त्यांस स्वतां शोभा नसतां हीं मुक्तादिकांचे हारांनीं आणि उत्तम वस्त्रांचे कंचुकीनीं शोभा आणिली आहे । तसेच पाद आणि हस्त हे मांस आणि अस्थि एतन्मय — अशोभन असतांहीं नूपुरें आणि कंकणें यांणीं त्यांस शोभा आणिली आहे । आणि मुख — मांसास्थि निर्मित असून अशुचि जे श्लेष्मादिक तेणेकरून युक्त असतां नथ — कांप — बाळ्या — कुंकुम — इत्यादिकांनीं त्यास शोभा आणिली आहे । तसेंच शरीर स्वभावें करून दुर्गंधयुक्त असतांही त्यास चंदन — कुंकुम — केशर — यांचे योगानें सुगंध आणिला आहे ॥ नग्न शरीर मोकळे केशानीं युक्त पाहिलें तर किती बीभत्स आहे ॥ परंतु त्यास वस्त्रादिकांनीं शोभा आणिली आहे ॥ याप्रमाणें स्त्रीच्या आंतील आणि बाहेरील अवयवांचा विचार केला असतां तें केवळ अशाश्वत जें रक्त मांस मलमूत्र श्लेष्मादिक त्यांनीं युक्त असून दुर्गंधयुक्त बीभत्स आहेत ॥ त्यांस सांगितलेल्या पदार्थानीं आणिलेली शोभा आहे । स्वतः शोभा नाहीं । तथापि त्यांविषयीं अविचारानें काम उत्पन्न होऊन त्याचे योगानें पुरुष व्याकुळ होतात आणि कोणीही स्त्री दृष्टिगोचर झाली म्हणजे — लीलावतीनां सहजा विलासा तएव मूढस्य हृदि स्फुरंति — या श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें ती स्त्री हिकडे तिकडे पाहणें — मंद हसणें

-सख्यांशीं संभाषणकरणें- अंगावरील वस्त्रादिकांवर किंवा अवयवांवर हातठेवणें-इत्यादिक व्यापार आपल्या स्वभावाप्रमाणें करीति-
या यांचेउद्देशानें करी तथापि-ही चंद्रमुखी कमलपत्राक्षी बाला मजकडे पाहते आणि माझी इच्छा करते आणि। हीपृथुकुचश्रो-
णी बाला माझें आलिंगन करण्यास इच्छिते असें मानितो॥ परंतु तो नरपशुपुरुष असा विचार करीत नाहीं कीं-ही मांसास्थीं-
नीं निर्मिलेली जड पुतळी कोणासही पाहत नाहीं। याशरीरांत राहणारा जो परमात्मा पुरुष तो सर्व जाणणारा-पाहणारा आहे।ज-
ड शरीरास जाणणें पाहणें हा धर्म नाहीं। तो चेतन पुरुष तर असंहत म्हणजे दर्शनादिक क्रियारहित आहे। तो कसा पाहील-अ-
सावस्तूचा विचार करून स्त्री आदिक विषय दृष्टीस पडे तर झाल्या नंतर त्याविषयीं काम होण्या पूर्वींच विषयांकडे मनाचा जो
चक्षुरादिक इंद्रियरूपमार्ग तो नेत्र निमीलनें करून बंदकरून जरस्त्री आदिकांचें स्मरण मनांत झालें तर स्त्रीआदिकविष

एवं बुद्धेः परंबुध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना॥जहि शत्रुंमहाबाहो कामरूपंदुरासदं॥४३॥ ॐ तत्स
दिति श्रीमद्भगवद्गीता सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृ॰ दे कर्मयो॰ तृतीयोध्यायः॥ ३॥

यांस भोगकालीं जरीं रमणीयत्व आहे तथापि परिणामीं ते विरस आहेत आणिबीभत्स आहेत-असें वारंवार मनांत आणून
कामाचाजय करावा॥ याप्रमाणें सांगितलेले प्रकारच्या कामाचा परिणाम रूप जो क्रोध तोक्षमेनें जिंकावा॥ क्षमा प्राप्तझाली
असतां क्रोधावेशामुळें फारनिष्ठुर बोलण्याविषयीं जो वाणीसभ्रम होतो तो होत नाहीं आणि संतोषामुळें क्रोधावेशानें जोम-
स्तकास शूळ होतो तो होतनाहीं आणिमनास संताप होत नाहीं आणि ताडनादिक जो शरीराचा संमर्द तो होतनाहीं आणि
निरर्थक आणि अनर्थ करणारी अशीजी प्राण्याची हिंसा तीही होत नाहीं। यामुळें क्षमानें क्रोधाचा जय करण्यास योग्य आहे
॥ जे क्षमाशील पुरुष आहेत ते क्रोधें करून कोणी आपले अंगावर शस्त्रादिकानें ताडन करण्यास आलातर-अहो यांदवा मधिस-
रअसो। ज्यामुळें-ज्यांचीं इंद्रियें स्वाधीननाहींत-असा हा क्रोध करून मला मारण्यास येणारा पुरुष यास अशीही विपत्ति प्राप्त
झाली--असे त्यावर दयेनें युक्त होतात॥ आणि क्रोधयुक्त पुरुषास पाहून त्याकडे हास्य वदन करतात आणि त्याचे ज्ञान-ज

शी यास मीं मारावयास आलों तरी याचे मनांत राग नाहीं। संतोषच आहे-असें दाखवितात आणि असें केलें तरी त्याचा कोप येईल असें वाटल्यास तर वाट

ला तर महाराज आमचे पासून चूक झाली असेल तर क्षमा करावी अशी त्याची प्रार्थना करितात ॥ ... ... केलें तर अ

पण केलें त्या पापाचा क्षय झाला असा संतोष मानितात ॥ असें केलें तर त्याचा क्रोध कोठून राहणार आहे ॥ यास्तव क्षमेकरूनच क्रो

धाचा जय करावा ॥ ४३॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतायां रघुनाथशास्त्रिकृत भाषाविवृतौ तृतीयोध्यायः समाप्तः ॥ ३॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु

या प्रमाणें दोन अध्यायांनीं चित्तशुद्धि द्वारा ज्ञानयोगास साधन जो कर्मयोग तो सांगितला ॥ यावर अप्रामाण्य शंका होऊं नये या विषयीं तो हा क

र्मयोग परंपरेनें चालत आला आहे अशी त्याची स्तुति करून आपणावर भ्रांति किंवा प्रतारणा संभवत नाहीं असें स्पष्ट करण्याकरितां आपणा

स सर्वांचा आप्त जो सर्वज्ञ परमेश्वर तद्रूपत्व दाखवून श्रीभगवान् बोलतात ॥ नाशरहितफलदातृत्वें करून अव्यय असा जो हा संध्यावंद

श्रीभगवानुवाच ॥ इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययं ॥ विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १॥
एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ॥ स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २॥ स एवायं मया तेऽद्य
योगः प्रोक्तः पुरातनः ॥ भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमं ॥ ३॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

नादिक निर्विकल्पक समाध्यंत संन्यासानधिकारि क्षत्रियास करण्यास योग्य असा कर्मयोग त्याप्रत मी सर्व क्षत्रियांस मूळकारणभूत

जो सूर्य त्या कारणें सांगता झालों ॥ सूर्य आपला पुत्र जो श्राद्धदेव नामक मनु या कारणें सांगता झाला। तो मनु आपला पुत्र जो इक्ष्वाकु त्याकार

णें सांगता झाला ॥ १॥ अशा उपदेश परंपरेनें प्राप्त झालेला जो हा कर्मयोग त्याप्रत निमिप्रभृति जे जनक अजातशत्रु कैकेय प्रभृति राजे तसे

च सनक वसिष्ठादिक ऋषी अथवा राजे असून ऋषि असे राजर्षि ते आपले पितर जे इक्ष्वाकु प्रभृति त्यांपासून जाणते झाले ॥ आतां हाही

चे लोकांस त्या योगाचे अज्ञानाविषयीं कारण सांगतात ॥ हे शत्रूंस ताप देणाऱ्या अर्जुना। मध्यें बहुतकाळ गेल्यामुळें किंवा त्यायोगाचा उपदे

श करण्याचा संप्रदाय नष्ट झाल्यामुळें या लोकीं तो योग नष्ट म्हणजे उच्छिन्न झाला ॥ २॥ तोच प्राचीन योग मी तुला आज सांगितला। तूं मा

झा भक्त म्हणजे मला शरणागत आहेस आणि सखा आहेस यास्तव हें मोठें रहस्य जरी आहे तथापि मीं तुला सांगितलें। तात्पर्य। तो भक्त

नाहीं त्यास विद्या सांगितली तर ती निर्वीर्य होते असें मंत्रांत सांगितलें आहे ॥ ३ ॥ कृष्ण देह वसुदेवापासून उत्पन्न झाला आहे याकारणानें कृष्णानें सूर्यास योगाचा उपदेश केला या गोष्टीचा असंभव मनांत आणून अर्जुन बोलतो ॥ हे कृष्णा । तुझें जन्म आलीकडील आहे आणि सूर्याचें जन्म फार पूर्वीचें आहे यास्तव आलीकडील जो तूं त्याणें प्राचीन कालचा जो सूर्य त्यास हा योग सांगितला हें समजण्यास मी कसा समर्थ होईन ॥ ४ ॥ हा लीलावतार रूप कृष्ण देह जरीं आलीकडील आहे तथापि अनादि परमेश्वर जो मी त्याचे अवतार अनंत आहेत त्यांतील एका अवतारांत मी सूर्यास योग सांगितला अशा तात्पर्यानें श्रीकृष्ण भगवान् उत्तर सांगतात ॥ हे शत्रूंस तापदेणाऱ्या अर्जुना । तुझीं आणि माझीं बहुत जन्में होऊन गेलीं आहेत । माझे ज्ञान शक्तीचा लोप नाहीं यामुळें तीं जन्में मी जाणतों । तूं अज्ञानें करून आवृत आहेस म्हणून तीं तूं जाणत नाहींस ॥ ५ ॥ ज्यास पुण्य किंवा पाप नाहीं आणि उत्पत्ति नाश रहित असा जो तूं परमेश्वर यास जीवा

अर्जुनउवाच ॥ अपरंभवतोजन्म परंजन्म विवस्वतः॥ कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ
प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ बहूनिमेव्यतीतानि जन्मानितवचार्जुन ॥ तान्य
हं वेदसर्वाणि नत्वंवेत्थपरंतप ॥ ५ ॥ अजोपिसन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोपिसन् ॥
प्रकृतिंस्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

प्रमाणें पुण्य पापाचे फलाचा उपभोग होण्यासाठीं होणारें जन्म कसें घडेल अशी शंका होईल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ मी उत्पत्तिरहित अविनाशरहित आणि ईश्वर म्हणजे जीवांस पुण्य पापाचें फल देणारा स्वतः पुण्य पापाहीं करून रहित असा असतांही ज्ञान शक्ति-क्रिया शक्ति-आणि बल शक्ति एतत्स्वरूप जी माझी वैष्णवी माया तीप्रत अधिष्ठाय म्हणजे वश करून आत्ममायें करून संभवामि म्हणजे मी देहधारी झाल्याप्रमाणें लोकांस दिसतों । परंतु परमार्थतः मला देह नाहीं ॥ ६ ॥ पूर्वश्लोकांत - तान्यहंवेद सर्वाणि- असें करून सांगितलेलें जें सर्वज्ञत्व तें जातिस्मरजे योगी त्यांप्रमाणें तुझें आहे किंवा काय असें म्हणशील तर तसें नव्हे असें सांगतात ॥ देहाहून भिन्न जें आत्मस्वरूप तेणें करून योगी जरीं अज आणि अव्यय असे ईश्वर जो मी याप्रमाणें आहेत तथापि उत्पन्न होणाऱ्या

आणि नाशापावणाऱ्या देहसंबंधानें योगी उत्पन्न होणारे आणि नाश पावणारे आहेत। यामुळें त्यांसारखा जातिस्मर मी नाहीं। मा इादे
ह उत्पत्ति आणि नाश यांहींकरून रहित आणि नित्य आहे। यामुळें देही जे योगी त्यांहून मी ईश्वर-सर्वज्ञ-श्रेष्ठ आहें॥ नत्वेवाहं जातु
नासं - या श्लोकांत देहादि भिन्न जें आपलें स्वरूप त्यास नित्यत्व सांगितलें आणि येथें देह विशिष्ट म्हणजे देहासह इा आपले स्वरू-
पास नित्यत्व म्हणजे उत्पत्ति आणि नाश यांहीकरून रहित्य सांगितलें हा त्याला आणि याला विशेष आहे॥ आदित्यांतर्वर्ति म्हणजे सूर्य
मंडळांत राहणारे हिरण्यासारखे ज्याचे श्मश्रू आहेत - ज्याचे केश आहे। हिरण्यासारखे आहेत आणि जे नखापासून मस्तकापर्यंत सुवर्ण
मयच आहेत असें जें परमेश्वर नारायणाचें दिव्य शरीर वेदांत वर्णिलें आहे त्याची उत्पत्ति किंवा नाश होतो असें म्हणतां येत नाहीं। या
स्तव परमेश्वराचा देह नित्यच आहे॥ ज्यास सहस्रावधि मस्तकें - नेत्रें आणि पाद आहेत तो या सर्व चतुर्दश भुवनात्मक विश्वास व्या
पून दशांगुलें वर राहिला आहे - असा जो पुरुष सूक्तांत वर्णिलेला नारायण तो मी सर्व जगरूप होऊन त्यास अतिक्रम करून राहीन
असें इच्छिता झालों आणि तो नारायण पंचरात्र म्हणजे पांच अहोरात्रांनीं साध्य होणारा जो पुरुषमेध रूप क्रतु त्याप्रत अनुष्ठिता झा
ला असें शतपथ ब्राम्हणांत सांगितलें आहे - यावरून परमेश्वराचें ही शरीर पंचरात्राख्य कर्मापासून उत्पन्न झालें आहे असें म्हणूं
नये॥ कारण त्या ब्राम्हणांत नारायण शब्दानें हिरण्यगर्भ विवक्षित आहे॥ कारण पूर्णकाम आणि सर्वांचा अतिक्रम करून पूर्वींच राहि
लेला जो परमेश्वर त्यास सर्वभूतांचा अतिक्रम करून राहीन अशी इच्छेचा संभव नाहीं॥ ईश्वर प्रकरणीं वेदांत जेथें जगाची उत्प
त्ति लिहिली आहे तेथें तो परमात्मा मी बहु स्वरूप होईन अशी जी कामना सांगितली ती केवळ लीला न्यायानें स्वकीय प्रयोजन
नसतांही सांगितली किंवा जीवांचे कर्मफलोपभोगार्थ जग उत्पन्न करावें यासाठीं सांगितली। स्वार्थासाठीं सांगितली नाहीं आणि -
आप्तकाम तेनें निस्पृह असतां ही लीलेंकरून च कोट्यावधि ब्रम्हांडें उत्पन्न करणारा जो परमेश्वर त्यास शरीर प्राप्तीसाठीं कर्मानु
ष्ठान सर्वथा असंभावित आहे। यास्तव ईश्वराचें शरीर कर्मापासून उत्पन्न झालें नाहीं आणि तें भौतिक म्हणजे पंचमहाभूतांपा
सून उत्पन्न झालेलें नाहीं॥ कारण स्थूल शरीर समष्टि रूप जें विराट् शरीर - तसेंच सूक्ष्म शरीर समष्टि रूप जो सूत्रात्मा किं

या हिरण्यगर्भाचे शरीर गळून जें निराळें आहे तें मात्र भौतिक आहे न॥ तर परमेश्वराचे शरीरास उपादान कारण कोण। अविद्या तर ईश्वरास नाहींच ॥ जीवाची अविद्या उपादान कारण म्हणावी तर शुक्तिकेवर अविद्येनें भासलेलें जें मिथ्या रजत त्याचा जसा शुक्तिकाज्ञानानें उच्छेद होतो त्याप्रमाणें त्याचा उच्छेद होईल यामुळें त्यास सत्यता येणार नाहीं तेव्हां देवकीगर्भांत प्रविष्ट होऊन बाल्य-पौगंड-यौवन-इत्याद्यवस्थांनीं जो प्रतीतीस आला त्या भगवंताचे देहाचें अधिष्ठान कोण असें म्हणाल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय-इत्यादि ॥ तात्पर्य ॥ जीवाचे देह अनात्मभूत म्हणजे जडप्रकृति आहेत। म्हणजे तेज-आप-अन्न म्हणजे पृथिवी हीं तीन भूतें- किंवा वायु आणि आकाश यांसुद्धां पंचभूतें यांचें अधिष्ठान करून आहेत म्हणजे त्यांपासून जन्मादिकांप्रत पावतात॥ मी परमेश्वर तर स्वीय म्हणजे प्रत्यगात्म्याहून अनन्य म्हणजे अभिन्न जी प्रत्यक्चैतन्यरूप प्रकृति तीप्रत च अधिष्ठून आत्ममायेनें संभवतों म्हणजे शरीर धारण करतों। तात्पर्य। जसा एक लोकांतील ऐंद्रजालिक मायावी आपले स्थानापासून च्युत न हो-

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत॥ अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं ॥ ७ ॥ ॥

-तां ही अदृश्य होऊन स्थूल सूक्ष्म जीं पृथिव्यादिक महाभूतें तीं न घेतां केवल आपले मायेनें च दुसरा आपले सारखा मायावी सूत्रमार्गानें गगनांत गमन करणारा उत्पन्न करतो। याप्रमाणें सच्चिदानंद आणि निर्विकार स्वरूप मी परमेश्वर मायेनें आपलें चिन्मय शरीर उत्पन्न करतो आणि मायावी जसा सूत्रावर चढणें-उतरणें- अशा क्रिया दाखवितो त्याप्रमाणें मी आपल्या शरीरास बाल्यादिक अवस्था दाखवितों। परंतु लौकिक मायावी जेव्हां मायेचा उपसंहार करतो तेव्हां सूत्रानें गगनांत चढणाऱ्या दुसऱ्या मायावीचाही उपसंहार करतो आणि मी मायेचा उपसंहार करीत नाहिं आणि आपलें शरीराचाही उपसंहार करीत नाहीं हा विशेष आहे ----

यावरून परमेश्वराचें मायामय शरीर नित्य एकच आहे। त्याच शरीरानें मी सूर्याला उपदेश केला आणि तुलाही त्याच शरीरानें उपदेश करतों- अशी या श्लोकाची व्याख्या करावी ॥ ६॥ आतां अवतार घेण्याचें प्रयोजन सांगतात। हे भारत अर्जुना॥ जेव्हां जेव्हां धर्माची ग्लानता म्हणजे हीनता होते आणि अधर्माची वृद्धि होते तेव्हां तेव्हां मी अवतार घेतों म्हणजे लीलेनें रामकृष्णादिक शरीरांहीं करून आविर्भूत होतो ॥ ७ ॥ ॥

स्वधर्मानें वर्तणारे जे साधु यांचें रक्षण करण्यासाठीं आणि दुष्ट कर्म करणारे जे पापी त्यांचा नाश करण्यासाठीं आणि धर्माची स्थिरता करण्यासाठीं युगायुगाचे ठायीं किंवा त्या त्या समयाचे ठायीं मी अवतार घेतों॥ याकारणानें पुत्राचे हितार्थ मातेनें लालन किंवा ताडन जरी केलें तरी जानेस जसें निर्दयत्व येत नाहीं तसें ईश्वरास निर्दयत्व येत नाहीं॥ ८॥ हे अर्जुना। याप्रमाणें माझें जन्म म्हणजे अवतार आणि धर्म पालनादि स्वरूप अलौकिक कर्म यांप्रत जो तत्वतः म्हणजे माझीं जन्मकर्में लोकांचे हितासाठींच आहेत। स्वार्थासाठीं नाहींत असें जाणतो तो या देहाप्रत किंवा देहाभिमानाप्रत टाकून पुनः जन्माप्रत येत नाहीं। मजप्रत येतो यासाठीं ज्यास भगवत् प्राप्तीची इच्छा आहे त्याणें भगवंताचीं अवतार चरित्रें गावीं। असें तात्पर्य॥ ९॥ भगवंताचे जन्मकर्मांचे ज्ञानें करून भगवंताची प्राप्ति कशी होते तें सांगतात॥ विषयांची प्राप्ति व्हावी अशी जी इच्छा तो राग आणि मिळालेले विषय नाश पावतील असें भय आणि विषय प्राप्ति होण्यासा

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां॥ धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे॥ ८॥

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्वतः॥ त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नेति मामेति सोर्जुन॥ ९॥

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः॥ बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः॥ १०॥

ठीं प्रयत्न करीत असतां कोणीं त्यास प्रतिबंध केल्यामुळें इच्छेचा विघात होऊन उत्पन्न होतो जो मनाचा वृत्तिविशेष तो क्रोध हे राग भय क्रोध ज्यांचे गेले आहेत असे आणि मी शुद्धसत्वावतार स्वरूपानें धर्म परिपालन करतों असें माझेंवाई परम कारुणिकत्व जाणून माझे रूपीं चित्त ठेवून आपलें - जन्म मरण प्रवाहांत पडल्यामुळें - जें दुःख त्याच्या नाशाविषयीं माझाच ज्यांणीं आश्रय केला आहे असे बहुत - माझे प्रसादें करून प्राप्त झालें जें आत्मस्वरूपाचें ज्ञान आणि त्याचा परिपाक होण्यास साधन जें तप म्हणजे स्वधर्मानुष्ठान किंवा पुनः पुनः विचार तेणें करून पूत म्हणजे - अज्ञान आणि त्याचें कार्य जें देहें द्रियादिकांवर आत्म बुध्यादिक तद्रूप जो मल तो ज्यांचा गेला आहे असे होऊन माझे स्वरूपाप्रत पावले आहेत॥ यावरून माझे भक्तीचा मार्ग आतांच प्रवृत्त झाला असें नाहीं॥ तो चिरंतनच आहे असें सूचविलें॥ याप्रमाणें तुझीं आणि माझीं जन्में बहुत होऊन गेलीं आहेत त्यांप्रत तूं जाणत नाहींस आ

णि मी जाणतों असें सांगितलें येणें करून अज्ञानोपाधिक चैतन्य रूप जो जीव तो महावाक्यांतील त्वंपदाचा अर्थ आणि विशेषोपाधिक चैतन्य रूप जो ईश्वर तो तत्पदाचा अर्थ–असें दाखवून अज्ञानरहित आणि नित्य शुद्ध सत्वादि गुण युक्त जो परमेश्वर त्याचे निष्काम कर्मादिक स्वधर्माचरणानें प्राप्त झालेल्या प्रसादेंकरून जीवाच्या अज्ञानाची निवृत्ति होऊन चित्स्वरूपत्वानें त्यावर आत्मत्व साक्षात्कार होऊन परमेश्वराचें सारूप्य जीवास प्राप्त होतें असें सांगितलें॥१०॥ तुला जे शरण येतील त्यांस तूं आपलें सारूप्य जसें देतोस–तसेंच कामबुद्धीनें इतर देवतांस जे शरण जातात त्यांस तें देत नाहींस यावरून तुझे ठिकाणीं ही आम्हां जीवांप्रमाणें विषमभाव आहे असें म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात॥ जे जसे म्हणजे सकाम बुद्धीनें किंवा निष्काम बुद्धीनें मला भजतात त्यांस त्यांचे इच्छे प्रमाणें फल देऊन त्यांवर मी अनुग्रह करतों॥ सकाम पुरुष मला सोडून इंद्रादि देवतांचें भजन करतात म्हणून मी त्यांची उपेक्षा करीत नाहीं॥ कारण हे अर्जुना। इंद्रादिकांचें यजन करणारे ही मींच उपदेश केलेल्या मार्गास अनुसरतात॥ तात्पर्य॥ सर्व श्रुति आणि स्मृति

ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहं॥ मम वर्त्मानुवर्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः॥११॥

ह्या माझ्याच मुखांतून निघाल्या आहेत यास्तव त्यांतील सर्व विधि किंवा निषेध माझ्याच आज्ञा आहेत। त्यांत स्वर्गादि फलेच्छा ज्यांस आहे त्यांणीं माझ्या विभूति ज्या इंद्रादि देवता त्यांचेंच यज्ञादिकें करून यजन करावें–ज्यांस मोक्षेच्छा आहे त्यांणीं निष्काम कर्माचरणें करून शुद्धांतःकरण होऊन सच्चिदानंद रूप जो मी त्याचें स्वात्मत्वें करून उपासन करावें–अशा माझ्याच आज्ञा आहेत। त्याप्रमाणें आप आपले अधिकाराप्रमाणें कोणतेही देवतेचें यजनादिकें करून आराधन केलें तरीं ती देवता माझेंच स्वरूप आहे यास्तव तें आराधन माझेंच होतें आणि त्या देवतेचे द्वारें आराधन करणाऱ्यास त्याचे इच्छे [illegible] नाहीं यावरून माझे ठिकाणीं विषमभाव नाहीं। मी जर स्वेच्छेनें कांहीं करीन तर मला वैषम्य येईल तसें मी कांहींच करीत नाहीं। अथवा जे आर्तम्हणजे पीडित किंवा ज्ञानेच्छु किंवा स्त्री पुत्र द्रव्यादिक अर्थाची इच्छा करणारे त्या त्या कामांनीं मला भजतात त्यांप्रत त्यांचे पीडा निवारण किंवा ज्ञान देणें किंवा अर्थ देणें एणेंकरून मी त्यांवर अनुग्रह करतों कारण ते माझेच मार्गास अनुसरतात। अन्य देवते

ते ही भक्त माझेच भक्त आहेत ॥११॥ असें जर आहे तर तुझें सारूप्य प्राप्त होणें असा जो मोक्ष त्यासाठीं सर्व निष्काम बुद्धीनें तुझेंच मु
ख्य स्वरूपाचें आराधन कां करीत नाहींत असें जर म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ चकृतक करून या मनुष्य लोकांत काम्य कर्माच
फलाची इच्छा करणारे जे आहेत ते इंद्रादिक देवतांचें यजन करतात ॥ सच्चिदानंद रूप जो मी याचें स्वात्मत्वेंकरून ध्यानादि रूप
भजन करण्यास साधनरूप चित्तशुद्धीचें संपादक निष्काम कर्म करीत नाहींत ॥ कारण मनुष्य लोकीं काम्य कर्माचें पुत्रपश्वाद
यादिक फल लौकर प्राप्त होतें। ज्ञानप्राप्तीचें साधन ध्यानादिक आणि चित्तशुद्धि होणें फार दुर्घट आहे यास्तव त्याचें फल माझें सारूप्य प्रा
प्त होणें तें लौकर प्राप्त होत नाहीं ॥१२॥ सर्व सृष्टीचा कर्ता तूं आहेस तेव्हां कोणी सकाम होऊन इंद्रादि देवतांचें यजन करतात ॥ कोणी निष्का
म होऊन तुझ्या मुख्य स्वरूपाचें भजन करतात हें कर्म वैषम्य आणि कर्म करणारे जे ब्राह्मणादिक वर्ण त्यांमध्यें कोणी उत्तम-कोणी मध्यम-
कोणी अधम-असें वैलक्षण्य हीं तुझ्यापासून उत्पन्न झालीं आहेत यावरून तुझे ठाईं वैषम्य कसें नाहीं असें म्हणेल तर त्याविषयीं सां

कांक्षंतः कर्मणां सिद्धिं यजंत इह देवताः॥ क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा॥१२॥

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्म विभागशः॥ तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमेवच॥ १३॥

गतात ॥ ब्राह्मण सत्व प्राधान्यें करून सत्वगुणी आणि त्यांचीं-शम म्हणजे बाह्येंद्रियांचा निग्रह-दम म्हणजे मनाचा निग्रह-इत्यादिक
स्वाभाविक कर्में सत्वगुण आहे अंगभूत ज्यास अशा रजोगुणानें प्राधान्यें करून युक्त क्षत्रिय आणि त्यांचीं शूरत्व युद्धादिक स्वाभावि
क कर्में-तमोगुण आहे अंगभूत ज्यास अशा रजोगुणानें प्राधान्यें करून युक्त वैश्य आणि कृषि वाणिज्य म्हणजे व्यापारादिक-
त्यांचीं कर्में-रजोगुण आहे अंगभूत ज्यास अशा तमोगुणानें प्राधान्यें करून युक्त शूद्र आणि ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य या तीन वर्णां-
ची सेवा करणें इत्यादिक त्यांचीं स्वाभाविक कर्में-अशा गुणांच्या आणि कर्मांच्या विभागें करून युक्त ब्राह्मणादिक चार वर्ण मी
उत्पन्न केले आहेत ॥ मायासंबंधानें त्यांचा कर्ता मी असतांही परमार्थ दृष्टीनें किंवा त्या सृष्टि करण्याविषयींची जी आसक्ति
तीणें करून मी रहित आहें यामुळें अव्यय म्हणजे निर्विकार असा जो मी यास्तव वस्तुतः अकर्ता आहें असें तूं जाण ॥ तात्पर्य ॥ मी

जी सृष्टि करतों ती मी आपले करवादिकांचे प्रयोजनासाठीं करीत नाहीं किंवा दुसऱ्याचे अनर्थासाठीं करीत नाहीं आणि निष्कारण आपले इच्छेनें करीत नाहीं॥ अनादि जीं जीवांचीं कर्में आहेत त्यांचें त्यांस तदनुसार विचित्र फल देण्यासाठीं विचित्र सृष्टि मी करतों। यामुळें मला कोणावर वैषम्य किंवा ममते चा संभव हें नाहीं॥ १३॥ आतां पूर्वोक्त अर्थाचें च प्रतिपादन करतात॥ मी निरहंकार आहें यामुळें विश्वाची सृष्टि करणें इत्यादिक जीं कर्में तीं मला आसक्त करीत नाहींत आणि मी आप्तकाम म्हणजे सर्व काम ज्यास प्राप्त झाले आहेत असा आहें म्हणून मला कर्मफलांची इच्छा नाहीं यामुळें ही तीं कर्में मला लेप म्हणजे आसक्ति करीत नाहींत॥ असा मी आहें असें जो स्वात्मत्वें करून जाणतो तोही कर्मफलत्यागामुळें कर्मानें बद्ध होत नाहीं॥ १४॥ याप्रमाणें-येथार्मां प्रभवंते-इत्यादि चार श्लोकांनीं प्रसंगानें प्राप्त झालेलें जें ईश्वरास वैषम्य त्याचें निराकरण करून पूर्वीं सांगितला जो निष्काम-

न मां कर्माणि लिंपंति न मे कर्मफले स्पृहा॥ इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते॥ १४॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः॥ कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतं॥ १५॥ ॥

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः॥ तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्॥ १६॥

कर्मयोग त्याचा विस्तार सांगण्यासाठीं शिष्टाचाराचें प्रमाण दाखवून पूर्वीं सांगितलेले कर्मयोगाचें स्मरण देतात॥ अहंकार-कर्तृत्वाभिमान-फलेच्छा इत्यादिक सोडून केवल ईश्वरोद्देशें करून केलेलें कर्म बंधक होत नाहीं असें जाणून पूर्वींचे मुमुक्षु जे जनकादिक त्यांही पूर्वतर म्हणजे वेदोक्त त्यास्तव आलीकडे कल्पिलेलें नव्हे असें अनादि सिद्ध जें कर्म तें चित्तशुद्धीसाठीं आवश्यक आहे म्हणून केलें यास्तव किंवा पूर्वतर म्हणजे प्रथम कर्मच केलें या कारणास्तव तूंही तें च कर्म कर॥ १५॥ जें जें कर्म करावयाचें तें तें जाणून करावें अशी स्मृति आहे यास्तव कर्माचें वास्तविक स्वरूप समजणारे जे आहेत त्यांबरोबर विचार करून कर्मस्वरूप यथार्थ समजून तें केलें पाहिजे। केवल लोक करीत आले म्हणून आपणही करावें असा गतानुगतिक न्यायानें करूं नये असें सांगण्यासाठीं कर्मस्वरूपाचें ज्ञान दुर्घट आहे असें सांगतात॥ करावयाचे कर्माचें स्वरूप काय आणि अकर्म म्हणजे कर्म न करण्याचें स्वरू

प काय यादोहोंविषयीं दुर्निरूपत्वास्तव कवि म्हणजे क्रांतदर्शी विद्वान हेही मोहाप्रत पावले आहेत यास्तव तें कर्माचें आणि अकर्माचें स्वरूप तुला मी सांगतों ॥ ज्या स्वरूपाप्रत जाणून अशुभ म्हणजे दुःखप्रद जो संसार त्यापासून तूं मुक्त होशील ॥ १६॥ जाणें-येणें-पाहणें-ऐकणें-बोलणें-इत्यादिक जो देहेंद्रियांचा व्यापार तें कर्म हें लोकांत प्रसिद्धच आहे असें म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ शास्त्रविधीनें जें कर्म अवश्य करावें असें सांगितलें आहे त्याचें तत्व म्हणजे वास्तविक स्वरूप समजलें पाहिजे कारण तेंच कर्म स्वरूपाचें ज्ञान अनुष्ठान द्वारा चित्तशुद्धीस उपयोगी आहे। केवल सांगितलेलें लौकिक कर्म स्वरूपाचें ज्ञान उपयोगी नाहीं ॥ तसेंच विकर्म म्हणजे जें कर्म करूं नये असें शास्त्रांत निषेध सांगितला आहे त्या निषिद्ध कर्माचें ही तत्व म्हणजे यथार्थ स्वरूप समजलें पाहिजे ॥ कारण कर्म हें उपलक्षण आहे। परंतु कर्म अकर्म आणि विकर्म यांचें यथार्थ तत्व समजणें फार गहन म्हणजे खोल किंवा दुर्घट आहे ॥ १७॥ तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि-असें जें

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः॥ अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः॥१७॥
कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः॥ स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्॥१८॥

पूर्वीं सांगितलें तेंच सांगतात ॥ कर्मणि म्हणजे केवल ईश्वराराधनोद्देशानें केलेलें जें निष्काम कर्म त्याचे ठाईं-हें चित्तशुद्धीचे द्वारा मोक्षसाधनभूत ज्ञानास साधनच होतें। बंधक होत नाहीं-या कारणानें हें अकर्मच आहे अशी जो बुद्धि करतो। तो कर्म करणाऱ्या मनुष्यांचे ठाईं बुद्धिमान म्हणजे व्यवसायात्मक जी पूर्वोक्त बुद्धि तीणें करून युक्त आहे यास्तव श्रेष्ठ आहे आणि त्या बुद्धीनें त्यास कर्मानुष्ठान द्वारा चित्तशुद्धि होऊन ज्ञानप्राप्ति होते यास्तव तो युक्त म्हणजे श्रवण मनन निदिध्यासन रूप योगयुक्तच आहे आणि त्यास ब्रह्मात्म साक्षात्कार होऊन ब्रह्मस्वरूपानंदाचा आत्मस्वरूपानें अनुभव होतो यामुळें सर्व कर्म करणारा आहे ॥ कारण सर्व कर्मफलभूत सर्व स्वरूपाचा ब्रह्मानंदांत समावेश आहे। याप्रमाणें जेव्हां चित्तशुद्धि न झाल्यामुळें कर्मच करण्यास अधिकार आहे तेव्हां कर्मच केलें पाहिजे असा जो तृतीयाध्यायीं-न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते-येणें करून कर्मयोग सांगितला तोच येथें स्पष्ट करून दाखविला ॥ पूर्वीं सांगितलेले कर्मयोगाचाच-कर्मण्यकर्म यः पश्येत-हा विशेष सांगून प्रपंच म्हणजे विस्तार केला यास्तव बु

६५

[illegible] नाहीं ॥ येणेंकरूनच – यस्त्वात्मरतिरेवस्यात् – इत्यादिकेंकरून जो ज्ञान्यास कर्माचा उपयोग नाहीं म्हणून सांगितलें त्या[illegible] अर्थात प्रपंच केला असें जाणावें ॥ याव्याख्येवर नित्य नैमित्तिक कर्माचे ठाईं – हें अकर्म – अशी बुद्धि मोक्षहेतु ब्रह्मात्मतत्व-ज्ञानरूप नाहीं यामुळें – तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसे ऽशुभात् – यांशीं विरोध येईल आणि कर्मतत्वाचें यथार्थ ज्ञान[illegible] म्हणून कर्मस्वरूपाचें वास्तविक स्वरूप सांगण्यास प्रवृत्त होऊन कर्माचे ठाईं – हें अकर्म असें मिथ्याज्ञान सांगितलें हें ही विरुद्ध होईल। कारण अशा मिथ्या ज्ञानानें वास्तविक कर्मस्वरूप समजणार नाहीं आणि अशा मिथ्या ज्ञानेंकरून युक्त जो आहे त्या[illegible] – स बुद्धिमान्मनुष्येषु – अशी स्तुतिही संभवत नाहीं इत्यादिक दोषदृष्टीनें याश्लोकाची कोणी दुसरी व्याख्या करतात [illegible] अशी – कर्मणि परमार्थतः आत्मा निष्क्रिय – निष्कल म्हणजे क्रियादिकांनीं रहित असतांही अनाद्यविद्येच्या आवरणानें आ[illegible] ठाईं आरोपानें भासमान जे देहेंद्रियादिक त्यांचे जे कर्म – विकर्म आणि अकर्म एतद्रूप व्यापार ते ही देहादिकांवरील तादात्म्याभिमानानें – मीच करतों – असें मानून आत्मा त्याविषयीं प्रवृत्त असतां ही जसे तीरस्थ वृक्षांवर चलन क्रिया नसतां ही गमन करणाऱ्या नौका तीचे उपाधीनें नौकारूढ पुरुषांस ते गमन करतात असें भासलें तरी परमार्थतः त्यांचे ठाईं चलन नाहीं त्याप्रमाणें अविद्या संबंधानें ते व्यापार आत्म्याचे ठाईं भासले तरी परमार्थतः आत्म्याचे ठाईं ते व्यापार नाहींत। आत्मस्वरूप निष्क्रिय आहे असें आत्मा देहादिकांहून भिन्न आहे – अशा आत्मानात्मविवेक ज्ञानानें जो पाहतो नसाच अकर्मणि म्हणजे – चलगुणवृत्तं – यान्यायेंकरून म्हणजे देहेंद्रियप्राणादिक जे सत्वादि गुणकार्यभूत पदार्थ ते स्वभावें करून कायिक वाचिक मानसिकादिक व्यापाररूप [illegible] कर्में तीं हींकरून निरंतर युक्त असतां ही निरंतर गतियुक्त चंद्रतारकादिकांचे ठाईं जसा लोक गमनाभावाचा आरोप करितात त्याप्रमाणें तूष्णीं स्थितीमध्यें मी उगाच निश्चेष्ट बसलों आहे कांहीं करीत नाहीं असा उक्त व्यापाररूप कर्माभावाचा त्यांवर आरोप लोक करतात असा आरोप केलेला कर्माभाव – शरीरादिकांवर भासला तरी त्याचे ठाईं उक्त न्यायानें निरंतर कर्म आहे असें [illegible] पाहतो तो मनुष्याचे ठाईं बुद्धिमान म्हणजे तत्वदर्शी आणि पूर्वोक्त प्रकारांनीं आत्म्याचे ठाईं भ्रांतीनें कर्मस्वरूप व्यापार भासतो। निरंतर कर्म

स्वभाव रूप देहेंद्रिया दिक अनात्म्यावर निष्क्रियत्व भ्रांतीनें भासतें परमार्थतः आत्मा निष्क्रिय आहे। देहेंद्रियादिक निरंतर-क्रियायुक्तच आहेत असें जो पाहातो त्यास कर्म आणि योग यांचे फल जें आत्मतत्वाचें यथार्थ ज्ञान तें झाल्यामुळें तो योगी आणि सर्व कर्मांचा करणारा अशी त्याचीही स्तुति केली आणि ह्मणेंकरून आत्म्यास निष्क्रियत्वामुळें अकर्तृत्व आहे आणि देहादि संघातास क्रियासंबंधानें कर्तृत्व आहे असें अनुसंधान करून कर्में करावीं असें सुचविलें आणि अकर्त्रात्मतत्व ज्ञानानंतर प्रारब्ध कर्मक्षयें करून ज्ञान्यास निषिद्ध कर्माचरणानें प्रत्यवाय लागत नाही। अज्ञान्यास प्रत्यवाय लागतो। असेंही सुचविल्यानें विकर्मानें ही [illegible] सांगितलें। यास प्रमाण। जसा कमलाचे पत्रावर उदकाचा संश्लेष होत नाहीं तसा आत्मतत्व वेत्यास पापकर्माचा संश्लेष ह्मणजे लेप होत नाहीं अशा अर्थाची श्रुति आणि ज्ञान्याचे ज्ञानापूर्वींच्या संचित पापपुण्यात्मक कर्माचा ज्ञानानें नाश होतो आणि ज्ञानानंतर झालेल्या त्या कर्माचा लेपच होत नाही अशा अर्थाचें ब्रह्मसूत्र आहे। असें जर आहे तर भोग केल्या शिवाय कोट्यावधि कल्पांचे ज्ञाता नेंही कर्म क्षीण होत नाहीं अशा अर्थाच्या श्रुतीची काय गति- अशी शंका करूनये ज्ञानाग्नि-सर्व संचित-क्रियमाण कर्मांचा दाहक करतो- अशा श्रुतीवरून ती श्रुति प्रारब्ध कर्मविषयींची आहे अथवा भोग समाधिकरण ह्मणजे कर्म [illegible] जो कर्मफलाचा भोग होतो तो आणि व्यधिकरण ह्मणजे कर्म न करणारासही त्या कर्माच्या फलाचा भोग होतो [illegible] भेदानें दोन प्रकारचा आहे। ज्ञानापूर्वीं समानाधिकरण भोगानें संचित क्रियमाण कर्मांचा क्षय होतो। ज्ञान्यास विदेह केवल्य झालें [illegible] दाय ह्मणजे त्याचे पित्यानें किंवा त्यानें मिळविलेलें द्रव्य त्याचे पुत्राकडे जातें आणि त्याचें संचित क्रियमाण पुण्य [illegible] ह्मणजे उपकर्ते जे असतील त्यांकडे जातें ह्मणजे त्यांच्या फलाचा भोग त्यांस होतो आणि त्याचें जे संचित क्रियमाण पाप असतें तें त्याचे जे द्वेषी शत्रु त्यांकडे जातें ह्मणजे त्याचे फलांचा भोग त्यास होतो असें श्रुतींत सांगितलें आहे [illegible] ज्ञानानंतर ज्ञान्याच्या संचित क्रियमाण पुण्य पापाच्या व्यधिकरण भोगानें क्षय होतो असें तात्पर्य॥ १८॥ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥ ॥

शु॰८३॰मि

पूर्वश्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें अज्ञान्यास कर्माचे ठाईं अकर्मभावना आणि अकर्माचे ठाईं कर्मभावनाही दृढहोण्यासाठीं विद्वानांचें म्हणजे ज्ञान्यानें जें ज्ञान त्याची स्तुति करतात॥ या फलासाठीं हें कर्म मी करीन–अशी फलेच्छा आणि कर्म करण्याचा संकल्प-यां-हीं करून रहित ज्याचीं सर्व कर्में आहेत आणि त्या कर्मे करून चित्तशुद्धि द्वारा प्राप्त झालेलें जें पूर्वश्लोकोक्त ज्ञान तद्रूप अग्नीनें ज्याचीं संचित क्रियमाण सर्व कर्में दग्ध म्हणजे दग्ध बीजाप्रमाणें फल देण्याविषयींचे शक्तिनें रहित झालीं आहेत त्यास ज्ञानी पंडित असें म्हणतात॥१९॥ प्रायश्चित्तानें जसा पूर्व कर्माचा दाह होतो तसा ज्ञानानें ही संचित पूर्व कर्मांचाच दाह होईल क्रियमाणाचा दाह होणार नाहीं यास्तव त्याचें फल अवश्य होईल अशी शंका होईल तर त्याविषयीं सांगतात॥ आत्मस्वरूपानंदाचे प्राप्तीमुळें नित्यतृप्त झाल्यानंतर कर्मफलांचे इच्छेचा त्याग करून अहंकाराचे आश्रयामुळें कर्म होतें यास्तव कर्माचा आश्रय जो अहंकार तो

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः॥१९॥

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि नैव किंचित्करोति सः॥२०॥

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः॥ शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं॥२१॥

ज्याचा गेला आहे आणि या कारणानें–मी कर्म करतों–असा जो कर्मासंग म्हणजे कर्मकर्तृत्वाभिमान त्याप्रत टाकून स्वाभाविक जें लौकिक कर्म किंवा शास्त्रविहित कर्म त्याविषयीं सर्वांग साधनानें प्रवृत्त झाला असला तरी तो कांहीं करीत नाहीं म्हणजे त्याणें केलेलें कर्म अकर्मतेप्रत च पावतें अथवा फल देण्यास दग्ध बीजाप्रमाणें शक्तिहीन होतें॥२०॥ अशा गौण कर्माचरणा-पेक्षां कर्म न करणेंच श्रेष्ठ आहे अशी शंका होईल तर कर्माचरण न करणें गृहस्थाश्रमास प्रत्यवायजनक आहे असें व्यतिरेक मुखानें दाखवितात॥ विवाहादिकानें होणारा जो स्त्रियादिकांचा परिग्रह तो ज्याणें सोडला आहे असा जो संन्यासी तो निराशी म्हणजे योगापासून होणारें जें ऐश्वर्य-याचीही इच्छा करीत नसतां यत म्हणजे योगाभ्यासानें निगृहीत किंवा स्वाधीन केलें आहे चित्त म्हणजे मन किंवा बुद्धि आणि आत्मा म्हणजे देहेंद्रियादिकांचा समुदाय ज्याणें असा म्हणजे समाधिकालीं बाह्य जें देहेंद्रियादिकांचा

णि आंतर जें मनबुद्धि अहंकार इत्यादि ते ज्याणीं निग्रहीत केले आहेत असायोगी समाधीपासून जेव्हां उठतो त्याव्युत्थानकालीं शारीरम्ह
णजे शारीराचे स्थितीपुरतेंच केवल भिक्षाटनादिक कर्म करित असतां ही किल्बिष म्हणजे — यावज्जीवन आहे तोंपावेतो अग्नि [illegible]
करावें — दिवसास संध्योपासनादिक कर्म करावें — अशाविधानें निरंतर करावयाचें जें नित्य नैमित्तिक कर्म त्याचा त्याणे विधीनें त्याग के
ला आहे यास्तव त्याचें अनुष्ठान न करण्यानें उत्पन्न होणारें पाप त्यास लागत नाहीं। त्यास तरक्त्रि आदिकाचा परिग्रह आहे तो
फलेच्छा रहित असला तरी आणि पूर्वोक्त — यतचित्तात्मा — असला तरी पूर्वोक्त केवल शारीर कर्म करणारा नित्यकर्मादिकाचें अ
नुष्ठान न केल्यामुळें प्रत्यवाय पावेल च ॥ २१॥ सपरिग्रह म्हणजे यदृच्छालाभशीलता आहे त्यास कुटुंब पोषणादिकाचे व्ययतेमुळें
आणि बहुत द्रव्याचा व्यय करून आणि मोठ्या आयासानें सिद्ध होणारीं जीं अग्निहोत्रादिक कर्में त्याचें यावज्जीव म्हणजे जीवन —
आहे तों पर्यंत अनुष्ठान कसें संभवेल अशी शंका होईल तर त्याविषयीं सांगतात। ऋत आणि अनृत यादोहीं करून ब्राह्मणानें उपजीव

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः॥ समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते॥ २२॥

न करावें असें सांगून ऋत म्हणजे उंछ शील अनृत म्हणजे अयाचित असें त्याचें व्याख्यान केलें आहे त्याप्रमाणें यदृच्छालाभम्हण
जे याचना केल्यावांचून प्रारब्धवशें करून जो झालेला द्रव्यादिकाचा लाभ तेणें करून च संतुष्ट आणि द्वंद्वातीत म्हणजे बहुत लाभ
नें जें सुख किंवा लाभ नसल्यामुळें जें दुःख तेणें करून रहित आणि विमत्सर म्हणजे दुसऱ्यास लाभ झाल्यामुळें होतो जो संताप तद्र
हित आणि यदृच्छालाभें करून च इष्टि पशु चातुर्मास्यादिक जें नित्य नैमित्तिक कर्म त्याची जी सिद्धि म्हणजे अनुष्ठान किंवा विपरी
त म्हणजे असिद्धि म्हणजे अनुष्ठान न होणें यादोहीं करून ही जो सम म्हणजे निर्विकारांतःकरण असा जो गृहस्थाश्रमी तो कृत्वा म्ह
णजे इष्ट्यादिक कर्म करून त्याचें जें फल स्वर्गादिक तेणें करून बंध पावत नाहीं। अपि म्हणजे बंधकरणाऱ्या कर्माचा तत्वज्ञा
नानें दाह झाल्यामुळें कर्म करून जसा बंध पावत नाहीं तसा इष्ट्यादिक कर्म न करून ही न केल्यामुळें जो प्रत्यवाय म्हणजे पाप
होतें तेणें करून ही बंध पावत नाहीं। याविषयीं न्यायमार्गानें च ज्यास धन प्राप्त होतें आणि तत्वज्ञाननिष्ठ आणि अतिथिप्रि

म्हणजे अनिच्छेनें हनन करणारा आणि भाड करणारा आणि सत्यवादी जो गृहस्थधर्मी तोही मुक्त होतो अशा अर्थाची स्मृतिप्रमाण आहे
॥ याचनेवाचून देहनिर्वाहापुरतें मिळालेलें अन्न पुरे अशा अलंबुद्धीनें युक्त आणि शीतोष्णादिक द्वंद्वांनीं पीडित झाल्यानंतरी खेद नकर
णारा आणि कोणावर ज्याची वैरबुद्धि नाहीं आणि शरीराचे निर्वाहार्थ होणार जो यदृच्छालाभ तेणेकरून ज्यास हर्ष नाहीं आणि न
शालाभाच्या अभावामुळें ज्यास विषाद नाहीं असा — कर्मण्यकर्म यः पश्येत — या श्लोकांत सांगितलेप्रमाणें कर्मादिकांवर अकर्मादि
कांची बुद्धि ज्यास झाली आहे असा संन्यासी — गुणा गुणेषु वर्तंते — नैव किंचित्करोमीति — यांत सांगितल्याप्रमाणें परमार्थतः आत्म्या
स कर्मादिकाचें कर्तृत्व नाहीं — कर्तृत्वादिक शरीरांतःकरणाचे धर्म आहेत शरीरादिकाहून भिन्न आत्मा असंग आहे असें जाणून शरीर
निर्वाहोपयोगि भिक्षाटनरूप व्यापार शरीर करीत असतांही — हें शरीर मी आहें — मी भिक्षाटन करतों — असें अनुसंधान ज्यास
नाहीं या कारणामुळें तो संन्यासी अज्ञानकृत आवरणामुळें देहात्मभ्रमयुक्त अज्ञान्यानें त्यावर हा भिक्षाटनादि कर्म करते

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः॥ यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३॥

— अशा आरोपिलेले कर्मानें किंवा कर्मकर्तृत्वानें बंधहेतु कर्माचा ज्ञानाग्नीनें अज्ञानासह समूळ नाश झाल्यामुळें बंधपा
वत नाहीं॥ अशी या श्लोकाची संन्यासीविषयींची व्याख्या श्रीमच्छंकराचार्यांनीं भाष्यांत केली आहे॥ २२॥ त्यक्त्वा कर्मफ
लासंगं — इत्यादि तीन श्लोकांत — ज्ञानी कर्म करीत असतांही त्याचें कर्तृत्व त्यास नाहीं यामुळें त्या कर्माचा लेप त्यास होत नाहीं आणि ले
पन झाल्यामुळें तो कर्मफलानें बंधपावत नाहीं म्हणजे त्या त्यास कर्मफल प्राप्त होत नाहीं असें जें सांगितलें तें ज्ञानाचे प्रतिबंधामुळें —
प्राप्त होत नाहीं किंवा कर्माचा फलासह नाश होतो यामुळें होत नाहीं॥ त्यांत अंतःकरणवृत्तिरूप ज्ञान क्षणिक आहे यामुळें त्याचा —
नाश झाल्यामुळें किंवा देहेंद्रियमनाच्या नाशानें त्याचा नाश झाल्यामुळें विदेहकैवल्यरूप मोक्षप्राप्ती नंतरही ज्ञानरूप प्रतिबंध गे
ल्यामुळें मुक्तांसही अभुक्त कर्माचा नाश होत नाहीं म्हणून केलेल्या कर्माच्या फलोपभोगासाठीं पुनः जन्ममरणरूप संसार प्राप्त होई
ल यास्तव ज्ञानानें फलासह कर्माचा नाश होतो असा जो पक्ष त्याचा अंगीकार करून त्याची उपपत्ति सांगतात॥ त्याकारणास्तव

गत म्हणजे गेला आहे, संग म्हणजे कर्तृत्वाभिमान ज्याचा असा – ऐसें करून तो कर्म करीत नाहीं याविषयीं उपपत्ति सांगितली – आणि य
ज्ञ जो परमेश्वर – त्याचे प्रीतीचे उद्देशानें कर्म करतो यामुळें मुक्त म्हणजे ईश्वरप्रीतीवांचून दुसरे कर्मफलाच्या ज्या कामना त्यांहीं रहित
त असा – ऐसें करून कर्मफलाचा लेप त्यास होत नाहीं याविषयीं उपपत्ति सांगितली – आणि ज्ञान म्हणजे ब्रह्मात्मा एकत्व ज्ञान त्या
चे ठाईं स्थित म्हणजे प्रतिष्ठित आहे चेत म्हणजे बुद्धि ज्याची असा जो ज्ञानी त्याचें समग्र म्हणजे कर्मानंतर होणारें फल किंवा वासना
रूप जें अग्र त्यासह हें कर्म म्हणजे क्रियमाण कर्म प्रविलीयते म्हणजे नाशास पावतें ॥ क्रियमाण कर्माचा हा नाश विद्वानाचे दृष्टी
नें कमलपत्रावर उदकाच्या लेपाभावाप्रमाणें कर्माचा आत्म्यास संगन नसल्यामुळें वास्तविक लेप न होणें असा जाणावा अथवा
ज्ञान्याचे शुभाशुभक र्मांचें फल त्याच्या कष्टदाम किंवा शत्रूस होतें असें पूर्वी सांगितलें आहे त्यावरून त्या कर्माचें फल देण्याचें सा
मर्थ्य नाश पावतें एतद्रूप जाणावा ॥ २३ ॥ ज्ञान्याचे दृष्टीनें आत्म्यास वास्तविक कर्माचा लेप म्हणजे संबंध च नाहीं असें जे

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं ॥ ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्म समाधिना ॥ २४ ॥

– कर्म समग्रं प्रविलीयते – ऐसें करून सांगितलें त्याची उपपत्ति सांगतात ॥ या सर्व दृश्यमान जगास कारण काल च आहे असें
कोणी म्हणतात ॥ कोणी स्वभाव च कारण आहे असें म्हणतात ॥ कोणी अदृष्ट म्हणजे जीवांनीं केलेले धर्माधर्म तेच कारण म्हणतात
– अशीं अनेक वादींचीं मतें सांगून वास्तविक कारण कोण आहे आणि हें जग कोणापासून उत्पन्न होतें असें तत्त्व समजण्या करितां
ठीं मननशील मुनि किंवा सर्वदेव ध्यानयोगस्थ होत्साते देव म्हणजे प्रकाशमान जो परमात्मा त्याचे स्वरूपाहून भिन्न नाहीं
अशी जी त्रिगुणात्मक माया शक्ति ती पाहते झाले असें श्रुतींत सांगितलें आहे आणि हें सर्व द्वैत माया मात्र मिथ्या आहे –
अद्वैत ब्रह्म च सत्य आहे – इत्यादिक अर्थ प्रतिपादन करणाऱ्या श्रुतींचे प्रमाणावरून हें सर्व जग अनिर्वचनीय म्हणजे सत् किं
वा असत् असें निरूपण जीचें होत नाहीं अशा मिथ्या मायेनें च ब्रह्माचे ठाईं कल्पिलेलें मिथ्या च आहे । या जगाची सत्ता ज्या
ब्रह्माचे ठाईं मायेचे योगानें झाली आहे त्या ब्रह्मसत्तेहून ती निराळी नाहीं असें जाणून ज्या कारणास्तव ते ज्ञानी अर्पण म्हण

जें दर्वीचें अवदान म्हणजे समर्पण करण्यास साधनभूत मंत्री-दर्वी-स्रुक् म्हणजे पात्रविशेष-तें ब्रह्मच आहे। तसेंच अर्पण करावयाचें जें हवि म्हणजे घृतादिक होमद्रव्य तें ब्रह्मच आहे। जें हुत म्हणजे होमरूप क्रिया तें ब्रह्मच आहे अथवा हुत म्हणजे हवन केलेले देव ब्राह्मणादिक ते ब्रह्मच आहेत। जें अग्नीचे ठाईं हुत तें ब्रह्मच म्हणजे होम केला तो ब्रह्माचेच ठाईं होम केला असा अर्थ। हा अर्थ ब्रह्मणि या पदाचा अध्याहार करून करावा अथवा ब्रह्माग्नौ असें समस्त एकच पद करून ब्रह्मरूप जो अग्नि त्याचे ठाईं जें हुत तें ब्रह्मच। म्हणेकरून ज्यांत होम करतात तो अग्नि ही ब्रह्मच आहे असें सिद्ध होतें॥ जें यजमानानें हुत तें ब्रह्मानेच हुत म्हणजे होम कर्ता यजमान ब्रह्मच। या कर्में करून जें फल व्हावयाचें तें ब्रह्मच आणि त्याचें जें शयन करणें-उठणें-बसणें-भोजन करणें-इत्यादिक सर्व दुसरें कर्म तें ब्रह्मच असा सर्व द्वैतरूप जगास ब्रह्मसत्ते शिवाय दुसरी सत्ता नाहीं आणि आत्मा ब्रह्माहून भिन्न नाहीं असें समाधिना म्हणजे समाधीपासून ज्याचा जो त्याजमुळें करून अद्वैत ब्रह्म साक्षात्कार तेणें करून पाहतो। यास्तव प्राप्त-होणारें फल आत्मस्वरूपाहून भिन्न आहे असें त्याचे दृष्टीनें नाहीं यास्तव त्यानें सर्व कर्मांचा पूर्वोक्त लेप त्यास होत नाहीं॥ हा-आदित्य ब्रह्मच आहे-नाम ब्रह्मच आहे-इत्यादिक जशी आदित्य नामादिकावर ब्रह्मबुद्धि करणें अशी उपासना वेदांतसांगितली आहे किंवा शालिग्राम विष्णवादिक प्रतिमांवर विष्णुबुद्धि करणें अशी उपासना सांगितली आहे त्याप्रमाणें-ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः-अशी कर्में आणि त्यांचीं अंगें यांचे ठाईं कर्माचा विलय होण्यासाठीं ब्रह्मबुद्धिरूप उपासना करावी असें या श्लोकांत सांगितलें अशी कोणी व्याख्या करतात। परंतु-कर्मण्यकर्म यः पश्येत्-तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्-म्हणेकरून मोक्षसाधन जें सम्यक् ज्ञान म्हणजे यथार्थ वस्तु ज्ञान तें सांगण्याचा आरंभ करून पूर्वीही ज्ञानें करूनच मोक्ष होतो असें सांगून पुढेंही-श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप-असा ज्ञानाविषयींच उपसंहार म्हणजे मोक्षसाधन जें ज्ञान तें सांगण्याची समाप्ति केली आणि-ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति-अशी ज्ञानाची स्तुति ही केली आणि अध्याय समाप्त केला॥ यावरून उपासना सांगण्याविषयींचें तात्पर्य येथें संभवत नाहीं आणि जर उपास

ना येथें सांगितली असें म्हणावें तर – ब्रह्मैव तेन गंतव्यं – असें म्हणून ब्रह्मप्राप्तिरूप मोक्ष येथें सांगतात। तेव्हां तत्वज्ञानाचेंच फल ज्ञानत्वा-
नाशिवाय मोक्षास दुसरा मार्ग म्हणजे साधन नाहीं असें सर्व संमत आहे। येथें उपासना जर सांगितली तर तें तत्वज्ञान नव्हे मग त्या उपासनेनें ब्रह्म-
प्राप्ति सांगितली तर तें विरुद्ध आहे इत्यादिक दोष त्या व्याख्येवर दाखवून तो भाष्यकारानें दूषित केला आहे॥ २४॥ याप्रमाणें सम्यक्ज्ञान म्ह-
णजे तत्वज्ञान यज्ञरूपच आहे असें सांगून त्याचे स्तुतीसाठीं दुसरे यज्ञ सांगतात॥ कोणी कर्मयोगी दैव म्हणजे इंद्र अग्न्यादि देवता यांस
प्रधान मानून त्यांचेच उद्देशानें दर्शपूर्णमासादिक यज्ञाचें अनुष्ठान करतात॥ दुसरे ज्ञानयोगी सत्यज्ञानानंदात्मक अद्वितीय जें ब्रह्म तें चज्ञा-
नरूपानें सर्व कर्मांचा होम करतें याकारणानें अग्निस्वरूप जें ब्रह्म त्याचे ठाईं – यज्ञ म्हणजे देहेंद्रियादिक जे उपाधि त्यांचे योगानें जीवभा-
वा प्रत पावलेलें जें आत्मस्वरूप त्याचा यज्ञें करूनच म्हणजे निरुपाधिक आत्मस्वरूपें करून हवन करितात म्हणजे महाकाशामध्यें घटाका-
शाचा जसा घटरूप उपाधीच्या त्यागानें लय होतो त्याप्रमाणें देहेंद्रियादिक उपाधीचा त्याग करून – लय करतात म्हणजे निदिध्यासना

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते॥ ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति॥ २५॥
श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति॥ शब्दादीन्विषयानन्ये इंद्रियाग्निषु जुह्वति॥ २६॥

नें त्या ब्रह्मास स्वात्मत्वें करून अनुभवितात॥ यासच ज्ञान म्हणतात। हा सर्व यज्ञांमध्यें श्रेष्ठ आहे॥ २५॥ कांहीं बाह्य किंवा आंतर विशे-
ष म्हणजे स्थूल किंवा सूक्ष्म भूतें तशींच ज्ञानेंद्रियें कर्मेंद्रियें एतद्रूप पदार्थ घेऊन त्याचे ठाईं जें वृत्तीचें नियमन म्हणजे त्या पदार्थां-
विषईं धारणा – ध्यान आणि समाधि हीं तिन्हीही करणें त्यास संयम असें योगशास्त्रांत म्हटलें आहे॥ यम – नियम – आसन – प्रा-
णायाम – प्रत्याहार – धारणा – ध्यान – आणि समाधि अशीं जीं योगाचीं आठ अंगें आहेत त्यांतील यम – नियम – आसन – प्राणायाम आ-
णि प्रत्याहार यांपांचा अंगांचे सिद्धीनें धारणा ध्यान समाधिरूप तीन अंगें सिद्ध होतात असें योगशास्त्रांत सांगितलें आहे त्यावरू-
न ज्या हृत्कमलादिक देशाचे ठाईं ध्येयवस्तूचें चिंतन करावयाचें आहे त्या देशाचे ठाईं यम – नियम – आसन – प्राणायाम – आणि
प्रत्याहार या योगाचे पांचा अंगांचे सिद्धीनें जो चित्ताचा बंध म्हणजे एकाग्रता त्यास धारणा म्हणावें॥ त्या हृत्पद्मादि देशाचे ठाईं–

चतुर्भुज–चतुर्मुख–श्रीवत्सादिक ज्या ध्येय ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादिकांच्या मूर्ति तदाकारच जो अंतःकरणवृत्तीचा निरंतर म्हणजे ध्येयाशिवाय दुसरी वृत्ति नसलेला अविच्छिन्न प्रवाह म्हणजे एकावृत्ती पुढें दुसरी ध्येयाकार वृत्ति होणें तीचे पुढें तिसरी ध्येयाकारवृत्ति होणें अशी परंपरा तीस ध्यान म्हणावें ॥ तेंच ध्यान–ध्याता–ध्यान आणि ध्येय असा जो विभाग म्हणजे मी या ध्येयवस्तूचें चिंतन किंवा ध्यान करतों असा जो अंतःकरणवृत्तीचा ध्याता ध्यान ध्येयाकार तेणेंकरून रहित होऊन–ध्येयमात्राकार अंतःकरणवृत्तिप्रवाहरूप झालें म्हणजे–त्यास समाधि म्हणतात ॥ अहिंसा–सत्य–अस्तेय ब्रह्मचर्य आणि अपरिग्रह यांस यम असें म्हणावें ॥ प्राणिमात्राचा द्रोह न करणें म्हणजे त्यास दुःख होईल असा व्यापार न करणें यास अहिंसा म्हणावें ॥ वाणीनें किंवा मनानें खरें बोलणें इत्यादि जें यथार्थ व्यापार करणें त्यास सत्य म्हणावें ॥ दुसऱ्यानें स्वामित्व ज्यावर आहे अशा द्रव्यादिकाचा दिल्यावांचून अपहार न करणें त्यास अस्तेय म्हणावें ॥ दुसऱ्याचे स्त्रीकडे किंवा वेश्यादिकाकडे पाहणें–तीस स्पर्श करणें–तीशीं क्रीडा करणें–तीचें–ही चांगली आहे–गुणी आहे इत्यादिक वर्णन करणें–तिशीं गुह्य म्हणजे एकांतीं भाषण करणें किंवा संकेतरूप भाषण करणें–तीमला विषयरूप स्वार्थ मिळावी किंवा मिळेल काय–कशी मिळेल–असा मनांत संकल्प करणें–तीमला मिळेलच किंवा मीती खचीत मिळवीन–असा मनांत निश्चय करणें–तिशीं क्रिया म्हणजे मैथुन करणें–यास अष्टांग मैथुन म्हणतात। हें अष्टांग मैथुन न करणें यास ब्रह्मचर्य म्हणावें ॥ हिंसादिक दोष होतील अशा दोषदृष्टीनें–मिळत असतांही पदार्थाचा स्वीकार न करणें किंवा स्त्रीचा विवाहरूप परिग्रह केला तर अग्निसाध्य श्रौतस्मार्तादिक कर्में करावीं लागतील यास्तव विवाह न करणें यास अपरिग्रह म्हणावें ॥ शौच–संतोष–तप–स्वाध्याय आणि ईश्वरप्रणिधान यांस नियम असें म्हणावें ॥ शारीर आणि मानसिक असे दोन प्रकारचें शौच आहे। शारीर ही बाह्य आणि आंतर या भेदानें दोन प्रकारचें आहे ॥ मृत्तिकाजल इत्यादिकें करून जी शारीरशुद्धि तीस शारीर बाह्य शौच म्हणावें ॥ पंचगव्यादिक प्राशनेंकरून जी शरीराची शुद्धि तीस आंतर शारीर शौच म्हणावें ॥ मनांतील रागद्वेष काम क्रोधादिक मलाचा त्याग करणें यास मानस शौच म्हणावें ॥ जीं–

आपलि पाशीं भोगोपकरणें म्हणजे भोग साधन पदार्थ असतील तितक्यावरच अलंबुद्धीनें म्हणजे इतकीच पुरे या बुद्धीनें त्याहून अधिक मिळावीं अशी इच्छा न करणें किंवा न होणें त्यास संतोष असें म्हणावें ॥ कृच्छ्र-चांद्रायण-इत्यादिकांचे जें अनुष्ठान त्यास तप म्हणावें ॥ मोक्षप्रद महामंत्राचा जो जप किंवा मोक्षशास्त्राचें जें अध्ययन त्यास स्वाध्याय म्हणावें ॥ -साधुर्वाऽसाधु वा कर्म यद्यदाचरितं मया ॥ तत्सर्वं त्वयि सन्न्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहं - या स्मृतींत सांगितले प्रमाणें मी जें साधु म्हणजे पुण्य किंवा असाधु म्हणजे पाप एतद्रूप ज्या कर्मांचें आचरण केलें तें अंतर्यामी जो तूं त्याचे प्रेरणेनें केलें। तें सर्व मी तुला समर्पण करतों असा संकल्प करणें अथवा परमेश्वरास केलेले सर्व कर्मांचें अर्पण करणें यास ईश्वर प्रणिधान म्हणावें ॥ निश्चल आणि सुखकर करणारी जी अंगस्थिति तीस आसन म्हणावें ॥ तें स्वस्तिकासन-पद्मासन-सिद्धासन-भद्रासन-अर्धासन-गोमुखासन-पश्चिमतानासन-मत्स्येंद्रपीठासन-मयूरासन-धनुरासन-कुक्कुटासन-शवासन-कूर्मासन-उत्तानकूर्मासन-चक्रासन इत्यादिक भेदानें अनेक प्रकारचें आहे ॥ त्यांचीं लक्षणें आणि फळें योगशास्त्रांत सांगितलीं आहेत ॥ तीं विस्तरभयानें येथें लिहिलीं नाहींत ॥ पूर्वोक्त आसन सिद्ध म्हणजे स्थिर झालें म्हणजे स्वस्तिकादिक चार आसनांनीं। योग मंत्रतंत्रादिक सिद्ध होतें। शेष राहिलेले आसनांनीं रोगादिकांची निवृत्ति होऊन प्राणायाम साध्य होतो ॥ दोन्ही नाकपुडींतून वायूचें जें आंत गमन तो निश्वास आणि वायूचें जें बाहेर गमन तो प्रश्वास। या निश्वास आणि प्रश्वास यांची जी स्वाभाविक नाकपुडींतून आंत जाणें आणि बाहेर येणें असी गमनागमनोभयरूप गति तिचा जो विच्छेद तो प्राणायाम ॥ हें पुढें जे चार प्रकारचे प्राणायाम सांगावयाचे आहेत त्यांचें सामान्य लक्षण आहे ॥ तो प्राणायाम रेचक-पूरक-आणि कुंभक या भेदानें तीन प्रकारचा आहे ॥ बाह्यवृत्ती म्हणजे नाकपुडींतून वायूचें बाहेर जाणें तो रेचक। आंतरवृत्ति म्हणजे नाकपुडींतून वायु आंत जाणें तो पूरक। स्तंभवृत्ति म्हणजे आंत वायु स्थिर करणें तो कुंभक ॥ या तीन प्रकारचे प्राणायामांहून केवलकुंभक या नांवाचा मुख्य प्राणायाम चतुर्थ आहे ॥ सांगितलेला तीन प्रकारचाही प्राणायाम देशदृष्ट कालदृष्ट-संख्यादृष्ट-होऊन नंतर अभ्यासाचे क्रमानें दीर्घ-सूक्ष्म-होतो ॥ शक्तिप्रमाणें त्रासामापासून-

प्रादेशमात्र किंवा बारा अंगुळें किंवा एक हात पुढील देशीं जाऊन ठेवलेली जी काडी किंवा कापूस यावर चलनक्रियेनें म्हणजे तें हालले म्हणजे जो एथपर्यंत झाला असा निश्चय होतो— त्यास देशदृष्ट रेचक असें म्हणावें ॥ पायाचे तळापासून मस्तकापर्यंत शरीराचे आंत संचार करून तसा संचार झाला असतां असा मुंग्यांचा स्पर्श होतो त्याप्रमाणें पायांपासून मस्तकापर्यंत त्याचा स्पर्श अनुभवास आला म्हणजे एथपर्यंत झाला असा ज्याचा निश्चय होतो त्यास देशदृष्ट पूरक असें म्हणावें ॥ आपादतल मस्तकपर्यंत देशांत स्थिर होऊन रेचकाचा जो देश पूर्वी सांगितला त्या देशीं ठेवलेले तृण कापुसादिकावर हालणें इत्यादिक क्रियेची किंवा पूरकाचा जो आपादमस्तक देश सांगितला त्या देशीं मुंग्यांच्या स्पर्शाप्रमाणें स्पर्शाची अनुपलब्धि- म्हणजे अप्रत्यक्ष किंवा अनुभव न झाला म्हणजे त्यास देशदृष्ट कुंभक असें म्हणावें ॥ रेचकादिक इतके क्षणपर्यंत झाला असा निश्चय म्हणजे इयत्ता झाली म्हणजे त्यास कालदृष्ट रेचक - कालदृष्ट पूरक - कालदृष्ट कुंभक - असें म्हणावें ॥ निमिष आणि उन्मेष म्हणजे डोळ्याचे पापणीचें उघडणें आणि मिटणें जितके काळांत होतें किंवा लघु अक्षराचें उच्चारण जितके काळांत होतें त्या काळाचें प्रमाणास मात्रा असें नांव आहे ॥ त्या द्वादश मात्रापर्यंत रेचकादिकानीं एक प्राणायाम होतो ॥ त्या रेचकादिक प्राणायामास संख्यादृष्ट असें म्हणावें ॥ असा हा प्राणायाम सांगितले देशकालाचें नियमानें प्रतिदिवशीं केलेले अभ्यासानें क्रमें करून कालादिकांचे वृद्धीनें वाढविला म्हणजे दीर्घकालपर्यंत त्याची स्थिति होऊन त्यास दीर्घ असें म्हणतात । आणि वायुसंचार फार सूक्ष्म आहे म्हणून त्यास सूक्ष्म असें ही म्हणतात ॥ सांगितले प्रमाणें बाह्यवृत्ति आणि आंतरवृत्ति रेचक आणि पूरक त्यांचा त्याग करून जो स्वतांच प्राणवायूच्या स्तंभनरूप कुंभक होतो तो केवल कुंभकरूप चतुर्थ प्राणायाम म्हणावा ॥ हा प्राणायाम मनें करून जी प्राणायामाची संख्या तीणें करून केला तर त्यास अगर्भ प्राणायाम म्हणावें — आणि प्रणव गायत्र्यादिक त्याची संख्या मनानें करून केला तर त्यास सगर्भ प्राणायाम म्हणावें ॥ अगर्भापेक्षां सगर्भ शंभर पट अधिक आहे ॥ असा हा यमादिक प्राणायामापर्यंत अंगांनीं धारणाध्यानसमाधि रूप जीं तीन पुढील अंगें तीं करण्यास मनाची योग्यता होते ॥ कारण मनाचा व्यापार प्राणाधीन आहे । प्राणायाम सिद्धीनें श

णास्थिर झाला म्हणजे मनाचें स्थैर्य होऊन सांगितलेले लक्षणाचें मनाचे धारणा ध्यान समाधि होतात ॥ चक्षुरादिक इंद्रियांचा आप
आपले रूपशब्दादिक विषयांशीं संबंध नसतां ध्यानादिकाचे ठाईं चित्ताचा जो आकार म्हणजे वृत्ति तदनुसार जो आकार होतो त्यास
प्रत्याहार म्हणावें ॥ त्या प्रत्याहाराची स्थिरता सिद्ध झाली म्हणजे - भोगास साधन भूत जीं इंद्रियें त्यांस त्यांचें रंजन करणारे मोह कर
णारे कोप करणारे इत्यादिक विषय लोहचुंबका प्रमाणें बाहेर आपल्याकडे ओढून नेत असतां ही प्राणायामानें अंतर्मुख केलेल्या
प्रेरक मनाचा बाहेर जाण्याचा प्रतिबंध झाल्यामुळें स्वतः विषयाकडे जाण्याचा विराम होऊन त्यांची वश्यता म्हणजे जय होतो ॥ तं
तर सांगितलेले लक्षणाचा संयम होतो ॥ तो संयम विषयभेदानें आणि फलभेदानें अनेक प्रकारचा आहे असें योगशास्त्रांत -
सांगितलें आहे ॥ त्यांतील दोनतीन उदाहरणें दिक्प्रदर्शनार्थ लिहितो ॥ परमेश्वरोपासक मरण पावल्यानंतर त्यास ब्रह्मलो-
कास अर्चिरादिक मार्गानें त्या मार्गांतील देवता नेतात ॥ त्या मार्गास देवयान मार्ग म्हणतात । त्या मार्गांतील सूर्यमंडलांतल्या छि
द्र रूप जो मार्ग त्याचे ठाईं म्हणजे तद्विषयक पूर्वोक्त संयमानें त्या मार्गाचा साक्षात्कार झाला म्हणजे चतुर्दश भुवनांतील सर्व पद
र्थांचें विशेष करून म्हणजे निरनिराळे स्वरूपानें ज्ञान होतें ॥ चंद्राविषयीं संयम केला म्हणजे त्या संयमानें नक्षत्ररूप ज्या ता
रा म्हणजे तेजें त्यांचा जो व्यूह म्हणजे कोणतें नक्षत्र कोठें स्थित आहे - कोणतें कोठें स्थित आहे - असा जो त्याचा संनिवेश
त्याचें ज्ञान होतें ॥ ताराचें ज्ञान झालें म्हणजे त्यांतील प्रधानभूत जी निश्चल ध्रुवरूप तारा तीविषयींचे संयमानें ही तारा किं
वा ग्रह इतके कालानें अमुक राशीप्रत जातो असें ज्ञान होतें ॥ याप्रमाणें बाह्य पदार्थांविषयींचें अनेक संयमानें अनेक प्रक
रच्या सिद्धी होतात असें सांगून - केळीच्या कंदाप्रमाणें प्रथम नाभिकंद रूप चक्र उत्पन्न झालें आहे । तें शरीराचे मध्यभागीं -
राहिलें आहे । जसें कदली कंदापासून खालीं आणि वर शाखा पल्लव उत्पन्न होतात त्याप्रमाणें नाभिचक्रापासून खालचे प्रदेशीं
आणि ऊर्ध्व म्हणजे वरील प्रदेशीं मस्तक हस्तपादादिक अवयव शरीरास उत्पन्न झाले आहेत ॥ त्या नाभिचक्राविषयींचें सं-
यमानें त्याचा साक्षात्कार झाला म्हणजे - शरीरस्थ म्हणजे शरीरांत राहणारे जे वात पित्त कफ रक्त मांस अस्थि मज्जादिक प

दार्थ त्याच्या समुदायाचें तालूनें कंठाचें अधोभागीं हृदयपर्यंत कूपाचे आकारासारखें छिद्र आहे त्यास कंठकूप म्हणतात। त्यावि
षयींचे संयम केल्यानें क्षुधा आणि तृषा यांची निवृत्ति होते॥ असें आंतरपदार्थाविषयींचे जे अनेक संयम त्यांचें अनेक प्रकारचें फळ सां
गितलें आहे॥ असा जो हा सांगितलेला संयम तोच इंद्रियरूप जें इंधन त्यांचा विषयापासून जो प्रत्याहाररूप दाह त्याला कारण अ
हे म्हणून अग्नीप्रमाणें जो आहे त्या संयमाग्नीचे ठायीं कोणी श्रोत्रादिक इंद्रियांचा होम करतात म्हणजे निरंतर होणारा जो अनाह
त ध्वनि ज्यापासून कंठताल्वादिकांचे अभिघातरूप संबंधानें वर्ण उत्पन्न होतात त्यास नादब्रह्म किंवा शास्त्रांतरांत स्फोट असें म्हण
तात त्याचे ठायीं श्रोत्रेंद्रियाचा पूर्वोक्त संयम केला म्हणजे दाह्य घंटाचे नाद एवढे नादाचा अनुभव होतो। यामुळें दुसरे बाह्य श
ब्दांचें ग्रहण होत नाहीं असें हंसोपनिषदांत सांगितलें आहे त्याप्रमाणें श्रोत्रादिक इंद्रियें आपआपले विषयांचें ग्रहण न करतील अ
सें पूर्वोक्त संयमानें करतात॥ कोणी म्हणजे यावज्जीव ब्रह्मचर्याचा संकल्प ज्यांणी केला आहे असे जे नैष्ठिक ब्रह्मचारी ते त्याला
विषयापासून इंद्रियांचा निग्रह करणें असा जो संयम तोच जो अग्नि त्याचे ठायीं श्रोत्रादिक इंद्रियांचा होम करतात म्हणजे इंद्रि
यांचा निग्रह करणें हेंच मुख्य साधन आहे असें मानितात॥ अशीही याची व्याख्या कोणी करतात॥ शरीरस्थ मूलाधार चक्र ना
भिचक्रादिक जीं चक्रें त्यांतून कोणतेही चक्राचे ठायीं विषयापासून मनाच्या द्वारा इंद्रियांचा उपसंहार म्हणजे निग्रह करून पू
र्वोक्त धारणाध्यानसमाधिरूप मनाचा संयम करण्याविषयीं जे समर्थ नाहींत असे आणि इंद्रियांचे चिंतन करून दाहा मन्वं
तरें स्वर्गादिकाचे ठायीं स्थिति होते असें वायुपुराणांत त्यांविषयीं फल सांगितलें आहे असे इंद्रियचिंतक कोणी श्रोत्रादिक
इंद्रियरूप अग्नीचे ठायीं शब्दादिक विषयांचा होम करतात म्हणजे मनाच्या द्वारां सर्व इंद्रियांनीं आपआपले विषयाचें ग्रहण न
केलें म्हणजे तोच समाधि आणि पूर्वी सांगितले प्रमाणें विषयाच्या द्वारां सर्वेंद्रियांचा मन आदिकाचे ठायीं धारणा ध्यान स
माधीनीं उपसंहार करण्याचें प्रयोजन नाहीं असें मानितात॥ दुसरे गृहस्थाश्रमी श्रोत्रादिक जीं इंद्रियें तद्रूप जो अग्नि त्याचे
ठायीं शब्दादिक विषयांचा होम करतात म्हणजे विषयभोग करितात असतांही त्याविषयीं आसक्त राहत नाहींत। अशीही याची

व्याख्या कोणी करतात ॥ २६ ॥ दुसरे कोणी योगी श्रोत्र त्वक चक्षु रसन घ्राण रूप जीं पांच ज्ञानेंद्रियें आणि त्यांचीं जीं शब्दश्र-वणें-शीतोष्णस्पर्श समजणें-रूपपाहणें-मधुराम्लादिकरसाचा स्वादघेणें-गंध घेणें इत्यादिक कर्में तशींच वाक्पाणिपादपायूपस्थ अशीं जीं पांच कर्मेंद्रियें आणि त्यांचीं जीं बोलणें-देणें घेणें-चालणें-मल निःसरणकरणें-मूत्ररेताचें निःसरणकरणें इत्यादिक कर्में तशींच बाहेर जाणें-अन्नादिकास खालीं नेणें-शरीरादिकाचे किंवा तदवयवांचें आकुंचनकरणें-वरनेणें-शीतोष्ण समानकरणें-देकरणें-नेत्रादिकाचें उन्मीलन निमीलनादिक म्हणजे उघडणें मिटणें-क्षुधा उत्पन्न करणें-जांभई येणें-शरीर मृत झालें तरी त्यास न सोडणें-अशीं जीं प्राण अपान व्यान उदान समान रूप मुख्य प्राण आणि नाग-कूर्म-कृकल-देवदत्त-धनंजय रूप उपप्राण अशा दशविध प्राणांचीं जीं कर्मं या सर्व इंद्रियप्राण कर्मांचा आत्मा देहेंद्रिय मनोबुद्धीहून निराळा त्यांचा साक्षिभूत आहे असा ज्ञानानें दीपित म्हणजे प्रकाशपावलेला जो आत्मसंयम योगाग्नि म्हणजे पूर्वोक्त

सर्वाणींद्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ॥ आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

जो बुद्धिसंयम तद्रूप जो योग म्हणजे समाधिनरूप अग्नि त्याचेठाईं हवन करतात म्हणजे पूर्वोक्त सर्व कर्मांचा लय करून समाधिस्थ च राहतात ॥ पूर्वीं जे इंद्रियचिंतक योगी सांगितले त्यांच्या मनांचा लय न झाल्यामुळें मुमुक्षुप्राय असणें त्यांच्या प्राणांचा लय न होतां श्वासोश्वासादिक कर्म करीत असतां प्राण राहतो ॥ आतां जे सांगितले ते बुद्धियोगी त्यांच्या मनांचा समाधीचे योगानें लय झाल्यामुळें त्या कालीं त्यांच्या प्राणांचाही उपसंहार होतो म्हणजे प्राणाचे जे व्यापार ते त्या वेळेस त्याचे होत नाहींत ॥ याबुद्धियोग्याची बुद्धि बोद्धव्य विषय नसल्यामुळें म्हणजे विषयाकार वृत्ति न झाल्यामुळें ती बुद्धि लीन होऊन समाधिबुद्धिमात्र असते परंतु तेव्हां आत्मा बुद्ध्यादिकांहून निराळा आहे असें ज्ञान नसतें आणि अहंतात्याचे ठाईं बुद्धीचा उपसंहार होत नसतो ॥ हे बुद्धिचिंतक दहाहजार मन्वंतरें स्वर्गास राहतात असें वायुपुराणांत सांगितलें आहे । यास्तव हे पूर्वोक्त इंद्रियचिंतक योग्यां पेक्षां विशेष श्रेष्ठ आहेत ॥ २७ ॥

याप्रमाणें तीन श्लोकांनीं पंचयज्ञ सांगितले। आतां एका श्लोकानें पंचयज्ञ सांगतात॥ द्रव्यानें साध्य होणारे जे परोपकारार्थ वापी-कूप
-नदी- आराम-म्हणजे बाग-तीर्थांचे ठायीं यथाविधि दान म्हणजे घाट बांधणें इत्यादिक करणें तेच आहे यज्ञ ज्यांचे असे जे ते द्रव्य
यज्ञ. श्रौतयज्ञ पूर्वींच सांगितले आहेत यास्तव येथें सांगितले नाहींत यज्ञ ध्यावे आणि तप म्हणजे कृच्छ्रचांद्रायण मासोपवासादि
रूप तेंच आहे यज्ञ स्वधर्मीं ज्यांच्या असे जे तपोयज्ञ आणि योग म्हणजे तृतीयाध्यायांत सांगितलेला कर्मकर्तृत्वाभिमानाचा
आणि फलेच्छांचा त्याग करून नित्यनैमित्तिक संध्यावंदनादिक निर्विकल्प समाधींत कर्माचें अनुष्ठान करणें असा जो कर्मयो-
ग तोच आहे यज्ञ ज्यांचा असे जे योगयज्ञ अथवा पूर्वोक्त चित्तवृत्तिनिरोध करणें असा जो यमनियमादिक अष्टांगयोग
तोच आहे यज्ञ ज्यांचा असे जे योगयज्ञ आणि स्वाध्याय म्हणजे वेदांचें नित्य अध्ययन करणें हाच आहे यज्ञ ज्यांचा ते स्वाध्या-

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे। स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः॥२८॥
अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे॥ प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः॥२९॥

य म्हणजे वेदाध्ययनाविषयीं निरंतररत आणि ज्ञान म्हणजे वेदार्थाचा पूर्वमीमांसा आणि उत्तरमीमांसा यांनीं जो विचार तोच
आहे यज्ञ ज्यांचा ते ज्ञानयज्ञ. स्वाध्याययज्ञ आणि ज्ञानयज्ञ असे जे ते स्वाध्यायज्ञानयज्ञ असा समास करून या दोन यज्ञांचा या वा-
क्यापासून बोध होतो॥ असें जें उत्तम प्रकारचें तीक्ष्ण आहे व्रत म्हणजे अहिंसादिक व्रत ज्यांचें असे जे पूर्वोक्त द्रव्ययज्ञादिक पांच प्रकार-
चे यति म्हणजे यज्ञशील असे ही कोणी आहेत॥२८॥ आतां अकरावा यज्ञ सांगतात॥ कोणी अधोवृत्ति जो अपानवायु त्याचे ठायीं ऊर्ध्ववृत्ति
जो प्राण त्याचा पूरकें करून होम करतात म्हणजे पूरकसमयीं प्राण आणि अपान यांस एकत्र करून पूरकाख्य प्राणायाम करतात॥
कोणी प्राणाचे ठायीं अपानाचा होम करतात म्हणजे रेचकसमयीं अपान आणि प्राण एकत्र करून रेचकाख्य प्राणायाम करतात॥ को-
णी मुख आणि नासिका यांतून बाहेर जाणे-ही प्राणाची गति-तसें गमन न करतां जें अधोगमन-ही अपानाची गति-या ज्या प्राणापा-
नाच्या गती त्यांचा कुंभकानें रोध करून रोध केलेले प्राणायामविषयीं तत्पर होतात म्हणजे कुंभकाख्य प्राणायाम करतात॥२९॥

आपापल्या यज्ञसंगतात ॥ कोणी नियताहार म्हणजे जिंकला आहे विषयभोगरूप आहार ज्यांनी असे म्हणजे वैराग्यवंत ते अंतःकरणास इंद्रियांस प्राण म्हणतात त्यांतील प्राण म्हणजे मनचित्त अहंकाररूप अंतःकरणाचे वृत्तिभेद त्यांचेठाईं प्राण म्हणजे श्रोत्रादिक पांच ज्ञानेंद्रियें आणि वाणी आदिक पांच कर्मेंद्रियें यांचा होम करतात। म्हणजे संकल्पविकल्पात्मक वृत्तिरूप मनाचेठाईं श्रोत्रादिक इंद्रियांचा लय करून नंतर स्मरणात्मक वृत्तिरूप चित्ताचेठाईं मनाचा लय करून - नंतर अभिमानात्मक वृत्तिरूप अहंकाराचेठाईं चित्ताचा लय करतात ॥ याप्रमाणें इंद्रियांच्या वृत्ती रुद्ध होऊन सर्व वृत्तींचा लय झाला म्हणजे अभिमान ठेवण्यास विषयच नाहींसा होतो म्हणजे इंधनें नसलीं म्हणजे वन्हि जसा जाग्यावरच लीन होतो त्याप्रमाणें अहंकाराचाही लय होतो ॥ या लयास सच समाधि असें ते मानितात यामुळें त्यास अभिमानिक असें म्हटलें आहे ॥ हे अभिमानिक पूर्वोक्त बुद्धियोग्यांपेक्षां निकृष्ट आहेत या कारणावरून अभिमानिक सहस्र मन्वंतरे पर्यंत स्वर्गास राहतात असें वायुपुराणांत सांगितलें आहे —दुसरे कोणी आहारकर्मी करण्याचा अभ्यास करीत

अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति ॥ सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

त्यांते प्राणाचेठायीं इंद्रियांचा होम करतात म्हणजे इंद्रियें क्षीण झालेल्या कारणानें इंद्रियवृत्तीचा लय होऊन प्राणमात्र राहतो त्यावरच होमाची भावना करतात। अथवा कुंभक प्राणायाम परायण असतां उदरांतील दोन भाग अन्नानें पूर्ण करावे एक भाग जलानें पूर्ण करावा चवथा भाग प्राणवायूचे संचारासाठीं ठेवावा असें योगशास्त्रांत सांगितलें आहे त्याप्रमाणें आहाराचा म्हणजे भोजनादिकाचा नियम करून कुंभकानें पूर्वोक्त प्रमाणें प्राणापानाच्या गतीचा रोध करून इंद्रियांचा प्राणाचेठाईं होम करतात म्हणजे कुंभकाचेठाईं सर्व प्राण एकत्र झाले म्हणजे त्यांतच इंद्रियेंही स्वतांच लीन म्हणजे वृत्तिरहित होतात या लयावर प्राणाचेठाईं इंद्रियांचा होम असी भावना करतात ॥ असी भावना करण्यास - सर्वदा योगाच्या अभ्यासें करून जसी जसी स्थिरता होते तसी तसी वाणी - शरीर - दृष्टि इत्यादिकांचीही स्थिरता होते असें योगशास्त्रांत सांगितलें आहे तें प्रमाण आहे ॥ असीही यांची कोणी व्याख्या —— करतात ॥ हे सर्वही यज्ञवेत्ते म्हणजे सांगितले जे त्या त्या यज्ञाचें अनुष्ठान करणारे आणि यज्ञें करून नाहीसें

आहे कल्मष म्हणजे पाप ज्यांचें असे सांगितलेले सर्वही यज्ञ पापक्षय करणारे आहेत। साक्षात् मोक्षास साधन नाहींत असें तात्पर्य
॥ ३०॥ या सांगितलेले यज्ञांतून कोणताही यज्ञ जे करीत नाहींत त्यांविषयीं सांगतात॥ पंचमहायज्ञादिकें करून अवशिष्ट राहिलेले
काल्यांत किंवा अवशिष्ट राहिलेलें जें अमृतरूप अन्न त्याचें भक्षण करणारे जे तेही चित्तशुद्धीचे द्वारा सनातन जें ब्रह्म त्याप्रत
पावतात म्हणजे मुक्त होतात॥ पूर्वोक्त द्वादश यज्ञांतून कोणतेही यज्ञाचें अनुष्ठान जो करीत नाहीं त्यास अयज्ञ म्हणावें त्या अय
ज्ञास ज्यांत अल्प सुख आहे असा हाही मनुष्यलोक नाहीं। मग हे कुरूत्तमश्रेष्ठा अर्जुना अन्य म्हणजे स्वर्गलोक किंवा मोक्षस्व
रूप ब्रह्मलोक कोठून होईल॥ ३१॥ ज्ञानयज्ञाची स्तुति करण्याकरतां सांगितलेले यज्ञसंगण्याची समाप्ति करतात॥ याप्रमाणे
बहुत प्रकारचे यज्ञ ब्रह्म म्हणजे वेद त्याचे मुखाचे ठाईं वितत आहेत म्हणजे वेदाचे द्वाराने गुरूंनी उपदेशद्वारा विस्तार केलेले आहे
त॥ ते सर्व कायिक वाचिक मानसिक जीं कर्में म्हणजे व्यापार त्यांपासून उत्पन्न होणारे आहेत। नैष्कर्म्यरूप नाहींत। असें समज

यज्ञशिष्टामृतभुजो यांति ब्रह्म सनातनं॥ नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम॥ ३१॥
एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे॥ कर्मजान् विद्धि तान्सर्वा नेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे॥ ३२॥
श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परंतप॥ सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते॥ ३३॥ ॥

म्हणजे तत्त्वज्ञानद्वारा या अशुभ संसारापासून मुक्त होशील॥ ३२॥ ज्या मार्गी हे सर्व यज्ञ सांगितले त्या ज्ञानयज्ञाची स्तुति करतात॥ द्र
व्य म्हणजे बाह्याभ्यंतर जें देहेंद्रिय मन आदिक त्यापासून साध्य म्हणजे त्यांचे व्यापारापासून होणारा अशा द्रव्यमय यज्ञापेक्षां
जें ज्ञान झालें म्हणजे काय-वाणी-मन-यांचे प्रवृत्तीचा उपरम होतो तद्रूप ज्ञान यज्ञ-श्रेयान् म्हणजे फार श्रेष्ठ किंवा प्रशस्त आ
हे॥ श्रेयः असें न म्हणतां श्रेयान् असें म्हटलें यावरून द्रव्यमय यज्ञ प्रशस्त आहेत परंतु हा ज्ञानयज्ञ फार प्रशस्त आहे असें सु
चविलें॥ अखंड ब्रह्माकार मनोवृत्तिरूप ज्ञान हीं मनाचे व्यापारापासूनच उत्पन्न झालें आहे अशी येथें शंका होते परंतु केवळ द्र
व्ययज्ञाप्रमाणें जडस्वरूप मनोवृत्तिमात्र ज्ञान नव्हे॥ त्या वृत्तीचे ठाईं अभिव्यक्त म्हणजे प्रतिबिंबित झालेलें ब्रह्मचैतन्य च मुख्य

ज्ञान आहे। त्याचे संबंधानें वृत्तीवर ज्ञान असा व्यवहार होतो तो गौण आहे। तें ब्रह्मरूप ज्ञान वृत्तीनें अभिव्यक्त मात्र होतें। तें कों आपास्न उत्पन्न होत नाहीं। तें नित्य आहे। वृत्ति उत्पन्न झाली म्हणजे ज्ञान उत्पन्न झालें। वृत्ति नष्ट झाली म्हणजे ज्ञान नष्ट झालें – असा जो व्यवहार होतो तो गौणच आहे यास्तव ज्ञानमय यज्ञास द्रव्यमय यज्ञापेक्षां विशेष आहे॥ याविषयीं हेतु सांगतात॥ हे शत्रूंस तापदेणाऱ्या अर्जुना फलासह सर्व कर्म ज्ञानाचे ठायीं समाप्यते म्हणजे लीन होतें किंवा अद्वितीयानंदानुभवरूप ज्ञानफलांत सर्व कर्मांचे फलाचा समावेश होतो॥ ३३॥ तें ज्ञान प्राप्त होण्यास साधनें सांगतात॥ जे ब्रह्माला परोक्ष ज्ञानी आहेत त्यांस दंडवत नमस्कार करावा आणि त्यांची भक्तीनें सेवा करावी। नंतर हा संसार मला कोठून प्राप्त झाला आणि कशी निवृत्ति होईल आणि मी कोण आहें असा आत्मस्वरूपाविषयीं प्रश्न करावा म्हणजे ते तत्वज्ञानी तुला महावाक्यादिकें करून ब्रह्मात्मज्ञानाचा उपदेश करतील॥ येणेंकरून भगवान् कृष्ण ज्ञान सांगत असतांही आणि ज्ञानोपदेश करण्यास समर्थ असतांही आत्मस्वरूपाचे विज्ञाना-

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया॥ उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्वदर्शिनः॥ ३४॥

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पांडव॥ येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि॥ ३५॥

साठीं म्हणजे ब्रह्मलेंकरून आत्मापरोक्ष ज्ञानासाठीं मुमुक्षूनीं समित्पाणि होऊन श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ जो ब्राह्मण त्यापाशीं ज्ञानोपदेशार्थ जावें असा जो श्रुतींत विधि आहे त्यास गुरूपसत्ति म्हणतात ती अवश्य केली पाहिजे असें सुचविलें॥ ३४॥ ज्ञानाचें फल सांगतात॥ त्या तत्ववेत्या ब्राह्मणानीं उपदेशिलें त्या अद्वितीय – अखंड – आणि सच्चिदानंदरूप अशा ब्रह्माप्रत त्वां स्वतः करून अनुभवात्मक ज्ञानानें जाणलें म्हणजे हे पंडुपुत्रा अर्जुना तूं आतांप्रमाणें पुनः मोहाप्रत पावणार नाहींस आणि त्या प्रकारचे ज्ञानानें ब्रह्मादि स्तंबपर्यंत सर्व भूतांप्रत आत्मनि म्हणजे देहेंद्रियादिक रूप उपाधिरहित जें महावाक्यांतील त्वंपदाचें लक्ष्य चिन्मात्र जीवस्वरूप त्याहून अनन्य म्हणजे भेदशून्य जो महावाक्यांतील तत्पदाचा लक्ष्य माया आणि तन्मूलक जें तिचें कार्यभूत जगत्कारणत्वादिक उपाधिस्वरूप तेणेंकरून रहित जो चिन्मात्रस्वरूप मी परमेश्वर त्याचे ठायीं पाहशील॥ या सर्व अंतर्यामी परमेश्वराचे स्वरूप

सांगण्याचा आरंभ करून या अंतर्यामी परमेश्वराहून भिन्न द्रष्टा-श्रोता-विज्ञाता-मंता-जीव नाहीं अशा अर्थाची जीवेश्वरभेदाचा निषेध करणारी श्रुति प्रमाण आहे॥ सर्वभूतांप्रत आत्मनि म्हणजे हीं मजमध्यें आहेत अशा प्रत पाहशील॥ अथो म्हणजे आणि मयि म्हणजे मी जो वासुदेव याचे ठायींच आहेत अशा प्रत पाहशील म्हणजे सर्वोपनिषदांत सांगितलें जें क्षेत्रज्ञ जो जीव आणि ईश्वर त्यांचें ऐक्य त्या प्रत पाहशील असा याचा अर्थ भाष्यांत केला आहे॥ ३५॥ जरी तूं सर्व पाप करणारांपेक्षां मोठा पापकरणारा असलास तरी मोक्षास प्रतिबंधक जो पुण्यपापरूप समुद्र त्या प्रत ज्ञानरूप नौकेनें तूं तरशील॥ ३६॥ जसा प्रदीप्त झालेला अग्नि काष्ठांस जाळून भस्म करतो त्याप्रमाणें ब्रह्मात्मसाक्षात्काररूप जें ज्ञान तद्रूप अग्नि संचित आणि क्रियमाण या कर्मां प्रत जाळून भ

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः॥ सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि॥ ३६॥
यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन॥ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा॥ ३७॥
न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते॥ तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विंदति॥ ३८॥
श्रद्धावान्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेंद्रियः॥ ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिमचिरेणाधिगच्छति॥ ३९॥

स्म करतो। प्रारब्ध कर्माचा क्षय भोगेंकरूनच शास्त्रांत सांगितला आहे॥ ३७॥ ज्ञाना सारखें पवित्र म्हणजे पावन किंवा शुद्धि करणारें दुसरें तप योग तीर्थादिक कांहीं नाहीं। तें ज्ञान समाधिरूप योगाभ्यासें करून किंवा निष्काम कर्मानुष्ठानें करून संसिद्ध म्हणजे ज्ञान प्राप्त होण्यास चित्तशुद्धि आदिक रूप योग्यता पावलेला जो पुरुष तो कालें करून म्हणजे चिरकालें करून पावतो॥ ३८॥ ज्या साधनीं मीं तें ज्ञान अव्यभिचारानें प्राप्त होतें तीं साधनें सांगतात॥ जो श्रद्धालु असून तत्पर म्हणजे आत्मपरायण आणि आत्मपरायण असतांही जितेंद्रिय असा जो तो ज्ञाना प्रत पावतो म्हणजे ज्ञानवान् होतो॥ आणि ज्ञान प्राप्त झाल्यानंतर लौकरच शांति म्हणजे विदेहकैवल्या प्रत पावतो॥ ३९॥

अज्ञ म्हणजे आत्मज्ञान रहित आणि अश्रद्दधान म्हणजे श्रद्धा नसणारा आणि संशयात्मा म्हणजे संशयी असा जो आहे तो नाश पावतो. परं-
तु जो अज्ञ आहे त्यास बोध करण्यास फार आयास लागत नाहीं. जो श्रद्धारहित आहे त्यास बोध करण्यास फार ... जो संशयात्मा
आहे त्यास बोध होणें असाध्यच आहे. कारण जे आपले मित्र स्नेही इत्यादि आहेत त्यांवरही - हे दुष्ट माझें नाश करितील अशा प्रकारच्या
शङ्का ज्यास संशय आहे त्यास हा लोक नाहीं आणि सर्वांस प्रमाण भूत जो वेद त्यावरही त्याच्या प्रामाण्याविषयीं त्यास संशय असल्यामु-
ळें त्यास परलोकही नाहीं ॥ आणि सर्वदा संशयानें व्यापल्यामुळें त्यास सुखही नाहीं या साठीं संशय धरूं नये ॥ ४०॥ आणि योगम्ह-
णजे - कर्मण्यकर्म यः पश्येत् - येणें करून जो ज्ञानरूप योग ... त्या करून फलत्याग केला म्हणून संन्यस्त म्हणजे टाकि-
लीं आहेत कर्में ज्याणें म्हणजे कर्मांचा किंवा फलांचा त्याग करणारा असा आणि ज्ञानानें ... संशय छिन्न म्हणजे नाश पावले आ-

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ॥ नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४०॥
योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयं ॥ आत्मवंतं न कर्माणि निबध्नंति धनंजय ॥ ४१ ॥
तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनाऽऽत्मनः ॥ छित्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥
इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

हेत - आत्मा देहच किंवा देहाहून भिन्न - देहाहून भिन्न असला तरी विभु म्हणजे महत्परिणामाचा व्यापक किंवा अल्पपरिणामाचा -
विभु असला तरी कर्ता भोक्ता किंवा अकर्ता - अभोक्ता - अकर्ता अभोक्ता असला तरी एक किंवा प्रतिशरीरीं भिन्न - भिन्न किंवा एक असला
तरी सगुण किंवा निर्गुण - इत्यादिक संशय ज्याचे असा जो आत्मवान् म्हणजे शमदमादि साधन युक्त त्याप्रत - हे धनंजया अर्जुना -
कर्में बद्ध करीत नाहींत ॥ ४१ ॥ तस्मात् याकारणास्तव अज्ञानापासून उत्पन्न झालेला हृत्स्थ म्हणजे बुद्धींतील जो हा संशय याप्र-
त ब्रह्मात्मज्ञानरूप जो खड्ग तेणें करून छेदून मोक्ष साधन जें सर्वांहून उत्तम ब्रह्मात्मापरोक्ष ज्ञान त्यास साधन जें निष्काम कर्म तें
कर आणि युद्धार्थ ऊठ ॥ ४२ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता यां रघुनाथशास्त्रिकृतभाषाविवृतौ चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

तृतीयाध्यायीं — लोकेस्मिन् द्विविधा निष्ठा — एणें करून एकच ब्रह्मनिष्ठा अधिकारिभेदानें ज्ञाननिष्ठा आणि कर्मनिष्ठा याप्रका रानीं दोनप्रकारची असें सांगण्यास आरंभ करून — नकर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते — एणें करून कर्मनिष्ठा ज्ञाननिष्ठेस अंग म्हणजे साधन आहे असें — कर्मण्येवाधिकारस्ते — इत्यादिकें करून सांगितलें॥ चतुर्थाध्यायीं ज्यांस अपरोक्ष ब्रह्मात्मत्वाचें ज्ञान झालें त्यांणीं केलेलें कर्म ज्ञानानें आत्म्यास अकर्तृत्व आल्यानें अकृतच होतें यास्तव त्यांणीं व्यर्थ लौकिक व्यापारात्मक चेष्टेप्रमा णें कर्म करावें किंवा सन्यास करावा असें त्यांविषयीं अनास्थेनें सांगितलें॥ आतां पुढें पंचम आणि षष्ठ या अध्यायांनीं अज्ञानी असून जो ज्ञानार्थी आहे त्याणें वैराग्य उत्पन्न होण्यापूर्वीं चित्तशुद्धी साठीं कर्मच करावें। वैराग्य उत्पन्न झालें म्हणजे वेदांतवि चारें करून ज्ञान उत्पन्न होण्यास प्रतिबंधक कर्मांचा विक्षेप नव्हावा या साठीं कर्मसन्यास करून ज्ञानयोगाचें अनुष्ठान करावें असें सांग तात॥ त्यांत चतुर्थाध्यायीं — त्यक्तसर्वपरिग्रहः — एणें करून सन्यास सांगितला आणि — छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत

अर्जुन उवाच॥ संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि॥
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितं॥१॥ श्रीभगवानुवाच॥

— एणें करून कर्म कर असें सांगितलें हें परस्पर विरुद्ध आहे। यांचें अनुष्ठान एककालीं मी एकट्यानें करण्यास — बसणें आणि उठणें — या दोन क्रियेचें एककालीं अनुष्ठान एके पुरुषानें करण्यास जसें दुर्घट आहे त्याप्रमाणें दुर्घट आहे असें मनांत आणून अ र्जुन प्रश्न करतो। हे पापाचें कर्षण म्हणजे नाश करणाऱ्या कृष्णा॥ ज्ञानार्थी जो मी या प्रत कर्मांचा सन्यास आणि योग म्हणजे कर्म या दोहों प्रत करण्यास पुनः सांगतोस हें विरुद्ध कसें सांगतोस॥ दोहींचें विरुद्ध अनुष्ठान आतां च मज्ञ सांगतोस असें नाहीं। वे द कर्ता जो तूं त्याणें वेदांतही पूर्वीं — हा ब्रह्मस्वरूप जो संन्याशांस प्राप्त होण्याचा लोक त्याची इच्छा करणारे जे ते प्रव्रज्या म्हणजे स न्यास करतात। ज्यांत सार नाहीं असा जो हा संसार या प्रत पाहून सार कोणतें तें पाहावें अशा इच्छेनें मोठें वैराग्याचा आश्रय ज्यां णीं केला आहे असे जे विरक्त ते विवाह न करतांच प्रव्रज्या म्हणजे सन्यास करतात — ब्राह्मण वेदाचें अनुवचन म्हणजे अध्ययन

तसाच यज्ञ तप दान इत्यादिक कर्मांनी याचर ब्रह्मस्वरूपानें ज्ञान व्हावें अशी इच्छा करतात म्हणजे ज्ञानेच्छा होण्यासाठीं कर्माचें अनु
ष्ठान करतात — अशा अर्थाच्या श्रुती ह्या परस्पर विरुद्ध सन्यास आणि कर्म हें तूं सांगितलें आहेस असें पुनः यापदानें सूचविलें ॥ वेदोक्त
दोन्ही आहेत तेव्हां दोन्ही प्रशस्त जरी आहेत तथापि यादोहोंत जें मला कल्याण कारक फार प्रशस्त असेल तें एक मला — हें चांगलें किं
वा हें चांगलें — असा संशय नरहण्याजोगें निश्चययुक्त सांग ॥ १ ॥ अर्जुनानें केलेल्या प्रश्नाचें सर्वज्ञ भगवान कृष्ण उत्तर सांगतात ॥ सन्यास
आणि कर्मयोग हे ज्ञानोत्पत्तीस साधन आहेत यामुळें दोन्हीही निश्चयस्कर म्हणजे उत्तम कल्याण करणारेच आहेत तथापि त्यांम
ध्यें कर्म सन्यासापेक्षां कर्मयोग विशिष्ट म्हणजे श्रेष्ठ आहे ॥ तात्पर्य ॥ चतुर्थाध्यायाचे शेवटीं जो मी — आतिष्ठोत्तिष्ठ भारत — ए
णें करून तुला कर्मयोग सांगितला तो देहादिकांहून आत्मा भिन्न आहे — देह आत्मा नव्हे — असें आत्मानात्म विवेक ज्ञान उत्पन्न
होऊन त्यास संसाराविषयीं किंवा देहादिकाविषयीं वैराग्य उत्पन्न झालें आहे असा जो ज्ञानयोगाचा अधिकारी त्याविषयीं सांगि

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ॥ तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

तला नाहीं ॥ देहादिक व आत्मा आहे — हा उत्पन्न होतो नाश पावतो — असा जो तूं किंवा तुझे सारखा दुसरा कोणी अविवेकी त्यास
देहात्मबुद्धीनें झालेला किंवा होणारा जो बंधुआदिकांचे नाशामुळें शोकमोह त्यामुळें झालेला जो पूर्वोक्त संशय त्याचा ज्ञान
रूप खड्गानें नाश व्हावयासाठीं कर्मानुष्ठानें करून चित्त शुद्धीचे द्वारा आत्मानात्म विवेक उत्पन्न होऊन वैराग्य व्हावें यासा —
ठीं कर्म कर असें सांगितलें ॥ कर्मानुष्ठानें करून चित्तशुद्धि वैराग्यादिक साधनानें आत्मतत्व ज्ञान झाल्यानंतर त्या ज्ञानाचा
परिपाक होऊन जीवन्मुक्ति स्वरवानुभव व्हावा यामार्गीं त्यास विक्षेप करणाऱ्या कर्मांचा सन्यास करावा असें पूर्वीं सांगितलें ॥ त्या
दोहोंमध्यें सन्यास हा प्रधान आहे । कर्मयोग अंग आहे । यामुळें कल्याणार्थ्यानें तो करावा किंवा हा करावा असा विकल्प होत नाहीं ॥ दोन्
ही साधनें स्वतंत्रपणानें परस्परांची अपेक्षा न करतां सारखीं असलीं तरच पूर्वोक्त विकल्प होतो । यास्तव ज्यास वैराग्यादिक नाहींत त्यास
चित्तशुद्धीचे द्वारा ज्ञान प्राप्त होण्यास सन्यासापेक्षां कर्मच प्रशस्त आहे । ज्यास चित्तशुद्धि द्वारा वैराग्यादिक प्राप्त होऊन आत्मतत्व

न झालें आहे त्यास ज्ञानपरिपाक जीवन्मुक्तिसुखादिकार्य कर्मापेक्षां सन्यासच श्रेष्ठ आहे ॥ २ ॥ हाच तात्पर्यार्थ कारण दाखऊन स्पष्ट क-
रून दाखवितात ॥ प्रारब्धकर्मवशेंकरून प्राप्त झालेले दुःखाचा जो द्वेष करीत नाहीं तसाच नष्ट झालेलें किंवा भावि म्हणजे पुढें होण-
रें सुखाची किंवा कर्मफलाची जो इच्छा करीत नाहीं असा जो वैराग्यशील तो केवळ ईश्वरप्रीत्यर्थ निष्काम कर्मानुष्ठानकालीं-
ही सन्यासीच आहे असें जाणण्यास योग्य आहे ॥ एणेंकरून ज्ञानास साधन जें सांख्य आणि योग यांस रागद्वेषादिकेंकरून-
राहित्यरूप साम्य सांगितलें । फळेंकरून साम्य पुढें सांगतील ॥ चित्ताचा स्वभाव विषयांकडे जाण्याचाच आहे या कारणामुळें दृ-
ढवैराग्य न होतां सन्यास केल्यानंतर विषयाभिलाषरूप रागादिक झाले तर सन्यासी पतन पावेल अशी संभावना आहे । रागद्वे-
षरहित असून कर्म करणाऱ्यास ती संभावना नाहीं या तात्पर्यानें सन्यासापेक्षां कर्मयोग विशिष्ट आहे असें पूर्वी सांगितलें । त-
थापि द्वंद्व म्हणजे सत्य जो अद्वितीय आत्मा आणि अनृत म्हणजे मिथ्याभूत देहेंद्रियादिक त्यांचें परस्पर तादात्म्याभिमानरू-

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ॥ निर्द्वंद्वो हि महाबाहो सुखं बंधात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥
सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदंति न पंडिताः ॥ एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विंदते फलं ॥ ४ ॥

प जें मिथुन तद्रहित तो निर्द्वंद्व म्हणजे वेदांतश्रवणादिकेंकरून सत्य आत्मा अनृत देहादिकांहून भिन्न आहे असा विवेक करणार
तो रागद्वेषास उत्पन्न करणारें जें अज्ञान किंवा त्यापासून झालेलें देहात्मादि ज्ञान त्याचा विवेकरूप ज्ञानानें नाश झाल्यामुळें सुखें
करून म्हणजे कर्म करण्याच्या आयासावांचून केवळ ज्ञानेंकरूनच बंधापासून मुक्त होतो ॥ त्यास कर्म करण्याची अपेक्षा नाहीं
॥ अथवा । मिथुनापासून उत्पन्न होतो अशा अर्थाच्या श्रुतीचे प्रमाणावरून द्वंद्व म्हणजे स्त्रीपुरुष याचें मिथुन तद्रहित जो तो निर्द्वंद्व म्हणजे
स्त्रीचा त्याग करणारा संन्यासी तो कुटुंबभरणादिकांच्या आयास नसल्यामुळें सुखेंकरून बंधापासून मुक्त होतो असाही कोणी अर्थ करता-
त ॥ यांचे व्याख्यापक्षीं पुढील श्लोकांतील सांख्यशब्दाचा जरी मुख्यार्थ - ज्ञाननिष्ठा - आहे तथापि लक्षणेंकरून ज्ञाननिष्ठेस अंग म्ह-
णजे वेदांतश्रवणादि द्वारा साधनभूत सन्यास असा अर्थ करावा लागेल । सन्यासपक्षीं पूर्वोक्तरीतीनें पतन संभावना आहे कर्मयोगप-

क्षीं अनुष्ठानायास आहे तेव्हां दोहोंतून प्रशस्ततर श्रेयस्कर कोण अशी पुनः जिज्ञासा होईल व अशी शंका होईल तर त्याविषयीं फल करून दोघां-
चें साम्यच आहे असें सांगतात ॥ साधनभूत आणि फलभूत असे दोन प्रकारचे सांख्य आणि योग आहेत ॥ वेदांतश्रवण द्वारा [illegible]
त्मक अंतःकरणवृत्तिरूप आत्मतत्वज्ञानास साधनभूत जो कर्मसंन्यास त्यास साधनभूत योग म्हणावें ॥ चित्तशुद्धीचे द्वारा आत्मतत्वज्ञानास केव-
ल ईश्वरोद्देशें करून निष्काम संध्यावंदन अग्निहोत्रादिक कर्मानुष्ठान करणें यास साधनभूत योग म्हणावा ॥ संख्या सम्यक् ख्याति र्संख्या भावे - असें सांख्य
शब्दाचा अर्थ करते वेळेस यास्कानीं सांगितलें आहे यावरून सम्यक् म्हणजे आत्मस्वरूपाहून अभिन्नत्वें करून ख्यायते म्हणजे प्रकाशित
होतें परमार्थतः सच्चिदानंदात्मक ब्रह्मवस्तु जीणे करून ती संख्या म्हणजे स्थूलसूक्ष्म कारण प्रपंचाचा अद्वैतब्रह्मात्म्याचेच ठाईं प्रविला-
पकरून म्हणजे आत्म्याचे अज्ञानानें आत्म्याचे ठाईं कल्पिलेल्या पूर्वोक्त सर्व प्रपंचाचा भ्रमाधिष्ठानभूत आत्मस्वरूपापेक्षां निराळी
तात्विक सत्ता नाहीं - सर्व प्रपंच मिथ्याच आहे - अशा निश्चयानें वेदांतश्रवणादिकें करून झालेला जो अखंडब्रह्मात्मापरोक्षरूप अं-
तःकरणवृत्ति तीस वेदांतश्रवण द्वारा साधन जो संन्यास तो सांख्य - अशा सांख्य शब्दाचे विग्रहानें संन्यास हा सांख्य शब्दाचा अर्थ होतो
॥ हे साधनभूत जे सांख्य आणि योग त्यांचें रागद्वेषराहित्यानें साम्य म्हणजे एकत्वच आहे असें पूर्वी सांगितलें ॥ या जन्मीं किंवा जन्मांतरीं अ-
नुष्ठान केलेले निष्काम कर्मानीं चित्तशुद्धि झाल्यामुळें विक्षेपकरणाऱ्या कर्माचा त्यागरूप संन्यास करून वेदांतश्रवणादिकानें झालेल्या-
पूर्वोक्त ब्रह्माकार अंतःकरणवृत्तीस फलभूत सांख्य असें म्हणावें ॥ प्रमाणवृत्ति - विपर्ययवृत्ति - विकल्पवृत्ति - निद्रावृत्ति आणि स्मृति अशा
पांच चित्त म्हणजे अंतःकरण याच्या वृत्ति आहेत। त्यांचा पूर्वोक्त यमनियमादिक अष्टांग साधनांहीं करून जो निरोध म्हणजे आत्मस्वरूपा-
चे ठाईं लय योगशास्त्रांत सांगितला आहे हा मुख्य म्हणजे फलभूत योग आहे ॥ जसें तटाकादिकांतील उदक पन्हळीचे द्वारानें तटा-
कादिकाचे पुढें केलेलें जें चतुष्कोण वर्तुल त्रिकोणादिक क्षेत्र त्यांत जाऊन त्या क्षेत्राचे आकाराप्रमाणें होतें तसें तैजस अंतःकरण प्र-
त्यक्ष म्हणजे इंद्रियें आणि अनुमान शब्दादिक जीं प्रमाणें म्हणजे ज्ञानाला उत्पन्न करणारीं साधनें आहेत त्यांचे द्वारा विषयाप्रत जा-
ऊन तदाकारच होतें। त्या आकारास प्रमाणवृत्ति म्हणावें किंवा यथार्थ ज्ञान म्हणावें ॥ शुक्तिकादिकांवर - हें रजत म्हणजे रुपें - अ-

से जें भ्रांतिज्ञान होतें त्यास विपर्ययवृत्ति म्हणावें॥ पुढें एकाउंच पदार्थ पाहून त्याचा जो विशेष म्हणजे हस्तपादादिक अवयव किंवा शाखा मुळें यांचा निश्चय झाल्यामुळें – हा स्थाणु म्हणजे वृक्ष आहे किंवा पुरुष आहे – असें जें संशयात्मक ज्ञान त्यासही विपर्ययच म्हणावें॥ शशशृंग-वंध्यापुत्र – असा शब्द ऐकिल्यानें जो पदार्थ नाहीं असा निश्चय असला तरी त्याचें जें ज्ञान होतें त्यास विकल्प असें म्हणावें॥ हें ज्ञान नाहीं तर शब्दप्रयोग बोलणारा करणार नाहीं। कारण शब्दप्रयोगाला अर्थज्ञान पाहिजे आणि हा वंध्यापुत्र आहे म असें ऐकून श्रोत्यांस जो बोध येतो तो एणार नाहीं यास्तव त्या शब्दापासून असें ज्ञान होतें असें म्हटलें पाहिजे परंतु त्यांतील अर्थ बाधित म्हणजे – हा नाहीं – असा निश्चित असतो॥ पूर्वोक्त ज्या प्रमाणादि वृत्ति त्यांच्या अभावास हेतुभूत असें जें तम तदाकार जी वृत्ति तीस निद्रा म्हणावें॥ ती निद्रारूप वृत्ति निद्रेपासून उठलेल्याच्या मी एवढा वेळ मूढ होऊन निजलों होतों – कांहीं जाणत नव्हतों – अशा स्मृतीवरून आहे असें म्हट-

यत् सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते॥ एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति॥५॥

लें पाहिजे॥ स्मृति लोकांत प्रसिद्धच आहे॥ याफलमत सांख्य आणि योगाचें एकच फल आहे असें फलतः साम्य म्हणजे एकत्व असतां हे सांख्य आणि योग मोक्ष होण्यास परस्पराची अपेक्षा न करतां स्वतंत्रपणानें साधन आहेत असें बाल म्हणजे अज्ञानी बोलतात पंडित म्हणजे यांचा पूर्वोक्त विवेक जाणणारे बोलत नाहींत। याविषयीं हेतु सांगतात॥ या दोघांतून एकाचाही आश्रय करणारा किंवा उत्तम अनुष्ठान करणारा आहे तो दोघांचेही निर्विकल्पक सच्चिदानंदाद्वितीय ब्रह्मात्मरूपानें स्थितिरूप मोक्ष फलाप्रत पावतो॥ ४॥ ॥ तेंच स्पष्ट करून दाखवितात॥ सांख्य ज्या मोक्षपदाप्रत पावतात त्याच पदाप्रत योगीही पावतात॥ योग ज्यास आहे तो योग असा अर्शादित्वास्तव अच् प्रत्यय करावा म्हणजे सांख्य आणि योग या शब्दांचा ज्ञानी आणि योगी असा अर्थ होतो॥ याप्रमाणें स्वरूपतः आणि फलतः पूर्वोक्त सादृश्यानें सांख्य आणि योग एकच म्हणजे मोक्षरूप एकेच फलास साधन आहेत असें जो जाणतो तोच ज्ञाता असें म्हणावें॥ ५॥

सांख्यांस आणि योग्यांस मोक्षसाधनत्व जें सांगितलें तें परस्परांची अपेक्षा करून आहे किंवा अपेक्षा न करून आहे ॥ पहिले पक्षीं
सर्व मोक्षार्थीस संन्यास केला पाहिजे असें होतें। असें असेल तर मग प्रथमच सर्वांनीं संन्यास करावा ॥ दुसरे पक्षीं एकेच मोक्षप्राप्तीस सां-
ख्य आणि योग हे परस्पर निरपेक्ष दोन्ही समान मार्ग आहेत असें होतें मग समान मार्ग आहेत असें अज्ञानी बोलतात असें कसें म्हटलें
आणि जर समान मार्ग आहेत तर — आत्मज्ञानानेंच मोक्षाप्रत पावतो ज्ञानावांचून दुसरा मार्ग मोक्षास नाहीं अशा अर्थाच्या श्रुती-
शीं विरोध येईल अशी शंका होईल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ हे महाबाहो अर्जुना। संन्यास म्हणजे कर्मसंन्यास किंवा सर्व द्वैत प्रपंचाचा उत्तम प्र-
कारें करून न्यास म्हणजे वेदांतश्रवणादिकानें मिथ्यात्वबुद्धि करून अद्वैत ब्रह्मात्म साक्षात्काररूप अंतःकरणवृत्तिरूपात्म तत्वज्ञानज्या
स नैष्कर्म्य ही म्हणतात तो — अयोगतः म्हणजे पूर्वोक्त साधनभूत आणि फलभूत योगाचे अनुष्ठानावांचून प्राप्त होण्यास दुःखम् म्हणजे
अशक्य आहे ॥ तात्पर्य ॥ ज्ञाननिष्ठाप्राप्त होऊन जीवन्मुक्तिरूप स्वार्थ किंवा श्रवणादिद्वारा ज्ञाननिष्ठा प्राप्त होण्यासाठीं जो संन्यास क-

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ॥ योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

रावयाचा तो क्रमानें विद्वत्संन्यास किंवा विविदिषा संन्यास — कर्मयोगानें चित्तशुद्धि व्हावयाची नी कर्मयोग न केल्यानें न झाली तर
ज्ञाननिष्ठा व प्राप्त होत नाहीं यामुळें व्यर्थच आहे यास्तव चित्तशुद्धीसाठीं प्रथम साधनभूत कर्मयोगच केला पाहिजे। कर्मयोग
करणारा चित्तशुद्धीचे द्वारा ज्ञाननिष्ठेप्रत पावून लौकरच संन्यासानें जीवन्मुक्तिरूप ब्रह्मात्मानंदात्मक स्फुरणाप्रत अनुभवि-
तो। यास्तव जो अशुद्ध चित्त आहे त्याणें चित्तशुद्धि होण्यापूर्वीं संन्यास न करतां कर्मयोगच केला पाहिजे। पूर्वोक्त निर्विकल्पक
समाधिरूप जो चित्तवृत्तिनिरोधस्वरूप फलभूत योग तोही वेदांताचे श्रवण करून महावाक्यापासून जो मोक्षसाधन ब्रह्मात्म-
साक्षात्कार व्हावयाचा त्यास साधनच आहे। यास्तव तोही तत्वज्ञानाचे द्वारानेंच मोक्षसाधन आहे स्वतंत्र साधन नाहीं यामुळें
पूर्वोक्त श्रुतीशीं विरोधही नाहीं ॥ शांत म्हणजे बाह्येंद्रियाचा निग्रह करणारा — दांत म्हणजे मनाचा निग्रह करणारा — उपरत म्ह-
णजे वैराग्यशील किंवा संन्यासी — तितिक्षु म्हणजे शीतोष्णादिक द्वंद्वांचे सहन करणारा — असा जो अधिकारी तो समाहित

म्हणजे पूर्वोक्त निर्विकल्पक समाधिस्थ होऊन नंतर मनाचें गई न आत्म्याप्रत पावतो म्हणजे अद्वितीय ब्रह्मात्म साक्षात्कार रूप मनोवृ
त्ति स्वरूपतत्त्वज्ञान वानृ होतो अशा अर्थाच्या श्रुतींत पूर्वोक्त फलभूत समाधि रूपयोगास तत्त्व साक्षात्काराचें साधनत्व सांगितलें आ
हे॥ त्याचें तात्पर्य असें आहे कीं - ब्रह्म सच्चिदानंद रूप आहे - असें श्रुतींत सांगितलें आहे तें ब्रह्म जीवाचें स्वरूपच आहे असें वे-
दांतांतील महावाक्यापासून गुरूपासून श्रवण करून जन्मांतरीय पुण्यपरिपाकानें चित्तशुद्ध होऊन ज्याचे अंतःकरणांतील स
र्व असंभावना आणि विपरीतभावना गेल्या आहेत त्यास महावाक्याचे एकवार उपदेशापासूनच ब्रह्मात्मसाक्षात्कार होतो॥
प्रतिबंधक पापादिकामुळें ज्याच्या असंभावना आणि विपरीतभावना गेल्या नाहींत त्यास महावाक्यापासून प्रथम परोक्षब्रह्मा
त्मतत्त्वज्ञान होतें। तें प्रस्तावनेंत सांगितलें स्वरूपाचे एकवार श्रवणानें किंवा श्रवणाचे आवृत्तीनें होतें। नंतर प्रस्तावनेंत जीं मन
न निदिध्यासनाचीं स्वरूपें संक्षेपानें सांगितलीं आहेत त्यांचें एकवार किंवा वारंवार अनुष्ठानानें असंभावना आणि विपरीत
भावना जाऊन त्या श्रवण मनन निदिध्यासनाचे साधनानें महावाक्यापासून ब्रह्मात्मापरोक्ष ज्ञान होतें। या श्रवण मनन निदि
ध्यासनादिकाचे अनुष्ठानानें बुद्धीचे मंदत्वास्तव किंवा उपदेशकरणाऱ्या गुरूचें निरंतर सांनिध्य नसल्यामुळें ब्रह्मात्मत-
साक्षात्कार होण्यास जे असमर्थ आहेत त्यांस त्यांची कर्मानुष्ठानें चित्त शुद्धि झाल्यानंतर गुरु शास्त्रांवर श्रद्धा उत्पन्न होऊ
न गुरूपासून - ब्रह्म सच्चिदानंद अद्वितीय स्वरूप आहे - असें परोक्षत्वें करून जाणून नंतर गुरूनें सांगितल्या मार्गानें
तें ब्रह्म मीच आहे - अशी जी अंतःकरणवृत्तीचा निरंतर तदाकार प्रवाहरूप उपासना तिचे अभ्यासरूप अनुष्ठानानें तीउ
पासना परिपक्व झाली म्हणजे पूर्वोक्त यमादिक साधनांनी हळू हळू निर्विकल्प आत्म्याविषयीं चा समाधि होतो नंतर त्या समाधींत किंवा समाधीनीं अखं
ड सच्चिदानंदाद्वय आत्मस्वरूपाचा वारंवार अनुभव झाला म्हणजे जें सच्चिदानंदाद्वितीय स्वरूप ब्रह्माचें लक्षण श्रुतींत सांगितलें आहे तेंच-
स्वरूप आत्म्याचें समाधींत अनुभवास येतें। यास्तव आत्मा ब्रह्मच असावा - आत्मस्वरूपाहून ब्रह्म निराळें नसावें - अशी ब्रह्मा
त्मैक्याची संभावना होऊन नंतर गुरूपदिष्ट महावाक्यरूप प्रमाणावरून मोक्षास साधनभूत ब्रह्मात्मापरोक्षज्ञानरूप निर्विका

साक्षात्कार होतो ॥ याच तात्पर्यानें कोणास योग असाध्य म्हणजे योगद्वारा तत्त्वनिश्चय असाध्य आहे। कोणास श्रवण मनन निदिध्या-
सन द्वारा तत्त्वनिश्चय असाध्य आहे। यास्तव हे सांख्य योगरूप दोन मार्ग अधिकारि भेदानें परमेश्वरानें सांगितले असें वासिष्ठ रामाय-
णांत रामास वसिष्ठानीं सांगितलें आहे ॥ ब्रह्मतत्त्वाच्या उपासनेनें निर्विकल्पक समाधि होऊन त्याचे सहायानें अपरोक्ष ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञा-
न होऊन मोक्ष होतो असें आहे तर ती उपासना सर्ववेदांतील एकच आहे यास्तव सर्ववेदांत उपासनाप्रकरणीं जेथें जेथें जे जे विधेय
म्हणजे भावरूप गुण आणि निषेध्य म्हणजे अभावरूप गुण ब्रह्माचे सांगितले आहेत त्या सर्व गुणांचा उपसंहार म्हणजे ते सर्व गु-
ण उपासनेंत आणून विज्ञान-आनंद-नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्त-सत्य-निरंजन-विभु-एक-प्रत्यक् म्हणजे अंतरात्मस्वरूप असे जे
भावरूप ज्ञानानंदादि गुण तसेच जे-स्थूल नव्हे-अणु नव्हे-ह्रस्व नव्हे-दीर्घ नव्हे-आणि जे-अदृश्य-अग्राह्य-अशब्द-अस्पर्श-
अरूप-आणि अव्यय म्हणजे नाशरहित असे जे अस्थूलत्वादिक अभावरूप गुण त्याणी जे उपलक्षित म्हणजे व्यवहारदृष्टीनें हे पृथक्
गुण भासले तरी ते गुण परमार्थदृष्टीनें त्याहून निराळे सत्तेने नाहींत असें जें ब्रह्म तें चमी आहे असी करावी म्हणोन वेदव्यासानी ब्रह्म-
सूत्रांत तृतीयाध्यायीं सांगितलें आहे आणि महावाक्यापासून होणाऱ्या ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानाचा हिमी ब्रह्म आहें असाच आकार आहे ते-
व्हां तत्त्वबोध आणि ब्रह्मतत्त्वोपासना यांचा स्वरूपतः भेद नाहीं आणि तत्त्वज्ञानानें ब्रह्मात्मभावरूप मोक्ष व्हावयाचा तें फळ उपास-
नेचे दृढत्वानें आत्म्यास ब्रह्मत्व प्राप्त होईल तेव्हां फलतः ही भेद नाहीं तेव्हां मग उपासनेनंतर समाधि आणि त्याचे सहायानें म-
हावाक्यापासून तत्त्वबोधक शास्त्र पाहिजे जर उपासनेपासूनच मोक्ष मानल्यातर तत्त्वज्ञानाशिवाय मोक्ष साधन दुसरा मार्ग नाहीं
असा श्रुतीचा विरोध कसा जाईल अशी शंका करूं नये कारण तत्त्वबोध वस्तुतंत्र आहे म्हणजे परमार्थतः वस्तु जसें असेल तसें-
च प्रमाणापासून यथार्थ ज्ञान जें होतें तद्रूप बोध आहे आणि उपासना कर्तृतंत्र आहे म्हणजे मध्यें दुसरे पदार्थाकार वृत्तीचा प्रवेश
न होतां उपास्य निर्गुण किंवा चतुर्भुज चतुर्मुख पंचमुख मूर्तिस्वरूपाकार अविच्छिन्न अंतःकरणवृत्तिप्रवाहरूप उपासना पुरुषा-
नीं आपले इच्छेप्रमाणें करण्यास किंवा न करण्यास किंवा अन्यथा म्हणजे एक मूर्तीची उपासना करणें असल्यास तेंउपासना करावयाची तें स्वरूप सोडून दुस-

रे स्वरूपानें उपासना करण्यास शक्य आहे। बोधन साना ही। कारण बोधाची सामग्री मिळाली म्हणजे बोध मला न व्हावा अशी इच्छा असली तरी
तो होण्यास राहणार नाहीं आणि प्रमाणापासून बोध जो होईल तो जसें वस्तु असेल तसाच होईल आणि उपासना तर प्रयत्न साध्य आहे तेव्हां उपा
सना मला न करो अशी इच्छा असली तर तीविषयीं उपासना मला असावी अशी इच्छा होणार नाहीं यास्तव उपासनेच्या इच्छेनें होणारा जो प्रय
त्न तो न झाल्यामुळें होणार नाहीं असा उपासनेचा आणि बोधाच्या स्वरूपाचा भेद आहे। आणि उपासना ही केवल मनाचे वृत्तिरूप आहे।
मन जसें चिंतन करील तशी वृत्ति होते यामुळें ती वृत्ति ज्ञानरूप जरीं असली तरी तें यथार्थ ज्ञान न व्हे यामुळें तें अज्ञाननिवृत्तिरूप का
र्य क्षम होत नाहीं। जसें विधुर पुरुष निरंतर मनांत स्त्रीचें चिंतन करीत असतां चिंतनाचे अभ्यासानें त्याचे मनांत स्त्रीचा मनोवृत्तिरू
प साक्षात्कार जरी झाला तरी तो यथार्थ नव्हे यामुळें कार्यक्षम होत नाहीं। प्रमाणापासून झालेलें जें मनोवृत्तिरूप ज्ञान तेंच यथार्थ
ज्ञान कार्यक्षम होतें आणि उपासनेमुळें जें ब्रह्मत्व प्राप्त झालें तें जोंपर्यंत उपासना आहे तोंपर्यंतच राहतें। उपासना नाहींशी झाली म्ह
णजे नाहींसें होतें। यास्तव उपासनेनें प्राप्त आलेला जो ब्रह्मभाव तो वास्तविक मोक्ष न व्हे। ज्ञानानें ब्रह्मस्वरूप तः जीवास उत्पन्न हो
त नाहीं परंतु आपण ब्रह्मस्वरूप असतांही अज्ञानानें आपले ब्रह्मस्वरूपाचें जें आवरण होऊन आपणास जीवत्व संसारित्वादि
कांचा भ्रम झाला तो ज्ञानानें अज्ञान नाश पाऊन नाहींसा होतो आणि आपलें वास्तविक ब्रह्मस्वरूप प्रकाशित होतें यास्तव ज्ञानानें अ
भिव्यक्त म्हणजे जाणविलेलें आपलें वास्तविक ब्रह्मस्वरूपाचा ज्ञान नाश झाला तरी नाश होत नाहीं॥ उपासकाला ही वास्तविक ब्र
ह्मता आहे असें म्हणाल तर जे मूढ किंवा पशुपक्षी यांस वास्तविक ब्रह्मता नाहीं कीं काय। त्यांस वास्तविक ब्रह्मता असली तरी
ती विषयीं त्यांस अज्ञान आहे यामुळें ती त्यांच्या मोक्षस्वरूप पुरुषार्थास उपयोगी नाहीं असें म्हणाल तर अज्ञाननाश कज्ञा
न न झालें तर उपासकांस ही अज्ञान आहेच तेव्हां त्यांची ही ती वास्तविक ब्रह्मता पुरुषार्थास उपयोगी नाहीं। जर मी ब्रह्म आहें
असा उपासनात्मक ज्ञान भ्रम आहे तर तें भ्रमात्मक ज्ञान समाधीचे द्वारानें तरीं वास्तविक मोक्षास साधन कसें होईल अशी शं
का करूं नये। उपासनात्मक ज्ञान जरीं भ्रमरूप आहे तथापि तो संवादिभ्रम आहे विसंवादिभ्रम नव्हे। ज्या भ्रमापासून इष्ट वस्तु

चा लाभ होतो त्यास संवादिभ्रम असें म्हणावें। ज्यापासून इष्ट वस्तूचा लाभ होत नाहीं त्यास विसंवादिभ्रम म्हणावें॥ याचें उदाहरण।
एके घरांत दीपाची प्रभा ज्यांतून बाहेर रत्नाकार वर्तुल पडावी असा पदार्थ दीपाचे आड ठेवून त्याचे आंतले प्रदेशीं दीप ठेविला त्याची प्र-
भा त्या आड ठेवलेले पदार्थाचे बाहेर वर्तुळ रत्नाकार पडली आहे तशीच दुसरे घरांत रत्नाची प्रभा ज्यांतून रत्नाचे आकारप्रमा
णें दीपाची प्रभा पडावी असा पदार्थ रत्नाचे आड ठेवून त्याचे आंतले प्रदेशीं रत्न ठेविलें त्याची प्रभा त्या आड ठेवलेल्या पदार्थाचे बाहेर दी
पप्रभेचे आकाराप्रमाणें पडली। त्या दोन्हीं प्रभेप्रत दुरून पाहून - हे मणीच आहेत - अशी बुद्धि होऊन एक पुरुष मणीचे प्रभेकडे धा
वला आणि एक पुरुष दीपाचे प्रभेकडे धावला। त्या दोघांचीही त्या प्रभांचे ठायीं - हा मणि - हा मणि - अशी बुद्धि म्हणजे ज्ञान भ्रमच आहे -
तथापि मणिप्रभेवर मणीचे भ्रमानें जो तिकडे धावत गेला त्यास मणीचे जवळ गेल्यामुळें मणीवर वस्तूंचा संबंध होऊन त्यापासू
न दुसरेंच यथार्थ वस्तूपासून मणीचें ज्ञान होऊन मणीचा लाभ होतो याकरितां त्याचा प्रथम भ्रम संवादी आहे। दीपप्रभेकडे जो मणिबुद्धीनें
धांवला त्यास मणीचा लाभ होत नाहीं याकरितां त्याचा विसंवादिभ्रम आहे॥ तसेंच कोणी एका प्रदेशीं धूमाप्रमाणें धुकें होतें त्यावरून धूम आ
हे - असें भ्रमात्मक ज्ञान होऊन त्यापासून येथें वन्हि आहे असें अनुमानिक ज्ञान होऊन वन्हिबुद्धीनें तेथें गेल्यावर यदृच्छेंकरून तेथें
वन्हि होता तो त्यास प्राप्त झाला। हेंही संवादिभ्रमाचें उदाहरण आहे। तसेंच गोदावरीचे उदकावर - हें भागीरथीचें उदक आहे - असा
भ्रम होऊन शरीरशुद्धीसाठीं त्याचें प्रोक्षण केलें तर अभीष्ट शुद्धि प्राप्त होते हेंही संवादिभ्रमाचें उदाहरण आहे॥ याप्रमाणें प्रत्यक्ष म्ह
णजे इंद्रियापासून होणारे - तसेंच अनुमानापासून होणारे - तसेंच शब्दापासून होणारे जे संवादिभ्रम त्यांचीं पृथक् उदाहरणें आहेत
॥ त्याप्रमाणें मणीचे भ्रमाचे दृष्टांतप्रमाणें उपासनात्मक संवादिभ्रमानें निर्विकल्प समाधींत आत्म्याचें वास्तविक सच्चिदानंदात्मक स्वरू
पाचा साक्षात्कार होऊन पूर्वोक्त रीतीनें महावाक्यापासून ब्रह्मात्मापरोक्षज्ञानरूप यथार्थबोध होऊन मोक्षप्राप्तिरूप इष्टफलप्राप्त-
होतें असें म्हटल्यानें कांहीं विरोध नाहीं॥ याप्रमाणें योगयुक्त जो मुनि म्हणजे पूर्वोक्त सन्यासी तो नचिरेण म्हणजे गुरुपासून महावा
क्यार्थाचे श्रवणानेंच लौकर तत्त्वज्ञान होऊन ब्रह्मस्वरूप मोक्षाप्रत पावतो॥ केवळ सन्यासी मोक्षाप्रत पावत नाहीं याच तात्पर्या

नें – नचसंन्यसनादेवसिद्धिं समधिगच्छति – असें म्हटलें आहे ॥ ६ ॥ कर्मयोगानें चित्तशुद्धि होऊन ज्ञानप्राप्त झालें तरी ज्ञानोत्तर केले-
लि कर्मानें मोक्षास प्रतिबंध होईल अशी शंका होईल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ योग म्हणजे पूर्वोक्त चित्तवृत्तीनिरोधरूप निर्विकल्पक समाधि
तेणे करून युक्त अतएव विशुद्ध म्हणजे वृत्तिसारूप्यरूपदोषरहित आहे असंग चैतन्यस्वरूप आत्मा ज्याचा असा अतएव जिंकि-
लीं आहेत आत्मा म्हणजे शरीर आणि इंद्रियें ज्यानें असा। तात्पर्य ॥ त्रिगुणात्मक अंतःकरणाच्या – शांत – घोर – मूढ अशा सत्वरजतमोगुणाप-
मून उत्पन्न झालेल्या सात्विक – राजस – आणि तामस अशा वृत्ति उत्पन्न होतात। वैराग्य – क्षमा – औदार्य – या शांतवृत्ति। तृष्णा – स्नेह – राग
लोभ – इत्यादिक घोरवृत्ति। मोह – भय इत्यादिक मूढवृत्ति। या वृत्तीचे ठाईं अंतःकरणसमीपस्थ – असंग – आणि चैतन्यस्वरूप अशा आ-
त्म्याचा प्रतिबिंब झाला म्हणजे स्फटिकमणी सरक्त जपाकुसुमाचे संन्निधानानें जसें रक्तसादृश्य येऊन – हा रक्त स्फटिक आहे – अ-
शा व्यवहारास जसा तो योग्य होतो किंवा मलिन दर्पणामध्यें मुखाचा प्रतिबिंब झाला म्हणजे – मुख मलिन आहे – असा भ्रम होऊ-
न शोक करण्यास जसें तें पात्र होतें त्याप्रमाणें असंग चैतन्यरूप आत्म्यास त्या वृत्तीचें सारूप्य म्हणजे सादृश्य प्राप्त होऊन जेव्हां
समाधि नाहीं तेव्हां तो आत्मा त्या वृत्तींवरील धर्माचा आपणावर आरोप करून घेऊन – मी शांत आहें – दुःखी आहें – अशा व्यवहारास
आस्पद म्हणजे योग्य होतो ॥ निर्विकल्पक समाधीनें सर्व वृत्तींचा निरोध होऊन त्या वृत्ति जेव्हां आहेत त्याकाळीं वृत्तींचे धर्म आपले वरा
हणारा जो आत्मा त्याची – हा आत्मा विभु – उत्पत्तिरहित – जरामरणरहित – आणि अभय – आहे इत्यादिक जें श्रुतींत आत्म्याचें स्वरू-
प सांगितलें आहे त्या स्वरूपानें स्थिति असते असें योगशास्त्रांत सांगितलें आहे त्याप्रमाणें पूर्वोक्त विशुद्धात्मा एणेकरून महावा-
क्यांतील त्वं या पदाचा अर्थ सांगितला ॥ आतां त्याशीं महावाक्यांतील तत्पदार्थाचा अभेद सांगतात ॥ कडीं – तोडे – कुंडलें – इत्यादि-
कांचा आत्मा म्हणजे स्वरूप जसें त्याचें उपादानकारण सुवर्ण आहे त्याप्रमाणें सर्व भूतें ब्रह्मादि स्तंबपर्यंत चेतन आणि आकाशा-
दिक जे अचेतन पदार्थ त्या सर्वांचा आत्मभूत म्हणजे कारण वास्तव स्वरूपभूत किंवा त्यांहून भिन्न नव्हे असा आहे आत्मा
म्हणजे देहेंद्रियमनोबुद्धींचें साक्षी आणि प्रत्यक् म्हणजे अंतरात्मस्वरूप ज्याचें असा। कथाचें स्वरूप म्हणजे सत्ता उपादान-

कारणाहून भिन्न नाहीं। जसें घट-शराव म्हणजे परळ-रांजण यांचें स्वरूप मृत्तिकेहून किंवा कडीं-तोडे-कुडक्या यांचें स्वरूप सुवर्णाहून निराळें नाहीं। असा जो तो सर्वांचा प्रत्यगात्मा म्हणजे अंतरात्माच आहे यास्तव कर्म करीत असतांही म्हणजे देहेंद्रियादिकांनीं केलेले कर्म कर्तृत्वादिकाच्या अज्ञानदृष्टीनें त्यावर लोकांनीं व्यवहार करण्यास पात्र असतांही आत्मा असंग-देहेंद्रियादिकाहून निराळा त्याचा साक्षी आहे असा आत्मतत्त्वज्ञानानें त्याचें कर्तृत्व बाधित झाल्यामुळें रज्जूवर अज्ञानानें भासलेला सर्प रज्जूचे यथार्थ ज्ञानानें-हा सर्प नव्हे-असा बाधित झाला म्हणजे जसा बाधक होत नाहीं तसा त्या बाधित कर्मकर्तृत्वानें न लिप्यते म्हणजे बंध पावत नाहीं। लोकदृष्ट्या त्यावर भासलेलें कर्म त्यास बाधा करीत नाहीं असें तात्पर्य॥ सर्व जें ब्रह्मादिक चेतनाचेतन त्यांचा आत्मभूत म्हणजे अंतरात्मभूत आहे आत्मा म्हणजे स्वरूप ज्याचें असा सर्वभूतात्मभूतात्मा या पदाचा अर्थ करून जीवाचा आणि ईश्वराचा अभेद शब्दावरूनच सिद्ध होतो असें व्याख्यान या पदाचें कोणी करतात परंतु त्या व्याख्यानांत सर्वभूतात्मा म्हणजे सर्व जीं चेतनाचेतन भूतें त्यांचा आ

योग युक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेंद्रियः॥ सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते॥७॥

त्मा असा अर्थ केला तरी जीवेश्वराचा अभेदरूप जो त्याच्या व्याख्यानाचा अर्थ त्याचा बोध होतो यामुळें आत्मभूत हें पद व्यर्थ होईल। सर्वभूत म्हणजे सर्व अचेतन स्वरूप आणि आत्मभूत म्हणजे चेतन स्वरूप असा आहे उपादानकारण आत्मा म्हणजे स्वरूप ज्याचें असा अर्थ करून जीवांस उपादानकारण ईश्वर आहे यास्तव तो त्याहून भिन्न नाहीं अभिन्नच आहे या अनुमानाचे द्वारा जीवेश्वराचा अभेद या व्याख्यानापासून समजतो असेंही कोणी याची व्याख्या करतात। यांचे व्याख्येंत ही सर्वभूत म्हणजे सर्व चेतनाचेतन स्वरूप आहे आत्मा म्हणजे स्वरूप ज्याचें असा सर्व पदांचा संकोच करून अर्थ केला म्हणजे त्यांचे व्याख्यानाचा विवक्षित अर्थ लब्ध होतो यामुळें त्यांचे व्याख्यानांत ही आत्मभूत या पदास वैयर्थ्य येतें आणि सर्व पदांचा संकोच करून जर व्याख्यान केलें तर त्याचा जो विवक्षित अर्थ तो सर्व म्हणजे अचेतन आणि आत्म म्हणजे चेतन तद्भूत म्हणजे तत्स्वरूप आहे आत्मा म्हणजे स्वरूप ज्याचें असा अर्थ त्या पदाचा केला म्हणजे सर्वात्मभूतात्मा एणें करूनच लब्ध होतो यामुळें प्रथम भूतपद ही व्यर्थ होतें॥ असे हे सर्वभूतात्मभूतात्मा-

त्या पदाचे मतभेदानें अनेक अर्थ होतात ते त्यांहून आहेत। यांतून तर्कमार्गानें जो चांगला वाटेल त्याचा त्यानीं स्वीकार करावा आग्रह करूं नये। सर्वज्ञ भगवंताचें वाक्य कामधेनूप्रमाणेंच आहे॥ ७॥ कर्मे करून त्यांस लिप्त होत नाहीं असें जें पूर्वश्लोकीं सांगितलें त्याचीच उपपत्ति सांगतात॥ योगयुक्त जो तत्त्ववेत्ता ज्ञानी तो इंद्रियें म्हणजे ज्ञानेंद्रियें कर्मेंद्रियें हे अंतःकरण करून प्राणापानादिक प्राण हे आपापल्या विषयांचे ठाईं वर्तताते त्याहून निराळा त्याचें साक्षी असंग स्वरूप वर्तन नाहीं असा निश्चय झाल्यामुळें पश्यन् म्हणजे रूपादिक पाहत असतां शृण्वन् म्हणजे शब्द ऐकत असतां स्पृशन् म्हणजे शीतोष्णादिक स्पर्शाचा अनुभव घेत असतां जिघ्रन् म्हणजे सुगंधादिकांचा वास घेत असतां - अश्नन् - म्हणजे भोजनादिकानें स्वादु मधुरादिक रसाचा आस्वाद घेत असतां - हे पांच ज्ञानेंद्रियांचे व्यापार सांगितले - गच्छन् म्हणजे गमन करीत असतां स्वपन् - म्हणजे निद्रा करीत असतां - श्वसन् म्हणजे श्वासोच्छ्वास करीत असतां - प्रलपन् म्हणजे भाष

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित॥ पश्यन्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन्॥ ८॥

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेषु वर्तंत इति धारयन्॥ ९॥ ॥

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः॥ लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा॥ १०॥ ॥

ण करीत असतां - विसृजन् - म्हणजे मलमूत्रादिकांचा उत्सर्ग करीत असतां हें आनंदाचें हीं उपलक्षण करून मैथुनानंद अनुभवित असतां - गृह्णन् म्हणजे घेत असतां - उन्मिषन् - म्हणजे डोळे उघडीत असतां - निमिषन् म्हणजे डोळे मिटीत असतां - गमन विसर्ग प्रलपनादिक कर्मेंद्रियांचे व्यापार - निद्रा बुद्धीचा व्यापार - श्वासोच्छ्वास प्राणाचे व्यापार - उन्मेष निमेष उपप्राणांचे व्यापार क्रमाची विवक्षा नाहीं जो ज्याचा संभवेल तो घ्यावा - असे हे व्यापार करीत असतां ही कर्तृत्वाभिमान आत्मतत्त्व ज्ञानानें गेल्यामुळें मी कांहीं करीत नाहीं असें मानितो॥ ८। ९॥ असंगात्मतत्त्व ज्ञानामुळें तत्त्ववेत्ता जसा कर्म करून त्यांनें लिप्त होत नाहीं तसा जो आत्मतत्त्ववेत्ता नाहीं तोही सर्व कर्मांचा करविणारा सर्वांचा अंतर्यामी परमेश्वर त्यास मी कर्ता नव्हे या बुद्धीनें सर्व कर्म करून त्यांचें फलेच्छा सोडून निष्कामबुद्धीनें परमेश्वराचे ठाईं जो अर्पण करतो तोही कमलाचें पत्र जसें उदकानें लिप्त पावत नाहीं त्याप्रमाणें पापानें लिप्त हो

त नाहीं ॥ पापकर्माप्रमाणें पुण्यकर्मही जन्ममरणरूप संसाराचें कारण आहे, यास्तव मुमुक्षूंनें पुण्यकर्मही त्याज्य
च आहे म्हणून एथील पापशब्द उपलक्षण करून पुण्यानेंही [illegible] होत नाहीं असा अर्थ करावा ॥ १० ॥ ईश्वरार्पण बुद्धीनें केलेलें
निष्काम कर्म बंधक होत नाहीं असें सांगून त्यास चित्तशुद्धिद्वारा [illegible] साधनत्व सांगतात ॥ कायेन म्हणजे हा मी [illegible]
ण कर्मकर्ता असा जो देहादिकांवर अध्यास म्हणजे [illegible] रहित असा जो देह मन बुद्धि आणि इंद्रियें। असा केवल
ही विभक्ति फिरवून अर्थ करावा। त्यांहीकरून [illegible] चित्तशुद्धीकरितां [illegible] आहे असा जो आत्मविवे

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिंद्रियैरपि ॥ योगिनः कर्म कुर्वंति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११ ॥
युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमाप्नोति नैष्ठिकीं ॥ अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

क न होऊन ते संग म्हणजे जो मत्प्रमाणें विवेका जे नाहीं कर्तादिक त्यांस जो आत्मा कर्ता आहे भोक्ता आहे असा अभिमान आहे त्याप्रत टाकून
आणि फलेच्छाही टाकून चित्तशुद्धीसाठीं कर्म करितात ॥ तात्पर्य ॥ तुलाही कर्म करण्याचा अधिकार आहे म्हणून तूंही तसा अ-
भिमान टाकून कर्म कर ॥ ११ ॥ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि - इत्यादिकरून सांगितलेलें लक्षण ज्यांत आहे तो कर्मफलाचा त्याग करून चित्त
शुद्धीचे द्वारा प्राप्त होणारी जी ब्रह्मनिष्ठेची फलभूत शांति म्हणजे विदेहकैवल्यमोक्ष त्याप्रत पावतो ॥ अयुक्त म्हणजे त्या लक्षणानें जो
रहित तो कामाचे प्रेरणेकरून फलाविषयीं आसक्त होऊन कर्म करून बंध पावतो ॥ १२ ॥ ॥

ईश्वरास निर्विकारासंग स्वरूपानें कर्तृत्व आणि कारयितृत्व नसलें तरी मायासंबंधानें त्यास तें आहे असें म्हणाल तर देहादिकांचे संबंधानें आत्म्यासही तें येईल आणि ईश्वरास तें मानलें तर कोणापासून पाप कोणापासून पुण्य ईश्वर करवितो आणि कोणास सुखी कोणास दुःखी करतो असा ईश्वरासही विषमभाव आणि निर्दयत्व जीवाप्रमाणें लोभक्रोधमूलक आहे असें होईल यामुळें त्यासही काम क्रोधमूलक संसार प्राप्त होईल अशी शंका असेल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ विभु म्हणजे व्यापक आणि क्रियारहित परमेश्वर कोणा कर्त्याचें पाप घेत नाहीं तसेंच कोणा कर्त्याचें सुकृत म्हणजे पुण्यही घेत नाहीं म्हणजे ईश्वरास कारयितृत्व नाहीं यामुळें कोणाकडून पाप करविण्यानें पापी किंवा पुण्य करविल्यानें पुण्यवान् होत नाहीं ॥ जो सक्रिय आहे तो कोणाकडून आपले भाष आदिक व्यापारानें करवितो। ईश्वर तर विभुत्वास्तव कोणतीही क्रिया नाहीं आणि आणि असंग अद्वितीयत्वास्तव पारमार्थिक मायासंबंधही नाहीं ॥ तथापि जसा सार्वभौम महाराज सर्वेश्वर सुखी आणि स्वतंत्र असतांही आपले वास्तविक स्वरूपाचे अज्ञानानें निद्रित-आपणास दुसऱ्यांनीं बद्ध केलें आहे-आपण शतावधि संकटांचा अनुभव करतो-मी दीन आहें-दुःखी आहें-स्वतंत्र नाहीं-हा दुःखापासून सोडवील-असे नानाविध स्वप्न भ्रम पावतो आणि मोक्ष पावतो त्याप्रमाणें अनादि अविद्येनें-हे जीव-हा ईश्वर असें भासविलें आहे अशा श्रुती आहेत त्यावरून अनादि अविद्येचे आवरणानें आपलें वास्तविक अद्वितीय असंग सच्चिदानंद स्वरूपाचें ज्ञानाचें आच्छादन होऊन देहेंद्रियादिकांवर जो तादात्म्याभिमान झाला आहे त्याचे योगानें-मी ईश्वर नव्हे-त्याहून भिन्न कर्ता-भोक्ता-सुखी-दुःखी-संसारी आहें-असें मानून देहादिकावरील धर्म आपले वर मानितो तो आणि त्या दुःखाचे निराकरणार्थ कल्पिलेले ईश्वराचें आराधन आणि कर्म करतो आणि तें न केलें तर ईश्वरापासून भितो आणि ईश्वरच आपलेपासून शुभाशुभ कर्म रचितो असें मानितो आणि ईश्वर उपास्य आहे आणि मी उपासक आहें असें मानितो असा जो हा अविद्येचे अवस्थेत सर्व जीवांस भ्रम झाला आहे त्याचा पूर्वोक्त ईश्वरास प्रवर्तकत्व पाप पुण्य कारयितृत्व सांगणारी श्रुति अनुवाद करते आणि अविद्येचे विचित्र शक्तीमुळें विचित्र नानाप्रकारचे जे जीवांस अविद्येनें भासविलेले जीवस्वरूपाविषयीं तसेच ईश्वर स्वरूपाविष

यीं विकल्परूप भ्रम त्यांचाही अनुवाद करते॥ तोच अनुवाद श्रुतीचा उपबृंहण म्हणजे व्याख्यान करणारीं पुराणेंही करतात॥ त्यांती
ल जीवस्वरूपाविषयींचें विकल्पमूलक विवाद -अथ चेत्त्वं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतं- या श्लोकांत स्पष्ट करून दाखविले च आ
हेत तेणेंकरून महावाक्यांतील त्वंपदाचे अर्थाचें शोधन होईल॥ ईश्वरस्वरूपाविषयींचे विकल्पमूलक जे विवाद आहेत त्यांचें प्रतिपा
दन महावाक्यांतील तत्पदार्थाचें शोधन होऊन ब्रह्मात्मैक्यरूप पदद्वय महावाक्यार्थाचें यथार्थज्ञान होण्यासाठीं येथें संक्षेपानें क
रतों॥ असंग जें चैतन्य ज्यास चिति ज्ञान असेंही म्हणतात त्याचे संनिधिमात्रानें जीवांस सुखदुःखफलाचा अनुभव व्हाव
यासाठीं या जगाची रचना करण्यास प्रवृत्त झालेली जी त्रिगुणात्मक प्रकृति जिचें स्वरूप पूर्वी लिहिलेंच आहे आणि पुढेंही प्रसं
गानें लिहूं तिचा नियंता म्हणजे आपलें कार्य करण्याविषयींची जी प्रेरणा करणें तद्रूप नियमन करणारा आणि क्लेश-कर्म-वि
पाक-आणि आशय यांचा संबंध ज्यास नाहीं असा जो पुरुषविशेष त्यास ईश्वर म्हणावें॥ अविद्या-अस्मिता-राग-द्वेष-आणि
अभिनिवेश या पांचांस क्लेश असें म्हणावें॥ अनित्य-अशुचि-दुःख-अनात्मा म्हणजे जड देहादिक यांवर क्रमेंकरून
नित्य शुचि सुख आत्मा अशी भेद किंवा अभेदाविषयीं उदासीन सामान्यस्वरूप जी विपरीत बुद्धि ती अविद्या॥ बुद्ध्यादि
कावर स्वरूपेंकरून धर्मेंकरून अभेद जींत भासतो अशी जी आत्मबुद्धि जीस अहंकार म्हणतात ती अस्मिता। सुखाचें साध
न जे विषय तद्विषयीं जो अभिलाष तदनुकूल जी -हें मला असावें- अशी मनाची वृत्ति तो राग॥ दुःखास जीं साधनें त्याविषयीं
चीं जी इच्छा तीस विरोधि म्हणजे -हें मला नसावें- अशी जी मनाची वृत्ति तो द्वेष॥ स्वभावेंकरून अविद्वानास किंवा विद्वानास
सर्वलोकप्रसिद्ध मरणत्रासानें होणारें जें भय किंवा तत्सजातीय भय तो अभिनिवेश॥ हें पूर्वोक्त पांच क्लेशांचें स्वरूप॥ देहेंद्रि
यादिकांचा जो व्यापार त्यास कर्म म्हणावें॥ तें शुक्ल १ कृष्ण २ शुक्लकृष्ण ३ आणि अशुक्लअकृष्ण ४ चार प्रकारचें आहे॥ केवल पुण्याल
साधन जें जपकरणें अनशन म्हणजे उपवासादिक करणें असें जें कर्म तें शुक्ल कर्म। तें वानप्रस्थाचें॥ केवल पापाला च साधन असें
जें दुष्टत्वें परस्त्रीगमनादिक कर्म तें कृष्णकर्म॥ प्राधान्येंकरून पुण्याला उत्पन्न करणाऱ्या ज्या कर्मांत अंगभूत अनुषंगानें किंचित्पा

पापही उत्पन्न होतें असें जें यज्ञादिक कर्म तें शुक्लकृष्ण कर्म ॥ यज्ञादिक कर्म वेदविहित आहे यामुळें मोठ्या पुण्याला तर साधन आहेच परंतु त्यांत
पशुहिंसा होते यामुळें आनुषंगीक यत्किंचित् पापही होतें। यास प्रमाण ।परांचें संज्ञापन म्हणजे हिंसा झाल्यामुळें जें एन म्हणजे पाप झा
लें त्यापासून माझें अग्नि रक्षण करो अशा अर्थाचे जे यज्ञप्रकरणांतील मंत्र त्यांतील लिंगें आहेत आणि अर्थवाद ही आहेत ॥ हें त्रिविध
कर्म जे योगी नव्हेत त्यांचें आहे। समाधी करून पूर्वोक्त योग ज्यांस सिद्ध झाला आहे त्यांचें नव्हे ॥ अशुक्ल अकृष्ण म्हणजे पुण्याला किंवा
पापाला उत्पन्न करणारें नव्हे असें जें कर्म तें ॥ विपाक म्हणजे पूर्वोक्त कर्माचें आशयद्वारा विपाक म्हणजे - जाति - आयुः - भोग एतद्रू
प फलविशेष म्हणजे भिन्न भिन्न फलें ॥ जाति म्हणजे उत्तम देवादिक योनींत किंवा मध्यम मनुष्यादिक योनींत किंवा अधम पशुप
क्षिकीटादिक योनींत जन्म होणें ॥ आयुष्य म्हणजे दीर्घायुष्य अल्पायुष्य होणें ॥ भोग म्हणजे सुख दुःखानुभव होणें ॥ आशय म्हणजे पूर्वोक्त
विपाकांस कारणभूत पूर्वोक्त कर्मापासून होणारे पुण्यपापांचे समुदायरूप संस्कार ॥ सांगितलेले लक्षणाचा हा ईश्वर जीवाप्रमाणें असंग
चिद्रूपच आहे आणि तो जीवाचे स्वरूपाहून भिन्न आहे ॥ जर भिन्न मानला तर बद्ध आणि मुक्त ही व्यवस्था होणार नाहीं ॥ जीव आ
णि ईश्वर असंग चिद्रूपत्वें करून समान असले तरी ईश्वरस्वरूपाचे ठाईं विशेष आहे यामुळें प्रकृत्यादि नियंतृत्वरूप ईश्वरत्व आ
हे ॥ अशा असंग चिद्रूप परमेश्वरास नियंतृत्व आहे या विषयीं याचें किंवा याचे भयानें वायु नियमाप्रमाणें वाहतो - याचे भयानें -
सूर्य नियमाप्रमाणें उदयाप्रत आणि अस्ताप्रत पावतो - याचे भयानें इंद्र आणि अग्नि हे आप आपला व्यापार नियमानें करतात।
याचे भयानें पांचवा मृत्यु ही नियमानेंच धांवतो - या परमेश्वराचे आज्ञेनें सूर्य आणि चंद्र भय धरून राहतात - प्रधान म्हणजे स-
त्व रज तमो गुणाची जी समान अवस्था असते तीस प्रधान किंवा प्रकृति म्हणतात - क्षेत्रज्ञ म्हणजे जीव यांचा पति म्हणजे नियं
ता तसाच गुण म्हणजे सत्वादिक गुण त्यांचा ईश म्हणजे नियंता अशा अर्थाच्या अनेक श्रुति आणि अंतर्यामी ब्राह्मण प्रमाण आ
हेत आणि क्लेशकर्मादिक नसल्यामुळें तें नियंतृत्व त्यास युक्तच आहे ॥ जीवांचे ही स्वरूप वस्तुतः असंग चिद्रूपच आहे यामुळें -
त्यांस ही क्लेशादिकांचा वस्तुतः म्हणजे परमार्थ दृष्टीनें संबंध नाहीं। तथापि प्रकृति आणि तिचें कार्य जें देह इंद्रिय मन बुद्ध्यादिक

त्यां पासून आपलें स्वरूप निराळें आहे अशा अविवेकानें म्हणजे विवेक नसल्या मुळें जीवास क्लेशादिकांचा संबंध आहे यामुळें त्यांचें ईश्वराशीं वैलक्षण्य आहे॥ ईश्वरास अविवेक नाहीं असें योगी म्हणतात॥ असंग चिद्रूप जो ईश्वर त्यास नियंतृत्व संभवत नाहीं; तें मानलें तर त्याच संबंध झाल्या मुळें त्याची असंगता राहणार नाहीं॥ यास्तव जीवाहून त्या ईश्वराचे वैलक्षण्यार्थ आणि त्यास नियंतृत्व जगत्कर्तृत्वादिकांचा संबंध होण्यास विभु परमेश्वरास नित्य ज्ञान - नित्य इच्छा - नित्य कृति म्हणजे प्रयत्न - असे गुण मानावे॥ त्या गुणांहीं करून त्याला पुरुष विशेषत्व संभवतें दुसरे प्रकारानें संभवत नाहीं॥ ज्ञानादिक तीन गुण ईश्वराचे नित्य आहेत याविषयीं तो ईश्वर सत्य काम सत्य संकल्प आहे, सत्य म्हणजे नित्य अशा अर्थाच्या अनेक श्रुति प्रमाण आहेत असें तार्किक म्हणजे नैय्यायिक बोलतात॥ सृष्टि स्थिति - प्रलय करण्यास उपयोगी जें ज्ञान आणि इच्छा आणि प्रयत्न हे जर ईश्वराचे नित्य आहेत तर सर्वदा सृष्टिच किंवा स्थिति किंवा प्रलयच होतील॥ क्रमानें जे होतात ते होणार नाहींत। यास्तव पूर्वोक्त लिंग देह समष्ट्यभिमानी सर्व जीव संघात रूप हिरण्य गर्भच ईश्वर आहे। या हिरण्य गर्भास ईश्वरत्वाविषयीं हिरण्य गर्भाचें माहात्म्य ज्यांत मोठे विस्तारानें वर्णिलें आहे असे उद्गीथ वेदांतील ब्राम्हण सर्व प्रमाण आहे॥ या हिरण्य गर्भास लिंग शरीराचा संबंध असला तरी त्यास कर्म नाहीं यामुळें तो संबंध कर्म निमित्तक नाहीं। सुख दुःख रूप कर्म फलाचे भोगा साठीं जो कर्म निमित्तक शरीर संबंध होतो तोच जीव। यामुळें - हिरण्य गर्भ जीव नव्हे - तो ईश्वर आहे - असें हिरण्य गर्भाचे उपासक हैरण्य गर्भ बोलतात॥ स्थूल शरीराला सोडून लिंग शरीर कोठेंही दिसत नाहीं किंवा अनुभवास येत नाहीं यास्तव पूर्वोक्त स्थूल शरीराचे समष्टीचा अभिमानी असा सहस्र मस्तक - सहस्र चक्षु - सहस्र हस्तपाद - विराट् पुरुषच ईश्वर आहे। असा विराट् पुरुषास ईश्वरत्वाविषयीं पुरुष सूक्त आणि ज्यास सहस्रावधि मस्तक चक्षु हस्त पाद आहेत अशा अर्थाच्या दुसऱ्याही श्रुति प्रमाण आहेत असें विश्व रूपाचें चिंतन करणारे बोलतात॥ कोणी चतुर्मुख देह ज्यास आहे असा जो ब्रम्हदेव त्यास ईश्वर असें म्हणतात आणि त्यास ईश्वरत्व आहे याविषयीं प्रजापति जो ब्रम्हदेव तो या प्रजांप्रत उत्पन्न करता झाला। धाता म्हणजे ब्रम्हदेव यथापूर्व म्हणजे पूर्व कल्पींचे सृष्टी प्रमाणें सृष्टीप्रत करता झाला। या अर्थाची श्रुति प्रमाण दाखवितात॥ प्रजापति

जो ब्रम्हदेव तो विष्णूचे नाभिकमळापासून उत्पन्न झाला असें श्रुतिपुराणांत सांगितलें आहे यास्तव विष्णूच ईश्वर असें भागवत बोलतात आणि विष्णूस ईश्वरत्वा विषयीं सृष्टीचे पूर्वीं एक नारायणच होता ब्रम्हा तसाच ईशान म्हणजे रुद्र-अग्नि-सोम-आकाश-पृथिवी हीं कोणीं नव्हतीं असें महोपनिषदांत सांगितलें आहे। पुरुषसूक्तांत ज्याचें स्वरूप वर्णिलें आहे असाजो नारायण तो याप्रजांप्रत उत्पन्न करीन असें इच्छिता झाला। नारायणापासून ब्रम्हा रुद्र उत्पन्न झाले असें नारायणोपनिषदांत सांगितलें आहे। सृष्टीचे पूर्वीं हें जग कांहीं नव्हतें। दिव्य देव नारायण एकच होता असें सुबालोपनिषदांत सांगितलें आहे। असेंच वैष्णवपुराणांत नारायणाचेंच ईश्वरत्वें करून वर्णन केलें आहे असें प्रमाण दाखवितात॥ या सर्वजगास कारण कोण असें विचार करणाऱ्या देवांप्रत प्रथम म्हणजे सृष्टीचे पूर्वीं मी एकच होतों असें शिव बोलला असें आथर्वशिरसेंत सांगितलें आहे। जेव्हां तमच होतें दिवस किंवा रात्र नव्हती- सत म्हणजे व्यक्त झालेलें जग असत म्हणजे अव्यक्त जग नव्हतें तेव्हां केवळ शिवच होता तो शिव अक्षर ब्रम्ह आहे असें श्वेताश्वतरमंत्रोपनिषदांत सांगितलें आहे। जो देवाचा पूर्व आणि नंतर आहे आणि विश्वाधिक म्हणजे सर्वांपेक्षां श्रेष्ठ रुद्र महर्षी आहे तो आपले पासून उत्पन्न झालेल्या हिरण्यगर्भा प्रत पाहाता झाला असें तैत्तिरीय शाखेंतील मंत्रांत सांगितलें आहे। ब्रम्ह-विष्णु-अग्नि-इंद्र हे सर्व उत्पन्न होणारे आहेत यासर्वांचें कारण जो सर्वैश्वर्य संपन्न सर्वेश्वर शंभु म्हणजे शिव तोच ध्येय-म्हणजे जगाचे कारणत्वें करून ध्यान करण्यास योग्य आहे असें आथर्वशिरसेंत सांगितलें आहे आणि बहुत उपनिषदांत शिवच जगास कारण असें सांगितलें आहे। अष्टादश पुराणांमध्यें दहा पुराणांत शिवाचें माहात्म्य वर्णिलें आहे। विष्णूचें चार पुराणांत माहात्म्य वर्णिलें आहे आणि शिवाचे पायांचा ठिकाण पाहावयास विष्णु समर्थ झाला नाहीं असें दहा पुराणांत वर्णिलें आहे यावरून शिवच ईश्वर आहे विष्णु ईश्वर नव्हे असें शैव बोलतात॥ जेव्हां त्रिपुराचा म्हणजे त्रिपुरासुराचा दाह केला तेव्हां तें कर्म निर्विघ्न व्हावें यासाठीं शिवानीं गणपतीची पूजा केली असें पुराणादिकांत वर्णिलें आहे यास्तव गणपतीच ईश्वर असें गाणपत्य बोलतात। याप्रमाणें त्या त्या देवतेचे प्रकाशक मंत्र तसेच वेदपुराणादिकांतील अर्थवाद वाक्यें म्हणजे त्या त्या देवतेची स्तुति करणारीं वाक्यें तसेच कल्प म्ह

णजे त्यात्या देव तांचे उपासना करण्याचें अनुष्ठान प्रयोग यांचा आश्रय करून भैरव - मल्हारी - मारिका - यक्ष - राक्षस - अश्वत्थ - वट जल - पाषाण - मृत्तिका - यव - व्रीहि - तातणी - कुगड - कोयता - तरवार - इत्यादिकांस कुळदेवतादिक बुद्धीनें ईश्वर मानून त्याची पूजा करणारे पुष्कळ लोक आहेत ॥ त्या पूज्य पूजकाचे तारतम्यानें त्या पूजेप्रमाणें फळें ही होतात असें मानतात ॥ याप्रमाणें मायेनें विचित्र शक्तीनें हीं ईश्वर स्वरूपें आणि पूर्वोक्त देहादि जीव स्वरूपें भासविलीं आहेत ॥ त्याविषयीं पूर्वोक्त लोकायतादि सांख्यांत जीव वादी तसेंच योगादिक स्थावरांतेश्वर वादी ज्यांस ज्यांस मायेनें जसें जसें जीव आणि ईश्वररूप भासविलें आहे त्याचा त्याचा अभिमान धरून जीवेश्वराचे स्वरूपा विषयीं विवाद करतात. जरहीं जीवेश्वर स्वरूपें मायेनें भासविलीं नाहींत तर सर्वश्रुति पुराणांत एकेच ईश्वराचें प्रतिपादन करावें। विकल्प असूं नये। जें वस्तु वास्तविक जसें आहे तें तसेंच सर्वदा आहे किंवा राहतें। विकल्प पुरुषाचे बुद्धीनें मात्र होतात। बुद्धीनें अनेक विकल्प केले तरी ते मनोमय विकल्प आहेत वास्तविक नव्हेत ॥ यामुळे ज्या वस्तूवर विकल्प होतात तें वस्तु एकरूपच राहतें विकल्पानें भिन्न होत नाहीं। यास उदाहरण। जसा पुरोवर्ति पदार्थ एकच असतां भ्रमानें कोणी स्थाणू अशी कल्पना करतो कोणी पुरुष अशी कल्पना करतो। हें बुद्धीनें कल्पिलेलें स्वरूप मात्र भिन्न होतें। मुळचें स्वरूप भिन्न होत नाहीं अथवा ईश्वर निर्मित मांसास्थि मय स्त्री स्वरूपतः एकच असतां ही भर्तृसंबंध उपाधि बुद्धीनें भार्या - श्वशुर संबंधोपाधिबुद्धीनें स्नुषा - भर्तृ भगिनी संबंधरूप उपाधिबुद्धीनें ननांदा म्हणजे नणंद - देवर म्हणजे दीर त्याचे पत्नी स्वरूप उपाधिबुद्धीनें याता म्हणजे जाऊ इत्यादिक अनेक कल्पनेस योग्य होते। याप्रमाणें अद्वितीय असंग सच्चिदानंदात्मक वस्तु - माया आणि मायेनें भासविलेलीं जीं मायेचीं कार्यें देहेंद्रियादिक आणि मायेचे जे गुण सत्व रज तम किंवा त्यांचीं कार्यें यांचे संबंधानें जीव ईश्वर अशा व्यवहारास योग्य होऊन त्याचे ठाईं आपले भ्रांतीनें पूर्वोक्त जीवेश्वरा विषयींच्या अनेकांनीं अनेक कल्पना केल्या तरी तें पारमार्थिक अद्वैतासंग वस्तु भेद पावत नाहीं। तें अखंड एकच निरुपाधिक आहे यास्तव त्यात्या वादीनीं त्यात्या जीवेश्वराचे स्वरूपा विषयीं प्रमाण म्हणून दाखविलेल्या सर्व श्रुति त्यात्या मताप्रमाणें अविद्येनें किंवा मायेनें भासविलेले जीवेश्वराचे स्वरूपाचा जो अनादि भ्रम त्यात्या वादीस झाला आहे त्या

त्या अनुवाद रूपच आहेत यथार्थ वस्तु विषयीं विकल्प नाहीं या स्तव आत्मवस्तूचें यथार्थ स्वरूप सांगणाऱ्या नाहींत ॥ या स्तव श्रुतींतील उपक्रम म्हणजे आरंभ आणि उपसंहार म्हणजे समाप्ति यांहींकरून यांचा तात्पर्य निर्णय होण्यास विचार केला म्हणजे ब्रम्हात्मतत्व असंग अद्वितीयच आहे असें सिद्ध होतें ॥ त्याविषयीं एक दोन उदाहरणें लिहितों ॥ तैत्तिरीयोपनिषदांमध्यें आत्मस्वरूप ब्रम्ह सत्य ज्ञानानंद स्वरूप आहे असा आरंभ करून ज्यापासून वाणी आणि मन निवृत्त होतात म्हणजे वाणीस आणि मनास अगोचर जें आ-हे तें ब्रम्ह अशी समाप्ति केली । तशीच छांदोग्योपनिषदांत सद्रूप अद्वैत ब्रम्हाचा उपक्रम करून तें ब्रम्ह तूंच आहेस असा उपसं-हार केला आणि दोहींत ही लोक दृष्टीनें जो जीवेश्वर जग या भेदाचा भ्रम झाला आहे त्याचा जगाची सृष्टि सांगून त्या उपाधीनें त्या भेद भ्रमाचा अनुवाद केला ॥ याच प्रमाणें सर्वोपनिषदांत आहे ॥ अविद्यावस्थेंत पूर्वोक्त सर्व व्यवहारास आणि त्यांतील पदार्थांस सत्यत्व भासलें तरीं परमार्थतः आत्म्यास कर्तृत्व कारयितृत्व नाहीं असें अद्वितीय आत्मतत्वाचें वास्तविक स्वरूप श्रुतिच सांगते ॥ अ-विद्यावस्थेंत जीवाचा आणि ईश्वराचा भेद असून ईश्वरास पूर्वोक्त पुण्यपाप कारयितृत्व व्यावहारिक असलें तरी लोक व्यवहारां-त कोणी अपराध केला तर त्यास दंड करून दुःख देणारा आणि यथान्याय मार्गानें वर्तणारावर अनुग्रह करून सुख देणारा जो धार्मिक राजा तो विषम भाव आहे - निर्दय आहे - असें कोणी ही म्हणत नाहीं प्रत्युत अपराधी कोण निरपराधी कोण आहेत अ-सा यथार्थ विवेक न पाहून त्याणीं सर्वांवर साम्यदृष्टि ठेविली तर तो लोकांत निंद्यच होतो त्याप्रमाणें परमेश्वर जीवांचीं जीं अ-नादि कर्में तदनुसार त्यांस पुण्य कर्मां विषयीं किंवा पाप कर्मां विषयीं वर्तवीत असला किंवा कोणी सुखी कोणी दुःखी असी वि-षम सृष्टि करीत असला तरीं त्यास वैषम्य किंवा निर्दयत्व नाहीं । जर ईश्वर आपले इच्छेप्रमाणें आपले प्रयोजना साठींच करील तर त्यास वैषम्यादिक येईल तसें करीत नाहीं आणि करवीत ही नाहीं । सर्व सृष्टि स्थिति प्रलयादिक कर्में जीवांचे कर्मानुसा-र त्यांस त्यांचे कर्माचे सुखदुःख देण्या करितांच करतो ॥ १५॥ ते पूर्वोक्त आत्मस्वरूपाचें आवरण करणारें जीवांचें अज्ञान वेदांता-तील महावाक्य प्रमाणापासून झालें जें - मी ब्रम्ह आहें - असा आत्मतत्वाचें ज्ञानानें नाशाप्रत पावविलें आहे त्यांचें तें ज्ञान सूर्य जसा सर्वप्रका

तमाचा नाश करून प्रकाशित करतो त्याप्रमाणें तत् म्हणजे तें जें सच्चिदाद्वितीय आणि परमार्थतः सद्रूप पर म्हणजे ब्रम्ह त्याप्रतस्पत्वें करून प्रकाशित करतें॥ यास्तव अनर्थप्रद जें अज्ञान त्याचा नाशार्थ ज्ञानच पाहिजे ॥१६॥ आत्मतत्वज्ञानानें प्रकाशित होणारें जें तें ब्रम्ह त्याचे ठाई आहे बुद्धि म्हणजे वेदांतवाक्यापासून - ब्रम्ह आहे अशी परोक्ष ज्ञानरूप बुद्धि - ज्यांची आणि वेदांताचे श्रवण मननें करून प्रस्तावनेंत ज्यांचीं स्वरूपें लिहिलीं आहेत अशा प्रमाणासंभावना आणि प्रमेयासंभावना - जाऊन तेंच ब्रम्ह ज्यांचा आत्मा आहे असें म्हणजे आत्मा ब्रम्हच आहे अशा ज्ञानानें युक्त आणि त्याच ब्रम्हाचे ठाई आहे निष्ठा म्हणजे मध्यें दुसरी विजातीय अनात्मविषयक वृत्ति न होतां मी ब्रम्ह आहें अशा सजातीय मनोवृत्तींचा प्रवाह ज्यांचा म्हणजे निदिध्यासनानें देहादिकावर आत्मबुद्धिरूप जी विपरीत भावना तीणें करून रहित आणि तेंच ब्रम्ह आहे परायण म्हणजे अज्ञानरूप उपाधी त्या नाशानें स्वात्मत्वें करून प्राप्य

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ॥ तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परं ॥१६॥
तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥ गच्छंत्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥१७॥
विद्याविनयसंपन्ने ब्राम्हणे गवि हस्तिनि ॥ शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ॥१८॥

त्यांस असे जेते ज्ञानें करून निर्धूत म्हणजे गेलें आहे कल्मष म्हणजे अज्ञान ज्यांचें असे होत्साते अपुनरावृत्तिं म्हणजे जो प्राप्त झाल्यानंतर पुनःजन्ममरणप्रवाहरूप संसार प्राप्त होत नाहीं अशा मोक्षाप्रत पावतात ॥१७॥ आतां असे जे तत्ववेत्ते त्यांची पारमार्थिक बुद्धि कशी होते तें सांगतात ॥ पंडा म्हणजे वेदांतश्रवणापासून झालेलें ब्रम्हात्मा परोक्षज्ञान तें ज्यांस झालें आहे ते पंडित । ते विद्या म्हणजे वेदाध्ययन किंवा वेदार्थज्ञान - विनय म्हणजे नम्रता यांहीं करून युक्त जो उत्तम ब्राम्हण त्याचे ठाई तसाच श्वानाचा पाक करणारा म्हणजे श्वान मांस शिजवणारा जो चांडालादिक न्हे कर्मेंकरून जरी विरुद्ध आहेत तरी त्यांचे ठाई तसेच गाय - हत्ती - श्वान हे जातीकरून अशी विषम आहेत तथापि त्यांचे ठाई तद्रूपें करून आणि स्फुरणरूपें करून भासणार ब्रम्ह एकच आहे असें पाहण्याचा ज्यांचा स्वभाव झाला आहे असे होत्साते मोक्षाप्रत पावतात । असा पूर्वश्लोकाशीं अन्वय करावा ॥ तात्पर्य ब्राम्हण आहे - ब्राम्हण भासतो - चंडा

लमबादिक आहे - भासतो - याव्यवहारांत जी आहे अशी सत्ता भासते असें जें स्फुरण म्हणजे त्या पदार्थांचा प्रकाश किंवा ज्ञान अनुभवास येतें तें ब्रम्हरूपच आहे। ब्राम्हण गाय इत्यादिकांचा जो शरीररूप आकार आणि ब्राम्हण - गाय - हें नाम त्यामद्रूप ब्रम्ह्यचे अई-कल्पिलें तेंच आहे त्याची ब्रम्हसत्तेहून भिन्न सत्ता नाहीं। जशी सुवर्ण मृत्तिका यांपासून उत्पन्न झालेलीं कडीं - तोडे - कुडक्या किंवा घट - राजण इत्यादिक कार्यें यांत सुवर्ण मृत्तिका यांचे सत्तेहून भिन्न सत्ता नाहीं। त्यांचे कड्यांचे आणि घटाचे आकार आणि नावें मात्र भिन्न आहेत याप्रमाणें सच्चिद्रूप ब्रम्हापासून उत्पन्न झालेलें म्हणजे रज्जूवर सर्पाप्रमाणें भासलेजे ब्राम्हणादिक तें उपलक्षण करून जें सर्व जग - त्याचे आकार आणि नावें मात्र भ्रांतीनें निराळीं झालीं आहेत परंतु त्यांची सत्ता ब्रम्हसत्तेहून निराळी नाहीं। नाम-आणि आकार हें सोडून पाहिलें म्हणजे आहे अशी सत्ता म्हणजे ज्ञान भासतें तद्रूप ब्रम्ह सर्वत्र एकच अखंड आहे। याप्रमाणें विकार म्हणजे घट - राजण अशा व्यवहारांत आलेलें वस्तु वाणीने निष्पन्न होणारें केवळ नाम मात्र आहे। केवळ म्हणजे त्या नामाचा

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः॥ निर्दोषं हि समं ब्रम्ह तस्माद्ब्रम्हणि ते स्थिताः॥ १९॥

अर्थ म्हणून निराळा नाहीं असें सुचविलें। तर काय आहे, मृत्तिका हेंच सत्य वस्तु आहे। याप्रमाणेंच सद्वस्तु जें ब्रम्ह त्याशिवाय त्यावर भासणाऱ्या जगाची निराळी सत्ता नाहीं। अस्ति आहे - भाति भासतें - प्रिय नामरूप याप्रमाणें पांच अंश प्रायः सर्वत्र भासतात - त्यांत पहिले तीन अंश ब्रम्हाचें रूप। नामरूप हें जगाचें रूप असा अर्थ ज्या श्रुति स्मृति पुष्कळ आहेत॥ १८॥ दोघे विद्यादिकांनीं समान असतां त्यांचे पूजादिकांत विषमभाव जर केला तर समान एक विद्यादिकांनीं अधिक आणि एक न्यून किंवा उणा असे दोघे असतां दोघांची ही जर सारखीच पूजा केली तर तो पूजा करणारा या लोकापासून आणि परलोकापासून च्युत होतो आणि तो अभोज्यान्न होतो म्हणजे त्याचे अन्नाचें भोजन करूं नये असें गौतम स्मृतींत सांगितलें आहे याजवरून विषमाचे ठाईं समानबुद्धि करणें धर्मशास्त्र विरुद्धाचरण आहे तें करणें पंडितांस कसें योग्य आहे अशी शंका होईल तर त्याविषयीं सांगतात॥ ज्यांचें मन त्यापैकीं पूर्वीं लिहिल्या प्रमाणें साम्याचे ठाईं म्हणजे ब्रम्ह सत्ता सर्व भूतांचे ठाईं समानच आहे। भिन्न नाहीं असें जें पाहणें त्याचे

ठाईं स्थित म्हणजे राहिलें आहे त्यांनीं इहैव म्हणजे यादेहांत जीवंत असतांच सर्ग म्हणजे जन्ममरणरूप संसार जितः जिंकिला आहे। हिय स्मात् ज्या कारणास्तव ब्रम्ह सत्ता सर्वत्र निर्दोष म्हणजे न्यूनाधिक्य रूप जो विषमभाव तद्रूप जो दोष तेणें करून रहित आहे ॥ तात्पर्य । रूपवर्णानें केलेलें देवतांचें आसन आणि देवतांच्या मूर्ती यामध्ये रूपवर्ण व्यवहारी रूपवर्ण बुद्धीनें क्रयविक्रय कालीं समानच पाहतो। जो पूजक आहे तो मात्र त्याच्या आकार बुद्धीनें तारतम्य पाहतो। त्याप्रमाणें जे ब्राम्हणादि देहाचे ठाईं ब्रम्ह बुद्धीनें साम्यच पाहतो। जो अज्ञानी आहे तो कर्मेंकरून किंवा जातीकरून तारतम्य पाहतो। याकरितां पूर्वोक्त गौतम स्मृति अज्ञानानें तारतम्य पाहणारे जे अज्ञानी आहेत त्यांविषयींची आहे तत्वज्ञाना विषयींचा नाहीं। याप्रमाणें ज्याकारणास्तव ते तत्व ज्ञानी सर्वत्र ब्रम्ह निर्दोष आणि समानच आहे असें पाहतात त्याकारणास्तव ते ब्रम्हाचे ठाईं स्थित आहेत म्हणजे ब्रम्हभूतच आहेत ॥ १९ ॥ पूर्वोक्त साम्य बुद्धीचे स्थिरता

न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियं ॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रम्हविद् ब्रम्हणि स्थितः ॥ २० ॥

विषयीं साधन सांगतात ॥ ज्याकारणास्तव ब्रम्ह निर्दोष सर्वत्र एकच आहे त्याकारणास्तव प्रिय म्हणजे पुत्र वित्तादिक यांच्या प्राप्तीनें हर्ष पावूं नये आणि अप्रिय म्हणजे शत्रु दुःखादिक यांच्या प्राप्तीनें उद्वेग म्हणजे खेद पावूं नये। यासाधनानें पूर्वोक्त श्रुति आणि युक्ति यांचे विचारानें आत्मा अद्वितीय ब्रम्हच आहे अशी स्थिर केली आहे बुद्धि म्हणजे प्रज्ञा ज्याणे असा आणि असंमूढ म्हणजे अज्ञानिदिध्यासनात्मक ध्यानानें झालेला जो ब्रम्हात्म साक्षात्कार तेणें करून गेला आहे मोह म्हणजे अज्ञान ज्याचें असा। याचकारणास्तव ब्रम्हवित् म्हणजे स्वात्मत्वें करून निदिध्यासन कालीं ब्रम्ह प्राप्ति झालेला तो निदिध्यासन रूप जो समाधि त्यापासून जेव्हां उठतो तेव्हां ही ब्रम्हाचे ठाईं स्थित आहे म्हणजे तो ब्रम्हच आहे ॥ २० ॥

निदिध्यासनानें आत्मतें करून ब्रम्हसाक्षात्कार होण्या पूर्वीं ज्याचा कधींही अनुभव नाहीं अशा ब्रम्हसुखाचे लाभाचे इच्छेनें नि-
रंतर अनुभविलेलें प्रसिद्ध बाह्य विषय सुख टाकणें अशक्य आहे तेव्हां - न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य - असें कसें सांगतां अशी शंका होई-
ल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ बाह्यजे स्पर्श म्हणजे - विषय आणि इंद्रियें यांचे संबंध - त्याचे ठाईं म्हणजे त्यापासून होणाऱ्या सुखानुभ-
वाचे ठाईं आसक्त म्हणजे इच्छारहित आहे मन ज्याचें असा होऊन जो आत्मनि म्हणजे अद्वयानंद रूप स्वात्म्याचे ठाईं सुषुप्ति स-
मयीं राहून यत् म्हणजे ज्यासुखाप्रत विंदति म्हणजे अनुभवितो तो सः म्हणजे सुख पावतो। कोणतें तें सुख तें सांगतात - ब्र-
म्हाचे ठाईं जो योग म्हणजे समाधि त्याचे ठाईं युक्त म्हणजे योजिला आहे आत्मा ज्याणें तो ब्रम्हयोगयुक्तात्मा म्हणजे ब्रम्हसु-
ख स्वरूप ब्रम्हवेत्ता म्हणजे ब्रम्हसुख असें तात्पर्य। ब्रम्हवेत्ता ब्रम्हच होतो अशा श्रुतीवरून ब्रम्हवेत्ता ब्रम्हसुखरूपच आ-
हे अशा या अर्थाचें प्रतिपादन करणारें ब्रम्हयोगयुक्तात्मा हें पद पुल्लिंगी आहे म्हणून तत् असें न म्हणून सः असें म्हटलें आणि

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विंदत्यात्मनि यत्सुखं ॥ स ब्रम्हयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २१॥

तद्ब्रम्हयोगयुक्तात्मा असें न म्हणून म्हणजे त्या सुखाप्रत ब्रम्हवेत्ता अनुभवितो असें न म्हणून स ब्रम्हयोगयुक्तात्मा म्हणजे
तो ब्रम्हवेत्ता असें म्हटलें तें ब्रम्हवेत्ता ब्रम्हच आहे यामुळें म्हटलें। ब्रम्हसुख आणि ब्रम्हवेत्ता हे निराळे नाहींत। तो सुखस्वरू-
पच आहे असें सुचविलें। सुषुप्तिकालीं आणि समाधिकालीं एकच सुख आहे तर मग सुप्त म्हणजे निजलेला आणि समाधि-
स्थ यांचा काय विशेष अशी शंका होईल तर त्याविषयीं सांगतात। ब्रम्हवेत्ता अक्षय जें मोक्ष सुख त्याप्रत अनुभवितो। समाधिका-
लीं आणि सुषुप्तिकालीं देहेंद्रिय विषयादिक द्वैताचें दर्शन न होणें तुल्य जरी असलें तरी आत्मतत्व ज्ञानानें अज्ञानाचे नाश-
मुळें ब्रम्हवेत्ता अक्षय ब्रम्हसुखाप्रत अनुभवितो। सुषुप्ताचे मूलाज्ञानाचा उच्छेद न झाल्यामुळें त्यास सुषुप्तिकालीं जरीं ब्र-
म्ह आणि आत्मा याचें एकत्व झाल्यामुळें ब्रम्हात्म सुखाचा अनुभव झाला तरी सुषुप्तींतून उठल्या नंतर तो नाहीं यामुळें त्या-
चा विशेष आहे। एणे करून ब्रम्हसाक्षात्कार होण्यापूर्वींही सुषुप्तींत ब्रम्हसुखाचा अनुभव आहे यामुळें त्यासुखाचे इच्छेनें नि-

रं तर अनुभविलेल्या बाह्य विषय सुखाचा त्याग करणें शक्य आहे अशक्य नाहीं असा पूर्वोक्त शंकेचा परिहार करविला ॥ २१ ॥ जर मोक्षसुख कधुतींतील सुखा सारखें आहे तर त्या मोक्षसुखार्थ बाह्य विषय अन्नपान स्त्री गीत वाद्यादिकांपासून होणाऱ्या सुखाचा कोणअज्ञानी त्याग करील अशी शंका होईल तर त्याविषयीं –बाह्य सुख अनित्य आहे– अशी त्याची निंदा करून सांगतात ॥ जे विषय आणि इंद्रिय यांचे संबंधापासून होणारे भोग म्हणजे सुखें आहेत ते उत्पत्ति आणि नाश यांहीं करून युक्त आहेत यास्तव दुःखास च योनि म्हणजे कारण आहेत। पुत्र झाला म्हणजे जें सुख तें पुत्र मरण पावल्या म्हणजे नाश पावतें आणि फार दुःख होतें यास्तव तशा सुखाचे ठाईं त्याचा परिणाम पाहणारा बुध म्हणजे ज्ञानी रमत नाहीं म्हणजे त्याविषयीं आसक्त होत नाहीं ॥ २२ ॥ तर उत्तम सुखी कोण असें म्हणाल तर त्या विषयीं सांगतात ॥ इहैव म्हणजे याच देहांत असतांना शरीरविमोक्षणा पूर्वीं म्हणजे मरणापूर्वींच। एथेंकरून मरण पर्यंत पुढें अवश्य करावयास सांगतात जो कामक्रोधाचा जय तो भला झाला असा विश्वास धरूं नये असें सुचविलें। ऐकिलेला किं

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते। आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥
शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात्। कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥

वा पाहिलेला जो विषय त्याविषयीं तृप्ति न होतां जी तृष्णा तो काम त्यापासून उत्पन्न झालेला जो वेग म्हणजे आंगावर रोमांच उभे राहणें आणि नेत्र मुख हर्षयुक्त होणें याचिन्हानें अनुमित होणारा असा जो मनाचा क्षोभ तसाच कामाच्या कोणी प्रतिबंध केल्या मुळें जो क्रोध रूपानें परिणाम होतो तो क्रोध त्यापासून उत्पन्न झालेला जो वेग म्हणजे आंगास कांप सुटणें – ओंठ चावणें – नेत्र रक्त होणें याचिन्हांनीं अनुमित होणारा जो मनाचा परिणाम त्याप्रत सहन करण्याविषयीं जो शक्नोति म्हणजे समर्थ होतो तोच युक्त म्हणजे मुख्य योगी आणि उत्तम सुखी आहे किंवा म्हणावा दुसरा नाहीं। अथवा योगवासिष्ठांत सांगितल्या प्रमाणें मरणानंतर विलाप करणाऱ्या स्त्रियांनीं आलिंगन केलेला आणि पुत्रादिकांनीं दाह केलेला गतप्राण पुरुष कामक्रोधांचे वेगाचें सहन करतो– म्हणजे जसें त्यास ते उत्पन्न होत नाहींत तसा। मरणापूर्वीं म्हणजे जीवंत असतांही जो कामक्रोधांचे वेगाचें सहन करतो–

तो युक्त म्हणजे सावधान आणि सुखी म्हणावा। दुसरा अर्थांतर नाहीं ॥ २३॥ आतां मुख्य योग्याचें आणि उत्तम सुखाचें स्वरूप सांगून केवळ कामक्रोधाचें वेगाचेंच सहन केल्यानें मोक्षसुख प्राप्त होतें असें नाहीं त्याविषयीं दुसरींही साधनें पाहिजेत असें सांगतात ॥ जो अंतः म्हणजे आत्मस्वरूपाचे ठाईं सुख म्हणजे प्रीति मानितो म्हणजे करतो आणि बाह्य विषयाचे ठाईं प्रीति करीत नाहीं तो अंतःसुख। तसाच आत्म्याचे ठाईं आहे आराम म्हणजे मनोवृत्ति संचाररूप प्रीति उत्पन्न होण्याचें कारण स्त्रियादिकांबरोबर क्रीडा ज्याची तो अंतराम म्हणजे स्त्रियादिकांबरोबर क्रीडा करून जो प्रीति प्राप्त पावत नाहीं। तसाच अंतः म्हणजे आत्म्याचे ठाईं आहे ज्योति म्हणजे दृष्टि ज्याची आणि क्रीडेचीं उपकरणें जीं गीत नृत्यादिक त्यांचे ठाईं ज्याची दृष्टि नाहीं तो अंतर्ज्योति असा जो तो योगी म्हणजे मुख्य योगी आहे। कारण तो योग्यांस प्राप्त व्हावयाचें जें ब्रम्हरूप मोक्षसुख त्याप्र

योंऽतःसुखोंऽतरारामस्तथांतर्ज्योतिरेव यः॥ स योगी ब्रम्ह निर्वाणं ब्रम्हभूतोऽधिगच्छति॥२४॥
लभंते ब्रम्हनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः॥ छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः॥ २५॥

त-ब्रम्हभूत म्हणजे जिवंत असतां यादेहांतच ब्रम्हात्मतत्वज्ञानानें अज्ञाननाश होऊन ब्रम्हस्वरूपाप्रत पावला आहे यामुळे अनुभवितो ॥२४॥ अद्वैत ब्रम्हात्मतत्वज्ञानें करून ज्याचें कल्मष म्हणजे अज्ञानरूप पाप नाश पावलें आहे आणि या कारणास्तव छिन्न म्हणजे नाश पावले आहे द्वैध म्हणजे आत्मा देहच किंवा देहाहून भिन्न आहे-भिन्न असला तरी कर्ता भोक्ता आहे किंवा नाहीं-अकर्ता अभोक्ता असला तरी ब्रम्हस्वरूप आहे किंवा त्याहून भिन्न आहे इत्यादिक संशय ज्यांचे आणि यत म्हणजे योगाभ्यासानें स्वाधीन झालें आहे आत्मा म्हणजे मन ज्यांचें आणि सर्व प्राण्यांचे हिता विषयीं रत असे ऋषि म्हणजे तत्वज्ञानी पूर्वीचे श्लोकांत सांगितलेलें सं ब्रम्हनिर्वाण म्हणजे मोक्षसुख त्याप्रत पावतात म्हणजे अनुभवितात ॥ २५॥

काम क्रोधादिकीं करून जे रहित आणि यत म्हणजे स्वाधीन झालें आहे चित्त ज्यांचें असे समाधिस्थ योगी आणि विदित म्हणजे समाधि किंवा निदिध्यासन यांहींकरून आत्मा ब्रम्हत्वेंकरून अपरोक्ष ज्यांस झाला आहे आणि यती म्हणजे ब्रम्हापरोक्ष ज्ञान झाल्यानंतर जीवन्मुक्ति सुखानुभवार्थ ज्यांणीं संन्यास केला आहे त्यांस अभितः म्हणजे मरणानंतर आणि मरणापूर्वींही ब्रम्ह म्हणजे ब्रम्हसुख रूपानें स्थितिरूप मोक्ष वर्तत आहेच ॥ २६ ॥ याप्रमाणें उत्तम ज्ञाननिष्ठा ज्यांस प्राप्त झाली आहे त्यांस तत्काळींच मुक्ति सांगितली आणि कर्मयोग फलेच्छा सोडून केवळ ईश्वर प्रीत्यर्थ केला असतां चित्तशुद्धि आणि ज्ञानप्राप्ति होऊन त्याद्वारानें मोक्षास साधन होतो असेंही सांगितलें। आतां पुढें साहाव्ये अध्यायांत ६ व्हा आत्मापरोक्षज्ञानास अंतरंग साधन जो योग तो विस्तरें करून सांगावयाचा आहे त्याचा सूत्रभूत संक्षेप म्हणून तीन श्लोकांनीं या अध्यायांत सांगतात ॥ या तीन श्लोकांतील प्रथम श्लोकाचे -प्राणापानौ समौ कृत्वा- या उत्तरार्धांत पूर्वीं जीं योगाचीं अष्टांगें सांगितलीं आहेत त्यांतील प्राणायाम सांगितला। स्पर्शान्कृत्वा ब-

काम क्रोध वियुक्तानां यतीनां यतचेतसां ॥ अभितो ब्रम्हनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनां ॥ २६ ॥

हिर्बाह्यान्- एणेंकरून प्रत्याहार सांगितला। चक्षुश्चैवांतरे भ्रुवोः कृत्वा- एणेंकरून धारणा सांगितली। विगतेच्छा भयक्रोधः -एणेंकरून यम आणि नियम साधनभूत आणि फलभूत असे दोन प्रकारचे आहेत ते सांगितले। सवितर्क-सविचार-सानंद आणि सास्मित या भेदांनीं संप्रज्ञात समाधि चार प्रकारचा आहे त्यांतील -यतेंद्रियः- एणेंकरून सवितर्काख्य संप्रज्ञात समाधि सांगितला। यतमना- एणेंकरून सविचार संप्रज्ञात समाधि सांगितला। यतबुद्धि- एणेंकरून सानंद सास्मित हे दोन संप्रज्ञात समाधि सांगितले। संप्रज्ञात आणि असंप्रज्ञात यांचीं पूर्वीं सामान्य लक्षणें सांगितलींच आहेत। ज्या समाधींत उपास्य किंवा ध्येय वस्तु यांचा जो स्थूलांश चतुर्भुजादिक त्याचा साक्षात्कार होतो तो सवितर्क। ज्यांत सूक्ष्मांश अव्यक्त मायारूप शरीरानें साक्षात्कार होतो तो सविचार। याहोहीवें अभ्यासानें आल्हाद साक्षात्कार ज्यांत होतो तो सानंद। यातिहींस कारण जी बुद्धि ध्यानकरणार द्रष्टा त्याशीं एकच झालेली अंतःकरण वृत्ति ती अस्मिता। तिचा साक्षात्कार ही अस्मिता तो ज्यांत होतो तो सास्मित। अ

हीं त्यांचीं ही विशेष लक्षणें आहेत ॥ मोक्षपरायण- एणेकरून असंप्रज्ञात समाधि सांगितला।प्राणायाम सांगितल्यानें त्यास साधन
भूत आसनादिक हीं कळविलीं। समाधि सांगितल्यानें त्यास साधन ध्यान धारणा ही कळविल्या। याशिवाय दुसरे पदांनीं योगफळ सां
गितलें। असा विभाग आहे। हा विभाग सांगण्यासाठीं या श्लोकांतील पदांचा क्रम न घेतां अर्थाचे क्रमानें पदांची व्याख्या लिहितों। विगते
च्छा भयक्रोधः यांचा विगतेच्छ -विगत भय आणि विगत क्रोध असा अर्थ। ज्यास इच्छा आहे तो आपलें इच्छित इष्ट सिद्ध व्हा
वें यासाठीं हिंसा-असत्य-स्तेय-परिग्रह- यांहीं युक्त होतो। विगतेच्छ म्हणजे इच्छा रहित असा अर्थ आहे यावरून हिंसादि
क त्यास नाहींत यामुळें त्यास विरुद्ध जे अहिंसा-सत्य-अस्तेय-अपरिग्रह रूप पूर्वोक्त स्वरूप यम ते कळविले। भय म्हणजे आपला उ
च्छेद होईल अशी शंका ती ज्यास आहे तो शौच-संतोष-तप-स्वाध्याय-ईश्वर प्रणिधान यांहीं युक्त होण्यास समर्थ होत नाहीं।
विगत भय म्हणजे भयरहित असा अर्थ आहे यास्तव संतोषादिक पूर्वोक्त स्वरूप नियम कळविले। पूर्वोक्त रूप धारणा ध्यान स
माधि एकत्र झाले म्हणजे संयम होतो त्यासच चित्त प्रसादन किंवा मनो निग्रह म्हणतात। त्यास कारण प्राणायाम किंवा वासना नाश
आहे। वासना नाश होऊन चित्त नैर्मल्य किंवा प्रसादन होण्यास कारण मैत्री-करुणा-मुदिता-उपेक्षा-यांची भावना आहे। सुखि
त प्राणी पाहून त्याचे ठाईं हे सुखी सर्व प्राणी माझे मित्रच आहेत अशी भावना करावी। अशी भावना केल्यानें यांचें सुख तें माझें
च आहे असें ज्ञान होऊन सर्व सुख विषयींचा अभिलाष नाहीं सा होतो। नंतर व्यग्रता रूप कलुष भाव होण्यास कारण नाहीं यामु
ळें चित्त निर्मल होऊन एकाग्र होतें। त्यासच मनोनिग्रह किंवा मनाचें प्रसादन म्हणतात। याप्रमाणें दुःखित प्राण्याचे ठाईं करुणे-
ची भावना करावी म्हणजे आपणास दुःख जसें असह्य आहे तसेंच दुसऱ्यास ही असह्य म्हणजे सहन करण्यास अशक्य आहे अ
सा दुःखावर द्वेष होऊन तें कोणास ही होऊं नये अशा दयेचें भावन करावें। अशी भावना करणाऱ्याच्या व्याघ्रादिकावरील ही द्वेष
निवृत्त होऊन त्याचें चित्त प्रसन्न होतें। याप्रमाणें पुण्य करणाऱ्या [illegible] पुण्यवंतां प्रत पाहून त्याचे ठाईं मुदितेचें भावन करावें म्हणजे-
त्यांस पाहून हर्षाचें भावन करावें। आपण हर्षित व्हावें म्हणजे [illegible] पुण्यें करून आपण ही पुण्यवान् होतो। याप्रमाणें पापीज

न पाहून त्यांविषयीं उपेक्षेचें भावन करावें। त्यांची उपेक्षाच करावी म्हणजे आपण पापापासून निवृत्त होतों। नंतर चित्त प्रसन्न होतें। याप्रमाणें मैत्र्यादिकांचे भावनेनें वासना नाश होऊन संयम होतो॥ जो क्रोधानें मुक्त आहे तो सांगितल्या प्रमाणें मैत्र्यादिकांची भावना करण्यास समर्थ होत नाहीं। विगतक्रोध याचा क्रोधरहित असा अर्थ आहे यामुळें त्यास पूर्वोक्त मैत्र्यादिकांच्या भावना होऊन मनाचे प्रसादानें चित्ताची एकाग्रता रूप निग्रहानें होणारे धारणाध्यान समाधि आणि त्यांचा समुदाय एकत्र झाला म्हणजे होणारा संयम रूप विलय। याप्रमाणें साधना वस्थेंत यम नियम आणि चित्त प्रसाधन यांचा सिद्धि होण्या साठीं निरिच्छत्व-निर्भयत्व-निष्क्रोधत्व-हीं साधनें असलीं पाहिजेत त्या प्रमाणें फलावस्थे चे ठाईं हीं तीं साधनें पाहिजेत असें योग शास्त्र संमत आहे तें असें। संप्रज्ञात समाधि सिद्ध झाला म्हणजे मधुमती या नावांची भूमिका प्राप्त होते। त्या अवस्थेंत साधक योग्यास इंद्रादि देवांनीं एथें बसावें-हीं सुंदर घरें आहेत-या सुंदर स्त्रिया आहेत-हीं भक्ष्य भोज्य पेय द्रव्यें जरामरणास दूर करणारीं आहेत-हीं द्रव्यें चमत्कार विनोद करण्या जोगीं आहेत-हे आम्ही सर्व आपले सेवक आहोंत-हें स्थान तुमचे च पुण्यानें प्राप्त झालें आहे-अशी प्रार्थना करतात ती केली असतां त्या पदार्थांचा संबंध किंवा हे आपणास मिळावे अशी इच्छा करूं नये आणि त्या देवानीं पूर्वोक्त प्रार्थना केल्यामुळें मी मोठा देवांस ही प्रार्थना करण्यास योग्य झालों असा स्मय म्हणजे गर्व करूं नये। कारण त्या संग आणि स्मय पुढील प्राप्त होणाऱ्या असंप्रज्ञात समाधी पासून योग्याचा भ्रंश करण्यास हेतु म्हणजे कारण आहेत। असेंच भय हीं योगांतराय म्हणजे योगास विघ्न करणारे जे त्यांपासून होणारें आणि वितर्कापासून होणारें असें दोन प्रकारचें आहे। व्याधि-स्त्यान-संशय-प्रमाद-आलस्य-अविरति-भ्रांति दर्शन-अलब्ध भूमिकत्व-अनवस्थितत्व हे चित्ताचे विक्षेप त्यांस योगांतराय म्हणावें। व्याधि म्हणजे धातु रसादिकांच्या वैषम्यामुळें होणारा ज्वरादिक। स्त्यान म्हणजे चित्ताचे चंचलतामुळें त्यास कर्म करण्याची योग्यता नसणें म्हणजे सिद्ध होईल कीं नाहीं असें ज्ञान। संशय प्रमाद म्हणजे का क्रोधादिक अथवा पूर्वी करावें असा निश्चय झाला असला तरी नंतर न करावे असा बुद्धि प्रमाद। आलस्य म्हणजे योगाचें अनुष्ठान करण्याची प्रवृत्ति होण्यास प्रति-

धक जे कफादिक तेणे करून शरीरास जें जडत्व येतें तें। अविरति म्हणजे विषयांची तृष्णा। भ्रांति दर्शन म्हणजे रज्जूवरच सर्प बुद्धि सारखें हें कार्य सिद्ध होणार नाहीं व असें विपरीत ज्ञान। अलब्ध भूमिकत्व म्हणजे योगाभ्यास करणारास प्राप्त होणार त्यास माधीच्या मधुमत्यादिक भूमिका सांगितल्या आहेत त्यांची प्राप्ति न होणें। अनवस्थितत्व म्हणजे चित्तावें स्थिरत्व पूर्व भूमि सोडून पुढील भूमिका प्राप्त होण्यास पाहिजे तें नसणें। पूर्व भूमीवर स्थिर झालेलें चित्त व उत्तर भूमीवर आरोहण करतें या स्तव चित्ताचें स्थिरत्व पाहिजे। सांगितलेले जे योगास विघ्न करणारे व्याधादिक अंतराय यांपासून शरीरास व मनास दुःख होतें। मनाला दौर्मनस्य म्हणजे इच्छेचा विघात झाल्यामुळें क्षोभ होतो आणि अंगास कांप सुटतो। बाहेरचा वायु आंत न जावा त्यामुळें रेचक प्राणायाम होऊं नये। कोठ्यांतील वायु बाहेर न जावा यामुळें पूरक प्राणायाम होऊं नये असे हीं हीं दुःखादिक उत्पन्न होऊन योगास विघ्न होतें। वितर्क म्हणजे नियमांतील अहिंसादिकांचे विरोधी हिंसादिक। ते केले-

स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरे भ्रुवोः॥ प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यंतरचारिणौ॥ २७॥

यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः॥ विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः॥ २८॥

ले - करविलेले आणि अनुमोदन दिलेले असे तीन प्रकारचे आहेत। यांचीं फळेंही अनंत आहेत। योगांचे जे अंतराय त्यांची निवृत्ति पूर्वी सांगितलेले ईश्वरप्रणिधानें करून होते। वितर्कांची निवृत्ति यांचे विरोधी जे अहिंसादिक नियम त्यांहीं करून होते। अशा या विघ्नांनीं रहित आणि शुद्धचित्त होऊन योगाभ्यासार्थ सांगितलेले सुखासनावर कटि म्हणजे कंबर- आणि वक्षस्थल म्हणजे उरस्थल आणि कंठ धरा म्हणजे मान या तीन प्रदेशांची कंच करून शरीराचें स्थापन करून आसनजय म्हणजे आसनावर निश्चल बहुतवेळ बसण्याचा अभ्यास प्राणायामाचा अभ्यास करावा। तेणेकरून प्राण मंदगति झाला म्हणजे मनाचें चांचल्य जाऊन तें स्थिर होतें। सांगतात। प्राण आणि अपान हे कुंभकानें ऊर्ध्व गति आणि अधोगति यांचा विच्छेद होऊन नासिकेचे आंत चलन करणारे असे सम म्हणजे अल्प करून नंतर

बाह्य म्हणजे बाहेरचे देशीं झालेले जे स्पर्श म्हणजे श्रोत्र चक्षुरादिक इंद्रियांचे द्वारा अंतरजी बुद्धि किंवा अंतःकरण त्याचे
ठाईं निरंतर होणारे जे शब्द स्पर्श रूपादिक विषयांचे संबंध त्यांप्रत योग्याने पूर्वी सांगितलेला जो इंद्रियांचा प्रत्याहार तेणेक
रून बहिः म्हणजे बाहेरच करावे आणि नंतर विषयांपासून इंद्रियें परांङ्मुख झालीं असतां स्वस्थानांत इंद्रियें लीन होऊन वि
षयांचा इंद्रिय द्वारा मनाशीं संबंध नहोतां अंतर्मनानें म्हणजे अंतर्वृत्ति मनानेंच राहावें त्यास प्रत्याहार म्हणतात। असा
प्रत्याहार करण्यास जो समर्थ नाहीं त्याची काय गति-त्याणें काय करावें - अशी शंका झाली तर त्याविषयीं दुसरा उपाय सांग
तात। एथील च-शब्द वा-म्हणजे विकल्प या अर्थी आहे। अथवा भ्रुकुटीचे मध्यभागीं चक्षूचें स्थापन करावें यास खेचरी मुद्रा
म्हणतात। हीमुद्रा घशाच्या दोन छिद्रां मध्यें जें मांस लोंबतें त्या ठिकाणी त्याच्या ऊर्ध्वभागीं जें छिद्र आहे तेथें जिव्हा फिरवून
स्थापन करावी आणि दृढ आसना वर चिरकाळ बसावें यास खेचरी मुद्रा म्हणावें अथवा भ्रूमध्य भागीं दृष्टीचें स्थापन करावें
अशीही खेचरी मुद्रा होते असें महादेवांनी सांगितलें आहे। याप्रमाणें आंतर विषयांचे ठाई संयम करण्यास समर्थ जे नाहीं
त त्यांस पूर्वी ज्यांची स्वरूपें आणि फलें सांगितलीं आहेत असे जे सूर्य चंद्रादिकांचे ठाई संयम ते त्याणीं करावे। कांहीं एक स्थूलवि
षय सूर्य किंवा विष्णवादिक यांच्या प्रतिमा किंवा अविच्छिन्न नाद यांचे ठाईं मनाचें धारण म्हणजे स्थापन करून त्याचा अभ्यास
झाला म्हणजे आपला देह ही दिसत नाहीं। यास महाविदेहा नामक धारणा म्हणतात। ही सिद्ध झाली म्हणजे चक्षुरादिक इं
द्रियें आपआपले विषयांचें ग्रहण करीत नाहींत। यास बाह्य विषय प्रत्याहार म्हणावें। आंतर विषय प्रत्याहार पूर्वी सांगितला
च आहे। जेव्हां चित्त देहाचें स्मरण टाकून पुढें ठेवलेले मूर्त्याकार होतें तेव्हां त्या चित्ताचे मूर्त्याकार ते सद्वृत्ति म्हणावे। जे
व्हां देहाचें ही स्मरण नकरतां केवळ ध्येय चतुर्भुजादि मात्राकार होतें तेव्हां त्यास महाविदेहा नामक धारणा म्हणावें। ती
सिद्ध झाली म्हणजे त्यास बाह्य विषय समाधि म्हणावें। जेव्हां पूर्वापरानुसंधान नसून शब्दार्थांचा उल्लेख होऊन तत्पू
र्वक या चतुर्भुजादि मूर्तीचें मी ध्यान करतों अशी भावना असून हा समाधि होतो तेव्हां त्यास सवितर्क बाह्य विषय सम

धि म्हणावें। जेव्हां पूर्वापर अनुसंधान नसून शब्दार्थाचा उल्लेख होऊन केवल ध्येय मूर्त्याकार पूर्वोक्त समाधि होतो आणि या मूर्तीचें ध्यान मी करतों अशी ज्यांत भावना नसते तेव्हां त्यास निर्वितर्क बाह्य समाधि म्हणावें। हा सिद्ध झाला म्हणजे योग्यास जितेंद्रिय म्हणावें। आभ्यंतर प्रत्याहार पूर्वक जेव्हां मनानें कल्पिलेले सूक्ष्म विषयाचे ठाईं पूर्वापरानुसंधान असून शब्दार्थोल्लेख पूर्वक मनाची भावना होते तेव्हां तो सविचार समाधि आणि पूर्वापरानुसंधान नसून शब्दार्थोल्लेखन होतां मनाची भावना जेव्हां प्रवृत्त होते तेव्हां तो निर्विचार समाधि असें म्हणतात। यांत पूर्वीप्रमाणें सविचारांत मी याचें ध्यान करतों अशी भावना असते-निर्विचारांत ती नसते। पूर्वीचे बाह्यविषय स्थूला विषयीं आणि आंतर विषय सूक्ष्मा विषयीं जाणावें। हे दोन समाधि सिद्ध झाले म्हणजे योग्यास जितमना असें म्हणावें। जेव्हां मन ध्येय मूर्त्याकारास सोडून सत्वगुणाचे उद्रेकामुळें म्हणजे सत्वगुण वाढला म्हणजे समष्टी मना विषयींची म्हणजे हें सर्व मीच आहें अशा आकाराची भावना होते तेव्हां त्यास सानंद समाधि म्हणावें। जेव्हां त्याही भावनेप्रत टाकून कोणतेही विषयांचें भान न होतां अस्मि म्हणजे आहें अशाच आकाराची भावना होते तेव्हां त्यास सास्मित समाधि असें म्हणावें। अस्मितेंत मन विषयविमुख होतें। अहंकारांत मन विषयाभिमुख असतें इतकाच अस्मिता आणि अहंकार यांचा भेद आहे। या सस्मित समाधीचे अवस्थेंत योग्यास बुद्धीकडून निराकार जो महावाक्यांतील त्वं या पदाचा अर्थ आत्मा त्याचा साक्षात्कार त्यास झाल्यामुळें जितबुद्धि असें म्हणतात। हें सर्व यतेंद्रियमनोबुद्धिः एणें करून कथिलें। त्याचा जितेंद्रिय-जितमना-जितबुद्धि असा अर्थ आहे। जेव्हां पूर्वोक्त अस्मितेचाही त्या समाधीचे ठाईं लय होतो त्यास निर्विकल्पक किंवा असंप्रज्ञात समाधि म्हणतात तो असंप्रज्ञात समाधि एक क्षणभर झाल्यानंतर शंभर क्रतूंचें म्हणजे यज्ञांचें फल प्राप्त होतें असें श्रुतींत सांगितलें आहे। तो हा मोक्षाख्य असंप्रज्ञात समाधिच पर म्हणजे उत्कृष्ट अयन म्हणजे प्रार्थना करण्याचें स्थान ज्यास आहे तो मोक्षपरायण मुनी म्हणजे योगी म्हणावा। निर्विकल्पक समाधीचे अवस्थेंत त्यास जीवन्मुक्त असें म्हणतात। विगतेच्छाभयक्रोधः याची व्याख्या पूर्वीं लिहिलीच आहे। असा जो तो सदा म्हण

जे बंधक र्हैत प्रतीति काली ही मुक्त साररवाच आहे। कारण यानंतर महावाक्यापासून यासमाधीतं अनुभवलेलें जें आत्म्याचें असंभा द्वितीयानंद रूप त्याचा ब्रम्हत्वें करून साक्षात्कार होऊन अज्ञाननाश होणें इतकेंच व्यवधान आहे। सद्य मुक्तच आहे एणेकरूनअ हंकारादिक बंध काल त्रयीं ही नाहीं असें कचविल्यानें तो बंध मिथ्याच आहे असें कचविलें ॥ २७॥ २८ ॥ असाजो पूर्वोक्तये गानें युक्त योगी त्याणे कायजाणावें तें सांगतात। सोपाधिक जें कर्तृ रूपकिंवा देवता रूप तेणें करून यज्ञआणि तप यांचाकिंवा त्यांचे फलांचा भोक्ता आणि सर्व जीं भूतें किंवा त्यांची कार्यें हिरण्य गर्भादिक चेतना चेतन त्यांचा महेश्वर म्हणजे अंतर्यामी नियंता तसाच सर्व भूतांचा सुहृत म्हणजे प्रत्युपकाराची अपेक्षा नकरतां उपकार करणारा सर्व प्रत्यगांचा साक्षी असा जो नारायण त्याला स्वात्मत्वें करून म्हणजे स्वात्माभेदानें जाणून म्हणजे अपरोक्ष करून तत्स्वरूपतेप्रत पाऊन नंतर शांति म्हणजे निरु

भोक्तारं यज्ञ तपसां सर्वभूत महेश्वरं ॥ सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वामां शांति मृच्छति ॥ २९ ॥

इतिश्री मद्भगवद्गीता सूपनिषत्सु ब्रम्ह विद्यायां योग शास्त्रे श्री कृष्णार्जुन संवादे आ त्मयोगो नाम पंचमो ध्यायः॥ ५॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु॥ ॥ श्री भगवानुवाच॥ ॥

पाधिक ब्रम्हस्वरूप कैवल्य मोक्षाप्रत पावतो। एणे करून सोपाधिक ब्रम्ह प्राप्ति पूर्वक निरुपाधिक अद्वैत ब्रम्हप्राप्ति होते असें सू चविलें २९ इतिश्री मद्भगवद्गीता या रघुनाथ शास्त्रिकृत भाषा विवृतौ पंचमोध्यायः समाप्तः॥ ॥ ॥श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥

चित्त शुद्ध झालें तरीं ध्यानयोगा शिवाय केवल संन्यासानें जीवन्मुक्ति सुखव्हीत नाहीं यास्तव पूर्वोध्यायाचे ठाईं अतिसंक्षेपानेंजो योग सांगितला त्याचा या अध्यायांत विस्तार सांगावया साठीं त्या योगाचे प्राप्तीस कारण भूत कर्मयोग आहे म्हणून त्याचीस्तु- ति करतात॥-अथवा - सर्व कर्माणि मनसा - एथून आरंभ करून संन्यास पूर्वक ज्ञाननिष्ठेवर तात्पर्य ठेवून ज्ञाननिष्ठा भगवंतानें सां गितली आणि कर्म करण्यांत दुःखही फार आहे यास्तव चित्त शुद्धि झाल्या शिवाय ही अकस्मात सर्व लोक कर्मसंन्यासच करतील तर तसें नकरावें यासाठीं संन्यासापेक्षां ही कर्म योग श्रेष्ठ आहे अशी कर्मयोगाची स्तुति करतात। अशीही संगति

कोणी त्यजवाव ॥ श्रीकृष्ण भगवान बोलतात ॥ कर्म फलाची इच्छा करीत नसतां जें अवश्य करावयाचें जें नित्य नैमित्तिक कर्म तें जो करतो तोच फळ संकल्पाचा त्याग केल्यामुळें सन्यासी आणि योगी आहे ॥ निरग्नि म्हणजे विधीनें श्रौत स्मार्त कर्माचा त्याग करणारा जो तोच सन्यासी आणि अक्रिय म्हणजे प्राणायामादिकानें वाणी मन आणि शरीर यांचे व्यापार ज्याणें सोडले आहेत असा जो तोच योगी असें नाहीं ॥ १ ॥ कोणत्या सादृश्यानें कर्मयोग्याची संन्यासी आणि योगी अशी स्तुति करतां असें म्हणाल तर त्याविषयीं फळ संकल्पाचा त्याग करणें या सामान्य गुणानें कर्मयोग्यास सन्यासी आणि योगी म्हणावें असें सांगतात ॥ हे पांडवा अर्जुना । ज्यास कर्मफळ त्यागानें सन्यास म्हणजे संन्यासी असें म्हणतात त्यास त्याच सामान्य गुणानें योग म्हणजे योगी असें जाण । संकल्प त्याग करणारा जो तो संन्यासी असें मोक्षशास्त्रांत सांगितलें आहे । आणि योगी ही संकल्प त्याग के

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ॥ स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडव ॥ न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ॥ योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥ ॥

ल्याशिवाय होत नाहीं । यास्तव त्या पूर्वोक्त सामान्य गुणानें संन्यासी आणि योगी यांचें ऐक्यच आहे । जसें व्याघ्र किंवा सिंह याचे ठाईं जो क्रूरत्व रूप सामान्य गुण आहे तो ज्या पुरुषाचे ठाईं आहे त्यास त्या सामान्य गुणानें व्याघ्रादिक आणि पुरुष यांचें ऐक्य आहे यामुळें हा पुरुष व्याघ्र किंवा सिंह आहे असें त्याची स्तुति करण्यासाठीं म्हणतात त्याप्रमाणें संकल्प त्याग करणें या सामान्य गुणानें कर्म योगी हा संन्यासी आणि योगी आहे अशी त्याची स्तुति केली ॥ योगाधिकार सिद्धीसाठीं निष्काम कर्मे करावीं असें दोन श्लोकांचें तात्पर्य ॥ २ ॥ असें जर आहे तर यावज्जीव कर्म योगच करावा कीं काय अशी शंका होईल तर त्याविषयीं अवधि सांगतात ॥ यम नियमादि अष्टांग युक्त जो योग त्याप्रत अत्यंत उत्सुक तेणें आरोहण करण्यास इच्छिणारा जो मुनि म्हणजे मनन शील त्यास म्हणजे त्याच्या त्या इच्छेस वैराग्य द्वारा कर्म कारण आहे असें बोलतात । वैराग्य उत्पन्न होऊन योगावर आरो

९३

हण करण्याची इच्छा उत्पन्न होईल तों पर्यंत कर्मानुष्ठान करावें असें तात्पर्य ॥ योगारूढ म्हणजे त्या इच्छेनंतर अष्टांग योगानुष्ठाना-
विषयीं प्रवृत्त झालेला जो तो मुनि त्यास योगावर पूर्वोक्त आरोहण करण्यास विक्षेप म्हणजे प्रतिबंध करणारें जें कर्म त्याचा शम म्ह-
णजे विधीकरून त्यागरूप संन्यास कारण आहे, यास्तव त्याणें कर्म संन्यास करावा। कर्म संन्यास न केला तर कर्मानुष्ठाना कडे चित्त
ग्रस्त झालें म्हणजे अष्टांग योगानुष्ठान करण्यास शक्य नाहीं असें तत्ववेत्ते बोलतात ॥ ३॥ योग शब्दाचा मुख्यार्थ चित्तवृत्ति निरोध-
वृत्तिरूप समाधिच आहे। त्या समाधीवर ज्याणें आरोहण केलें आहे म्हणजे ज्यास समाधि प्राप्त आहे, त्याचा कर्म त्याग अर्थात
होतच आहे मग कर्म संन्यास करावा असा त्याला विधि कशास पाहिजे अशी शंका होईल तर तिचें निराकरण करण्यासाठीं इ-
थें योग शब्दाचा विवक्षित जो अर्थ तो सांगतात ॥ जेव्हां श्रोत्रादिक जीं इंद्रियें त्यांचे जे शब्द स्पर्श रूप रस गंधरूप अर्थ म्ह-

यदा हि नेंद्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ॥ सर्व संकल्प संन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४॥
उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ॥ आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५॥

णजे विषय त्यांचे ठाईं आणि त्यांचे श्रवण दर्शनादि द्वारा होणारा जो भोग. म्हणजे सुखादिकाचा अनुभव त्याविषयीं वैराग्याचे
दृढत्वामुळें आसक्त होत नाहीं आणि मनाचे ही त्यांचें चिंतन करीत नाहीं आणि हें मला करावें असावें यासाठीं हें मी कर्मादिक
करीन इत्यादिक सर्व संकल्पाचा सन्यास म्हणजे त्याग करतो तेव्हां त्यास योगारूढ असें म्हणावें। ज्यांस तीव्र भोजनाची इच्छा
झाली आहे ते दुसरा व्यापार टाकून भोजनारूढ होतात म्हणजे भोजनासच बसतात तसें योगावर आरूढ व्हावें म्हणजे योग
च करावा असी ज्यांस इच्छा तीव्र झाली आहे ते कर्म संन्यास करून योगारूढच होतात। योगारूढ होई पर्यंत कर्में करावीं नं-
तर टाकावीं असें तात्पर्य ॥ ४॥ विषयासक्तीनें बंध होतो आणि तिचे त्यागानें मोक्ष होतो असें जाणून क्रमें करून कर्मानुष्ठान द्वा-
राचित्त शुद्धीचें संपादन करून योगारूढ होत्साता अभ्यास आणि वैराग्य यांचे बळानें आपणच म्हणजे मनानेच विवेक द्वारा-
आत्म्याचा म्हणजे आपला उद्धार करावा म्हणजे आपणास संसारांतून काढावें अधोगतीस नेऊं नये। ज्या कारणास्तव आत्मा

त्मनः म्हणजे आपला बंधु म्हणजे उद्धाररूप हित करणारा आत्मा म्हणजे विषयासक्ति रहित मनच आहे। पुत्र भार्यादिक समर्थ नाहींत। आणि आत्मनः म्हणजे आपला रिपु म्हणजे संसार संकटांत घालणारा शत्रु आत्मा म्हणजे विषयासक्त मनच आहे॥ ५॥ मन कोणास बंधु आणि कोणास रिपु कसें होतें तें सांगतात॥ येन म्हणजे ज्या जीवात्म्यानें आत्मना म्हणजे आपणच किंवा आपले मनानेंच आत्मा म्हणजे मन देहेंद्रियादिक जिंकलें म्हणजे स्वाधीन केलें आहे ज्या जीवात्म्यास त्याचें मन बंधु म्हणजे उपकार करणारें होतें। अनात्मनः म्हणजे ज्याणें मन आदिकाचा जय केला नाहीं त्यास तें मन आदिक स्वाधीन नसल्यामुळें आत्मा म्हणजे मन आदिक शत्रुत्वाविषयीं वर्तेत म्हणजे राहतें म्हणजे शत्रुच होतें॥ ६॥ ज्याणें मन आदिक आत्मा जिंकिला त्यास मन बंधु होतें असें जें सांगितलें तेंच मनाचे जयाचें फल सांपूर्व स्पष्ट करून दाखवितात॥ ज्याणें मन आदिकाचा जय केला आहे आणि याचकार-

बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनैवात्मात्मना जितः॥ अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत्॥ ६॥

जितात्मनः प्रशांतस्य परमात्मा समाहितः॥ शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः॥ ७॥

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेंद्रियः॥ युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकांचनः॥ ८॥

णानें प्रशांत म्हणजे सुख दुःख-शीतोष्णादिक किंवा मानापमान प्राप्त झाले असतांही ज्याचें मन विकार न पावतां शांत असतें-असा जो त्याचा आत्मा म्हणजे मन परं म्हणजे उत्कर्षेंकरून समाहित म्हणजे समाधीप्रत पावतो। यास्तव योगरूप समाधीचे सिद्धी साठीं मनाचाच जय करावा॥ ७॥ समाधि सिद्धीचें फल सांगतात॥ ज्ञान म्हणजे शास्त्र आणि गुरु यांचे उपदेशापासून झालें लें परोक्षात्म ज्ञान आणि विज्ञान म्हणजे श्रुतार्थाचें मनन निदिध्यासनें करून झालेला ब्रम्हात्म विषयक अपरोक्षानुभव त्यांहीं करून तृप्त म्हणजे विषयसुखाविषयीं हें आतां पुरे अशी अलंबुद्धि ज्यास झाली आहे असा आणि याच कारणानें कूटस्थ म्हणजे सांसारिक तापाचें ज्यास विकार नाहीं असा। येणें करून समाधीचें फल सांगितलें। आतां त्याचेंच लोकांत जें प्रसिद्ध लक्षण आहे तें सांगतात। इंद्रियांचा जय ज्याणें केला आहे आणि याच कारणानें लोष्ट म्हणजे ढेंकूळ किंवा मृत्तिकेचा-

गोळा तसाच अश्म म्हणजे पाषाण आणि कांचन म्हणजे सुवर्ण हीं ज्यास समानच आहेत असा जो योगी त्यास युक्त म्हणजे-ज्यास योग सिद्ध झाला आहे असें विद्वान म्हणतात ॥ ८ ॥ तें समत्वच स्तुती करून पुनः विशेषें करून सांगतात ॥ सुहृत् म्हणजे प्रत्युपकाराची अपेक्षा न धरतां किंवा न सांगतां हितकर्ता - मित्र म्हणजे सांगितल्यानंतर हितकर्ता किंवा स्नेहवान - अरि म्हणजे शत्रु - उदासीन म्हणजे वादिप्रतिवादि किंवा दुसरे कोणी त्यांचा पक्षपात न करणारा - मध्यस्थ म्हणजे दोघांचे हिताचे इच्छेनें मध्यस्थी करणारा - द्वेष्य म्हणजे आपलें अप्रिय करणारा - बंधु म्हणजे संबंधी - साधु म्हणजे पुण्य करणारे - पाप म्हणजे पाप कर्म करणारे - दुराचारी यांचे ठाईं कोणाचें काय कर्म आहे याचा विचार न करतां समान आहे बुद्धि ज्याची असा जो आहे तो विशिष्यते म्हणजे श्रेष्ठ आहे ॥ ९ ॥ आतां योगारूढानें योगाभ्यास कसा करावा तें सांगतात ॥ योगाभ्यासतत्पर जो योगी त्याणें - रहसि म्हण

सुहृन्मित्रार्युदासीन मध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ॥ साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

योगी युंजीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ॥ एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ॥ नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरं ॥ ११ ॥

जे एकांत स्थळीं स्थित आणि एकाकी म्हणजे कोणी ज्यास सहाय नाहीं असा किंवा सन्यासी आणि यत म्हणजे स्थिर केलें-आहे चित्त म्हणजे मन आणि आत्मा म्हणजे देहेंद्रियादिक ज्याणें आणि निर्गत म्हणजे गेली आहे आशी म्हणजे योगसिद्धि-शिवाय दुसऱ्या विषयाविषयींचीं प्रार्थना ज्याची म्हणजे तदेकनिष्ठ आणि एकाकी सन्यासी असला तरी बहुत पुस्तकादिकाचा परिग्रह म्हणजे संग्रह ज्यास नाहीं अथवा स्त्री पुत्रादिकांचा जो परिग्रह तेणें करून रहित म्हणजे सन्यासी असा होत्साता आत्मानं म्हणजे बुद्धीप्रत युंजीत योगानें युक्त करावी ॥ १० ॥ योगारूढ व्हावा म्हणोन सांगितला तो कसा करावा अशी जिज्ञासा झाल्यास त्यांचीं आसनादिक अंगें आणि इतिकर्तव्यता म्हणजे अनुष्ठान प्रकार सांगतात ॥ शुचि म्हणजे स्वभावतः किंवा उदक गोमयादिकाचे संस्कारानें शुद्ध केलेले पुण्य देशाचे ठाईं स्थिर म्हणजे चंचल न होणारें आणि फार उंच नव्हे फार स

चवल नव्हे आणि चैल-अजिन आणि कुश आहेत उतरे म्हणजे वर वर ज्याचे ठाईं म्हणजे कृष्णाजिनावर चैल म्हणजे कांबळा किंवा वस्त्र आणि कुशदर्भाचेवर कृष्णाजिनादिक आणि स्थंडिल म्हणजे ओटा त्यावर कुश असा आसनाचें स्थापन करून ॥११॥ त्या आसनाचे ठाईं उपविश्य बसून यत म्हणजे निगृहीत किंवा जिंकल्या आहेत विषय स्मरण रूप चित्ताच्या क्रिया आणि विषयग्रहण करणें अशा इंद्रिय क्रिया ज्याणे असा होऊन अतएव बाह्य आणि आंतर विषयां हीं करून असंग झालेलें मन एकाग्र म्हणजे एकच आत्मतत्व ज्यास अग्रभागीं स्फुरतें दुसरें कांहीं स्फुरत नाहीं असें दुसऱ्या विषयाकार वृत्ति ज्यांत नाहींत असा जो- आत्मतत्वाकार अविच्छिन्न वृत्तिप्रवाह त युक्त करून मनाची स्थिरता झाली म्हणजे आत्मविशुद्धये म्हणजे मनाचे वि

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेंद्रियक्रियः॥ उपविश्यासने युंज्याद्योगमात्मविशुद्धये॥१२॥
समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः॥ संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन्॥१३॥

क्षेपशुद्धीसाठीं पूर्वोक्त वृत्तिप्रवाहाचाही जो रोध तद्रूप योग करावा ॥१२॥ चित्ताचे एकाग्रतेचे उपयोगी जी देहेंद्रिया दिकांची धारणा ती दोन श्लोकानीं सांगतात ॥ योगाभ्यास करणाऱ्यानें स्थिर म्हणजे निश्चल होत्सातां दृढ प्रयत्न करून शरीराचा मध्य आणि मस्तक आणि ग्रीवा म्हणजे मान थोंपत अचल आणि समान धारण करून म्हणजे मूळाधारापासून मस्तकपर्यंत शरीरभाग निश्चल आणि ज्यांत वक्रता नाहीं असा सरळ राही असें बसून आणि आपले नासिकेचे अग्रावर दृष्टि ठेवून म्हणजे अगदीं नेत्र मिटले तर निद्रा एऊन मनाचा लय होईल चांगले उघडे ठेविले तर बाहेर रूपादिक विषयांकडे जातील हीं दोन्हीं न व्हावीं यासाठीं अर्धे उघडे अर्धे मिटलेले असे नेत्र ठेऊन नासाग्र दृष्टि होऊन इकडे तिकडे दिशांकडे न पाहणारा असा ॥ १३ ॥

युक्त म्हणजे योगयुक्त योगी त्याणें गुरुशुश्रूषा-भिक्षा भुक्ति इत्यादिक जें ब्रम्हचारी व्रत त्याचे ठाईं स्थित म्हणजे त्या व्रताचें अनुष्ठा
न करणारा असा होत्साता मनः संयम्य म्हणजे मनाचा निग्रह करून मच्चित्तः माझे ठाईंच आहे चित्त ज्याचें आणि मत्परः भ
व सर्व भूतांचा आत्मा वासुदेव आहें पर ज्यास म्हणजे उत्कृष्ट पुरुषार्थत्वें करून पावावयास योग्य मीच आहें असें माननारा को
णी स्त्री चित्त असला तरी स्त्री पर म्हणजे स्त्रीच सर्वांहून श्रेष्ठ मानीत नाहीं तर राजा किंवा देवच सर्वांहून श्रेष्ठ असें मानितो
म्हणून तो तत्पर नव्हे अथवा कोणी परमेश्वर किंवा राजा निश्चित असतां ही त्याचे आराधनानें जें इष्ट फल आपणास पाहिजे
तत्परच असतो -हा तर मच्चित्त असून माझेच ठाईं मनाचें स्थापन करून मीच परम पुरुषार्थ रूप आहे दुसरें मजशिवाय न
हीं असा मत्पर आहे। याच कारणास्तव प्रशांतात्मा म्हणजे बाह्य आणि आंतर विषय स्फुरवाचा त्याग करून आणि समाधी

प्रशांतात्मा विगतभीर्ब्रम्हचारिव्रते स्थितः॥ मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः॥१४॥
युंजन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः॥ शांतिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति॥१५॥

पासून होणाऱ्या स्फुरवाचा ही त्याग करून शांत म्हणजे उपरत आहे आत्मा [illegible] चित्त ज्याचें समाधी पूर्वक अस्मिता मात्र शेष राहिलें
ज्याचें असा होऊन विगतभी म्हणजे पूर्वोक्त भयरहित होत्साता आसीत असावें। या अवस्थेसच सत्व पुरुषान्यता ख्याति
किंवा ब्रम्हात्म साक्षात्कार असें म्हणतात। या अवस्थेची प्राप्ती झाली म्हणजे पुरुष परम पुरुषार्थ भागी होतो॥१४॥ या-
अवस्थेचें फल सांगतात॥ याप्रमाणें सर्वदा निरंतर आत्मानं म्हणजे मनास युंजन् म्हणजे समाधीनें युक्त करणारा योगी-
नियतमानसः म्हणजे योगशास्त्रोक्त ख्याति फलापासून ही निरिच्छ केलें आहे मन ज्याणें असा होत्सातां निर्वाण परमां
मत्संस्थां शांतिं अधिगच्छति म्हणजे निर्विकल्प पद प्राप्ति रूप मोक्षच आहे परम म्हणजे उत्कृष्ट फल जीचें आणि माझे
च ठाईं संस्था म्हणजे ऐक्य भावानें स्थिति किंवा समाधीची प्राप्ति होते जीणें करून अशा शांतीप्रत म्हणजे वैराग्याप्रत पा
वतो। ध्यानाचे ठाईं फलाची इच्छा न करणाऱ्यास सत्वरजतमोगुणात्मक प्रधानाहून भिन्न जो पुरुष त्याविषयींचा सर्वगु

त्याचे ठाईं मिळवयाचें तें मिळालें-आणावयाचें तें आणलें-करावयाचें तें केलें-टाकावयाचें तें टाकलें-देहादिक मी नाहीं-हे माझे नव्हेत
असा जो आत्मानात्मविवेक साक्षात्कार होतो त्यास विवेकख्याति म्हणतात तिनें सर्व वृत्तीचा निरोध करावा अशा इच्छेच्या सहायानें-
ज्या समधर्ममेघ समाधी म्हणजे मेघाप्रमाणें सत्ता आणि मोक्षास अनुकूल योग ज धर्म त्यास म्हणतात अशा पुण्याचा वृष्टि करणा
रा समाधी म्हणतात तद्रूप फल होतें। सांगितलेले पुरुषाचा आणि त्रिगुणात्मक प्रधानाचा जो विवेक त्याच्या साक्षात्कारास पुरुष-
ख्याति म्हणतात। त्याचें फळ गुणवैतृष्ण्य म्हणजे स्वर्गांतील किंवा यालोकचे सर्व भोगावरील तृष्णा जाणें असें जें उत्कृष्ट वैरा-
ग्य तें होतें। पाचवेंच मोक्षरूप फल नांतरीयक म्हणजे अवश्य होणारें असें योगी म्हणतात। सत्व आणि पुरुष यांचीजी अन्यता म्ह
णजे विवेक त्याचे साक्षात्कारापासून सर्व नियंतृत्व सर्वज्ञत्वादिक फल होतें अशीं हीं विवेकख्याति-पुरुषख्याति-सत्व पुरुषान्य-
ता ख्याति या नावांच्या ख्यातीचीं फळें योगशास्त्रांत सांगितलीं आहेत॥१५॥ याप्रमाणें योगाभ्यास निष्ठ जो झाला त्यास आहारादिक

नात्यश्नतस्तु योगोस्ति नचैकांतमनश्नतः॥नचातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन॥१६॥
युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु॥युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा॥१७॥

चा नियम सांगतात॥हे अर्जुना अत्यश्नतः म्हणजे फार भोजन करणारास आणि एकांतं अनश्नतः म्हणजे अगदींच भोजन न
करणारास चित्तवृत्तिनिरोधरूप योग किंवा समाधि सिद्ध होत नाहीं आणि अति स्वप्नशीलस्य जाग्रतश्च योगो न म्हणजे फार नि
द्रा करणारास किंवा फार जागरणच करणारास ही योग सिद्ध होत नाहीं॥१६॥ तर योग कोणास होतो तें सांगतात॥ज्याचा आहा
र म्हणजे खाणें विहार म्हणजे फिरणें युक्त म्हणजे मित किंवा अमुक वेळेस इतकेंच खावयाचें अमुक वेळेस इतकेंच फिराव
याचें अशा नियमाचे आहेत आणि याशिवाय दुसरीं जीं बोलणें पाहणें ऐकणें इत्यादिक कर्में त्याचे ठाईं ही ज्याच्या चेष्टा म्ह
णजे व्यापार नियमाचे परिमितच आहेत आणि ज्याचे स्वप्नावबोध म्हणजे निद्रा आणि जागरणें अमुक वेळ निद्रा किंवा जा
गरण करावयाचें अशा नियमाचे परिमितच आहेत त्यास दुःखनाश करणारा योग सिद्ध होतो॥१७॥

के ज्यां योगी होऊन- शांतिं निर्वाण परमां - ऐसें करून सांगितलेल्या शांतीप्रत पावतो त्याचीं लक्षणें साडेतीन श्लोकांनीं सांगून स्पष्ट करितात. जे-
व्हां विनियत म्हणजे विशेषें करून एकाग्रतेप्रत पावलेलें चित्त बाह्यविषयाचें चिंतन न करितां आत्म्याचेच ठाईं अवतिष्ठते म्हणजे स्थिति-
पावते । पूर्वोक्त अस्मिता ही नसते आणि सर्व जे जागृतस्वप्न आणि सविकल्प समाधीचे ठाईं प्राप्त झालेले काम म्हणजे विषय त्या-
विषयीं निर्विकल्पक समाधीनें सर्व काम प्राप्त झाल्यामुळें निस्पृह म्हणजे निरिच्छ होतो तेव्हां त्या योग्यास युक्त म्हणजे निर्विकल्प-
क योगी असें म्हणतात ॥ १८॥ एकाग्रतावस्थेचे ठाईं योग्याचें चित्त कसें असतें त्याविषयीं उपमा सांगतात ॥ निर्वातस्थ म्हणजे निर्वात प्रदेशीं
राहिलेला जसा दीप नेंगते म्हणजे चळून पावत नाहीं ती उपमा आत्म्याविषयींचा योग करणारा जो योगी त्याचें एकाग्र केलेलें चित्त त्या योगवे-
त्त्यांनीं सांगितली आहे । योग्याचें चित्त योगकाळीं तसें निश्चल झालें पाहिजे असें तात्पर्य ॥ १९॥ [illegible] प्राप्तिरूप योगाचें फळ सांगतात । यत्र

यदाविनियतंचित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ॥ निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्तइत्युच्यते तदा ॥ १८॥
यथादीपो निवातस्थोनेंगते सोपमास्मृता ॥ योगिनोयतचित्तस्ययुंजतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥
यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ॥ यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥ ॥
सुखमात्यंतिकंयत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियं ॥ वेत्तियत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१॥

म्हणजे ज्या काळीं योगसेवने म्हणजे योगाभ्यासानें निरुद्ध म्हणजे बाह्य विषयाकडे संचार करण्यापासून निवारण केलेलें चित्त उपरति म्हणजे ल-
याप्रत पावतें आणि ज्याकाळीं आत्मना म्हणजे समाधीनें परिशुद्ध झालेलें अंतःकरणानें चैतन्य आनंद ज्योतिस्वरूप आत्म्याप्रत अ-
परोक्षत्वें करून अनुभवून किंवा पाहून तुष्यति म्हणजे संतोषाप्रत पावतें । अर्थात बाह्य विषयांचे ठाईं संतोष पावत नाहीं । त्यास योगम्ह-
णावें। असा पुढें चवथ्या श्लोकांत अन्वय आहे ॥ २०॥ आणि आत्यंतिक म्हणजे अनंत आणि इंद्रियांस अगोचर म्हणजे इंद्रियांचे ठाय-
णि विषयांचे संबंधापासून उत्पन्न न होणारें यास्तव इंद्रियांची अपेक्षा न करितां केवळ बुद्धीनेंच जें अनुभवास येतें अशा सुखास
तें वेत्ति म्हणजे अनुभवितो आणि पूर्वोक्त आत्मस्वरूपाचे ठाईं स्थित असतां अयं म्हणजे विद्वान् त्यास आत्मस्वरूपापासून तत्त्वतः

चलन पावत नाहीं। आत्म्याचा आणि बुद्धीचा तादात्म्याध्यास जेव्हां आहे तेव्हां चलन पावल्या प्रमाणें भासला तरी परमार्थतः चलन पावत नाहीं। यास प्रमाण। बुद्धि ध्यान करीत असतां हा ध्यान करणारा प्रमाणे दिसतो - बुद्धि लोलायमान म्हणजे चंचल झाली म्हणजे चंचल झाल्या प्रमाणें दिसतो अशा अर्थाचे श्रुतीनें ध्यान चांचल्य वास्तविक आत्म्याचे ठाईं नाहीं। बुद्धीचे तादात्म्याभिमानानें झालें लें नाहीं; तें मिथ्याच आहे असें जें सांगितलें तें आहे॥ २१॥ चलन न पावण्यास कारण सांगतात ज्या निरतिशय सुखस्वरूप आत्मस्वरूपाचा योगाभ्यासानें लाभ झाला म्हणजे त्याहून दुसरा लाभ अधिक आहे असें मानित नाहीं आणि ज्या योगाभ्यासानें आत्मस्वरूप स्फुरणाचे ठाईं स्थित असतां गुरु म्हणजे मोठें जें शस्त्रपातादिक किंवा शीतोष्णादिक दुःख तेणें करून ही चलन पावत नाहीं; एणें करून अनिष्ट दुःखादि निवृत्ति रूप हें फल योगाचें सांगितलें॥ २२॥ यत्रोपरमते चित्तं - एथून आरंभ करून जितकीं विशेषणें

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः॥ यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते॥ २२॥
तं विद्याद् दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितं॥ स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा॥ २३॥

सांगितलीं तितक्या विशेषणांनीं युक्त असा योग सांगितला त्याला दुःखाचा जो संयोग म्हणजे संबंध त्याचा आहे वियोग म्हणजे नाश ज्या अवस्थेंत त्या अवस्थेस योग अशी संज्ञा केली आहे असें जाणावें। यावरून समाधि स्वरूप जो योग तोच स्वरूपें करून आणि फलें करून मुख्य आहे। पूर्वी कर्मास ही योग अशी संज्ञा केली ती या मुख्य योगास कर्म साधन आहे या अभिप्रायानें केली असें जाणावें। योग स्वरूप आणि फल सांगण्याची समाप्ति करून निश्चय आणि अनिर्वेद यांस योगसाधनत्व आहे असें सांगण्या साठीं योगाची कर्तव्यता सांगतात। तो पूर्वोक्त योग मोठें फल देणारा आहे यास्तव शास्त्राचे आणि गुरूचे उपदेशापासून योगस्वरूप आणि त्याचे अभ्यासाचा अनुष्ठान प्रकार यांचा निश्चय करून घेऊन असा दुर्घट योग कसा सिद्ध होईल असा खेद ज्यापासून गेला आहे अशा मनानें प्रयत्न शिथिल न करतां मोठे प्रयत्नानें करावा॥ २३॥ ॥

र्हि मला असावें अशा मनोवृत्तिरूप संकल्पापासून उत्पन्न होणारे जे मनांतील काम म्हणजे विषयवांच्छा त्यांप्रत अशेषतः म्हणजे वासनांसुद्धां टाकून - एणेकरून शम सांगितला आतां दम सांगतात - आणि मनानेंच विषयावरील दोष दृष्टीनें सर्व इंद्रियांचा बाह्य-विषयांपासून निग्रह करून पूर्वोक्त योगाभ्यास करावा ॥ २४ ॥ जर जन्मांतरीय कर्मयोगें करून मन चंचल होईल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ शनैः शनैः म्हणजे अभ्यासाचे क्रमानें किंवा भूमिकेचा क्रम योगशास्त्रांत सांगितला आहे त्या क्रमानें - धृत्या ययाधारयते मनःप्राणेंद्रियक्रियाः ॥ योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ - असें पुढें लक्षण जिचें सांगतील त्या धृतीनें म्हणजे धैर्यानें गृहीत म्हणजे वश केलेले बुद्धी करून सर्व दिव्य आणि लोकांतील विषयांपासून उपरम करावा आणि आत्म्याचे स्वरूपाचे ठाईं आहे संस्था

संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ॥ मनसैवेंद्रियग्रामं विनियम्य समंततः ॥ २४ ॥
शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ॥ आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत् ॥ २५ ॥
यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरम् ॥ ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

म्हणजे उत्तम प्रकारची स्थिति ज्याची असें मन करून म्हणजे सर्व आत्माच आहे त्याहून दुसरें कांहीं नाहीं असें एकाग्र वृत्ति करून - एणेकरून संप्रज्ञात समाधि सांगितला त्यांत पूर्वाभ्यास वशें करून द्रष्टा दृश्याकार वृत्तीचा मी या ध्येयाचें ध्यान करतो असा संबंध असे हे त्याचें निराकरण होऊन असंप्रज्ञात समाधि सांगतात. किंचित् म्हणजे कांहींही म्हणजे ध्याता आणि ध्यान अशा विभागाप्रत ही जाणूं नये आणि सुषुप्तीप्रमाणे अखंड सच्चिदानंदात्मक आत्मस्वरूपानेंच राहावें ॥ २५ ॥ शनैः शनैः उपरम करावा असें सांगितलें तो उपरम कसा करावा तें सांगतात ॥ ज्या ज्या विषयाप्रत ग्रहण करण्यासाठीं इंद्रियांचे द्वारा मन बाहेर गमन करतें त्या त्या विषयावरील दोष मनांत आणून त्या त्यापासून आवरणें काढणें असा मनाचा प्रत्याहार करून त्याचें आत्मस्वरूपाचे ठाईंच स्थापन करावें ॥ २६ ॥

याप्रमाणें मन आत्मवश म्हणजे आत्म्याचे ठाईं स्थिर केलें म्हणजे त्या अभ्यासानें चंचल स्वभाव जो रजो गुण त्याचा नाश त्याच्या मुळें मनवश करणा त्यास सुख होतें असें सांगतात। या बाह्याभ्यंतर विषयांचे त्यागें करून प्रशांत म्हणजे रजोगुणेंकरून रहित झालें आहे मन ज्याचें आणि शांत म्हणजे क्षीण झाला आहे रज म्हणजे रजो गुणाचें कार्य क्लेशादिक ज्याचे असा जो उपरत मनाचा योगी त्यास एकाग्रता भूमीचे ठाईं ब्रम्हभूत म्हणजे सद्रूप ब्रम्हस्वरूप – उत्तम म्हणजे निरति शयित आणि अकल्मष म्हणजे पुण्य पापाचे वैषयिक सुख दुःखरूप फलानें किंवा पुण्य पापानें रहित जें सुख तें उपैति म्हणजे प्राप्त होतें। या विषयीं एकाग्रचित्त झालें असतां जो सद्रूप ब्रम्हरूप अर्थाचा प्रकाश करतो – कर्म बंधनें शिथिल करतो – क्लेशांचा क्षय करतो – त्यास संप्रज्ञात समाधि असें म्हणतात असें योग भाष्यांत सांगितलेलें प्रमाण आहे। ब्रम्हाकार मनाचे वृत्तीनें जो ब्रम्हभूतत्व झाला आहे आणि योगाभ्यासानें ज्याचे पाप गेलें आहे अशा योग्यास उत्तम जें समाधि सुख तें प्राप्त होतें अशी ही कोणी व्याख्या करतात॥ २७॥ याप्रमाणें आत्मस्वरूपाचे ठाईं मनाचे उत्तम प्रकारेंं स्थापन करणारा आणि पूर्वीं सांगितलेले योगाचे विघ्नांनीं रहित असा योगी विगत म्हणजे गेलें आहे कल्मष म्हणजे अविद्या क्लेश किंवा पाप ज्याचें असा हो त्साता सुखें करून म्हणजे अनायासें करून अत्यंत म्हणजे द्रष्टा दृश्य रूप जो परिच्छेद म्हणजे भेद तद्रहित ब्रम्हसंस्पर्श म्हणजे अखंड अद्वितीय ब्रम्हाचा आहे संस्पर्श म्हणजे निरुपाधिक ऐक्य ज्यास असें जें ब्रम्ह सुख त्याप्रत अश्नुते म्हणजे स्वात्मस्वरूपानें अनुभवितो॥ २८॥

प्रशांत मनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमं॥ उपैति शांतरजसं ब्रम्हभूतमकल्मषं॥ २७॥
युंजन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः॥ सुखेन ब्रम्हसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते॥ २८॥

॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु॥ ॥

॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

संप्रज्ञात असंप्रज्ञात समाधिरूप दोन्ही योगांचें फल सांगतात ॥ सोपाधिक आणि निरुपाधिक यादोहों भेदानें अलंवत्ता दोनप्रकारचा आहे
जो सर्वांचे ठाईं आपलें तादात्म्य पाहील तो सोपाधिक। जो सर्व उपाधींनीं रहित करून अद्वितीय स्वरूपानें निरुपाधिक। असें वार्तिकांत सांगित
लें आहे। त्याप्रमाणें संप्रज्ञात समाधींत घटकुंडलादिकांचे ठाईं त्यांचें उपादान कारण मृत्तिका सुवर्णादिक जसें आहे त्याप्रमाणें सर्व भूतांचे ठा
ईं उपादानकारण स्वरूपानें आत्मस्वरूप राहिलें आहे असें योगें करून युक्त म्हणजे समाधिस्थ झाला आहे आत्मा म्हणजे चित्त ज्याचें तो
पाहतो आणि असंप्रज्ञात समाधीचे ठाईं ब्रम्हादिकस्तंबपर्यंत सर्व भूतांप्रत आत्म्याचे ठाईं आत्मसत्तेनेंच पाहतो। सर्पजसा रज्जू
र रज्जूचेच सत्तेनें आहे त्याप्रमाणें याच योग्याची व्युत्थान समयीं स्थिति सांगतात। सर्वत्र ब्रम्हादिक स्थावरांत समविषम भूतांचे ठाईं नि
र्विशेष स्वरूप ब्रम्हाचें दर्शन ज्यास आहे असा तो असतो ॥ २९॥ अशा या आत्मैकत्व दर्शनाचें फल सांगतात ॥ जो मी म्हणजे सर्वांचा आत्मा

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि॥ ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः॥ २९॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ॥ तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३०॥

जो मी याप्रत पूर्वी सांगितले प्रमाणें उपादान कारण स्वरूपानें सर्वत्र पाहतो आणि सर्वांप्रत अधिष्ठान भूत जो मी त्याचे सत्तेनेंच पाहतो
त्या योग्यास मी सर्वांचा - न प्रणश्यामि - म्हणजे अदृश्य होत नाहीं म्हणजे ज्ञानें करून अज्ञानाचे आवरणाचा नाश झाला म्हणजे ज्याच्या
तें करून प्रकाशित झालेला मी पुनः आवृत होत नाहीं। कार्यदेहेंद्रियादिक - कारणअज्ञान यांच्या समुदायावर अभिमान ठेवणारा जो -
सोपाधिक जीव त्याणें अभिमान त्याग करून त्यात्मत्वें करून जाणलिलें स्वाधिष्ठान भूत ब्रम्ह स्वरूप पुनः आच्छादित होत नाहीं परंतु
शुक्तीवर अध्यस्त रजत जसें शुक्तिस्वरूप जें अधिष्ठान त्याचे ज्ञानानें समूल नाश पावतें तसें ब्रम्हस्वरूप अधिष्ठानाचे ठाईं अ
ध्यस्त म्हणजे भ्रमानें कल्पिलेले स्वस्वरूपाप्रत पावलेले सोपाधिक जीव रूपाचें अधिष्ठान जें ब्रम्ह त्याच्या साक्षात्कारानें समू-
ल नाश होईल मग मोक्ष फल कोणास होईल अशी शंका होईल तर त्या विषयीं सांगतात। स च म्हणजे तो जीवही मला - न प्रण-
श्यति - म्हणजे अदृश्य होत नाहीं। तात्पर्य। जीव जर माझे ठाईं अध्यस्त असेल तर त्याचा पूर्वोक्त नाश होईल तसें नाहीं। महावा

म्हणूनही जीवात्मा आणि ब्रम्ह यांचा भेद नाहीं असें सांगितलें आहे। यावरून जीवस्वरूप माझ्याहून भिन्न नाहींच असें असतां अज्ञानानें केलेलें आवरणामुळें जो देहादिक उपाधीवर आत्मत्व भ्रम झाला तो मात्र ज्ञानानें समूळ नाशपावतो आणि आपलें स्वरूप ब्रम्ह अभिव्यक्त होतें ॥ ३० ॥ त्याकारण तोच सर्वात्मैकत्वदर्शी जीवस्वरूप मीच आहें यास्तव त्याच्या मोक्षास प्रतिबंध होत नाहीं असें सांगतात ॥ सर्वोपादानकारण स्वरूप सर्वभूतांचे ठाईं सद्रूपें करून स्फुरणरूपें करून स्थित जो मी त्याप्रत जो जीवब्रम्हाचें ऐक्यरूपानें जाणून निर्विकल्प समाधीनें - भजते - म्हणजे सेवितो तो योगी समाधीपासून जेव्हां उठतो तेव्हां त्या अवस्थेंत ज्ञानानें बाधित झालेले पूर्वसंस्काराचे प्रारब्ध कर्मवशें करून देहावर अभिमान ठेवणाऱ्या प्रमाणें सर्वथा म्हणजे सर्वप्रकारानें याज्ञवल्क्या प्रमाणें कर्मत्याग करून किंवा वसिष्ठ जनकादिकां प्रमाणें विहित कर्माचरणानें किंवा दत्तात्रेयादिकां प्रमाणें निषिद्ध कर्माचरणानें व्यवहार करीत असतां ही विधिकिंकर तो नाहीं यामुळें माझेच ठाईं राहतो। मत्स्वरूप मोक्षापासून च्युत होत नाहीं। या ब्रम्हवेत्याचें ऐश्वर्य च्युत करण्यास देव ही समर्थ नाहींत। तो देवांचा

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ॥ सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ॥ सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥

आत्माच आहे या अर्थाच्या श्रुतीवरून त्याचे मोक्षास प्रतिबंध करण्यास देवही समर्थ होत नाहींत। पूर्वोक्त ज्ञानी मला अदृश्य होत नाहीं। आणि मी त्याला अदृश्य होत नाहीं। म्हणजे मी प्रत्यक्ष होऊन कृपादृष्टीनें त्यास पाहून त्यावर मी अनुग्रह करतों असें हें तात्पर्य कोणी बोलतात ॥ ३१ ॥ सर्वथा निषिद्ध कर्म करून ही ज्ञान्यास मोक्षाविषयीं प्रतिबंध होत नाहीं तथापि विहित कर्मशील योगीच श्रेष्ठ आहे असें सांगतात। अथवा मल्लाभ लक्षणा या योगाच्या अवस्थेंतही सर्वभूतांवर दया करणारा श्रेष्ठ आहे असें सांगतात ॥ मला सुख जसें प्रिय आहे आणि दुःख जसें प्रिय नाहीं याप्रमाणेंच सर्वांस ही सुख प्रिय आहे आणि दुःख प्रिय नाहीं। असें आपले सादृश्यानें सर्वत्र जो पाहतो म्हणजे सर्वांस सुखच असावें असें इच्छितो तो हे अर्जुना सदिच्छक योगी परम म्हणजे श्रेष्ठ मला मान्य आहे ॥ ३२ ॥ ॥ ॥

सांगितले प्रमाणें साम्येकरून योग होणे अशक्य आहे असें मानून घ्यावें तर असेंच तर तें समजावें त्या इच्छेनें अर्जुन प्रश्न करतो
हे मधुदैत्यास मारणाऱ्या कृष्णा। जो-हिंसा नकरणें या प्राधान्यानें संन्यास इत्यादिक स्वेच्छे प्रमाणें मनात कोणतीही वृत्ति न उठणें-किंवा वि
क्षेप म्हणजे विरुद्ध वृत्ति नहोणें-यांचा करून रहित होऊन केवळ आत्माकार वृत्तीनें मनाची स्थिति होणें किंवा सर्ववृत्तींचा निरोधक
रणें असा जो योग तूं सांगितला त्याची मनाचें चंचलत्वामुळें स्थिरता म्हणजे चिरकाल स्थिति होईल असें मीं पाहत नाहीं ॥ ३३॥
हे कृष्णा। मन स्वभावानें चंचल आहे आणि प्रमाथी म्हणजे इंद्रियांचा क्षोभ करणे असें जें मथन तें करणारें आहे आणि बलवत म्ह
णजे विचारें करून ही जिंकावयास अशक्य आहे आणि दृढ म्हणजे विषयवासनांनीं भरलेलें आहे यामुळें भेद करण्यास अशक्य-
आहे यास्तव आकाशांत हिकडे तिकडे संचार करणारा जो वायु त्याचा कुंभांत आवरकरून रोध करण्यास जसा अशक्य आहे त्याप्रमा

अर्जुनउवाच ॥ योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन॥ तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करं॥ ३३॥
चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथी बलवद्दृढं ॥ तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करं ॥ ३४॥ श्रीभगवानुवाच
॥ असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलं ॥ अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५॥ ७ ॥

णे मनाचा ही विषयांपासून निग्रह म्हणजे आवर होणें फार कठीण आहे असें मी मानितों ॥ ३४॥ मन चंचल आहे इत्यादिक जें अ
र्जुन बोलला त्याचा अंगीकार करून त्याचा निग्रह करण्यास साधन श्रीकृष्णभगवान सांगतात॥ हे महाबाहो अर्जुना। मनाच्या चंचल
स्वभावामुळें त्याचा निग्रह करणें कठीण आहे असें जे तूं बोललास तें निःसंशय सत्य आहे तथापि-हे कुंतीपुत्रा अर्जुना-परमात्मा
कार मनाच्या वृत्तीचा प्रवाह करण्याचा वारंवार प्रयत्न करणें असा जो अभ्यास तेणें करून किंवा बाह्य ध्येय चतुर्भुजादि मूर्तींचा
निरंतर मनांत आणण्याचा जो अभ्यास तेणेंकरून आणि पाहिलेले ऐकिलेले जे विषय किंवा त्यांचीं साधनें त्यांचेठाईं अनित्य व अ
स्थिरत्व इत्यादिक दोष दृष्टीनें त्यांविषयीं तृष्णा न होणें असें जें वैराग्य त्याच्या साधनानें गृह्यते म्हणजे विपरीत वृत्ति होणें असा
जो विक्षेप त्याचा प्रतिबंध होऊन विषयांकडे वृत्ति नहोतां केवळ आत्माकार वृत्तिस्वरूपानें मन स्थिर होतें ॥ ३५॥ ॥

पूर्वोक्त अभ्यास आणि वैराग्य या साधनांहीं करून असंयत म्हणजे अजित किंवा स्वाधीन झाला नाहीं आत्मा म्हणजे मन ज्याचें असा-जो त्यास पूर्वोक्त योगसिद्ध होणें कठीण आहे। असें मला वाटतें। परंतु त्या दोन साधनानीं वश म्हणजे स्वाधीन झाला आहे आत्मा म्हणजे मन ज्याचें असा आणि यत्न करणारा त्या सदुपायें करून म्हणजे प्रयत्नें करून योग सिद्ध किंवा प्राप्त होण्यास शक्य आहे॥ ३६॥ मनाचा निग्रह कठीण आहे यास्तव योग सिद्धी विषयीं विघ्नें आहेत असें मानून अर्जुन प्रश्न करतो॥ हे कृष्णा। योग म्हणजे कर्मयोग त्यापासून चलित आहे मानस ज्याचें असा म्हणजे कर्मयोग सोडलेला पुरुष श्रद्धें करून उपेत म्हणजे योग मार्गांत प्रविष्ट झालेला ही अयति म्हणजे आयुष्याचे अल्पत्वामुळें किंवा दृढ वैराग्य नसल्यामुळें योगाभ्यासाविषयीं अल्प प्रयत्न झालेला योग सिद्धि म्हणजे योगफल जो ब्रह्मात्मतत्व साक्षात्कार त्याप्रत न पावून मरण पावला तर कोणते गती प्रत जातो॥ ३७॥ प्रश्नाचा अ-

असंयतात्मना योगो दुःप्राप इति मे मतिः॥ वश्यात्मना तु यतता शक्योवाप्तुमुपागतः॥ ३६॥ अर्जुन
उवाच॥ अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः॥ अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति॥ ३७॥
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टः छिन्नाभ्रमिव नश्यति॥ अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि॥ ३८॥
एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः॥ त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते॥ ३९॥ ॥

भिप्राय स्पष्ट करून दा[illegible] योगाभ्यासाचा आरंभ केल्यानें कर्म करणें [illegible] मुळें स्वर्गादिक फल त्यास होणार नाहीं। योगाची सिद्धि न झाल्यामुळें ब्रह्म मार्गाचे ठाईं मत विमूढ म्हणजे अज्ञानी आहे यामुळें मोक्षफल ही नाहीं। याप्रमाणें पुरुषार्थ-साधनभूत जे कर्म मार्ग आणि योगमार्ग या दोहोंपासून भ्रष्ट होऊन पुरुषार्थ साधनास आश्रय त्यास नाहीं असा निराश्रय होत्साता जसें पहिले [illegible] सून फुटलेले आणि दुसरे अभ्रास न मिळालेले अभ्र मध्येंच नाश पावतें त्याप्रमाणें-हे महाबाहो कृष्णा-तो योगभ्रष्ट नाश तर पावत नाहीं॥ ३८॥ एतत् म्हणजे या माझ्या संशयाचा अशेषतः म्हणजे साकल्यें करून छेद करण्यास तूं योग्य आहेस। हे कृष्णा। तुजवांचून या संशयाचा छेद करणारा कोणी नाहीं॥ ३९॥ ॥ ॥

या अर्जुनाचे प्रश्नाचें उत्तर श्रीकृष्ण भगवान् सांगतात। हे पार्था अर्जुना। त्याचा इह म्हणजे या लोकीं नाश म्हणजे नीचयोनीची प्राप्ति अमुत्र म्हणजे परलोकीं नाश म्हणजे नरकप्राप्ति हीं दोन्हीं ही होत नाहींत। कारण। हे ताता बाबा अर्जुना। हें लोकरीती प्रमाणें वात्सल तेनें संबोधन आहे। कल्याणकृत म्हणजे शुभकर्माचरण करणारा कोणी दुर्गतीप्रत पावत नाहीं। तुझे प्रश्नांतील पुरुष श्रद्धेनें प्रथम प्रवृत्त झाल्यामुळें शुभकर्माचरण करणारा होतो यामुळें तो दुर्गतीप्रत जाणार नाहीं॥ ४०॥ या लोकीं आणि परलोकीं ही त्यास महत्वच प्राप्त होतें असें सांगतात॥ पुरुष मरण पावल्या नंतर तो जर सकाम आहे तर अश्वमेधादिक पुण्यकर्म करणार्‍यास जे प्राप्त व्हावयाचे लोक त्यांप्रत जाऊन तेथें बहुत वर्षें पर्यंत राहून त्या लोकांतील सुखानुभव करून सदाचारसंपन्न जे श्रीमंत म्हणजे धनिक पुरुष त्यांचे ग्रहाचें ठाईं जन्मास एतो। जे सदाचार संपन्न आहेत ते सत्कारणींच द्रव्याचा व्यय करतात आणि प-

श्रीभगवानुवाच॥ पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते॥ नहि कल्याणकृत्कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति॥ ४०॥ प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः॥ शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोभिजायते॥ ४१॥ अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमतां॥ एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशं॥ ४२॥ तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकं॥ यततेच ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन॥ ४३॥ ॥

हिले पेक्षां ही मोठे पदाप्रत जातात असें तात्पर्य॥ ४१॥ तो योगभ्रष्ट विरक्त आणि निष्काम आहे तर त्याविषयीं सांगतात। अथवा धीमंत म्हणजे ज्ञानसंपन्न जे योगी त्यांचे कुलांत जन्म पावतो। पूर्वी सांगितले जे धनिक ते जर योगी नाहींत तर त्यांचे कुळांत जन्म पावत नाहीं। ज्ञानसंपन्न योग्यांचे कुळांत जन्म होणें हें परंपरेनें मोक्षसाधन आहे यामुळें फार दुर्लभ आहे॥ ४२॥ हे कुरुनंदना अर्जुना तें जन्म प्राप्त झालें म्हणजे त्याचे ठाईं पौर्वदेहिक जो बुद्धिसंयोग त्याप्रत म्हणजे पूर्व देहाचे ठाईं योगाभ्यास करीत असतां जितकी योगभूमि प्राप्त झाली होती त्या भूमिकेंत जितके बुद्धीचा म्हणजे ज्ञानाचा लाभ झाला होता तितक्याप्रत पूर्वाभ्यासापेक्षां अल्पाभ्यासानेंच पावतो। ततः म्हणजे तदनंतर भूयः म्हणजे पुनः संसिद्धौ म्हणजे पूर्व भूमिकेपेक्षां ही अधिक योगभूमी सिद्धिची याविषयीं यतते म्हणजे यत्न करतो॥ ४३॥ ॥

कोणी शिक्षित नसतां हीं कसा यत्न करतो तें सांगतात। अवश म्हणजे प्रह्लादिकांप्रमाणें पिता आदिकांनीं दुसरे मार्गांकडे योजिला त रीं पूर्वीचा किंवा प्रतिबंधक कर्मामुळें योगाभ्यासाविषयीं इच्छा न झाली तरी त्या कर्माचा नाश झाल्यावर जो अभ्यास तो त्यास कर्मापेक्षां ही बलवत्तर झाल्यावर आपलेकडे ओढून घेतो म्हणजे त्यास योगाविषयीं प्रवण करतो। हेंच स्पष्ट करून दाखवितात। योगाविषयीं जि ज्ञासु म्हणजे योगस्वरूपाचें ज्ञान व्हावें असें इच्छिणारा ही शब्दब्रह्माचा म्हणजे वेदोक्त कर्मांचे फलाचा अतिक्रम करतो म्हणजे त्या हून अधिक फल त्यास प्राप्त होतें। मग योगाभ्यासाचा ज्यास पूर्वींचा संस्कार आहे तो कर्मादिकांचें उल्लंघन करून पुनः योगाभ्यासा विषयीं प्रवृत्त होईल म्हणून काय सांगावयाचें आहे ॥ ४४॥ याप्रमाणें योगभ्रष्टाची गति सांगून विषयांनीं आपलेकडे ओढून नेलेल

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोपि सः ॥ जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४॥
प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ॥ अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिं ॥ ४५॥
तपस्विभ्योधिको योगी ज्ञानिभ्योपि मतोधिकः ॥ कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६॥

जो योगाभ्यासाविषयीं पुनः प्रवृत्त होतो त्याची गति सांगतात। प्राणवायूचा निरोध करण्याविषयीं जो दृढ प्रयत्न म्हणजे खेचरी आ दिक मुद्रा करण्याचा दृढाभ्यास तेणेकरून जो यतमान म्हणजे प्राणायामाभ्यास सिद्धीविषयीं यत्न करणारा तो संशुद्ध किल्बिष म्हणजे निष्पाप होतो। हाच अर्थ प्राणायामांहीं करून पन म्हणजे पाप जातें अशा प्रकारें मनुस्मृतींत सांगितला आहे। याच कारणास्तव तो अनेक जन्मांहीं करून संसिद्ध म्हणजे योगसिद्ध होऊन नंतर ज्ञानद्वारा मोक्षाप्रत जातो ॥ ४५॥ याच कारणानें योग्याची स्तुति करता त। कृच्छ्र चांद्रायण मासोपवासादिक तप करणाऱ्यापेक्षां योगी श्रेष्ठ आहे आणि ज्ञानी म्हणजे ब्रह्मात्मापरोक्ष ज्ञान नसून जे शास्त्रपां डित्य ज्ञानी त्यांहूनही योगी श्रेष्ठ असें मान्य आहे आणि कर्मी म्हणजे अग्निहोत्रादिक कर्म करणाऱ्यापेक्षांही योगी अधिक श्रेष्ठ आ

हे यास्तव - हे अर्जुना - तूं योगी हो ॥ ४६॥ कर्मयोगाचे निरूपणाचे मा धान्यें करून महावाक्यांतील त्वं पदार्थाचा विचार समाप्त करून अतःपर उपासनेचें निरूपण प्रधान करून महावाक्यांतील तत्पदार्थाचा विचार सांगावा याइच्छेनें मोठें फल दाखवून प्रथम उपासनेची स्तुति करतात। – देव मेवा परे यत्तं – इथून जे पंचमाध्यायांत सांगितले सर्व योगी त्यांमध्यें – मद्गतेन अंतरात्मा – म्हणजे मीजो वासुदेव भगवान त्याचे ठाईं स्थापन केलेले अंतःकरणानें श्रद्धायुक्त होत्साता। मांम्हणजेमज मनजो भजतो तो मला युक्ततम म्हणजे फार श्लाघ्य – श्रेष्ठ – स्तुत्य असा मान्य आहे। यास्तव तूं माझा भक्त हो असें ता त्पर्य॥ ४७॥ इतिश्री मद्भगवद्गीता-याः रघुनाथ शास्त्रिकृत माषा विवृतौ षष्ठोध्यायः समाप्तः॥ ६॥ ॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥ पूर्वी ध्यायाचीतीं मत्प-रमे श्वराला जो भजतो तो मोठा श्रेष्ठ आहे असें सांगितलें त्याविषयीं पूर्वोक्त निष्काम कर्मयोगापेक्षां तुझें भजन विलक्षण कसें आणि कोण्यापे

योगिना मपि सर्वेषां मद्गते नांतरात्मनां॥ श्रद्धावान् भजते योमां स मे युक्त तमो मतः॥ ४७॥

इतिश्री मद्भगवद्गीता सूपनिष० श्रीकृष्णार्जुन संवादे अध्यात्म योगो नाम षष्ठोध्यायः॥ ६॥

श्री भग०॥ मय्यासक्तमनाःपार्थ योगं युंजन् मदाश्रयः॥ असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १॥

क्षां कोणते गुणामीं तुझें भजन करणारास श्रेष्ठत्व आहे अशी शंका येईल अथवा तुझें परमेश्वराचें स्वरूप समजल्याशिवाय तुझें भजन कसें होईल अशी शंका येईल तर त्या शंकेचा परिहार आपणच श्री भगवान् करतात॥ राजाचा आश्रय केलेला कोणी पुरुष धन आणि मान यांजकडे आसक्त मनाचा असतो तसा नव्हेऊन माझेच ठाईं ज्याचें मन आसक्त आहे असा होत्साता मदाश्रय म्हणजे परम पुरुषार्थरूप जो मी त्याचेच प्राप्तीची इच्छा करणारा आणि योगं युंजन् म्हणजे माझेठाईं समाधीचें अनुष्ठान करणारा असा होत्साता – सर्व भूतस्थ मात्मानं – असें जें पूर्वी सांगितलें तेणे करून त्वंपदार्थाचे विचार समयीं जरी माझें ज्ञान झालें असलें तरी ईश्वर जीवाहून भिन्न आहे असें पातंजल म्हणजे योगी किंवा तार्किक मीमांसक म्हणतात – सांख्य ईश्वर नाहीं असें म्हणतात - इत्यादिक पूर्वी सांगितलेले ईश्वरस्वरूपाचे विपरीत विवादानें किंवा अज्ञानानें संशयरूप च होण्याजोगें आहे यामुळें समग्र नव्हे यासाठीं तत्पदार्थ

जो मी ईश्वर याप्रत असं सशय म्हणजे संशयरहित निश्चयात्मक समग्र ज्ञानानें जसें जाणशील तसें तुज सांगतो। विभूति-ब ल-ऐश्वर्य इणेकरून युक्त मी-असा समग्रपदाचा कोणी अर्थ करतात ॥ १ ॥ जें पुढें सांगावयाचें तें ऐकण्यास श्रोत्याची श्र द्धा उत्पन्न व्हावी यासाठीं त्याचें पूर्वी स्तोत्र करतात ॥ ज्ञान म्हणजे ज्ञानानें प्रकाशित होणारें जें सत्य ज्ञान-आनंद अद्वितीयस्वरू प इदं म्हणजे जीवस्वरूपाहून भिन्न नव्हे असें सर्वात्मभूत ब्रम्ह तें-अशेषतः म्हणजे त्याचें ज्ञान होण्यास जीं साधनें त्यांसहित व क्ष्यामि म्हणजे सांगतों। शब्दाचा परोक्ष ज्ञान उत्पन्न उत्पन्न करण्याचा स्वभाव आहे यास्तव स्वर्ग आहे-धर्माधर्म आहेत-यावाक्यां- पासून स्वर्गधर्मादिकाचें जसें परोक्ष ज्ञान होतें त्याप्रमाणें तुमचे वाक्यापासून पूर्वोक्त ब्रम्हस्वरूपाचें परोक्ष ज्ञान मला जरी झालें तरी मी ईश्वर नव्हे। संसारी-सुखी-दुःखी-कर्ता-भोक्ता-बद्ध आहे असा जो मला अपरोक्ष भ्रम झाला आहे त्याची निवृत्ति त्या परो क्ष ज्ञानानें कशी होईल अशी शंका होईल तर त्याविषयीं सांगतात। सविज्ञानं म्हणजे अपरोक्ष किंवा अनुभवात्मक ज्ञान या सुद्धां

ज्ञानंतेऽहंसविज्ञानमिदंवक्ष्याम्यशेषतः॥यज्ज्ञात्वानेहभूयोन्यत्ज्ञातव्यमवशिष्यते॥२॥

पूर्वोक्त ज्ञान तुला सांगतों ॥ तात्पर्य। जो कधींही अपरोक्ष नव्हे असा जो अर्थ त्याचें परोक्षच ज्ञान वाक्यापासून होतें असा शब्दा- चा स्वभाव असला तरी जो नित्य अपरोक्षच असून अज्ञानादि कारणामुळें त्याची अपरोक्षता जाऊन ज्यास परोक्षता येते त्याविष यींचें वाक्यरूप शब्दापासून ही अपरोक्ष ज्ञान होतें असा ही शब्दाचा स्वभाव लोकांत पाहिला आहे। यास उदाहरण। त्वं दशम आ हेस असें वाक्य आहे। तें असें-कोणी दाहा पुरुष नदी उतरून पलीकडे गेले परंतु त्या दाहांतील आपण एक असतांही संख्या कर ते वेळेस त्याणें आपणास सोडून मोजलें यामुळें नदीचे पलीकडील पुरुषावरील नऊ या संख्येचे ज्ञानानें-मी दाहवा आहें-असें वि वेक ज्ञान त्याचें नष्ट होऊन मी दाहावा असें तो जाणता नझाला आणि त्या दशमाचे अज्ञानानें आपण दाहावा असतांहीं दशम दि सत नाहीं तेव्हां दशम नाहीं। तो नदींत मरण पावला असें तो बोलूं लागला हें त्याचे अज्ञानानें केलेलें आवरण म्हणावें आणि त्या मुळें जो शोक हृदयताडनादिक करूं लागला हें अज्ञानाचें कार्य आहे। नंतर कोणी आप्त तेथें आला त्याणें त्यास-का शोक क

रतोस- असें पुसल्या नंतर दशाम मरण पावला असें त्याणें सांगितल्या वर त्या आप्ताने त्यास ह्यां दाहा पुरुषांची संख्या करून दशाम मरण पा
वला नाहीं दशाम आहे असें सांगितलें तेव्हां त्या आप्त वाक्या वरून दशाम आहे असें स्वर्गादि लोक आहे अशा परोक्ष ज्ञाना प्रमाणें
परोक्ष दशामाचें ज्ञान प्रथम त्यास होऊन मग तो कोठें आहे अशा प्रश्नावरून त्या आप्तानें त्यास ह्यां गणना करून दाखऊन- हे नऊ आ-
णि दाहवा तूं- असा उपदेश केला। त्यापासून अज्ञानानें जो भ्रम झाला होता तो जाऊन दशाम मी आहें असें अपरोक्षानुभवात्मक नित्य
अपरोक्ष जो स्वात्मा त्याविषयीचें ज्ञान त्यास उत्पन्न होऊन त्याचा शोक गेला। याप्रमाणें प्रथम ब्रम्ह स्वरूप कोणतें अशा प्रश्नावरून-
ब्रम्ह सत्य ज्ञानानंदा त्मकाद्वितीय आहे अशा वेद वाक्याच्या उपदेशानें सत्यज्ञानानंदा त्मक ब्रम्ह आहे असें परोक्ष ज्ञान प्रथम होऊन-
त्याचीं जीं लक्षणें तीं पूर्वोक्त रीतीनें आपले स्वरूपा वर आहेत असें पंच कोशादिकाचे विवेक रूप विचार करून जाणून तें ब्रम्ह आणि
आत्मा एकच असावें अशी संभावना होते नंतर तें ब्रम्ह तूंच आहेस अशा गुरूपासून झालेले महावाक्याच्या उपदेशापासून नित्य अपरो

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये॥ यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्वतः॥३॥

क्ष जो आत्मा त्याचें ब्रम्ह स्वरूपानें अपरोक्षानुभवात्मक ज्ञान होऊन सर्व अज्ञान कृत भ्रम शोका पासून जीवन्मुक्त होतो॥ यत् म्हणजे
जें ब्रम्ह स्वरूप जाण त्यावर भूयः म्हणजे पुनः दुसरें ज्ञातव्य म्हणजे जाणावयाचें अवशिष्ट राहत नाहीं। सर्व जगास सद्रूप ब्रम्हच कारण आ
हे त्या जगाची सत्ता कारण भूत ब्रम्हसत्तेहून निराळी नाहीं। नामरूप मिथ्याच आहे तें सोडून पाहिलें म्हणजे जगाचें स्वरूप सद्रूपच आहे
जसें घटादिकाचें नाम रूप सोडून मृत्तिकाच स्वरूप त्याप्रमाणें। तेव्हां सर्व सद्रूपानें ब्रम्ह स्वरूपच आहे यामुळें ब्रम्हज्ञानानें सर्व जाणलें
ते व्हां त्याहून दुसरें ज्ञातव्य नाहीं च असें तात्पर्य॥२॥ त्याच ज्ञानाला दुर्लभत्व दाखवून त्याचा स्तव करतात॥ जीव असंख्य आहेत त्यां
मध्यें मनुष्यांशिवाय दुसरे जीवांची ज्ञाना विषयीं प्रवृत्तिच नाहीं मनुष्यांतही हजारांत एखादा पुण्यवशें करून ज्ञान आपणास प्राप्त व्हा
वें याविषयीं प्रयत्न करतो। सहस्त्रावधि प्रयत्न करणाऱ्यांमध्यें ही पुण्यवशें करून कोणी एखादाच मला परमेश्वराला तत्वतः म्ह
णजे स्वात्मत्वें करून जाणतो। असें हें ज्ञान दुर्लभ आहे तथापि तुला सांगतों॥३॥ ॥ ॥

ब्रम्हज्ञानें करून सर्व जाणलें जातें कांहीं जाणावयाचें राहत नाहीं असें जें पूर्वी सांगितलें त्याचीउपपत्ति करण्यासाठीं सर्व चेतनाचेतन प्रपं
च ज्ञान स्वरूप ब्रम्हरूप कारणापासून उत्पन्न झालेला आहे असें सांगतात ॥ भूमी म्हणजे पृथिवी-आप म्हणजे उदक-अनल म्हणजे तेज
-वायु म्हणजे वारा-ख म्हणजे आकाश-मन-बुद्धि आणि अहंकार। हे भूम्यादिक विकृति म्हणजे विकारच आहेत। आणि पुढें हीआ
ठ प्रकारची प्रकृति म्हणून सांगतात यास्तव भूमि शब्दानें भूमीची प्रकृति म्हणजे सूक्ष्म रूप ज्यास गंधतन्मात्र म्हणतात तें घ्यावें। या
प्रमाणेंच पुढें ही जाणावें। आप शब्दानें रसतन्मात्र-अनल शब्दानें रूपतन्मात्र-वायु शब्दानें स्पर्शतन्मात्र-ख या शब्दानें शब्दतन्
मात्र-मनया शब्दानें त्याचा कारणभूत अहंकार-बुद्धि शब्दानें महतत्व ज्यास समष्टि बुद्धि असें म्हणतात-अहंकार शब्दानें-
त्यास कारणभूत मूल प्रकृति किंवा अविद्या-हीं त्या उदकादिकाचीं प्रकृति रूप सूक्ष्म रूपें घ्यावीं। या आठ भेदांनीं भिन्न आठ प्र
कारची माझी ही मूल प्रकृति आहे अथवा अभिन्ना असा पदच्छेद करून ही आठ प्रकारची प्रकृति मे म्हणजे मासेहून अभिन्न आहे।

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ॥ अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४॥

जसें शुक्तीवर भासलेलें रजत शुक्तीहून अभिन्न आहे त्याप्रमाणें ॥ त्रयोदशाध्यायाचे ठाईं-महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च॥
इंद्रियाणि दशैकं च पंच चेंद्रियगोचराः-या श्लोकानें पंचमहाभूतें-अहंकार-बुद्धि-अव्यक्त-पांच ज्ञानेंद्रियें-पांच कर्मेंद्रियें-मन-
आणि शब्दस्पर्शरूपरसगंध हे पांच विषय-अशा चतुर्विंशति तत्वांचें भेदानें भिन्न प्रकृति चोवीस प्रकारची आहे असें सांगि
तलें आहे तथापि पूर्वोक्त आठ भेदांतच बाकीच्या तत्वांचा समावेश करावा या अभिप्रायानें एथें आठच भेद प्रकृतीचे असें सां
गितलें आहे॥ सांगितलेले आठ भेदांत चतुर्विंशति तत्वांचा समावेश करावयाचा तो असा-एथिल भूम्यादिक शब्दांनीं पंचमहाभू
तें आणि त्यांचीं पूर्वोक्त गंधतन्मात्रादिक सूक्ष्म रूपें घ्यावीं। अहंकार शब्दानें अहंकार आणि अहंकाराचीं कार्यें जीं पांच ज्ञानेंद्रि
यें आणि पांच कर्मेंद्रियें अशीं अकरा घ्यावीं। बुद्धि शब्दानें महत्तत्त्व घ्यावें। मनया शब्दानें मनानेंच जाणावयाचें असें जें महत्तत्व-

याप्रमाणें क्षेत्रस्वरूप प्रकृति सांगून क्षेत्रज्ञरूप प्रकृति सांगतात॥ हीपूर्वोक्त अष्टप्रकारची प्रकृति जड आहे याकारणामुळें याप्रकृ-
तीस अपरप्रकृति म्हणतात। याअपर म्हणजे कनिष्ट जड प्रकृतीहून दुसरी चेतन जीवस्वरूप उत्कृष्ट प्रकृति माझी आहे असें-हेम
हाबाहो अर्जुना- तूंजाण। याचेतन प्रकृतीस क्षेत्रज्ञ असें म्हणतात। जीवरूप प्रकृतीस उत्कृष्टत्वा विषयीं कारण सांगतात॥ यया-
म्हणजे ज्याजीव स्वरूप प्रकृतीनें यासर्वजगाचें आपले कर्म द्वारा धारण केलें आहे। तात्पर्य। जीवानें केलेलीं जीं शुभाशुभकर्में
त्यांचें सुखदुःखरूपजें फळ त्याचा भोगण्याचा समयजेव्हां प्राप्त होतो तेव्हां त्याकर्मबळानें ईश्वरास जग करण्याची इच्छा उ
त्पन्न होऊन तो जगाची उत्पत्ति करतो। उत्पन्न झालेलें जग जीवांचे कर्मांचा फलोपभोग समाप्त होई तोंपर्यंत राहतें। नंतरत्याचा
लय होतो। असें शास्त्रांत सांगितलें आहे। यावरून जगाची स्थिति होण्यास आपले कर्मद्वाराने जीवच कारण आहे॥ ५॥ क्षेत्र-

अपरेयमितस्त्वन्यांप्रकृतिं विद्धि मेपरां॥ जीवभूतांमहाबाहोययेदं धार्यते जगत्॥ ५॥
एतद्योनीनिभूतानि सर्वाणीत्युपधारय॥ अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा॥ ६॥

रूप अपरप्रकृति आणि क्षेत्रज्ञ जोजीव ती पर प्रकृति असें सांगून त्याचे द्वारा आपणास जगाच्या उत्पतिस्थितिलयाचें कारणत्व
सांगतात॥ एतद्योनीनि म्हणजे यामाझ्या दोन परापर प्रकृति आहेत योनि म्हणजे उत्पत्तिस्थिति लयाचें कारण ज्यांचें अशींहीं सर्व
भूतें आहेत असें जाण। पूर्वोक्त अपर जडप्रकृतीचा देहादि रूपानें परिणाम होतो। नंतर माझी अंशभूत जी चेतन जीवरूपपरप्रकृ
ति ती भोक्तृस्वरूपानें त्यादेहांत प्रवेश करून कर्मफलोपभोग समाप्त होई तोंपर्यंत त्यादेहादिकांस आपले कर्मबळानें धारण-
करते। यादोन्ही प्रकृति माझेपासून च उत्पन्न झाल्या आहेत यास्तव प्रकृतीस्तव हां सर्वजगाचा प्रभव म्हणजे उत्पत्ति कर्ता पर
मकारण मीच आहें। तथा म्हणजे तसाच प्रलय म्हणजे प्रलयस्थान मीच आहें॥ ६॥ हे धनंजया अर्जुना। सांगितले कारणानें
मत्तः म्हणजे माझे शिवाय परतर म्हणजे दुसरें कोण तेंही श्रेष्ठ असें जगाचे सृष्टिस्थिति लयांस स्वतंत्र कारण नाहीं। जगाचीउ

त्पत्ति आणि लय हे ब्रम्हाचे ठाईं आहेत असें सांगित ल्यानें जगास ब्रम्ह उपादान कारण आहे यामुळें ब्रम्ह सत्तेवांचून जग सत्ता भिन्न नाहीं। यास दृष्टांत। घटादिकाची उत्पत्ति मृत्तिकेपासून म्हणजे तिचे ठाईं होते आणि लय ही तिचेच ठाईं होतो यास्तव घटादिकास मृत्तिका उपादान कारण आहे। उपादान कारणावांचून कार्याची पृथक् सत्ता नाहीं। घट असा आकार हा वाणीनें निष्पन्न झालेलें नाममात्र आहे परंतु मृत्तिके शिवाय घटाची दुसरी सत्ता नाहीं। कार्य मात्र उपादान कारणावांचून अन्य आहे असें कळविलें। यावरून मृत्तिकेचें ज्ञान झालें म्हणजे मृत्तिकेची सर्व घटादिक कार्यें मृत्तिकेचे स्वरूपानें जसीं जाणलीं जातात त्याप्रमाणें ब्रम्ह ज्ञानें करून सर्व जग सद्रूपानें जाणून दुसरें मग ज्ञातव्य राहत नाहीं असें पूर्वी कान्यें दृढीकरण केलें। याप्रमाणें सर्व जगाचे ठाईं उपादान कारण भूत जें ब्रम्ह त्याची सद्रूपानें अनुवृत्ति आहे यामुळें सर्व जग सद्रूपानन्य आहे असा अन्वय सांगून आतां दृश्यमान नाम रूपात्मक सर्व जगाचा ब्रम्हाचेठाईं

मत्तः परतरं नान्यत् किंचिदस्ति धनंजय॥ मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव॥ ७॥
रसोहमप्सु कौंतेय प्रभास्मि शशि सूर्ययोः॥ प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु॥ ८॥

व्यावृत्ति लक्षण अतिरेक सांगतात॥ मयि म्हणजे सद्रूपें करून स्फूर्तिरूपानें सर्व जगाचे ठाईं स्थित जो मी त्याचे ठाईं हें सर्व जग मणि जसे सूत्रांत ओंवलेले राहतात त्याप्रमाणें ओंवलेलें आहे। तात्पर्य। सूत्रांत ओंवलेले मणि सूत्रांत राहतात परंतु सूत्र त्यांत एकच असतें तरी मणि परस्पर भिन्न असतात यामुळें त्यांवांचून सूत्र निराळें आहे। तसें जगांत सद्रूपानें ब्रम्ह एकच असलें तरी त्याचे ठाईं मण्याप्रमाणें ओंवलेलें जग परस्पर भिन्न आहे यामुळें त्यावांचून ब्रम्ह भिन्न आहे। यास्तव मण्याचे विकारानें सूत्र जसें विकार पावत नाहीं याप्रमाणें जगाचे विकारानें मी विकारी होत नाहीं॥ ७॥ श्रीकृष्णानें आपणास जगाचे स्थितीचें कारणत्व जें सामान्य रूपानें सांगितलें तेंच विस्तारें करून सांगतात॥ हे कौंतेया अर्जुना – उदकाचा सारभूत जो रस तो मी आहें म्हणजे रसरूप जो मी त्याचे ठाईं उदकें आश्रित आहेत। चंद्र आणि सूर्य यांची सारभूत जी प्रभा ती मी आहें म्हणजे प्रभारूप जो मी त्याचे ठाईं चंद्र आ-

णि सूर्य आश्रित आहेत। सर्व वेदांचें सार भूत जो प्रणव म्हणजे ओंकार मी आहें म्हणजे ओंकाररूप जो मी त्याचे ठाईं सर्व वेद आश्रित-
आहेत। आकाशाचा सारभूत जो शब्द तो मी आहें म्हणजे शब्दरूप जो मी त्याचे ठाईं आकाश आश्रित आहे। जेणे करून मनुष्याचें ठा-
ईं पुरुष अशी बुद्धि उत्पन्न होते असें जें पौरुष म्हणजे पुरुषाचा भाव किंवा वीर्य तें मी आहे म्हणजे पौरुष रूप जो मी त्यामाझे ठाईं-
पुरुष आश्रित आहेत ॥८॥ पृथिवीचा सारभूत जो पुण्य म्हणजे उत्तम असा गंध तो मी आहे म्हणजे गंधरूप जो मी त्याचे ठाईं पृ-
थिवी आश्रित आहे। विभावस म्हणजे अग्नि त्याचे ठाईं सार भूत जें ते म्हणजे दाहकरण्याची शक्ति ती मी आहें म्हणजे तेजरूप जो मी
त्याचे ठाईं अग्नि आश्रित आहे। सर्व भूतांचे ठाईं सार भूत जें जीवन म्हणजे आयुष्य किंवा जेणे करून जीवन होतें असें अन्न तें मी-

पुण्यो गंधः पृथिव्यांच तेजश्चास्मि विभावसौ॥ जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९॥
बीजंमां सर्व भूतानां विद्धि पार्थ सनातनं ॥ बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहं ॥१०॥

आहें म्हणजे जीवन रूप जो मी त्याचे ठाईं सर्वभूतें आश्रित आहेत। तपस्वीचे ठाईं सारभूत जें तप तें मी आहे म्हणजे तपरूप जो मी
त्याचे ठाईं तपस्वी आश्रित आहेत॥९॥ सर्व पिंड ब्रम्हांड स्वरूप भूतांचें सारभूत जें सनातन म्हणजे पुढील पुढील कार्यांचे ठाईं श-
करूपानें किंवा नाश रहित स्वरूपाने राहणारे बीज तें मी आहें म्हणजे बीजरूप जो मी त्या माझे ठाईं सर्वभूतें आश्रित आहेत। अ-
सें-अर्जुना-तूं जाण। बुद्धिमंताचे ठाईं जी सार भूत भूत बुद्धि ती मी आहें म्हणजे बुद्धिरूप जो मी त्याचे ठाईं बुद्धिमंत आश्रित आहे-
त। तेजस्वीचे ठाईं जें सार भूत तेज म्हणजे प्रगल्भता ती मी आहें म्हणजे तेजरूप जो मी त्याचे ठाईं तेजस्वी आश्रित आहेत॥
॥१०॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ श्री नारायणार्पणमस्तु ॥ ॥

बल वंताचे ठाईं सारभूत जें बल तें मी आहें म्हणजे बलरूप जो मी त्याचे ठाईं बलवंत आश्रित आहेत। तें बल कोणतें तें सांगतात। प्राप्त न झालेले वस्तूचा जोर जो गुणा पासून झालेला अभिलाष तो काम- अभिलषित वस्तु प्राप्त झालें म्हणजे त्यापेक्षां अधिक दुसरें असावें अशीजी चिंता व रंजन करणारी तमोगुणापासून झालेली तृष्णा तो राग-असेजे काम आणि राग यांहीं करून रहितजे सत्वगुणापासून झालेलें स्वधर्मानुष्ठान करण्याचें सामर्थ्य रूप बल तें पूर्वीं प्रमाणें मीच आहें। हे भरतश्रेष्ठा अर्जुना- धर्मोविरुद्ध म्हणजे- विधीने जिचें पाणिग्रहण केलें आहे अशीजी विवाहितपत्नी तिचे ठाईं पुंन्नाम नरका पासून संरक्षण करणारा जो पुत्र त्याचे उत्पत्तीचे उपयोगा पुरता- जो काम म्हणजे स्त्रीचा अभिलाष तो मी आहें॥ ११॥ आणि सात्विक म्हणजे सत्वगुणापासून उत्पन्न झालेले जे धर्म ज्ञान शमदम वैराग्यादिक भाव म्हणजे पदार्थ- तसेच राजस म्हणजे रजोगुणा पासून उत्पन्न झालेले लोभ हर्ष दर्प प्रवृत्यादिक पदार्थ- तसेच तामस म्हणजे तमोगुणापासून उत्पन्न झालेले निद्रा आलस्य शोक मोह प्रमाद इत्यादिक पदार्थ ते सर्व माझे

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितं॥ धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोस्मि भरतर्षभ॥ ११॥

येचैव सात्विका भावा राजसास्तामसाश्चये॥ मत्त एवेति तान् विद्धि नत्वहं तेषु ते मयि॥ १२॥

त्रिगुणात्मक प्रकृतीचे कार्यभूत आहेत यास्तव मत्त एव म्हणजे रस तन्मात्र स्वरूप सूत्रात्मक माझे पासूनच उत्पन्न झाले आहेत असें तूं जाण। या प्रमाणें जर तूं सर्व जगत्स्वरूप आहेस तर जगाचे विकारानें तुला विकारित्व येईल अशी शंका होईल तर त्याविषयीं सांगतात। ज्या रसादिक पदार्थांच्या ठाईं आप म्हणजे उदकादिक पदार्थ प्रोत म्हणजे आश्रित आहेत म्हणून सांगितलें ते सूत्रात्माचे अवयवभूत मिथ्या जड स्वरूप आहेत त्यांचें ठाईं मी नाहीं म्हणजे माझे स्वरूपाचे ठाईं भासलेलें जें जग त्यास अधिष्ठान भूत जो मी याची सत्ता स्फुरणें करून प्राप्त होऊन भ्रमकालीं तें अस्ति म्हणजे आहे- भाति म्हणजे भासतें- अशा व्यवहारास मात्र योग्य होतें। जसें रज्जु शुक्ति इत्यादिकावर भासलेले सर्प रजतादिक रज्जु शुक्तीचे सत्तेनें पूर्वोक्त व्यवहारास योग्य होतें त्याप्रमाणें। परंतु मी मिथ्या जड जगत्स्वरूप नाहीं। जसें रजत सर्प शुक्ति रज्जुस्वरूप नाहीं त्याप्रमाणें।

ते पूर्वोक्त पदार्थ मयि माझ्या ठाईं अध्यस्त म्हणजे भ्रमानें शुक्तीवर रजताप्रमाणें भासले आहेत। कार्यभूत जगास कारणभूत ब्र-
म्हानन्यत्व जें सांगितलें तें जग आणि ब्रम्ह एकच आहे अशा तात्पर्यानें सांगितलें नाहीं तर जग सत्ता ब्रम्ह सत्तेहून भिन्न नाहीं ब्र-
म्हाचे स्वरूपभूत सत्तेनेंच पूर्वोक्त प्रकारानें अस्ति-भाति-या व्यवहाराची उपपत्ति होते अशा तात्पर्यानें सांगितलें ॥१२॥ असा
जो परमेश्वर तूं याप्रत पूर्वोक्त स्वरूपानें सर्व कां जाणत नाहींत असें अर्जुन म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात॥ त्रिभिः म्हणजे
प्रकाश प्रवृत्ति मोहात्मक किंवा पूर्वोक्त धर्म ज्ञानादिक गुण एतन्मय म्हणजे सत्वरजतमोगुणापासून उत्पन्न झालेले विकारात्म-
क भाव म्हणजे पदार्थ त्यांहीं करून हें सर्व मोहित झालेलें जग म्हणजे प्राणिमात्र एभ्यः म्हणजे या भावांहून पर म्हणजे यां-
हीं करून रहित किंवा यांचा संबंध ज्यास नाहीं असा जो यांचा नियंता अव्यय म्हणजे नाशरहित मी याप्रत सांगितले स्वरू-
पानें जाणत नाहींत ॥१३॥ तर कोण जाणतात तें सांगतात॥ जीवस्वरूपानें लीलें करून क्रीडा करणार जो देव मी याची ही प्रसि

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ॥ मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययं ॥१३॥

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥ मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते ॥ १४॥ ॥

द्ध पिंड ब्रम्हांड रूपानें परिणाम पावलेली आणि आत्मा स्वप्रकाश आनंद चिद्रूप असतांही तो आपणास जाणत नाहीं अ-
सा सर्वांस अनुभव आहे यावरून जी आहे असें कल्पना करण्यास योग्य झालेली आणि जीस अविद्या ही म्हणतात आणि
जिचा अतिक्रम करण्यास फार कठीण आहे अशी माझी माया आहे। या मायेपासून तरण्याचा उपाय सांगतात। मामेव म्ह-
णजे सर्व भूतांचा आत्मा सर्व भूतांना स्थित असा जो मी वासुदेव त्याप्रतच ये म्हणजे जे प्रपद्यंते म्हणजे स्वात्मत्वें करून भ-
जतात ते-मायामेतां तरति-म्हणजे या मायेपासून तरतात। अधिष्ठान ज्ञानानेंच समूल भ्रमाचा उच्छेद होतो दुसरे ज्ञाना-
नें किंवा मनाचे वृत्तीचे निरोधानें होत नाहीं असा अर्थ। त्याचें तात्पर्य असें-ईश्वर आणि जीव असा विभाग जेथें नाहीं अ-
से जें शुद्ध चिन्मात्र ब्रम्हस्वरूप त्याचे ठाईं मायेची कल्पना झाली म्हणजे त्या मायोपाधिकास ईश्वर अशी संज्ञा होते। त्या-

माया रूप दर्पणाचे ठाईं त्या मायोपाधिक चैतन्याचा प्रतिबिंब जो होतो तो जीव त्यास बिंब भूत जो ईश्वर त्याचे अनुरोधानें म्हणजे आपण ईश्वराचे स्वाधीन होऊन जीवास आपले वश करून संसारांत येणें जाणें अशा व्यापारानें युक्त करते। जसें मुखाचे अनुरोधानें दर्पणांतील प्रतिबिंब चलनादिक क्रियायुक्त होतें किंवा दर्पण मलिन झालें किंवा छिन्न भिन्न झालें म्हणजे दर्पणांतील प्रतिबिंबही मलिन किंवा छिन्न भिन्न होतें त्याप्रमाणें। जीवास बिंब भूत ईश्वरावरील चैतन्य आणि मायेवरील सर्व सुख दुःखादिक संसारांत जन्मास जाणें येणें यांहीं करून जीवस्वरूप युक्त होतें हेंच मायेस ईश्वराधीनत्व आणि मायेचे द्वारा ईश्वरास सर्व जगाचे उत्पत्त्यादिकाचें कर्तृत्वादिक मायी परमेश्वर या विश्वाची सृष्टि करितो त्या सृष्टींत मायेनें वश केलेला दुसरा जीव निरुद्ध म्हणजे बद्ध झाला आहे या अर्थाच्या श्रुतींत सांगितलें आहे। याप्रमाणें एकच माया उपाधि किंवा दर्पणस्थानापन्न होऊन ईश्वररूप बिंब आणि प्रतिबिंबरूप जीव असा विभाग करते किंवा प्रस्तावनेंत लिहिले प्रमाणें एकच माया अविद्या आणि माया या दोन प्रकारची होऊन मायेंत प्रतिबिंब ईश्वर आ

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यंते नराधमाः ॥ माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५॥

णि अविद्येंत प्रतिबिंबित जीव असा विभाग करते। या जीवेश्वरांहून निराळें उपाधिरहित या दोहोंमध्यें राहिलेलें शुद्ध चैतन्य-मुक्तानीं पावावयाचें तृतीय आहे। हे जीवेश्वर आपले उपाधीचे पक्षपातानें उपाधि दशेंत अल्पज्ञ-शास्य-म्हणजे शासन करण्यास योग्य जीव आणि सर्वज्ञ-शास्ता-नियंता ईश्वर असे होतात। हा जीवास जेव्हां ईश्वराराधनानें झालेलें ईश्वर प्रसादें करून-आपलें आणि ईश्वराचें सच्चिदानंदात्मक अद्वितीय स्वरूप एकच आहे माया आणि तिणें कल्पिलेले जे सर्व उपाधि ते मिथ्या आहेत ते आपल्या स्वरूपीं नाहींत। ईश्वर आणि मी निरुपाधिक स्वरूपानें एकच आहें। असें ब्रम्हात्म तत्वज्ञान होतें तेव्हां मायानष्ट होऊन जीवास पूर्वोक्त तृतीय चिन्मात्र स्वरूपाची प्राप्ती होऊन तो मुक्त होतो ॥ १४॥ असें आहे तर सर्व तुला कां भजत नाहींत असें म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ दुःष्कृतिनः म्हणजे पापाचरण करणारे अतएव त्यांची चित्त शुद्धि नाहीं यामुळें मूढ म्हणजे आत्मानात्म विवेक ज्ञान ज्यास नाहीं असे अतएव नरांमध्यें जे अधम आणि मायेनें अपहृत म्हणजे नष्ट झालें आ

हि ज्ञान म्हणजे सच्चिदानंदात्मका द्वितीय ब्रम्हात्मतत्व ज्ञान त्यांचें एणेंकरून मायेस आवरण करण्याची शक्ति आहे असें सूचविलें - यामुळें आसुर भाव म्हणजे विरोधणादिक जे असुर त्यांचा जो भाव म्हणजे देहेंद्रियादिक च आत्मा आहे याहून दुसरा आत्मा नाहीं यास्तव - ऋणं कृत्वा घृतंपिबेत् - या लोकिकांतील न्यायानें देहेंद्रियादिकांचे च विषय भोग करून समाधान करावें हाच मुख्य पुरुषार्थ आहे इत्यादिक जो चित्ताभिप्राय किंवा सिद्धांत याप्रत आश्रित म्हणजे आश्रय केलेले - एणें करून मायेस विक्षेपकरण्याची शक्ति आहे असें सूचविलें - याप्रमाणें या दोही शक्तीं करून मायेचे योगानें आपलें वास्तविक स्वरूपाचें आवरण झाल्यामुळें देहादिकावर आत्मत्व भ्रम होऊन त्याचे सुखासाठीं दुष्कृत करणारे असे मूढ किंवा दंभ दर्प क्रोध पारुष्य इत्यादिक जे असुरांचे स्वभाव त्याप्रत आश्रय केलेले जे आहेत ते मांन प्रपद्यंते - म्हणजे मजप्रत भजत नाहींत संसार रूप अनर्थच पावतात॥१५

चतुर्विधा भजंते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन॥ आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ॥१६॥

॥ देहाभिमान असतां ही मजपासून भय पावून सुकृत म्हणजे पुण्याचरण च करतात असे जे पुण्यवंत ते जन मला भजतात। हे अर्जुना - ते जन ही सुकृताचे तारतम्यानें चार प्रकारचे आहेत॥ ते सर्व ही माझी प्राप्ति व्हावी अशा कामनेचे नाहींत। कोणी आर्त म्हणजे - तस्कर व्याघ्रादिकांनीं पीडा केलेला असतो तो त्या पीडा परिहारार्थ मला भजतो - कोणी जिज्ञासु म्हणजे आत्मस्वरूपाचे अज्ञानाचा नाश होण्या साठीं आत्मतत्व समजावें अशी इच्छा करणारा असतो तो ज्ञानप्राप्त्यर्थ मला भजतो - कोणी अर्थार्थी म्हणजे धन स्त्री पुत्रादिक प्राप्त व्हावें याविषयीं इच्छा करणारा असतो तो त्या अर्थाचे प्राप्ती साठीं मला भजतो आणि कोणी ज्ञानी म्हणजे आत्मतत्ववेत्ता असतो तो ही मला भजतो। हे जन्मांतरार्जित पुण्यवंत आहेत तर मला भजतात नाहीं तर त्या त्या कामनेनें क्षुद्र देवतांसच भजतात असें सुकृति एणें करून सूचविलें॥१६॥

७ ॥

हे सर्व ही एक कृति आहेत तथापि त्यांमध्यें ज्ञानी-ईश्वरत्व किंवा आत्मतत्व एकच आहे त्याशिवाय दुसरा भजनीय पदार्थच नहीं असा निश्चय यानें नित्य म्हणजे निरंतर युक्त म्हणजे मन्निष्ठ आहे आणि एक भक्ति म्हणजे मीजो एक वासुदेव सर्वांचा आत्मा त्याचेच ठाई सर्वदा ज्याची भक्ति आहे कधींही तिचा व्यभिचार नाहीं असा आहे यामुळें तो विशिष्यते म्हणजे अधिक-आहे। आर्तादिक त्यात्या अर्थांची प्राप्तिच्याठी म्हणजे मला भजत नाहींत यामुळें ते नित्ययुक्त नाहींत आणिजे रोगी आर्त आहेत ते सूर्याला भजतात-जे ज्ञानार्थी आहेत ते सरस्वतीस भजतात-द्रव्यार्थी कुबेरादिकांस भजतात-यामुळें ते अनेक भक्ति म्हणजे अनेकांची भक्ति करणारे आहेत ते एक भक्ति नाहींत असें तात्पर्य। ज्याकारणास्तव ज्ञानी एक भक्ति आहे यास्तव ज्ञान्यास मी परमप्रेमास्पद आत्मस्वरूप आहें म्हणून अत्यंत प्रिय आहे। आपला आत्मा जसा प्रिय आहे तसा दुसरा कोणी प्रिय नाही। सर्व ही आत्म्यासाठींच प्रिय आहे असें सर्वलोकांत प्रसिद्धच आहे। आणि तो ज्ञानी मला फार प्रिय आहे। भक्त फार दुर्लभ आहे असें तात्पर्य ॥ १७ ॥ हे सर्व माझी भक्ति करतात या कारणामुळें उदार म्हणजे उत्कृष्टच आहेत अथवा मला प्रियच आहेत। तथापि ज्ञानी माझा आत्मा आहे म्हणजे आत्म्याप्रमाणें निरतिशयित प्रिय आहे असें माझें मत आहे। ज्याकारणास्तव तो युक्तात्मा म्हणजे मीच भगवान् वासुदेव आहें मी त्याहून अन्य नाहीं असें ज्याचें उत्तमप्रकारें करून माझे ठाईं चित्त स्थित आहे असा होत्सांता-अनुत्तमां गतिं मामेव आस्थितः-म्हणजे ज्यापेक्षां उत्तम प्राप्तव्य वस्तु नाहीं-असा जो ब्रम्हस्वरूप मी वासुदेव त्याप्रत गमन करण्याविषयीं प्रवृत्त होऊन माझी भक्ति करणारा आहे दुसऱ्यातिघांसारखा आरोग्यादिक प्राप्त व्हावें या इच्छेने माझी भक्ति करणारा नाहीं ॥ १८ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ॥ प्रियोहि ज्ञानिनोत्यर्थमहं सच मम प्रियः ॥ १७ ॥
उदाराः सर्व एवैते ज्ञानीत्वात्मैव मे मतं ॥ आस्थितः सहि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिं ॥ १८ ॥

पुनः ज्ञान्याची स्तुति करतात॥ ज्ञानप्राप्त्यर्थ ईश्वरोद्देशानें निष्काम कर्माचरण करून चित्तशुद्धीचे द्वारा वेदांतादिकांचें श्रवण
मननादिक करीत असतां बहुत जन्मांचे अंतीं – वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानवान् – म्हणजे शेवटचे जन्मीं सर्व वासुदेवच आहे अ
शा ज्ञानानें युक्त होत्साता – मां प्रपद्यते – म्हणजे मला वासुदेवात्मक ब्रम्हाला स्वात्मत्वें करून अपरोक्षानुभवानें जाणतो – सम
हात्मा – म्हणजे असा जो ब्रम्हभूत ज्ञानी तो सुदुर्लभ म्हणजे फार दुर्लभ आहे। एथें – बहूनां जन्मनामंते – येणें करून पूर्वोक्त अ
परोक्ष ब्रम्हात्मतत्वज्ञान होण्यास जो प्रतिबंध आहे तो नाश पावला म्हणजे पूर्वोक्त ज्ञानवान् होतो इतकेंच विवक्षित आहे
। मुमुक्षा उत्पन्न होऊन भगवद्भक्ति आत्मविचार इत्यादिक करण्यास प्रवृत्त जे झाले त्या सर्वांस ही बहुत जन्मांचें अंतीं अ
परोक्ष आत्मतत्वज्ञान होतें असें विवक्षित नाहीं। याविषयीं निश्चय होण्यासाठीं विचार लिहितों। ब्रम्हात्मतत्वज्ञान – परो
क्ष आणि अपरोक्ष किंवा अपरोक्षानुभवात्मक या भेदानें दोन प्रकारचें आहे। त्यांतील परोक्ष ज्ञान होण्यास वेद शास्त्र गुरुयां

बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते॥ वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः॥ १९॥

चे वाक्यावर अश्रद्धा म्हणजे अविश्वास प्रतिबंधक आहे तिचा नाश होऊन श्रद्धा उत्पन्न झाली म्हणजे आत्मा सच्चिदा
नंदात्मक – अद्वितीय ब्रम्हस्वरूप आहे अशा उपदेश वाक्यापासून आत्मतत्वाचें परोक्षज्ञान म्हणजे सांगितलेंस्वरूपाचें
आत्मतत्व आहे असा निश्चय होतो। पूर्वोक्त आत्मतत्वाचा आत्मत्वें करून ब्रम्हसाक्षात्काररूप अपरोक्ष ज्ञान उत्पन्न होण्या
स अविचार म्हणजे विचार न करणें प्रतिबंधक आहे यास्तव वेदांतश्रवण मननादिक विचार करावा म्हणजे अविचाररूप
प्रतिबंधकाचा नाश होऊन महावाक्यापासून विचाराचे साहाय्यानें आत्मतत्वाचें अपरोक्ष ज्ञान उत्पन्न होतें। महावाक्यांती
ल तत्पदार्थ जो ईश्वर जीव यांचा वेदांत वाक्यानें विचार केला तरी ब्रम्ह आणि आत्मा यांचे ऐक्याचा साक्षात्कार महा
वाक्यापासून जर न होईल तर पुनःपुनः अपरोक्ष ज्ञान होई तोंपर्यंत विचार करावा। कारण अपरोक्ष ज्ञानास विचारावांचू
न दुसरें कारण नाहीं। कारण जो अनुष्ठानाचा विधि अदृष्टार्थच आहे म्हणजे पुण्यार्थच आहे त्याचें एकवारच अनुष्ठान पुर

तें। असें पुरोडाशार्थ व्रीहीच प्रोक्षण करावें असें जें विधीनें सांगितलें तें एकवार ही केलें तरी अदृष्ट उत्पन्न होतें यास्तव
त्याची आवृत्ति म्हणजे वारंवार अनुष्ठान नको परंतु जो अनुष्ठानाचा विदिष्टार्थ म्हणजे प्रत्यक्ष जें फल त्यासाठीं आहे त्या
चें अनुष्ठान तें फल होई तोंपावेतों वारंवार केलें पाहिजे। जसें विधीनें सांगितलेलें व्रीहीचें अवहनन म्हणजे कांडणें तें ए
कवार केलें असतां व्रीहीवरील कोंडा जाऊन पुरोडाशास उपयोगी चांगले स्वच्छ तांदुकांची निष्पत्ति होत नाहीं यासाठीं
कोंडा जाऊन शुद्ध तांदूळ निष्पन्न होत तों पर्यंत व्रीहींचे कंडण केलें पाहिजे। तसा वेदांत विचार अपरोक्ष ज्ञान होऊन अ
ज्ञान निवृत्ति होणें हें दृष्ट फल होई तोंपर्यंत केला पाहिजे। अत एव श्वेतकेतूला उद्दालकानें- तूं ब्रम्ह आहेस-अशा अ
र्थाच्या महावाक्यानें नऊ वेळ उपदेश केला असें छांदोग्योपनिषदांत लिहिलें आहे असें श्रीवेदव्यासानीं ब्रम्हसूत्रांत सां-
गितलें आहे। याप्रमाणें मरण पर्यंत विचार केला तरी प्रतिबंधामुळें जर आत्म तत्वाचें अपरोक्ष ज्ञान न होईल तर प्रतिबंधाचा
नाश झाला म्हणजे जन्मांतरीं पूर्वीं केलेल्या विचाराचे संस्कारानें अपरोक्षात्म तत्व साक्षात्कार होतो असें प्रतिबंध नसला तर या
च जन्मीं विचारापासून आत्मविद्या म्हणजे अपरोक्षात्म तत्व ज्ञान होतें आणि प्रतिबंध असला तर जन्मांतरीं होतें-अशा अर्था
च्या सूत्रांनी वेदव्यासानीं सांगितलें आहे आणि श्रवण करणारे हा वक्ता अपरोक्ष लेंकरून ब्रम्हात्म तत्व जाणत नाहींत अ
सें श्रुतींत ही सांगितलें आहे आणि वामदेव नामक ऋषीनीं वेदांत विचार केला असतां ही प्रतिबंधामुळें त्यांस त्या देहांत आत्म
तत्व साक्षात्कार न होऊन दुसरा देह प्राप्त झाला नंतर त्यास गर्भांत असतांच आत्मत्वें करून ब्रम्हसाक्षात्कार झाला अशा-
अर्थाचा वेदांत मंत्र आहे। कृषीस आरंभ केल्यापासून कांहीं कालानेंच तें कर्मफलास येतें तसाच गर्भाधानापासून कांहीं
कालानेंच गर्भाचा परिपाक होऊन त्यास चेतन्य उत्पन्न होतें। तसा आत्मविचार ही शनैः शनैः म्हणजे कालें करून परिपक्व
होऊन फलास येतो हठानें तत्कालच फलद्रूप होत नाहीं। पुनः पुनः विचार केला तरी त्यास त्रिविध जो प्रतिबंध आहे त्या
चा नाश झाल्याशिवाय त्यापासून आत्मतत्व साक्षात्कार होत नाहीं असें सुरेश्वराचार्यांनी वार्तिकांत सांगितलें आहे।

तो प्रतिबंध-भूत-वर्तमान आणि भावी असा तीन प्रकारचा आहे। भूतप्रतिबंधाचें उदाहरण लौकिक गाथेनें ग्रंथांतरीं लिहिलें आहे तें
लिहितों। कोणीएक संन्यासी संन्यासापूर्वी ग्रहस्थाश्रमी असतां त्याचा एकामहिषीवर बहुत स्नेह झाला होता नंतर सन्यास कर
न वेदांतश्रवणार्थ प्रवृत्त झाला तरी त्यापूर्वीच्या महिषीचे ठाईं झालेल्या स्नेहानें तिचें वारंवार स्मरण होऊन गुरूनें उपदेश केलेले
आत्मतत्वाचें त्यास अपरोक्षज्ञान झालें नाहीं। नंतर गुरूनें तो प्रतिबंध जाणून महिषींतील आत्मस्वरूपाचा उपदेश केला तेव्हां स्म
वें चिंतन करीत असतां महिषी हा उपाधि फुटून त्यास केवळ आत्मतत्वाचें चिंतन होऊं लागलें याभुळें तो स्नेहरूप प्रतिबंधना
शपावून त्या संन्याशास आत्मतत्वाचा साक्षात्कार झाला॥ चित्ताची विषय भोगाकडे आसक्ति-प्रज्ञा म्हणजे बुद्धीचें मंदत्व-कु
तर्क म्हणजे कुतर्कानें वेदवाक्याचे विपरीत अर्थ करणें-विपर्यय म्हणजे आत्मा कर्ता-भोक्ता-आहे किंवा ईश्वराहून परमार्थतः
भिन्न आहे असा दुसरा ग्रह-हें वर्तमान प्रतिबंध। यांच्या श्रवणादिकाच्या आवृत्ति भगवद्भक्ति शमदमादिक इत्यादिकांनीं ना
श झाला म्हणजे अपरोक्ष आत्मतत्व साक्षात्कार होतो॥ जन्मांतर झालेंच पाहिजे असा जो प्रारब्धकर्मरूप प्रतिबंध तो भावी प्रतिबं
ध। हा पूर्वोक्त वामदेवाचें दृष्टांतानें जाणावा। तो वामदेवाचा एका जन्मानेंच नाश पावून त्यास अपरोक्षात्मतत्व ज्ञान झालें। भरता
स विचार केला असतांही अपरोक्ष ज्ञान होण्यासाठीं त्या प्रतिबंधाच्या नाशार्थ तीन जन्म घ्यावे लागले नंतर तो नाश पावला अशी पुरा
णांत कथा आहे। जो योगभ्रष्ट झाला त्यास बहुत जन्म गेल्यावर प्रतिबंधाचा नाश होऊन ब्रम्हात्मतत्व साक्षात्कार होऊन तो मुक्त
होतो असें-प्राप्य पुण्यकृतां लोकान्-इत्यादि श्लोकांनीं गीतेंतच सांगितलें आहे। ब्रम्हलोकाची प्राप्ति व्हावी अशी इच्छा ध
रून जे वेदांत श्रवणादिक करतात त्यांस यालोकीं आत्मतत्व साक्षात्कार न होऊन ते ब्रम्हलोकीं जातात नंतर त्यांस तेथें आ
त्मतत्व साक्षात्कार होऊन ब्रम्हदेवाचे प्रलयकालीं ते ब्रम्हदेवाबरोबर मुक्त होतात असे वेदांत सांगितलें आहे। यास्तव शा
स्त्रार्थाचे विचारावरून ब्रम्हात्मतत्व साक्षात्कारास जे त्रिविध पूर्वोक्त प्रतिबंध आहेत त्यांचा नाश झाला म्हणजे वेदांत श्रव
णादिक विचार आणि भगवद्भक्तीचें झालेला भगवत्प्रसाद यांहींकरून आत्मतत्व साक्षात्कार होऊन मुक्ति होते इतकाअर्थ

—बहूनां जन्मना मंते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते-एणेकरून विवक्षित आहे असें सिद्ध झालें ॥ १९॥ चारप्रकारचें भजनकरणाऱ्यांत ज्ञान्याशिवाय दुसऱ्यांस सर्व वासुदेवच आहे असें मारें परमेश्वराचें ज्ञान होण्यास कारण सांगतात ॥ तैस्तैः कामैः म्हणजे द्रव्यपुत्र पशु स्वर्ग इत्यादिकांविषयीं ज्या ज्या इच्छा त्यांहींकरून हृतज्ञानाः म्हणजे नष्ट झालें आहे विवेकज्ञान ज्यांचें असें आणि-स्वया प्रकृत्या नियताः-म्हणजे आपली जी जन्मांतरार्जित कर्मसंस्काररूप पुढें सांगावयाची दैवी आणि आसुरी प्रकृति तीणे आपलें स्वाधीन केलेले असे अज्ञानी-तं तं नियमं आस्थाय-म्हणजे त्या त्या इंद्रादिक देवतांचें आराधन करण्याचें विधींत जेजे चतुर्दश्युपवासादिक नियम प्रसिद्ध आहेत त्यांचा स्वीकार करून-अन्यदेवताः प्रपद्यंते- म्हणजे सर्वात्मभूत वासुदेवाहून अन्यदेवता प्रत यादेवतेपासून हें फल मी पावेन या कामनेनें भजतात ॥ २०॥ योयो भक्तः यांयां तनुं श्रद्धया अर्चितुमिच्छति म्हणजे जोजो सात्विक

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यंतेन्यदेवताः॥ तंतं नियममास्थाय प्रकृत्यानियताः स्वया ॥ २०॥
योयो यांयां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति॥ तस्यतस्याचलांश्रद्धां तामेव विदधाम्यहं॥ २१॥
सतया श्रद्धयायुक्तस्तस्याराधनमीहते॥ लभतेच ततः कामान् मयैव विहितान् हितान्॥ २२॥

क किंवा राजस किंवा तामस भक्त ज्याज्या शरीराचे देव यक्ष राक्षस पिशाचादिक देवते प्रत श्रद्धेकरून पूजावयास इच्छितो तस्यतस्य म्हणजे त्यासत्यास तामेव अचलां श्रद्धां म्हणजे त्याच त्याच सात्विकी किंवा राजसी किंवा तामसी स्थिर श्रद्धे प्रत विदधामि म्हणजे मी उत्पन्न करतों ॥ २१॥ सः तया श्रद्धया युक्तः सन्-म्हणजे तदनंतर तोतो भक्त त्या श्रद्धेने युक्त होत्साता-तस्याः आराधनं ईहते म्हणजे त्यात्या मूर्तीचे देवतेचें आराधन पूजनादिक करण्यास इच्छितो आणि ततः मयैव विहितान् हितान् कामान् लभतेच म्हणजे तो त्यात्या देवतेस मी च आज्ञा करून त्यात्या देवतेपासून देवविलेले जे पूर्वोक्त द्रव्यपुत्रादिक इच्छित विषय त्यांप्रत पावतो। एणेकरून सर्व देवता आपले परमेश्वराचे आज्ञेत आहेत असें किंवा सर्वांतर्यामी मी परमेश्वर सर्व देवतांस कामदेण्या विषयीं

सर्व देवता माझेच अंश आहेत यामुळें त्यांचे आराधनानें त्यांचा अंतर्यामी जो मी त्याचेंच आराधन होतें। त्या आराधनाचाही त्यांकडून किंवा त्या देवतांचे स्वरूपानें फल देवविणारा किंवा देणारा मीच आहें तथापि साक्षात् माझे भक्त आणि मदंशभूत दुसऱ्या देवतांचे भक्त यांच्या फलांत वैलक्षण्य आहे असें सांगतात॥ अल्पमेधसां तेषां तत्फलं अंतवद्भवति - म्हणजे अल्प म्हणजे परिच्छिन्न किंवा परिमित आहे बुद्धि ज्यांची किंवा अल्पसुख करणारे जे पुत्र पशु इत्यादिक त्यांचे ठाईं आहे सुख साधन बुद्धि ज्यांची असे जे ते अन्यदेवताभक्त। त्यांस त्यांपासून प्राप्त झालेलें जें द्रव्य पुत्रादिक फल तें नाशवंत आहे। माझे भक्तांस होणारें ब्रम्हप्राप्तिरूप फल नाशवंत नाहीं। कारण सांगतात। देवयजो देवान् यांति म्हणजे मदंशभूत अंतवंत ज्या देवता त्यां-

अंतवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसां॥ देवान् देवयजो यांति मद्भक्ता यांति मामपि॥ २३॥
अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यंते मामबुद्धयः॥ परं भावमजानंतो ममाव्ययमनुत्तमं॥ २४॥ ॥

नें यजन करणारे त्या देवतांप्रत पावतात। अपि म्हणजे अंतवंत जे यक्ष राक्षस पिशाच त्यांचें यजन करणारे यक्षराक्षसादिकांप्रत जातात। मद्भक्ता मां यांति - म्हणजे माझे जे भक्त ते नाशरहित जो मी त्याप्रतच येतात॥ २३॥ असें जर फलांत तारतम्य आहे तर सर्व मोठे फलासाठीं तुम्हासच कां भजत नाहींत अशी शंका होईल तर त्याविषयीं सांगतात। अव्यक्तं मां सर्वोपाधिरहित यामुळें इंद्रियादिकांस अगोचर असा जो मी त्यास मम अव्ययं अनुत्तमं - परं भावमजानंतः म्हणजे माझें जें नाशरहित आणि ज्याहून दुसरें उत्तम नाहीं असें उत्कृष्ट तत्वस्वरूप त्याप्रत न जाणत होत्साते तो - व्यक्तिमापन्नं मां मन्यते - म्हणजे इतर जीवांप्रमाणें नारुदेव शरीरानें उत्पन्न झालेला आणि देहाभिमानी आहे असें मला मानितात॥ २४॥

तुझ्या वास्तविक स्वरूपाचें ज्ञान लोकांस कां नाहीं असें म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात॥ के योग म्हणजे हे योगिन् अर्जुन-अर्शादित्वा
त्तव अच् प्रत्यय करून योग ज्यास आहे तो योगी असा योगशब्दाचा अर्थ होतो। योगमायासमावृत: असें एकच पद कोणी करतात
योग म्हणजे सत्वरजतमोगुणाचें जें घटन म्हणजे एकत्र मेलन तीच जी माया म्हणजे त्रिगुणात्मक माया अथवा भगवंताचा चित्तसंबं
धि योग त्यानें केलेली जी माया म्हणजे भगवंताचे संकल्पास अनुसरणारी जी योगमाया तिणें समावृत म्हणजे आच्छादित जो तत्व दर्शी मी
तो सर्वस्य म्हणजे सर्व पदार्थ मात्रास जाणणारा जो सर्व जीव समुदाय त्यास-प्रकाशन म्हणजे प्रत्यक्ष नाहीं। अयंमूढ: लोक: अजं अव्य
यं मां नाभिजानाति म्हणजे हा अज्ञानी जीव समुदाय उत्पत्तिरहित आणि नाशरहित असा जो मी त्याप्रत जाणत नाहीं॥ २५॥ यो
गमाया माझे स्वाधीन आहे यामुळें मायी जो मी याचे ज्ञानाचा प्रतिबंध तिचे कडून होत नाहीं। जसा लौकिक इंद्रजाल विद्या करणा

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृत:॥ मूढोयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययं॥ २५॥
वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन॥ भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन॥ २६॥ ॥

रा आपले मायेनें लोकांस मोहित करतो परंतु ती माया त्याचे स्वाधीन आहे यामुळें त्याचे ज्ञानाचा प्रतिबंध करण्यास तीसमर्थ
होत नाहीं। त्याप्रमाणें-असें सांगतात॥ जीव समुदाय आणि मी वस्तुत: एकच असतांही मायारूप उपाधीनें जीव आणि ईश्वर अ
सा विभाग केला आहे त्यामुळें उपाधीचे जे धर्म त्यांवर अभिमान ठेवल्यामुळें जीव मूढ आहेत। मला अभिमान नाहीं यामुळें स
र्वज्ञ मी-समतीतानि-म्हणजे उत्पन्न होऊन नाश पावलेलीं-वर्तमानानि-म्हणजे वर्तमान कालीं ज्यांची स्थिति आहे तीं आ
णि भविष्याणि म्हणजे पुढें उत्पन्न होणारीं अशा सर्व भूतांप्रत मी जाणतो। मां तु कश्चन-न वेद-परंतु त्या भूतांतील कोणी
मला जाणत नाहीं॥ २६॥ ७ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ७ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु॥ ॥

परमात्मा जो ईश्वर त्याचे स्वरूपाविषयीं वें अज्ञान जीवांस असण्याचें कारण सांगतात॥ जें आपणास अनुकूल सुख किंवा सुखाचें साधन त्याविषयींची जी इच्छा आणि जें आपणास प्रतिकूल दुःख किंवा दुःखास साधन त्याविषयींचा जो द्वेष यांपासून उत्पन्न झालेला जो द्वंद्व मोह म्हणजे शोभन-अशोभन-सत्य असत्य-नित्य अनित्य-आत्मा अनात्मा-अशीं जीं द्वंद्वें यांचे ठायीं मोह म्हणजे रक्त मांसादिक अशुद्ध पदार्थांनीं उत्पन्न केलेले जे अशोभन स्त्र्यादिकांवर शोभन अशी बुद्धि आणि शोभनावर अशोभन बुद्धि असत्य म्हणजे मिथ्या जो प्रपंच त्यावर सत्यत्वबुद्धि आणि सत्य आणि देहान्य अशा आत्म्यावर मिथ्यात्व बुद्धि-अनित्य स्वर्गादिक सुखावर नित्यत्वबुद्धि आणि अनात्मा जो देहादिक त्यावर आत्मत्वबुद्धि असा विपरीत ज्ञानात्मक भ्रम तेणें करून हे भरतकुलोत्पन्ना हे शत्रूंस तापदेणाऱ्या अर्जुना-सर्वभूतानि म्हणजे सर्व जीव-सर्गे-म्हणजे सृष्टींतील पदार्थांविषयीं-संमोहं यांति-म्हणजे पूर्वोक्त मोहाप्रत पावतात।

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत॥ सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यांति परंतप॥ २७॥
येषां त्वं तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणां॥ ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजंते मां दृढव्रताः॥ २८॥

तात्पर्य। जो सृष्टीचें उपादान कारण आणि सृष्टीचे स्वरूप तत्त्वतः जाणतो तो ब्रम्हवेत्ता ब्रम्हस्वरूपानें सर्व जाणतो। आंस सृष्टीचें स्वरूपविषयीं पूर्वोक्त विपरीत ज्ञान आहे त्यांस प्रतिबंधामुळें सर्वभूतांचें किंवा त्यांचें उपादान कारण जें परमात्म स्वरूप त्याचें ज्ञान होत नाहीं॥ इच्छा आणि द्वेष यापासून उत्पन्न झालेला जो द्वंद्वमोह म्हणजे शीतोष्ण सुखदुःखरूप जीं द्वंद्वें त्याप्रमाणें परस्पर विरुद्ध जे पूर्वोक्त इच्छा आणि द्वेष तद्रूप मोह तेणें करून सर्व भूतें-सर्गे-म्हणजे उत्पत्तिकाळींच मोहाप्रत पावतात म्हणजे मोहाचे वश होऊन मोहित असतांच उत्पन्न होतात। यामुळें सर्वभूतें अतीतादि सर्व भूतांप्रत किंवा सर्व भूतांचा अधिष्ठान भूत जो मी त्याप्रत जाणत नाहींत असा ही याचा अर्थ आहे॥ २७॥ येषां पुण्यकर्मणां जनानां-म्हणजे पुण्य करणाऱ्या ज्या जीवांचे-पापं अंतं गतं-म्हणजे पापनाशाप्रत पावलें आहे ते-द्वंद्वमोह निर्मुक्ताः-म्हणजे पूर्वोक्त द्वंद्व मोहानें रहित आणि-दृढव्रत-म्हणजे शमदमादि साधनयुक्त होत्साते-मां भजंते-म्हणजे मला भजतात॥ २८॥ ॥

जरामरण मोक्षाय-म्हणजे जरा म्हणजे वृद्धपणेने जन्म आणि मरण यांचा प्रवाहरूप जो संसार त्यापासून आत्म्याचा मोक्षव्हावा यासाठीं-
मां आश्रित्य -म्हणजे माझेठाईं चित्ताचें स्थापन करून जे यतंति- म्हणजे आत्मतत्व ज्ञाना साठीं वेदांत श्रवणा दिका विषयीं जे यत्नकर-
ताततें- तद्ब्रम्ह विदुः -म्हणजे सर्व वेदांत प्रसिद्ध जें तें ब्रम्ह त्याप्रत स्वात्मत्वें करून जाणतात आणि कृत्स्नं अध्यात्मं विदुः म्हणजे सर्व
अध्यात्म म्हणजे शरीराचे ठाईं स्थितजें त्वंपद वाच्य आत्म वस्तु त्याप्रत जाणतात आणि अखिलं कर्मच विदुः म्हणजे तत्त्व पदार्थ ज्ञाना-
चें साधनभूतजें श्रवण मनादिक तें सर्व जाणतात। अथवा कृत्स्नं ब्रम्हविदुः म्हणजे विराट् पुरुष सूत्रात्मा दिकाची उपासना करणा-
रे ब्रम्हजाणतात परंतु स्थूल सूक्ष्म समष्टि शरीरोपाधि युक्त रूपानें जाणतात म्हणून ते कृत्स्न म्हणजे सर्व ब्रम्ह जाणत नाहींत। मा
झे वासुदेवाचे भक्त तर त्या शरीराहून भिन्न आणि त्याशरीराहून अतीत अशा शुद्ध ब्रम्ह स्वरूपाप्रत जाणतात त्यास्तव ते कृत्स्न
ब्रम्ह जाणतात। अशी योजना करावी॥ एणेंकरून ज्या ब्रम्हाचें ज्ञान झालें म्हणजे कांहीं जाणावयाचें शेष राहत नाहीं असें जें-एक ब्र

जरामरण मोक्षाय मामाश्रित्य यतंति ये॥ ते ब्रम्ह तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलं॥ २९॥
साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः॥ प्रयाणकालेपि च मां ते विदुर्युक्त चेतसः॥ ३०॥ ॥

म्ह ज्ञानानें सर्व ज्ञान होतें असें सांगण्यास आरंभिलें होतें त्याची समाप्ति केली॥ २९॥ याप्रमाणें तात्काल मुक्तीस साधनभूत तत्पदा
र्थाचा विवेक म्हणजे विचार सांगून त्याची समाप्ति करून ज्यांपासून क्रमें करून मुक्ति रूप फल प्राप्त होतें अशी तत्पदार्थ ईश्वराचे-
प्राप्तीचीं साधनें भूतजीं उपासनादिक तीं सविस्तर सांगावीं अशा इच्छेनें त्याचें प्रथमतः संक्षेपें करून कथन करतात॥ साधिभूताधिदैवं
मां - म्हणजे अधिभूत-अधिदैव आणि अधियज्ञ यांचीं स्वरूपें अर्जुनाचे प्रश्नाचे उत्तरांत पुढील अध्यायांत श्रीकृष्ण भगवान् सां
गतील -अधिभूत आणि अधिदैव यांहींकरून युक्त आणि साधियज्ञं च विदुः म्हणजे अधियज्ञानें युक्त जो मी याची जे उपासना
करतात-विदुः एथील धातु ज्ञानाप्रमाणें उपासनेचाही वाचक आहे -ते युक्त चेतसः म्हणजे माझेठाईं ज्यांणीं चित्ताची योजना केली
आहे असे होत्साते -प्रयाण कालेपि मां विदुः-म्हणजे वेळेस सर्व मोह पावतात अशा मरण समईं ही ते मला जाणतात॥ यासाठीं

भगवंताचे ठाईं निरंतर भावना करावी असें तात्पर्य॥ ३०॥ इतिश्री मद्भगवद्गीतायाः रघुनाथ शास्त्रि कृत भाषाविवृतौ सप्तमो-
ध्यायः समाप्तः॥ ७॥ पूर्वाध्यायीं मायोपाधिक ब्रम्ह सर्व जगाचे उत्पत्ति स्थिति लयांस कारण आहे असें सांगितलें। तें उत्तमाधि
काऱ्यांस उपाधि स्वरूप लक्षणाचे द्वारानें उपाधि सोडून निरुपाधिक सच्चिदानंदात्मस्वरूपानें ज्ञेय आहे आणि उपाधि सहित प
रमेश्वर स्वरूपानें उपास्य आहे याप्रमाणें मानून ज्ञेय ब्रम्हस्वरूपाविषयीं एक आणि उपास्य ब्रम्हस्वरूपाविषयीं साहा असे स
त प्रश्न अर्जुन करणार त्यांचे सात विषय - ते ब्रम्ह तद्विदुः कृत्स्नं - इत्यादिक दीड श्लोकानें भगवंतानीं सूत्रभूत सूचविलें त्यां
वरून त्याविषयींचे प्रश्न अर्जुनानें केले आहेत। त्या सूत्रभूत भगवंताचे वाक्याचे व्याख्यान रूप या अध्यायाचा आरंभ करता

इतिश्री मद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रम्हविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा
र्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगोनाम सप्तमोध्यायः समाप्तः॥ ७॥ ७॥
अर्जुन उवाच॥ किंतद्ब्रम्ह किमध्यात्मं किंकर्म पुरुषोत्तम॥ अधि
भूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते॥ १॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥

त॥ अर्जुन उवाच - पूर्वाध्यायांतील पूर्वोक्त दीड श्लोकांतील सूत्रभूत जे ब्रम्हादि शब्द त्यांच्या अर्थाचा चांगला स्पष्ट बोध
होण्याचे इच्छेनें अर्जुन प्रश्न करतो॥ हे पुरुषोत्तमा पुरुषश्रेष्ठा कृष्णा - तद्ब्रम्ह किं - म्हणजे तें ज्ञेय कृत्स्न ब्रम्ह कोणतें आणि
अकृत्स्न सोपाधिक उपास्य परमेश्वर रूप ब्रम्ह कोणतें - असे हे ब्रम्ह शब्दानें सोपाधिक आणि निरुपाधिक ब्रम्हस्वरूपाविषयीं दोन
प्रश्न - किं अध्यात्मं - म्हणजे अध्यात्म तें कोणतें। किं कर्म - म्हणजे कर्म तें कोणतें। च पुनः अधिभूतं किं प्रोक्तं - म्हणजे अधि-
भूत म्हणून जें सांगितलें तें कोणतें। अधिभूतं किमुच्यते - आणि अधिदैव कोणास म्हणतात॥ १॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु
॥ श्री नारायणार्पणमस्तु॥ ॥ ७॥ ॥ ॥ ७॥ ॥ ॥ ७॥ ॥

अत्र देहे आधियज्ञः कः-म्हणजे यादेहाचेठाईं यज्ञाचाप्रवर्तक किंवा यज्ञाचें फल देणारा अधियज्ञ तो कोण आहे। हा अधियज्ञाचे स्वरूपाविषयीं प्रश्न। कथं-म्हणजे तो कसा जाणावा। हा त्याअधियज्ञाची उपासना कशी करावी याविषयींचा प्रश्न। हे दोन्हीप्रश्न मिळून एकच प्रश्न। अध्यात्म अधिदैव इत्यादिकांचे स्वरूपाविषयींचे प्रश्नावरून अधि यज्ञादि उपाधीनें युक्त जें उपास्य सगुणेश्वराचें स्वरूप त्याविषयींचे प्रश्न।अर्थांतसिद्ध झाले। हे मधुसूदना म्हणजे हे मधुदैत्यास मारणाऱ्या कृष्णा। नियतात्मभिः प्रयाणकाले कथंज्ञेयः असि-म्हणजे ज्यांणीं चित्त स्वाधीन केलें आहे ते मरणकाळीं तुला कसें जाणतात॥ २॥ या प्रश्नांचीं उत्तरें क्रमें करून तीनश्लोकांनी श्रीकृष्ण भगवान् सांगतात॥ ज्ञेय ब्रम्ह कोणतें असा जो प्रश्न केला त्याचे उत्तर प्रथम सांगतात॥ परमं अक्षरं ब्रम्ह-म्हणजे परमजें अक्षर तें ब्रम्ह। अक्षरअसें लोकांत वर्णास म्हणतात आणि प्रणवरूप जें एकाक्षर त्यासही श्रुति स्मृतींत ब्रम्ह असें म्हटलेंआहे तें ब्रम्ह अशीशंका होईल ती नव्हावी यासाठीं-परम-हें अक्षराचें वि

आधियज्ञः कथंकोत्र देहेस्मिन् मधुसूदन॥ प्रयाणकाले चकथं ज्ञेयोसि नियतात्मभिः॥ २॥ श्रीभगवानुवाच॥ अक्षरं ब्रम्ह परमं स्वभावो ध्यात्ममुच्यते॥ भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः॥ ३॥ ॐ॥

शेषण केलें। यावरून- अक्षरापासून सर्वजगाची उत्पत्ति सांगून तें अक्षर कोणतें अशी शंका झाली तर तिचें निराकरण करण्यासाठीं-हे गार्गि॰ जें स्थूल नव्हे-जें अणु नव्हे-जें ऱ्हस्व नव्हे-जें दीर्घ नव्हे-असें जें जगास कारण भूत वस्तु त्यास ब्रम्हवेत्ते अक्षर असें म्हणतात असें उपनिषदांत सांगितलें आहे असें जें अक्षर तें ब्रम्ह असा अर्थ निष्पन्न होतो॥ प्रणवरूप अक्षर तसें नाहीं म्हणून तें-ब्रम्ह नव्हें अशीत्याची व्यावृत्ति झाली॥ अथवा। द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एवच॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो क्षरउच्यते-यापंधराव्या अध्यायांतील श्लोकांत आणि प्रधानास अक्षर म्हणावें-अमृतजो जीव त्यास अक्षर म्हणावें-असें श्रुतींत सांगितलें आहे यावरून-अक्षर असें जीवाचें हीनाम आहे तेव्हां अक्षर ब्रम्ह असें म्हटलें तर जीव ब्रम्ह म्हणजे मायोपाधिक जगाचे उत्पत्ति स्थिति लयास कारण भूत सर्वज्ञत्वादिक गुणयुक्त पूर्वाध्यायीं सांगितलेलें सोपाधिक ब्रम्ह असा अर्थ होईल तो विरुद्ध आहे

जीवास पूर्वोक्त सोपाधिक ब्रम्हरूपता संभवत नाहीं। सोपाधिक जीव आणि ईश्वर यांचा भेद उपाधिनिमित्तक आहे यासाठीं परम हें अक्षराचें विशेषण केलें। तेणेंकरून जें जीवाख्य अक्षर तें परम म्हणजे निरुपाधिक ब्रम्ह असा अर्थ होतो तो विरुद्ध नाहीं॥ वेदांतींतील महावाक्यांनीं महावाक्यांतील त्वं पदाचा जो विवक्षित निरुपाधिक जीवात्मा त्यास तत्पदाचा जो विवक्षित निरुपाधिक परब्रम्हरूपार्थ तद्रूपता स्पष्ट सांगितलीच आहे। तोच येथें जीव ब्रम्हैक्य रूप महावाक्यार्थ सांगितला। किं तद्ब्रम्ह-या प्रश्नवाक्यानिं परमब्रम्ह कोणतें असें जरीं पुसलें नाहीं तथापि पूर्वोध्यायांतील सूत्रभूत वाक्यांत-तद्ब्रम्ह तद्विदुः कृत्स्नं-असें म्हटलें आहे त्यावरून-किं तद्ब्रम्ह-असा प्रश्न केला त्यावरून या प्रश्नांतील ब्रम्हपदानें तें कृत्स्न म्हणजे परब्रम्ह कोणतें असा प्रश्न निष्पन्न झाला त्याचें उत्तर-अक्षरं परब्रम्ह-असें सांगितलें यास्तव प्रश्न आणि उत्तरें दोन्हीं एकाविषयींचींच सिद्ध झालीं अशी अर्थाची योजना करावी। आतां अध्यात्म कोणतें या प्रश्नाचें उत्तर सांगतात। स्वभावः अध्यात्ममुच्यते-म्हणजे ब्रम्ह आपला जो अंशभूत जीव त्याचें जें सर्व देहांचेंवाई कर्त्ता भोक्ता स्वरूप तेणेंकरून स्थित झालें असतां त्यासच अध्यात्म असें म्हणतात। स्वस्य म्हणजे आपला जो भाव म्हणजे कर्ते भोक्ते स्वरूपानें स्थिति होणें-असा स्वभाव शब्दाचा अर्थ केला म्हणजे पूर्वोक्त अर्थ होतो। आतां कर्म कोणतें या प्रश्नाचें उत्तर सांगतात। भूतभावोद्भवकरः विसर्गः कर्म संज्ञितः। जरायुज-अंडज-स्वेदज-उद्भिज-या भेदानें चार प्रकारचे जे प्राणी तीं भूतें। त्यांचा भाव म्हणजे उत्पत्ति आणि उद्भव म्हणजे-आदित्यापासून वृष्टि होते-वृष्टिपासून अन्न होतें-अन्नापासून प्रजा होतात या क्रमेंकरून होणारी प्राण्यांची वृद्धि ती प्रत करणारा जो विसर्ग म्हणजे देवतांचे उद्देशानें अग्निआदिकांत केलेला हविरादिकांचा त्याग त्यास कर्म अशी संज्ञा आहे। उत्पत्तिसमयीं ज्यांचे शरीरास जरेचें वेष्टन असतें ते जरायुज म्हणजे मनुष्यादिक। जरेस जार असें लोकांत म्हणतात। ज्यांचे शरीराची उत्पत्ति अंडांत होते आणि अंड फुटलें म्हणजे शरीर बाहेर व्यक्त होतें ते अंडज म्हणजे पक्षि सर्प इत्यादिक। ज्यांचीं शरीरें घर्मापासून उत्पन्न होतात ते स्वेदज म्हणजे कृमि-दंश-मत्कुण इत्यादिक। जे भूमीचा भेद करून उर्ध्वभागीं वाढतात ते उद्भिज म्हणजे वृक्ष-लता-गुल्म इत्यादिक। असे हे प्राण्यांचे भेद जाणावे॥ ३॥

आतां अधिभूत तें कोण अशा प्रश्नाचें उत्तर सांगतात। क्षरो भावः अधिभूतं - नाशपावणारें जें सर्व प्राण्याचें कर्मफलभूत देहेंद्रियादिक वस्तुमात्र उत्पन्न होणारें तें अधिभूत। हें सर्व प्राण्यांस कर्मफलाचा उपभोग देणारें आहे म्हणून यास अधिभूत अशी संज्ञा आहे। आतां अधिदैव कोणास म्हणतात या प्रश्नाचें उत्तर सांगतात। चपरं पुरुषः अधिदैवतं - आणि ज्याणें हें सर्व जग व्यापलें आहे किंवा सर्व शरीररूप पुरींत जो शयन करतो असा जो सर्व इंद्रियांस आपआपलीं कार्यें श्रवणदर्शनादिक करण्याविषयीं अनुग्रह करतो किंवा शक्ति देतो असा जो सूर्यमंडळांत राहणारा सकळ देवतांचा आत्मा हिरण्यगर्भ त्यास अधिदैवत म्हणावें। सर्व देवता याच्या अंशभूत आहेत म्हणून यास अधिदैवत अशी संज्ञा आहे। यास प्रमाण - तोन्वहिरण्यगर्भ ज्यास ब्रम्हा असेंही म्हणतात तो प्रथम शरीरी आहे त्यास पुरुष हा म्हणतात। आणि सर्व भूतांचा अधिपति - आदिकर्ता तो आहे या अर्थाची श्रुति आहे। आतां या देहाचे ठाईं अधियज्ञ तो कोण या प्रश्नाचें उत्तर सांगतात। हे देहभृतांवर - अत्र अधियज्ञः अहमेव - म्हणजे हे देह धारण करणाऱ्यांत श्रेष्ठा अर्जुना।

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतं॥ अधियज्ञोहमेवात्र देहे देहभृतांवर॥ ४॥

यज्ञ विष्णुच आहे या अर्थाच्या श्रुतीवरून यज्ञाभिमानिनी यज्ञप्रवर्तक किंवा यज्ञाचें फळ देणारी विष्णवाख्य देवता या शरीराचे ठाईं मीच आहें। येणेकरून परमेश्वराची या देहांत जसी कर्ते भोक्ते जीवस्वरूपानें स्थिति आहे तशी सर्व कर्मप्रवर्तक सर्व कर्मफलदाता अंतर्यामिस्वरूपानें ही स्थिति आहे असें सूचविलें। यास प्रमाण। या देहरूप वृक्षास जीव आणि ईश्वर एतद्रूप दोन पक्षी अधिष्ठून राहतात आणि एक जीव कर्म करून त्याचें ईश्वरास समर्पण करून संतोषाप्रत पाववितो। एक ईश्वर जीवानें केलेले कर्माचें फळ त्यास देऊन संतोषाप्रत पाववितो। याप्रमाणें परस्परांस संतोष पाववणारे ते परस्पराचे सखे म्हणजे मित्र आहेत। त्यांतील एक जीव केलेले कर्माचे फळाचा सुखदुःखरूपानुभवरूप भोग या शरीराचे ठाईं करतो। ईश्वर अंतर्यामी कर्मफलाचा उपभोग न करतां साक्षिभूत स्वप्रकाशस्वरूपानें राहतो अशा अर्थाची श्रुति प्रमाण आहे। देह धारण करणाऱ्यांत तूं श्रेष्ठ आहेस असें अर्जुनास संबोधन दिल्यानें तूं श्रेष्ठ आहेस यास्तव आपली प्रवृत्ति निवृत्ति अंतर्यामीचे स्वाधीन आहे असें जाणून त्या

ची तूं अंतर्यामि रूपानें उपासना कर असें म्हणून तो अधियज्ञ कसा जाणावा आणि त्याची कशी उपासना करावी अशा-कथं या प्रश्नाचें उत्तर सांगितलें ॥ ४ ॥ याप्रमाणें सांगितलेले प्रश्नोत्तरां तील प्रथम प्रश्नोत्तरांत जीवास ब्रम्हभाव सांगितला। त्याचें अपरोक्षज्ञान ज्यांस आहे त्यांस त्याविषयीं चें चिंतन नको। त्यापुण्ये करून त्यांचे प्राण वर जात नाहींत ते येथेंच लीन होतात। तो ब्रम्ह असतांच ब्रम्ह पावला असें श्रुतींत सांगितलें आहे यावरून द्वितीय प्रश्नोत्तरांत महावाक्यांतील शुद्ध लंपदार्थ सांगितला त्याचें ज्ञान वस्तु तत्वविषयीचें आहे यास्तव त्याविषयींही चिंतन नको। तितीय चतुर्थ प्रश्नोत्तरांत कर्मफल आणि फलसाधन कर्म हीं सांगितलीं त्याचें ही चिंतन नको। कारण कर्मानेंच विनाचा अवरोध होतो यामुळें फल किंवा त्याचें साधन कर्म यांचें अंत कालीं स्मरण होईलच। नझालें तर उत्तमच आहे। पंचम आणि षष्ठोत्तरांत कार्योपाधि हिरण्यगर्भ कारणोपाधि मायोपाधि अंतर्यामी ईश्वर हीं दोन स्वरूपें उपास्य सांगितलीं। त्यांतून एका उपास्याचें तरी चिंतन दृढ झालें असलें तर त्या संस्कारानें अंतकालीं-

अंतकालेच मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरं ॥ यः प्रयाति समद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

त्याचा प्रत्यय किंवा स्मरण अवश्य होईल यास्तव त्या परमात्म्याचे दोन उपास्य रूपांतून एके स्वरूपानें परमेश्वरास स्मरत असतां जो कलेवर म्हणजे शरीर टाकितो तो अर्चिरादिक मार्गानें ब्रम्हलोकास जाऊन तेथें त्यास ब्रम्हात्मत्व साक्षात्कार होऊन तो माझे स्वरूपाप्रत पावतो म्हणजे मुक्त होतो असें सांगून ज्याणीं चित्त स्वाधीन केलें आहे ते तुला मरण समयीं कसे जाणवात या प्रश्नाचें उत्तर सांगतात। अंतकालीं म्हणजे मरण समयीं। मामेव स्मरन्। म्हणजे माझे पूर्वोक्त रूपाचेंच स्मरण करीत असतां-कलेवरं मुक्त्वा-म्हणजे देह सोडून-यः प्रयाति-म्हणजे जो जातो-सः मद्भावं याति-म्हणजे तो माझे स्वरूपाप्रत पावतो। नास्ति अत्र संशयः-म्हणजे यांत संशय नाहीं। ब्रम्हात्मैक्य साक्षात्कार ज्यास झाला तो याच देहांत ब्रम्हप्राप्त होऊन मुक्त होतो त्यास कोठें गमन नाहीं। उपासकांस अर्चिरादि मार्गानें ब्रम्हलोकीं गमन होऊन तेथें ते मुक्त होतात असें सांगितलें। याप्रमाणेंच वेदांतश्रवणानें ज्यांस महावाक्यांतील शुद्ध तत्वं पदाचे जे विवक्षित शुद्ध निरुपाधिक जीवेश्वर पदार्थ त्यांचें उत्तम ज्ञान निश्चय

त्मकझालें आहे ते ही ब्रम्हलोकीं आकन ब्रम्हदेवाचे प्रलयकाळीं ब्रम्हदेवासह वर्तमान त्यांस तेथें ब्रम्हात्मापरोक्ष साक्षात्कार होऊन ते मुक्त होतात असें श्रुतींत सांगितलें आहे। यावरून शुद्ध त्वं पदार्थ निरुपाधिक जीवात्म स्वरूप जाणणारा जो पूर्वोक्त अध्यात्मज्ञानी त्यासही क्रममुक्ति उपासकाप्रमाणें होते। ती श्रुति–ब्रम्हात्मापरोक्ष साक्षात्कार ज्यास झाला आहे त्यास याच देहांत ब्रम्हप्राप्ति रूप मोक्ष प्राप्ति होते असें श्रुतींत सांगितलें आहे यावरून त्याविषयींची नव्हे। त्या श्रुतींत उपासना सांगितली नाहीं आणि निरुपाधिकात्म स्वरूप मात्राचें ज्ञान ज्यास आहे त्यास पूर्वोक्त सगुणब्रम्होपासना संभवतही नाहीं। यास्तव–नहि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति–या श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें त्या अध्यात्मज्ञान्यास क्रममुक्ति ती श्रुति सांगते असें निर्विवाद सिद्ध आहे॥ ५॥ केवल कार्योपाधिक–कारणोपाधिक–उपास्य परमेश्वराचे चिंतनानेच देहमरणानंतर वस्तु

यंयं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यंते कलेवरं॥ तंतमेवेति कौंतेय सदा तद्भाव भावितः॥ ६॥

परमेश्वर स्वरूपाची प्राप्ति होते असें नाहीं। लोकांत एक कीट आहे तो भ्रमराचे चिंतनानें जीवंत असतां भ्रमरस्वरूपाप्रत पावतो असें प्रसिद्ध आहे। तसेंच महादेवाचें चिंतन करीत असतां नंदिकेश्वरास त्या देहांतच महादेवाचें स्वारूप्य प्राप्त झालें असें योगशास्त्रांत प्रसिद्ध आहे। मग जो ज्याचें निरंतरचिंतन करतो त्यास मरण समयीं त्याचें स्मरण होऊन दुसरे देहांत त्याध्येय वस्तूची प्राप्ति होते म्हणून काय सांगावयाचें आहे अशा तात्पर्यानें हा विषय दुसरे ठिकाणीं ही दाखवितात॥ हे कौंतेया कुंतीपुत्रा अर्जुना। वा म्हणजे अथवा–यंयं भावं स्मरन्–म्हणजे जो ज्या ज्या देवतेचें किंवा दुसऱ्या पदार्थाचें स्मरण करीत असतां–अंते कलेवरं त्यजति–म्हणजे मरणकाळीं शरीराचा त्याग करतो तो–सदा तद्भावभावितः–म्हणजे सर्वदा त्या स्वरूपाचें चिंतनाचे अभ्यासें करून युक्त झाल्यामुळें–तंतं एति–म्हणजे त्या त्या स्वरूपाप्रत पावतो॥ ६॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥

तस्मात् म्हणजे असें आहे याकारणास्तव — सर्वेषु कालेषु मां अनुस्मर — मरणकालीं माझें स्मरण होण्यासाठीं सर्वकाळ माझें चिंतन तूं कर। जर अंतःकरणाच्या अशुद्धतेमुळें माझें निरंतर चिंतन करण्यास समर्थ नसशील तर अंतःकरण शुद्ध्यर्थ - युध्यच - म्हणजे स्वधर्मानुष्ठानरूप शास्त्रविहित युद्ध कर। च शब्दें करून युद्ध आणि उपासना या दोन्ही ही करण्याचा उपदेश केला। ज्ञान आणि कर्म यांचा समुच्चय जसा विरुद्ध आहे तसे कर्म आणि उपासना हीं विरुद्ध नाहींत असें ही - युध्यच - या चें व्याख्यान करतात। मय्यर्पित मनोबुद्धिः - म्हणजे नित्यनैमित्तिक निष्काम कर्मानुष्ठानें करून चित्तशुद्धि होऊन माझेठाई समर्पित आहे संकल्पविकल्पात्मक मन आणि निश्चयात्मक बुद्धि ज्याणें असा तूं सर्वदा माझें चिंतन करीत होत्साता अंतकालीं मला स्मरून - असंशयं मामेव एष्यसि - म्हणजे निःसंशय मजप्रत येशील ॥७॥ याचेंच तीन श्लोकांनीं स्पष्टीकरण करतात।

तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्यच ॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥ ७ ॥
अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ॥ परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिंतयन् ॥ ८ ॥ ७ ॥

हे पार्था अर्जुना॥ अभ्यासयोगयुक्तेन - म्हणजे ध्येय किंवा उपास्य वस्तूचे ठाई चित्ताची स्थिरता करण्याविषयीं जो प्रयत्न त्यास अभ्यास म्हणावें। त्या अभ्यासानें ध्येयाशिवाय इतर पदार्थाकार वृत्ति न होतां निरंतर ध्येयमात्राकार अंतःकरणवृत्तीचा निरंतर प्रवाह होतो तद्रूप किंवा तत्फलभूत जो योग म्हणजे ध्येयाचे ठाई चित्तस्थैर्यरूप समाधि तेणेकरून युक्त आणि अनन्यगामिना - म्हणजे ध्येयवस्तु सोडून दुसरे विषयाकडे न जाणारें - असें - चेतसा - म्हणजे अंतःकरणानें - अनुचिंतयन् - म्हणजे शास्त्र आणि गुरु यांनी उपदेश केलेले परमेश्वराचे ध्येय स्वरूपाचें चिंतन करीत असतां - परमं दिव्यं पुरुषं याति - म्हणजे सर्वोत्कृष्ट जो अंतर्यामी आदित्यमंडलांत वर्ती पुरुष त्याप्रत पावतो॥ ८॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

चिंतन करावयाचा आणि प्राप्त व्हावयाचा जो दिव्य पुरुष त्याचेंच पुनः वर्णन करतात। कविं म्हणजे अतीत अनागत इत्यादिक जे सर्व पदार्थ त्यांप्रत पाहणारा सर्वज्ञ। पुराणं म्हणजे सर्वांस कारणभूत आहे यामुळें चिरंतन किंवा अनादि आणि अनुशासिता–म्हणजे अंतर्यामीचे स्वरूपानें सर्वांचें शासन किंवा नियमन करणारा आणि–अणोः–म्हणजे सूक्ष्मापेक्षांही अणीयांसं–म्हणजे फार सूक्ष्म दुर्ज्ञेय असें तात्पर्य। आणि सर्वस्य धातारं–म्हणजे सर्व शुभाशुभ कर्म फलांप्रत यथा योग्य विभाग करून देणारा आणि–अचिंत्य रूपं–म्हणजे अपरिमित महिमा असल्यामुळें ज्याचे रूपाचें चिंतन करण्यास शक्य नाहीं असा आणि–आदित्यवर्णं–म्हणजे सूर्याप्रमाणे निरंतर प्रकाशमान ज्याचें रूप आहे असा आणि–तमसः परस्तात्–म्हणजे अज्ञानस्वरूप किंवा मोहस्वरूप जो अंधकार त्याहून पलीकडील। स्वप्रकाश स्वरूपामुळें अज्ञान किंवा त्यामुळें होणार जो देहादिकांवर आत्मत्वबुद्ध्यादिक रूप मोह तद्रहित असें तात्पर्य। अशा पुरुषाप्रत–यः अनुस्मरेत्–म्हणजे चिंतन करील तो त्याप्रत पावतो असा पूर्व

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ॥ सर्वस्य धातारमचिंत्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९॥

प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ॥ भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यं ॥ १०॥

श्लोकाशीं अन्वय करावा किंवा–स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यं–या पुढील श्लोकांतील त्या दिव्य पुरुषाप्रत तो पावतो असा अन्वय करावा॥ ९॥ मरणसमयीं त्या दिव्य पुरुषाचें चिंतन होण्याविषयीं मोठा प्रयत्न करावा असें सुचवून चिंतनाचें फल सांगतात। भक्त्या युक्तः–म्हणजे ईश्वराचे ठाईं जें प्रेम तद्रूप भक्तीनें किंवा आराध्यत्व बुद्धीनें युक्त होत्साता–योगबलेन भ्रुवोर्मध्ये सम्यक् प्राणं आवेश्य–म्हणजे हृदयकमलाचे ठाईं सर्व इंद्रियें–प्राण आणि मन यांच्या व्यापारांचा निरोध करणें असा जो योग त्याचें जें बल म्हणजे अभ्यासाचा संस्कार तेणें करून भ्रुकुटीचे मध्य भागीं उत्तम प्रकारानें प्राणाचें स्थापन करून–अंतकालें अचलेन मनसा–म्हणजे मरणकालीं एकाग्र मनानें–तं पुरुषं अनुस्मरन्–सः तं दिव्यं पुरुषं उपैति–म्हणजे त्या दिव्य पुरुषाचें चिंतन करणारा जो तो त्या दिव्य पुरुषाप्रत पावतो। तात्पर्य। मूलाधार चक्रापासून नाभि हृदय भ्रूमध्य ब्रह्मरंध्रापर्यंत जीं स्थ-

नें योगशास्त्रांत सांगितली आहेत त्यांचे ठाईं प्राण वरवर चढवावा त्यांपासून खालीं उतरावा असा जो केलेला अभ्यास त्याचे बळा-
नें मरणसमयीं हृदयाचे ठाईं प्राणास स्थापन करून नंतर सुषुम्ना नाडीचे द्वारा भ्रुकुटीचे मध्यभागीं आज्ञाचक्र आहे त्याचे
ठाईं प्राणाचें स्थापन करावें। त्याचे तेथेंच स्थापन करण्याचें प्रयोजन असें आहे कीं भ्रूमध्यापासून वर ब्रम्हरंध्रापर्यंत प्राणवायु च-
ढविला तर मनाला मूर्च्छा प्राप्त होते यामुळें मरणकालीं ईश्वरचिंतन ईश्वरस्मरणपूर्वक होणार नाहीं- यास्तव मरणसमयीं भ्रूमध्य
भागींच प्राणाचें स्थापन करावें। नंतर ईश्वरचिंतना प्रमाणें उपासक मरण पावल्यानंतर त्यास ब्रम्हलोकास जावयाचा अर्चिरादि-
मार्ग पुढें सांगितला आहे त्या मार्गांतील पर्वे म्हणजे उपासकास ब्रम्हलोकास पोंचविणाऱ्या ज्या देवता त्यांचीं स्थानें आणि त्या उ-
पासकाला ब्रम्हलोकास अमानव पुरुष ज्या स्थानापासून पोंचवितो तें स्थान आणि तो पुरुष आणि पावावयाचा मुख्य ब्रम्ह-
लोक यांचे ही तेथेंच म्हणजे भ्रूमध्यदेशीं चिंतन करावें। त्या चिंतनाचे संस्कारानें उपासकाचें मन सद्वृत्तिक होऊन पूर्वसंस्का-
र बलानें उपासकानें भ्रूमध्यापासून वर चढविलेले प्राण ब्रम्हरंध्राचा भेद करून गेल्यावर दिव्य देहादिकें करून युक्त आणि अ-
र्चिरादि मार्गानी गमन करते वेळेस त्या त्या मार्गांतील देवतांनी पूजा करून पुढील मार्गाचे ठाईं पोंचविलेला आणि अमानवपुरु-
ष ब्रम्हदेवाचा सेवक ज्याच्या बरोबर आहे आणि त्यास इच्छित जें स्थल त्याचे ठाईं त्या अमानवपुरुषानें नेऊन पोंचविला आहे
अशा उपासकाचे आत्म्याप्रत पाहतें। नंतर तो उपासक योगी – कविं पुराणमनुशासितारं – एणे करून सांगितलेला जो सर्व जगाची उ-
त्पत्ति करणारा नारायण ज्यास म्हणतात। अशा हिरण्यगर्भाप्रत पावतो म्हणजे ब्रम्हलोकीं त्याचे समीप जातो। ब्रम्हविष्णुमहेश्व-
राचे लोक एकावर एक आहेत अशी कल्पना पौराणिक मतांत जशी केली आहे त्याप्रमाणें वैदिक मतांत त्या लोकांची कल्पना नाहीं
तरते सर्व लोक हिरण्यगर्भाचा जो लोक ज्यास सत्यलोक म्हणतात त्यांतच अंतर्भूत आहेत त्याशिवाय दुसरे पृथक् नाहीं-
त असें बृहदारण्यकोपनिषद् आणि त्याचें भाष्य यांत स्पष्ट सांगितलें आहे। त्यावरून एथें लिहिलें। याविषयीं सहृदय
र निर्मत्सर पंडितांनीं करून युक्त असेल त्याचा स्वीकार करावा ॥ १० ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीनारायणार्पण॰

भ्रुकुटीचे मध्यभागीं प्राणाचें स्थापन करून परमेश्वराचें चिंतन करावें म्हणून सांगितलें तें परमेश्वराचें प्रतिपादन करणारे अनेक मंत्र आणि अनेक नामें आहेत त्यांतून कोणता तरी एक मंत्र किंवा एक नाम मनांत धरून त्याचे द्वारानें करावें असें प्राप्त झालें म्हणून त्याविषयीं नियम करतात आणि मरण समयीं भ्रुकुटीचे मध्यभागीं प्राणाचें स्थापन करून परमपुरुषाची प्राप्ति होते असें पूर्वोक्त श्लोकांत सांगितलें यावरून ब्रम्हविद्येवांचून ही केवल योगमार्गानेच ब्रम्ह प्राप्ति होईल असें ही प्राप्त झालें त्याविषयीं योग्यास ही ब्रम्हविद्येची अपेक्षा आहे असें सांगतात॥ यत् अक्षरं वेदविदः वदंति - म्हणजे ज्यास ॐकाराख्य ब्रम्ह असें वेदविदः - म्हणजे वेदरंभींज्याचा पाठ करतात असा जो ॐकार हाच पर आणि अपर ब्रम्ह आहे असा त्याचे ठाईं निर्गुण किंवा सगुण ब्रम्हाची उपासना करावी असें सांगण्याचा आरंभ करून - अकार - उकार आणि मकार या तीन मात्रा रूप वर्ण ज्यांत आहेत असें जें ॐ असें प्रणव रूप अक्षर त्यणे करून म्हणजे याचा अर्थ पर ब्रम्हच आहे असें किंवा हा परब्रम्हाचा वाचक आहे यास्तव हा ब्रम्हच आहे असें ध्यान करील

यदक्षरं वेदविदो वदंति विशंति यद्यतयो वीतरागाः॥ यदिच्छंतो ब्रम्हचर्यं चरंति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये॥११॥

तो त्या पर किंवा अपर ब्रम्हाप्रत पावतो - असा जो वेदोक्त अर्थ त्याप्रत जाणणारे - बोलतात। अथवा ज्यास ॐकार या शब्दाचें वाच्य - अक्षर म्हणजे नाशरहित ब्रम्ह असें - जें स्थूल नव्हे - अणु नव्हे - ह्रस्व नव्हे - दीर्घ नव्हे - असें जें जगाचें कारण त्यास ब्रम्ह वेत्ते ब्राम्हण अक्षर ब्रम्ह असें म्हणतात असा जो वेदोक्त अर्थ त्याप्रत जाणणारे - बोलतात। वीतरागाः यतयः यत् विशंति - म्हणजे निस्पृह यत्न करणारे संन्यासी ज्याचा ब्रम्हचिंतन करण्या साठीं शालिग्राम प्रतिमादिका प्रमाणें प्रतीक रूपानें आश्रय करतात आणि शालिग्रामादिका प्रमाणें ज्याचे ठाईं ब्रम्ह चिंतन करतात। म्हणजे समुद्राप्रत जशा नद्या आपलीं नामें आणि रूपें टाकून प्रवेश करतात - त्या प्रमाणें ते संन्यासी देहेंद्रियादिकोपाधि सोडुन ज्याचे ठाईं प्रवेश करतात तद्रूपच ते होतात असा अर्थ जाणावा। यत् इच्छंतः ब्रम्हचर्यं चरंति - ज्या ॐकार किंवा पर ब्रम्हाच्या प्राप्ती साठीं गुरुकुलवासादिक ब्रम्हचर्य व्रताचें धारण करतात। तत् पदं ते - संग्रहेण प्रवक्ष्ये - तें निर्गुण ब्रम्ह किंवा सगुण ब्रम्ह याचे प्राप्तीस साधनभूत अकार उकार मकार रूप वर्णत्रयात्मक ॐकार-

रूपपद किंवा ब्रम्हविद्येने प्राप्त व्हावयाचें जें परब्रम्ह स्वरूप विष्ण्वाख्य पद त्याप्रत तुला बोध होईल असें संक्षेपानें सांगतों। तें अक्ष र ब्रम्ह मी कसा जाणेन असा व्याकुल होऊं नको। एणेकरून मंद किंवा मध्यम बुद्धीजे अधिकारी यांणी पूर्वोक्त श्रुतींत पर किंवा अपर ब्रम्ह स्वरूपाचें ॐकाराचे ठाईं जें उपासन सांगितलें आहे तें योग धारणा सहित केलें असतां क्रमानें मुक्ति रूप फलास साधन होतें असें सूचविलें। आणि अकाराचा वासुदेव विष्णु असा अर्थ–उकाराचा ब्रम्हा असा अर्थ–मकाराचा महादेव असा अर्थ–याप्रमाणें त्रिमात्रात्मक ॐकाराचा ब्रम्हविष्णुमहेश्वररूप सगुण ब्रम्हरूप अर्थ आणि ॐकारांत जी प्लुत अर्धमात्रा आहे ती सत्वरजतमोरूप गुणत्रयातीत तुरीय सच्चिदानंदात्मक ज्ञेयब्रम्हाचें प्रतिपादन करतें। तें ब्रम्ह महावाक्यापासून स्वात्मत्वें करून अपरोक्षतानें ज्यांणीं जाणलें आहे त्यांस यांच देहांत ब्रम्ह प्राप्ति होते असें सूचविलें॥ ११॥ योग धारणासहित पूर्वोक्त प्रणवोपासन आणि त्याचें फल आणि अर्चिरादिमार्गानी ब्रम्हलोक प्राप्ति आणि त्याच्या प्रसंगानें दुसरें कांहीं असें एथून पुढें अध्याय समा

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च॥ मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणां॥१२॥

प्ती पर्यंत सांगावयास आरंभ करतात॥ भ्रूमध्य भागीं प्राणाचें स्थापन कसें करावें तें सांगतात॥ आत्मनः म्हणजे आपलीं–सर्वद्वाराणि संयम्य–म्हणजे बाह्य शब्दादिक विषयांचें ग्रहण करण्यास द्वारभूत जीं श्रोत्रचक्षुरादिक इंद्रियें त्यांस शब्दादिक विषयांपासून आवरून–च–म्हणजे आणि–मनः हृदि निरुध्य–म्हणजे बाह्येंद्रियांचा निग्रह केला तरीं मनानें विषयांचें चिंतन होईल यास्तव हृदयाचे ठाईं मनाचा निरोध करून म्हणजे मनांतही विषयांचें चिंतन नहोईल असें करून–मूर्ध्नि प्राणं आधाय–म्हणजे मूलाधारापासून मस्तक पर्यंत जी विद्यमान सुषुम्ना नामक नाडी तिचे द्वारा गुरूपदिष्ट मार्गानें प्राणवायुस भ्रूमध्य भागीं स्थापन करून–योग धारणां आस्थितः–म्हणजे ज्या हृदय कमलरूप देशाचे ठाईं ध्येयवस्तूचें चिंतन करावयाचें त्या देशीं मनाची निश्चल स्थिति करणें त्यास योगशास्त्रांत धारणा असें म्हणतात त्या धारणेने युक्त होत्साता आत्मनः योगधारणां आस्थितः म्हणजे आत्मविषयक समाधि रूप धारणेने युक्त होत्साता असाही अर्थ आत्मनः या पदाचा पुढें कडे अन्वय करून करतात॥ १२॥

मूर्धाचे ठाई प्राणाचें स्थापन करून नंतर काय करावें तें सांगतात। ॐ इति एकाक्षरं ब्रम्ह व्याहरन्–पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे ॐकाररूप र ब्रम्हाचा वाचक आहे अथवा ज्यावर देवता बुद्धि करून उपासना करतात असें–जें शालिग्रामादिक किंवा सुवर्णादिकाच्या प्रतिमा त्यांस प्रतीक असें म्हणतात त्या जशा विष्ण्वादि स्वरूपच आहेत याप्रमाणें प्रणव हा परब्रम्हाचे उपासनेचें प्रतीकच आहे म्हणून ॐकाररूप एक अक्षर हें ब्रम्ह आहे त्याचें जपरूप उच्चारण करीत असतां। एकाक्षर या विशेषणानें मरणसमयीं इतर मंत्राचे जपापेक्षां या एकेच अक्षराचा जप अनायासानें होतो आणि फल मोठें अशी स्तुति केली। आणि–मां अनुस्मरन्–म्हणजे परमेश्वर जो मी याचें स्मरण करीत असतां अथवा एक म्हणजे अद्वितीय अक्षर म्हणजे नाशरहित असें जें ॐकारांतील अर्धमात्रेनें प्रतिपाद्य तुरीय ब्रम्ह त्या प्रत त्यातले करून स्मरत असतां–यः देहं त्यजन् प्रयाति–म्हणजे मूर्धन्य नाडींतून ब्रम्हरंध्राचे मार्गानें प्राण गेल्या म्हणजे देहाप्रत टाकून अर्चिरादिक मार्गानी गमन करतो–सः परमां गतिं याति–म्हणजे जसें कोणी एका पुरुषाचें स्मरण करून त्याचें नाम घेऊन हाक मारली तर तो ऐकून

ॐमित्येकाक्षरं ब्रम्ह व्याहरन् मामनुस्मरन्॥ यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिं॥१३॥

न त्याचे सन्निध येतो त्याप्रमाणे परब्रम्हाचें स्मरण करून त्याचें प्रणवरूप नामाचे उच्चारणानें जें व्यापक आहे यामुळें ते संन्निध होऊन ब्रम्हलोकाचे प्राप्तीचे द्वारा तो त्या ब्रम्हाप्रत पावतो। त्या ब्रम्हस्वरूपाचें वर्णन करावयास आरंभ करून ज्ञान्यास किंवा उपासकास हें ब्रम्ह परमगति आहे–हें ब्रम्ह त्यास परमानंदरूप आहे–असें श्रुतींत सांगितलें आहे अशी व्याख्या केली तर पतंजलीनी चित्तवृत्तिनिरोधरूप योगास अभ्यास आणि वैराग्य हीं साधनें आहेत–असे सांगून त्याविषयीं उपाय सांगून ज्यांस तीव्र वैराग्य आणि अभ्यास हीं साधनें आहेत किंवा त्यांचे उपाय जे सांगितले त्यांचें अनुष्ठान लौकर प्राप्त झाले आहे त्यांस योगरूप समाधि–आसन्न म्हणजे जवळ आहे असें सांगितलें। नंतर सांगितले साधनाशिवाय ही ईश्वराचा वाचक जो प्रणव त्याचा जप त्याचे अर्थाचें चिंतन करणें असें जें ईश्वरप्रणिधान तें समाधि सिद्ध होण्यास सुलभ साधन आहे असें ईश्वरप्रणिधान द्वारा–समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्–या सूत्रानें योगशास्त्रांत सांगितलें आहे। एथें तर त्या ईश्वरप्रणिधानानें साक्षात् परमगतिच प्राप्त होते असें या पूर्वोक्त–

आरंभीं प्रमाणें सांगितलें तर हे परस्पर विरुद्ध होईल यास्तव- ॐ इत्येकाक्षरं ब्रम्ह व्याहरन् - मामनुस्मरन् - आत्मनः योगधारणां आस्थित
यः देहं त्यजन् प्रयाति सः परमांगतिं प्रयाति - म्हणजे प्रणवरूप एकाक्षर ब्रम्हाचा जप करीत असतां आणि माझें चिंतन करीत असतां आ-
णि आत्मविषयक समाधि रूप योगानें युक्त होत्साता जो देहाप्रत टाकून जातो तो परमगतीप्रत पावतो अशी योजना करावी असें कोणी व्याख्या-
न करतात ॥ तस्मान्मद्भक्ति युक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ॥ न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ॥ यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च
यत् ॥ योगेन दान धर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥ सर्वं मद्भक्ति योगेन मद्भक्तो लभतेंजसा ॥ याचा अर्थ । माझ्या ठाईं ज्याचें मन आहे असा जो मा-
झा भक्त त्यास बहुत करून माझे भक्तीशिवाय ज्ञान किंवा वैराग्य कल्याण कारक होणार नाहीं । जें फल कर्माचरणानें- तपानें- ज्ञाना-
नें- वैराग्यानें- योगानें- दान धर्मानें - आणिक जीं श्रेयस्कर साधनें आहेत त्यांणीं प्राप्त होतें तें सर्व फल माझा भक्त मत्तीकरून
च अनायासें करून किंवा निश्चयें करून पावतो - असें श्रीमद्भागवतांत सांगितलें आहे । आणि भगवद्गीतेंतच - तमेव शरणं गच्छ स-
र्वभावेन भारत । तत्प्रसादात्परां शांतिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतं ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मो-
क्षयिष्यामि मा शुचः - एणें करून त्या ईश्वरालाच तूं सर्व भावानें शरण जा त्याचे प्रसादानें तुला शाश्वत ब्रम्हपद प्राप्त होईल । सर्व
धर्मांचा परित्याग करून मलाच शरण जा तुला मी सर्व पापापासून मुक्त करीन - असें सांगितलें आहे । यावरून भगवद्भक्ती स-
मोक्षापर्यंत फल देणारी भक्तिच परम पुरुषार्थ आहे । आणि आवश्यक आहे योगाभ्यास आवश्यक नाहीं असें असतां योगा-
हून ही अधिक जी भक्ति तिचा योगसिद्धी साठीं योग साधनें जीं वैराग्यादिक त्यांशीं जो प तंजलीनी विकल्प केला तो विरुद्ध दि-
सतो । जी एके फला विषयीं समान साधनें असतात त्यांविषयीं हें करावें किंवा हें करावें असा विकल्प होतो असें शास्त्र संमत आहे अ-
शी शंका होते तथापि भगवद्गीतेंतच षष्ठाध्यायीं जीवन्मुक्ति सुखास मनोजय - वासनाश - कारण आहे यास्तव ज्यास जीवन्मुक्ति सु-
खाची इच्छा आहे त्याणें त्या सुखा साठीं मनोजय आणि वासना नाश यांस साधन भूत जो योग तो अवश्य करावा असें योगास ही श्रेष्ठ-
त्व सांगितलें आहे । यास्तव जे मुमुक्षु आहेत त्यांस योग ही आवश्यक आहे त्यांस अतिसुलभ साधन भगवद्भक्ति आहे । कारण कि

नि योगमार्गें भगवत्प्रसाद होऊन या भक्तास योग लौकर सिद्ध होवो असा ईश्वर संकल्प होतो। ईश्वरसंकल्प सत्य आहे यामुळें भक्तास लौकर
इतर साधनापेक्षां भक्तिरूप साधनानें योग सिद्ध होतो या तात्पर्यानें पतंजलीनीं भक्तीचा योग साधण्याशीं विकल्प केला असें जाणावें ॥ १३॥
सांगितल्या प्रमाणें प्राण निरोध करण्याचा अभ्यास नाहीं किंवा होत नाहीं त्यास भ्रुकुटीमध्यें प्राणाचें स्थापन करून मूर्धन्य सुषुम्ना नाडीने ह्या
रा ब्रह्मरंध्रांतून प्राण घालवून स्वेच्छेनें देह त्याग करण्यास अशक्य आहे त्याची वाट काय असें म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ अनन्यचे
ताः सन् यः नित्यशः मां अनुस्मरति - म्हणजे मी जो परमेश्वर त्याचेच ठाईं आदर ठेवून त्याहून दुसरे विषयावर ज्याचें चित्त नाहीं अ
सा होत्साता जो निरंतर म्हणजे मरण पर्यंत माझें चिंतन करतो - तस्य नित्ययुक्तस्य योगिनः हे पार्थ अहं सुलभः अस्मि - म्हणजे कर्मव
श होऊन किंवा योग बलानें स्वेच्छेनें प्राण त्याग करणारा जो निरंतर माझे ठायीं स्थिर चित्त झालेला किंवा योगी त्यास मी परमेश्वर-
सुलभ म्हणजे सुखेंकरून पावावयास योग्य आहें। एणेकरून यावज्जीव विक्षेप शून्य भगवंताचें चिंतनच परमगतीस साधन आ

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ॥ तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४॥
मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतं ॥ नाप्नुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५॥

हे। योगमार्गानें स्वेच्छे करून प्राणोत्क्रमण घडो किंवा न घडो त्याविषयीं आग्रह करूं नये असें सुचविलें। सांगितले प्रमाणें निरंतर माझें चिं
तन करणारा जो नित्य युक्त योगी म्हणजे योग्यास अवश्य कर्तव्य जे नियमित आहारादिक त्याहीं करून आणि यमनियमादिकांहीं करू
न युक्त जो योगानुष्ठान करणारा त्यास मी सुलभ आहें - एणेकरून सांगितली गति दुर्लभ आहे असें मानूं नये असेंही कोणी व्याख्या कर
तात ॥ १४॥ मी सुलभ झालों म्हणजे काय होतें तें सांगतात ॥ महात्मानः परमां संसिद्धिं गताः - म्हणजे रज आणि तम एतद्रूप मलाचा
माझें चिंतनें करून नाश होऊन ज्याचें अंतःकरण शुद्ध झालें आहे असें शुद्ध - सत्व गुणी - ब्रह्मात्म साक्षात्कारवंत - आणि माझे
ठिकाणीं येऊन भोग समाप्ति झाल्यानंतर मोक्षाप्रत पावलेले जे पूर्वोक्त उपासक ते - मां उपेत्य - म्हणजे मी जो परमेश्वर त्याप्रत पावून-
दुःखालयं अशाश्वतं पुनः जन्म न आप्नुवंति - म्हणजे गर्भांत वास करणें योनीतून बाहेर पडणें - इत्यादिक सर्व दुःखाचें स्थान आ

णि मूढ दृष्टया किंचित् वैषयिक करावें स्थान असलें तरीं अशाश्वत म्हणजे नाश पावणारें आणि अतितुच्छ अशापुनः दुसऱ्या जन्मास येतना
हींत ॥१५॥ मजप्रत पावून पुनः जन्मास येतनाहींत असें सांगितल्यानें जे परमेश्वराप्रत पावलेनाहींत त्यांची पुनः जन्ममरणांत येणे जाणें अशी-
आवृत्ति आहे असें अर्थांत सिद्ध झालें तें सांगतात ॥ हे अर्जुन-आब्रम्हभुवनात् लोकाः पुनः आवर्तिनः संति-म्हणजे जेथें भूतें उत्पन्न होता-
त तें भुवन म्हणजे लोक। आब्रम्हभुवनात म्हणजे ब्रम्हलोक सुद्धा सर्वभोग भूमिस्वरूप जे भूर्लोक -भुवर्लोक-स्वर्लोक-महर्लोक-ज-
नो लोक-तपोलोक तेथेंगेलेले प्राणी पुनः जन्मास येतात। याचें असें तात्पर्य आहे कीं या ब्रम्हपुरांत म्हणजे जेथें ब्रम्हप्राप्ति होते अशा-
या शरीरांत दहर म्हणजे सूक्ष्म हृदय कमळ आहे त्यांत सूक्ष्म आकाश आहे तें ब्रम्हच आहे त्याची उपासना उपनिषदांत सांगितली आहे
ती सदहरोपासना म्हणतात तशीच ब्रम्हच आहे-अशीजी उपासना सांगितली आहे तीस अहंग्रहोपासना म्हणतात। तशीच एथे सांगित
लेल्या ॐकाराचे ठाईं ब्रम्होपासना दिक उपासना। या सर्व उपासना क्रममुक्ति म्हणजे मरणानंतर अर्चिरादि मार्गानी ब्रम्हलोकास जा

आब्रम्हभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन॥ मामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म नविद्यते ॥१६॥ ॥

ऊन तेथें ब्रम्हात्म साक्षात्कार होऊन मोक्षदेणाऱ्या आहेत। या उपासना करून जे ब्रम्हलोकीं गेले ते परत जन्मास येत नाहींत। पोषा म्हणजे
स्त्री-पुरुष-पृथ्वी-पर्जन्य-आणि द्युलोक म्हणजे स्वर्ग या पांच पदार्थांचे ठाईं हे प्रत्येक अग्नि आहेत अशी उपासना करण्यास वेदांत
सांगितलें आहे। या उपासनेस पंचाग्निविद्या असें म्हणतात। या उपासनेनें ब्रम्हलोकप्राप्ति होते असें वेदांतच सांगितलें आहे पास्तव
ते उपासक मरणानंतर ब्रम्हलोकास जातात परंतु ते ईश्वरोपासक नव्हेत यामुळें त्यांस तेथें ब्रम्हसाक्षात्कार नहोतां पुण्य क्षयझा
ल्यानंतर परत जन्मास येतात या तात्पर्यानें ब्रम्हलोकास गेलेले ही परत जन्मास येतात असें सांगितलें। तेथें गेलेले सर्व परत ज
न्मास एतात असें समजूं नये-हे कौंतेय-मां उपेत्य पुनर्जन्म नविद्यते-म्हणजे हे कुंतीपुत्रा अर्जुना-मजप्रत जे पावतात त्यां-
स पुनर्जन्म होत नाहीं। या श्लोकांत अर्जुन आणि कौंतेय हें दोन वेळ संबोधन आदरार्थ आहे॥१६॥ ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीगोविंदार्पणमस्तु ॥ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु

ब्रम्ह लोका रूढां सर्व लोक पुनरावृत्तिशील आहेत यानें कारण ते सर्व लोक कालानें परिच्छिन्न म्हणजे इतक्या कालरावावयावे पुढें नाश पावायाचे असा स्पष्टनेचे आहेत असें सांगतात॥ अथवा तपस्वी - दानशील - वैराग्यसंपन्न आणि शीतोष्णानें सहन करणारेजे आहेत ते भूर्लोक - जनोलोक - तपोलोक - आणि सत्य लोक यांचे ठाई शोकरहित स्थानाप्रत पावतात - असा अर्थाची पुराणांत कथा आहे ताव रून भूरादिक खालचे तीन लोकां पेक्षां ही त्यावरील महरादिक चारलोकांस उत्कृष्टत्व आहे असें होतें। जर ब्रम्हलोक रूढा सर्व लोकांचाही नाश होतो किंवा तेथें गेलेले जीव पुनः परत जन्मास येतात तर मग ह्यालोकांचा पुराणोक्त विशेष कसा संभवेल अशी शंका होईल तर - जरी सर्व लोकांचा नाश होतो तथापि कोणाचा अल्पकाळानें नाश होतो - कोणाचा ——— त्यापेक्षा बहुतकालानें होतो असा विशेष संभव्यासाठीं ब्रम्हदेव स्वभावें करून शंभर वर्षें पर्यंत आयुष्याचा आहे। ब्रम्हदेवाचे मानानें त्याचे एकदिवसांत भूरादि तीन लोकांची उत्पत्ति आणि रात्रीं प्रलय होतो असें मां गण्यासाठीं ब्रम्हदेवाचे दिवसाचें आणि रात्रीचें मान सांगतात॥ सहस्रयुगपर्यंतं ब्रम्हणः यत्‌अ

सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रम्हणो विदुः ॥ रात्रिं युगसहस्रांतां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

हः म्हणजे कृत - त्रेता - द्वापार - आणि कलि - हीं चार युगें मनुष्यांचे कालमानानें सहस्र वेळ जितक्या कालमानांत जातील तितके कालमानानें ज्याचा पर्यंत म्हणजे समाप्ति होते तितक्या कालमानाचा जो ब्रम्हदेवाचा दिवस - युगसहस्रांतां ब्रम्हणः रात्रिं आणि दिवसाचें जें कालमान सांगितलें तितकेच कालमानानें जिचा अंत म्हणजे समाप्ति होते म्हणजे तितकेच कालमानाचे ब्रम्हदेवाची रात्रि अशा कालमानाच्या ब्रम्हदेवाचा दिवस आणि रात्र याप्रत - ये विदुः - म्हणजे जे जाणतात - ते जनाः अहोरात्रविदः - म्हणजे त्यास अहोरात्र वेत्ते असें म्हणावें। जे केवळ चंद्र आणि सूर्य यांच्या गतीनें अहोरात्र मान जाणतात ते अल्पदर्शी आहेत यास्तव त्यांस अहोरात्रवेत्ते म्हणूं नये असें अर्थांतर सिद्ध झालें। या श्लोकांतील - सहस्रयुगपर्यंतं - ह्यातील युगपदानें कृतादिक चार युगें घ्यावीं याविषयीं - चतुर्युग सहस्रंतु ब्रम्हणो दिनमुच्यते - असें पुराणांतील वाक्य आहे। याविषयीं कालगणना करण्याचा प्रकार असा आहे। चांद्रादिमानानें तीनशे पंचावन्न ३५५ दिवसांचें जें मनुष्याचें एकवर्ष तें देवांचें एक अहोरात्र म्हणजे एकदिवस आणि रात्र होते

शीं अहोरात्रें १५ झालीं म्हणजे एक पक्ष होतो। दोन पक्ष झाले म्हणजे एक मास होतो। ते बारा १२ मास झाले म्हणजे एक वर्ष होतें। याप्र-
माणें देवांचीं बाराहजार वर्षें गेलीं म्हणजे कृतादिक चार युगें होतात। तीं चार युगें एक हजार वेळ गेलीं म्हणजे ब्रम्हदेवाचा एक दिव-
स होतो आणि तितकेंच कालमान गेलें म्हणजे ब्रम्हदेवाची एक रात्र होते। अशीं तीस अहोरात्रें गेलीं म्हणजे एक मास होतो। अ-
से बारा मास गेले म्हणजे एक वर्ष होतें। यामानानें शंभर वर्षें ब्रम्हदेवाचें आयुष्य आहे। त्याची इयत्ता आहे यास्तव त्याचे लोकीं
गेले ते पुनः परत जन्मास येतात म्हणून काय सांगावयाचें आहे ॥१७॥ ब्रम्हदेवाचे दिवसांत आणि रात्रींत काय होतें तें सांगता-
त ॥ अहरागमे अव्यक्ताद् सर्वाः व्यक्तयः प्रभवंति - म्हणजे दिवसाचे प्रारंभीं किंवा प्रजापति जो ब्रम्हा त्याचे प्रबोधसमयीं सुषु-
प्त्यवस्थापन्न जो ब्रम्हदेव त्यापासून सर्व प्रजा व्यवहार करावयाजोग्या अभिव्यक्त होतात। रात्र्यागमे तत्रैव अव्यक्तसंज्ञके प्रली-
यंते - म्हणजे प्रजापति जो ब्रम्हदेव त्याच्या सुषुप्तिकालीं अभिव्यक्त झालेल्या सर्व प्रजा त्या सुषुप्त्यवस्थ अव्यक्तापासून अ-

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ॥ रात्र्यागमे प्रलीयंते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥१८॥

भिव्यक्त झाल्या त्याचेच ठायीं लय पावतात म्हणजे व्यवहार न होण्याजोग्या तिरोहित होतात। नामरूपात्मक आकाशादिक प्रपंचा-
चीज्या अवस्थेंत अभिव्यक्ति नाहीं अशी जी आकाशादिकांचे उत्पत्तीस किंवा अभिव्यक्तीस कारणभूत अव्याकृतावस्था तद्युक्त-
माया किंवा मूलप्रकृति च अव्यक्त शब्दाचा मुख्य अर्थ आहे। तथापि एथें ब्रम्हदेवाचे प्रतिदिवशीं आणि प्रतिरात्रीस होणारे जे सृष्टि
प्रलय त्यांस दैनंदिन सृष्टि प्रलय म्हणतात ते सांगावयाचा आरंभ केला आहे। त्यांत नामरूपात्मक आकाशादिक भूतें आहेत त-
यास्तव अव्यक्त शब्दानें एथें ब्रम्हदेवाची सुषुप्त्यवस्था घेतली। दृष्ट सृष्टिपक्षीं अस्मदादिक जीवांनीं अज्ञान कल्पित हा प्रपंच अ-
स्मदादिकांचे सुषुप्तिकालीं जसा अज्ञानांत लीन होतो आणि प्रबोध म्हणजे जागृदवस्थेंत पूर्वीप्रमाणेंच अभिव्यक्त होतो त्याप्र-
माणें सर्वजीवसमष्टिरूप प्रजापतीचे अज्ञानानें कल्पिलेला सर्व प्रपंच त्याचे सुषुप्तींत म्हणजे अज्ञानांत लीन होतो। आणि प्रबोधां-
त यथापूर्व आविर्भूत होतो याच तात्पर्यानें धाता म्हणजे ब्रम्हदेव यथापूर्व प्रपंचास उत्पन्न करिता झाला असें न म्हणून कल्पित

उत्पत्तीचे पूर्वी कार्य अत्यंत असत् म्हणजे अगदीं नसतें आणि नाशानंतर अगदीं नाहीसें होतें असें कोणी मानितात त्यांचे पक्षीं कृतनाश म्हणजे ज्या देहेंद्रिय मनोबुद्धि रूप उपाधियुक्त जीवानीं कर्म केलें त्या कर्मांचा प्रलय काळीं त्या उपाधियुक्त जीवाचा उपाधीचे प्रलयानें प्रलय झाल्यामुळें नाश होईल आणि सृष्टि समयीं ज्या देहेंद्रियाची उत्पत्ति झाली तदुपाधिक जीवांस न केलेले कर्मांचा फलोपभोग होईल यास अकृताभ्यागम म्हणतात हे दोष येतील त्यांचे परिहारा साठीं आणि हा संसार लौकर नाश पावणारा असला तरीं अविद्या-काम-आणि कर्म-यांचे पारतंत्र्या मुळें अत्यंत निवृत्ति न होऊन पुनः पुनः त्याचा प्रादुर्भाव होतो आणि लय होतो असें जाणून याविषयीं वैराग्य व्हावें यासाठीं सांगतात॥ हे पार्था अर्जुना-स एव अयं भूतग्रामः-म्हणजे पूर्वकल्पीं लीन झालेला तो चर स्थावरात्मक सर्व भूतांचा समुदाय-अहरागमे-म्हणजे ब्रम्हदेवाच्या दिवसाचे आरंभी-भूत्वा

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते॥ रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे॥ १९॥ ७॥

भूत्वा-म्हणजे पुनःपुनः उत्पन्न होऊन म्हणजे अभिव्यक्त होऊन-रात्र्यागमे प्रलीयते-म्हणजे ब्रम्हदेवाचे रात्रीचे आरंभीं लीन होतो-पुनः अहरागमे स एव प्रभवति-म्हणजे पुनरपि तोच दिवसाचे आरंभीं अभिव्यक्त होतो। पूर्वकल्पीचा भूतसमुदाय अगदीं नाहींसा होऊन दुसरे कल्पीं अभिनव दुसराच भूतग्राम उत्पन्न होतो आणि उत्पन्न झालेला प्रलय कालीं अगदीं नाहींसा होतो असें नाहीं तर त्यासच पुनःपुनः आविर्भाव आणि तिरोभाव होतात। ते होण्यास कारण सांगतात। यतः अवशः-म्हणजे ज्या कारणास्तव तो अविद्या-काम-आणि कर्म यांचे जे संस्कार त्यांचे स्वाधीन आहे स्वतंत्र नाहीं। यासाठीं सर्वानर्थास बीजभूत जी अविद्या तिचा नाश होऊन जन्ममरण प्रवाहाचा उच्छेद व्हावा यासाठीं आत्मतत्व ज्ञान होण्याचा प्रयत्न करावा असें तात्पर्य॥ १९॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ७ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु॥ ८ ॥

याप्रमाणें-आब्रम्हभुवना ल्लोकाः पुनरावर्तिनः - याची उपपत्ति रूप व्याख्या करून - आतां मां उपेत्य पुनर्जन्म न विद्यते - याची तीन श्लो
कांनीं व्याख्या करतात॥ तस्मात् अव्यक्तात - म्हणजे चराचर स्थूल सर्व प्रपंचाचा कारण भूत जो स्पष्टावस्थापन्न हिरण्य गर्भ त्याहून
परः अन्यः अव्यक्तः यः भावः अस्ति - म्हणजे व्यतिरिक्त किंवा श्रेष्ठ हिरण्यगर्भाचा ही कारणभूत होऊन अत्यंत विलक्षण आणि रू
पादिक नसल्यामुळें जो चक्षुरादिकांस गोचर नाहीं असा आणि अविद्येनें कल्पिलेली जी ब्रम्हदेवादि स्तंबपर्यंत चेतनाचेतन का
र्यें त्यांचे ठाई - अस्ति - म्हणजे आहे अशा व्यवहारास कारण भूत जें सद्रूप तेणें करून एकरूपानें राहिलेला आणि याच कारणानें
नाम रूपाचा नाश झाला तरीं नाश न पावणारा म्हणजे त्याचे उत्पत्तीनें उत्पन्न होणारा असा जो नित्य परमात्मा आहे - सः सर्वेषु भू
तेषु नश्यत्सु न नश्यति - म्हणजे तो हिरण्य गर्भादिक सर्वभूतें नाश पावलीं तरी नाश पावत नाहीं। हिरण्यगर्भ सूक्ष्म शरीर स
मष्टि रूप जो कार्योपाधि तदभिमानी आहे यामुळें उपाधीचे नाशानें त्याचा नाश होतो। परमात्मा निरुपाधिक आहे यामुळें त्याचा

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः॥ यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति॥ २०॥
अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिं॥ यं प्राप्य न निवर्तंते तद्धाम परमं मम॥ २१॥ ॥

नाश होत नाहीं। तो नित्यच आहे असें तात्पर्य॥ २०॥ तो रूपादिकें करून रहित आहे यामुळें इंद्रियगोचर नाहीं यास्तव - अव्यक्तः
अक्षरः इति उक्तः - त्यास अव्यक्त असें म्हणतात आणि नाशरहित आहे यामुळें त्यास अक्षर ब्रम्ह असें म्हणतात। तं परमां गतिं
आहुः - हिरण्य गर्भपर्यंत ज्या गति म्हणजे पावावयाचीं स्थानें आहेत तीं उत्पन्न नाशपावणारीं आहेत यास्तव त्या गति उत्कृष्ट नाहींत। प
रमात्मस्वरूप जें पावावयाचें स्थान तें नित्य आहे। तें प्राप्त झालें म्हणजे पुनर्जन्म नाहीं यास्तव त्या परमात्म्यास परमगति असें श्रु
तिस्मृती सांगतात - यं प्राप्य न निवर्तंते - ज्या स्थानाप्रत जाऊन पुनः संसारांत जन्म होत नाहीं - तत परमं मम धाम - म्हणजे तें उ
त्कृष्ट माझें स्वरूप म्हणजे तें मीच आहे। राहु शिरोरूपच आहे। शिराहून भिन्न नाहीं। तथापि राहूचें शिर असा लोकांत भेदा
नें व्यवहार गौणकिंवा लाक्षणिक करतात तसा हा माझें धाम असा व्यवहार लाक्षणिक आहे॥ २१॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥

याप्रमाणें निरुपाधिक अद्वितीय ज्ञेय ब्रम्हात्मतत्व सांगून त्याचे ज्ञान द्वारा मुक्तीसाठीं ज्ञान साधन भूत जें सर्व जगत्कारण सगुणब्र-
म्होपासन तें सांगण्या साठीं आतां- अनन्य चेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ॥ तस्याहं सुलभः पार्थ- एणेकरून परमेश्वरावि
षयींचा जो भक्ति योग सांगितला तोच अद्वितीय ब्रम्हात्म तत्व ज्ञान द्वारा परब्रम्ह प्राप्तीस उपाय आहे असें सांगतात ॥ हे पा
र्थ - सः परः पुरुषः अनन्यया भक्त्या लभ्यः - म्हणजे तो सर्व शरीराचे ठाईं अंतर्यामि स्वरूपानें स्थित परमात्मा- ज्यांत उपास्य
उपासक लक्षण भेद ही भासत नाहीं असें जें - मी ब्रम्हच आहें - असें जें उपासन तद्रूप भक्ती करून च प्राप्त होण्यास यो-
ग्य आहे। तु- शब्दानें दुसरे साधनांनी लभ्य नव्हे असें सूचविलें। अनन्य भक्ती म्हणजे परमेश्वराचे ठाईं जी अव्यभिच
रित प्रेम लक्षण भक्ति ---- ती असें ही कोणी व्याख्यान करतात। तो परमात्मा कोण हें सांगतात। सर्वाणि यस्य अंतःस्था
नि- म्हणजे आकाशादिक सर्व भूतें आणि त्यांचीं स्थावरजंगमात्मक सर्व भौतिक कार्यें बीजांत जसे वृक्ष राहतात त्याप्रमा

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ॥ यस्यांतस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततं ॥ २२ ॥

णें अंतस्थ आहेत म्हणजे ज्याच्या स्वरूपाचे ठाईं कारण रूपानें स्थित आहेत आणि - येन सर्वं इदं ततं अस्ति- म्हणजे ज्याणें
हें सर्व जग उपादान कारणभूत सद्रूपानें व्यापिलें आहे म्हणजे याचे तादात्म्या ध्यासानें आहे -अशा सत्तेनें व्यवहारास यो
ग्य झालें आहे ॥ एणे करून त्या परमात्म्यास जगाचें कारणत्व सांगितलें। हाच अर्थ- ज्या परमात्म्याहून पर म्हणजे कारण
अपर म्हणजे कार्य कोणी भिन्न नाहीं। ज्याहून फार अणु किंवा मोठा कोणी नाहीं। आपले प्रकाश मान स्वरूपाचे ठाईं वृक्षाप्र
माणें निश्चल जो एकच राहतो। ज्या पुरुषानें सर्व हें विश्व व्यापिलें आहे। या जगाचे ठाईं जें काहीं पाहण्यांत येतें ऐकण्यांत
येतें त्या सर्वांचे आंत बाहेर व्यापून नारायण स्थित आहे- या अर्थाच्या श्रुतीनें प्रतिपादिला आहे ॥ २२ ॥ ॥
॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीगोविंदार्पणमस्तु ॥ ॥

पूर्वोक्त सगुण ब्रम्होपासक ब्रम्हलोकाप्रत जाऊन पुन: परत येत नाहींत ते तेथेंच ब्रम्हात्मसाक्षात्कार होऊन क्रमानें मुक्त
होतात त्यांस ब्रम्हसाक्षात्कारापूर्वीं ब्रम्हलोकीं जाण्यास मार्ग सांगितला पाहिजे यास्तव त्या उपासकांस ब्रम्हलोकप्राप्तीसाठीं-
त्यांस देवयान मार्ग किंवा आर्चिरादि मार्ग म्हणतात त्याचा उपदेश करतात ॥ आसपितृयान मार्ग म्हणतात किंवा धूमादि मार्ग म्ह
णतात त्याचा उपदेश ही येथें देवयान मार्ग त्याहून श्रेष्ठ आहे अशी त्याची स्तुति करण्यासाठीं करतात। हे भरतर्षभ – यत्र काले
प्रयाता: योगिन: – अनावृत्तिं आवृत्तिंच यांति – तं कालं वक्ष्यामि – म्हणजे हे भरत कुलांतील श्रेष्ठा अर्जुना – ज्याकाळीं मरणपाव
लेले ध्यानयोगी पुन: परत येत नाहींत आणि कर्मयोगी पुन: परत येतात तो काल तुला सांगतों। असा या श्लोकाचा उत्तानार्थ दि
सतो आणि यावरून उत्तरायणांत मरणपावलेले परत येत नाहींत आणि दक्षिणायनांत मरण पावलेले परत येतात अशी लो
कांची समजूत आहे परंतु तो अर्थ वास्तविक नव्हे आणि येथें ही भगवंतानीं तसें सांगितलें नाहीं। कारण ज्याकाळीं मरणपाव-

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।। प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ।। २३ ।।

लेले असा – यत्र काले – याचा अर्थ विवक्षित आहे तर – अग्नि: ज्योति: धूम: – या पदांचा त्या अर्थीं अन्वय होत नाहीं आणि – नैते सृती पार्थ जानन् – एणेकरून दोन मार्गांप्रत जाणणारा असें पुढें सांगतात अशा या अर्थाचा आणि – शुक्ल कृष्णे गती ह्येते ज
गत: शाश्वती मते ॥ एकया यात्यनावृत्ति मन्यया वर्तते पुन: – एणेकरून हे शुक्ल आणि कृष्ण असे दोन मार्ग आहेत। शुक्ल मार्गानें
गेलेला पुन: परत येत नाहीं आणि कृष्ण मार्गानें गेलेला पुन: परत येतो असें पुढें सांगतात या अर्थाचा अन्वय होत नाहीं। यास्त
व कालशब्दाची लक्षणा करून प्राणोत्क्रमणानंतर असा अर्थ करावा। यत्र काले म्हणजे शुक्ल कृष्ण पक्ष उत्तरायण दक्षि
णायनादि कालांच्या आणि अग्नि ज्योति धूमादिकांच्या अभिमानी देवतानीं उपलक्षित म्हणजे त्या देवता ज्या मार्गाचे पर्वां
त आहेत त्या मार्गानीं गेलेला ध्यानयोगी परत येत नाहीं आणि कर्मयोगी परत येतो असा जो देवयान मार्ग आणि पितृया
न मार्ग त्याप्रत सांगतों। त्या मार्गांत कालाभिमानी देवताप्रमाणें अग्नि धूम यांच्या अभिमानी देवता असल्या तरीं कालाभि

मानी देवता पुष्कळ आहेत यास्तव कालशब्दानेंच लक्षणेंकरून कालाभिमानी देवता आणि अग्नि धूमाच्या देवता यांगीं उपलक्षित मार्ग सूचविला। यास उदाहरण। ज्या वनांत आंब्याचे वृक्ष पुष्कळ आहेत। दुसरे ही वृक्ष आहेत परंतु थोडे आहेत। तेथें आंब्याचें वन किंवा आंब्याची बाग असा लाक्षणिक प्रयोग लोकांत करतात अथवा प्रातःकाळीं अग्निदेवता नसली तरी अग्नि-आणि सूर्य यांचे उद्देशानें हवीचा प्रक्षेप ज्यांत करतात अशा होमावर अग्नि आणि सूर्य यांतील एक देवतेचा वाचक जो अग्नि-शब्द तद्घटित अग्निहोत्र शब्दाचा वैदिक प्रयोग जसा आहे त्याप्रमाणें। जरी देवयानमार्गानें पंचाग्निविद्योपासक ब्रम्हलोकास जाऊनही परत येतात तथापि पितृयानमार्गानें गेलेले सर्वही पुनः परत येतात व ते कोणीही क्रमानें मुक्तिस जात नाहींत। देवयान मार्गानें जे ब्रम्हलोकास गेले त्यांतील जे परमेश्वराचे उपासक नव्हेत ते परत आले तरी जे परमेश्वरोपासक त्या मार्गानें ब्रम्हलोकास जातात ते क्रमानें मुक्त होतात व परत येत नाहींत। असा या श्लोकाचा विवक्षित अर्थ आहे आणि श्रीवेदव्यासानीं ब्रम्हसूत्रांत चतुर्थाध्यायीं सगुणब्रम्होपासक ब्रम्हलोकास कसे जातात त्यांस ब्रम्हलोकास जाण्याविषयीं उत्तरायणांतच मरण झालें पाहिजे असा नियम आहे कीं काय इत्यादिक विचार करून या श्लोकाचा जो अर्थ हा लिहिला त्याप्रमाणें सिद्धांत केला आहे। तो विचार त्यांचे टीकेंत म्हणजे भाष्यांत पुष्कळ व विस्तृत आहे तथापि या प्रसंगानें त्याविषयीं संक्षेपानें लिहितों। सगुणब्रम्होपासकानीं परमेश्वराचें निरंतर चिंतनरूप उपासन करावें असा विधि सांगून हृदयाचे ठायीं १०१ एकोत्तरशत नाडी आहेत त्यांतील एक नाडी मूर्ध्यापर्यंत म्हणजे तालुदेशपर्यंत गेली आहे तालूसच ब्रम्हांड असें म्हणतात आणि ती नाभिचक्रास लागून आहे हृत्कमळ अधोमुख आहे तें नाभिचक्रापर्यंत आहे आणि नाभिचक्रास संलग्न असून जी मूर्ध्यापर्यंत नाडी गेली आहे ती ऊर्ध्व मुख आहे तीस मूर्धन्य नाडी किंवा ब्रम्हनाडी म्हणतात। मरणकाळीं हृदयकमळांत जीव प्रविष्ट होऊन त्या नाडीचे द्वारा मूर्ध्यांतून बाहेर जातो आणि तेथून ब्रम्हलोकास जाण्याचा मार्ग पुढील श्लोकांत सांगावयाचा आहे त्यांतील देवता आपल्यास नेतात इत्यादिक प्रतिदिवशीं चिंतन करावें असें ईश्वरोपासनेचें अंगभूत चिंतन सांगितलें-

आणि त्याचिंतनाचे अभ्यासानें आणि ईश्वराचें जें चिंतनात्मक उपासन केलें त्यामुळें सर्व पापक्षय होऊन ईश्वराचे प्रसादानें मरण समयीं त्या मूर्धन्य नाडींतून मूर्ध्नी बाहेर जीवाचें गमन होऊन प्रथम अर्चि म्हणजे सूर्य रश्मींत प्रवेश होतो नंतर पुढील श्लोकांत सांगितले मार्गानें तो ब्रम्हलोकास जातो असें सांगून जर परमेश्वरोपासक रात्रीं मरण पावेल तर रात्रीं सूर्य रश्मी नाहींत यामुळें तो देवयान मार्गानें जाणार नाहीं किंवा त्याणे दिवसाची प्रतीक्षा करावी अशी शंका करून जसा दोन ग्रामांस एक मार्ग मोठा संलग्न असतो तसे सूर्याचे रश्मि म्हणजे किरण या लोकास आणि परलोकास संलग्न झालेले आहेत ते हृदयांतील नाडी पासून सूर्या पर्यंत आणि सूर्या पासून हृदयांतील नाडी पर्यंत निरंतर व्याप्त आहेत याच कारणाने ग्रीष्म कालीं रात्रींहीं उष्मा होतो इत्यादिक अर्था च्या श्रुति आहेत यावरून रात्रींही हृदयांतील नाडींचा आणि सूर्य रश्मीचा संबंध आहे या कारणानें उपासक रात्रीं मरण पावला तरी मूर्धन्य नाडीचे द्वारा सूर्य रश्मीचे ठायीं जाऊन देवयान मार्गानें ब्रम्हलोकास जातो। आणि रात्रीं मरण पावलेल्या उपासकास सूर्य रश्मीचा संबंध होत नाहीं असें म्हटलें तर उपासक मरण पावल्या नंतर सूर्य रश्मीचे द्वाराच गमन करतो असा श्रुतींत नियम केला आहे तो विरुद्ध होईल। जर दिवसाची अपेक्षा केली तर मरणा नंतर तत्काळ आदित्य रश्मी प्रत जातो असें श्रुतींत सांगितलें आहे तेंही विरुद्ध होईल आणि रात्रीं मरण पावणाऱ्या उपासकास सूर्य रश्मीचा संबंध नाहीं यामुळें त्याला उपासनेचें फळ देवयान मार्गानें ब्रम्ह लोक प्राप्ति होत नाहीं तर उपासनेचें फल संदिग्ध किंवा पाक्षिक म्हणजे दिवसास मरण होईल तर होईल रात्रीं मरण होईल तर होणार नाहीं असें झालें आणि अमुक वेळेस मरण होईल असा निर्णय तर कोणास नाहीं या कारणानें कोणाचीही उपासनेविषयीं प्रवृत्ति होणार नाहीं। उपासकांस तर मरणानंतर ब्रम्हलोक प्राप्ति निःसंशय होते असें श्रुति सांगते यास्तव उपासक रात्रीं जरीं मरण पावला तरीं सूर्य रश्मी द्वारा देवयान मार्गानें ब्रम्हलोकास जातो असा निर्णय करून — अतश्चायनेपि हि दक्षिणायने — या सूत्रानें रात्रीं मरणाचा न्याय दक्षिणायनांत मरण्याविषयीं योजावा असें श्री वेदव्यासानीं सांगितलें। त्याचें तात्पर्य भाष्यादिकांत लिहिलेलें संक्षेपानें लिहितों। दक्षिणायनांत मरण पावलेला विद्वान म्हणजे दहरविद्योपासक किंवा अहंग्रहोपासक पूर्वोक्त रीतीनें मूर्धन्य नाडीचे द्वारा प्राणोत्क्रमण होऊन मरणानंतर सूर्य रश्मीशीं संलग्न होऊ

न देवयानमार्गानें ब्रम्हलोकास जातोच। कारण पूर्वोक्त रीतीनें नाडी आणि सूर्यरश्मी यांचा संबंध जों पर्यंत देहांत प्राणआहे किंवा देह आहे तोंपर्यंत अवश्य आहेच याकारणानें दक्षणायनांत मरणझालें यामुळें तो नाहींसा होत नाहीं आणि दक्षणायनांत मरणपावणा-रास अर्चिरादि मार्गानें ब्रम्हलोकास जाण्याविषयीं उत्तरायणाची प्रतिक्षा आहे असें ही संभवत नाहीं। तसें म्हटलें तर देहपातानंतर तत्कालसूर्यरश्मींत जाऊन त्याद्वारा देवयान मार्गानें जातो असी फार त्वराश्रुतींत सांगितली आहे तिचा विरोध येईल। दक्षणायनांत मरण पावला इतक्याच अपराधाने त्यास अर्चिरादि मार्गप्राप्त होत नाहीं असी कल्पना केली तर उपासनांचें ब्रम्हलोक प्राप्तिरूप फल उत्तरायणांत मरण झालें तरच होतें दक्षणायनांत जर झालें तर होत नाहीं असें पाक्षिक होईल आणि अमुक वेळेस मरण होईल असा निश्चय तर कोणास नाहीं यामुळें त्याउपासनेविषयीं कोणाची प्रवृत्ति होणार नाहीं। उपासनेचें फल ब्रम्हलोक प्राप्ति तर अवश्य होतें असें श्रुतींत निःसंशय सांगितलें आहे। या सर्व कारणांवरून दहराद्युपासक अहंग्रहोपासक इत्यादिक दक्षणायनांत मरण पावले तरीं देवयानमार्गाने ब्रम्हलोकास जाऊन क्रमाने मुक्त होतात— दिवाच शुक्लपक्षश्च उत्तरायणमेवच॥ मुमूर्षुतां प्रशस्तानि विपरीतं तु गर्हितं— या पुराणवचनानें दिवस शुक्लपक्ष उत्तरायण हे काल मरणारास प्रशस्त आहेत याहून विपरीत म्हणजे रात्र कृष्णपक्ष दक्षणायन हे काल मरणारास निंदित आहेत असें जें दिवा शुक्लपक्ष उत्तरायण या कालांत मरणाचें प्राशस्त्य सांगितलें आहे तें जे अविद्वान म्हणजे ब्रम्हात्मतत्व ज्ञानी नाहींत आणि जे पूर्वोक्त उपासक नव्हेत — असे जे अविद्वान आहेत त्यांविषयीचें आहे। ज्ञान्याची किंवा उपासकाची सर्वपापादिक प्रतिबंधकाची निवृत्ति होते यामुळें त्यास उपासनेचे फलाची प्राप्ति अवश्य होते यामुळें त्याविषयीचें नाहीं। आणि भारतांत भीष्म शरपंजरांत पडल्यानंतर मरणासाठीं उत्तरायण कालाची प्रतीक्षा त्याणे केली असें सांगितलें आहे तेंही अविद्वानास उत्तरायणांत मरण अतिप्रशस्त आहे हें प्रसिद्ध करण्यासाठींच भीष्म स्वेच्छामरणी होता यामुळें लोकानुग्रह करण्यासाठीं त्याणे उत्तरायणाची अपेक्षा केली याविषयीचेंच आहे। विद्वानाविषयींचें किंवा उपासकाविषयींचें नाहीं॥२३॥ ॥श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥श्रीनारायणार्पणमस्तु॥

उपासकांस मरणानंतर ब्रम्हलोकास जाण्याचा देवयान मार्ग सांगतात। अग्निः ज्योतिः-यादोनपदांनीं अर्चिम्हणजे सूर्यरश्मि त्याची अभिमानी देवता लक्षणेनें घ्यावी। याप्रमाणें पुढेंही पदांची देवतांवर लक्षणा आहे। अहः-म्हणजे दिवसाची अभिमानी देवता। शुक्लः-म्हणजे शुक्लपक्षाची देवता। षण्मासाउत्तरायणं-म्हणजे षण्मासात्मक उत्तरायणकालाची देवता। हे उपलक्षण करून देवयान मार्गाचें प्रतिपादन करणाऱ्या श्रुतींत याशिवाय दुसऱ्या ज्या देवता सांगितल्या आहेत त्याही घ्याव्या। या सर्व देवता आतिवाहिक देवता म्हणजे उपासकास ब्रम्हलोकास पोंचविणाऱ्या आहेत। त्या श्रुतींचा अर्थ लिहितों। उपासक मरण पावल्यानंतर प्रथम अर्चीची अभिमानी देवता जेथें आहे तेथें जातो। नंतर ती देवता जेथें दिवसाची देवता आहे तेथें त्यास पोंचविते। दिवसाची देवता जेथें आपूर्यमाण पक्ष म्हणजे ज्यांत चंद्राच्या कळा वाढतात अशा शुक्लपक्षाची देवता आहे तेथें त्यास पोंचविते। शुक्लपक्षाची देवता उत्तरायण कालाची देवता जेथें आहे तेथें त्यास पोंचविते। उत्तरायण कालाची देवता जेथें संवत्सराची देवता आहे तेथें त्यास पोंचविते।

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणं॥ तत्र प्रयाता गच्छंति ब्रम्ह ब्रम्हविदो जनाः॥ २४॥

संवत्सराची देवता जेथें देवलोकाची देवता आहे तेथें त्यास पोंचविते। देवलोकाची देवता जेथें वायुदेवता आहे तेथें पोंचविते। वायुदेवता आदित्यदेवता जेथें आहे तेथें पोंचविते। आदित्यदेवता जेथें चंद्रमादेवता आहे तेथें पोंचविते। आदित्य चंद्रमा-या शब्दानें त्यांची मंडलें घ्यावीं। चंद्रमादेवता विद्युत्‌देवता जेथें आहे तेथें त्यास पोंचविते। नंतर ब्रम्हदेवाचा जो मनुष्य नव्हे असा अमानव पुरुष तेथें येतो तो तेथून जेथें वरुण आहे तेथें त्यास घेऊन जातो। नंतर जेथें इंद्र आहे तेथें घेऊन जातो। नंतर जेथें प्रजापति आहे तेथें घेऊन जातो। विद्युदादि देवता तो अमानव पुरुष आला म्हणजे त्यास वाहत नाहींत परंतु तो पुरुष त्यास नेत असतां प्रतिबंध करीत नाहींत। प्रजाप्रतिपर्यंत मार्गपर्वांची पूर्ती झाली। पर्वें म्हणजे मुकामाच्या जागा। यांस देवपथ किंवा ब्रम्हपथ असें म्हणतात। या मार्गानी गेलेले उपासक पुनः या मानव आवर्तांत म्हणजे जन्ममरण प्रवाहाचे भोवऱ्यांत परत येत नाहींत असें श्रुतींत सांगितलें आहे। तेंच येथें सांगतात। तत्र प्रयाता ब्रम्हविदः जनाः ब्रम्ह गच्छंति-म्हणजे त्या मार्गानें गेलेले परब्रम्हवेत्ते किंवा उपासक जीव कार्यब्रम्ह जो हिरण्यगर्भ त्याप्रत जातात॥ २४॥

सांगितलेले देवयान मार्गाचे स्तुतीसाठीं पितृयान मार्ग सांगतात। धूमः म्हणजे धूमाभिमानिनी देवता। रात्रिः म्हणजे रात्र्याभिमानी देवता। कृष्णः म्हणजे कृष्णपक्षाभिमानिनी देवता। षण्मासा दक्षिणायनं म्हणजे षण्मासात्मक दक्षिणायनाची देवता-हें उपलक्षण करून पितृयानमार्गांतील यादेवतांशिवाय आणखी दुसऱ्या देवता आहेत त्या घ्याव्या। याही देवता आतिवाहिक म्हणजे कर्मयोग्यास स्वर्गलोकास पोंचविणाऱ्याच आहेत। त्या श्रुतीचा अर्थ लिहितों। कर्मयोगी मरण पावल्यानंतर प्रथम धूमाभिमानिनी देवता जेथें आहे तेथें जातात। नंतर धूमाभिमानिनी देवता त्यांस जेथें रात्रीची देवता आहे तेथें पोंचविते। रात्रीची देवता जेथें कृष्णपक्षाची देवता आहे तेथें पोंचविते। कृष्णपक्षाची देवता षण्मासात्मक दक्षिणायनाची देवता जेथें आहे तेथें पोंचविते। दक्षिणायनाची देवता जेथें पितृलोकाची देवता आहे तेथें पोंचविते। पितृलोकाची देवता जेथें आकाशाची देवता आहे तेथें पोंचविते।

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनं ॥ तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५॥

आकाशाची देवता जेथें चंद्राचें ज्योति आहे अशा स्वर्गलोकास पोंचविते। तो चंद्र देवांचें अन्न आहे म्हणजे चंद्र अमृतमय आहे त्या अमृताचें भक्षण करून किंवा त्याला पाहून देव तृप्त होतात त्या स्वर्गलोकास गेल्यावर तेथें कर्मक्षय होई तोंपर्यंत वास करून कर्मयोगी पुनः त्याच मार्गानें परत जन्मास येतो असें श्रुतींत सांगितलें आहे तेंच येथें सांगतात। तत्र योगी चांद्रमसं ज्योतिः प्राप्य निवर्तते-म्हणजे सांगितलेल्या देवता ज्या मार्गांत आहेत त्या मार्गानें मरणानंतर गेलेले काम्य इष्टापूर्तादिक कर्म करणारा योगी म्हणजे श्रौतस्मार्त कर्म करणारा तसाच तळीं-विहिरी-बागा-देवालयें-धर्मशाळा-ब्राह्मणभोजन इत्यादिक धर्मार्थ करणारा स्वर्गाप्रत पाऊन कर्म क्षय झाल्यावर परत जन्मास येतो। यास्तव आवृत्ति मार्गापेक्षां अनावृत्ति मार्ग श्रेष्ठ आहे ॥२५॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥श्रीनारायणार्पणमस्तु॥ ॥श्रीगोविंदार्पणमस्तु॥ ॥

सांगितलेले दोन मार्गाचा उपसंव्हार करतात-म्हणजे मागणें समाप्त करतात। एते शुक्लकृष्ण गती-म्हणजे ब्रम्हलोकाचे प्राप्तीचे द्वारा ब्रम्हात्मतत्व ज्ञानास देवयानमार्ग साधन आहे म्हणून तो शुक्ल आणि पितृयानमार्ग ज्ञानास साधन नाहीं म्हणून तो कृष्ण-असे हे शुक्लकृष्णमार्ग-जगतः शाश्वती मते-म्हणजे जगांतील उपासक आणि कर्मयोगी यांस ब्रम्हलोकास आणि स्वर्गलोकास जाण्याचे-जगाचे अनादित्वामुळें अनादिसिद्ध आहेत। एकया अनावृत्तिं याति-म्हणजे देवयानरूप जो मार्ग त्या मार्गानें ब्रम्हलोकास गेलेला उपासक पुनः परत येत नाहीं-अन्यया पुनः आवर्तते-म्हणजे दुसऱ्या पितृयान मार्गानें स्वर्गास गेलेला योगी पुनः परत येतो॥ २६॥ दहरोपासक-अहंग्रहोपासक इत्यादिकांनी पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें ब्रम्होपासनांगत्वानें देवयानमार्गानें जसें गमन होईल असें त्याचेही उपासन करावें यासाठीं त्या मार्गाचे ज्ञानाची स्तुति करतात। हे पार्थ एते सृती जानन् कश्चन योगी न मुह्यति-म्हणजे हे अ

शुक्लकृष्णेगतीह्येते जगतः शाश्वती मते॥ एकयायात्यनावृत्तिमन्ययावर्ततेपुनः॥ २६॥
नैते सृतीपार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन॥ तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तोभवार्जुन॥ २७॥

र्जुना या दोन मार्गांपैकी एक क्रममुक्तीसाठीं आहे आणि एक पुनरावृत्तीसाठीं आहे असें जाणणारा कोणीही योगी उपासक धूमादि मार्ग फल देणाऱ्या कर्ममार्गाचे ठाई आसक्त होऊन योगभ्रष्ट किंवा योग विषयींचा प्रयत्न अल्प करीत नाहीं। तस्मात् सर्वेषु कालेषु हे अर्जुन त्वं योगयुक्तोभव-म्हणजे याकारणास्तव सर्वकाल दृढ पुनः जन्म न व्हावें यासाठीं ध्यानयोगनिष्ठ हो॥ २७॥ ध्यानयोगावर फार श्रद्धा होण्यासाठीं त्याचें फल सांगून त्याची स्तुती करतात। वेदेषु-म्हणजे दर्भपवित्रहस्त आणि प्राङ्मुख अशी गुरुची सेवा करीत असतां उत्तमप्रकारें करून वेदांचे अध्ययन केल्यानें-यज्ञेषु म्हणजे अंग उपांगासहित उत्तमप्रकारानें श्रद्धा करून यज्ञादिकांचे शास्त्रविधियुक्त अनुष्ठानानें-तपःसु म्हणजे मनोबुद्धीचे एकाग्रत्वें करून श्रद्धेनें कृच्छ्र चांद्रायण मासोपवासादिकरूप तप केल्यानें-दानेषु म्हणजे पुण्यदेशीं पुण्यकालीं सत्पात्रीं श्रद्धें करून केलेले तुलादिक मोठेमोठे दानानें-यत्फलं

प्रदिष्टं-म्हणजे शास्त्रांत जें पुण्य फल स्वर्गराज्यादिकाची प्राप्ति होणे इत्यादिक फल सांगितलें आहे-तत्सर्वं इदं विदित्वा अत्येति-म्हणजे त्या सर्व फलाचा या अध्यायांत सात प्रश्नाचे उत्तरांत जें सांगितलें तें सर्व जाणून अतिक्रम करतो म्हणजे त्या सर्व फलाहून अधिक फलाप्रत पावतो। केवळ अधिक फल च पावतो असें नाहीं। योगी-आद्यं परं स्थानं उपैति च-म्हणजे-आणि ध्यानयोगी सर्वोत्कृष्ट सर्वजगास कारणभूत परब्रम्हरूप स्थानाप्रत पावतो। ब्रम्हात्म साक्षात्कार होऊन ब्रम्हच होतो। एणेकरून या अध्यायांत महावाक्यांतील तत्पदार्थ परमेश्वराचें निरूपण केलें॥ २८॥ इतिश्री मद्भगवद्गीता याः रघुनाथशास्त्रिकृत भाषा विवृतौ अष्टमोध्यायः समाप्तः॥ ८॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु॥ ॥

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्य फलं प्रदिष्टं॥ अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यं॥ २८॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रम्हविद्यायां योगशास्त्रे-श्रीकृष्णार्जुन संवादे अष्टमोध्यायः समाप्तः॥ ८॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे॥ ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्॥ १॥ ॥

पूर्वाध्यायीं-किं तद्ब्रम्ह किमध्यात्मं-एणेकरून अर्जुनानें केलेले पूर्वोक्त सात प्रश्नांचीं उत्तरें-अक्षरं ब्रम्ह परमं-इत्यादिकें करून सांगितलीं आणि ज्यां विषयीं प्रश्न केले त्यांचे उत्तरानीं त्यांचें स्वरूप सांगितलें त्यांचे ज्ञानाचें फल काय अशा जिज्ञासेचे निवृती साठीं कर्मस्वरूप जाणणारांस त्यांचे अनुष्ठान द्वारा धूमादि मार्गानें प्राप्त होणारें आधिभौतिक स्वर्गादि प्राप्तिफल म्हणून सांगितलें। यावरून प्राप्य स्वर्गादिक आणि प्रापक कर्म असा यांचा विभाग दाखविला। एणेकरून कर्म आणि अधिभूत यांचें सविस्तर निरूपण झालें-आणि सूत्रात्मा आणि अंतर्यामी परमेश्वर यांच्या उपासकांस अर्चिरादिक मार्गानें क्रमें करून मुक्ति होते असें निरूपण केल्यानें अधिदैव आणि अधियज्ञ यांचें सविस्तर निरूपण झालें। ॐ मित्येकाक्षरं ब्रम्ह-एणेक

रून अंतकालीं तुला कसें जाणावें याप्रश्नाचें उत्तर सविस्तर सांगितलें। याप्रमाणें ध्येय म्हणजे उपास्य सगुण ब्रम्ह विशेषें सांग निरूपण केलें। ज्ञेय ब्रम्हाविषयीं जें जे - किं तद्ब्रम्ह किमध्यात्म - असे प्रथम जे दोन प्रश्न त्यांचें उत्तर - अक्षरं ब्रम्ह परमं स्वभावो ध्यात्म मुच्यते - एणेकरून संक्षेपानें च सांगितलें। परंतु त्याचे ज्ञानाचें फल कोणतें त्याचें साधन काय इत्यादिक सविस्तर सांगितलें नाहीं। यास्तव त्याविषयीं जिज्ञासा राहिली तिची निवृत्ति होण्यासाठीं त्याचें सविस्तर निरूपण करण्यास या नवमा ध्यायाचा आरंभ करतात॥ त्यांत प्रथम पूर्वी सांगितल्या प्रमाणें योगधारणा पूर्वक मूर्धन्य नाडीनें प्राणोत्क्रमण होऊन अर्चिरादि मार्गानें ब्रम्हलोक प्राप्ति झाल्यानंतर तेथें ब्रम्हात्म साक्षात्कार होऊन ब्रम्ह कल्पांतीं मुक्ति होते। याप्रमाणें क्लेश आणि विलंबच मुक्तीसाठीं पाहिजे असा नियम नाहीं। ज्यास वेदांत वाक्य श्रवण - मनन - निदिध्यासन - भगवद्भक्ति - भगवत्प्रसाद - एतद्रूप साधनानीं एथेंच या देहांत ब्रम्हात्म साक्षात्कार होतो। त्यास सद्य मुक्ति होते असा हा विशेष सांगण्या साठीं श्रीकृष्ण भगवान् बोलतात॥ अनसूयवे ते - म्हणजे दुसऱ्याचे गुणावर दोषारोप करणे अशा अनुसूये करून रहित जो तूं याकारणें - इदं तु गुह्यतमं विज्ञान सहितं ज्ञानं वक्ष्यामि - म्हणजे पूर्वाध्यायोक्त ध्येय सगुण ब्रम्हापेक्षां विलक्षण निरुपाधिक अद्वितीय अत्यंत गोप्य असें जें ज्ञप्तिमात्र म्हणजे केवल ज्ञान रूप ज्ञेय ब्रम्ह तें अपरोक्षानुभवात्मक ज्ञानासह तुला सांगतों। यत्ज्ञात्वा अशुभात् मोक्ष्यसे - म्हणजे त्या ज्ञानस्वरूप ब्रम्हाचे स्वात्मत्वें करून अपरोक्ष ज्ञानानें अशुभ म्हणजे सकल दुःखास साधनभूत संसार त्यापासून तूं मुक्त होशील - ज्ञानं तेहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः - एणेकरून सप्तमाध्यायीं विज्ञान सहित ज्ञान रूप ब्रम्ह सांगण्याची प्रतिज्ञा करून ब्रम्ह निरूपण केलें। या अध्यायांत ही विज्ञानसह ज्ञान रूप ब्रम्ह सांगण्याची पुनः प्रतिज्ञा करून ब्रम्ह निरूपण करतात। यावरून पौनरुक्त्य शंका येथें होते तथापि विज्ञान सहित ज्ञानरूप ब्रम्ह सांगण्याची सप्तमाध्यायांत प्रतिज्ञा करून त्याचें ज्ञान होण्या साठीं परापर प्रकृति सांगून त्याचे द्वारा शाखाचंद्र न्यायें करून जगाचे उत्पत्ति स्थिति लय कारणत्व रूप तटस्थ ब्रम्ह लक्षण सांगून त्या लक्षणानें उपलक्षित ब्रम्ह स्वरूपाचें निरूपण केलें। ज्याचें लक्षण सांगतात त्यास लक्ष्य म्हणावें। जें लक्ष्य नव्हे तें अलक्ष्य म्हणावें। जें लक्षण जाणल्यानें अलक्ष्यावर झालेली लक्ष

स्वरूपाची बुद्धि नाहींशी होऊन किंवा हें लक्ष्य स्वरूप नव्हे अशी बुद्धि होऊन लक्ष्य स्वरूपावरच तें हें अशी बुद्धि साक्षात किंवा परंपरेनें होते त्या लक्षणास तटस्थ लक्षण किंवा उपलक्षण म्हणतात। उपलक्षणास लीकांत खूण असें म्हणतात। यास उदाहरण। देवदत्ताचें म्हणजे कोणा मनुष्याचें घर कोणतें असें कोणी विचारल्यास जेथें काक बसला होता तें त्याचें घर असें काकरूप लक्षण-खूण सांगतात अथवा चंद्र आकाशांत आहे असें ऐकून कोणी पुरुष आकाशांतच कोणीकडे कोणता चंद्र तो पाहावा म्हणून पाहावयास लागतो त्यास हा चंद्र असें समजण्यासाठीं कोणी चोहोंकडे त्याची आकाशांत जी दृष्टि गेली आहे ती तिकडून फिरवावयासाठीं या शाखेवर चंद्र आहे असें चंद्राचें ज्ञान होण्यासाठीं शाखारूप लक्षण म्हणजे खूण प्रथम सांगतो त्यावरून तो चहूंकडून दृष्टि काढून शाखेवर दृष्टि करतो त्याची त्या लक्षणानें शाखेसमोर दृष्टि स्थिर झाली म्हणजे शाखेसमोर दुसऱ्या जा तारा आहेत त्यावर हा चंद्र असा भ्रम त्यास नव्हावा यासाठीं शाखेवर जो मोठ्या प्रकाशाचा आहे तो चंद्र असा उपदेश करतो नंतर त्यास वास्तविक जो चंद्र त्यावर-हा चंद्र-अशी बुद्धि सहज होते। यास शाखाचंद्र न्याय म्हणतात। शाखा हें चंद्रस्वरूप समजण्यास तटस्थ लक्षण आहे। मोठा प्रकाश हें चंद्र समजण्याचें स्वरूप लक्षण आहे। याच न्यायानें ब्रम्ह वेत्ता मोक्षाप्रत पावतो असें श्रुति वाक्यावरून ऐकून ब्रम्ह असें जीवास किंवा ब्रम्हदेवास किंवा वेदांस किंवा ब्राम्हणास ही म्हणतात तेव्हां मुमुक्षूनें जाणावयाचें ब्रम्ह कोणतें अशा संदेहांत पडलेल्या पुरुषाचे बुद्धीचें एकत्र स्थिरीकरण करण्यासाठीं जगाचे उत्पत्ति स्थिति लयास जें कारण तें ब्रम्ह असा जगत्कारणत्व लक्षणाचा श्रुतीनें उपदेश केला यावरून जीवादिक जे पूर्वीं सांगितले ते सर्व सृष्टींतील उत्पन्न होणारेच आहेत यास्तव ते मुमुक्षूनें जाणावयाचे नव्हेत अशी त्यांवरून ब्रम्ह बुद्धि नाहींशी झाली तरीं सांख्यमतानें किंवा तार्किक मतानें जगाचे उत्पत्ति स्थिति लयास कारण जें प्रधान म्हणजे प्रकृति किंवा परमाण्वादिक त्यावर-हें मुमुक्षूनें ज्ञेय ब्रम्ह-अशी भ्रमबुद्धि होईल तिचें निराकरण करण्यासाठीं जें सत-चित-आणि आनंद एतत्स्वरूप तें ब्रम्ह असा श्रुतीनें ब्रम्हस्वरूप लक्षणाचा उपदेश केला त्यावरून प्रधान किंवा परमाणू जड आणि दुःखरूप आहेत यास्तव ते मुमुक्षूनें ज्ञेय ब्रम्ह नव्हे अशी त्याकरी

ब ब्रम्ह बुद्धि जाऊन वास्तविक ज्ञेय जें ब्रम्ह त्यावर ब्रम्हबुद्धि स्थिर होते। याप्रमाणें सप्तमा ध्यायांत जगत्कारणत्व लक्षणानें उपलक्षित आणि मुमुक्षूंनीं ज्ञेय असें जें ब्रम्ह त्याचें निरूपण करून नंतर पुढें त्याचे ज्ञाना विषयीं अधिकार सि ध्यर्थ सगुण ब्रम्हाचें उपासन सांगितलें। हें सर्व ज्याचें ज्ञान होण्यासाठीं सांगितलें तें प्रधानभूत ब्रम्ह तें यत्नें करून सांगण्यासाठीं या नवमाध्यायांत सप्तमाध्याय प्रमाणेंच पुन: प्रतिज्ञा केली आणि त्याचा ज्ञानानें यावद्देहांत मोक्ष होतो असें एथें निरूपण करतात। यास्तव पौनरुक्त्य नाहीं। उपदेश रूप शब्दानें त्या ब्रम्हाचें विज्ञान म्हणजे अपरोक्षज्ञान कसें होतें तें सप्तमाध्यायीं लिहिलें आहे त्याचें एथें स्मरण करावें॥१॥ जें ज्ञप्ति रूप ब्रम्ह विज्ञानसहित तुला सांगतों अशी प्रतिज्ञा केली तें च ब्रम्ह महावाक्यापासून अपरोक्ष ब्रम्हा त्माकार वृत्ति होऊन त्या वृत्तीनें व्याप्त झालें किंवा वृत्ति ताद्रूप्यानें युक्त झालें म्हणजे त्यास व किंवा त्या वृत्तीस च ब्रम्हज्ञान किंवा ब्रम्हविद्या म्हणतात। त्या ज्ञाना विषयीं श्रोता अभिमुख व्हावया साठीं त्या ज्ञानाची स्तुति करतात - इदं राजविद्या - म्हणजे दुसऱ्या विद्या अंशत: अज्ञानाचा नाशक

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमं॥ प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययं॥ २॥

रणाऱ्या आहेत आणि हें ज्ञान सर्व अज्ञानाचें नाश करणारें आहे म्हणून हें ज्ञान सर्वविद्यां मध्यें राजा म्हणजे श्रेष्ठ आहे। विद्या-असें सामान्यत: ज्ञानाचें नाव आहे। आणि हें ज्ञान - राजगुह्यं - म्हणजे बहुत जन्मार्जित सुकृतानें प्राप्त होणारें आहे यास्तव सर्वांस हें प्राप्त होत नाहीं या कारणानें सर्वगुह्यां मध्यें म्हणजे दुर्मिळ पदार्थां मध्यें राजा आहे म्हणजे फार दुर्मिळ आहे। इदं उत्तमं पवित्रं - म्हणजे प्रायश्चित्तानें सर्व महापापें समूळ जात नाहींत। कोणाची व्यवहार प्रतिबंध करणारी शक्ति नाश पावली तरी परलोक प्रतिबंधक शक्तीचा नाश होत नाहीं। कोणाची परलोक प्रतिबंधक शक्ति नाश पावली तरी व्यवहार प्रतिबंधक शक्ति राहते आणि पापाचें सूक्ष्म रूप अविद्या काम कर्मादिक नि:शेष न गेल्या मुळें पुन: पापाचरण होते। हें ब्रम्हज्ञान तर अनेक सहस्त्रावधि जन्मार्जित संचित आणि ज्ञानोत्तर क्रियमाण सर्व पापांचा त्याचे स्थूल सूक्ष्म रूपास मूलकारण जी अविद्या तीसह तत्काल नाश आणि अलेप करणारें आहे यास्तव सर्वोत्कृष्ठ पावन आहे। आणि - प्रत्यक्षावगमं - म्हणजे आत्मा ब्रम्ह तें

रून-अवगम्यते-म्हणजे जाणिजेतो जेणे करून तो अवगम म्हणजे प्रमाण-मी आत्मा ब्रम्हलें करून जाणजे-असें साक्षि स्वरूप प्रत्यक्ष च आहे अवगम म्हणजे प्रमाण त्याविषयीं तें प्रत्यक्षावगम म्हणजे साक्षिस्वरूप जो अनुभव त्याणें सिद्ध असें ज्ञान आहे अथवा अवगम्यते म्हणजे जाणिजेतें तें अवगम म्हणजे फल माझें आतां आत्म्याविषयींचें अज्ञान नष्ट झालें अज्ञा साक्षिस्वरूप अनुभवानें सिद्ध आहे अवगम म्हणजे अज्ञाननिवृत्ति रूप फल ज्याचें असें हें ज्ञान स्वरूपतः आणि फलतः साक्षि प्रत्यक्ष स्वरूप अनुभवात्मक च आहे। धर्मासारखा याचें स्वरूपाविषयीं किंवा फलाविषयीं कोणास संशय नाहीं। धर्म्य-असें सर्वानुभव सिद्ध असतां ही अनेक जन्मार्जित निष्काम धर्मानें च प्राप्त होणारें आहे। कर्तुं सुसुखं-आणि देशकालाची अपेक्षा न करतां गुरुरूपा पासून उपदेशाद्वारा प्राप्त झालेले विचाराचे सहायानें महावाक्यापासून त्वरित करवानें होण्या जोगें आ

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप॥ अप्राप्य मां निवर्तंते मृत्यु संसार वर्त्मनि॥३॥

हे। दुःसाध्य नाहीं। अव्यय-म्हणजे त्वरित आणि फार आयास न करतां प्राप्त झालें तरी ज्याचा नाश नाहीं अशा मोक्षाख्य मो-ठें फल सदेणारें आहे॥२॥ असें हें ज्ञान सुकर असून सर्वोत्कृष्ट मोक्ष रूप फल देणारें आहे तर सर्व ही याचे प्राप्ती विषयीं च कां यत्न करीत नाहींत असें म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात॥ हे परंतप अस्य धर्मस्य अश्रद्दधानाः पुरुषाः-म्हणजे या आ-त्मज्ञान रूप धर्माचें स्वरूप आणि साधन आणि फल हें सर्व शास्त्र प्रतिपादित असतां ही वेदविरोधी जे नास्तिकादिक त्यांणी दाखविलेले जे विरुद्ध तर्क त्यांचे योगानें मलिन ज्यांचें अंतःकरण झालें आहे असे पुरुष याविषयीं अश्रद्धेनें अप्रामाण्य मानीत होत्साते-हे शत्रूंस ताप देणाऱ्या अर्जुना-आपले बुद्धीनें कल्पित जे धर्म त्यांचें अनुष्ठान करतात तें शास्त्र विहित साधन नाहीं यामुळें-मां अप्राप्य मृत्युसंसार वर्त्मनि निवर्तंते-म्हणजे मज प्रत न पावून सर्वदा जन्ममरण प्रवाहानें नारकीय तिर्यगादि यो-नीचे ठाईंच निश्चयें करून भ्रम पावतात॥३॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ७ ॥ ॥

त्याप्रमाणें एक तीनें श्रोत्यास अभिमुख करून जें सांगण्याची प्रतिज्ञा केली तें सांगतात। इदं सर्वं जगत् अव्यक्तमूर्तिना मयाततं-म्हणजे
भूत भौतिक परिदृश्यमान हें सर्व जग सर्व इंद्रियादिक ज्ञान करणारास अगोचर आहे सच्चिदानंदात्मक स्वरूप ज्याचें असा जो स-
र्व अज्ञान कल्पित जगास अधिष्ठानभूत पारमार्थिक सत्तास्वरूप मी याणें सद्रूपानें आणि स्फुरणस्वरूपानें व्यापिलें आहे म्हणजे
रज्जूचे स्वरूपाचे अज्ञानानें रज्जूवर भासलेला सर्प जसा रज्जूचे सत्तास्फुरणानें- अस्ति- भासते -अशा व्यवहारास योग्य हो
तो वस्तुतः सर्प किंवा त्याचें स्फुरण नाहीं त्याप्रमाणें जगाचे भ्रमास अधिष्ठानभूत जो मी त्याचेंच स्वरूप सत्तेनें आणि स्फुरणा
नें -आहे- भासतें- अशा व्यवहाराचे योग्यतेस जाणलें आहे वस्तुगत्या जगाला सत्ता किंवा स्फुरण नाहीं। एणेंकरून ब्रह्माचें
सच्चिदानंदात्मक स्वरूप लक्षण सांगितलें। सप्तमाध्यायीं -अहं सर्वस्य प्रभवः मत्तः सर्वं प्रवर्तते- एणेंकरून तटस्थ लक्षण
सांगितलें यावरून पौनरुक्त्य नाहीं अतएव -मत्स्थानि सर्व भूतानि सत्ताविस्फुरती ब्रह्मद्रूपेणा स्थितानि- म्हणजे असल्याप्र-

मयाततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना॥ मत्स्थानि सर्वभूतानि नचाहं तेष्ववस्थितः॥ ४॥

माणें माझें सद्रूप चिद्रूपानें राहिलेली हीं स्थावरजंगमात्मक भूतें आहेत। परमार्थतः वास्तवीक रितीनें पाहिलें असतां- तेषु अ
हं नच अवस्थितः -म्हणजे मी जगास उपादान कारण आहें तरी मृत्तिका जशी घटादिकास परिणाम्युपादान आहे तसा मी ना
हीं। तर रज्जू जसा सर्पाला विवर्तोपादान आहे त्याप्रमाणें मी विवर्तोपादान आहें। यास्तव घटाचे ठाईं जसी मृत्तिका राहते त्याप्र
माणें अज्ञानानें माझे ठाईं कल्पिलेले जगाचे ठाईं किंवा भूतांचे ठाईं मी स्थित नाहीं। कल्पित जें मिथ्या वस्तु आणि सत्य जें अधिष्ठान
त्याचा वास्तविक संभव दुक्तिक संबंध नाहीं। तात्पर्य। उपादानकारण आरंभक उपादान- परिणामी उपादान- आणि विवर्तोपादान या
भेदानें तीन प्रकारचें आहे। आरंभक उपादान म्हणजे घटाचे जे अवयव कपालें किंवा शकलें आणि पटाचे अवयव जे तंतु त्यांचा
परस्पर संयोग झाला म्हणजे त्याहून अत्यंत भिन्न घट आणि पट उत्पन्न होतो आणि घटाहून कपालें किंवा शकलें आणि प
टाहून तंतु अत्यंत भिन्न आहेत। यास आरंभवाद म्हणतात। याकरितां घटास कपालें किंवा शकलें आणि पटास तंतु आरं

भक उपादान कारण आहे हें तार्किकांचें मत आहे। कारण भूत मृत्तिकेस किंवा सुवर्णास पहिली अवस्था जाऊन कारक व्यापारानें घट वस्त्र किंवा कटक कुंडलाद्यवस्थाये ने यास परिणाम वाद म्हणतात। हा वाद मीमांसकांचा आहे। त्यांचे मतीं घटास मृत्तिका आणि कटक कुंडलादिकांस सुवर्ण परिणाम्युपादान कारण आहे। कारणाहून अत्यंत भिन्न कार्य अपूर्व उत्पन्न होत नाहीं। पूर्वावस्थेचा किंवा पूर्वस्वरूपाचा परित्याग न करतां दुसरे अवस्थेचे किंवा दुसरे कल्पितस्वरूपानें भान होणें यास विवर्त म्हणतात। जसे-रज्जु स्वरूपाचा किंवा रज्जूचे अवस्थेचा परित्याग न होतां तो रज्जू सर्परूपानें भासतो त्या सर्पास रज्जु विवर्तोपादान कारण आहे हें मत वेदांत्यांचे आहे। यांतलि आरंभक उपादान कारणत्व आणि परिणाम्युपादान कारणत्व ज्यास अवयव आहेत त्यासच संभवतें। ब्रम्ह तर निरंश निरवयव आहे असें श्रुतीनें सांगितलें आहे यास्तव तें दोन प्रकारचेंही जगाचें उपादानकारणत्व ब्रम्हास संभवत नाहीं यास्तव भ्रमाधिष्ठान स्वरूप जगाचें विवर्तोपादनत्व च ब्रम्हास मानावें तें निरवयवास ही संभवतें। जसें आकाश निरवयव नि

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरं ॥ भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

रूप असतां ही त्याचे स्वरूपाचें ज्ञान ज्यांस नाहीं ते अज्ञानी अधोमुख कढई प्रमाणें आणि इंद्र नील मणी प्रमाणें कृष्णवर्ण आहे असा तल मलिनत्वाचा आकाशावर आरोप करतात त्या आरोपित तल मलिनत्वास आकाश विवर्तोपादान जसें होतें त्याप्रमाणें ब्रम्ह स्वरूपाचे अज्ञानामुळें ब्रम्हाचे ठाईं भ्रमानें भासलेले आरोपित जगाचें ब्रम्ह विवर्तोपादान कारण आहे ॥ ४ ॥ याप्रमाणें लौकिक व्यवहार दृष्ट्या माझे ठाईं जगाचें विवर्तोपादनत्व असलें तरी तें परमार्थतः माझे ठाईं नाहीं असें सांगतात ॥ न च मत्स्थानि भूतानि-म्हणजे निश्चल आकाशस्थ सूर्याचे ठाईं जलाचे चलनानें कल्पिलेले चलनादिका प्रमाणें माझे ठाईं अविद्येनें कल्पिलेलीं सर्वभूतें मला अधिष्ठून राहत नाहींत। माझे ठाईं त्यांचें आधारत्व किंवा अधिष्ठानत्व परमार्थतः नाहीं। तात्पर्य। याहेत रूप इंद्रजालाचें उपादानकारण अज्ञान आहे त्याचा आश्रय करून ब्रम्ह जगाला कारण असें बोलतात असें वार्तिकांत सांगितलें आहे यावरून अज्ञान शब्दवाच्य मायाच जगाला उपादान कारण तिलाच शक्ति किंवा अव्यक्त म्हणतात ती ब्रम्हशक्ति माया हो

न्हीचे ठाई जशी दाहशक्ति प्रत्यक्ष वन्हीहून निराळी दिसत नसतां ही स्फोट होणे- दाह होणे- या कार्यांनी आहे असें अनुमानहो
तें त्यावरून सिद्ध आहे। ती नमानलीतर मणि किंवा मंत्रादिक वन्हि सन्निधीस असले तर वन्हीने दाह होत नाहीं यास्तव ते वेळे
स शक्ति नाश पावली। ते जेव्हां नाहींत तेव्हां उत्पन्न होते अशा कल्पनेने सिद्ध होते। परंतु ती वन्हिस्वरूपाहून निराळी नाहीं। ज
र असेल तर वन्हीप्रमाणें प्रत्यक्ष होईल वन्हि स्वरूप ही नाहीं वन्हि असतां ही दाहादिकार्य होत नाहीं यामुळें प्रतिबंधकर-
णारी शक्ति मानिली पाहिजे। ती वन्हि स्वरूप जर आहे तर वन्हीचा प्रतिबंध होत नाहीं तेव्हां कार्य दाहादिक कां होत नाहीं। वन्ही-
हून निराळी शक्ति मानावी आणि ती अतींद्रिय आहे यामुळें तिचें प्रत्यक्ष होत नाहीं आणि मणि असला म्हणजे शक्ति नाश होतो
यामुळें दाह होत नाहीं अशी कल्पना करावी तर दाहाला मणिच प्रतिबंधक होतो अशीच कल्पना कां करीत नाहीं। अशा प्रकारानी-
अनिर्वचनीय जशी वन्हिशक्ति आहे त्याप्रमाणें ब्रम्हशक्तिही अनिर्वचनीयच आहे। जर ती ब्रम्हाहून निराळी आहे तर तिची उप
लब्धि होईल आणि ती सत्य आहे तर अद्वैतश्रुतीशीं विरुद्ध कल्पना होईल आणि तिचा काल त्रयीं निषेध श्रुतीनें सांगितला तोवि
रुद्ध होईल। शशशृंगासारखी अत्यंत असत मानिली तर तीपासून कार्य कसें होईल याही प्रकारानें अनिर्वचनीयच आहे आणि प
रमात्मा तर असंग आणि अद्वितीय असा श्रुतींत सांगितला आहे आणि समाधि आदिकांमध्यें तशा स्वरूपाचा अनुभव विद्वान
स आहे यास्तव तशा अति तुच्छ मायेशीं किंवा तिचे योगानें कल्पिलेले तुच्छ जगरूप कार्याशीं मी अधिष्ठान किंवा आधार आ
णि जगं आधेय किंवा माझेवर राहणारें असा अनिर्वचनीय ही आधाराधेयभाव संबंध परमार्थतः संभवत नाहीं। आणि जें
अज्ञानानें पूर्वी आच्छादित रज्जू आदिक असतें तें अनिर्वचनीय म्हणजे भासमान मिथ्या सर्पाच्या अनिर्वचनीय संबंधानें भ्र
म कालीं युक्त असतें। मी तर प्रकाशरूप साक्षिस्वरूप आहें यामुळें सर्वदा आवरण नसालेले स्वरूपाचाच आहें। यास्तव माझे
ठाईं माया किंवा तिचे कार्याचा संबंध संभवतच नाहीं। असें आहे तर सर्व लोक जगाला तूं कारण आहेस असा व्यवहार कर
तात आणि श्रुति ही तदनुवादरूप प्रतिपादन करतात याची वाट काय असें म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ मेरे श्वरं योमं

पश्यमम्-म्हणजे अर्जुना तूं प्राकृतबुद्धि टाकून मायोपाधि ईश्वरत्व निमित्तक लौकिक ऐंद्रजालिक मायावी प्रमाणें माझें अघ-
टित घटना करण्याचें चातुर्य पाहा। मला लौकिक मायावी प्रमाणें पाहा असें तात्पर्य। जसा लौकिक ऐंद्रजालिक आपले स्वस्था-
नीच स्थित असतां मायेनें एक सूत्र निर्माण करून आपले मारखा हातांत ढाल तरवार घेतलेला पुरुष निर्माण करून त्या सू-
त्र मार्गानें आकाशांत चढतो पुढें तेथें उत्पन्न केलेले गंधर्वनगरांत संचार करतो पुनः खालीं उतरतो असें लोक पाहतात त्याप्र-
माणें बोलण्या दिकाचा व्यवहार करतात परंतु तो सूत्रावर चढत उतरत नाहीं सूत्र त्यास आधार ही नाहीं तो सूत्रावर राहिलेला
नाहीं त्याप्रमाणें सर्व जगांतील भूतांचें उपादान कारणत्वें करून धारण करणारा किंवा पोषण करणारा असा भूतभृत आणि स-
र्व भूतांची कर्तृस्वरूपानें भावन म्हणजे उत्पत्ति करणारा जो भूत भावन असा जगास उपादान कारण आणि कर्ता असा लोकांस
भासला तरी ममात्मा म्हणजे सच्चिदानंद-अद्वितीय-निर्विकार माझें स्वरूप म्हणजे मी परमार्थतः-भूतभृत् न भूतभाव-

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान्॥ तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय॥ ६॥

नः न-म्हणजे पूर्वोक्त भूत भृत नाहीं-आणि भूतभावन नाहीं। माझा आत्मा-हा मयोग-शब्दचें शिर-या प्रयोगाप्रमाणें अ-
भेदाविषयींचा आहे॥ ५॥ ज्यांचा संबंध नाहीं त्यांचाही एक आधार आणि एक त्यावर राहणारा आधेय असा आधाराधे-
यभाव संबंध आहे असें दृष्टांतानें सांगतात॥ यथा सर्वत्रगः महान वायुः आकाशस्थितः-म्हणजे जसा सर्वत्र गमन करणारा
आणि परिमाणें करून मोठा सदागतिशील वायु कोणाशीं संगी होऊन राहत नाहीं। आकाशांत स्थित असतांही आकाशा-
सीं त्याचा संबंध नाहीं त्याप्रमाणें-सर्वाणि भूतानि मत्स्थानि इति उपधारय-म्हणजे सर्व भूतें असंग स्वभाव जो मी त्याचे ठा-
ईं संबंध नसतांही राहिलेलीं आहेत असें विचारानें जाण। अथवा-किं तत् ब्रम्ह-या प्रश्नाचें उत्तर-अक्षरं ब्रम्ह परमं-
ह्मणे करून अक्षरसंज्ञक जो शुद्ध त्वं पदार्थ आत्मा तो निरुपाधिक ब्रम्ह असें सांगितलें तें निरुपाधिक ब्रम्ह श्लोक द्वयानें-
सविस्तर सांगितलें। आतां त्या निरुपाधिक ब्रम्हाचा अक्षरसंज्ञक शुद्ध त्वं पदार्थ आत्म्याचा अभेद सदृष्टांत आणि सविस्त-

रसांगतात। वायुः - मणिजसे सूत्रांत प्रोत म्हणजे ओवलेले असतात तसें हें जग सूत्रांत प्रोत म्हणजे ओवलेलें आहे असें पूर्वीं सांगितलेलें सूत्र हें वायुआहे असाजो श्रुतीनें वायु शब्दानें सूत्रात्मा म्हणजे सर्व सूक्ष्म शरीरा च्या समष्टीचा अभिमानी आणि सर्वजीवांस आपले तादात्म्यानें पाळणारा आणि सर्वजीव समुदायात्मा हिरण्यगर्भ सांगितला तो सर्वजीव समष्टि स्वरूप आहे यामुळें सर्वत्रग आहे आणि महान म्हणजे प्रसिद्धवायूहून ही चेतनत्वामुळे मोठा श्रेष्ठ आहे। तो जसा नित्य आपले उपाधी-चे उत्पत्तीनें होणारी जी आपली उत्पत्ति तिचे नंतर उत्पत्ति समयीं आणि तसाच नाशानंतर ही - आकाशस्थितः म्हणजे स्वकारण जें परम ब्रम्ह स्वरूप अव्याकृत आकाश त्याचे ठाईं अभेदानें स्थित आहे त्याप्रमाणें - सर्वाणि भूतानि - म्हणजे निकृष्ट उपाधीनी युक्त आणि त्याचाच अवयव भूत आणि त्वंपदार्थ जो जीवांचा समुदाय तो त्या निकृष्ट उपाधीचे उत्पत्तीनें होणाऱ्या आपल्या उत्पत्तीचे पूर्वी आणि तसाच नाशानंतर घटाकाश - पटाकाश - हें जसें घटपटादिक उपाधि गेल्यावर महाकाशाशीं-

सर्व भूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति मामिकां॥ कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहं ॥७॥

अभिन्नच आहे त्याप्रमाणें ब्रम्हरूप अव्याकृत आकाशाशीं अभिन्नच आहे असें महावाक्याचे उत्तम विचारानें तूं जाण। एणेकरून - स्वभावोध्यात्ममुच्यते - असें जें पूर्वी जीवात्मा आणि ब्रम्ह यांचें ऐक्य सांगितलें त्याचें सविस्तर निरूपण केलें ॥ ६॥ याप्रमाणें जर उपाधि रहिताचाच ब्रम्हाचे ठाईं लय आहे तर उपाधीची काय गती होते असें म्हणेल तर जसा कल्पित जगाचा उत्पत्तिकालीं मला वास्तविक संबंध नाहीं तसा प्रलय कालीं ही त्याचा असंग जो मी याचे ठाईं संबंध नाहीं असें सांगतात ॥ जसें लौकिक ऐंद्रजाल कानीं मायेने निर्माण केलेलें पदार्थ त्याचे मायेंतच किंवा तिचे द्वारा त्याचेच ठाईं लीन होतात त्याप्रमाणें - हे कौंतेय सर्व भूतानि कल्पक्षये मामिकां प्रकृतिं यांति - म्हणजे हे कुंतीपुत्रा अर्जुना - शरीर देहें-द्रिय मनोबुद्धि रूप सर्व उपाधि किंवा स्थावरजंगमात्मक सर्व जग प्रलयकालाचे ठाईं माझी शक्ति अशी कल्पिलेली

पूर्वोक्त त्रिगुणात्मक सर्वजगाचें सूक्ष्मरूपभूत प्रकृति तीप्रत जातात म्हणजे त्याच प्रकृतीचे ठाईं तद्रूप सूक्ष्मरूपानें राहतात तानि भूतानि कल्पादौ पुनः अहं विसृजामि-म्हणजे विभक्तपणा सोडून प्रलयकालीं प्रकृतीशीं ऐक्य पावलेलीं म्हणजे प्रकृतिरूपानें च राहिलेलीं तीं सर्व भूतें सृष्टीचे आरंभीं सर्वज्ञ आणि सर्व शक्ति जो मीं परमेश्वर तो पुनः नानाविध परस्पर विभिन्नरूपानें उत्पन्न करतो ॥७॥ ही सृष्टि परमेश्वर किन्निमित्त करतो। सर्व साक्षिभूत-असंग-चैतन्यमात्रस्वभाव-आणि परमानंदरूपत्वास्तव आप्तकाम अशा परमेश्वरास भोक्तृत्व नाहीं असा श्रुतींत भोगाचा निषेध केला आहे यामुळें आपले भोगासाठीं करतो असें संभवत नाहीं आणि ईश्वरास भोक्तृत्व मानलें तर त्यास संसारित्व प्राप्त होईल। दुसऱ्याच्या भोगासाठीं करतो असेंही म्हणतां येत नाहीं। ईश्वराहून दुसरा-द्रष्टा-श्रोता-चेतन नाहीं असा श्रुतीनें निषेध केला आहे आणि जीवरूपानें ईश्वरच सृष्टींत प्रविष्ट झाला आहे असें श्रुतींत सांगितलें आहे यावरून जीवास भोक्तृत्व मानलें तर ईश्वरासच भोक्तृत्व प्राप्त होईल। अचे-

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ॥ भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥८॥

तनास तर भोक्तृत्व संभवतच नाहीं। जीवाचे मोक्षार्थ सृष्टि करतो असेंही संभवत नाहीं। सृष्टीचा संबंधच परमार्थतः असंग-आत्मस्वरूपाचे ठाईं संभवत नाहीं मग मोक्ष कसा होईल आणि सृष्टि कोठें होते-कशी उत्पन्न झाली-असें पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें सांगतां ही येत नाहीं इत्यादिक अनुपपत्ति सृष्टीस मायामयत्व स्वरूपमिथ्यात्व आहे या सिद्धांतास अनुकूलच आहेत। सृष्टीस सत्यत्व मानणारांनींच त्याची उपपत्ति सांगितली पाहिजे। त्याविषयीं उपपत्ति सांगतां येत नाहीं असें श्रीहर्ष आदिक ग्रंथकारांनी वासिष्ठरामायणादिक पुराणांत वसिष्ठादिकांनीं आणि बहुत श्रुति स्मृति पुराणांनी प्रतिपादन केलें आहे यास्तव ती अनुपपत्ति सृष्टीचे मिथ्यात्वाविषयीं प्रतिकूल नाहीं या अभिप्रायानें सृष्टीस मायामयत्व स्वरूपमिथ्यात्व तीन श्लोकानीं सांगतात॥ स्वां प्रकृतिं अवष्टभ्य म्हणजे माझा संबंध जीला आहे अशी कल्पिलेली जी मायाख्य अनिर्वचनीय मिथ्याभूत प्रकृति तीप्रत अवलंबून म्हणजे आपल्या स्फूर्तीचे संबंधानें-आहे-भासते-अशा दृढ लौकिक व्यवहारास योग्यक

रून—प्रकृतेः वशात्—म्हणजे पूर्वोक्त अविद्या—अस्मिता—राग—द्वेष—अभिनिवेश इत्यादिकांस कारणभूत आवरण विक्षेप-शक्तिस्वरूप जो त्या प्रकृतीचा प्रभाव म्हणजे सामर्थ्य तेणे करून—अवशं इमं कृत्स्नं भूतग्रामं पुनः पुनः अहं विसृजामि—म्हणजे प्रकृतीचे स्वाधीन असल्यामुळे स्वतंत्र नव्हे असा जो हा उत्पन्न होणारा सर्व स्थावर जंगमात्मक भूतांचा समुदाय त्यास मी कल्पना मात्राने स्वप्नद्रष्टा जसा स्वप्नांतील पदार्थ उत्पन्न करतो त्याप्रमाणें मी उत्पन्न करतों ॥ ८ ॥ हे धनंजय—तानि कर्माणि मां न निबध्नंति—म्हणजे धर्मराजाचे राजसूयार्थ सर्व शत्रूंस जिंकून त्यांपासून धन आणणाऱ्या अर्जुना—स्वप्नांतील राज्यदान किंवा मातृपितृवधादिक कर्में कल्पित आहेत अतएव मिथ्यास्वरूप आहेत यामुळें जागृत जो स्वप्नद्रष्टा त्यास बंधक होत नाहींत म्हणजे पुण्याला किंवा पापाला उत्पन्न करणारीं होत नाहींत याप्रमाणें बोधात्मा जो मी त्यास कल्पित मिथ्याभूत अशीं जगाची सृष्टि प्रलय करणें इत्यादिक जीं कर्में तीं बंधक होत नाहींत म्हणजे कोणावर अनुग्रह करतों त्यामुळें तीं मला पुण्य-

न च मां तानि कर्माणि निबध्नंति धनंजय ॥ उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरं ॥ हेतुनाऽनेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

वंत करीत नाहींत आणि कोणाचा निग्रह म्हणजे नाश करतों यामुळें मला पापानें युक्त करीत नाहींत। याविषयीं दुसरा हेतु सांगतात। उदासीनवत् आसीनं—म्हणजे जसा कोणी निस्पृह—ममतारहित—उपेक्षा करणारा असा उदासीन पुरुष दोघे विवाद करीत असतां कोणास जय झाल्यानें हर्ष पावत नाहीं आणि कोणाचा पराजय झाल्यानें दुःख पावत नाहीं आणि निर्विकार मनानें असतो त्याप्रमाणें—मी हें कर्म करतों—अशा अभिमानानें रहित आणि उदासीनाप्रमाणें मी आहें यास्तव तीं कर्में मला बंध करीत नाहींत। कर्तृत्वाभिमान ठेवणारा सबंध होतो असा अभिप्राय ॥ ९ ॥ मी उदासीनाप्रमाणें राहतों असें सांगतां आणि पुनः पुनः भूतांचे सृष्टिप्रलय करतों असेंही सांगतां आणि हें तर परस्पर विरुद्ध आहे। जो उदासीन तो कांहीं करीत नाहीं असें म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात। अध्यक्षेण मया प्रकृतिः सचराचरं सूयते—म्हणजे निर्विकार प्रकाशमान स्वरूप

नें प्रकाशित केलेली त्रिगुणात्मक अनिर्वाच्य प्रकृतीच स्थावर जंगमात्मक सर्वजग उत्पन्न करते मी करीत नाहीं। सूर्यानें प्रकाशित केलेले जन जसा आप आपला व्यापार करतात आणि सूर्य त्यांचा जसा प्रकाशक मात्र असतो तसा मी प्रकाशक मात्र आहें। हे कौंतेय- अनेन हेतुना जगत विपरिवर्तते - म्हणजे हे कुंतीपुत्रा अर्जुना- याप्रमाणें प्रकाशक मात्र मी आहें याचे पिमित्तानें हें सर्व जग जन्मास येणें - क्रमानें वृद्धि पावणें - नाश पावणें - अशा नानाविध विकारांनीं युक्त होतें॥ १०॥ भूतमहेश्वरं मां मम परं भावं अजानंतः मूढाः - म्हणजे याप्रमाणें नित्य शुद्ध बुद्ध मुक्त स्वभाव - सर्वभूतांचा आत्मा आणि सच्चिदानंदघन जो सर्वभूतां मध्यें मोठा श्रेष्ठ ईश्वर मी याप्रत आणि माझे पूर्वोक्त सर्वोत्कृष्ट स्वरूपाप्रत जाणणारे मूढ म्हणजे अविवेकी - मानुषीं तनुं आश्रितं मत्वा मां अवजानंति - म्हणजे आपले इच्छेकरून भक्तानुग्रहार्थ मनुष्याप्रमाणें दिसणारी मूर्ति धारण करून व्यवहार करणारा जो मी याप्रत, याशरीराकडे पाहून - हा मनुष्यच आहे असें मानून - मी साक्षात ईश्वरत्व आहें

अवजानंति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितं॥ परं भावमजानंतो मम भूत महेश्वरं॥११॥ ७॥

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः॥ राक्षसी मासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः॥ १२॥

असा माझा आदर करीत नाहींत किंवा निंदा करतात॥ ११॥ ते भगवत्स्वरूपाचे अज्ञानानें आणि अनादर किंवा निंदा करण्यानें महापापानें दुष्टबुद्धि होत्साते निरंतर नरकवास करण्यासच योग्य होतात असें सांगतात॥ मोघाशाः - म्हणजे ईश्वरावांचून आम्हीं केलेलीं कर्मेंच आम्हास फल देतील अशी ज्यांची निष्फल फलाशा आहे असे। मोघकर्माणः - म्हणजे ईश्वरास विमुख झाल्यामुळें अग्निहोत्रादिक कर्में ज्यांचीं निष्फलच आहेत असे। मोघज्ञानाः - म्हणजे ईश्वर तत्वाचें प्रतिपादन करणारे शास्त्रापासून झालेलें ज्याचें ज्ञान कुतर्कयुक्त असल्यामुळें निष्फळच आहे असे। विचेतसः - म्हणजे भगवंताची अवज्ञा केल्यामुळें झालेल्या दुरितानें ज्यांचें विवेकज्ञान नष्ट झालें आणि यामुळें पूर्वोक्त प्रकारचे झालेले होत्साते। राक्षसीं आसुरीं च मोहिनीं प्रकृतिं श्रिताः - म्हणजे अविहित हिंसा करण्यास हेतुभूत जो द्वेष तत्प्रधान झा

स्त्री यज्ञानाचा भ्रंश करणाऱ्या तामस राक्षसांच्या स्वभावाप्रत आणि शास्त्रविहित नव्हे असा जो यथेष्ट परस्त्रीगमनादिक विषयभोग त्यास हेतुभूत रजोगुण प्रधान शास्त्रीय विवेकज्ञानाचा भ्रंशकरणारा जो असुरांचा स्वभाव त्याप्रत आश्रय करतात आणि -त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः -एणेकरून सांगितल्या प्रमाणें निरंतर नरकाचाच अनुभव करतात ॥१२॥ जे भगवंतास विमुख ते सर्व पुरुषार्थ बाह्य असें सांगून ऐहिक आणि पारलौकिक सर्व पुरुषार्थ कोणास प्राप्त होतात तें सांगतात। हे पार्थ-महात्मानस्तु दैवीं प्रकृतिं आश्रिताः -म्हणजे हे अर्जुना- अनेक जन्मार्जित सकृतानें शुद्ध अंतःकरण झाल्यामुळें शुद्ध वैषयिक सुखाविषयीं निरिच्छ असे जे पूर्वीच्या हून विलक्षण ते- अभयं सत्त्वसंशुद्धिः -एणेकरून पुढें सांगावयाची जी सात्विक प्रकृति तिचा आश्रय करतात आणि- अनन्यमनसः -म्हणजे माझेवांचून दुसऱ्या विषयावर ज्यांचें मन नाहीं असे होत्साते दुसरे भक्ति करतात म्हणून आपण ही करावी असें न करून- भूतादिं अव्ययं मां ज्ञात्वा भजंति- म्हणजे सर्व भूतांचा आदिकारण आणि नाशरहित मी आहें असें मला जाणून मला भजतात ॥१३॥ त्यांचे भजनाचें स्वरूप सांगतात। सततं मां कीर्तयंतः -म्हणजे-ब्रम्हवेत्ता जो गुरु त्यापाशीं जाऊन वेदांतश्रवण करून वेदांतप्रतिपाद्य माझें स्वरूपाचें निरंतर उपनिषदानें किंवा स्तोत्रादिकानें कीर्तन करणारे आणि- यतंतः -म्हणजे गुरुसमीप किंवा अन्यत्र वेदांतास विरोधी नव्हेत असे शास्त्रांचे अनुसंधानानें वेदांतश्रवणानें जाणलेले ब्रम्हात्मतत्त्वरूप माझे स्वरूपाविषयीं असंभावनारहित निश्चय होण्याकरितां यत्न करणारे किंवा पूजादिक करण्याविषयीं प्रयत्न करणारे आणि -दृढव्रताः -म्हणजे प्रतिपक्ष जे काम क्रोधादिक त्यांहीं ज्यांचीं हिंसा न करणें- चौर्य-न करणें- सत्यभाषण करणें- ब्रम्हचर्य- असत्प्रतिग्रह न करणें- इत्यादिक व्रतें चंचल करण्यास अशक्य आहेत। शमदमादि साधनसंपन्न आणि -नित्यं मां नमस्यंतश्च- म्हणजे सकल कल्याणगुणरूप रत्नांचें स्थान असा जो इष्टदेवतारूपानें

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ॥ भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययं ॥ १३ ॥

सततं कीर्तयंतो मां यतंतश्च दृढव्रताः ॥ नमस्यंतश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥

किंवा गुरुरूपानें स्थित मी वासुदेव याप्रत मन-वाणी- आणि शरीर यांनी नित्य नमस्कार करणारे। च-म्हणजे श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं॥ अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनं- एणेकरून परमेश्वराचे ठाईं निरतिशयित प्रेमरूप मुख्य भक्तीस साधन भूत जी श्रवण कीर्तनादि रूप नवविध भक्ति ती करणारे असे होत्साते भक्तीनें माझी उपासना करतात असा पुढें अन्वय आहे। गुण किंवा स्वरूप यांचें वेद वेदांत वाक्यादिकांनीं कीर्तन तसेंच स्मरण आणि जो भगवान विष्णु महत्वें करून तीन लोकांचें अतिक्रमण वामनावतारांत करिता झाला तो भगवान् आमचा प्रभु किंवा स्वामी असो असें अनुचिंतन करणें यास दास्य भक्ति म्हणतात ती आणि जो भगवान् प्रथम ब्रम्हदेवाप्रत उत्पन्न करून त्याप्रत वेद सांगता झाला आणि जो सर्वांच्या बुद्धीचा साक्षी-स्वप्रकाश रूप देव-त्याप्रत मुमुक्षु मी शरण आहें असें भगवानच तारणारा अशा बुद्धीनें निरंतर राहणें एतद्रूप आत्मनिवेदन भक्ति आणि वामनावतारी त्रैलोक्य तीन पादानीं व्यापून राहिलेला ज्यास उरुक्रम म्हणतात अशा विष्णूचे पादाचे ठाईं रुचिकर मधुर उदकांचा प्रवाह आहे त्यांचें प्राशन करण्यास विष्णुपद प्राप्त व्हावें या इच्छेनें मनुष्य इच्छितात त्या भगवंताचा मी सखा होईन अशी भावना निरंतर करणें एतद्रूप जी सख्य भक्ति ती या अव्यक्त परमेश्वराविषयीं संभवतच आहे न। पूर्वोक्त नमस्काररूप वंदन तसेंच पूजादिरूप अर्चन तसेंच पादसेवन या भक्ति गुरुस्वरूपानें किंवा परमेश्वराच्या ज्या प्रतिमा त्यांच्या स्वरूपानें संभवतात। याच तात्पर्यानें-मां-म्हणजे मजप्रत असें पुनः या श्लोकांत म्हटलें। नाहींतर एकवारच पुरे दोनवेळ म्हटलें यावरून जगत्कारण भूत अव्यक्त मायोपाधिक मी जो सर्वांतर्यामी परमेश्वर किंवा गुरुरूपानें स्थित जो मी परमेश्वर यास यथासंभव-सततं कीर्तयंतः-नमस्यंतः-असा पूर्वोक्त अर्थ होतो। यास प्रमाण - यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मनः- या श्रुतिवचनानें ज्याची देवाचे ठाईं उत्कृष्ट भक्ति आहे आणि जशी देवाचे ठाईं तशीच गुरूचे ठाईं भक्ति आहे त्यास हे वेद शास्त्रोक्त कर्म उपासना ज्ञानादिरूप अर्थ प्रकाशित होतात असें जें सांगितलें आहे तें आहे। तसेंच-भक्त्या-नित्ययुक्ताः-म्हणजे परमेश्वराचे ठाईं निरतिशयित प्रेमरूप जी भक्ति तीणे करून निरंतर युक्त होत्साते। श्रवणमनना नंतर

होणारें जें–मीजो परमेश्वर त्याच्चे शिवाय दुसरे विषयांचें चिंतनमध्यें नहोतां परमेश्वराविषयींच मनाचे वृत्तीचा प्रवाह निरंतर होणें–
असें निदिध्यासन रूप माझें उपासन – त्याप्रत करतात। ह्मणे करून परमेश्वर प्राप्ति होण्यास निदिध्यासन हें चरम म्हणजे शेवटचें सा
धन आहे आणि –सततं कीर्तयंतो मां यतंतश्च दृढव्रताः नमस्यंतश्च मां नित्यं – ह्मणे करून जें सांगितलें तेणे करून त्याविषयीं साध-
न संपत्ति होते आणि जीं प्रतिबंधकें असतात त्यांचा भगवंताचे प्रसादानें निरास होतो असें सांगितलें। यावरून शमदमादिकसा
धनसंपन्न आणि वेदांत श्रवणमननपरायण आणि परमेश्वर आणि गुरु याविषयीं जी सांगितलेली श्रवणादिक भक्ति तीणे करून
ज्यांचीं प्रतिबंधकें गेलीं आहेत ते पूर्वोक्त निदिध्यासनरूप परमेश्वराची उपासना करतात त्यांस परमेश्वराचे प्रसादानें गुरूपदिष्टम
हावाक्यापासून ब्रम्हात्मैक्य साक्षात्कार होऊन त्यांचे अज्ञानाचा कार्यासहित समूळ नाश होऊन तत्काळ याच देहांत मुक्त होतात। त्यां
स मोक्षासाठीं पूर्वोक्त रीतीनें मूर्धन्य नाडीने प्राणोत्क्रमण होऊन अर्चिरादि मार्गानें ब्रम्हलोकास जाऊन तेथें ब्रम्हात्म साक्षात्कार

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजंतो मामुपासते॥ एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखं ॥ १५॥ ९ ॥

होऊन ब्रम्हलोकीं त्यांनीं मुक्ति होते अशाविलंबाचें किंवा आयासाचें प्रयोजन नाहीं असें जें – इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे – या
श्लोकांत सांगण्याचें प्रतिज्ञेनें सूचविलें होतें तें ज्ञान एथवर सविस्तर सांगितलें। त्या ज्ञानाचें मोक्षरूप फल – यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसे ऽशुभा
त् – ह्मणे करून प्रतिज्ञेंतच सांगितलें आहे यास्तव पुनः एथें सांगितलें नाहीं ॥१४॥ आतां पूर्वोक्त रीतीनें श्रवणमनन निदिध्यासनक
रण्याविषयीं असमर्थ ते ही उत्तम – मध्यम – मंद – याप्रकारचे त्रिविध आहेत। ते आपआपल्या अधिकाराप्रमाणें माझी विविध उपा
सना करतात असें सांगतात ॥ अन्ये ज्ञानयज्ञेनच अपि यजंतः एकत्वेन मां उपासते – म्हणजे – च – याचा – एव – असा अर्थ – अपि – श
ब्दाचा दुसऱ्या साधनाचा त्याग असा अर्थ। पूर्वोक्त श्रवणादिक साधनानुष्ठानाविषयीं असमर्थ जे आहेत ते कोणी उत्तमाधिका
री – हे देव अहं त्वं अस्मि – त्वं वा अहमसि – म्हणजे हे देवा परमेश्वरा – मी तूंच आहेस किंवा तूं मीच आहें – अशा अर्थाच्या श्रु
तींत सांगितलेलें जें उपासन त्यास अहंग्रहोपासन म्हणतात तद्रूप जें त्यांत – ईश्वर उपास्य आहे आणि मी उपासक आहें – अ

शा भेदाचें चिंतन करतां-मींच वासुदेव-किंवा वासुदेव मी-असें परमेश्वराचें आणि आपलें ऐक्य करून चिंतन रूप ज्ञान तद्रू
पजो यज्ञ म्हणजे बाह्य पूजादिक तेणे करून व दुसऱ्या साधनाची स्पृहा सोडून माझी उपासना करतात। कोणी मध्यमाधिकारी-
पृथक्त्वेन उपासते-म्हणजे ज्यांत-हा उपास्य आणि मी उपासक-अशी भेदबुद्धि आहे असें जें-हा आदित्य ब्रम्हच आहे-असें श्रुतींत सांगित-
लेलें उपासन ज्यास प्रतीकोपासन म्हणतात तद्रूप ज्ञान यज्ञानें अथवा-ईश्वर माझा स्वामी आहे आणि मी त्याचा दास आहे-असें जें ज्ञा
न तद्रूप यज्ञानें माझी उपासना करतात। कोणी अहंग्रहोपासन किंवा प्रतीकोपासन हीं करण्या विषयीं असमर्थ आहेत ते मंदाधि
कारी-विश्वतो मुखं मां बहुधा यजते-म्हणजे सर्वात्मक जो मी त्याप्रत भिन्न भिन्न पूजामार्गांनी किंवा कर्म उपासना मार्गांनी कोणी
विष्णुरूपानें-कोणी रुद्र रूपानें-कोणी शक्ति किंवा गणपति-सूर्य यांचे रूपानें असें अनेक प्रकारांनी भजतात। जें पाहिलें ते भग
वद्रूपच आहे। जें ऐकिलें भगवन्नामच आहे। जें केलें किंवा भक्षिलें तें भगवंताचें च आहे। असें नाना विध माझें उपासन करतात त्य

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधं ॥ मंत्रोहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतं ॥ १६॥ ७ ॥

साही। विश्वतो मुखं मां भजते-याचा कोणी अर्थ करतात॥ १५॥ तर असें बहुत प्रकारानीं उपासन करतात तर तें उपासन तुझें कसें
असें म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात। अहं क्रतुः-म्हणजे श्रौत कर्म रूप जो अग्निष्टोमादिक यज्ञ तो मी। अहं यज्ञः-म्हणजे ज्यास पंच
महायज्ञ म्हणतात असे जें वैश्वदेवादिक स्मार्त कर्म तें मी। अहं स्वधा-म्हणजे जें पितरांचे उद्देशानें अन्नदान करतात तें मी। अहं
औषधं-म्हणजे सर्व प्राणी ज्याचें भक्षण करतात असें जें व्रीहि आदिक औषधीपासून निष्पन्न झालेलें अन्न तें मी। अथवा प्रसिद्ध
जें रोग निवर्तक औषध तें मी। अहं मंत्रः-म्हणजे ज्यांणे करून देवास किंवा पितरांस हविर्देतात तो मंत्र मी। अहं घृतं-म्हणजे घृत हें उ
पलक्षण आहे। घृतादिक जें सर्व होमद्रव्य तें मीं। अहं अग्निः-म्हणजे घृतादिक होमद्रव्याचा ज्याचे ठाईं होम करतात तो आहवनी
यादिक अग्नि मीं। अहं हुतं-म्हणजे होम करण्याचा जो व्यापार तें मी। या प्रमाणें सांगितलेले सर्व पदार्थ मीच आहें। येथें अहं याश
ब्दाचा प्रत्येक निरनिराळा प्रयोग केला यामुळें यांतील एक एक स्वरूपाचे ठाईं माझें चिंतन माझें उपासन होतें असें सुचविलें। एवं

करून क्रियाकारक फल भगवत्स्वरूपाहून भिन्न नाहीं असें हा या एकदेशानुवादरूप उपलक्षणेनें सूचविलें असें जाणावें। नाहीं तर सर्वही भगवद्रूपच असतां कितीएक पदार्थच मी आहें असें सांगणें अभिप्रायरहित होईल ॥ १६॥ अस्य जगतः पिता-म्हणजे या जगाचा उत्पन्न करणारा जनक। माता - उत्पन्न करणारी जननी। धाता-पोषण करणारा किंवा त्यांच्या शुभाशुभ कर्माचा फल देणारा। पितामहः-जनकाचा जनक। वेद्यं- जाणावयास योग्य वस्तु। पवित्रं- शुद्धी करणारें गंगास्नान गायत्रीजपादिक। ॐकारः-जाणावयास योग्य जें ब्रह्म वस्तु त्याचें ज्ञानास साधनभूत-ॐकार। ऋक् - पाद आणि अक्षरें अमुक असावीं असा ज्याविषयीं शास्त्रोक्त नियम आहे असा जो मंत्र तो। साम -पूर्वोक्त लक्षणाची ऋक् गानयुक्त झाली म्हणजे त्या ऋचेवर गान केलें म्हणजे तीमिच साम असें म्हणतात तें साम। यजुः-ज्यांत अक्षरादिकांचा नियम नाहीं असा जो मंत्र तो। हे तीन प्रकारचे मंत्र कर्मोपयोगी आहेत। चकारानें अथर्व आंगीरस इत्यादिक जे पारायणोपयोगी तेही घ्यावे ॥१७॥ गति-म्हणजे कर्मफल किंवा मुक्तांस पावावयाचें स्थान। भर्त्ता-

पितामहस्य जगतो माता धाता पितामहः॥ वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक् साम यजुरेव च ॥ १७॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत्॥ प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययं ॥१८॥

कर्मफल देऊन पोषण करणारा किंवा सुखसाधन देणारा। प्रभुः - हा माझा असा स्वीकार करणारा किंवा अंतर्यामी। साक्षी-सर्व प्राण्याचें शुभाशुभ कर्म पाहणारा। निवासः-ज्याचे ठायीं स्थिति सुखानें होते असें सुखस्थान। शरणं-ज्याचे ठाईं स्थित असतां दुःख शर्णि म्हणजे नाहींसें होतें असा जो आपले आश्रयास आले त्याचें दुःख निवारण करणारा तो। सुहृत्-प्रत्युपकाराची अपेक्षा न करतां उपकार करणारा। प्रभवः-उत्पत्तिकर्ता प्रलयः संहार-कर्ता-स्थानं स्थितीचें स्थान म्हणजे आधार। निधान-त्या कालीं भोग देण्यास योग्य नसल्यामुळें काला तरीं भोग होण्याकरतां भोग्य वस्तु ज्या स्थानीं ठेवितात असें जें स्थान म्हणजे सूक्ष्मरूपानें राहाणा-यास सर्व वस्तूंचें अधिकरण प्रलय स्थान-अथवा शंख-पद्म इत्यादिक नवनिधि। अव्ययं बीजं-अंकुरादिक कार्योत्पत्तीनें नाश न पावणाऱ्या व्रीह्यादिक बीजाहून विलक्षण जगास कारणभूत अविनाशि आद्य कारण। हें सर्व प्रत्येक मीच आहें ॥ १८॥

हे अर्जुना – अहं तपामि – म्हणजे मी आदित्य होऊन या जगास तापवितों आणि वर्षं निगृण्हामि – म्हणजे तदनंतर तापाचे योगानें आठ महि
न्यांत कांहीं एक आपले किरणानीं पृथिवीतील वृष्टीनें सोडलेले उदकांचा शोष करून त्यांचें आकर्षण करून घेतों। उत्सृजामिच – म्हणजे
आणि चार महिने कांहीं किरणानीं पुनः पृथिवीचे ठायीं आकर्षण केलेले उदकांचे वृष्टीप्रत करतों। आणि अमृतं – म्हणजे देवांचे भक्ष्य
जें अमृत किंवा सर्व प्राण्याचें जीवन जें उदक तें मी। एवकाराचा मीच असा अर्थ। मृत्युः – म्हणजे काल किंवा सर्व प्राण्यांचा नाश मी। स
त् – म्हणजे साधु म्हणजे ज्याचे संबंधानें चांगलें होतें तें आणि असत् – म्हणजे असाधु म्हणजे ज्याचे संबंधानें वाईट होते तें मीच। अ
थवा सत् म्हणजे कारण असत् म्हणजे कार्य हीं मीच। याप्रमाणें सर्वात्मक जो मी त्याप्रत जाणून आप आपले अधिकाराप्रमाणें सर्व
मला पूर्वोक्त बहुत प्रकारांनीं भजतात ॥ १९॥ पूर्वोक्त त्रिविध प्रकारांतून एकानेंही माझी उपासना करीत नाहींत असे जे कर्ममूढ
त्यांची कायगति ती सांगतात। त्रैविद्याः – म्हणजे होत्र म्हणजे होत्याचें कर्म – आध्वर्यव म्हणजे अध्वर्यूचें कर्म – औद्गात्र म्हणजे उद्गात्याचें

तपाम्यहमहं वर्षं निगृण्हाम्युत्सृजामि च ॥ अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९॥ त्रैविद्या मां सोम
पाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयंते ॥ ते पुण्यमासाद्य सुरेंद्रलोकमश्नंति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ २०॥

कर्म – याचें ज्ञान होण्यास किंवा ज्ञानद्वारा त्या कर्माचे अनुष्ठानास क्रमानें साधनभूत जे ऋग्यजुःसामवेद ती आहे विद्या ज्यांस असे जे
त्रिविध त्यांस त्रैविद्य म्हणतात अथवा त्या तीन विद्या जे जाणतात असे जे तीन वेदांस जाणणारे ते त्रैविद्य। सोमपाः – म्हणजे सो
मपान करणारे याज्ञिक ते। यज्ञैः इष्ट्वा – म्हणजे अग्निष्टोमादिक यज्ञांहीं करून प्रातःसवन – माध्यंदिनसवन – सायंसवन – या
सवनांचा ज्ञाक्रमानें वसु रुद्र आदित्य रूप देवता तद्रूप जो मी त्याचें यजन करून म्हणजे त्या देवतारूप मी आहे असें त्यांस ज्ञान
झालें तरी त्या देवता माझेंच स्वरूप आहेत यास्तव त्यांचें यजन तें माझेंच यजन झालें असें समजून तें करून। पूतपापाः – म्हणजे
सोमपानानें स्वर्गास प्रतिबंध करणाऱ्या पापापासून मुक्त होत्साते। स्वर्गतिं प्रार्थयंते – म्हणजे सकाम होऊन स्वर्गास गमन व्हावें
अशी प्रार्थना करतात। अंतःकरणशुद्धी व्हावी म्हणून प्रार्थना करीत नाहींत। ते पुण्यं सुरेंद्रलोकं आसाद्य – म्हणजे ते याज्ञिक

सर्वोत्कृष्ट देवांचा राजा जो इंद्र त्याचे लोकीं स्वखकारक स्थान पावून। दिवि दिव्यभोगान् अश्नंति-म्हणजे स्वर्ग लोकीं मनुष्यास दुर्लभ अशा उत्तम विषय भोगांचा उपभोग करतात॥ २०॥ ते तं विशालं स्वर्गलोकं भुक्त्वा-म्हणजे ते याज्ञिक काम्य कर्मानुष्ठानाचे पुण्यानें विस्तीर्ण जो स्वर्गलोक त्याप्रत भोगून। क्षीणे पुण्ये मर्त्य लोकं विशंति-म्हणजे त्या भोगाला देणारें पुण्य भोगून नाश पावलें म्हणजे स्वर्गलोकीं पुण्यानें उत्पन्न झालेल्या देहाचा नाश होऊन पुन: देहग्रहण करण्यासाठीं मनुष्यलोकीं गर्भवासादिक यातना भोगण्यासाठीं परत येतात। एवं त्रयी धर्मं अनुप्रपन्ना: कामकामा:-म्हणजे याप्रमाणें ऋग्वेद-यजुर्वेद-सामवेद-या तीन वेदांनी प्रतिपादन केलेला जो अग्निष्टोमादिक काम्यकर्मरूप धर्म त्याप्रत पुन:पुन: करणारे ते स्वर्गादिक स्वरूप विषयोपभोगाची इच्छा करणारे होतसाते। गतागतं लभंते-म्हणजे काम्य कर्म करून स्वर्गास जावें पुण्य सरल्यावर पुन: काम्य कर्म करण्यासाठीं मनुष्यलोकास परत यावें अशा गर्भवासादिक यातना अनुभवितात॥ याविषयीं। यज्ञादिक प्लवम्हणजे नौका या दृढ नाहींत-हें यज्ञादिक कर्म सोळा ऋत्विज आणि यजमान आणि यजमान पत्नी अशा अठरा ज

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्य लोकं विशंति॥ एवं त्रयी धर्म मनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभंते॥ २१॥ अनन्याश्चिंतयंतो मां ये जना: पर्युपासते॥ तेषां नित्याभियुक्तानां योग क्षेमं वहाम्यहं॥ २२॥ ॥

णापासून सिद्ध होतें तें अवर म्हणजे नाशवंत आहे किंवा त्याचें फळ नाशवंत आहे यास्तव जे मूढ श्रेयस्कर असें मानितात ते जन्ममरण प्रवाहांत पुन:पुन: येतात या अर्थाची श्रुति प्रमाण आहे॥ २१॥ अनन्याश्चिंतयंत: ये जना: मां पर्युपासते-म्हणजे भेदबुद्धि करण्यास दुसरा पदार्थच ज्यांस नाहीं सर्वत्र अद्वैत ब्रम्हात्मसत्ताच पाहणारे आणि याच कारणानें सर्व भोग विषयीं निस्पृह झालेले आणि मीच भगवान् सर्वात्मा वासुदेव आहें माझेवांचून दुसरा पदार्थ नाहीं असें जाणून माझें नारायणाचेंच स्वात्मत्वें करून निरंतर चिंतन करणारे असे साधनचतुष्टय संपन्न जे जीव माझी अपरिछिन्न सर्वात्मैंकरून उपासना करतात ते कृतार्थच होतात असें शेष पूर्ण करावें। नित्याभियुक्तानां तेषां-म्हणजे निरंतर माझे पूर्वोक्त चिंतनाविषयीं तत्पर झालेले यामुळें आपले देहाचे निर्वाहाविषयीं ही कांहीं प्रयत्न न करणारे असे जे उपासक त्यांच्या। योग क्षेमं अहं वहामि-म्हणजे जें न मिळालें त्याचें संपादन करणें त्यास योगम्ह

णतात आणि मिळाल्याचें रक्षण करणें त्यास क्षेम म्हणतात असे शरीरस्थिति होण्यास साधनभूत जे योगक्षेम त्यांप्रत मी परमेश्वर
च पाहतों म्हणजे त्याविषयींचा उद्योग करणें तो मीच करतों। ज्ञानी मला फार प्रिय आहे ज्ञानी माझा आत्माच आहे असें पूर्वीं सांगित
लें आहे त्यावरून त्याविषयीं उद्योग करणें तो आपले विषयींचाच आहे। जरीं सर्वांचा योगक्षेम करणारा ईश्वरच आहे तथापि दुसऱ्यां
चा योगक्षेम त्यांकडून प्रयत्न करवून करतो आणि ज्ञान्याविषयीं आपणच स्वतः प्रयत्न करतो असें तात्पर्य। योगक्षेम म्हणजे देहनि-
र्वाह होय योगी अन्नादिकाची प्राप्ति आणि त्याचें रक्षण। उपासनेने पूर्वभूमिका प्राप्त होणें आणि प्राप्त झालेली भूमिका पुढील भूमिका
प्राप्त होईतों पावतों सुरक्षित ठेवणें हो योगक्षेम अशीही कोणी व्याख्या करतात ॥ २२॥ सर्वात्मस्वरूप तुझ्या शिवाय दुसरा पदार्थ
च नाहीं तेव्हां दुसऱ्या देवतां चें यजन करणारे दुसऱ्या देवतांचे भक्त ही तुझेच भक्त आहेत असें असून वसु रुद्रादित्य भक्त जन्म मर
ण प्रवाहांत पडतात आणि तुझे भक्त कृतकृत्य होतात असें कसें सांगतां असें म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ येऽन्य देवता भक्ताः श्र

येप्यन्य देवता भक्ता यजंते श्रद्धयान्विताः ॥ तेपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकं ॥ २३॥ श्रीकृष्ण॰ ॥
अहंहि सर्वयज्ञानां भोक्ताच प्रभुरेवच ॥ नतु मामभिजानंति तत्वेनातश्च्यवंतिते ॥ २४॥ ७ ॥

द्धयान्विताः यजंति ते मामेव यजंति - म्हणजे जसे माझे भक्त माझें यजन करतात तसे श्रद्धेकरून म्हणजे आस्तिक्य बुद्धीनें युक्त वसु
रुद्रादित्यादिकांचें अग्निष्टोमादिक यज्ञानीं यजन करणारे त्यांचे भक्त त्यात्यादेवतांचे स्वरूपानें राहिलेल्या माझेंच यजन करतात।
परंतु ते यजन पूजन अविधिपूर्वकं - म्हणजे अविधि म्हणजे अज्ञान तत्पूर्वक आहे सर्वात्मत्वें करून मला न जाणून वसु रुद्रादित्यादि
क देवता माझ्याहून भिन्न आहेत असें कल्पून केलें आहे ॥ २३॥ हि अहं सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुः - म्हणजे मी भगवान् वासुदेव
श्रौतस्मार्त सर्व यज्ञांचा त्यात्यादेवतारूपानें भोक्ता आणि ज्याम पूर्वी अधियज्ञ म्हणून सांगितलें त्या अंतर्यामी परमेश्वररूपानें फ
ल दाता आहें हें प्रसिद्ध आहे। नतु मां अभिजानंति - म्हणजे देवतांतराचें यजन करणारे नर वासुदेव सर्वात्माच यज्ञभोक्ता व यज्ञफ
ल दाता आहे दुसरा कोणी नाहीं असें जाणत नाहींत। अतः ते तत्वेन च्यवंति - म्हणजे यास्तव माझें स्वरूपाचें अज्ञानामुळें ते अज्ञा

नी ज्ञान निष्ठेप्रत नपाऊन धूमादि मार्गांनीं स्वर्गलोकीं जाऊन पुण्यक्षय झाला म्हणजे त्याच मार्गानें पुनः जन्म मरण प्रवाहांत पडतात। पूर्वोक्त ज्ञानपूर्वक परमेश्वरोपासक अर्चिरादि मार्गानें ब्रम्हलोकास जाऊन तेथें कल्पांतीं मुक्त होतात एवढा विशेष आहे॥ २४॥ दुसऱ्या देवतांचें भजन करणाऱ्यास मोक्षफल न झालें तरी त्यात्या देवतांचे यागाचे योग्यते प्रमाणें अल्पफल होतें असें सांगून त्यापेक्षां परमेश्वरोपासकाचा विशेष सांगतात॥ पूर्वोक्त आविधिपूर्वक यजन करणारे सात्विक-राजस-आणि तामस- या भेदानें तीन प्रकारचे आहेत। त्यांत देवव्रताः देवान् यांति-म्हणजे वसु रुद्रादि इत्यादिक जे देव त्यांस बली देणें त्यांची पूजा करणे त्यांस नम्रतेनें नमस्कारादिक करणें इत्यादिक जें तत्संबंधी व्रत त्याप्रत करणारे सात्विक ते त्या देवांप्रतच जातात। पितृव्रताः पितॄन् यांति-म्हणजे श्राद्धादिक क्रियांहीं करून अग्निष्वात्तादिक पितरांचें आराधन करणारे जे राजस ते त्यांप्रतच जातात। भूतेज्याः भूतानि यांति-म्हणजे यक्षराक्षस विनायक मातृगण इत्यादिकांची पूजा करणारे जे तामस ते त्या यक्षराक्षसादिक भूतांप्रत जातात। याप्रमाणें त्यात्या देवतांचे पूजना

यांति देवव्रता देवान्पितॄन् यांति पितृव्रताः॥ भूतानि यांति भूतेज्या यांति मद्याजिनोऽपि मां॥ २५॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति॥ तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः॥ २६ ॥

दिक करणारे त्यात्या देवतांप्रत जातात असें त्यांस नाशवंत फल सांगून भगवद्भजन करणाऱ्यास अनंत फल सांगतात। मद्याजिनः मां यांति-मी जो परमेश्वर त्यास सर्वात्मत्वें करून जाणून जे त्याची पूजादिक करतात ते मजप्रतच येतात। आयास समानच असतांस अंतर्यामी जो परमेश्वर त्याचें अनंत फल देणारें आराधन न करून अंतवंत फल देणारे दुसऱ्या देवतांचें आराधन करतात हें केवढें अज्ञान्याचें दुर्दैव आहे असा अभिप्राय॥ २५॥ आतां माझी भक्ति फारसुकर ही आहे देवतांचें यजनाप्रमाणें बहुत द्रव्य व्ययसाध्य आणि आयास साध्य नाहीं असें सांगतात॥ जो पत्र किंवा पुष्प किंवा फल किंवा तोय म्हणजे उदक अथवा दुसरें कांहीं जें आयास न करतां आणि द्रव्य व्यय न होतां मिळालेलें तें-मे भक्त्या प्रयच्छति-म्हणजे अनंत ऐश्वर्य महाविभूति जो मी षड्गुणैश्वर्य संपन्न भगवान् त्याकारणें वासुदेवाहून दुसरें कांहीं नाहीं अशा बुद्धीनें केलेले भक्तीने सर्वत्र माझेंच स्वामित्व आहे माझें नाहीं असें की

णतें ही नाहीं यास्तव मातेंच मला भृत्य न स्वामीस देतो त्याप्रमाणें समर्पण करतो। प्रयतात्मनः भक्त्युपहृतं तत् अहं अश्नामि–म्हणजे स
मर्पण करणारा जो तो शुद्धबुद्धि त्याच्येतें भक्तीनें त्याणें दिलेलें अल्पअसलें तरी सर्वेश्वर ही मी स्वीकारून त्याचे योगानें श्री दामाब्राम्हणानीं
आणिलेल्या कणाचें भोजन केलेल्या प्रमाणें तृप्त होतों। एणेकरून भक्तीनें अर्पिलेल्यावर आपल्या प्रीतीचा अतिशय आहे असें सूचवि
लें ॥२६॥ यास्तव सर्व मला अर्पण करावें असें सांगतात॥ यत्करोषि–म्हणजे शास्त्रविहित नसतां हीं जें इच्छेनेंच होतें असें जें गमनादि
क करशील। यत् अश्नासि–म्हणजे जें आपले तृप्ती साठीं किंवा कर्म सिद्धी साठीं कर्माचे अंगत्वानें भक्षिशील। यज्जुहोषि–म्हणजे शास्त्र
विहित जें श्रौतस्मार्त अग्निहोत्र होमादिक नित्य करशील। यद्ददासि–म्हणजे जें अतिथि ब्राम्हणादिकास अन्न किंवा द्रव्यादिक देशील।
यत् तपस्यसि–म्हणजे प्रतिवर्षी अज्ञानानें झालेल्या पापाच्या नाशा साठीं जें चांद्रायणादिक आचरशील अथवा यथेष्ट प्रवृत्ति नव्हावी या
साठीं जें देहेंद्रियांचें नियमन करशील। हें उपलक्षण करून जें नित्य नैमित्तिक किंवा अवश्य होणारें स्वापगमनादिक तें वैदिक लौकिक सर्व

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्॥ यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणं॥ २७॥ ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबंधनैः॥ सन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि॥ २८॥

कर्म। हे कौंतेय। मदर्पणं कुरु–म्हणजे हे अर्जुना–मला अर्पण असें होईल तसें कर॥ २७॥ असें केल्यानें जें फळ होतें तें सांगतात॥ एवं शुभा
शुभफलैः कर्मबंधनैः त्वं मोक्ष्यसे–म्हणजे याप्रमाणें अनायासानें होणारें सर्व कर्मार्पण केलें असतां इष्ट किंवा अनिष्ट फल देणारीं जीं शु
भाशुभकर्मरूप म्हणजे पुण्यपापरूप कर्मबंधनें तींहीं करून सर्व कर्मांचें मला अर्पण केल्यामुळें त्याचा तुला संबंध न होतां मुक्त होशील
॥ नंतर– संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तः सन् मां उपेष्यसि–म्हणजे भगवंताचे ठाईं सर्व कर्मांचें समर्पण करणें हाच जो सन्यासयोग म्हण
जे चित्तशुद्धि करणारा योग तेणेंकरून शुद्धांतःकरण ज्याचें झालें असा तूं आत्मतत्वज्ञानानें अज्ञान नाश होऊन मज प्रत येशी
ल। आतां ही मद्रूप होत्साता सर्वोपाधींनीं मुक्त होऊन मायेनें कल्पिलेले व्यावहारिक भेदानें युक्त होणार नाहींस॥ २८॥ ॥
श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु॥ ॥ श्रीगोविंदार्पणमस्तु॥ ॥

जरतूं भक्तांवर च अनुग्रह करतो स आणि अभक्तांवर अनुग्रह करीत नाहींस तर-तूं रागद्वेषयुक्त जीवांप्रमाणेंच आहेस। मग तूं ई-
श्वर कसा असें म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात॥ सर्वभूतेषु अहं समः-म्हणजे सर्व प्राण्यांचे ठाईं मी सद्रूपानें किंवा स्फुरणरूपानें किंवा-
आनंदरूपानें एकसारखाच आहें। यास्तव मला कोणी द्वेष्यास पात्र किंवा प्रीतीस पात्र नाहीं। तर मग भक्त आणि अभक्त यांस फळवै-
षम्य कां असें म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात। येतु भक्त्या मां भजंति-म्हणजे जे भक्त सर्व कर्म समर्पणादिक भक्तीनें मला भजतात। ते म-
यि तेषुच अहं-म्हणजे ते त्यामुळें शुद्धांतःकरण झालेले भक्त माझे ठाईं राहतात आणि त्यांचे ठाईं मी राहतों॥ तात्पर्य। जें स्फटिका-
दिक स्वच्छ द्रव्य आहे त्याचा स्वभाव असा आहे कीं ज्या रक्तवर्ण जपाकुसुमादिकाचा संबंध त्यास होतो त्याचा जो आकार किंवा वर्ण-
त्यास तें ग्रहण करतें-आणि स्वच्छ द्रव्याशीं ज्या वस्तूचा संबंध होतो त्या वस्तूचा स्वभाव असा आहे कीं त्याचा त्या स्वच्छ द्रव्यांत प्रति-
बिंब व्हावा-पाषाणादिक अस्वच्छ द्रव्याचा स्वभाव असा आहे कीं ज्या वस्तूचा त्यास संबंध होतो त्याचा आकार किंवा रंग तो ग्रहण क-

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः॥ ये भजंति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहं॥ २९॥ ॥

रीत नाहीं आणि त्या अस्वच्छ द्रव्याशीं संबंध झालेले वस्तूचा ही स्वभाव असा आहे कीं त्या अस्वच्छ द्रव्यांत त्याचा प्रतिबिंब होत नाहीं य-
वरून सर्वत्र विद्यमान सूर्यप्रकाश स्वच्छ दर्पणांत च अभिव्यक्त होतो अस्वच्छ घटपाषाणादिकांत अभिव्यक्त होत नाहीं म्हणून त्याची दर्पणा-
वर प्रीति किंवा घटपाषाणादिकांवर द्वेष नाहीं। या प्रमाणें स्वच्छ भक्तांचें अंतःकरणांत मी अभिव्यक्त होतो आणि अभक्तांचें जें अस्वच्छ अं-
तःकरण त्याचे ठाईं अभिव्यक्त होत नाहीं यामुळें मला प्रीति किंवा द्वेष नाहींत। या प्रमाणें वन्हि जसा जवळ बसणारांचे शीतानें निवारण क-
रतो आणि दूर बसणारांचे शीताचें निवारण करीत नाहीं। जसा कल्पवृक्ष त्याचे खालीं बसून जे जसें फल इच्छितील तसें त्यास फळ दे-
तो। जे न बसून फल इच्छीत नाहींत त्यांस फल देत नाहीं। परंतु यामुळें त्यांची कोणावर प्रीति किंवा द्वेष नाहीं। त्याप्रमाणें जे मला जसे ज्या
फळाचे इच्छेने भजतात त्यांस तसें त्यांचे इच्छे प्रमाणें आणि भजनाचे तारतम्या प्रमाणें मी फल देतों यामुळें मला कोणावर प्रीति किं-
वा कोणावर द्वेष असें वैषम्य नाहीं॥ २९॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु॥ ॥

समत्व असतां ही वैषम्य करते असा माझे भक्तीचा महिमाच आहे असें सांगतात। कः दुराचारी पिमां अनन्यभाक् भजते चेत् सः साधुरेव मंतव्यः-म्हणजे कोणी अजामिळा सारखा पूर्वी फार दुराचारी असला तरी कांहीं जन्मांतरीं केलेले कर्माचे उदयामुळें दुसऱ्याकडे ज्याचें चित्त नाहीं असा होत्साता मजप्रत भजतो जर तर तो पूर्वी साधु नसला तरीं माझें भजन करावयास लागल्या नंतर तो साधु असाच मानावा हि सः सम्यक् व्यवसितः-म्हणजे कारण तो उत्तमाचरण करण्याच्या निश्चयानें युक्त झाला आहे ॥ ३०॥ यामुळें पूर्वीचा दुराचार सोडून-क्षिप्रं धर्मात्मा भवति-म्हणजे माझे भक्तीचे महात्म्यानें तो लवकरच धर्माकडे ज्याचें अंतःकरण आहे असा सदाचार संपन्न होतो। शश्वत् शांतिं निगच्छति-आणि निरंतर भगवद्भक्तीचे शक्तीनीं वैराग्य झाल्यामुळें विषयभोगाविषयीं निरिच्छ होतो॥ कोणी तुझा भक्त पूर्वी केले त्या दुराचाराचा त्याग करितां धर्मात्मा न होईल तर तो नाश पावेलच असें जर म्हणेल तर हृदयेनें भक्त परवश झालेले भगवान् रागें भ

अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्॥ साधुरेव स मंतव्यः सम्यक् व्यवसितो हि सः॥ ३०॥
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वत् शांतिं निगच्छति॥ कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति॥ ३१॥
मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येपि स्युः पापयोनयः॥ स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेपि यांति परां गतिं॥ ३२॥

रून बोलतात॥ हे कौंतेय मे भक्तः न प्रणश्यति इति प्रतिजानीहि-म्हणजे हे कुंती पुत्रा अर्जुना-माझे भक्तीचें माहात्म्य असें आहे-कीं वासुदेवाचा भक्त दुराचारी असला तरी प्राणांत संकट प्राप्त झालेला आणि जें मागण्याची आपली योग्यता नाहीं आणि जें फार दुर्लभ आहे त्याची प्रार्थना करणारा आणि अतिमूढ आणि ज्यास कोणाचा आश्रय नाहीं असा असला तरी तो नाश पावत नाहीं अविविचार करणाऱ्यांच्या सभेंत त्यांची अवज्ञा करून गर्वानें निःशंक हें प्रतिज्ञा कर। याविषयीं अजामिळ प्रल्हाद ध्रुव [illegible] कांचे दृष्टांत पुराणांत प्रसिद्धच आहेत। आणि-न वासुदेव भक्तानामशुभं विद्यते क्वचित्-हें वचन वासुदेवाचे भक्तास अशुभ होत नाहीं असेंच सांगतें॥ ३१॥ याप्रमाणें आगंतुक दोषानें जे दुष्ट झाले त्यांविषयीं सांगून जे स्वभावें करूनच दुष्ट पापी आहेत त्यांविषयीं सांगतात॥ हे पार्थ ये पाप योनयः स्युः-म्हणजे हे पार्था अर्जुना-जे पाप योनी म्हणजे जाति दोषांनी दुष्ट अंत्यज किंवा पशुपक्षी इत्यादिक तिर्यग्योनीत

१३७

ल पापी आहेत। तथा स्त्रियः वैश्याः शूद्राः–म्हणजे आणि वेदाध्ययन नसल्यामुळें निकृष्ट ज्या स्त्रिया आणि कृषिकर्म करण्याविषयीं च निरत जे वैश्य तसेच जातीमुळें वेदाध्ययन शून्य आणि परमगति प्राप्त होण्यास अयोग्य जे शूद्र तेही माझा आश्रय करून म्हणजे माझी भक्ती करून परमगतीप्रत पावतात। अपिशब्दानें पूर्वोक्त दुराचारी ही परमगतीप्रत पावतात असें सूचविलें॥ ३२॥ पुण्याः भक्ताः ब्राम्हणाः तथा राजर्षयः किं पुनः–म्हणजे मग सदाचार संपन्न उत्तम योनि माझे भक्त ब्राम्हण तसेच क्षत्रिय हे उत्तमगतीप्रत पावतील म्हणून काय वारंवार सांगावें। याविषयीं कोणास संदेहच नाहीं। ज्याकारणास्तव माझे भक्तीचा असा मोठा महिमा आहे त्यास्तव मोठ्या प्रयत्नानें–अनित्यं असुखं इमं लोकं प्राप्य मां भजस्व–म्हणजे लौकर जो नाश पावतो आणि गर्भवासादि अनेक दुःखानें व्यापलेला आणि सर्व पुरुषार्थांस साधनभूत असा या अति दुर्लभ मनुष्य देहाप्रत पाऊन जोपर्यंत हा नाश पावला नाहीं तोंपर्यंत लौकर माझें भजन

किं पुनर्ब्राम्हणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा॥ अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम्॥ ३३॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु॥ मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः॥ ३४॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रम्हविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः॥ ९॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥

कर। नाहीं तर हें क्षत्रियश्रेष्ठ तुझें जन्म व्यर्थ होईल॥ ३३॥ आतां भजनप्रकार सांगून समाप्ति करतात॥ मन्मनाः मद्भक्तो भव–म्हणजे माझे ठाईंच आहे मन ज्याचें असा माझा भक्त तूं हो। राजाचा भृत्य राजाचा भक्त असला तरी त्याचें मन स्त्रीपुत्रांकडे असतें आणि तो स्त्रीपुत्रादिकांचा भक्त नसतो त्याहून विलक्षण मन्मना आणि मद्भक्त हो आणि मद्याजी भव–म्हणजे माझें पूजनादिक करणारा हो। मां नमस्कुरु–म्हणजे–मन–वाणी–आणि काय यांनीं मला नमस्कार कर। मत्परायणः सन् आत्मानं एवं युक्त्वा मां एष्यसि एव–म्हणजे मीच आहें–उत्कृष्ट आश्रय ज्यास असा होत्साता मनाप्रत माझे ठाईं निरंतर योजून तूं मजप्रतच एशील॥ ३४॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायाः रघुनाथशास्त्रिकृत भाषाविवृतौ नवमोऽध्यायः समाप्तः॥ ९॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु॥

सप्तमाध्यायीं महावाक्यांतील तत्पदाचा वाच्यार्थ सोपाधिक उपास्य परमेश्वर सांगितला आणि त्याचे उपासनानीं क्रममुक्ति अष्टमाध्यायीं सांगितली। नवमाध्यायीं तत्पदाचा लक्ष्यार्थ निरुपाधिक ज्ञेय ब्रम्हरूप सांगितला आणि तत्पद वाच्यार्थ सोपाधिक परमेश्वराचे ध्यानास आणि निरुपाधिक लक्ष्यार्थाचे ज्ञानास साधनभूत विभूति- रसोऽहमप्सु कौंतेय -इत्यादिकें करून सप्तमाध्यायीं आणि- अहं क्रतुरहं यज्ञ-इत्यादिकें करून नवमाध्यायीं संक्षेपानें सांगितल्या आणि परमेश्वराचें विश्वतोमुख उपासनही नवमाध्यायीं सांगितलें परंतु तें अतिरुद्ध मन त्याचें आहे त्याम संक्षेपानें अवबोध होणार नाहीं यास्तव दुर्ज्ञेय सर्वात्मक स्वरूपानें परमेश्वराचें उपासन अनायासानें व्हावें यासाठीं सर्व पदार्थाचे ठायीं भगवंताचे स्वरूपाची बुद्धि होण्या करतां मुख्यमुख्य ईश्वराच्या विभूतीचें विस्तरें करून निरूपण करण्या साठीं दशमाध्यायाचा आरंभ करतात। आणि या अध्यायांत सविस्तर सांगित

श्रीभगवानुवाच ॥ भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ॥ ७ ॥

यत्तेहं प्रियमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥

लेले ईश्वरविभूतीचे ज्ञानाचें फल विश्वतोमुख परमेश्वराचें उपासन आणि त्या उपासनेचें फल जें भगवंताचें विश्वरूप दर्शन लेलें एकादशाध्यायीं निरूपण करतील। नंतर द्वादशाध्यायीं तत्पदाचा लक्ष्यार्थ जें अव्यक्त निरुपाधिक ब्रम्ह त्याचें उपासन आणि त्याचे शोधनात्मक उपासकाचीं लक्षणें सांगून तत्पदार्थ निरूपण रूप उपासना कांडाची समाप्ति करतील ॥ भक्त वात्सल्यास्तव या अध्यायाचे आरंभीं श्रीभगवान बोलतात ॥ हे महाबाहो भूयः एव मे परमं वचः शृणु- म्हणजे युद्धादिक स्वधर्मानुष्ठान विषयीं आणि पूज्य आहेत त्यांचे पूजेविषयीं ज्याचे बाहू प्रशस्त आहेत अशा अर्जुना पूर्वी सांगितलेलें आहे तथापि-पुनः ही निरतिशय परब्रम्ह स्वरूपाचा बोध करणारें माझें हें वचन ऐक। यत् प्रियमाणाय ते हितकाम्यया अहं वक्ष्यामि- म्हणजे जें माझें वाक्य ऐकून अमृत पान केल्या प्रमाणें संतोष पावणारा जो तूं याकारणें तुझ्या हिताचे इच्छेनें मी बोलतों ॥ १ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ १३८

माझें स्वरूप फार दुर्ज्ञेय आहे यास्तव तुला पुनः सांगतों असें सांगतात। मे प्रभवं सुरगणाः महर्षयः न विदुः।–म्हणजे माझ्या प्रभावाम
त किंवा अनेक विभूतीनीं होणाऱ्या माझ्या प्रादुर्भावाप्रत इंद्रादिक जे सर्व देव आणि सर्वज्ञ भृग्वादिक महर्षी तेही जाणत नाहींत। ते कां
जाणत नाहींत याविषयीं हेतु सांगतात।–हि अहं देवानां महर्षीणां च सर्वशः आदिः–म्हणजे ज्याकारणास्तव मी देवांचा आणि मह
र्षींचा उत्पन्न करणारा आणि त्यांच्या बुद्धीचा प्रवर्तक आणि उपादान आणि निमित्त कारण अशा सर्व प्रकारानीं आदिकारण आहे
यास्तव त्यांचे उत्पत्तीचे पूर्वीं मी त्यांचा उत्पन्न करणारा आहें यास्तव ते माझा प्रभाव जाणत नाहींत ॥२॥ भगवंताचे प्रभावाचे ज्ञानापा
सून मोठें फल आहे असें सांगत असतां तें ज्ञान परमात्म्यासच होतें सर्वांस होत नाहीं असें सांगतात ॥ यः अनादिं अजं लोकमहेश्वरं–
मां वेत्ति–म्हणजे सर्वांचा कारण आहे यामुळें ज्यास कोणी कारण नाहीं आणि याच कारणास्तव ज्यास उत्पत्ति नाहीं आणि सर्व लोकां

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ॥ अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २॥
यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरं ॥ असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३॥
बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ॥ सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४॥

चा महेश्वर–म्हणजे नियंता जो मी याप्रत जो जाणतो। सः मर्त्येषु असंमूढः सन् सर्वपापैः प्रमुच्यते–म्हणजे तो सर्व मनुष्यांचे ठायीं
मोहरहित होत्साता बुद्धिपूर्वक केलेल्या पापापासून आणि त्यांचें मूळ कारण जें अज्ञान त्याच्या ज्ञानानें नाश झाल्यामुळें त्यांचें सू
क्ष्मरूप जे संस्कार त्यांपासून ही मुक्त होतो ॥ ३॥ आपण महेश्वर म्हणून जें सांगितलें तें बुद्ध्यादिकांचे उत्पत्तीस आपण कारण
आहें या हेतूनें स्पष्ट करतात ॥ बुद्धिः–म्हणजे अंतःकरणास सूक्ष्मार्थाचें विवेकज्ञान होण्याचें सामर्थ्य। ज्ञानं–म्हणजे आत्मा
कोणता अनात्मा कोणता असा सर्व पदार्थांचा बोध। असंमोहः–म्हणजे जाणावयास योग्य जे पदार्थ त्यांचें ज्ञान जेव्हां आव–
श्यक आहे तेव्हां त्यांचे ज्ञानाविषयीं किंवा करावयास योग्य जीं कार्यें तीं करण्याचा समय प्राप्त झाला असतां तें कार्य करण्यावि
षयींची जी अव्यग्र मनानें हें करावयाचें हें न करावयाचें असें जें विवेकज्ञान तत्पूर्वक प्रवृत्ति। क्षमा–म्हणजे दुसऱ्यानीं माराव

यास ओढलें असतां किंवा मारलें असतां ही मनास विकार न होणें। सत्यं-म्हणजे प्रत्यक्ष शब्दादिक प्रमाणांनीं जो अर्थ आप- ल्यास जसा समजला असेल त्याविषयीं तसेंच यथार्थ भाषण करणें। दमः-म्हणजे बाह्येंद्रियांचे शब्दादिक जे विषय त्यांपासून त्यांचा निग्रह करणें म्हणजे त्याविषयांचें त्या इंद्रियांनीं ग्रहण न करणें। शमः-म्हणजे अंतःकरणाचा विषयस्मरण न करण्या- विषयीं निग्रह। सुख-म्हणजे अनुकूल विषयजाणून झालेला पुण्यकर्माचें फलरूप आल्हाद। दुःख-म्हणजे प्रतिकूल विषयजाणून झालेला पापकर्माचें फलरूप मनाचा संताप। भव-म्हणजे उत्पत्ति। भावः-म्हणजे सत्ता। अभाव-म्हणजे- असत्ता। भयं-म्हणजे त्रास। अभय-म्हणजे त्याच्यें विपरित म्हणजे त्रास नसणें च-शब्दानें अबुद्धि अज्ञानादिक जे बुद्धिज्ञा- नादिकांचे विपरीत हे घ्यावे ॥ ४॥ अहिंसा-म्हणजे प्राणिमात्रास पीडा न करणें। समता-म्हणजे शत्रु आणि मित्र सुख आणि

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ॥ भवंति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५॥

दुःख इत्यादिकांवर समान बुद्धि। तुष्टिः-म्हणजे जितकें मिळेल तितक्यानेंच संतोष अथवा भोगाविषयीं तशी बुद्धि। तपः- म्हणजे शास्त्रांत सांगितलेले मार्गानें शरीराचें व इंद्रियाचें दमन किंवा शोषण करणें। दानं-म्हणजे उत्तम देशीं उत्तमका- लीं आणि सत्पात्रीं यथाशक्ति द्रव्यादिक देणें। यश-म्हणजे हा मोठा थोर साधु आहे इत्यादिक लोकांत धर्माचरणामुळें झालेली प्रसिद्धि। अयशः-म्हणजे अधर्माचरणामुळें हा फार वाईट दुष्ट आहे अशी झालेली लोकांतील निंदा। एते भूता- नां पृथक्विधाः भावाः मत्त एव भवंति-म्हणजे हे बुद्ध्यादिक नानाविध स्वरूपाचे पदार्थ प्राण्यांस मजपासूनच प्राप्त हो- तात। यांचा उत्पन्नकर्ता मीच आहें। यास्तव मीच सर्व महेश्वर असें जाणून उत्तमगुण आपणास प्राप्त व्हावे या इच्छेनें तूं माझाच आश्रय कर असें तात्पर्य ॥ ५॥

१३९

सांगितले त्याच अर्थ दृढ करतात। पूर्वे महर्षयः सप्त — म्हणजे भृगुं मरीचि मत्रिंच पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं ॥ वसिष्ठंच महातेजाः सोसृ
जन् मनसा स्वतान् — या पुराणवाक्यांत तेजस्वी ब्रम्हदेवानें भृगु १ मरीचि २ अत्रि ३ पुलस्त्य ४ पुलह ५ क्रतु ६ वसिष्ठ ७ हे सात म
नानें उत्पन्न केले असें सांगितलें आहे। ते सृष्टीचे आरंभीं आविर्भूत झालेले वेद आणि त्यांचा अर्थ जाणणारे सर्वविद्यांचा सं
प्रदाय ज्यांपासून प्रवृत्त झाला आहे असे सर्वज्ञ भृगु आदिक सात महर्षि। चत्वारः मनवः — म्हणजे त्यास सावर्णमनु म्हणतात असेच
र मनु अथवा भृगु आदिक आद्य सात महर्षि आणि त्यांपेक्षांही आद्य सनक १ सनंदन २ सनातन ३ सनत्कुमार ४ हे च्यार मह
र्षि आणि स्वायंभुवादिक १४ चतुर्दश मनु हे। मद्भावा मानसाः जाताः — म्हणजे हिरण्यगर्भ जो ब्रम्हदेव तत्स्वरूप माझे संकल्पा
त्मक मनापासूनच उत्पन्न झालेले अयोनिसंभव आहेत। ते माझे चिंतनानें माझ्या ज्ञान आणि ऐश्वर्य या शक्तींनीं युक्त आ
हेत। येषां लोके इमाः प्रजाः — म्हणजे या लोकांचे ठायीं जे भृगु आदिक सात ऋषी — सनकादिक चार ऋषि आणि चतुर्दश म

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ॥ मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥
एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्वतः ॥ सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

नु जे पूर्वीं सांगितले त्यांच्या जन्मे करून किंवा विद्येंकरून पुत्रपौत्रादिक शिष्यप्रशिष्य रूप या सर्व ब्राम्हणादिक प्रजा आहेत।
असे जे मोठे प्रभावाचे भृगु आदिक ते ही माझीच उपासना करतात यास्तव तूंही माझेंच भजन कर असा भाव ॥ ६ ॥ याप्रमाणें सो
पाधिक परमेश्वराचा प्रभाव सांगून त्याचे ज्ञानाचें फल सांगतात ॥ मम एतां विभूतिं योगं च यः तत्वतः वेत्ति — म्हणजे बुद्ध्यादिक
आणि महर्ष्यादिक रूपानें स्थितिस्वरूप जी माझी भगवंताची विभूति आणि त्या पदार्थांची उत्पत्ति करण्याचें परमैश्वर्य रूप
सामर्थ्य त्याप्रत जो खरें जाणतो। सः अविकंपेन योगेन युज्यते अत्र संशयः नः — म्हणजे तो निश्चल जी तत्वसाक्षात्काराचे
स्थिति तद्रूप समाधि योगानें युक्त होतो त्याविषयीं कांही प्रतिबंधक नाहीं। अथवा — उपासनेचा अधिकारी सांगतात। हीजी पु
ढें वक्ष्यमाण म्हणजे सांगावयाची विभूति आणि भगवान विश्वतोमुख म्हणजे सर्व विश्वरूपच आहे असें जें मनाचें परमेश्व

रांचे ठायीं स्थापन त्याप्रत जो तत्त्वतः जाणतो म्हणजे विभूति जाणण्यास आणि योगाचें अनुष्ठान करण्यास जो समर्थ होतो तो षष्ठाध्यायांत सांगितलेला जो माझे स्वरूपाविषयींचा निश्चल समाधि तेणें करून युक्त होतो। नंतर कृतार्थ होतो याविषयीं संशय नाहीं। भगवंताजवर आत्मत्व बुद्धि मुळें त्याचे वाक्यावर संशय होणार नाहीं तथापि एथें संशय नाहीं हें जें सांगितलें तें प्रवृत्तीचा अतिशय होण्या साठीं असें जाणावें ॥७॥ विभूतीचे आणि योगाचे ज्ञानानें निश्चल योगाची प्राप्ति होते असें दाखवितात॥ अहं सर्वस्य प्रभवः – म्हणजे मी परब्रह्म वासुदेव सर्व जगाचे उत्पत्तीचें उपादान आणि निमित्त कारण आहें। मत्तः सर्वं प्रवर्तते – म्हणजे जगाची स्थिति आणि नाशादिक माझे पासूनच होतात अथवा मी जो अंतर्यामी सर्वज्ञ सर्वशक्ति याणें प्रेरणा केल्यावरून आप आपली मर्यादा न सोडतां सर्व जग चेष्टा करतें। इति मत्वा – म्हणजे असें मानू

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते॥ इति मत्वा भजंते मां बुधा भावसमन्विताः॥८॥
मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परं॥ कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यंति च रमंति च॥९॥

न। बुधाः – म्हणजे विवेक ज्ञानानें ज्यांस तत्त्व समजलें आहे असे ज्ञानी। भावसमन्विताः – म्हणजे परमार्थ तत्त्व ज्ञानात्मक निश्चयानें युक्त झाले आहेत। मां भजंते – म्हणजे माझें भजन करतात॥ ... पुढील श्लोकानें भजनाचीच व्याख्या करून त्याचें स्वरूप स्पष्ट करून दाखवितात॥ मच्चित्ताः – म्हणजे माझेच ठायीं आहे चित्त ज्यांचें असे। मद्गतप्राणाः – म्हणजे माझेच ठायीं आहेत चक्षुरादिक इंद्रियें ज्यांचीं म्हणजे माझे भजना साठींच इंद्रिय व्यापार करणारे अथवा माझें भजन करण्या साठींच जगण्या विषयीं ज्यांची इच्छा आहे दुसऱ्या विषयीं नाहीं असे। आणि – परस्परं बोधयंतः – म्हणजे तत्त्व बोधेच्छेकरून प्रश्नोत्तररूप भाषणानीं परस्पर माझेंच स्वरूप याचें बोधन करणारे। नित्यं मां मेव कथयंतः – म्हणजे आपल्या शिष्यांस माझे स्वरूपाचाच निरंतर उपदेश करणारे असे होतात। तुष्यंति – म्हणजे माझे ठायीं चित्त ठेवणें आणि बाह्येंद्रियांसही माझे भजनाकडेच लावणें – माझे भजनाविषयींच आपले जीवनाचें प्रयोजन ठेवणें – बरोबरीचे जे आहेत त्यांशीं परस्पर माझे

स्वरूपाविषयींचे संवाद करणें – आपलेपेक्षां न्यून आहेत त्यांस माझे स्वरूपाचा उपदेश करणें इत्यादिक माझें भजन तेणें करून च संतोष-पावतात। म्हणजे याशिवाय दुसरें कांहीं मिळवावयाचें नाहीं याणें च सर्वकाळ उत्तम संतोष मानतात। रमंतिच – म्हणजे आणि त्या भजनापासून झालेले संतोषानें प्रियवस्तूचा लाभ होऊन जसा सुखानुभव होतो त्याप्रमाणें सुखानुभव घेतात। संतोषापासून सुखानुभव होतो याविषयीं संतोषापासून सर्वात्कृष्ट सुख लाभ होतो असा अर्थाचें पतंजलिचें योगसूत्र आणि – यच्चकाम सुखंलोके यच्चदिव्यं महत्सुखं॥ तृष्णाक्षय सुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलां॥ अर्थ – असें काम सुख आणि स्वर्ग सुख हे तृष्णाक्षयरूप जो संतोष त्याच्या सोळाव्या कलेशीं तुलना पावत नाहीं असा जो धर्माचें पुराण वाक्य प्रमाण आहे॥ अथवा – आणि – या दोन श्लोकांनी उपासनेचें स्वरूप सांगतात। बुध म्हणजे ज्ञानी वासुदेव मीच आहे असें मनांत निश्चय करून आणि मीच सर्व जगाचा प्रभव म्हणजे उत्पत्तीचें कारण आणि माझा अनुग्रह पावूनच पूर्वोक्त बुध्यादिक सर्व आपआपले कार्याविषयीं प्रवृत्त होतात मीच जगाचा कर्ता आणि नियंता आहें अशा

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं॥ ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते॥ १०॥

भावनेनें युक्त होत्साते मीच जगत्कर्ता अंतर्यामी परमेश्वर असी अहंग्रहोपासना करतात। हीच भावना मच्चित्ता मद्गतप्राणाः – येणेंकरून दाखविली। श्लोकार्ध पूर्वांप्रमाणेंच असेंही व्याख्या या दोन श्लोकांची कोणी करतात॥ या उपासनेचें फळ सांगतात। तेषां सततयुक्तानां – म्हणजे सर्व भगवंताचे ठायीं निरंतर एकाग्र मन करून राहिलेले आणि – प्रीतिपूर्वकं भजतां – म्हणजे लाभ किंवा आपली लोकानीं पूजा करावी आपली भगवद्भक्त अशी लोकांत प्रसिद्धि व्हावी अशी इच्छा न धरून केवळ प्रेम करून च जे माझें पूर्वोक्त प्रकारानीं भजन सेवन करतात त्यांस – ददामि बुद्धियोगं तं – म्हणजे अविकंपेन योगेन – एणेंकरून सांगितला जो बुद्धियोग म्हणजे ज्ञानरूप योग किंवा माझे स्वरूपाविषयीं उत्तम ज्ञाननिष्ठा तो मी देतों। येन ते मां उपयांति – म्हणजे ज्या ज्ञाननिष्ठेनें ते समुद्रांत नद्या जशा आपली नामरूपें टाकून प्रवेश करतात त्याप्रमाणें उपाधिपरित्याग करून मजप्रत एतात म्हणजे मद्रूप च होतात॥ विभूति आणि योगयांचे ज्ञानाचें फळ सांगतात। या पाहिले पक्षीं बुद्धियोगानें – मच्चित्ता मद्गतप्राणा – एणेंकरून सांगितले प्रमाणें मजप्रत भजतात असा अर्थ करावा॥ १०॥

तेषां एव अनुकंपार्थं-म्हणजे आपलें प्रयोजन नसतांही त्यांवर अनुग्रह करावयाच्या हेतूनें। आत्मभावस्थः अहं-म्हणजे आत्माकार अंतःकरण वृत्तींत राहिलेला म्हणजे वृत्तीनें व्याप्त मी स्वप्रकाश सच्चिदानंदाद्वय स्वरूप आत्मा। भास्वता ज्ञानदीपेन-म्हणजे प्रकाशरूप किंवा प्रबल तेजस्वी ज्ञानरूप दीपानें। अज्ञानजं तमः नाशयामि-म्हणजे अविवेकापासून उत्पन्न झालेलें जें देहेंद्रियादिकांवर आत्मत्वबुद्धि किंवा आत्म्यावर कर्तृत्व भोक्तृत्वादि विषयक मिथ्याज्ञान एतद्रूप तम म्हणजे सर्व अनर्थास कारण अज्ञान मोहरूप अंधकार त्याचा नाश करतों। महावाक्यापासून ब्रम्हात्माकार रूप अंतःकरण वृत्ति होण्यास श्रवण मनन निदिध्यासनादिकाची अपेक्षा आहे। दीपास तेल आणि वात यांची अपेक्षा आहे। त्या साधनानीं दीप उत्पन्न होतो व अंधकाराचा नाश होऊन आपले गोचर जे विषय त्यांचा तो प्रकाश तत्काल करतो त्याविषयीं दीपाची आवृत्तीची गरज नाहीं त्याप्रमाणें श्रवणादिक साधनानीं एकवार ब्रम्हापरोक्षज्ञान रूप प्रबल वृत्तीनें अज्ञान नाश होऊन मोक्ष प्राप्त होतो त्याविषयीं ज्ञानाचे दृढत्वाविषयीं पुनः पुनः उपासनेप्रमाणे

तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः॥ नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥११॥ अर्जुन उवाच॥ परंब्रम्ह परं धाम पवित्रं परमं भवान्॥ पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुं॥ १२॥ ० ॥

ज्ञानावृत्तीचें प्रयोजन नाहीं असें-भास्वता-या पदानें सूचविलें ॥११॥ याप्रमाणें -एतां विभूतिं योगंच-एणें करून विभूतीचे ज्ञानाचा विशेष आहे असें ऐकून त्याची प्राप्ति आपणास व्हावी म्हणून उत्कंठ झालेला अर्जुन प्रथम स्तुति करून भगवंताचें आर्जव करून बोलतो॥ भवान् परंब्रम्ह-म्हणजे तूं पर म्हणजे मुमुक्षूनी ज्ञेय निरुपाधिक ब्रम्ह आहेस। हेंच वास्तविक ब्रम्हत्व म्हणजे ब्रम्हाचें स्वरूप। हें अर्वाक् उपासना करण्यास शक्य नाहीं असें श्रुतीत सांगितलें आहे यावरून वास्तविक सोपाधिक उपास्य ब्रम्ह तूंच आहेस। परंधाम-म्हणजे तूं स्वप्रकाश तेजोरूप आहेस। तुझे संबंधानें प्रकाश पावून विषयांस प्रकाश करणारें जें उत्पन्न होणारे अंतःकरण वृत्तिरूप अपर ज्ञान तें तूं नव्हेस। भवान् परमं पवित्रं-म्हणजे तूं पूर्वोक्त रीतीनें परमपवित्र आहेस। अपर गंगादिका प्रमाणें नाहीस। याविषयीं प्रमाण दीड श्लोकानीं सांगतात। तूं पुरुष-म्हणजे सर्व शरीरांत स्थ परमात्मा। शाश्वत म्हणजे सर्वदा एकरू

य- आणि नित्य। दिव्य म्हणजे प्रकाशात्मक अथवा हृदयाकाशाचे ठायीं आविर्भाव पावणारा। आदिदेव-म्हणजे सूत्रात्मा जो हिरण्य
गर्भ त्याचाही आदिकारण। आणि याच कारणानें अज-म्हणजे उत्पत्तिरहित-आणि विभु-म्हणजे व्यापक असा आहेस। असें तुज-
सर्व ऋषी बोलतात असा पुढील श्लोकांत याचा अन्वय आहे॥१२॥ त्वां सर्वे ऋषयः आहुः तथा देवर्षिः नारदः-म्हणजे तूं पूर्वोक्तस्व
रूप अनंत महिम्यानें युक्त आहेस असें तत्त्वज्ञ सर्व भृगुआदिक ऋषी बोलतात- तसा देवर्षि नारद-तसाच असित-धौम्याचा ज्येष्ठ
भ्राता देवल-तसाच भगवान् बादरायण व्यास। हे सर्व बोलतात। हे पूर्वी प्रमाणेंच ऋषी असतांही नारदादिक साक्षात् आत्तां बोल-
तात यास्तव ते पृथक् घेतले। आणि-स्वयं चैव मे ब्रवीषि-म्हणजे तूं ही स्वतां तसेंच बोलतोस॥१३॥ सर्वं एतत् ऋतं मन्ये यन्मां

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा॥ असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे॥१३॥
सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव॥ न हि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः॥१४॥

केशव वदसि-म्हणजे ऋषींनीं जें सांगितलें आणि हे केशवा-तूं जें मला बोलतोस तें सर्व मी खरें मानितों। तुझ्या बोलण्यावर को
ठें ही मला अविश्वास नाहीं हें तूं सर्वज्ञ जाणतोच आहेस। कः म्हणजे ब्रम्हा-ईश-म्हणजे रुद्र-हे सर्वेश्वर असतांही त्यांप्रत-हे
आपणास दया करण्यास पात्र आहेत-असें जो यांतें म्हणजे जाणतो तो केशव असा केशव शब्दाचा अर्थ करून भगवंताचें निर
तिशयित ऐश्वर्य केशवपदानें समजावें। हे भगवन् देवाः दानवाः ते व्यक्तिं न हि विदुः-म्हणजे हे भगवन् सर्वैश्वर्य संपन्न जो
तूं त्या तुझ्या प्रभावाप्रत अतिशयित ज्ञानी देव तसेच दानव जाणत नाहींत। महर्षी ही जाणत नाहींत असें उपलक्षणानें-
घ्यावें॥१४॥ ॥श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥श्री नारायणार्पणमस्तु॥ ॥श्री गोविंदार्पणमस्तु॥ ॥

हे भूत भावन-म्हणजे भूतांस उत्पन्न करणाऱ्या। हे भूतेश-म्हणजे भूतांचा नियंत्या। हे देव देव-म्हणजे सर्व देवांचाही आदिदेवा। हे पुरुषोत्तम-म्हणजे पुरुषश्रेष्ठा। हे जगत्पते-म्हणजे जगाचा संरक्षण करणाऱ्या-स्वयमेव आत्मना आत्मानं जानासि-म्हणजे तूं दुसऱ्याच्या उपदेशाशिवाय आपल्या स्वरूपानें आपणा प्रत जाणतोस। निरुपाधिक स्वरूपास आत्मत्वें करून आणि सोपाधिक स्वरूपास निरतिशय ज्ञानैश्वर्यादिशक्तियुक्तत्वें करून जाणतोस। दुसरा कोणी जाणत नाहीं-हें दाखविण्यासाठीं प्रेमानें पूर्वोक्त संबोधनें दिलीं। पुरुषोत्तम ह्मणेंकरून सर्व पुरुष तुजपेक्षां निकृष्ट अल्पज्ञत्व आहेत ते व्हां तुझें स्वरूप जाणण्यास ते अशक्य आहेत असें सूचविलें। पुरुषोत्तमत्व कसें तें दुसऱ्या संबोधनानीं स्पष्ट केलें आहे। देवदेव ह्मणेंकरून सर्वांस आराध्य जे देव त्यांसही-आराध्य तूं देव ह्मणेंकरून सर्वोत्कृष्टत्व सूचविलें। इतर पदांनीं हीं तेंच स्पष्टच सूचविलें आहे ॥१५॥ ज्याकारणास्तव तुझ्या विभूति दुसऱ्यांनीं जाणावयास अशक्य आहेत त्या कारणास्तव-याभिः विभूतिभिः त्वं इमान् लोकान् व्याप्य तिष्ठसि-ज्या विभूतींहीं करून या लोकां प्रत व्यापून तूं राहतोस। ताः दिव्याः आत्म विभूतयः अशेषेण वक्तुं अर्हसि-म्हणजे त्या तुझ्या असर्वज्ञ जे आहेत त्यानीं जाणावयास अशक्य अशा मुख्य विभूति साकल्येंकरून सर्वज्ञ तूं मला सांगण्यास योग्य आहेस ॥१६॥ त्यांचें सांगण्याचें प्रयोजन सांगतो ॥ हे योगिन्-योग्या-हे निरतिशयैश्वर्यादि शक्तियुक्त परमेश्वर अथवा विश्वरूपा परमेश्वरा त्वां सदा परिचिंतयन् अहं त्वां कथं विद्यां-तुझें निरंतर ध्यान करीत असतां देवादि कोणी ही तुला जाणावयास शक्य नाहीं असा जो तूं त्या प्रत अति स्थूल मति मी कसा जाणेन। भगवन् केषु केषु भावेषु त्वं मया चिंत्यः असि-म्हणजे हे भगवंता-चेतन किंवा अचेतन पदार्थांमध्यें कोठें कोठें तूं मला चिंतन करण्यास योग्य आहेस। मी तुझें चिंतन कोठें कोठें करावें असा भाव ॥१७॥ ॥

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ॥ भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥१५॥ ॥

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ॥ याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥१६॥

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिंतयन् ॥ केषु केषु च भावेषु चिंत्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥ ॥

हे जनार्दन विस्तरेण आत्मनः योगं विभूतिंच भूयः कथय-म्हणजे हे जनार्दना कृष्णा - तूं आपला सर्वैश्वर्य सर्वज्ञत्व सर्वशक्तित्वरूप किंवा विश्वरूपत्वरूप योगाप्रत पुनः विस्तरेंकरून सांग। सर्व जनानीं स्वर्गादिक सुख किंवा मोक्षसुख प्राप्त होण्यासाठीं यांचा [illegible] करण्यास तूं पात्र आहेस असा जनार्दन शब्दाचा अर्थ आहे. यावरून मार्दी [illegible] यांचा तूं रजक युक्तच आहे असें सूचविलें। हि अमृतं शृण्वतः मे। तृप्तिर्नास्ति - म्हणजे एकवार जरी तूं विभूति संक्षेपानें सांगितल्यास तथापि तुझ्या वाक्यरूप अमृतांचें श्रवण करणारा जो मी या मला तृप्ति होतच नाहीं। यास्तव पुनः विस्तरें करून सांग। [illegible] श्रीकृष्ण याविषयीं उत्तर सांगतात। हंत-म्हणजे आतां किंवा तूं जें पुस लेंस तें मी सांगेन असें आश्वासन देऊन-हे कुरुश्रेष्ठ ते दिव्याः आत्मविभूतयः प्राधान्यतः कथयिष्यामि - म्हणजे हे अर्जुना पुराणांतरांत ही जाश्रेष्ठत्वें करून प्रसिद्ध आहेत अशा मी आपल्या विभूति तुला कथन करीन। यास्तव व्याकुल होऊं नको। ज्या योगा

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिंच जनार्दन ॥ भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मे ऽमृतं ॥ १८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हंत ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ॥ प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यंतो विस्तरस्य मे ॥ १९ ॥ अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ॥ अहमादिश्च मध्यंच भूतानामंत एवच ॥ २० ॥

स उपयोगी आहेत त्यामुख्य मुख्यमात्र सांगेन। कारण हे कुरुश्रेष्ठा अर्जुना - मे विस्तरस्य अंतो नास्ति - म्हणजे माझ्या विभूति अनंत आहेत त्यांची इयत्ता नाहीं। हे [illegible] लक्षण [illegible] योग हा संक्षेपानें सांगेन असें सूचविलें। नाहीं तर विभूति आणि योग सांग असें अर्जुन बोलला त्याचें उत्तर भगवंतानीं विभूति मात्र सांगेन असें दिलें यावरून भगवंतास अवधान नाहीं असें होईल ॥ १९ ॥ प्रथमतः संक्षेपानें योग सांगतात। हे गुडाकेश - म्हणजे अर्जुना - आत्मा सर्वव्यापक किंवा सच्चिदानंदरूप आहे अतएव सर्वभूतांचा आशय म्हणजे ऐक्यभाव होण्याचें स्थान आहे। जसा तरंगादिक जलाशय उदकाचें ऐक्य होण्याचें स्थान त्याप्रमाणें। अथवा स्थिर अथवा सर्व भूतांचें हृदयाचे ठायीं अंतर्यामीचे रूपानें आणि कर्ते भोक्तृ स्वरूपानें स्थित असा जो मी वासुदेव त्याचें च तूं ध्यान कर। गुडाकेश या पदाचा निद्राजय करणारा असा अर्थ आहे यावरून अर्जुनास ध्यान करण्याची योग्यता सुचविली। आतां ध्येयवस्तूचें कोणते गुणानी

ध्यानकरावें तें सांगतात। अहंभूतानां आदिः– म्हणजे मी सर्वभूतांचा उत्पत्ति आहे। मध्यंच–म्हणजे स्थिति मी आहे। आणि अंतश्
च–म्हणजे संव्हारही मीच आहें। या उत्पत्ति स्थिति लयाच्या स्वरूपानें किंवा त्याचे कारण स्वरूपानें माझें ध्यान करावें असें तात्प
र्य नव्हे. येथें सर्वभूताशय स्थित आत्मा सर्वजगाचे उत्पत्तीस स्थितीस प्रलयास कारण मीच आहें असें जें श्रीकृष्णानीं सांगितलें आ
णि याप्रमाणें पूर्वींही बहुत वेळ–मीहें सर्वजग व्यापिलें आहे–मायेचे योगानें हें सर्वजग मीच उत्पन्न करतों–याचा लय मीच कर
तों। एकत्वें करून पृथक्त्वें करून विश्वतोमुख माझीच उपासना करतात–या जगाचा पिता माता मीच आहें–सर्वयज्ञाचा प्रभु भो
क्ता मीच आहें–तूं मत्परायण मन्मना हो–माझेंच भजन कर–तूं मजप्रत च एशील–असें सांगितलें आहे आणि पुढें ही असेंच सां
गतील तें अर्जुनाची रथस्थित जी मूर्ति तदुपाधिक स्वरूपाकडे लक्ष्य देऊन सांगितलें। नाहींतर वामदेवाप्रमाणें शास्त्रदृष्ट्या इंद्र
चा–मला च तूं अमृत अभय असें जाण असा प्रतर्दनास उपदेश आहे असें व्यासानीं ब्रम्हसूत्रांत सांगितलें आहे। त्यान्यायानें कृष्णा
नीं शास्त्रदृष्टीनें सच्चिदानंदाद्वय सर्वांतर्यामी सर्वव्यापक सर्वांचा आत्मा मायेचे योगानें कल्पिलेले जगाचे सृष्टि स्थिति प्रलयास का
रण भूत आणि परमार्थतः अद्वितीय निरुपाधिक पूर्वोक्त स्वरूप ब्रम्हच मी–म्हणजे माझें वास्तविक स्वरूप आहे असें लक्ष्य देऊन त्या
वर अहंशब्दाचा लाक्षणिक प्रयोग केला। या न्यायाचें उदाहरण संक्षेपानें लिहितों। कौषीतकी ब्राम्हणोपनिषदांत दिवोदासाचा पुत्र
प्रतर्दन नामक राजा त्यानें इंद्रलोकीं जाऊन युद्धांत आपलें पौरुष इंद्रास दाखविलें। त्यावर इंद्र प्रसन्न होऊन वर माग असें बोल–
ल्यावर जें मनुष्यांस फार हितकारक आहे असें जें तुला संमत असेल तें तूंच विचार करून मला सांग असें तो प्रतर्दन बोलल्यावर
मी प्राण प्रज्ञान स्वरूप आहें आणि अमृत म्हणजे मरणरहित आणि सर्व प्राणिमात्राचे जीवनास साधनभूत आहें असें मला जा
ण असा प्रथम उपदेश करून शेवटीं तो प्राणरूप मी प्रज्ञान स्वरूप अजर–आणि अमृत आनंद स्वरूप आहें असें सांगितलें आणि
मध्येंही जो मला जाणतो त्याचीं भ्रूणहत्यादि सर्व पापें नष्ट होतात असें सांगितलें इत्यादिक आख्यायिका सांगितली आहे तें वाक्य
विचारांत घेऊन या वाक्यांत इंद्ररूप जो प्राण ज्ञेयत्वें करून म्हणजे अत्यंत हितकारक मोक्ष ज्यास पाहिजे त्याणें तो जाणावा म्हणू

न सांगितला तो परब्रम्हच आहे इंद्रादि देवतारूप जीव किंवा प्रसिद्ध प्राणवायु नव्हे। कारण प्रतर्दनानें सर्वांस जो अतिहित मोक्ष त्याचें साधन सांग असा प्रश्न केल्यावरून प्राण रूप मी अमृत प्रज्ञान आनंद स्वरूप मी आहें मलाच तूं जाण असें मोक्ष साधन ज्ञान सांगितलें। ब्रम्हज्ञानावांचून तर मोक्षास दुसरा मार्ग नाहीं असें श्रुतीनें सांगितलें आहे आणि इंद्रानें मलाच जाण असें सांगून जाणणाराचे भ्रूणहत्यादि सकल पापाचा क्षय सांगितला तें ब्रम्हज्ञानाचेंच फळ श्रुतिस्मृतींत सांगितलें आहे आणि अमृतत्व आणि आनंद प्रज्ञान रूपत्व जें सांगितलें तें प्राणास किंवा इंद्र देहोपाधिक देवतारूप जीवास संभवत नाहीं असा सिद्धांत करून जर असें आहे तर इंद्रानें मलाच तूं जाण असा शब्द प्रयोग केला त्याची उपपत्ति कशी अशी शंका घेऊन तो उपदेश शास्त्र दृष्टीनें वामदेवाप्रमाणें आहे म्हणजे वामदेव नामक कोणी ऋषी ब्रम्हात्मत्व साक्षात्कार युक्त होऊन गर्भांत शयन करित असतांच शास्त्र दृष्टीनें ब्रम्ह स्वरूपानें आपणास सर्वात्मत्व मानून मी मनु झालों मी सूर्य झालों असें बोलला असें वेदांत सांगितलें आहे तें मी-या शब्दाचा लाक्षणिक जो ब्रम्हरूप अर्थ त्यावर लक्ष्य ठेऊन बोलला। त्याप्रमाणें इंद्रही शास्त्र दृष्टीनें आपण ब्रम्हच आहें असें जाणून मलाच अमृत अजर आनंद प्रज्ञान असें जाण असें-मी-या शब्दाचा लाक्षणिक जो ब्रम्हरूप अर्थ त्यावर लक्ष्य ठेऊन बोलला असें व्यासांनीं पूर्वी सांगितलें सूत्रानें सांगितलें त्याप्रमाणें श्रीकृष्ण भगवानाचें ही अहं शब्दाचा लाक्षणिक जो ब्रम्हरूप अर्थ त्यावर लक्ष्य ठेऊन पूर्वोक्त सर्व उपदेश रूप बोलणें आहे या करितां त्या बोलण्याचा अहं शब्दाच्या मुख्यार्थावर संभव नसला तरीं दोष नाहीं। अहं या शब्दाचे एक मुख्य आणि दोन अमुख्य म्हणजे लाक्षणिक असे तीन अर्थ आहेत। असंग-निर्विकार-कर्तृत्व भोक्तृत्वादि रहित जो आत्मा आणि देह मन इंद्रियां यांचा समुदाय यांचा भेदग्रह न सल्यामुळें परस्पर ऐक्य भ्रमानें एकता प्रत पावलेला जो आत्मा आणि देहेंद्रियादिकांचा समुदाय त्यावर सर्व अविवेकी मूढलोक मी कर्ता-मी भोक्ता-मी काणा-मी बधिर-अंध-मी जातों-एतों इत्यादिक अहं म्हणजे मी या शब्दाचा प्रयोग करतात यामुळें तो समुदाय त्या शब्दाचा मुख्यार्थ आहे। आत्मा आणि देहेंद्रियादिक हे परस्पर भिन्न आहेत असें जाणणारे विवेकी ज्ञानी लौकिक शास्त्रीय व्यवहारांत प्रत्येकावरच प्रयोग करतात म्हणजे आत्मा सोडून केवळ देहेंद्रिय मन बुद्धि आदिकावरच मी कर्ता भोक्ता मी

हतों ऐकतों इत्यादिक लौकिक व्यवहारांत लाक्षणिक प्रयोग करतात आणि मी असंग आहें सच्चिदानंद ब्रम्हच आहें असा शास्त्रीयव्यव
हारांत आत्मा सोडून केवल देहेंद्रिय मनबुद्धि आदिकांवर लाक्षणिक प्रयोग करतात। यावरून शास्त्रीय व्यवहारांत केवल आत्मा आणि लौ
किक व्यवहारांत केवल देहेंद्रिय मन आदिक अहं म्हणजे मी या शब्दाचे अमुख्य म्हणजे लाक्षणिक अर्थ आहेत असें जाणावें ॥ २०॥
पूर्वोक्त जगदुत्पत्ति स्थिति लय कारण रूपानें सर्वभूताशय सर्वव्यापक सच्चिदानंद स्वरूप परमेश्वराचें ध्यान करण्यास जे अशक्त आ
हेत त्यांणीं बाह्यजा परमेश्वराच्या विभूति त्याचीं ध्यानें करावीं यासाठीं विभूति सांगतात॥ आदित्यानां अहं विष्णुः -म्हणजे द्वादशादि-
त्यांमध्यें विष्णुनामक आदित्य मी अथवा वामनावतार ज्यास उपेंद्र म्हणतात तो मी म्हणजे माझी विभूति। याप्रमाणें पुढेंही अध्याय
समाप्ती पर्यंत मी म्हणजे माझी विभूति असा अर्थ जाणावा इथें अवताररूप जें वामनस्वरूप आपले विभूतीमध्यें सांगितलें-

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान॥ मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी॥ २१॥
वेदानां सामवेदोस्मि देवानामस्मि वासवः॥ इंद्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना॥ २२॥

आणि पुढेंही रामदासक देवादिक स्वरूपें विभूतीमध्यें सांगतील तें ज्या अवतारांत विशेष प्रभाव प्रगट केला तो विभूतिरूप आहे।
त्या रूपानें उपासन करावें असा तात्पर्यानें आहे सर्वें जाणावें। ज्योतिषां अंशुमान रविः अहं-म्हणजे प्रकाशक ज्यांच्या तेजांमध्यें आपले कि
रणाची सर्व विश्वांत व्याप्ति आहे असा सूर्य मी अथवा तापकरणाऱ्या अग्न्यादिकांमध्यें मध्यान्ह कालीं ग्रीष्मकालीं अत्यंत तापदे
णारा सूर्य मी। मरुतां मरीचि अस्मि -म्हणजे एकुणपन्नास मरुद्गणांमध्यें मरीची या नांवाचा मरुद्गण मी। नक्षत्राणां शशी अहं
म्हणजे नक्षत्रांमध्यें त्यांचा अधिपति चंद्र मी। वेदानाम् सामवेदः अहं-म्हणजे चार वेदांमध्यें गानमाधुर्यें करून फार रमणीय जो
सामवेद तो मी। देवानां वासवः अस्मि-म्हणजे एकादश रुद्र द्वादश आदित्य अष्टौ वसु आणि अश्विनी कुमार देवांचे वेघ-असा
३३ त्रयस्त्रिंशत् देवांमध्यें सर्व देवांचा अधिपति इंद्र मी। इंद्रियाणां मनः अस्मि-म्हणजे इंद्रियांमध्यें सर्व ज्ञानेंद्रिय कर्मेंद्रियांचें प्रेरक
जें त्यांचें नायक मन तें मी। सर्वभूतानां चेतना अस्मि म्हणजे सर्व भूत संबंधि परिणामांमध्यें चैतन्याचा अभिव्यक्त करणारी जी अंतःकर
णवृत्ति ती मी॥ २२॥ ॥

रुद्राणां शंकरः अस्मि-म्हणजे एकादश रुद्रांमध्यें शंकर मी। यक्षरक्षसां वित्तेशः अस्मि-म्हणजे यक्ष आणि राक्षस यांमध्यें त्यांचा अधिपति वित्तेश-म्हणजे सर्व नव निधींचा अध्यक्ष कुबेर तो मी। वसूनां पावकः-म्हणजे अष्टौ वसूंमध्यें पावक नामा वसू मी। शिखरिणां मेरुः अहं-म्हणजे ज्यांस शिखरें आहेत असे जे उंच पर्वत त्यांमध्यें मेरु मी। अथवा शिखरें म्हणजे रत्नें ज्याचे ठाईं आहेत अशा पर्वतांमध्यें मेरु मी॥२३॥ सर्व राजपुरोहितांमध्यें आणि सर्व राजांमध्यें श्रेष्ठ जो देवराज इंद्र त्याचा उपाध्याय बृहस्पति मी। सेनापतींमध्यें देवांचा सेनापति जो स्वामि कार्तिक तो मी। सर्व सरोवरां मध्यें समुद्र मी॥२४॥ भृगुआदिक जे पूर्वी सांगितले ते सात ब्रह्मर्षि त्यांमध्यें अतितेजस्वी भृगु मी। अनेक वर्ण समुदायरूप जीं पदें त्यांमध्यें एकाक्षर म्हणजे ॐकार मी। यज्ञांमध्यें हिंसारहित परम पवित्र जपरूप य

रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसां॥ वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहं॥२३॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिं॥ सेनानीनामहं स्कंदः सरसामस्मि सागरः॥२४॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरं॥ यज्ञानां जपयज्ञोस्मि स्थावराणां हिमालयः॥२५॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः॥ गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः॥२६॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवं॥ ऐरावतं गजेंद्राणां नराणां च नराधिपं॥२७॥ ॥

ज्ञ मी। स्थितिमंत म्हणजे निश्चल जे पदार्थ त्यांमध्यें हिमालय मी। पर्वतांत मेरु पूर्वी सांगितला एथें स्थितिमंतां मध्यें हिमालय सांगितला असा अर्थाचा भेद आहे॥२५॥ सर्व वृक्ष म्हणजे वनस्पती त्यांमध्यें आणि दुसरे वृक्षांमध्यें अश्वत्थ वृक्ष मी। देव असून जे मंत्रदृष्टे झाल्यामुळें ऋषि ते देवर्षि त्यांमध्यें नारद मी। देवांचे गायक जे गंधर्व त्यांमध्यें चित्ररथ नामक गंधर्व मी। प्रयत्न केल्याशिवाय जन्म होतांच धर्म ज्ञान वैराग्य रूप ऐश्वर्य प्राप्त होऊन जे कृतार्थ झाले असे जे जन्मतः सिद्ध त्यांमध्यें कपिल महामुनि मी॥२६॥ अश्वजातीमध्यें अमृत प्राप्ती साठीं समुद्रमंथन देवानीं केलें ते वेळेस उत्पन्न झाले ला जो उच्चैःश्रवा यानांवाचा अश्व तो मी। गजजातींतील उत्तम जातींत समुद्रमंथन समयीं उत्पन्न झालेला जो ऐरावत नांवाचा गज तो मी। नरांमध्यें मनुष्यांचा अधिपति राजा मी असें जाण॥२७॥

शस्त्रास्त्ररूप जीं आयुधें त्यांमध्यें दधीची नामक ऋषीचे अस्थीपासून उत्पन्न झालेलें वज्रायुध मी। दोहन करण्यास योग्य ज्या धेनु त्यांमध्यें समुद्रमथन काळीं उत्पन्न झालेली इच्छितविषय देणारी कामधेनू मी। प्रजोत्पत्तीसजीं कारणें त्यांमध्यें धर्मशास्त्रानुसारी विवाहित स्त्री विषयींचा जो काम तो मी। वृथा मैथुनरूप काम मी नव्हे। सर्प जातीमध्यें त्यांचा राजा वासुकी मी॥ २८॥ नागजातीमध्यें त्यांचा राजा अनंत म्हणजे शेष मी। यादस म्हणजे जलचरामध्यें त्यांचा राजा वरुण मी। पितरांमध्यें त्यांचा राजा अर्यमा नामक पितर मी। संयमतां-म्हणजे धर्माचें किंवा अधर्माचें फळ देऊन अनुग्रह करणाऱ्यांमध्यें यम धर्मराजा मी॥ २९॥ दितीचे वंशांतील जे दैत्य त्यां

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक्॥ प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः॥ २८॥
अनंतश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहं॥ पितृणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहं॥ २९॥
प्रल्हादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहं॥ मृगाणां च मृगेंद्रोहं वैनतेयश्च पक्षिणां॥ ३०॥
पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहं॥ झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जान्हवी॥ ३१॥

मध्यें सात्विक स्वभावामुळें सर्वांस आनंद देणारा प्रल्हाद मी। गणना करणाऱ्यांमध्यें काळ मी। मृग-म्हणजे पशु त्यांमध्यें मृगांचा राजा सिंह मी। पक्ष्यांमध्यें विनतेचा पुत्र गरुड मी॥ ३०॥ पवतां-म्हणजे पावन करणाऱ्यांमध्यें किंवा वेगवंतांमध्यें पवन म्हणजे वायु मी। शस्त्रभृतां-म्हणजे शस्त्र धारण करणारे युद्धकुशळ जे त्यांमध्यें रामः म्हणजे दुष्ट क्षत्रियांचा नाश करणारा परशुराम किंवा सर्व राक्षसकुळांचा संहार करणारा दाशरथी राम मी। झषाणां-म्हणजे मत्स्यजातीमध्यें-मकरः म्हणजे मकरजातीचा मत्स्य मी। स्रोतसां-म्हणजे वेगें करून जलप्रवाहानें गमन करणाऱ्या नद्यांमध्यें जन्हु ऋषीची कन्या आणि सर्व नद्यांत श्रेष्ठ जी गंगा ती मी॥ ३१॥

हे अर्जुना-सर्गाणां-म्हणजे अचेतन सृष्टींचा-आदि-अंत-मध्य-म्हणजे उत्पत्ति-नाश-स्थिति मी आहें। पूर्वी भूतांचा-म्हणजे जीवावि
ष्ट चेतनत्वें करून जीं प्रसिद्ध भूतें त्यांचा आदि अंत मध्य मी असें सांगितलें। एथें सर्गांचे-म्हणजे अचेतन सृष्टीचे आदि मध्य अंत
मी असें सांगितलें यास्तव पौनरुक्त्य नाहीं। अथवा पूर्वी पंचमहाभूतांचे आदि अंत मध्य मी असें सांगितलें। एथें भौतिक म्हणजे म-
हाभूतांपासून झालेलीं सूक्ष्म स्थूल कार्यें ज्यास भौतिक म्हणतात त्यांचा आदि अंत मध्य मीं असें सांगितलें। विद्यानां-म्हणजे चतुर्द्द-
श्वि संख्याक किंवा चतुर्दश संख्याक ज्या विद्या त्यांमध्यें मोक्ष कारणभूत ब्रम्हात्मविद्या मी। भूतानामस्मि चेतना-एथें भूतशब्दानें
लक्षणें करून तत्संबंधी परिणाम जसे घेतले त्याप्रमाणें-प्रवदतां-या शब्दानें लक्षणें करून बोलणाऱ्यांचे संबंधी जे वाद म्हणजे वाद-जल्प
वितंडा रूप बोलणीं त्यांमध्यें वाद रूप बोलणें मी। ज्यास रागद्वेष नाहींत असे जे गुरु आणि शिष्य किंवा सब्रम्हचारी म्हणजे एके गुरूपाशीं
अध्ययन केलेले गुरुबंधु त्यांचे परस्परांचा जय पराजय व्हावा अशी इच्छा ज्यांत नसून तत्वबोध व्हावा या इच्छेनें एकानें एक पक्ष बो

सर्गाणामादिरंतश्च मध्यं चैवाहमर्जुन॥ अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहं॥ ३२॥

लावा आणि त्याविषयीं प्रमाण दाखवावें तर्क दाखवावा एकानें त्याचें प्रमाण किंवा तर्क दाखवून खंडन करावें असें जें तत्वनिर्णय होईतोंपर्यं
त पूर्वपक्ष सिद्धांत कथनरूप किंवा प्रश्नोत्तररूप बोलणें त्यास वाद म्हणतात। वादिप्रतिवादीनें आपला पक्ष सिद्ध होऊन आपला जय
व्हावा आणि दुसऱ्याचे पक्षाचें निराकरण होऊन त्याचा पराजय व्हावा या हेतूनें एकाने आपला पक्ष बोलावा त्याविषयीं तर्क आणि
प्रमाण दाखवावें दुसऱ्यानें त्याचें प्रमाण किंवा तर्क आपल्या पक्षाविषयीं दाखवऊन त्याचें खंडन करावें आणि आपला पक्ष प्रमाण तर्कें
दाखवऊन सिद्ध करावा असें जें जयपराजयपर्यंत बोलणें त्यास जल्प म्हणतात। ज्या बोलण्यांत जल्पाप्रमाणेंच सर्व आहे परंतु आपले
पक्षाचें प्रमाण दाखवून किंवा तर्क दाखवऊन व्यवस्थापन न करतां दुसऱ्याचे पक्षाचें मात्र प्रमाणादिक तर्कादिक दाखवऊन निराकर-
ण करतात त्या बोलण्यास वितंडा म्हणतात। वितंडांत एक आपल्या पक्षाचें स्थापनमात्र करतो दुसऱ्याचे पक्षाचें निराकरण करीत
नाहीं। दुसरा दुसऱ्याचे पक्षाचें खंडनमात्र करतो आपल्या पक्षाचें स्थापन करीत नाहीं। जल्पांत दोघेही आपआपले पक्षांचें स्था

पन करून दुसऱ्याचे पक्षाचें खंडन ही करतात असा विशेष आहे॥ यातीन बोलण्यांतील जल्प आणि वितंडा यांत वादि प्रतिवादींची बोलण्याची शक्ति किती आहे या विषयीं मध्यस्थादिकांस परीक्षा होते इतकेंच फल आहे। वादकथेंत तर तत्व निर्णय होणें हें फल आहे। म्हणून वादकथाच श्रेष्ठ आहे यास्तव ती ईश्वर विभूति आहे॥ ३२॥ अक्षरां मध्यें अ हें अक्षर मी आहे। स्वर आणि व्यंजनें या भेदानें अक्षरें म्हणजे वर्ण दोन प्रकारचे आहेत। स्वर म्हणजे अ आ इ ई इत्यादिक १६ आणि व्यंजनें म्हणजे क ख इत्यादिक ३६ यामध्ये -अ- हा वर्ण किंवा अक्षर सर्व वाणींत म्हणजे शब्दांत दुसरे वर्णांपेक्षां व्यापक आहे आणि अकार हा सर्व वाणीचें स्वरूप आहे तीच स्पर्श आणि ऊष्म यांहीं करून व्यक्त झाली म्हणजे नानारूप होते असें श्रुतींत सांगितलें आहे यावरून अकार परमेश्वराची विभूति असें सांगीतलें। सामासिकस्य- म्हणजे समासाचे समुदायामध्यें दोन्ही पदाचे अर्थ ज्यांत प्रधान आहेत असा द्वंद्व समास मी- कुंभाच्या जो समीप देश तो उपकुंभ। पिप्पलीचें जें अर्ध ती अर्धपिप्पली। अशा उपकुंभ- अर्धपिपली- या अव्ययीभाव समासांत उप आणि

अक्षराणामकारोस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च॥ अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः॥ ३३॥

अर्ध हीं जीं उत्तर पदें त्यांचे जे समीप देश आणि अर्ध हे अर्थ ते प्रधान आहेत। राजाचा जो सेवक तो राजसेवक अशा तत्पुरुष समासांत उत्तर पदाचा अर्थ जो सेवक तो प्रधान आहे। चित्रविचित्र आहेत गाई ज्याच्या अशा चित्रगु या बहुव्रीहि समासांत चित्र पद आणि गो पद यांच्या अर्थाहून अन्य जो चित्र गाईचा स्वामी असा अर्थ तो प्रधान आहे। नील घट या कर्मधारय समासांत ही उत्तरपदाचा अर्थ जो घट तो प्रधान आहे। राम आणि कृष्ण या द्वंद्व समासांत राम आणि कृष्ण या पदाचे अर्थ जे रामकृष्ण हे दोन्ही प्रधान आहेत यामुळें सर्व समासांमध्यें द्वंद्व समास श्रेष्ठ आहे यास्तव तो परमेश्वराची विभूति आहे। अथवा समं म्हणजे विद्वानांचें मंत्र म्हणजे मसलत करण्यास किंवा गुरुशिष्याचें पूर्वोक्त वाद रूप बोलण्यासाठीं एकत्र असणें किंवा बसणें त्यास समास असें म्हणावें तेथें विदित म्हणजे निश्चित केलेले जे अर्थ त्यांच्या समुदाया मध्यें द्वंद्व म्हणजे रहस्य म्हणजे फार गुप्त ठेवण्याजोगा अर्थ तो मी आहें। द्वंद्व रहस्ये- या सूत्रांत द्वंद्व शब्दाचा रहस्य असा अर्थ वैय्याकरणांस संमत आहे। अक्षयः म्हणजे नाश रहित असा जो प्रवाहरूपी

कालतो मी। काल:कलयतामस्मि -येथें जो काल सांगितला तो आयुष्याची गणना करणें तद्रूप जो शतवर्षादिक काल —— तो क्षय म्हणजे नाश पावणारा आहे आणि येथें सांगितला तो प्रवाहरूपी परमेश्वरस्वरूप अक्षय काल आहे यास्तव पुनरुक्ति नाहीं। कर्मफल देणाऱ्यांमध्ये विश्वतो मुख म्हणजे सर्वकर्मफल दाता परमेश्वर मी॥ ३३॥ संहारकरणाऱ्यांमध्यें सर्वांचा संहार करणारा मृत्यु मी। भविष्यतां- म्हणजे पुढें होणारे जे कल्प त्यांचा उद्भव म्हणजे जो उत्कर्ष तो मी। नारीणां- म्हणजे स्त्रियांमध्यें। कीर्ति १ श्री २ वाक् ३ स्मृति ४ मेधा ५ धृति ६ आणि क्षमा ७ या सात धर्मपत्नी मी आहे त्यांचा स्वल्पही आश्रय पुरुषांस झाला तरी ते लोकांत श्लाघ्यते पावून कृतार्थ होतात। धार्मिकत्व भावामुळें नानादेशांतरीं ख्याति होते तीस कीर्ति म्हणावें। धर्म अर्थ कामांची जी समृद्धि किंवा शरीराची उत्तमकांति-

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यतां ॥ कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधाधृतिः क्षमा॥३४॥

तीस श्री म्हणावें। सर्वार्थांचा प्रकाशकरणारी सरस्वती किंवा संस्कृतवाणी तीस वाक् म्हणावें। पदार्थांचा अनुभव झाल्यास फार काळ झाला असला तरी किंवा एकवार एकला किंवा पाहिला असला तरी त्याचें स्मरण होण्याची जी शक्ति तीस स्मृति म्हणावें। अनेक ग्रंथार्थांची जी धारणाशक्ति ती मेधा। मरणादिक भयीं देहेंद्रियें भूमीवर पडावया जोगीं क्षीण झालीं तरी त्यांचें स्तंभन करून उचलून धरण्याची शक्ति म्हणजे उच्छृंखल प्रवृत्ति होण्याजोगें कारण प्राप्त झालें तरी देहेंद्रियांचें चांचल्य न होऊं देण्याची शक्ति ती धृति। कोणी ताडन करण्यास आला किंवा ताडन केलें तरी मनास विकार न होणें ती क्षमा॥ ३४॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु॥ ॥ श्रीगोविंदार्पणमस्तु॥ ॥ श्रीवासुदेवार्पणमस्तु॥ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु॥ ॥

वेदांमध्यें सामवेद मी म्हणून सांगितलें त्यांतही विशेष सांगतात। साम्नां बृहत् साम म्हणजे ऋचांचे अक्षरांवर जीं गानें करतात त्यांस सामें म्हणतात त्यांमध्यें ज्या ऋचेंत इंद्राची सर्वेश्वरत्वें करून स्तुति केली आहे त्या ऋचेचे अक्षरावर जें गान करतात त्यास बृहत्साम असें म्हणतात तें इंद्राची सर्वात्मत्वें करून स्तुति करणारें आहे यास्तव सर्व सामांमध्यें श्रेष्ठ आहे तें मी आहें। छंदसां गायत्री-म्हणजे ज्याचे अक्षरांचा आणि पादांचा नियम आहे अशा ऋचांमध्यें गायत्री रूप ऋचा मी आहें। गायत्रीचे उपदेश मात्रानें द्विजत्व प्राप्त होतें तें प्राप्त झाल्यावर वेदाध्ययनाधिकार प्राप्त होतो। पूर्वीं छंद चार अक्षरांचेच होते त्यांतील जगती छंद सोमवल्ली आणावयास गेला त्याचीं तीन अक्षरें नाहींशीं झालीं। त्रिष्टुप् छंद सोमवल्ली आणावयास गेला त्याचें एक अक्षर नाहींसें झालें। नंतर गायत्री

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छंदसामहं॥ मासानां मार्गशीर्षोहमृतूनां कुसुमाकरः॥ ३५॥

नें त्या अक्षरांसहित सोमवल्ली आणली यामुळें गायत्रीस आठ अक्षरें झालीं। ती गायत्री तीनपदांची आणि चतुर्विंशति अक्षरांची आहे। इत्यादिक गायत्रीची शतपथ ब्राम्हणांत स्तुति केली आहे म्हणून ती श्रेष्ठ परमेश्वर विभूति आहे। मासानां मार्गशीर्षः चैत्रादिक द्वादशमासांमध्यें नवीन शाली म्हणजे तांदूळ आणि शाकादिक पक्क होतात आणि फार शीत नाहीं आणि फार उष्ण नाहीं यामुळें सुखकारक असा मार्गशीर्ष मास मी। वसंत- ग्रीष्म- वर्षा - शरत्- हेमंत - आणि शिशिर या साहा ऋतूंमध्यें सर्व सुगंधी पुष्पें जांत उत्पन्न होतात आणि वसंतकाळीं ब्राम्हणाचें उपनयन करावें- ब्राम्हणानीं अग्निहोत्र वसंतकालीं सिद्ध करावें- प्रति वसंत ऋतूंत ज्योतिष्टोम करावा- असा सांगितलेले कर्मांविषयीं प्रशस्त म्हणून श्रुतीनीं सांगितलेला वसंत ऋतु मी॥ ३५॥ ॥

छलयतां द्यूतं अस्मि—म्हणजे दुसऱ्याची वंचना करणार जेत त्संबंधी जें सर्वस्वापहरण करणारें द्यूत म्हणजे फाशादिक निर्जीव पदार्थां-नीं खेळणें तें मी आहें। घोडे-बैल-एडके इत्यादिक सजीव पदार्थांनीं जें खेळणें त्यास समाह्वय म्हणतात। तेजस्विनां तेजः अहं-म्हणजे अति उग्र ज्यांचा प्रभाव आहे त्यांचे संबंधी जें तेज म्हणजे त्यांची सर्वांनीं आज्ञा मानावी असें सामर्थ्य तें मी। ज्याचा पराजय झाल्या-त्यापेक्षां पराजय करणाऱ्याचे ठायीं जो उत्कर्ष असतो तो जय मी आहें। व्यापार करणारे जे व्यवसायी त्यांचा कृषिवाणिज्यादिक अवश्य फल देणारा उद्यम मी। सत्ववतां सत्वं अहं-म्हणजे सात्विक पुरुषांचें जें धर्म ज्ञान वैराग्य ऐश्वर्य स्वरूप कार्य तें सर्व मी॥ ३६॥ वृष्णीनां वासुदेवः-म्हणजे यादवांमध्यें वसुदेवाचा पुत्र म्हणून प्रसिद्ध जो तुला उपदेश करणारा तुझ्या रथावर बसणारा तोमी. धर्मराजादिक जे पंडूचे पुत्र त्यांमध्यें धनंजय म्हणजे अर्जुन मी। मनन शील जे मुनी त्यांमध्यें भगवान् वेदव्यास मी। अतीत अनागत जाणणा-

घूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहं॥ जयोस्मि व्यवसायोस्मि सत्वं सत्ववतामहं॥ ३६॥

वृष्णीनां वासुदेवोस्मि पांडवानां धनंजयः॥ मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः॥ ३७॥

दंडो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषतां॥ मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहं॥ ३८॥

रे जे कवि त्यांमध्यें उशना कवि म्हणून जो विख्यात शुक्राचार्य तो मी॥ ३७॥ दमयतां दंडः अस्मि-म्हणजे अमार्गानें चालणाऱ्याची अमार्गापासून निवृत्ति होण्यासाठीं त्यांस जें दंड करणारे तत्संबंधी जी दंड करण्याची शक्ति ती मी आहें। जिगीषतां नीतिः अस्मि-म्हणजे शत्रूचा जय करण्यास जे इच्छितात तत्संबंधी जय अमुक कारणानें होईल असें जाणविणारी जी नीति ती मी आहें। गुह्यानां मौनं अस्मि-म्हणजे उघड करावयाचीं नव्हेत अशीं जीं गोप्यें त्यांची प्रसिद्धि न होण्यास साधन जें मौन म्हणजे वाणीनें उच्चार न करणें तें मी आहे। अथवा गुह्यांमध्यें आत्म्याचें श्रवण मनन पूर्वक निदिध्यासन मी आहें। ज्ञानवतां ज्ञानं अहं-म्हणजे-ज्ञानवंताचें जें श्रवण मनन निदिध्यासनाचे परिपाकापासून झालेलें अद्वितीय ब्रम्हात्म साक्षात्कार रूप सर्वाज्ञानाचें नाशक रणारें ज्ञान तें मी॥ ३८॥ ॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु॥ ॥ श्री नारायणार्पणमस्तु॥ ॥ श्रीवासुदेवार्पणमस्तु॥

सर्वभूतानां यत् बीजं तत् अहं-म्हणजे सर्वस्थावरजंगमात्मक भूतांचे उत्पत्तीस मूळकारण मायोपाधिक जें चैतन्य तें मी। हे अर्जुना मया विना यत्स्यात्-म्हणजे माझ्यावांचून जें राहील असें चराचर भूत। न अस्ति-म्हणजे नाहीं। सर्व माझ्यापासून उत्पन्न झालें माझें कार्य मद्रूपच आहे असें तात्पर्य ॥ ३९॥ आतां या विभूति सांगण्याच्या प्रकरणाचा उपसंहार म्हणजे समाप्ति करतात। हे परंतप-म्हणजे कामक्रोधादिक शत्रूंस ताप देणाऱ्या आणि त्यांचा जय करणाऱ्या अर्जुना। मम दिव्यानां विभूतीनां अंतः नास्ति-म्हणजे माझ्या दिव्य विभूति पुष्कळच आहेत अशी त्यांची इयत्ता नाहीं। एषतु उद्देशतः विभूतेर्विस्तरः मया प्रोक्तः-म्हणजे ह्या विभूतींचा विस्तार मुख्य मुख्य विभूतींचा एकदेशानें मी सांगितला आहे ॥ ४०॥ ज्या ईश्वराच्या विभूति सांगितल्या नाहींत त्यांचें सा

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ॥ न तदस्ति विना यत्स्यात् मया भूतं चराचरं ॥ ३९॥
नांतोस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ॥ एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४०॥ ॥
यद्यद्विभूतिमत् सत्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ॥ तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवं ॥ ४१॥ ॥

मान्य रूपानें ज्ञान व्हावें याविषयीं सांगतात। यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन-एणें करून सर्वात्मकमी आहें असें सामान्य रूपानें सांगितलें तथापि सर्वात्म्य ज्ञानाविषयीं जे समर्थ नाहींत त्यांस प्रकारांतरानें त्याचें ज्ञान व्हावें याविषयीं हें सांगतात ॥ यद्यत्सत्वं-म्हणजे जो जो प्राणी। विभूतिमत्-म्हणजे ऐश्वर्ययुक्त आहे आणि श्रीमत्-म्हणजे लक्ष्मीवान् आहे किंवा उत्तम शोभेनें किंवा कांतीनें युक्त आहे। आणि ऊर्जितं-म्हणजे बलादिकाचे अतिशयानें युक्त आहे। तत् तत्-म्हणजे तो तो प्राणी। मम तेजोंशसंभवं त्वं अवगच्छ-म्हणजे माझे शक्तीचे अंशानें उत्पन्न झाला आहे असें तूं जाण। लोकांमध्यें फार रमणीय जें असेल त्याचें भगवद्रूपानें ध्यान करावें असें तात्पर्य ॥ ४१॥

या प्रमाणें मंदांस एकदेशानें निरनिराळ्या विभूति सांगून उत्तमाधिकाऱ्यांस साकल्येंकरून सांगतात। हे अनघ - बहुना एतेन ज्ञानेन तवकिं-म्ह
णजे निष्पापा अर्जुना-या सांगितलेले बहुतविभूतींचे ज्ञानानें तुज काय व्हावयाचें आहे। तूं इतकेंच जाण कीं-अहं इदं कृत्स्नं जगत् एकांशे
न विष्टभ्य स्थितः अस्मि -म्हणजे हें सर्व जगमी आपले एका अंशानें व्यापून राहिलों आहें। यासाठीं परिच्छिन्न बुद्धि म्हणजे एकेकविभू
तीचे ठायीं ईश्वरबुद्धि टाकून सर्वत्र ईश्वरबुद्धिच कर असा भाव। या सर्व जगास मी एकांशाने व्यापून राहिलों असें सांगितल्यानें ज्या
स सहस्रावधि मस्तकें आहेत सहस्रावधि नेत्र आहेत हें उपलक्षण करून इतर ही श्रोत्रादिक इंद्रियें सहस्रावधि ज्यास आहेत-ज्या
स सहस्रावधि हस्तपादादिक अवयव आहेत-सहस्रावधि म्हणजे अगणित असा अर्थ जाणावा-तो विराट रूपी पुरुष म्हणजे प
रमेश्वर पृथिव्यादिक चतुर्दशभुवनात्मक ब्रम्हांडास व्यापून दाहा अंगुळें अवशिष्ट राहिला आहे। हीं उत्पन्न होणारीं जड दुःख म्ह

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन॥ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्॥
॥ ४२॥ इतिश्री मद्भगवद्गीता सूपनिषत्सु ब्रम्हविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसं
वादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः समाप्तः॥ १०॥. ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

रूप नश्वर सर्व भूतें त्याचा एक पाद म्हणजे चतुर्थांश आहे। येणें करून त्याचें अवशिष्ट ब्रम्हविष्णु महेश्वरात्मक त्रिपात अमृतस्व
रूप द्योतमानसच्चिदानंदात्मक परब्रम्ह स्वरूपाचे गर्ई आहे असें पुरुषसूक्तादिकांत सांगितलेलें परमेश्वराचें स्वरूप कथवि
लें। एथें ब्रम्हांडा बाहेर दाहा अंगुळें परमेश्वर स्वरूप आहे असें विवक्षित नाहीं। परमेश्वरापासून उत्पन्न झालेलीं जीं आकाशा
दिक पंचमहाभूतें तीं आकाशापेक्षां वायु दशांशान्यून आहे -वायूपेक्षां तेज दशांश न्यून आहे-तेजापेक्षां जल दशांश न्यून
आहे -जलापेक्षां पृथ्वी दशांश न्यून आहे अशीं आहेत असें पुराणांत सांगितलें आहे त्याप्रमाणें आकाशादिक पंचमहाभू
तें आणि त्यांचीं जीं सूक्ष्मस्थूल कार्यें तद्रूप ब्रम्हांड परमेश्वर स्वरूपापेक्षां दशांश म्हणजे निरवधिक न्यून आहे असें प
रमेश्वर स्वरूप फार मोठें आहे अशी बुद्धि होऊन त्याप्रमाणें त्याचें चिंतन केलें असतां अनंत फलप्राप्त होतें असें विवक्षित अ

हे - आणि सहस्त्रावधि मस्तकें इंद्रियें हस्तपादादिक अवयव ज्यास आहेत असा हजारो मस्तकांचा हजारो इंद्रियांचा हजारोह
स्तपादादिक अवयवांचा एकपरमेश्वराचा देह आहे असें विवक्षित नाहीं। तसाई श्वराचा एक देह असल्यावर या ब्रम्हांडांत त्याची
१५९ सर्वत्र व्याप्ति होऊन दुसरे जीवाचे देहादिक राहण्यास ब्रम्हांडांत अवकाशच राहणार नाहीं असें होईल। तर पुरुषसूक्तादिकां
त सांगितलेलें विराट स्वरूप देहाचा यथार्थ विचार केला म्हणजे चतुर्दश भुवनात्मक ब्रम्हांडांतील अनंत जीवाचीं जीं अनं
त मस्तकें इंद्रियें आणि हस्तपादादिक तीं व-समष्टि जीवशरीरोपाधिक समष्टि जीवांस-हे माझेच अंश मद्रूपच आहेत अ
सें जाणणारा जो विराट पुरुष त्याचीं आहेत। असें विवक्षित आहे। त्या मस्तकादिकांहीं करून च त्यास सहस्त्र मस्तकांचा - सह
स्त्रचक्षुरादिक इंद्रियांचा - सहस्त्रहस्तपादादिक अवयवांचा - असें म्हटलें आहे। असें हें ईश्वराचें विराट स्वरूप संक्षेपरीती
नें मनांत एण्यासाठीं या प्रसंग संगतीनें शास्त्रार्थ संक्षेपानें लिहितो॥ सच्चिदानंदाद्वय परब्रम्हाचे स्वरूपाचें आवरण करून रा
हिलेली आणि जीचे स्वरूपाचें सत्वें करून किंवा असत्वें करून निरूपण पूर्वी सांगितल्या प्रमाणें करवत नाहीं आणि अना-
दि निःस्वरूप त्रिगुणात्मक अशी जी मूलप्रकृति ती अव्यक्त असतां ही पंचमहाभूतें आणि त्यांचीं कार्यें एतद्रूप सृष्टि होते-
या वरून या सृष्टीस उपादान कारण कोणी आहे अशा अनुमानानें सिद्ध होते आणि श्रुतीचे प्रमाणावरून ही सिद्ध होते॥ ती
प्रकाशात्मक जो सत्वगुण त्याची शुद्धि म्हणजे रजोगुण आणि तमोगुण यांहीं करून मलिनता न होणे असा जो सत्व शुद्धि रूप उ
पाधि आणि सत्वगुणाची जी अशुद्धि म्हणजे रजोगुण आणि तमोगुण यांही करून मलिनता होणें असा जो सत्वाशुद्धि रूप उ-
पाधि यांहीं करून सत्व शुद्धि प्रधान ती माया आणि सत्वाशुद्धि प्रधान ती अविद्या म्हणजे अज्ञान अशा भेदानें दोन प्रकारची आ
हे। त्या दोन उपाधींतील मायेचे ठायीं जो प्रतिबिंबित झालेला सच्चिदानंद रूपात्मा त्यास सर्वज्ञत्वादि गुणयुक्त ईश्वर असें म्ह
णतात। तो ईश्वर आपला जो उपाधि माया तीस आपले स्वाधीन ठेवून राहतो। अविद्यारूप जो दुसरा उपाधीचा भेद त्याचे ठा १५९
यीं प्रतिबिंबित झालेला जो चिदात्मा त्यास जीव असें म्हणतात। तो जीव अविद्येचे स्वाधीन आहे म्हणून स्वतंत्र नाहीं आ

णि आपले उपाधिस्वरूपाचे सत्वगुणाचे अशुद्धतेचे न्यूनाधिकत्यामुळें देव मनुष्य तिर्यक् म्हणजे पशुपक्षी कीट या भेदानी अनेक विध आहे। आणि त्या प्रत्येक जीवास कारण शरीर आणि सूक्ष्म शरीर - ज्यास लिंग शरीर असें म्हणतात - आणि स्थूल शरीर अशीं तीन शरीरें सुषुप्ति - स्वप्न आणि जागृति या तीन अवस्थांचे ठायीं क्रमानें आहेत। अविद्या रूप जो जीवाचा उपाधि त्यास कारण शरीर म्हणतात। त्यावर अभिमान ठेवणारा जो सुषुप्तींतील जीव त्यास प्राज्ञ असें म्हणतात। तो प्राज्ञ जेव्हां स्वप्नावस्थेंत लिंग शरीरावर अभिमान ठेवितो तेव्हां त्यास तैजस असें म्हणतात। आणि जागृतींत जेव्हां स्थूल देहावर अभिमान ठेवितो तेव्हां त्यास विश्व असें म्हणतात। असे जे जीव त्यांस त्यांचे शुभाशुभ कर्मांचा सुखदुःख साक्षात्कार रूप जो भोग तो देण्यासाठीं - पूर्वी सांगितलेली जी त्रिगुणात्मक प्रकृति तिचे तमोगुण प्रधान अंशापासून जगाचा अधिष्ठाता आणि नियंता जो सर्वज्ञ मायोपाधिक म्हणजे माया प्रति बिंबित चिदात्मरूप परमेश्वर त्याचे इच्छेनें आकाश - वायू - तेज - जल - आणि पृथिवी अशीं पंचमहाभूतें उत्पन्न झालीं। त्या पंचमहाभूतांच्या प्रत्येक सत्वांशापासून क्रमेंकरून पंच ज्ञानेंद्रियें उत्पन्न झालीं। म्हणजे आकाशाचे सत्वांशापासून श्रोत्रेंद्रिय - वायूचे सत्वांशापासून त्वगिंद्रिय - तेजाचे सत्वांशापासून चक्षुरिंद्रिय - जलाचे सत्वांशापासून रसनेंद्रिय - पृथिवीचे सत्वांशापासून घ्राणेंद्रिय - अशीं उत्पन्न झालीं। आणि पंचमहाभूतांच्या सर्व पांच सत्वांशापासून मन आणि बुद्धि - या दोहोंस उपादान कारण अंतःकरण उत्पन्न झालें। तें मन आणि बुद्धि या दोन वृत्ति म्हणजे अवस्था यांचे भेदानें दोन प्रकारचें आहे। संशयात्मक जी अंतःकरणाची वृत्ति तीस मन म्हणावें। निश्चयात्मक जी अंतःकरणाची वृत्ति तीस बुद्धि असें म्हणावें - पंचमहाभूतांतील आकाशाच्या रजोगुणांशापासून वागिंद्रिय उत्पन्न झालें। वायूचे रजोगुणांशापासून पाणी म्हणजे हस्त हें इंद्रिय उत्पन्न झालें। तेजाच्या रजोगुणांशापासून पाद हें इंद्रिय उत्पन्न झालें। जलाचे रजोंशापासून पायू म्हणजे गुद हें इंद्रिय उत्पन्न झालें। पृथिवीचे रजोगुणांशापासून उपस्थ म्हणजे गुह्य शिश्न योनि हें इंद्रिय उत्पन्न झालें। पांचांच्याही पांच रजोगुणांशापासून प्राण उत्पन्न झाला। तो एकच असतां स्थानभेदानें त्यास प्राण - अपान - व्यान - उदान - समान - असे पांच भेद

प्राप्त झाले आहेत। स्थानभेद पूर्वी सांगितले आहेत। सांगितलेलीं पांच श्रोत्रादिक ज्ञानेंद्रियें तशींच वागादिक पांच कर्मेंद्रियें तसे
च पांच प्राण आणि बुद्धि आणि मन हे जे सप्त दश पदार्थ यांचे समुदायास सूक्ष्म शरीर किंवा लिंग शरीर म्हणावें। हें लिंग शरीर प्र
त्येक जीवास प्रत्येक शरीरीं भिन्न भिन्न आहे। त्या प्रत्येक लिंग शरीरास व्यष्टि असें म्हणतात आणि सर्व जीवांच्या सर्व शरीरांतील
लिंग शरीराचे समुदायास समष्टि असें म्हणतात। मलिन सत्व प्रधान अविद्योपाधिक जो प्राज्ञ म्हणजे जीव तो या व्यष्टि म्हण
जे प्रत्येक लिंग शरीरावर तादात्म्याभिमान जेव्हां ठेवितो तेव्हां त्यास तैजस असें म्हणतात। शुद्ध सत्व प्रधान मायोपाधिक परमे-
श्वर या लिंग शरीराचे समष्टीवर म्हणजे सर्व लिंग शरीरांचे समुदायावर किंवा व्यष्टि लिंग शरीरावर अभिमान ठेवणारे सर्व तै
जस जीव समुदायावर जेव्हां तादात्म्याभिमान ठेवितो तेव्हां त्यास हिरण्यगर्भ असें म्हणतात। व्यष्टि आणि समष्टि असा तेज
स आणि हिरण्यगर्भ यांचा जो भेद सांगितला त्याच कारणानें जीव अल्पज्ञ आणि हिरण्यगर्भ सर्वज्ञ असें जाणावें। याप्रमाणें हि
रण्यगर्भ पर्यंत सूक्ष्म सृष्टि उत्पन्न केल्यानंतर पुनः मायोपाधिक परमेश्वर जीवास त्यांचे शुभाशुभ फलांचा सुखदुःखसाक्षा
त्कार होण्यासाठीं अन्नपानादिक भोग्य विषय आणि सुखदुःख साक्षात्कार रूप भोग होण्याचें जें स्थान तें जरायुज - अंडज
- स्वेदज - उद्भिज - या भेदें करून च्यार प्रकारचे जातीचे स्थूल शरीराची सृष्टि करण्यासाठीं पंच महाभूतांतील एकेक भूत-
पूर्वीं पंच स्वरूप नव्हेतें तें पंचस्वरूप करतो। तो प्रकार असा एकैक भूताचे सोळा सोळा अंश कल्पावे आणि प्रत्येक भूतां
चे दोन भाग करावे। एक भाग म्हणजे आठ अंश निराळा करावा त्यांत दुसरे च्यार भूतांचें प्रत्येकांचे दोन दोन अंश असे आठ
अंश मिळवावे म्हणजे आकाशादि प्रत्येक भूत आपले आंठ अंश आणि दुसरे च्यार भूतांचे प्रत्येक दोन दोन अंश मिळून अ
ठ अंशां यांहीं करून युक्त झालें म्हणजे षोडशात्मक आणि पंच भूतात्मक सिद्ध होतें। याप्रमाणें पंचीकृत जीं पंच महाभू
तें त्यांपासून ब्रम्हांड उत्पन्न होतें। त्या ब्रम्हांडांत उपरिभाग म्हणजे वर राहणारे भूर्लोक - भुवर्लोक - स्वर्लोक - महर्लोक
- जनोलोक - तपोलोक - आणि सत्यलोक हे सात आणि भूमीचे अधोभागीं म्हणजे खालीं राहणारे अतल - वितल - सुत

ल-तलातल-रसातल-आणि पाताल हे सात अशीं चवदा भुवनें आणि त्या चवुदश भुवनांत राहणारे जे देव मनुष्यादि
प्राणी त्यांणीं भोग करण्यास योग्य जीं अन्नपानादिक आणि त्यांचा भोग करण्यास त्या त्या लोकीं योग्य जीं शरीरें तीं ही त्यापं
चीकृत भूत भूतांपासून च परमेश्वराचे संकल्पानें म्हणजे इच्छेनें उत्पन्न होतात। याप्रमाणें स्थूल ब्रम्हांडाची सृष्टि झाल्या
नंतर पूर्वी सांगितले प्रमाणें व्यष्टि म्हणजे प्रत्येक शरीरावर अभिमान ठेवणारे जे ते जस जीव त्यांस विश्व असें नाव प्राप्त
होतें आणि समष्टि म्हणजे ब्रम्हांडांतील सर्व स्थूल शरीरावर आपले आत्म्याचे तादात्म्याचा अभिमान ठेवणार जो हिर
ण्यगर्भ त्यास विराट् पुरुष असें नाव प्राप्त होतें। असें विराट् स्वरूपाचें ज्ञान चर्मचक्षु करून होणार नाहीं। शास्त्रीय ज्ञा
न रूप दृष्टीनेंच तें जाणण्यास योग्य आहे। म्हणून तुला दिव्य म्हणजे ज्ञान रूपच चक्षु देतों असें बोलून आपले स्वरूपाचे ज्ञा
नाचा उपदेश केला। असें या प्रकरणाचें तात्पर्य आहे। कथा भागपरत्वें लोक दृष्टीनें अर्थ स्पष्ट च आहे तो पुढें लिहूं॥ इति

अर्जुन उवाच॥ मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितं॥ यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोयं विगतो मम॥१॥ श्रीकृष्णा०॥

श्रीमद्भगवद्गीतायाः रघुनाथशास्त्रिकृत भाषाविवृतौ दशमोध्यायः समाप्तः॥१०॥ ८ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥

पूर्वाध्यायीं-एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः-एणें करून आपल्या विभूतींच्या आणि योगाच्या ज्ञानें करून निश्चल समाधिरूप योग
प्राप्त होतो असें भगवंतानीं सांगितल्यावरून-विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन। भूयः कथय-एणें करून तूं आपल्या विभूतींप्र
त आणि योगाप्रत पुनः कथन कर अशी अर्जुनानें प्रार्थना केल्यावर-अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः-एणें करून संक्षेपा
नें भगवंताच्या विभूति पूर्वी सर्वाधारत्व लक्षण योग सांगितला नंतर विभूति सांगून-विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जग
त्-एणें करून भगवंतांचें सकल विश्वात्मक रूप सांगून त्या योगाचें च स्मरण राहिलें। तें भगवंताचें विश्वरूप संकुन त्याचा साक्षात्कार-
आपणास व्हावा अशा मोठ्या उत्कंठेनें युक्त झालेला अर्जुन पूर्वीतें भगवंतानीं आपणास सांगितलें त्या सर्वांचें अभिनंदन करून बो
लतो। मदनुग्रहाय-म्हणजे मला झालेले जे शोक आणि मोह यांचें निराकरण व्हावें असें मनांत आणणें एतद्रूपजो अनुग्रह तदर्थ

म्हणजे त्याचें फल जें शोक मोह निवृत्ति होणें त्यासाठी। परमं गुह्यं अध्यात्मसंज्ञितं - म्हणजे ज्यापासून निरतिशय पुरुषार्थ प्राप्त व्हा वयाचा असें आणि यः कश्चित् सामान्य मनुष्यास जें बोलावयाजोगें नाहीं असें आणि आत्मानात्मविवेक ज्यापासून उत्पन्न होतो असें - अशोच्यानन्वशोचस्त्वं - इत्यादिक सप्तमअध्याय पर्यंत महावाक्यांतील त्वंपदाचा अर्थ ज्यांत मुख्यत्वेंकरून प्रतिपाद्य आहे असें। यत् त्वया वचः उक्तं - म्हणजे जें परम कारुणिक आणि सर्वज्ञ तूं वचन बोललास। तेन मम अयं मोहः गतः - म्हणजे त्या वाक्याने हे भीष्म द्रोणादिक माझे हातून मरण पावतील मी यांस मारीन इत्यादिक जो नानाविध मला मोह झाला होता तो आत्मा निष्क्रिय-नित्य-अकर्ता आहे असें जाणून सर्व निःशेष गेला॥१॥ आणि महावाक्यांतील तत्पदाचा अर्थच ज्यांत मुख्यत्वेंकरून प्रतिपाद्य-आहे अशा सप्तमाध्यायापासून दशमाध्यायापर्यंत - हे कमलपत्राक्ष भूतानां भवाप्ययौ त्वत्तः विस्तरशः मया श्रुतौ - म्हणजे क

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया॥ त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययं॥२॥

मलपत्राप्रमाणें दीर्घ आणि ज्याचे प्रांत भाग आरक्त आहेत अशा महापुरुषाचे लक्षणानें युक्त आणि परम सुंदर आहेत नेत्र ज्याचे अशा कमलपत्राक्षा कृष्णा - सर्व भूतांचे उत्पत्ति आणि प्रलय तुजपासूनच होणारे आहेत असें सविस्तर तुजपासून मी ऐकिलें। केवल तुजपासून होणारे भूतांचे उत्पत्ति प्रलयच ऐकिले असें नाहीं तर - अव्ययं माहात्म्यं अपि श्रुतं - म्हणजे विश्व सृष्ट्यादिक करीत असतांही तुला विकार नाहीं। जीवांपासून शुभाशुभ कर्मा करवीत असतांही तुला वैषम्य म्हणजे विषमभाव किंवा निर्दयत्वादिक तुला नाहीं। जीवांस बंधमोक्षादिक विचित्र फल देत असतांहीं तूं असंग आणि उदासीनाप्रमाणें आहेस आणि तूं सर्वात्मा असतांही निरुपाधिक आहेस असें नाश पावावयाचें नाहीं आणि निरंतर राहणारें तुझें माहात्म्यही ऐकिलें॥२॥ २ भ

हे परमेश्वर त्वं आत्मानं यथा आत्थ एतत् एवमेव-म्हणजे ज्ञानऐश्वर्यशक्तिबल वीर्य तेज या गुणानीं युक्ता कृष्णा-तूं आपणास जें
गदा धारत्वादिक जें पूर्वी सांगितलेंस तें तुझें निरतिशय ऐश्वर्य खरें आहे असें मी मानतों तुझे वचनावर माझा कोठेंही अविश्वास ना-
हीं तथापि। हे पुरुषोत्तम ते ऐश्वरं रूपं द्रष्टुं इच्छामि-म्हणजे क्षराक्षरातीता हे पुरुषोत्तमा कृष्णा-मायोपाधिक जो तूं ईश्वर तत्संबं-
धी जें सर्व विश्वात्मक मायामय रूप त्याप्रत पाहण्यास मी इच्छितों। सर्वभूत गुणानीं युक्त असें जें मला पाहतोस ही मायाच आहे हे
नारदा याप्रमाणें मला तूं जाणावयास योग्य नाहींस तर हें मायामय रूप मिथ्या आहे असें जाणून शुद्धसच्चिदानंद द्वितीय स्वरूप-
मी आहें असें जाणावयास तूं योग्य आहेस असें विश्वरूप धारण करून नारदास दाखविणाऱ्या भगवंताचें वाक्य विश्वात्मक भग
वंताचें रूप मायेनें कल्पिलेलें मायामय आहे याविषयीं प्रमाण आहे आणि एथेंच पुरुषोत्तम आणि ऐश्वर या दोन पदानीं सर्वभू
तास क्षर अशी संज्ञा आहे त्याहून अतीत जो पुरुष तो उत्तम पुरुष परमात्मा असें पंधरावे अध्यायांत सांगितलें आहे यावरून वि

एवमेतद्यथात्थत्व मात्मानं परमेश्वर ॥ द्रष्टुमिच्छामिते रूप मैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३॥
मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ॥ योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययं ॥ ४॥

श्वातीत असतांही ज्यास मायेनें विश्वरूप असें भासविलें आहे असा अर्थ सूचविला आहे। यावरून विश्वरूप मायामयच आहे
तें ध्येय मात्र आहे। ज्ञेय रूप तर निरुपाधिक माया आणि मायेचें कार्यांचा ज्यास कालत्रयींही स्पर्श नाहीं असें अखंड सच्चिदा
नंदात्मक अद्वितीय रूप आहे असें जाणावें ॥ ३॥ मी पाहण्यास इच्छितों इतक्यावरूनच तें रूप मला दाखवूं नये। हे प्रभो योगेश्व
र सृष्टिस्थिति संहार आणि तदुपयोगी आज्ञा करणाऱ्या सर्वांच्या ईश्वरा आणि योग्यांच्या ईश्वरा कृष्णा-तत् मया द्रष्टुं शक्यं यदि
मन्यसे-म्हणजे या अर्जुनानें तें तुझें विश्वात्मक रूप पाहण्यास शक्य आहे असें जर तूं मानशील। ततः अव्ययं आत्मानं दर्शय-
म्हणजे तर आपल्या अव्यय विश्व रूपाप्रत मला दाखीव। योगेश्वर या पदानें अणिमादिक आठ सिद्धि ज्यास आहेत असे जे योगी-
त्यांचा तूं ईश्वर आहेस यामुळें तसें ही रूप मला डोळ्यानीं पाहण्यास मी योग्य होईन असें करण्यास तुला सामर्थ्य आहे असें सूच
विलें ॥ ४॥

या प्रमाणें अत्यंत भक्त अर्जुनानें प्रार्थिलेला भगवान् आपलें रूप पाहण्यास अर्जुनाला सावधान करीत हो त्साता बोलतो। हे पार्थ मे नानाविधानि - म्हणजे हे अर्जुना अनेक प्रकारचीं। दिव्यानि म्हणजे लोकांत कधींहीं पाहिलीं नाहींत अशीं अति अद्भुत। नानावर्णाकृतीनि - म्हणजे शुक्ल कृष्ण पीतादिक अनेक वर्ण ज्यांचे आहेत आणि नाना प्रकारच्या आकृति ज्यांस आहेत अशीं। शतशः सहस्रशः - म्हणजे अनंत माझीं रूपें पाहा॥ ५॥ दिव्य रूपें कोण तीं तीं सांगतात॥ हे भारता अर्जुना द्वादशादित्य - अष्टौ वसु - एकादश रुद्र - देवांचे वैद्य दोन अश्विनी कुमार - एकुणपंन्नास मरुद्गण - तसे याशिवाय दुसरे ही जे देव आहेत त्यांप्रत पाहा॥ अनंत नाना विध रूपें सांगतात॥ बहून्यदृष्टपूर्वाणि - म्हणजे या मनुष्य लोकाचे ठाईं तूं किंवा दुसऱ्याने कोणीं पाहिलीं नाहींत अशीं बहुत रूपें पाहा। नानावर्णाकृति रूपें सांगतात। आश्चर्याणि - म्हणजे कोणास चार मुखें - कोणास पांच मुखें - कोणास सहा मुखें अशीं आश्च

श्री भगवानुवाच॥ पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः॥ नाना विधानि दिव्यानि नाना वर्णाकृती
नि च॥ ५॥ पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा॥ बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत
॥ ६॥ इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरं॥ मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि॥ ७॥

र्य कारक अद्भुत रूपें पाहा॥ ६॥ केवळ इतकेंच नाहीं तर माझे देहांत राहिलेलें सर्व जग ही पाहण्यास तूं योग्य आहेस असें सांगतात। हे गुडाकेश मम इह देहे - म्हणजे हे निद्राजय करणाऱ्या अर्जुना - माझ्या या देहाचे ठायीं। कृत्स्नं चराचरं जगत् - म्हणजे सर्व स्थावर जंगमात्मक विश्व। त्यात्या स्थळीं कोट्यावधि वर्षें भ्रमण केलें तरीं जें पाहण्यास शक्य नाहीं तें आतांच। एकस्थं - म्हणजे एके अवयव रूपानें राहिलेलें म्हणजे माझे नखाग्रीं राहिलेलें असें पाहा आणि या शिवाय जें दुसरें जय कोणास होईल पराजय कोणास होईल अशा संशयाचे निरासासाठीं जें पाहण्यास इच्छिशील तें ही पाहा। अथवा कृत्स्नं - म्हणजे वर्तमान कालचें सर्व जग पाहा आणि दुसरें अतीत म्हणजे गेलेलें आणि पुढें होणारें जग आणि दृष्टी समोरचें जें नव्हे फार लांबचें स्थूल सूक्ष्म इत्यादिक जें पाहण्यास इच्छिशील तें सर्व पाहा॥ ७॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥ श्री नारायणार्पणमस्तु॥

जर तुसें विश्वरूप मी पाहण्यास समर्थ होईन तर मला दाखवीव असें जें अर्जुन बोलला त्याविषयीं सांगतात ॥ अनेनस्वचक्षुषा मां द्रष्टुं न शक्य-
से -म्हणजे या स्वाभाविक सर्व साधारण चर्म चक्षूनें दिव्य रूपी जो मी यास तूं पाहावयास समर्थ नाहींस। यास्तव - ते दिव्यं चक्षुः ददा-
मि -म्हणजे तुला माझें दिव्य रूप पाहण्याजोगें अप्राकृत किंवा ज्ञानरूप चक्षु मी देतों। तेणें करून - मे ऐश्वरं योगं पश्य - म्हणजे मा-
झें ईश्वर संबंधी सर्व जगदाधारत्वरूप अघटित घटना करणारें अशा सामर्थ्या प्रत पाहा॥ ८॥ असें बोलून भगवंतांनीं आपलें दिव्यरू-
प अर्जुनास दाखविलें। तें दिव्य रूप पाहून अर्जुनानें विस्मय युक्त होऊन भगवंताची प्रार्थना केली असें संजय साडेतीन श्लोकांनीं धृतराष्ट्रास
बोलतो॥ हे राजन् एवं उक्त्वा ततः महायोगेश्वरः हरिः - म्हणजे हे राजा धृतराष्ट्रा तुला दिव्य चक्षु देतों असें बोलून नंतर त्यास दिव्य चक्षु
देऊन मोठे श्रेष्ठ जे योगी त्यांचा ईश्वर किंवा मोठे योगाचार्य ईश्वर भक्तांचा क्लेश दूर करणारा भगवान हरी। पाहण्यास अशक्य असें आप-

नतु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ॥ दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरं ॥ ८ ॥ संजय उवाच ॥
एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ॥ दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरं ॥ ९ ॥ अनेकवक्त्र-
नयनमनेकाद्भुतदर्शनं ॥ अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधं ॥ १० ॥ दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्य-
गंधानुलेपनं ॥ सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतो मुखं ॥ ११ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

लें - परमं ऐश्वरं रूपं पार्थाय दर्शयामास - म्हणजे उत्कृष्ट आपलें ईश्वर संबंधी मायामय विश्वरूपाप्रत एकांत भक्त जो अर्जुन त्यास दा-
खविता झाला॥ ९॥ त्याच रूपाचें वर्णन करतो। अनेक म्हणजे अनंत आहेत मुखें आणि नेत्रें ज्या रूपाचे ठायीं आणि विस्मय करणारे अ-
लौकिक पदार्थ अनंत ज्याचे ठायीं दिसत आहेत असें आणि अनंत आहेत दिव्य भूषणें ज्याचे ठायीं असें आणि दिव्य अनंत चक्रादि-
क उचललेलीं आहेत आयुधें ज्याचे ठायीं असें॥ १०॥ आणि दिव्य पुष्पांच्या माळा हें उपलक्षण करून तशाच दिव्य रत्नांच्या माळा आणि
दिव्य वस्त्रें यांचें धारण ज्याणें केलें आहे आणि दिव्य चंदन केशरादिकांची उटी ज्यास केली आहे आणि आश्चर्य कारक सर्व पदार्थ
ज्यांत भरले आहेत असें आणि प्रकाशमान आणि ज्यास या देशीं या कालीं आहे या देशीं या कालीं नाहीं असा देशकालाचा परिच्छे-

ह नाहीं असें आणि सर्वत्र म्हणजे दशदिशेकडे आहेत मुखें ज्यास अशारूपाप्रत दाखविता झाला असा पूर्वींचा अन्वय करावा ॥ ॥ ११ ॥ दिव्यं–एणेकरून जें प्रकाशमय रूप सांगितलें त्याचें स्पष्टीकरण करतात ॥ दिवि सूर्यसहस्रस्य युगपत् उत्थिता यदि भाः भवेत्–म्हणजे आकाशाचे ठायीं एककालींच अनंत सूर्यांचा समुदाय उदयाप्रत पाऊन त्यांची कांति जर एककालींच पसरपावेल। तर्हि सा तस्य महात्मनः भासः सदृशी स्यात्–म्हणजे तरती कांति महात्मा जो विश्वरूप परमेश्वर त्याचे कांतीशीं तुल्य होईल। तथापि जर कांति एककालीं उत्पन्न होणार नाहीं तर मग भगवंताचे कांतीस उपमाच नाहीं असें निरुपमत्वाविषयींच तात्पर्य एथें ध्वनित होतें। अशा वर्णनास अभूतोपमारूप अतिशयोक्ति असें आलंकारिक म्हणतात। जें कधीं झालें नाहीं त्याची उपमा देऊन कोणाचें अतिशयोक्तीनें वर्णन करतात त्यास अभूतोपमारूप अतिशयोक्ति म्हणावें। त्या वर्णनाचें फळ वर्णन करावयाचे वस्तूस उपमा नाहीं असें दाखविणें हेंच आहे ॥ १२ ॥ या मासे देहाचें ठायीं सर्व जग एका अवयवरूपानें राहिलेलें

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ॥ यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ॥ अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा ॥ १३ ॥ ॥

आहे तें पाहा असें भगवंतानीं अर्जुनास सांगितलें त्याप्रमाणें अर्जुनानें पाहिलें असें संजय सांगतो ॥ तदा पांडवः देवदेवस्य तत्र शरीरे–म्हणजे त्याकाळीं पंडुपुत्र अर्जुन देवांचाही आराध्य देव जो भगवान त्याचे त्या विश्वात्मक शरीराचे ठायीं। अनेकधा प्रविभक्तं–म्हणजे देव पितर मनुष्यादिक अनेक रूपानीं युक्त। कृत्स्नं जगत् एकस्थं अपश्यत्–म्हणजे अशा सर्व जगाप्रत तें एकें नराचे अंगाचेच ठायीं स्थित आहे असें पाहता झाला। एणेकरून भगवत्स्वरूपाचे चिंतनाचा जो प्रकार भागवतांत सांगितला आहे तो सूचविला। तो असा–प्रथमतः भगवंताचे चतुर्भुज–पंचमुख–चतुर्मुख–कोणतेही मूर्तीचें चिंतन करण्याचे अभ्यासानें त्या मूर्तीवर मन स्थिर झालें म्हणजे त्या मूर्तीचे दुसऱ्या अवयवांचें चिंतन न करतां सुंदर हास्ययुक्त जें भगवंताचें मुख त्याचेंच चिंतन करावें। तेथें चित्त स्थिर झालें म्हणजे तेथून चित्त काढून अव्यक्त जें भगवंताचें शरीर ज्यास अव्याकृ ता-

काश म्हणतात त्यापासून हें सर्व जग उत्पन्न होतें यास्तव तें विश्वस्वरूपच आहे त्याचें चिंतन करावें। तेथें मन स्थिर झालें म्हणजे निर्वि
कल्पस्वरूप जो मी सच्चिदानंदाद्वय परमात्मा त्याचे स्वरूपाचे ठायीं स्थित होऊन दुसरे कोणाचें ही चिंतन करूं नये। याप्रकारानें ना
नाविध भेदांनीं विभागाप्रत पावलेल्या परमेश्वराचे स्थूल स्थूल विभूतीचें चिंतनानें तेथें मन स्थिर झाल्यानंतर त्या सर्व विभूती प
रस्पर विभक्तपणा सोडून सूक्ष्म रूपानें जेथें ऐक्य पावतात असें जें परमेश्वराचें अव्यक्त विश्वात्मक एकच रूप त्याचें चिंतन करता
झाला। तुला दिव्य चक्षु देतों असें जें भगवंतानीं सांगितलें तें स्थूल रूपाचे चिंतनानें अव्यक्त किंवा सूक्ष्म जें एकरूप त्याचें चिंतन क
रण्याजोगें मन तुला देतों म्हणजे तुझें मन तसें मी करतों असें तात्पर्य ठेवून सांगितलें। जसें सगुण ब्रम्होपासना प्रकरणीं त्या सगु
ण ब्रम्होपासकानें मन हेंच दिव्य चक्षु आहे त्या मनोरूप दिव्य चक्षूनें हार्दाकाशांत म्हणजे अव्याकृत ब्रम्ह स्वरूपांतराहणाऱ्या
सर्व विषयांप्रत तो पाहतो असें श्रुतींत सांगितलें आहे। तसेंच एथें विवक्षित आहे। कथापक्षीं स्थूल दृष्टीनें उत्तानार्थ तर लिहिलाच अ

ततः सविस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः॥ प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलिरभाषत॥ १४॥

हे आणखी पुढें ही लिहूं॥ १३॥ ततः सः विस्मयाविष्टः धनंजयः — म्हणजे तें परमेश्वराचें रूप पाहिल्यानंतर अत्यद्भुत रूप पाहिल्या
मुळें झालेला जो अलौकिक चमत्कार तेणे करून व्याप्त झालेला महादेवा बरोबर युद्ध करून महादेवास ज्याणें संतोषाप्रत पावविलें
अशा प्रभावानें जो प्रसिद्ध तो धनंजय म्हणजे युधिष्ठिराचे राजसूय यज्ञांत उत्तर गोग्रहणांत सर्वांस जिंकून ज्याणें धन आणिलें अशा प्रख्यात
प्रतापाचा धीर अर्जुन अथवा अतितेजस्वितामुळें केवळ अग्निस्वरूप च तो अर्जुन भगवद्दर्शनानें झालेले सात्विक भावानें ज्याचे सर्व अंगा
वर रोमांच उभे राहिले आहेत असा होत्साता — देवं शिरसा प्रणम्य — म्हणजे तो विश्वरूपी जो नारायण त्याप्रत भक्ति आणि श्रद्धा यांचे अ
तिशयानें नमस्कार करून कृतांजलिः — म्हणजे हात जोडून — अभाषत — म्हणजे बोलता झाला॥ १४॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥
श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥ श्रीगोविंदार्पणमस्तु॥ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु॥ ॥ श्रीवासुदेवार्पणमस्तु॥

जें मभगवंतानीं मला विश्वरूप दाखविलें तें सर्व लोकांस पाहावयास अशक्य जरीं आहे तथापि भगवंतानीं मला दिलेले दिव्यचक्षूनें तें मी पाहिलें असा आपला अनुभव प्रगट करीत असतां अर्जुन बोलतो॥ हे देव तव देहे देवान् पश्यामि-म्हणजे हे देवा तुझ्या याविश्वरूप देहाचे ठायीं आदित्य यक्ष रुद्र अश्विनीकुमार या देवांप्रत मी नेत्रानीं पाहतों। तथा भूत विशेष संघान् पश्यामि-म्हणजे आणि जरायुज-अंडज-स्वेदज-उद्भिज-असे प्राणी किंवा जंगमाजंगम सर्व भूतें त्यांच्या समुदायाप्रत पाहतों आणि कमलासनस्थं ब्रम्हाणं-म्हणजे पृथिवी रूप कमला चीजी मेरु रूप कर्णिका किंवा भोंवरा तिचे ठायीं स्थित किंवा भगवंताचे नाभिकमलाचे ठायीं स्थित आणि ईश म्हणजे जगाचा नियंता जो चतुर्मुख ब्रम्हदेव त्याप्रत नेत्रानी पाहतों आणि सर्व ब्रम्ह पुत्रादिक ऋषींतसे दिव्य म्हणजे अप्राकृत कैलासादिस्थित वासुकीप्रभृति सर्प। च शब्दानें पातालस्थ प्राकृत अनंतादि सर्पांप्रत पाहतों॥१५

पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूत विशेषसंघान्॥ ब्रम्हाणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान्॥१५॥

अनेक बाहूदर वक्त्र नेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोनंतरूपं॥ नांतं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपं॥१६॥

किरीटिनं गदिनं चक्रिणंच तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमंतं॥ पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंताद्दीप्तानलार्क द्युतिमप्रमेयं॥१७॥

अनंत आहेत बाहू-उदरें-मस्तकें-आणि नेत्रें ज्यास आणि सर्वत्र आहेत अनंत रूपें ज्याचीं असा जो तूं याप्रत मी पाहतों। परंतु हे विश्वाचे ईश्वरा-हे विश्वस्वरूपा-व्यापकस्वरूपामुळें दीर्घरज्जुप्रमाणें तुझा शेवट आणि मध्य आणि आरंभ यांप्रत पाहत नाहीं॥१६॥ त्याच परमेश्वराचें पुनः प्रकारांतरानें वर्णन करतो। किरीट-गदा-आणि चक्र दर्शन हीं जाणें धारण केलीं आहेत आणि तेजाचा पुंज आणि सर्वत्र ज्याची कांति पडली आहे आणि दिव्य चक्षूं वांचून पाहण्यास जो शक्य नाहीं आणि प्रदीप्त जो अग्नि आणि सूर्य यांच्या कांती प्रमाणें ज्याची कांति आहे आणि असा आहे अशी ज्याची इयत्ता होत नाहीं। अशा तुज प्रत पाहतों। एणेकरून पूर्वोक्त शास्त्रादिक नटस्थ लक्षण जसें वंशाचें वास्तविक स्वरूप ज्ञानाला प्रयोजक होतें तसें सगुण ब्रम्हज्ञान निर्गुण ब्रम्ह ज्ञानाला प्रयोजक होतें असें सूचविलें॥१७॥ ॥श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥

या तुझ्या मोठ्या ऐश्वर्यावरून असें मी अनुमान करतों। वेदितव्यं परमं अक्षरं त्वं-म्हणजे अक्षरं ब्रम्हपरमं-एणेकरून जें मुमुक्षूनीं ज्ञे
य निरुपाधिक अक्षर परब्रम्ह सांगिमलें तें तूंच आहेस। आतां सगुणउपास्य ब्रम्हही तूंच आहेस असें सगुणरूपाचें वर्णन करून
बोलतो ॥ त्वं अस्यविश्वस्य परं निधानं-म्हणजे या सर्व विश्वाचा स्थितिकालीं उत्कृष्ट आश्रय किंवा प्रलय कालीं विश्रांतिस्थान तूंच
आहेस। याचकारणास्तव - त्वं अव्ययः-म्हणजे तूं नाशरहित आहेस। आणि- शाश्वत धर्मगोप्ता- म्हणजे वेदप्रतिपाद्य त्या स्वध
र्म नित्य जो धर्म त्याचें पालन करणारा अथवा-हे शाश्वत-म्हणजे नित्यस्वरूप तूं धर्माचें पालन करणारा आहेस आणि -सनातन-
म्हणजे चिरंतन जो पुरुष-म्हणजे जीव किंवा परमात्मा तो तूंच आहेस असें मी मानतों ॥ १८॥ अनादिमध्यांतं-म्हणजे उत्पत्ति
स्थिति नाश ज्यास नाहींत असा। आणि- अनंत वीर्यं-म्हणजे अनंत आहे प्रभाव ज्याचा असा। आणि-अनंत बाहुं-म्हणजे अनंत

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्यविश्वस्य परं निधानं॥ त्वमव्ययः शाश्वत धर्मगोप्ता सनातनस्त्वंपुरुषोमतोमे ॥ १८॥
अनादिमध्यांत मनंतवीर्य मनंतबाहुं शशिसूर्यनेत्रं॥ पश्यामित्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसाविश्वमिदंतपंतं॥ १९॥
द्यावापृथिव्यो रिदमंतरंहिव्याप्तं त्वयैकेनदिशश्चसर्वाः॥ दृष्ट्वाद्भुतंरूप मुग्रंतवेदं लोकत्रयंप्रव्यथितंमहात्मन्॥ २०॥

आहेत हस्त ज्यास असा आणि -शशिसूर्य नेत्रं-म्हणजे चंद्र आणि सूर्य आहेत नेत्र ज्याचे असा आणि -दीप्तहुताशवक्त्रं-म्ह
णजे प्रदीप्त अग्नीच आहे मुख ज्याचें किंवा प्रदीप्त अग्नि आहे मुखाचे ठायीं ज्याच्या असा आणि- स्वतेजसा इदं विश्वं तपंतं-म्ह
णजे आपले तेजानें या विश्वास ताप देणारा जो तूं यांप्रत मी पाहतों ॥ १९॥ हे महात्मन्-म्हणजे विश्वरूप देवा। इदं द्यावापृ
थिव्योः अंतरं सर्वाः दिशश्च एकेन त्वया व्याप्ताः - म्हणजे पृथिवी आणि स्वर्ग यांचें हें अंतर म्हणजे मध्यभाग आणि सर्व दि
शा तूं एकट्यानें व्यापिल्या आहेत। इदं अद्भुतं उग्रं तव रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितं-म्हणजे हें अद्भुत आणि उग्र भयंकर
तुझें रूप पाहून स्वर्ग मृत्यु पाताल हे तीन्ही लोक व्यथेप्रत पावले आहेत ॥ २०॥ ॥श्रीनारायणार्पण मस्तु॥ ॥
॥ श्री कृष्णार्पण मस्तु ॥ ॥श्रीवासुदेवार्पणमस्तु॥ ॥श्रीगोविंदार्पण मस्तु॥ ॥श्रीगोपालकृष्णार्पण

भूभारसंव्हारकारि परमेश्वराचें रूप पाहून त्रैलोक्याला जी व्यथा झाली ती सांगतो ॥ अमी सुरसंघाः त्वांविशंति–म्हणजे मनुष्य लोकीं भूभारहरणार्थ अवतरलेले हे आदित्य वसु आदिक देवांचे समुदाय युद्ध करीत असतां तुझ्या ठायीं प्रवेश करतात–अथवा–असुर संघाः–असा पदच्छेद करून भूभारभूत जे दुर्योधनादिक असुरांचे अंश त्यांचे समुदाय तुजप्रत प्रवेश करतात। आणि दोन्ही सैन्यामध्यें पलायन करण्यास असमर्थ असून जे कोणी भीताः–म्हणजे भ्याले ते–त्वां प्रांजलयः गृणंति–म्हणजे दूरून उभे राहून अंजलिपुट जोडून–तुझा जय असो आमचें रक्षण कर–अशी तुझी प्रार्थना करतात किंवा तुझी स्तुति करतात॥ आणि युद्ध उपस्थित झाल्यावर उत्पातादिक वाईट निमित्तें पाहून–स्वस्ति इति उक्त्वा–म्हणजे या जगास कल्याण असो असें बोलून। महर्षिसिद्धसंघाः–म्हणजे युद्ध पाहण्यास आलेले नारदादिक महर्षि आणि सिद्ध म्हणजे देवजातींतील भेद ते। पुष्कलाभिः स्तुतिभिः त्वां स्तुवंति–म्हणजे ज्यांत परिपूर्ण अर्थ आहे अशा ज्या तुझ्या गुणवर्णनात्मक स्तुतिरूप वाणी त्यांहीं करून तुजप्रत स्तवितात आहेत ॥ २१॥ आणि तुझा ज्यावर अनुग्रह आहे ते रुद्र–११ आदित्य–१२ वसु–८ साध्य या नावाचे देव–आणि विश्वेदेव आणि देवांचे वैद्य अश्विनीकुमार ज्यांस नासत्य दस्र असें म्हणतात आणि ४९ मरुद्गण–म्हणजे एकूणपन्नास मरुत्त या नावाचें देव आणि ऊष्मप म्हणजे उष्ण — भक्षण करणारे पितर। यास प्रमाण पितर उष्मप पितर आहेत या अर्थाची स्मृति आणि जों पर्यंत अन्न उष्ण आहे आणि श्राद्धीं बसलेले ब्राम्हण वाग्यत म्हणजे भाषण न करीत होत्साते त्या अन्नाचें भक्षण करतात आणि शाकपाकादिक अन्नें फार उत्तम रुचिकर स्वादिष्ट झालीं आहेत अशी जों पर्यंत त्या स्वरूप अन्नाची स्तुति श्राद्धीं बसलेले ब्राम्हणानीं केली नाही तोंपर्यंत तें अन्न पितर भक्षितात अशा अर्थाची स्मृति आहे। आणि देवांचे गायक जे गंधर्व–यक्ष–असुर आणि सिद्ध यांचे समुदाय ते अलौकिक चमत्कार पाहून विस्मयानें युक्त होत्साते तुला पाहतनाहेत ॥ २२॥ ॥

अमी हि त्वां सुरसंघा विशंति केचिद्भीताः प्रांजलयो गृणंति। स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः स्तुवंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः॥२१॥
रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च॥ गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षंते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे॥२२॥

हे महाबाहो – ते महत् बहुवक्त्रनेत्रं बहुबाहूरुपादं – म्हणजे तुझें मोठ्या परिमाणाचें आणि अनंत आहेत मुखें आणि नेत्रें ज्यास आणि अनंत आहेत हस्त मांड्या पाद ज्यास आणि – बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं – म्हणजे बहुत आहेत उदरें ज्यास आणि बहुत ज्या दाढा त्यांहींकरून भयंकर असें तुझें – रूपं दृष्ट्वा – म्हणजे रूपाप्रत पाहून। लोकाः तथाऽहं प्रव्यथितः – म्हणजे सर्व लोक भयानें व्यथेप्रत पावले आहेत आणि तसा मीही भयानें व्यथेप्रत पावलों आहें ॥ २३ ॥ रूपाला भयानकत्व कसें त्याचें वर्णन करून तें पाहण्यानें झालेली आपली व्यथा सांगतो ॥ नभस्पृशं – म्हणजे स्वर्ग आणि पृथिवी यांचें जें अंतर त्यास व्यापून राहिलेलें आणि दीप्त – म्हणजे प्रज्वलित आणि अनेकवर्ण – म्हणजे रक्तपीतादिक अनेक वर्ण ज्याचे आहेत आणि व्यात्ताननं – म्हणजे पसरलेलीं आहेत मुखें ज्याचीं आणि – दीप्तविशालनेत्रं – म्हणजे अग्नीप्रमाणें प्रज्वलित आणि विशाल आहेत नेत्र ज्याचे अशा

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादं ॥ बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहं ॥ २३ ॥
नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं ॥ दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विंदामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥
दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ॥ दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥ ॥

– त्वां दृष्ट्वा – म्हणजे तुजप्रत पाहून। हे विष्णो – विश्वव्यापका देवा। प्रव्यथितान्तरात्मा – म्हणजे मोठ्या व्यथेनें युक्त झालें आहे अंतःकरण ज्याचें असा मी – धृतिं शमं च न विंदे – म्हणजे धैर्य आणि चित्ताची स्वस्थता यांप्रत पावत नाहीं। विष्णो येणेंकरून तूं व्यापक आहेस यामुळें तुझे भयानक रूपानें युक्त देश सोडून पळून जाणें होत संभवत नाहीं असें सुचविलें ॥ २४ ॥ ते दंष्ट्राकरालानि कालानलसन्निभानि मुखानि दृष्ट्वा – म्हणजे अक्राळविक्राळ दाढांहींकरून जीं भयंकर आणि प्रलयकालचे अग्नीसारखीं तुझीं मुखें त्यांप्रत पाहूनच – दिशः न जाने – म्हणजे दिशांप्रत ही पूर्व ही दक्षिण ही उत्तर ही पश्चिम अशा भेदानें मी जाणत नाहीं मला दिग्भ्रम झाली आहे। आणि शर्म न लभे – म्हणजे तुझे रूपाचें दर्शन झालें तरी सुख पावत नाहीं। यास्तव हे देवेश – हे जगन्निवास – मी जसा सुख पावेन असा प्रसन्न हो ॥ २५ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

आतां-यच्चान्यत् द्रष्टुमिच्छसि-एणेकरून यासंग्रामांत पुढें होणारे जे जयपराजय त्यांप्रत माझे देहाचे ठायीं पाहा असें जें भगवंतानीं सांगितलें त्याप्रत पाहत होत्साता पांच श्लोकांनी बोलतो॥ अमी धृतराष्ट्रस्य पुत्राः-म्हणजे हे धृतराष्ट्राचे पुत्र युयुत्सुशिवाय सर्व शंभर सोदर बंधु। अवनिपालसंघैः सहैव-म्हणजे पृथिवीचें पालन करणारे जे शल्यप्रभृति राजे त्यांचे समुदायासह वर्तमान। तुजप्रत त्वरेनें प्रवेश करतात असा पुढील श्लोकांतील क्रियेशीं अन्वय करावा। आणि ज्याविषयीं हे अजेय आहेत अशी सर्वांस संभावना आहे असे-भीष्म द्रोण-तसा हा सूतपुत्र म्हणजे माझा विद्वेष्टा कर्ण-हे-आमचे कडील युद्ध करणाऱ्या मध्यें श्रेष्ठ धृष्टद्युम्नप्रभृति राजांसुद्धां-दंष्ट्राकरालानि ते मुखानि त्वरमाणा विशंति-म्हणजे दाढा ही करून भ

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसंघैः॥ भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः॥२६॥ वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशंति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि॥ केचिद्विलग्ना दशनांतरेषु संदृश्यंते चूर्णितैरुत्तमांगैः॥२७॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥

यंकर भयंकर अशा तुझ्या मुखाप्रत त्वरेनें युक्त होत्साते प्रवेश करताहेत। पापिष्ट धृतराष्ट्राचे पुत्र तुजप्रत प्रवेश करतात असें सांगितल्यावरून त्रैलोक्य शरीर भगवंताचे शरीरांत प्रवेश करून त्यांतील त्यांस योग्य जें नरकस्थान त्याप्रत च जातात आणि भीष्मादिक जे भगवद्भक्त ते भगवंताचे मुखांत प्रवेश करतात असें सांगितल्यावरून दुर्योधनादिक आणि भीष्मादिक यांचे गतीचें वैलक्षण्य स्पष्ट केलें। चूर्णितैः उत्तमांगैः केचित् दशनांतरेषु संलग्नाः दृश्यंते-म्हणजे त्यांतील चूर्ण झाले त्या मस्तकांनीं युक्त कोणी दातांचे संधींत संलग्न झालेले दिसतात-म्हणजे ते थैंच लोंबतात॥२६॥२७॥ ७ ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥श्रीगोविंदार्पणमस्तु॥ ॥श्रीनारायणार्पणमस्तु॥ ॥श्रीराधाकृष्णाभ्यांनमः

प्रवेश कसे करतात त्याविषयीं दृष्टांत सांगतात ॥ यथा नदीनां बहवः अंबुवेगाः – म्हणजे अनेक मार्गांनीं वाहणाऱ्या नद्यांचे उदकाचे समुद्राकडे जे ओघ ते । समुद्रमेव अभिमुखाः द्रवंति – म्हणजे समुद्राप्रत अभिमुख होत्साते प्रवेश करतात । तथा अमी नरलोकवीराः – म्हणजे तसेहे मनुष्यलोकांतील युद्ध करणारे राजे । अभिविज्वलंति तव वक्त्राणि विशंति – म्हणजे आसमंतात् जाज्वल्यमान तुझ्या वक्त्राप्रत म्हणजे मुखांप्रत प्रवेश करतात ॥ २८ ॥ अबुद्धिपूर्वक प्रवेशाविषयीं दृष्टांत सांगून बुद्धिपूर्वक प्रवेशाविषयीं दृष्टांत सांगतात ॥ यथा पतंगाः समृद्धवेगाः संतः नाशाय प्रदीप्तं ज्वलनं प्रविशंति – म्हणजे जसे पतंग मोठ्या वेगानें युक्त होत्साते आपल्या मरणासाठीं च बुद्धिपूर्वक प्रदीप्त अग्नींत प्रवेश करतात । तथैव लोकाः समृद्धवेगाः संतः तवापि अभिविज्वलंति मुखानि विशंति – तसेच हे सर्व दुर्योधनप्रभृति राजे मोठ्या वेगेनें युक्त होत्साते जाज्वल्यमान तुझ्या मुखांत आपले मरणासाठीं प्रवेश करताहेत ॥ २९ ॥ भगवन्मुखांत युद्धकर्त्या राजांच्या प्रवेशाचा प्रकार सांगून तें वक्त्र भगवत्स्वरूपाचा आ

यथा नदीनां बहवोंबुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवंति । तथा तवामी नरलोकवीरा विशंति वक्त्राण्यभिविज्वलंति ॥ २८ ॥

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा विशंति नाशाय समृद्धवेगाः । तथैव नाशाय विशंति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

लेलिह्यसे ग्रसमानः समंताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः । तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपंति विष्णो ॥ ३० ॥

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोस्तु ते देववर प्रसीद । विज्ञातुमिच्छामि भवंतमाद्यं नहि प्रजानामि तव प्रवृत्तिं ॥ ३१ ॥

णि त्याच्या कांतीचा प्रकार सांगतात ॥ समग्रान् लोकान् ग्रसमानः सन् ज्वलद्भिः वदनैः लेलिह्यसे – म्हणजे याप्रमाणें सर्व प्रवेश करणारे दुर्योधनादिक जे लोक त्यांचा ग्रास करित असतां जाज्वल्यमान मुखांहीं करून त्यांप्रत चाटितोस । हे विष्णो तव उग्राः भासः तेजोभिः सर्वं जगत् आपूर्य प्रतपंति – म्हणजे हे व्यापक विश्वरूप परमेश्वरा तुझ्या या दीप्ति आपल्या तेजांहीं करून सर्व जगाला व्यापून तापवित आहेत ॥ ३० ॥ भवान् उग्ररूपः कः तत् मे आख्याहि – म्हणजे उग्ररूप तूं कोण आहेस तें मला सांग । ते नमः अस्तु – म्हणजे सर्व गुरु जो तूं त्या तुला नमस्कार असो । हे देववर प्रसीद – म्हणजे हे देवांत श्रेष्ठा प्रसन्न हो । आद्यं भवंतं विज्ञातुं इच्छामि – म्हणजे जगास आद्यकारण जो तूं त्या तुला विशेषरूपानें जाणावयास मी इच्छितों । मी तुझा सखा जरी आहें तथापि तूं याप्रमाणें कशासाठीं प्रवृत्त झाला आहेस हें मी जाणत नाहीं ॥ ३१ ॥ ॥

याप्रमाणें अर्जुनानें प्रार्थिलें ते श्रीभगवान् सांगतात॥ अहं प्रवृद्धः लोकक्षयकृत् कालोस्मि–म्हणजे मी क्रिया शक्तीकरून उपहित म्हणजे त्याउपाधीनेंयुक्त सर्व संव्हार कर्ता कालरूपी परमेश्वर आहे। इह लोकान् समाहर्तुं प्रवृत्तः–म्हणजे यासंग्रामाचे ठायीं दुर्योधनादिक सर्व योध्यांचा संहार करण्या साठीं प्रवृत्त झालों आहें। त्वां ऋते पि सर्वे न भविष्यंति–म्हणजे युद्ध करणाऱ्या तुझ्या युद्ध रूप व्यापारा वांचूनही हे सर्व भीष्मादिक आणि शत्रु सैन्याचे ठायीं जे युद्धार्थ उभे राहिले आहेत ते सर्व ही कालरूपी जो मी याणे मारल्याप्रमाणेंच आहेत ते मरण पावतील। यांच्या मारण्या विषयीं तुझा व्यापार निरर्थकच आहे॥ ३२॥ तस्मात् त्वं उत्तिष्ट यशः लभस्व–म्हणजे याकारणास्तव तूं युद्धार्थ उठून देवानींही जिंकण्यास अशक्य असे जे भीष्म द्रोणादिक अतिरथी यांस अर्जुनानें जिंकलें असें यश संपादन कर। आणि–शत्रून् जित्वा समृद्धं राज्यं भुंक्ष्व–म्हणजे दुर्योधनादिकांस जिंकून ज्यांत शत्रु नाहींत असें किंवा धन धा–

श्रीभग॰॥ कालोस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः॥ ऋतेपि त्वां न भविष्यंति सर्वे येवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः॥ ३२॥ तस्मात्वमुत्तिष्ट यशो लभस्व जित्वा शत्रून् भुंक्ष्व राज्यं समृद्धं॥ मयैवेते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्य साचीन्॥ ३३॥ द्रोणंच भीष्मंच जयद्रथंच कर्णं तथान्यानपि योधमुख्यान्॥ मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्टा युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान्॥ ३४

न्य समृद्ध अशा राज्याचा उपभोग कर। एते मयैव निहताः हे सव्य साचिन् त्वं निमित्तमात्रं भव–म्हणजे कालरूपी जो मी ईश्वर याणे युद्धा पूर्वींच हे सर्व तुमचे शत्रु मारले आहेत। वाम आणि दक्षिण या दोहों हातांनीं बाण संधान किंवा लक्ष्यवेध करण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे अशा हे अर्जुना या युद्धांत या शत्रूंचे नाशाविषयीं तूं निमित्तमात्र हो॥ ३३॥ भीष्मं–द्रोणं–जयद्रथं–कर्णं–तथा अन्यानपि योधमुख्यान् मयाहतान् त्वं जहि–म्हणजे तुला ज्याविषयीं शंका आहे ते हे भीष्म आणि द्रोण आणि जयद्रथ तसाच कर्ण आणि दुसरे युद्ध करणाऱ्यांत मोटे मोटे आहेत ते कालरूपी जो मी याणें मारलेच आहेत त्यांप्रत तूं जिंक। मा व्यथिष्टाः–म्हणजे मारलेल्यास मारण्याचा श्रमच नाहीं यास्तव मी यांस मारण्यास कसा समर्थ होईन अशा भीती मुळें व्यथा प्रत पाऊं नको–युध्यस्व–म्हणजे युद्ध कर। रणे सपत्नान् जेतासि–म्हणजे संग्रामाचे ठायीं सर्व शत्रूंस तूं जिंकणारा आहेस किंवा होशील। द्रोणंच

भीष्मं च जयद्रथं च-या तीन-चकारांनीं पूर्वोक्त अर्जे यत्व शंकेचा अनुवाद केला आणि पुढील तथा शब्दानें आणि अपि शब्दाने-त्या शंकेचा अनुवाद केला ॥ ३४॥ तदनंतर काय झालें तें संजय धृतराष्ट्रास सांगतो ॥ एतत् केशवस्य वचनं श्रुत्वा-म्हणजे या प्रमाणें पूर्वोक्त कृष्णाचें वचन ऐकून । वेपमानः किरीटी-म्हणजे देवांचे शत्रु जे निवातकवचादिक त्यांस स्वर्गलोकीं गेल्यावर अर्जुनानें मारल्यावर इंद्र प्रसन्न होऊन त्याचे मस्तकावर इंद्रानें किरीट घातला तो अर्जुन कंपायमान होत्साता । कृतांजलिः कृष्णं नमस्कृत्वा-म्हणजे हस्ताचा अंजलिपुट करून भक्ताचे पापाचें आकर्षण करणाऱ्या कृष्णा प्रत नमस्कार करून । भितिभीतः प्रणम्य सगद्गदं भूय एव आह-म्हणजे भयभीत होत्साता पुनः दीनम्रभावानें नमस्कार करून गद्गदस्वरयुक्त आहे अशा वाक्यां प्रत पुनः कृष्णा प्रत बोलता झाला । भयानें किंवा हर्षानें नेत्रास अश्रु येऊन कफानें कंठ अवरुद्ध झाला म्हणजे वाणीला जो मंदत्व आणि कंपयुक्तत्व विकार होतो त्यास गद्गदस्वर म्हणतात ॥ ३५॥ अर्जुन अकरा श्लोकांनीं बोलतो ॥ स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत् प्रहृष्यति तत् स्थाने-म्हणजे हे सर्वेंद्रियप्रेरका कृष्णा तूं अत्यंत अद्भुतप्रभावाचा आहेस आणि भक्तवत्सल आहेस अशा तुझ्या उत्कृष्ट कीर्तीनें जग हर्ष पावतें तें युक्तच आहे । आणि-अनुरज्यते च-म्हणजे तुझ्या नाम संकीर्तनें करून जग तुझ्या ठायीं निरतिशय प्रेम करतें तें हीयुक्तच आहे । आणि-रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवंति तत् स्थाने-म्हणजे तुझ्या नाम संकीर्तनें करून राक्षस भयभीत होत्साते दशदिशांकडे पळतात तें हीयुक्तच आहे । आणि-सर्वे सिद्धसंघाः नमस्यंति तत् स्थाने-म्हणजे सर्व कपिल मुन्यादिक सिद्धांचे समुदाय तुला नमस्कार करतात तें युक्तच आहे । हा श्लोक रक्षोघ्न मंत्र म्हणून मंत्र शास्त्रांत जो प्रसिद्ध आहे तो नारायणाष्टाक्षर मंत्र आणि स्कंदर्शनास्त्र मंत्र यांहीं करून युक्त करून जपावा म्हणजे राक्षसादिकांचा नाश होतो । नारायणाष्टाक्षर मंत्र प्रसिद्ध

संजय उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृतांजलिर्वेपमानः किरीटी ॥ नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५॥ स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ॥ रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवंति सर्वे नमस्यंति च सिद्धसंघाः ॥ ३६॥

त्व आहे। सदस्याक्षर ॐ फट् स्वाहा हा रुद्रदुर्गांना स्त्र मंत्र ॥ ३६॥ ते सिद्ध समुदाय माझ्या प्रमाणें हजारो ब्रम्हांडें उत्पन्न करण्यास समर्थ असतां ते मला कां नमस्कार करतात त्याविषयीं बोलतो॥ हे महात्मन् गरीयसे ब्रम्हणोपि आदिकर्त्रे ते कस्मान्न नमेरन्-म्हणजे हे परमोदारचित्त सर्वांचा स्त्रष्टा जो ब्रम्हदेव त्याचा जो आदिकर्ता सर्वांहून मोठा तूं या प्रत ते सिद्ध कां नमस्कार करणार नाहींत। तात्पर्य। तूं नित्य सिद्ध आहेस ब्रम्हदेवादिक तुझ्या उपासनेनें सिद्ध होऊन तुझ्या आज्ञे करून च जगाचे निर्माण कर्ते होतात या कारणास्तव-हे अनंत हे देवेश हे जगन्निवास-म्हणजे देशकालांचा परिच्छेद ज्यांस नाहीं सर्व देवांचा ही जो नियंता सर्व जगाचें राहण्याचें जें स्थान अशा परमेश्वरा तूं। सत् असत्-म्हणजे आहे असें विधिमुखानें जें भासतें आणि नाहीं असें जें निषेधमुखानें भासतें तें तूं। अथवा सत्-म्हणजे व्यक्त झालेलें कार्य आणि अव्यक्त-म्हणजे प्रलयकालीं कारणभूत सूक्ष्म रूपानें राहिलेलें कारण तें तूं। आणि तत्परं-म्हणजे त्या सतादून आणि असतादून ही सूक्ष्म म्हणजे मूळकारण तें तूं म्हणजे कार्य आणि कारणाहून निराळें-अक्षरं म्हणजे अक्षर ब्रम्ह तूं आहेस। तुझे सत्तेनें सर्व आहे-अशा व्यवहारास आलें आहे तुझे सत्तेवांचून दुसरी सत्ता नाहीं असें तात्पर्य ॥ ३७॥ पुनः स्तव करतो॥ त्व आदिदेवः-म्हणजे सर्वांची सृष्टी करणारा तूं आदिदेव आहेस। पुराणःपुरुष म्हणजे सर्व जीवांचे शरीरांत शयन करणारा आणि त्या शरीरांच्या नाशानें ज्याचा नाश नाहीं असा तूं नित्य पुरुष आहेस। त्वं अस्य विश्वस्य परं निधानं-म्हणजे तूं या विश्वाचें प्रलयकालीं विश्रांतिस्थान आहेस। हें विश्व तुझे च ठायीं प्रलय पावतें या प्रमाणें उत्पत्ति आणि लय यांचें कारणत्व सांगून ब्रम्हाला जगाचें उपादान कारणत्व सांगितलें। आतां घटादिकांस उपादान कारण मृत्तिके पेक्षां निमित्त कारण चेतन कर्ता कुलाल जसा आहे त्या प्रमाणें या जगास उपादान कारण ब्रम्हापेक्षां निमित्त कारण दुसरा कर्ता आहे किं काय अशी शंका हो ऊं नये या साठीं कर्तृत्वरूप निमित्त कारणत्व ही ब्रम्हालाच सर्वज्ञेश्वर रूपानें सांगतात।

कस्माच्च ते न नमेरन् महात्मन् गरीयसे ब्रम्हणोप्यादिकर्त्रे ॥ अनंत देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७॥

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं ॥ वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनंतरूप ॥ ३८॥

त्वं वेत्तासि - म्हणजे सर्वजगाचा ज्ञाता तूंच आहेस। जो ज्ञाता तोच कर्ता असतो तर जग निराळें त्याचा जाणणारा निराळा असें द्वैत आहे कीं काय अशा शंकेचें वारण करतात। वेद्यंच - म्हणजे जाणावयाचें जग तूंच आहेस। वेदन रूप जो तूं अधिष्ठान त्याचे ठायीं सर्व कल्पिलें आहे यामुळें अधिष्ठान भूत तुझे सत्तेशिवाय निराळी सत्ता नाहीं। तुझे मतेनेंच हें - अस्ति - अशा व्यवहारास पात्र आहे। आणि परंच - धाम - म्हणजे वेद्य आणि वेत्ता याहून निराळें शुद्ध अद्वितीय चैतन्यात्मक मुक्त प्राप्य ब्रम्ह तूं आहेस। हे अनंत रूप - म्हणजे त्रिविधपरिच्छेदरहित स्वरूपा देवा। त्वया इदं विश्वं ततं - म्हणजे तूं आपले सत् आणि चित् रूपाचे योगानें हें सर्व जग - अस्ति - भासते अशा व्यवहारास योग्य केलें आहेस॥ ३८॥ आतां सर्व देवता स्वरूपानें भगवंताची स्तुति करितो। वायु - यम - अग्नि - वरुण - शशांक म्हणजे चंद्र - हे उपलक्षण करून सूर्यादिक आणि प्रजापति म्हणजे विराट् आणि हिरण्यगर्भ आणि हिरण्यगर्भाचाही पिता सर्वांचा पिता महत् तूं आहेस यास्तव सर्वांमध्यें तूं नमस्कार करण्यास योग्य सर्वात्मक आहेस

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशांकः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च। नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते॥ ३९॥
नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व। अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः॥ ४०॥

यास्तव तुला हजार वेळ मी नमस्कार करतों आणि पुनः पुनः नमस्कार करतों। नमस्काराच्या आवृत्तीनी श्रद्धातिशय स्फुट केला॥ ३९॥ हे अनंतवीर्य अमितविक्रमः त्वं यतः सर्वं समाप्नोषि ततः सर्वः असि - म्हणजे अनंत आहे शारीरबल ज्याचें अशा परमेश्वरा अपरिमित आहे युद्धशिक्षा शास्त्रकौशल्यादिक ज्याचें असा तूं एकेसद्रूप स्फूर्तिरूपानें या सर्व जगास सत्तास्फूर्तिव्यवहारास्पद करतोस यास्तव तूं सर्वस्वरूपच आहेस। तुझेवाचून दुसरी सत्ता नाहीं यास्तव कर्मांचे आरंभीं आणि त्यांचे समाप्तीचे ठायीं अथवा सर्वांचे आरंभीं आणि अंतीं राहणारा जो तूं यास नमस्कार असो। अथवा तुला पूर्वभागीं आणि पृष्ठभागीं नमस्कार असो। हे सर्वस्वरूप सर्वत एव म्हणजे तुला सर्व देशीं नमस्कार असो। अथवा सर्व दिशांचे ठायीं राहणारा जो तूं यास नमस्कार असो। एकं प्राणाधिकं मन्ये अपरं शिक्षयाधिकं - यांत सांगितल्याप्रमाणें भीम बलें करून अधिक दुर्योधन युद्धशिक्षा शास्त्रकौशल्यानें अ-

धिक असें वीर्य किंवा पराक्रमादिक एकेकाचें जसें आहे त्याप्रमाणें परमेश्वर नाहीं तर अनंतवीर्य अनंत पराक्रम आहे असें अनंतवीर्यामितविक्रम—या पदानीं सुचविलें ॥ ४०॥ अशी स्तुति करून आपण केलेले अपराधांची क्षमा मागतो ॥ तवेमं महिमानं अजानता—म्हणजे तुझ्या या विश्वरूपात्मक महिम्याप्रत न जाणणारा जो मी याणें। तूं माझा समान वयस्क सखाच आहेस असें मानून प्रसभं—म्हणजे आपला उत्कर्ष दाखवून तुझा पराभव केल्याप्रमाणें। हे कृष्ण यादव हे सखेति—म्हणजे अरे कृष्णा अरे यादवा अरे माझ्या सख्या असें जें मी तुला—प्रमादात्प्रणयेन वापि यत् उक्तं—म्हणजे गैरसावधपणानें किंवा चित्ताचे विक्षेपानें अथवा स्नेहे करून जें काय तुला बोललों ॥ ४१॥ आणि विहारशय्यासनभोजनेषु—म्हणजे क्रीडा करतांना किंवा फिरतांना एके शय्येवर निजतानां किंवा सिंहासनावर बसतानां किंवा पंक्तींत भोजन करतानां। एकः अथवा तत्समक्षं—म्हणजे स-

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ॥ अजानता महिमानं तवेमं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥ ४१॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोसि विहारशय्यासनभोजनेषु ॥ एकोथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयं ॥ ४२॥

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ॥ न त्वत्समोस्त्यभ्यधिकः कुतोन्यो लोकत्रयेप्यप्रतिमप्रभावः ॥ ४३॥

ख्यां वाचून एकांत स्थळीं तूं आणि मींच असतानां अथवा सख्यांसमक्ष सखे हसत असतानां। अवहासार्थं—म्हणजे थट्टा मस्करीनें। यत् असत्कृतोसि—म्हणजे जो काय तुझा मी असत्कार—म्हणजे अपमान केला असेल किंवा असत्काराप्रमाणे भाषण बोललों असें न त्या सर्वापराधांची। अप्रमेयं त्वां क्षमापये—म्हणजे अचिंत्यप्रभाव जो तूं या पाशीं मी क्षमा मागतों। अचिंत्यप्रभाव तूं निर्विकार आणि करुणासमुद्र आहेस यास्तव तुझ्या माहात्म्याप्रत न जाणणारा जो मी याचे सर्वापराधांची क्षमा करण्यास तूं योग्य आहेस ॥ ४२॥ भगवंताच्या अचिंत्य प्रभावाचें वर्णन करतो ॥ अस्य चराचरस्य लोकस्य त्वं पिता असि—म्हणजे सर्व चराचर विश्वाचा तूं पिता आहेस। यास्तव आमचा विशेषं वा अपराध क्षमा करावा हें तुला योग्यच आहे। पूज्यः गरीयान् गुरुश्च—म्हणजे आणि सर्वेश्वर त्वास्तव तूं पूज्य आहेस आणि ब्रह्मदेवास ही वेदोपदेश तूं केलास या मुळें अतिशयित श्रे

ष्ठ सर्वांचा तूं गुरू न आहेस। यास्तव अप्रतिमप्रभावः न त्वत्समः अन्यः कोपि- म्हणजे तुझ्यासारखा अचिंत्यप्रभाव कोणी दुसरा नाहीं। मग- कुतः अभ्यधिकः- म्हणजे तुझ्याहून अधिक कोठून असेल ॥ ४३॥ तस्मात् कायं प्रणिधाय प्रणम्य- म्हणजे याकारणास्तव शरीर भूमीवर दंडाप्रमाणें ठेवून आणि नमस्कार करून। ईड्यं ईशं त्वां प्रसादये- म्हणजे सर्वांस स्तुति करण्यास योग्य जो तूं ईश्वर त्याप्रत मी अपराधी प्रसाद मागतों। पिता पुत्रस्येव- म्हणजे पुत्राचा अपराध पिता जसा पोटांत घालतो। सख्युः सखेव- म्हणजे सख्याचा अपराध जसा सखा पोटांत घालतो। प्रियायाः प्रियइव- म्हणजे पतिव्रता जी आपली प्रिय पत्नी तिचा अपराध जसा पति पोटांत घालतो। त्याप्रमाणें देवा माझ्या अपराधाची क्षमा करून माझा अपराध आपले पोटांत घालण्यास तूं योग्य आहेस॥ ४४॥ याप्रमाणें भगवंताची स्तुति करून आपल्या मनांत जें इष्ट आहे त्याविषयीं प्रार्थना करतो।

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यं॥ पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुं॥ ४४

अदृष्टपूर्वं हृषितोस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे॥ तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास॥ ४५॥

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त मिच्छामि त्वां द्रष्टु महं तथैव॥ तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते॥ ४६॥

अदृष्टपूर्वं रूपं दृष्ट्वा हृषितोस्मि- म्हणजे कधींही न पाहिलेलें अशा या विश्वरूपाप्रत पाहून मी हृष्ट म्हणजे संतोषी किंवा हर्षित झालों। आणि- भयेन मे मनः प्रव्यथितं- म्हणजे विकृत भयंकर रूप पाहिल्यानें जें भय झालें तेणें करून माझें मन व्यथेप्रत पावलें आहे। हे देव तदेव रूपं मे दर्शय- म्हणजे देवा तुझें प्राणापेक्षां ही मला प्रिय असें जें तुझें पूर्वींचें चतुर्भुज श्रीकृष्ण रूप तें मला दाखीव। हे देवेशा प्रसन्न हो। हे जगन्निवासा प्रसन्न हो॥ ४५॥ त्या पूर्वींचे रूपाचें वर्णन करतो॥ किरीटिनं- म्हणजे ज्याचे मस्तकावर किरीट आहे। गदिनं चक्रिणं- म्हणजे ज्याच्या हातांत कौमोदकी गदा आणि सुदर्शन चक्र आहे आणि- तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमंतं- म्हणजे जो तेजाचा केवळ पुंजच आहे आणि सर्वत्र ज्याची दीप्ति म्हणजे कांति पसरली आहे। अशा त्वां- म्हणजे तुजप्रत। तेनैव- म्हणजे चतुर्भुजेन रूपेण द्रष्टुं इच्छामि- म्हणजे पूर्वींच्या चतुर्भुज रूपानें च मी पाह

ण्यास इच्छितों। हे सहस्रबाहो विश्वमूर्ते तेनैव रूपेण युक्तो भव-म्हणजे हे अनंत हस्त हे विश्वरूप त्या चतुर्भुजादिकसौम्य पूर्वीच्या रूपानें युक्त हो। एणेकरून भगवंताचें चतुर्भुज रूप अर्जुनास सदा गोचर होतें असें होतें॥ ४६॥ याप्रमाणें अर्जुनानें प्रार्थिलेले भगवान प्रसन्न होऊन अर्जुन भय पावला आहे असें पाहून तत्काली उचितवचनानें त्याचें आश्वासन करीतसे त्याते बोलतात॥ हे अर्जुन प्रसन्नेन मया आत्मयोगात्-म्हणजे हे अर्जुना तुजविषयीं अतिशय कृपा ज्यास उत्पन्न झाली आहे असा जो मी याणें आपले असाधारण सामर्थ्यानें। तवइदंरूपं दर्शितं-म्हणजे तुला हें मीं आपलें विश्वरूप दाखविलें। तें रूप कसें तें सांगतात। तेजोमयं चिन्मयं-विश्वं-अनंतं-म्हणजे आदि अंतरहित। आणि- त्वदन्येन न दृष्ट पूर्वं-म्हणजे तुजवांचून

श्रीभगवानुवाच॥ मयाप्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात्॥ तेजोमयं विश्वमनंतमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वं॥ ४७॥ न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः॥ एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर॥ ४८॥ ॥

न दुसऱ्यानीं कधीं पूर्वीं पाहिलें नाहीं॥ ४७॥ हें रूप उपासनात्मक योगानेंच जाणण्यास योग्य आहे। जे कर्मी आहेत त्यांस दुर्मिळ आहे असें सांगतात॥ वेदयज्ञाध्ययनैः-म्हणजे चारही वेदांच्या गुरुपासून अक्षयग्रहणात्मक जें अध्ययन आणि मीमांसा कल्पसूत्राचे द्वारा वेदबोधित-म्हणजे वेदांनी प्रतिपादन केलेले जे यज्ञ म्हणजे कर्में त्यांचा जो विचार तद्रूप जें यज्ञाध्ययन तेणेकरून। आणि-दानैः-तुलापुरुषादिक जीं महादानें तीहीकरून। आणि तपोभिः उग्रैः-म्हणजे कृच्छ्र चांद्रायणादिक जीं उग्र-म्हणजे शरीर शोषक करणारीं दुष्कर तपें तीहीं करून। एवंरूपः अहं-म्हणजे तूं जसा पाहिलास तसा विश्वरूप मी नृलोके हे कुरुप्रवीर त्वदन्येन द्रष्टुं न शक्यः-म्हणजे या मनुष्य लोकाचे ठायीं हे कुरूंत श्रेष्ठ वीरा अर्जुना तुजवांचून दुसऱ्यानीं पाहण्यास मी शक्य नाहीं॥ ४८॥

तुजवर अनुग्रह करण्यासाठीं तुला प्रगट केलेलें रूप पाहून जर तुला व्यथा होत असेल तर त्याचा उपसंहार मी करतों असें सांगतात। इ
दृक् मम घोरं रूपं दृष्ट्वा – म्हणजे याप्रकारचें माझें उग्र रूप पाहून – ते व्यथा मा विमूढ भावश्च मा भवतु – म्हणजे या रूपदर्शनानें झालेल्या भय
मुळें तुला व्यथा नसो आणि व्याकुळचित्तत्व किंवा असंतोष तुला नसो। व्यपेतभीः प्रीतमनाः च त्वं – म्हणजे ज्याची भीति गेली आहे आ
णि ज्याचें मन प्रीतीनें युक्त आहे असा होत्साता तूं। तदेव मे रूपं इदं प्रपश्य – म्हणजे तेंच माझें हें चतुर्भुजादियुक्त रूप संतोषानें पाहा।
॥ ४९॥ संजय धृतराष्ट्रा प्रत बोलता॥ वासुदेवः इति अर्जुनं उक्त्वा – म्हणजे वसुदेवपुत्र भगवान कृष्ण अर्जुनाप्रत याप्रमाणें बोलून
। तथा स्वकं रूपं भूयः दर्शयामास – म्हणजे पूर्वीं जसें होतें तसें आपलें स्वकीय किरीटमकरकुंडलगदाचक्रादियुक्त चतुर्भुज
आणि श्रीवत्स कौस्तुभ वनमाला पीतांबर यांहीं शोभायमान असें रूप पुनः दाखविता झाला। महात्मा पुनः सौम्यवपुः भूत्वा – म्ह

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदं॥ व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य॥ ४९॥ संज०
॥ इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः॥ आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा॥ ५०॥
अर्जु०॥ दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन॥ इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः॥ ५१॥ श्रीभगवानुवाच॥
सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम॥ देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः॥ ५२॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥

णजे आणि भयंकर विश्वरूपी पुनः सौम्यवपु होऊन। भीतं एनं आश्वासयामास – म्हणजे भयभीत झालेल्या अर्जुनाप्रत आ
श्वासन देता झाला॥ ५०॥ नंतर अर्जुन निर्भय होत्साता बोलतो॥ हे जनार्दन इदं सौम्यं मानुषं तव रूपं दृष्ट्वा – म्हणजे तुझ्या या
मनुष्याकृतीच्या सौम्य रूपाप्रत पाहून। इदानीं प्रकृतिं गतः सचेताः संवृत्तः अस्मि – म्हणजे आतां भयामुळें झालेल्या व्यथेनेर
हित स्वस्थ आणि भयानें झालेला व्यामोह जाऊन अव्याकुळचित्त मी झालों आहें॥ ५१॥ आपण केलेला अनुग्रह फार दु
र्लभ आहे असें च्यार श्लोकानीं सांगत असतां भगवान् बोलतात। यत् मम रूपं त्वं दृष्टवान् – म्हणजे जें माझें विश्वरूप तूं पाह
ता झालास। इदं सुदुर्दर्शं – म्हणजे हें पाहण्यास फार अशक्य आहे। कारण देवा अपि अस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः संति–

म्हणजे यारूपाचें दर्शन व्हावें अशी देवही निरंतर इच्छा करतात। नित्यं-एणेकरून त्याणीं पूर्वी कधींही हें रूप पाहिलें नाहीं आणि माझे अनुग्रहाशिवाय पुढें ही पाहणार नाहींत असें सूचविलें॥५२॥ ज्याप्रमाणें मला विश्वरूपानें तूं पाहता झालास त्याप्रमाणें मी वेदाध्ययनानें-तपानें-दानानें-यज्ञानें पाहण्यास अशक्य आहें। नवेदयज्ञाध्ययनैः-याश्लोकानेंच हागतार्थ आहे तथापि तोच अर्थ पुनः माझें विश्वरूप दर्शन परमदुर्लभ आहे याचे दृढीकरणासाठीं सांगितला॥५३॥ तर कोणत्या उपायानें तूंपाहण्यास शक्य आहेस तें सांगतात। हे अर्जुन हे परंतप शत्रूंस ताप देणाऱ्या अर्जुना- अनन्यया भक्त्या-म्हणजे अव्यभिचारी माझेठायीं निरतिशय प्रीतिरूप जी भक्ति तिणेकरून। एवंविधः अहं-म्हणजे या प्रकारचें दिव्यरूप धारणकरणारा मी। ज्ञातुं-

नाहंवेदैर्नतपसा नदानेननचेज्यया॥ शक्यएवंविधोद्रष्टुं दृष्टवानसिमांयथा॥५३॥ भक्त्या
त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोर्जुन॥ ज्ञातुंद्रष्टुंचतत्वेनप्रवेष्टुंचपरंतप॥५४॥ मत्कर्मकृत्
मत्परमः मद्भक्तःसंगवर्जितः॥ निर्वैरःसर्वभूतेषु यःसमामेतिपांडव॥५५॥ ॐतत्स
दितिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रम्हविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्व
रूपदर्शनो नाम एकादशोध्यायः समाप्तः॥ ११॥ ७ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥

म्हणजे परोक्षत्वेंकरून शास्त्रेंकरून जाणावयास आणि द्रष्टुं तत्वेन शक्यः-म्हणजे वेदांत वाक्य श्रवण मनन निदध्यासनाचे परिपाकानें ब्रम्हात्मत्वेंकरून जेंसाक्षात्कारात्मक ज्ञान तेणेकरून पाहण्यास योग्य आहें। आणि प्रवेष्टुंच-म्हणजे ब्रम्हात्मत्व साक्षात्कारानंतर अज्ञान आणि त्याचें कार्य याचा नाश झाला असतां मद्रूपत्वेंकरून माझेचठायीं प्रवेश करण्यास शक्य आहे॥५४॥ आतां सर्व गीता शास्त्राचा सारभूत आणि ज्याचें अनुष्टान कल्याणार्थ्यानें करावयाचें असा जो अर्थ तो एकत्र गोळा करून सांगतात॥ मत्कर्मकृत्-म्हणजे माझे परमेश्वराचेच उद्देशानें विहित कर्म करणारा। स्वर्गादिक कामना असेल तर हें घडणार नाहीं यास्तव सांगतात। मत्परमः-म्हणजे मीच आहें परम म्हणजे प्राप्य त्वेंकरून निश्चित ज्यास। स्वर्गादिकास जावें अ-

शी इच्छा नाहीं। याचकारणानें मद्भक्तः म्हणजे सर्वप्रकारांनी मद्भक्तजनपरायण। स्त्रीपुत्रादिकांवर स्नेह असल्यास असे कसें घडेल्-
याविषयीं सांगतात। संगवर्जितः-म्हणजे बाह्य अनात्मवस्तुविषयक स्नेह ज्यास नाहीं। आणि-सर्वभूतेषु निर्वैरः-म्हणजे आपणा-
वर ज्याणे अपकार केला आहे त्यांचे ठायींही द्वेषरहित असा जो तो-हे पांडवा-म्हणजे पंडुपुत्रा अर्जुना। मांएति-म्हणजे अभेदाने
मज प्रत येतो-म्हणजे मद्रूपच होतो ॥ ५५॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतायाः रघुनाथशास्त्रिकृत भाषाविवृतौ एकादशोध्यायः समाप्तः ११
॥ श्रीगणेशायनमः ॥ सप्तमाध्यायापासून एथावत पर्यंत महावाक्यांतील तत्पदाचा वाच्यार्थ जो जगदुत्पत्ति स्थितिलय कारण मायोपा-
धिक परमेश्वर त्याचें निरूपण केलें। आतां तत्पदार्थशोधनरूप उपासनाकांडाची समाप्ति या अध्यायांत करीत असतां अर्थात विव-
क्षित प्रधानभूत जो निरुपाधिक परब्रम्हस्वरूप लक्ष्यार्थ आणि त्यास जाणणारे जे ब्रम्हवेत्ते त्यांचीं लक्षणें हीं दाखवितात। मच्छ-
द्दे करून लोकबुध्यनुसरण करून तत्पदवाच्यार्थ सगुणपरमेश्वराचें ही उपासन दाखवितात॥ पूर्वाध्यायांतीं-मत्कर्मकृत् मत्पर

अर्जुन उवाच ॥ एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ॥ येचाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥ ० ॥

मः-एणेकरून मासें भजन करणारा मजप्रत एतो असें सांगितलें तथें मच्छद्दें करून निराकार निरुपाधिक निर्गुण ब्रम्ह समजा-
वें किंवा साकार सगुण ब्रम्ह समजावें। बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते-या श्लोकांत निराकार निर्गुण ब्रम्हावर मच्छद्दा-
चा प्रयोग केला आहे। आणि विश्वरूप दाखविल्यानंतर-नाहं वेदैर्न तपसा-या श्लोकांत साकार सगुण ब्रम्हावरही मच्छद्दप्रयो-
ग केला आहे यास्तव संशय होतो। उभयविध ब्रम्हाचा उपदेश जो तूं केलास तो अधिकारिभेदानेच केलास असें म्हटलें पाहिजे
। नाहींतर विरोध येईल। तेव्हां मुमुक्षु जो मी याणे निराकारवस्तूचेंच चिंतन करावें किंवा साकार सगुण वस्तूचें चिंतन करावें
यांतून आपणास कोणता अधिकार आहे असा आपले अधिकाराचा निर्णय होण्यासाठीं अर्जुन प्रश्न करतो॥ एवं सतत युक्ता
ये भक्ताः त्वां पर्युपासते-म्हणजे मत्कर्मकृन्मत्परमः-एणेकरून पूर्वाध्यायाचे अंतीं सांगितले प्रकाराने निरंतर भगवंताचे क-
र्मादिकाविषयीं सावधान मनस्क होऊन प्रवृत्त झालेले भक्त साकार भगवत्वस्तूसच शरण झाले होत्साते साकार सगुण-

जो तूं परमेश्वर याची निरंतर चिंतनात्मक उपासना करतात। आणि-येचापि अक्षरं अव्यक्तं पर्युपासते-म्हणजे जे सर्वत्र विरक्त हो-
ऊन सर्व कर्माचा त्याग करून-हे गार्गि-जें स्थूल नव्हे-जें अणु नव्हे-जें दीर्घ नव्हे-जें ह्रस्व नव्हे-त्यास ब्रम्हवेत्ते ब्राम्हण अक्षरब्र-
म्ह म्हणतात अशा अर्थाच्या श्रुतींत सांगितलेलें सर्वोपाधि रहित निर्गुण अतएव सर्व इंद्रियादिकांस अगोचर निराकार तद्रूप ब्रम्ह
त्याची उपासना करतात। तेषां-म्हणजे हे दोघेही योग म्हणजे भगवच्चिंतन रूप समाधीमत जाणणारे आहेत परंतु त्या दोहोंम-
ध्यें। के योगवित्तमाः-म्हणजे श्रेष्ठयोगी कोण आहेत। या द्विविध योग्यांच्या किंवा उपासकांच्या उपासनेतील कोणते उपासनेनें
मी अनुष्ठान करावें असें तात्पर्य॥१॥ निर्गुण वस्तु दुष्प्राप्य आहे असें सांगतात यावरून त्यास श्रेष्ठत्व आहे असें कळवून अर्जुना-
स सगुण ब्रम्होपासनेविषयींच अधिकार आहे असें पाहून त्याणें किंवा त्यासारखे दुसऱ्या अधिकाऱ्यानें सगुण ब्रम्होपासनच कर-
वें असें भगवंतास सांगावयाचें आहे आणि अधिकारिभेदानें द्विविध उपासनेचीं साधनें ही सांगावयाचीं आहेत त्यांत प्रथम सगुण

श्रीभगवानुवाच॥ मय्यावेश्य मनो येमांनित्ययुक्ता उपासते॥ श्रद्धयापरयोपेतास्तेमेयुक्ततमामताः॥ २॥

ब्रम्हविद्येवर म्हणजे उपासनेवर अभिरुचि ज्याची या स्तव सगुण ब्रम्होपासनेची स्तुति करीत असतां पूर्वोक्त दोहो उपासकाम-
ध्यें सगुण ब्रम्होपासक श्रेष्ठ आहेत असें श्रीभगवान उत्तर सांगतात॥ मयिमनः आवेश्य-म्हणजे मी जो सगुण ब्रम्ह परमेश्वर
सर्वात्मा वासुदेव त्याचेठायीं आत्मस्वरूपत्वास्तव आणि प्रियतमत्वास्तव अनन्य भावानें मन प्रविष्ट करून। म्हणजे हिंगुला-
दिक रंग लाखेंत मिसळले म्हणजे जसे लाक्षामयच होतात त्याप्रमाणें मन सर्वदा मदाकार करून। नित्ययुक्ताः-म्हणजे निरं-
तर उद्युक्त। परया श्रद्धया उपेताः-म्हणजे हा परमात्मा उपासनेनें आम्हांस संसारसागरापासून तारीलच अशी निश्चयात्मक जी
सात्विकी श्रद्धा जीस आस्तिक्य बुद्धि ही म्हणतात तीणें करून युक्त होत्साते सर्व योगेश्वराचा ही ईश्वर आणि सकल कल्याण
गुणाचें स्थान आणि साकार असा जो मी याची उपासना करतात। तेमे युक्ततमाः मताः-म्हणजे-ज्ञानी त्वात्मैव मे मतः-एणेकरू-
न जो अद्वितीय ब्रम्ह स्वात्मत्वें करून जाणतो तो माझा आत्माच आहे असें भगवंतांनीं सांगितलें आहे यावरून आत्म्यासार-

रवा निरतिशयित प्रीतीसपात्र दुसरा पदार्थ कोणी नाहीं हें अर्थसिद्धच आहे यामुळें ज्ञान्यास तर मी आपलें स्वरूपच आहे असें पाहतो। तेव्हां त्यावर जसा माझा पक्षपात आहे तसा दुसऱ्यावर नाहींच परंतु जे अज्ञानी असून आपणास शरण आले आहेत आणि निरंतर सगुण स्वरूपानें ही जरी उपासना करतात तथापि ते श्रेष्ठ योगी आहेत असें मी त्यास मानितों॥ २॥ सगुण ब्रम्होपासक वेत्ते जर श्रेष्ठ असें तुम्ही मान्य आहेत तर निर्गुण ब्रम्ह वेत्ते श्रेष्ठ नाहींत असें मम जावें कीं काय असें जर म्हणेल तर ते तर फारच दुर्लभ आहेत असें तीन श्लोकांनीं सांगतात। अथवा निर्गुण ब्रम्होपासकांपेक्षां सगुण ब्रम्होपासकांत कोणता विशेष आहे जेणेकरून ते तुल्य युक्ततम असे मान्य आहेत असें म्हणेल तर सगुण ब्रम्होपासकाचे ठायीं विशेष दाखविण्या साठीं निर्गुणोपासकांची स्तुति करतात। येतु अक्षरं पर्युपासते – म्हणजे जें स्थूल नव्हे – अणु नव्हे – ह्रस्व नव्हे – दीर्घ नव्हे – अशा अर्थाच्या श्रुतींनीं सर्व धर्मशून्य अक्षर ब्रम्ह सांगितलें त्याचें ध्यान करतात। तें ब्रम्ह कसें आहे तें विशेषणांनीं सांगतात। अनिर्देश्यं – म्हणजे गुण किंवा जाति किंवा क्रिया यांचा कोणाएकाचाही संबंध

येत्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते॥ सर्वत्रगमचिंत्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवं॥ ३॥

ध ज्याचे ठायीं आहे त्यावरच हा बगवाईट। नकापिवका मूर्ख विद्वान ब्राम्हण शूद्र जातो येतो इत्यादिक शब्दांची प्रवृत्ति होते ब्रम्हावर धर्म कोणताही नाहीं यास्तव तें असें किंवा अमुक प्रकारचें अशया शब्दानें निरूपण करण्यास अशक्य। आणि याच कारणास्तव – अव्यक्तं – म्हणजे मनास ही चिंतन करण्यास अविषय। याविषयीं सर्व वाणी मनासह त्यास प्राप्त न पाऊन परतात म्हणजे सर्वही शब्द त्याचें प्रतिपादन करण्यास समर्थ होत नाहीं आणि ज्याचें चिंतन करण्यास मनही समर्थ होत नाहीं अशा अर्थाची श्रुति प्रमाण आहे। अद्वितीय निर्गुण ब्रम्ह वेदांत प्रतिपाद्य आहे त्याविषयीं वेदांतील महावाक्यें प्रमाण आहेत असें जे श्रुतीनें सांगितलें आहे तें निर्गुण निष्क्रिय निर्धर्मक ब्रम्हावर अविद्याकल्पित लक्ष्यत्व ब्रम्हत्वादिक धर्म मानून त्या कल्पित धर्मांनीं ब्रम्ह असें आहे असा वेदांत वाक्यापासून लक्षणावृत्तीनें त्या वाक्यापासून नाद शब्रम्हाकार अंतःकरण वृत्यात्मक बोध होऊन त्या अंतःकरण वृत्यात्मक बोधानें सर्व कल्पनास मूलभूत जी अविद्या आणि तिचें कार्य जें देहेंद्रिय मन बुद्धि आदिक सर्व द्वैत प्रपंच

त्याची त्यावृत्ती ह्मणजे निवृत्ति होऊन आपलें अद्वितीय सच्चिदानंदात्मक स्वरूपानें जी वास्तविक स्थिति होते अशा भावानें सांगितलें मानानें चिंतन करण्यास अशक्य म्हणून जें सांगितलें तें अशब्द मनाविषयीं सांगितलें। ह्मणजे अंतःकरणानें निर्गुण ब्रम्होपासन किंवा पूर्वोक्त वृत्त्यात्मक बोध होतो असें श्रुतिस्मृति आणि पुराण यांहीं सिद्ध आहे। जसा या गुहेंत शब्द नाहीं असा कोणी बाहेर उच्चारला शब्द ऐकणारास आपलें ह्मणजे कोण ताही शब्द गुहेंत नाहीं असा बोध उत्पन्न करून आपण शांत होतो आणि गुहा निःशब्द आहे असा ऐकणारास बोध झाला यामुळें त्यास गुहेतील शब्दाविषयींचें अज्ञान राहत नाहीं तशी वेदांत वाक्यापासून कल्पित अंतःकरणापासून झालेली कल्पित वृत्ति ती ब्रम्ह निर्धर्मक अद्वितीय आहे अशा स्वात्मक बोधानें ब्रम्ह स्वरूपाविषयींचें जें अज्ञान आणि त्यापासून झालेलें देहेंद्रिय मन आणि आपणा ह्मणजे सर्व द्वैत याची निवृत्ति करून परमात्मावशेष होऊन आपण शांत होते। एथें निवृत्ति शब्दानें मिथ्यात्व ज्ञान घ्यावें। देहेंद्रिय मन आदिकाची प्रतीति म्हणजे प्रतीत न होणें

सन्नियम्येंद्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः॥ ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः॥ ४॥

असें समजूं नये। कारण तसा महावाक्यापासून बोध झाला तरी देहपात होई तों पावेतों बाधितानुवृत्तीनीं ज्ञान्यास देहादिक द्वैताची प्रतीति असतेच आणि परमात्मावशेषही परमात्माच मन्य असें समजणें एतद्रूपच समजावा। नाहींतर सुषुप्तींत आणि मूर्च्छावस्थेंत ही देहादिकाची प्रतीति होत नाहीं यावरून तत्वज्ञानाचे यत्नाशिवाय ही सर्वलोक मुक्त होतील तसें झालें तर मग ज्ञानशास्त्र सर्वही व्यर्थ होईल आणि ज्ञान्यास ही देहादिकाची प्रतीति होतच आहे यामुळें जीवन्मुक्ति प्रतिपादन करणारें शास्त्रही व्यर्थच होईल। जर शब्दानीं हीं बोलतां येत नाहीं आणि मनानें ही चिंतन करतां येत नाहीं तर असें ब्रम्ह नाहीच कीं काय असें म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात। सर्वत्रगं-म्हणजे सद्रूप आणि स्फूर्तिरूप जी सत्ता तीणे करून जें सर्वत्रगत तें। सर्व जग त्याचे सद्रूपानें -अस्ति- या व्यवहारास आस्पद होतें आणि स्फुरणरूपानें -भासतें- अशा व्यवहारास आस्पद होतें तें शून्यासारखें नाहीं कसें म्हणतां येईल। नरनारिकादिकांनी सत्ताजाति जी मानली आहे तीच ब्रम्ह काय सर्वत्र अनुग-

त असें म्हणेल तर तसेंही नाहीं असें सांगतात। अचिंत्यं-म्हणजे तार्किकांनी जी सत्ताजाती मानली आहे ती प्रत्यक्ष मानली आहे ब्रम्ह तर इंद्रियांस प्रत्यक्ष नाहीं आणि जातीला म्हणजे सामान्याला सत्ता म्हणजे- अस्ति- अशा व्यवहाराची योग्यता ब्रम्हसत्तेनेंच येते। नाहीं तर सामान्यावर सत्ता तार्किक मानीत नाहींत यामुळें सामान्याला असत्वच येईल। सामान्यं अस्ति-म्हणजे सामान्य आहे अशा व्यवहारांत आश्रयावरची सत्ताच परंपरा संबंधानें सामान्यावर भासते असें म्हटलें तर तें म्हणणें सामान्यावर सत्ता नाहीं अशा पर्यायानेंच झालें आणि- अस्ति- हा व्यवहार सर्वत्र सारखा असतां त्यांत कोठें सत्ता साक्षात् संबंधानें भासते कोठें परंपरा संबंधानें भासते अशी कल्पना करण्यापेक्षां सर्वत्र-अस्ति- या व्यवहारामध्यें ब्रम्हसत्ताच भासते- असें मानणेंच उत्तम आहे। यास्तव सद्रूपानें सर्व जगाचे कल्पनेस अधिष्ठानभूत ब्रम्ह रूपादिक नसल्यामुळें तें इंद्रियादिकांस गोचर नाहीं। सर्व जगाची कल्पना होण्यास त्याचे ठायीं कल्पित अविद्येचा संबंध सांगतात। कूटस्थं-म्हणजे बाहेर चांगले गुणानीं दिसावें परंतु आंत दोष असावे असें जें मिथ्या असतां सत्यत्वें करून भासतें त्यास कूट असें लोकांत म्हणतात। जसें कूटपण-कूटसाक्षी॥ त्याप्रमाणें मिथ्या असतांही आपले कार्यासह हा सत्यत्वें करून जें प्रतीतिस येते असें जें अज्ञान तें कूट त्याचे ठायीं कल्पित संबंधानें अधिष्ठानत्वें करून राहिलेलें तें कूटस्थ म्हणजे अज्ञान आणि त्याचें कार्याचें अधिष्ठान याच कारणास्तव सर्व जगाचा संबंध अविद्येनेंच कल्पिला आहे। यामुळें सर्व विकारास साक्षिभूत असून स्वतः निर्विकार असें सांगतात। अचलं-म्हणजे सर्वविकाररहित। याच कारणास्तव- ध्रुवं-म्हणजे नित्य। प्रारब्ध कर्म बलानें विषय भोग साधन विषयेंद्रिय संबंध होत असतां अशा ब्रम्हाचे इतर पदार्थाविषयींची वृत्ति मनांत न उठतां निरंतर तन्मात्र विषयक वृत्तिप्रवाहरूप उपासन कसें घडेल असें म्हणेल तर त्याविषयीं आस्थेचा अतिशय करून विषयांचे ठायीं दोषदृष्टी स्वरूप वैराग्याचा अभ्यास करून त्या साधनानें तें उपासन करावें असें सांगतात। इंद्रियग्रामं सन्नियम्य-म्हणजे विषयांपासून इंद्रियसमुदायाचा निग्रह करून। सर्वत्र समबुद्धयः-म्हणजे इष्टविषय प्राप्तीनें हर्ष नाहीं अनिष्टविषयप्राप्तीनीं द्वेष नाहीं आणि विषयाचे दोषदृ

ष्टीने त्यांविषयीं चीस्पृहा गेल्यामुळें सर्वत्रसमानच बुद्धि ज्याची आहे असेवैराग्य शील याचकारणानीं हिंसादि कारण रागद्वेषर
हित त्यास्तव–अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा सन्यासमाचरेत्–यास्मृतीत सांगितल्याप्रमाणें सर्वभूतांस जांपासून कोणतीही पीडाना
हीं असे सकल साधनसंपन्न होत्साते जसीपरपुरुषाचें जीस व्यसन लागलें आहे ती आपले गृहकर्म करण्यांत व्यग्र असताही
निरंतर परसंगाचेंच निरंतर चिंतन करीत असतां त्यापरसंगाचाच मनानेआस्वाद घेत असते त्याप्रमाणें प्रारब्धकर्मवशेंकरू
न विषयभोगानुभव करीतअसतां हीं गृहकृत्याकडे ज्या स्त्रीस व्यसनआहे ती जशी गृहकृत्य उत्तमप्रकारानें करते त्याप्रमाणें
परव्यसनी स्त्री गृहकृत्य करीत नाहीं त्याप्रमाणें प्रारब्धानें विषयानुभवकरीतअसतां ही त्यांचें चिंतन उत्तमप्रकारानें न करतांप
रब्रम्ह चिंतनाचे आस्थेच्या अतिशयानें विषयभोगकालीं ही परब्रम्ह चिंतनच करीत हो तात। तेमामेवप्राप्नुवंति–म्हणजे ते
निर्गुणब्रम्होपासक ब्रम्हात्मत्व साक्षात्कारानंतर मजप्रतच प्राप्त होतात। पूर्वीं ब्रम्हरूपच ते ज्ञानेकरून अज्ञान निवृत्ति होऊन

क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसां॥अव्यक्ताहिगतिर्दुःखंदेहवद्भिरवाप्यते॥५॥

मद्रूपच राहतात। ब्रम्ह असतांच ब्रम्हाप्रत एतो ब्रम्हवेना ब्रम्हच होतो अशा अर्थाच्या श्रुति आणि–ज्ञानी तर माझा आत्माच
आहे–असें गीतेंतील भगवद्वाक्य ते याविषयीं प्रमाण आहे। यास्तव भगवद्रूपच जे आहेत त्या निर्गुणोपासका विषयीं हे युक्त
किंवा युक्ततम हें काय सांगावयाचें आहे॥ ३॥ ४॥ परंतु त्याउपासनेच्या अनुष्ठाना विषयीं क्लेश फार आहेत इतकेंच सांगतात
। सगुणोपासना करण्याविषयीं सगुणोपासकांसही मनइंद्रियाचे द्वारा विषयांकडे न नेतां विषयांपासून मनाचा निग्रह करू
न दुसरे विषयांचें चिंतन न करतां सगुण परमेश्वराचे ठायींच निरंतर त्याचें स्थापन करणें–मत्कर्मकृत्मत्परमः–याश्लोकां
त सांगितलें प्रमाणें भगवत्कर्म परभागवत्पर निरंतर होणें परमश्रद्धेने युक्त असणें यांत क्लेश आहेच। तथापि त्यांस चिंतनक
रण्यास सगुणपरमेश्वरादिकाचे स्वरूपाचा अवलंब आहे त्या अवलंबामुळें त्याचिंतनाचा अभ्यास होऊन मनाचे एकाग्रते–
चा अभ्यास होऊन पायरीवरून पायरी चढावी यास सोपानारोहणन्याय म्हणतात याम्यायानें पुढें ते क्रमानें निर्गुण चिंतन करण्यास

मन समर्थ झाल्यामुळें निर्गुणोपासना करतात आणि त्यानें ब्रम्हसाक्षात्कारवंत होतात। जे पक्ष्याप्रमाणें अकस्मात् उर्ध्वपदावर चढावें अशी
इच्छा करून चित्तास स्थिर करण्यास अवलंब नसल्यामुळें चित्तविक्षेप होऊन चिंतनापासून भ्रष्ट होतात आणि पुनः चिंतन करण्यास लाग
तात असे अव्यक्त चिंतनाविषयीं आसक्त झालेले त्यांस- क्लेशः तेषामधिकतरः- म्हणजे फारच मोठा क्लेश आहे। याविषयीं भगवंत अ
पणच हेतु सांगतात। देहवद्भिः अव्यक्ता गतिः दुःखं अवाप्यते- म्हणजे देहधारी जे आहेत त्यांस निरालंब गति दुःखें करून प्राप्य आहे-
सुखानें प्राप्य नाहीं हें प्रसिद्धच आहे। असें आहे तर निर्गुणब्रम्होपासनेचा असंभवच आहे अशी शंका करूं नये। सगुणब्रम्हावि
षयीं प्रत्ययावृत्ति म्हणजे वारंवार तदाकार मनाची वृत्ति करणें एतद्रूप उपासन संभवतें तसें निर्गुणब्रम्हाकार निरंतर मनाची वृत्ति
करणें एतद्रूप निर्गुणब्रम्हाचें उपासनही संभवतें। तें चतुर्भुज किंवा पंचभुज पदस्थ लक्ष्मीयुक्त आर्धांगस्थ पार्वतीयुक्त गरुडवाह
न अशा विष्ण्वादि मूर्ती आहेत असें शास्त्रापासून परोक्षत्वें करून जाणून उपासनाकालीं त्याची ही मूर्ती असें प्रत्यक्ष नसलें तरी-
त्याची तदाकारवृत्तिप्रवाहरूप उपासना करतात त्याप्रमाणें वेदांतवाक्यापासून ब्रम्ह सच्चिदानंद अद्वय आहे असें गुरूपासून परोक्षत्वें
करून जाणून विज्ञान- नित्य- शुद्ध बुद्ध- सत्य- मुक्त- निरंजन- विभु- अद्वय- आनंद- पर- प्रत्यगेकरस इत्यादिक विधेयगुणांनीं आणि अ
स्थूल- अनणु- अह्रस्व- अदृश्य- अग्राह्य- अशब्द- अस्पर्श- अरूप- अव्यय- इत्यादिक निषेध्यगुणांनीं उपलक्षित तें परब्रम्ह मी
आहें असें गुरूपासून निर्गुणोपासनेचें स्वरूप ऐकून त्याप्रमाणें प्रत्ययावृत्तिरूप निर्गुणोपासन करावें ब्रम्ह जरीं शास्त्रांत प्रत्य
गात्मस्वरूपानेंच वर्णिलें आहे तथापि विचाराशिवाय तें प्रत्यगात्मत्वें करून ब्रम्हज्ञान दुर्घट आहे यास्तव बुद्धीचे मंदत्वामुळें
किंवा तत्वोपदेष्टा जो गुरु त्याचें निरंतर सांनिध्य नसल्यामुळें किंवा देशकालाची संपत्ति नसल्यामुळें जो विचार करण्यास असम
र्थ आहे आणि गुरूपासून श्रद्धेने परोक्ष्यत्वें करून ब्रम्हस्वरूप जाणून उपासनाप्रकार ही पूर्वोक्त जाणून निरंतर त्या ब्रम्हाचें
प्रत्ययावृत्तिरूप उपासन करावें अपरोक्ष द्वैतबुद्धि असली तरी श्रद्धाल्वस परोक्षत्वें करून अद्वैत ब्रम्हज्ञानास ती विरोधी-
होत नाहीं जशी शालिग्रामादिक किंवा प्रतिमादिकावर शिलात्वबुद्धि अपरोक्ष असली तरी ती हा विष्णूच आहे अशा प्र

स्नीय परोक्ष ज्ञानासती विरोधी होत नाहीं कारण शालिग्राम प्रतिमादिकावरील शास्त्रीय विष्णुत्वाविषयीं कोणाचा विवादनाहीं
जे श्रद्धालु आस्तिक असतील तेच या उपासनाविषयींचे अधिकारी आहेत यास्तव अश्रद्धालुनास्तिकास त्याप्रतिमादिका
वर विष्णुत्वाविषयीं विश्वासनसला तरी त्याचें उदाहरण एथें घेऊं नये। यास्तव उपासनोपयोगी अद्वैतब्रम्हतत्वविषयक परो-
क्षज्ञान श्रद्धालु आस्तिकास गुरुपासून वेदांतवाक्यांच्या एकवार उपदेशानेंही होतें त्यावरून त्याविषयींचें उपासन विचाराप
सून हीहोतें। वाणि मनाला अगोचर अशा निर्गुण ब्रम्हाचें उपासन संभवत नाहीं असें म्हणाल तर तशा ब्रम्हाचें ज्ञान तरी कसें
संभवेल। वाणीला आणि मनाला अगोचर याप्रमाणेंच त्याचें ज्ञान संभवतें तर त्याप्रकारचेंच उपासनही संभवतें। उपास्यत्व
मानलें तर त्याच गुणानें सगुणत्व एईल असें म्हणाल तर वेद्यत्व मानल्यानें त्याच गुणानें सगुणत्व एणार नाहीं कीं काय। लक्षणावृ
त्तीनें वेद्यत्व मानितों म्हणजे सगुणत्व एणार नाहीं असें म्हणाल तर उपास्यत्वही लक्षणावृत्तीनें मानितों मग सगुणत्व कोठून येई

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः॥ अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते॥ ६॥

ल। जें मनानें चिंतितां एत नाहीं ज्याचे योगानें मनास सत्ता आली आहे तेंच तूं ब्रम्ह जाण। ज्याचें असें आहे-अशी उपासना कर
तां येत नाहीं या अर्थाच्या श्रुतीवरून ब्रम्होपासन निषिद्ध आहे असें म्हणाल तर तें ब्रम्ह विदिताहून अन्य आहे अवेद्य आहे अ
शा श्रुतीनें वेद्यत्व हीं निषिद्ध आहे। जर वेद्यत्वनिषेधकरणाऱ्या श्रुति अशब्द मनानें वेद्यत्व निषेधपर आहेत तर उपास्यत्व निषेध
पर श्रुतिही अशब्द मनानें उपास्यत्वनिषेधपर आहेत। यास्तव अद्वैत सर्वधर्मशून्य ब्रम्ह असतांही अविद्येनें कल्पित लक्ष्य
त्व सत्यज्ञानानंदत्वात्मक धर्मांचे योगानें मनोवृत्तिरूप वेधता ब्रम्हास आहे त्याप्रमाणें पूर्वोक्त गुणांहीं उपलक्षित ब्रम्हाकार
मनोवृत्तिरूप उपास्यत्व आहे। याविषयीं तापनीयोपनिषत् शांख्य प्रश्न मांडुक्योपनिषदांत निर्गुणोपासन प्रकार लिहिला आहे
तो प्रमाणभूत आहे असें जाणावें॥ ५॥ सगुणब्रम्होपासक आणि निर्गुणब्रम्होपासक यांस एकच मोक्षरूप सारखें फल असे
ल तर क्लेशाच्या न्यूनत्वामुळें सगुणोपासनेचा उत्कर्ष आणि क्लेशाच्या आधिक्यामुळें निर्गुणोपासनेचा अपकर्ष होईल तसें तर

नाहीं। निर्गुण ब्रम्होपासनेच्या साहाय्यानें महावाक्यापासून ब्रम्हात्मापरोक्ष ज्ञान होऊन अविद्या आणि तत्कार्य यांचा नाश होऊन निर्वि-
शेष आनंद बोधात्मक ब्रम्ह स्वरूपानें अवस्थानरूप मोक्ष सद्यः प्राप्त होतो। सगुण ब्रम्होपासकांस अविद्या निवर्तक अधिष्ठानभूत ब्र-
म्हापरोक्ष ज्ञान नसल्यामुळें अविद्यानिवृत्ति न होतां कार्य ब्रम्हलोक प्राप्तिस्वरूप ऐश्वर्य विशेषरूप फल होतें तेव्हां निर्गुणोपासकां-
स आयासाधिक्य असलें तरी सगुण ब्रम्होपासकांपेक्षां फल मोठें आहे यास्तव तें आयासाधिक्य निर्गुणोपासनेस अपकर्ष संपादन
करणारें नव्हे अशी शंका करूं नये। सगुणोपासनेच्या योगानें ईश्वर प्रसाद पुण्य विशेष होऊन त्या योगानें तत्व बोधार्थ जे प्रतिबंध ते
सर्व नाश पाऊन सगुणोपासकांस गुरूपदेश किंवा वेदांतश्रवण मनन निदिध्यासन रूप क्लेशावांचून ही भगवत्प्रसादानें वेदांतांतील
महावाक्याची स्फूर्ति होऊन तत्व साक्षात्कार होऊन अज्ञानाचा कार्यासह नाश होऊन सगुणोपासनाचे पुण्यें करून प्राप्त झाले-
ल्या ब्रम्हलोकांतील भोगाच्या अंतीं निर्गुण ब्रम्हविद्येचें जें फल विदेह कैवल्य तें प्राप्त होतें असें दोन श्लोकानीं सांगतात॥ येतु

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्॥ भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसां॥७॥

सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य-म्हणजे जे तर सगुण ब्रम्होपासक सर्व नित्य नैमित्तिक स्वाभाविक जीं कर्में तीं मी जो सगुण ईश्वर वासु-
देव याचे ठायीं अर्पून। मत्पराः-म्हणजे मी वासुदेवच आहें पर म्हणजे उत्कृष्ट प्रीति करण्यास पात्र ज्यांस असे होत्साते। अनन्येनै-
व योगेन-म्हणजे मजवांचून ज्यास आलंबन दुसरें नाहीं अशा एकांतभक्तियोगानें। मां ध्यायंतः-म्हणजे मी जो भगवान वासुदे-
व-सकल सौंदर्यनिधान-आनंदघन-द्विभुज किंवा चतुर्भुज-सस्मित लोकमनोहर-मोहन करणारी मुरली सप्तस्वरानें
वाजविणारा-कमल कौमोदकी गदा रथांगचक्र शंखयुक्त पाणिपल्लव-अथवा नरसिंह राघवरूप अथवा पूर्वी दाखविलेले-
रूपानें युक्त परमेश्वर याचेंच निरंतर ध्यान करीत असतां। उपासते-म्हणजे त्याच उपास्य ध्येय स्वरूपाचे ठायीं मनाच्या निरंत-
र दृढ स्थितीप्रत पावतात॥६॥ मय्यावेशितचेतसां-म्हणजे पूर्वोक्त स्वरूप जो मी त्याचे ठायीं एकाग्रतेनें ज्याणीं मनाचें स्थापन केलें
आहे। तेषां-म्हणजे असे जे उपासक त्यांचा। मृत्युसंसारसागरात् समुद्धर्ता-म्हणजे मृत्युयुक्त जो मिथ्याज्ञान कार्यभूत प्रपंच-

तो च दुस्तर त्या स्त्व समुद्र त्यापासून अनायासाने उत्तम म्हणजे सर्व बाधावधिभूत शुद्ध जी ब्रम्हरूप उर्ध्वदेशी त्याचे ठायीं आ
णाचा अवष्टंभ देऊन धारण कर्ता। हे पार्थ नचिरात् भवामि - म्हणजे हे अर्जुना लोकरच होतों ॥७॥ याप्रमाणें एतावत् पर्यंत स
गुण ब्रम्होपासनेची स्तुति करून ती करावी असा विधि सांगतात ॥ मय्येव मन आधत्स्व - विश्वरूप जो मी याचे ठायींच संकल्प
विकल्पात्मक मनाचें स्थापन कर - म्हणजे सर्व मनाच्या वृत्ति मदाकार कर। मयि बुद्धिं निवेशय - म्हणजे निश्चयात्मक बुद्धीचें
ही माझेच ठायीं स्थापन कर - म्हणजे विषयांतराचें बुद्धीनें चिंतन न करतां माझेंच चिंतन कर। असें करण्याचें फल सांगतात। अ
त ऊर्ध्वं मय्येव निवसिष्यसि न संशयः - म्हणजे शरीरपाता नंतर शुद्ध ब्रम्हरूप जो मी याचे ठायीं मद्रूपानेच राहशील ॥८
॥ विश्वरूप चिंतना विषयीं जो असमर्थ त्या विषयीं सांगतात ॥ अथ मयि स्थिरं चित्तं समाधातुं न शक्नोषि चेत् - म्हणजे विश्वरूप-

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ॥ निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥
अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरं ॥ अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ९ ॥
अभ्यासेप्यसमर्थोसि मत्कर्मपरमो भव ॥ मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

जो मी याचे ठायीं एकाग्रतेनें उत्तम प्रकारे करून चित्ताचें स्थापन करण्यास तूं जर समर्थ न होशील तर। ततः अभ्यास योगेन -
म्हणजे आंतर किंवा बाह्य प्रतिमादिकालंबना चे ठायीं सर्वत्र गेलेलें चित्त आवरून पुनः पुनः स्थापन करणें असा जो अभ्या
स तत्पूर्वक जो चित्ताचा स्थिरता करणें रूप तद्रूप योग तेणें करून। हे धनंजय मां आप्तुं इच्छ - म्हणजे हे धनंजया अर्जुना मी जो
विश्वस्वरूप ईश्वर त्याची प्राप्ति होण्या विषयीं इच्छा कर ॥ ९ ॥ अभ्यासेपि असमर्थः असि चेत् तर्हि - म्हणजे जर सांगितलेले अ
भ्यासा विषयींही तूं असमर्थ असशील तर। मत्कर्मपरमः भव - म्हणजे श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं ॥ अर्चनं वंदनं
दास्यं सख्यमात्म निवेदनं - याप्रकारचें जें नवविध भजन तें मत्कर्म तेंच आहे आवश्यक ज्यास असा तूं हो। मदर्थं कर्माणि कु
र्वन्नपि - म्हणजे नवविध पूर्वोक्त भागवतधर्म भजनात्मक कर्म करीत असतांही अंतःकरणशुद्धी आणि ज्ञानोत्पत्ति यांचे

द्वारानें। सिद्धिं अवाप्स्यसि -म्हणजे ब्रम्हरूपानें स्थितिरूप मोक्षाप्रत पावशील॥१०॥ बाह्य विषयाकडे चित्त व्यग्र झाल्यानें किंवा बाह्यवि
षयानीं चित्त आकृष्ट केल्यामुळें पूर्वोक्त मत्कर्मपरमहोण्यास समर्थ नसशील तर। मद्योगं आश्रितः -म्हणजे मदेकशरणते चा आश्रय
केलेला। आणि यतात्मवान -म्हणजे इंद्रियनिग्रहानें युक्त विवेकी होत्साता। सर्वकर्मफलत्यागं कुरु -म्हणजे सर्वकर्मांच्या फलाच्या इच्छे
चा त्याग कर॥११॥ कर्मफलत्यागावरच सर्व साधनाचें पर्यवसान करून त्याची स्तुति करतात। अभ्यासात् ज्ञानं श्रेयः -म्हणजे ज्ञानार्थ
केलेला जो श्रवणमननाभ्यास त्यापेक्षां शब्द आणि युक्ति यांपासून झालेलें आत्मनिश्चयरूप ज्ञान प्रशस्त आहे। ज्ञानात् ध्यानं वि
शिष्यते -म्हणजे पूर्वोक्त श्रवण मननापासून निष्पन्न झालेले ज्ञानापेक्षां निदिध्यासनात्मक ध्यान अपरोक्षात्म ज्ञानास साधनत्वामु
ळें प्रशस्त आहे। ध्यानात्कर्मफलत्यागः विशिष्यते -म्हणजे निदिध्यासनात्मक ध्यानापेक्षां कर्मफलाचा त्याग प्रशस्त आहे। याप्रमा
णें सर्व साधनापेक्षां निदिध्यासनात्मक ध्यान श्रेष्ठ आहे त्यापेक्षांही अज्ञान्यानें केलेला कर्मफलत्याग प्रशस्त आहे अशी त्याची स्तु

अथैतदप्यशक्तोसि कर्तुं मद्योग माश्रितः॥ सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान्॥११॥ ॥

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते॥ ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छांतिरनंतरं॥१२॥

ति केली। त्यागात् अनंतरं शांतिः -म्हणजे नियतचित्त पुरुषानें केलेले सर्वकर्मफलत्यागापासून कारणासह ह्या संसाराचा उपशम
तत्काल होतो। एथें जेव्हां मनुष्याचे चिदचिद्ग्रंथिरूप मनस्थित काम निवृत्त होतात तत्काल देहादि मरणानें मरणभाव जीव अमृ
त म्हणजे देहाभिमान गेल्यामुळें तत्कृत मरणानें रहित होतो आणि याच देहांत ब्रम्हस्वरूपानें मोक्षाप्रत पावतो या अर्थाच्या श्रु
तींत आणि -प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान -या श्लोकांत स्थितप्रज्ञ लक्षणामध्यें गीतेंत सांगितलेला जो चिदचिद्ग्रं
थिरूप कामत्याग त्यास मोक्षसाधनत्व निश्चित आहे यामुळें आणि कर्मफलत्याग ही त्याग आहे यास्तव त्यागत्व सामान्यरूपा
नें त्याची स्तुति केली। जशी अगस्ति ब्राम्हणानें समुद्रपान केलें जामदग्न्य ब्राम्हणानें पृथिवी निःक्षत्रिय केली यामुळें ब्राम्हण
त्व सामान्यानें आतांचे ब्राम्हण ही अनंत पराक्रमाचे आहेत अशी त्यांची स्तुति करतात त्याप्रमाणें॥१२॥ ॥

याप्रमाणें जे मंदाधिकारी आहेत त्यांस अति दुष्कर जें अक्षर निर्गुण ब्रम्होपासन त्यांत फार क्लेश आहे अशी निंदा करून त्यांचे उद्देशानें सकरस गुणोपासनाचा विधी सांगून शक्ति तारतम्याचे अनुवादानें दुसऱ्याही साधनाचा विधी भगवान् वासुदेवानें सांगितला यासां-गण्याचा हेतु इतकाच आहेकीं त्यासाधनाचे अनुष्ठानानें आणि सगुण ब्रम्होपासनेनें सर्व दुरितादिक प्रतिबंधकांचा नाश होऊन वि-त्तशुद्ध होऊन अक्षर निर्गुणब्रम्ह विद्येचे अनुष्ठानास उत्तमाधिकार प्राप्त होऊन अक्षरनिर्गुणविद्येनें अनुष्ठान मुमुक्षूंस प्राप्त व्हावें। यासप्रमाण निर्विशेषनिर्गुण ब्रम्हाचा साक्षात्कार होण्यास जे समर्थ नाहींत असे जे मंदाधिकारी त्यांस सविशेष ब्रम्हाचें-निरूपण करून त्यावर अनुग्रह करतात। सगुण ब्रम्ह चिंतनें करून ज्याचें मन स्वाधीन झालें आहे त्याचे मनांत सर्व उपाधींनी निर्मुक्त जें निर्गुण ब्रम्ह अभिव्यक्त होतें अशीं वाक्यें आणि निर्विकल्पक समाधीची सिद्धि ईश्वर प्रणिधानें करून होते ईश्वरप्रणिधानापासू-न प्रत्यगात्मा जो चैतन्यरूप त्याची प्राप्ति होते आणि सर्व जें अंतरायम्हणजे निर्विकल्पक समाधीस प्रतिबंधक त्यांचा नाश हो

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एवच॥ निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी॥ १३॥

तो अशा अर्थाची योग सूत्रें आहेत॥ यावरून अक्षर निर्गुण ब्रम्होपासनेची निंदा मंदाधिकाऱ्यांस सगुण ब्रम्होपासनेचे स्तु-ती विषयीं आहे निर्गुणोपासना करूं नये याविषयींची नाहीं। जशी उदितहोमाची निंदा म्हणजे सूर्य उदयपावल्यानंतर होमाची निंदा अनुदित होमाचे म्हणजे सूर्योदयापूर्वीचे होमाचे स्तुती साठीं आहे तशीच अनुदितहोमाची निंदा उदित होमाचे स्तुती विषयीं आहे परस्पर दोघांचीनिंदा परस्पर स्तुत्यर्थच आहेत। त्याचा त्याचा त्याग करण्या विषयीं नाहींत। निंदा करण्याविषयीं प्रवृत्त हो-त नाहींतर त्याविषयीं विधी सांगावयाचा असतो त्याचे स्तुती साठीं प्रवृत्त होते असा न्याय ही यास प्रमाण आहे। यास्तव-प्रि-यो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं सचममप्रियः॥ उदाराः सर्व एवैते ज्ञानीत्वात्मैव मे मतः- इत्यादिकें करून पुनःपुनः फार उत्कृष्टत्वें करू-न प्रियतमत्वें करून स्वात्मत्वें करून भगवंतांनीं सांगितलेले निर्गुण अक्षर ब्रम्होपासकच परमार्थतः योगवित्तम आहेत। त्याचेच धर्मांचा आणि ज्ञानाचा तूं आश्रय कर असें अर्जुनास समजावें या इच्छेनें परमहित इच्छिणारा भगवान ब्रम्हात्मा

भेददर्शी जे अक्षरोपासक त्यांची सात श्लोकांनी स्तुती करतात ॥ सर्वभूतानां अद्वेष्टा–म्हणजे सर्व भूतांस स्वात्मत्वें करून जाण त्यामुळें दुःखास जो हेतु त्याविषयीं प्रातिकूल्यबुद्धि नाहीं यास्तव कोणाचा द्वेष जो करीत नाहीं। तर–मैत्रः–म्हणजे सर्व भूतांविषयीं स्निग्धांतःकरण। आणि–करुणः–म्हणजे दुःखाचे ठायीं जो दयावान अथवा सर्व भूतांस अभय देणारा संन्यासी। अतएव–निर्ममः–म्हणजे देहावर ही ज्याची ममताबुद्धि नाहीं। आणि–निरहंकार–म्हणजे मी चांगलें आचरण करणारा–चांगले स्वभावाचा–मी मोठा–अध्ययनशील–द्रव्यवान–कुलीन–पूज्य–परंपरेने प्रतिष्ठित–इत्यादिक ज्याचा अहंकार गेला आहे। आणि–समदुःखसुखः–म्हणजे द्वेषाविषयीं किंवा रागाविषयीं ऐक्यबुद्धीमुळें सुख किंवा दुःख किंवा त्यांची साधनें ज्यास समानच आहेत। आणि कोणी आपणास मारलें किंवा आपली कोणी निंदा केली तरी ज्याचे मनास विकार होत नाहीं ॥ १३॥ सततं संतुष्टः–म्हणजे शरीरनि

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४॥

र्वाहोपयोगी यदृच्छेने प्राप्त झालेले लाभानें किंवा लाभ न झाला तरी संतोष पावणारा किंवा इतकेंच पुरे अशी अलंबुद्धि ज्यास आहे असा। आणि सततं योगी–म्हणजे निरंतर श्रवण मनन निदिध्यासना विषयींच ज्याचें चित्त स्थित आहे असा। आणि–यतात्मा–म्हणजे स्वाधीन आहेत शरीर इंद्रियें–मनें ज्यास–। आणि–दृढनिश्चयः–म्हणजे कुतर्कांनी फिरविण्यास शक्य नाहीं असा दृढ आहे–मी अकर्ता–अभोक्ता–सच्चिदानंद असंग अद्वितीय ब्रम्हच आहें–असा वेदांतापासून झालेला निश्चय ज्याचा असा। स्थितप्रज्ञ आणि–मर्य्यर्पित मनोबुद्धिः–म्हणजे मी जो अक्षर ब्रम्हरूप जो वासुदेव याचे ठायींच अर्पित आहेत मन आणि बुद्धि ज्याच्या असा। जो मद्भक्तः–म्हणजे अक्षर ब्रम्हवेत्ता तो। मे प्रियः–म्हणजे माझा आत्माच आहे यामुळें प्रिय आहे ॥ १४॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

यस्मात् लोकः न उद्विजते-म्हणजे सर्व भूतांस अभयदेणाऱ्या पासून कोणी जीव व्यथेप्रत पावत नाहीं। आणि- यः लोकात् न उद्विजते
-म्हणजे दुसऱ्यास पीडा करावी असा ज्याचा स्वभाव अशा खल जीव समुदायापासून अद्वैतदर्शनास्तव किंवा परमकारुणिकत्वामुळें
क्षमाशीलत्वास्तव जो व्यथेप्रत पावत नाहीं असा। आणि- हर्षामर्षभयोद्वेगैः विमुक्तः -म्हणजे प्रियवस्तूचा लाभ झाला असतां रो-
मांच शरीरावर उभे राहावे आनंदाश्रु यावे यास कारणभूत जो आनंद त्याला अभिव्यंजक मनाचा जो वृत्तिविशेष तो हर्ष। दुसऱ्याचा उ-
त्कर्ष पाहिला म्हणजे त्याचें सहन न व्हावें असा जो चित्ताचा वृत्तिविशेष तो आमर्ष- व्याघ्रादिकांच्या दर्शनापासून झालें जें भा
सरूप चित्तवृत्तिविशेष तें भय। मी एकदा या विजन देशीं स्त्रीपुत्रादिकाहींकरून रहित कसा जगेन या प्रकारचा जो व्याकुलतारू
प चित्तवृत्तिविशेष तो उद्वेग। असे जे हर्ष आमर्ष भय आणि उद्वेग त्यांहींकरून रहित किंवा अद्वैतदर्शित्वास्तव आपणास अयोग्य अ
सें जाणून त्याहींचा त्याग केलेल्या त्याचे त्यागाविषयीं आपण प्रयत्न करणारा नव्हे असा जो तो। मे प्रियः-म्हणजे पूर्वीप्रमाणेंच मला प्रि

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः॥ हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः॥१५॥
अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः॥ सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥ १६॥

य आहे॥१५॥ आणि- अनपेक्षः -म्हणजे सर्व भोग साधनें यदृच्छेकरून प्राप्त झालीं असतांही त्याविषयीं निरिच्छ। शुचिः-म्ह
णजे पूर्वोक्त बाह्य आणि आभ्यंतर शौचानें युक्त। दक्षः-म्हणजे कर्तव्य जें भगवद्भजन किंवा वेदांतश्रवण त्याविषयीं निरलस कि
वा सावधानचित्त। उदासीनः-म्हणजे दोघांचे विवादांत कोणाचाही पक्ष न घेणारा किंवा कोणाचे जयपराजयानें ज्यास हर्षविषाद
नाहींत असा। आणि- गतव्यथः-म्हणजे दुसऱ्यानें ताडनादिक केलें तरी त्याची व्यथा जो मानीत नाहीं किंवा व्यथाच ज्यास होत
नाहीं असा। व्यथा उत्पन्न झाली तरीं ज्याणें व्यथा केली त्यास अपकार करण्याचें सामर्थ्य असतांही जो अपकार करीत नाहीं तो स
मावील आणि व्यथा होण्यास कारण प्राप्त झालें तरीं ज्यास व्यथा उत्पन्नच होत नाहीं किंवा मानीत नाहीं तो गतव्यथ असा वि
शेष जाणावा। आणि- सर्वारंभपरित्यागी-म्हणजे या लोकींचे पदार्थ कृषिवाणिज्यादि कर्में आणि परलोकचे फलार्थ यज्ञया-

गादिक काम्य कर्माचरण करणें हे सर्व आरंभ म्हणजे क्रियारूप व्यापार त्याणें सोडले आहेत असा। जो सा प्रापूर्वोक्त भक्त तो मला फार प्रिय आहे॥१६॥ समदुःखसुखः-असें जें सांगितलें त्याचेंच व्याख्यान करतात॥ योन हृष्यति-म्हणजे जो इष्ट वस्तूचा लाभ झाल्यामुळें हर्ष पावत नाहीं। नद्वेष्टि म्हणजे अनिष्ट किंवा अप्रिय वस्तूची प्राप्ति झाल्यामुळें जो द्वेष करीत नाहीं। नशोचति-म्हणजे इष्ट वस्तूचा वियोग झाल्यामुळें जो शोक करीत नाहीं। नकांक्षति-म्हणजे प्राप्त न झालेले इष्ट वस्तूचे प्राप्ती विषयीं जो इच्छा करीत नाहीं। आतां सर्वारंभपरित्यागी-याचें व्याख्यान करतात॥ शुभाशुभपरित्यागी-म्हणजे सुखसाधनभूत किंवा दुःखसाधनभूत जीं पुण्यपापरूप कर्मे किंवा मंगलामंगलरूप कर्मे त्यांचा परित्याग करण्याचा ज्यांचा स्वभाव आहे असा। जो पूर्वोक्त भक्तिमान तो मला प्रिय आहे॥१७॥ उदासीनत्वाचें व्याख्यान करतात॥ समः शत्रौ च मित्रे च-म्हणजे शत्रूविषयीं आणि मित्राविषयीं जो समान। तथा-मानापमानयोः-म्हणजे तसाच मान आणि-

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति॥ शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान यः स मे प्रियः॥१७॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः॥ शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः॥१८॥ ॥

तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित्॥ अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः॥१९॥

अपमान याविषयीं जो समान। आणि शीतोष्णसुखदुःखेषु समः-म्हणजे शीत किंवा उष्ण आणि सुख किंवा दुःख याविषयीं जो सम संगविवर्जितः-म्हणजे व्यथा होण्यास जो संग त्या सर्व संगानें रहित॥१८॥ आणि-तुल्यनिंदास्तुतिः-म्हणजे निंदेनें ज्यास दुःख होत नाहीं आणि स्तुतीनें ज्यास सुख होत नाहीं असा। आणि मौनी-म्हणजे वाणीचें नियमन केलेला किंवा अध्यात्मविचाराशिवाय किंवा भगवद्गुणानुवादाशिवाय जो वाणीचा व्यापार तो न करणारा। आणि-येनकेनचित् संतुष्टः-म्हणजे शरीरनिर्वाहासाठीं दीप्र यत्न केल्याशिवाय प्रारब्ध कर्मबलानें जें शरीर निर्वाहोपयोगी अशनाच्छादन मिळेल तितक्यानेंच जो संतोषी। आणि-अनिकेतः-म्हणजे नियतगृह ह्याचें स्थान जें गृहमठादिक तें ज्यास नाहीं असा। आणि-स्थिरमतिः-म्हणजे ब्रम्हात्मतत्वाविषयीं ज्याची स्थिर बुद्धि आहे असा। जो पूर्वोक्त भक्तिमान तो मला फार प्रिय आहे। एथें भक्तिमान भक्तिमान असें भक्तीचें पुनःपुनः ग्रहण जें

केलें तें मोक्षास भक्तिच मुख्य कारण आहे असें दृढ करण्यासाठीं केलें असें जाणावें. आणि अद्वेष्टा सर्व भूतानां इत्यादिकें करून जे अद्वेष्टत्वादिक बहुत धर्म सांगितले ते अक्षरब्रम्होपासक जीवन्मुक्त जे आहेत त्यांचे लक्षण भूत स्वभावसिद्ध सांगितले। हेच धर्म पूर्वीं स्थितप्रज्ञाचें लक्षण त्वें करून सांगितले आहेत। असेंच ज्यास साक्षात्कारात्मक ब्रम्हात्मज्ञान झालें आहे त्यास अद्वेष्टत्वादिक धर्म प्रयत्नावांचून स्वभावतांच उत्पन्न होतात ते त्यास साधनभूत नव्हेत। या अर्थाचे वार्तिकांत सुरेश्वराचार्यांनी सांगितले आहेत ते धर्म जे मुमुक्षु आहेत त्याणी अवश्य साधक दशेंत संपादन करावे ॥१९॥ हे धर्म मुमुक्षूंस जीवन्मुक्ति होण्यास साधन आहेत असें प्रतिपादन करीत असतां प्रकरण समाप्ति करतात। येतु यथोक्तं इदं धर्म्यामृतं म्हणजे मुमुक्षु-अद्वेष्टा सर्व भूतानां-इत्यादिकानें एथवार सांगितलेले मोक्षसाधनत्वास्तव धर्मरूपच जें अमृत त्याची। श्रद्दधानाः-म्हणजे श्रद्धेंकरून युक्त। आणि-मत्पर-

येतु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ॥ श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥ ॥

माः-म्हणजे मी अक्षरब्रम्हस्वरूप वासुदेवच आहें प्राप्तव्य त्यांस असे होत्साते। पर्युपासते-म्हणजे उपासना म्हणजे अनुष्ठान करतात। ते भक्ताः-म्हणजे निरुपाधिक मद्रूप ब्रम्हाचे स्वात्मत्वें करून भजन करणारे भक्त माझे आत्मरूपच आहेत या कारणामुळें मला। अतीव प्रियाः-म्हणजे निरतिशय प्रीतीचे आस्पद आहेत। याप्रमाणे सगुण ब्रम्होपासनेच्या परिपाकें करून निरुपाधिक निर्गुण ब्रम्हाचें चिंतन करणारा जो अद्वेष्टत्वादिक धर्मांनीं युक्त मुख्याधिकारी त्यास वेदांत श्रवणमनननिदिध्यासनाचे आवृत्तीनीं किंवा सकृत अनुष्ठानानें महावाक्यापासून ब्रम्हात्मत्व साक्षात्कार होऊन मुक्ति होते यास्तव त्यास मुक्तीसं साधन महावाक्यांतील तत्पदार्थ परमेश्वराचें अनुसंधान करावें असें या गीतेंतील मध्यम अध्याय षट्कानें सिद्ध झालें ॥ २० ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतायाः रघुनाथशास्त्रिकृत भाषाविवृतौ द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

प्रथमाध्यायापासून सहाव्या अध्याय पर्यंत प्रथमषट्कांत- अव्यक्तोयमचिंत्योयमविकार्योयमुच्यते- इत्यादिकें करून महावाक्यां तील त्वं पदार्थ शब्द आत्मस्वरूप सांगितलें। सप्तमाध्यायापासून द्वादशाध्याय पर्यंत मध्यम षट्कांत- येत्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते। सर्वत्रगमचिंत्यंच कूटस्थमचलं ध्रुवं- इत्यादिकें करून तत्पदार्थ शब्द ईश्वर स्वरूप सांगितलें। आतां तत्वंपदात्मकजें वाक्य त्याचा जो त्वंपदार्थ आणि तत्पदार्थ यांचा ऐक्य रूप जो अर्थ त्याचें प्रतिपादन द्वारा ब्रम्हात्मैक्य रूप वाक्यार्थापरोक्षज्ञान हें तृतीय षट्कीं आरंभितात॥ पूर्वी- तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसार बंधनात् भवामि- इणें करून माझे जे भक्त आहेत त्यांचा मृत्यु रूप संसारसमुद्रापासून उद्धार करणारा मी होतों यास्तव तूं माझा भक्त हो असें सांगून भक्तांवर भगवंताचा लौकर प्रसाद होण्यास साधनभूत जे अद्वेष्टृत्वादिक धर्म त्यांचें अनुष्ठान मुमुक्षूंस अवश्य केलें पाहिजे असें हीं जीवन्मुक्तांचे ते स्वाभाविक धर्म आहेत अशा कथनानें सूचविलें। परंतु आत्मस्वरूपाचे अज्ञानामुळें जन्म मरण प्रवाह रूप संसार जीवास जो प्राप्त झाला आ

श्रीभगवानुवाच॥ इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते॥ एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः॥ १॥ ॥

हे त्यापासून उद्धार- सच्चिदानंदाद्वितीयपरब्रम्ह तत्वाचें आत्मत्वें करून जें ज्ञान ज्यास आत्मतत्व ज्ञान म्हणतात त्याविना संभवत नाहीं। जीवास जो अविद्या कल्पित संसारनिमित्तक सर्वानर्थ प्राप्त झाला आहे त्यास मूळ भूत देहादि संघातात्मक किंवा त्याहून भिन्न- जड- मी कर्ता- भोक्ता- संगी- संसारी- अल्पज्ञ- दुःखी- सुखी- परब्रम्हाहून भिन्नच आहें असा स्वस्वरूपाज्ञान मूलक भेद भ्रमच आहे। त्याची निवृत्ति होऊन पूर्वोक्त अनर्थ निवारण रूप संसार समुद्रापासून तरण होण्यास पूर्वोक्त धर्मानुष्ठानें भगवद्भक्तीनें चित्तशुद्धि जरी झालें तरी ब्रम्हात्मैक्या परोक्षात्मक पूर्वोक्त तत्वज्ञानच पाहिजे। यास्तव अर्जुनास- ब्रम्हात्मैक्योपदेश करावा असें मनांत आणून संसारी जीव प्रति शरीरीं भिन्न भिन्न असतां त्यांचा असंसारी एक अद्वितीय ब्रम्हाशीं अभेद कसा संभवेल अशी असंभावना निवृत्त होण्यासाठीं संसार हा अविद्येनें कल्पित आहे आत्म्याचा धर्म नव्हे आत्मा असंग स्वभाव आहे आत्मभेद ही देहादिक उपाधीमुळें अविद्येनेंच भासविला आहे तो भेद वास्तविक नाहीं। स

प्तमाध्यांत त्या अपर आणि पर प्रकृति सांगितल्या त्यांचे अविवेकामुळें जीवांस देहादिकांवर तादात्म्याभिमान होऊन हा संसार प्राप्त झाला आहे आणि त्या परापर प्रकृतीच्या योगानें जीवांस कर्मफलोपभोग व्हावा यासाठीं ईश्वर सृष्टि आदिका विषयीं प्रवृत्त होतो त्या प्रकृति द्वयास क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ अशी संज्ञा आहे त्यांचें परस्पर भिन्न भिन्न स्वरूप आहे म्हणजे देहेंद्रियांतःकरणात्मक क्षेत्रांहून क्षेत्रज्ञ सर्व क्षेत्रांत निर्विकार एकच आहे क्षेत्रें मात्र परस्पर भिन्न आहेत – असें अर्जुनास समजावें यासाठीं क्षेत्र– आणि क्षेत्रज्ञ याचा विवेक या अध्यायांत सांगत असतां श्रीभगवान बोलतात ॥ हे कौंतेय–इदं शरीरं क्षेत्रं इति अभिधीयते– म्हणजे हे कुंतीपुत्रा अर्जुना सुखदुःखानुभवरूप भोगाचें स्थान भूत इंद्रियें आणि अंतःकरण यासुद्धां जें हें शरीर त्यास क्षेत्र असें म्हणतात ॥ धान्यादिकाची निष्पत्ति ज्या भूम्यादिकाचे ठायीं होते त्यास शालिक्षेत्र–गोधूमक्षेत्र–चणकक्षेत्र– असें जसें म्हणतात त्या प्रमाणें । पूर्वार्जित शुभाशुभ कर्मफल सुखदुःखादिकाची निष्पत्ति जी या शरीरांत होते त्या फलनिष्पत्तिरूप गुणानें यास क्षेत्र

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

असें म्हणतात असें तात्पर्य ॥ एतद्यो वेत्ति – म्हणजे या क्षेत्राभद्रें मीच आहे किंवा माझें आहे असें जो असंग आत्मस्वरूपाचें अज्ञानामुळें मानितो । तं तद्विदः क्षेत्रज्ञ इति प्राहुः – म्हणजे त्यास क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ यांचा परस्पर भेद आहे असें जाणणारे विवेकी तो क्षेत्र फळाचा भोक्ता आहे या कारणानें क्षेत्रज्ञ असें म्हणतात ॥ १ ॥ याप्रमाणें आत्मस्वरूपाचे अज्ञानामुळें देहादिक मीच किंवा तो माझा इत्यादिक अभिमानानें युक्त जो तो संसारी जीव असें त्याचें ससारिस्वरूप सांगून आतां पारमार्थिक असंसारि रूप त्याचें सांगून त्याशीं परमात्म्याचें ऐक्य सांगतात ॥ हे भारत सर्वक्षेत्रेषु क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि – म्हणजे– हे भरतकुलोत्पन्ना अर्जुना– सर्व क्षेत्राचे ठायीं विद्यमान आणि अविद्येनें कर्तृत्व भोक्तृत्वादिक संसारधर्मांचा त्यावर आरोप झाला आहे परमार्थतः अविद्या आणि अविद्येनें कल्पिलेले जे कर्तृत्वादिक धर्म त्यांहींकरून रहित स्वप्रकाश चैतन्य स्वरूप नित्य विभु जो क्षेत्रज्ञ तो अविद्या कल्पित रूप त्यागानें असंसारी अद्वितीय सच्चिदानंद परब्रम्हरूप मीच आहें असें जाण । याप्रमाणें – क्षेत्र क्षेत्रज्ञयोर्यत् ज्ञानं – म्हणजे शरीरेंद्रिय संघ

तद्रूप क्षेत्र मायेनें कल्पिलेलें मिथ्या आहे आणि क्षेत्रज्ञ तर परमार्थतः सत्य चित आनंद अद्वितीय ब्रम्ह स्वरूप असून त्या क्षेत्राचें भासाचें अधिष्ठान आहे असें जें क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ यांचें तत्वनिश्चयात्मक विवेक ज्ञान तेंच मोक्षसाधनत्वा स्तव अविद्यानाश करणारें। ज्ञानं मतं मम-म्हणजे ज्ञान आहे याशिवाय दुसरें शिल्पादिकाचे ज्ञाना प्रमाणें पांडित्य मात्र रूप जें ज्ञान तें अविद्यानाशक नव्हे तें ज्ञान नव्हे तें अज्ञानच आहे असें माझें सर्वज्ञ परमेश्वराचें मत आहे। एथें जीव आणि ईश्वर यांचा अविद्येनें कल्पिलेला भेद घटाकाशमहाकाशांच्या भेदाप्रमाणें औपाधिक आहे परमार्थतः अभेदच आहे। तो वेदांतील महावाक्यानें उपदेशिला आहे तो पूर्वीं प्रकार लिहिला आहेच याविषयीं श्रुतिभाष्यादिक ग्रंथांत वादविवादानीं सविस्तर परमत खंडनपूर्वक लिहिल्या आहेत तो विस्तर समुद्राप्रमाणें आहे यास्तव मुमुक्षूनीं सारांश मात्र घ्यावा यासाठीं तो वाद विवाद न लिहितां सिद्धांतार्थ मात्र लिहिला आहे॥ २॥ संक्षेपानें जो अर्थ सांगितला त्याचेंच सविस्तर निरूपण करण्यास आरंभ करतात।

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत्॥ स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु॥ ३॥

गितला त्याचेंच सविस्तर निरूपण करण्यास आरंभ करतात। तत्क्षेत्रं यच्च-म्हणजे इदं शरीरं-या श्लोकानें सांगितलेलें जें शरीररूप क्षेत्र स्वरूपेंकरून त्या जड द्रव्य परिच्छिन्न स्वभावाचें आहे। आणि-यादृक् च-म्हणजे ज्या इच्छादि धर्मादिकेंकरून युक्त आहे। आणि यद्विकारि-म्हणजे ज्या इंद्रियादिकांच्या विकारानें युक्त आहे। आणि-यतश्च यत्-म्हणजे स्थावरजंगम याभेदानें भिन्न भिन्न जें। त्या प्रकृति आणि पुरुष यांचे संयोग रूप कारणापासून उत्पन्न होतें। स च यः-म्हणजे तो क्षेत्रज्ञ ही स्वरूपेंकरून ज्या स्वप्रकाश चैतन्यानंदात्मक स्वभावाचा आहे। यत्प्रभावः-म्हणजे मायारूप उपाधीनें कल्पिलेल्या ज्या ज्या शक्तीनें युक्त आहे। तत्-म्हणजे हें जें क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ यांचें सांगितलेलें सर्व विशेषणानीं युक्त यथार्थस्वरूप त्यापत। समासेन मे शृणु-म्हणजे संक्षेपानें मजपासून तूं श्रवण कर किंवा निश्चित कर॥ ३॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु

कोणीं विस्तरें करून निरूपण केलें ल्या वा तुम्ही एथें संक्षेप सांगतों असें म्हणे तर श्रोतृबुद्धीस प्ररोचन होण्यासाठीं जे सांगावयाचें त्याची स्तुति करून बोलतात। तें क्षेत्र क्षेत्रज्ञाचें यथार्थ स्वरूप। ऋषिभिः बहुधा गीतं-म्हणजे वसिष्ठादिक जे ऋषी त्यांही योगशास्त्राचे ठायीं आणि योगवासिष्ठादिकाचे ठायीं ध्यानधारणा विषयत्वें करून आणि विराट्‌देह रूपानें अशा बहुत प्रकारानीं निरूपिलें आहे। आणि-विविधैः छंदोभिः पृथक् गीतं-म्हणजे नित्य नैमित्तिक कर्म प्रतिपादन करणारे जे वेद किंवा ऋगादिक मंत्र आणि ब्राम्हण यांही यजन करण्यास योग्य ज्या देवता आणि यजन करणार यजमान यांच्या अनेकविध रूपानीं गायिलें किंवा निरूपिलें आहे। आणि-ब्रम्हसूत्र पदैश्च बहुधा गीतं-म्हणजे ब्रम्हबोधक रून देणारीं जीं सूत्रें आणि पदें त्यांहीं जें बहुत प्रकारानीं निरूपिलें आहे। पूर्वोक्त शाखा-वंइन्यायानें कांहीं व्यवधान करून तटस्थ लक्षणानें ब्रम्हस्वरूपाचें सूचन रूप बोधन करतात अशी हीं भूतें ज्यासून उत्पन्न होतात किंवा ज्या पासून उत्पन्न झालीं आहेत। किंवा ज्याचे सत्तेनें युक्त होऊन अस्ति या व्यवहारास योग्य होणें अशा स्थि

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छंदोभिर्विविधैः पृथक्॥ ब्रम्हसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः॥४॥

ती प्रत पावतात आणि लय पावत असतां त्याचेच ठायीं लय पावतात म्हणजे आपलें नामरूपात्मक व्यक्त स्थूल रूप टाकून अव्यक्त कारण रूपानें स्थित होतात तें ब्रम्ह असें जगदुत्पत्ति स्थिति लय कारणत्व रूप तटस्थ ब्रम्हलक्षण सांगणारीं वेदांतील सर्व कारण वाक्यें तीं ब्रम्हसूत्रें म्हणावीं-आणि-साक्षात्स्वरूपलक्षणानें ब्रम्हस्वरूपाचें बोधन करतात अशीं जीं ब्रम्ह सत्य आहे ज्ञानरूप आहे आनंदस्वरूप आहे असें सच्चिदानंदात्मक मिथ्या जड दुःखाहून भिन्न ब्रम्हस्वरूपाचें लक्षण सांगणारीं वेदांतांतील ब्रम्हस्वरूप प्रतिपादन करणारीं वाक्यें तीं पदें म्हणावीं। तीं ब्रम्हसूत्रें आणि ब्रम्हपदें कशीं तीं विशेषणानीं सांगतात। हेतुमद्भिः-म्हणजे लक्षणानीं ज्याचें प्रतिपादन करावयाचें आहे तें ब्रम्ह या जगाचे पूर्वीं सद्रूप सजातीय स्वगत भेद शून्य एक अद्वितीय कारण रूपानेंच होतें त्यास जग करावें असा संकल्प होऊन त्यापासून हें सर्व जग उत्पन्न झालें असें सांगून सृष्टी पूर्वीं या जगास कारण कांहींच नव्हतें-जगदुत्पत्तीचे पूर्वीं अत्यंत असतच होतें म्हणजे या जगाचें स्थूल किंवा सूक्ष्म रूप कांहीं

नवतें। असें कोणी बोलतात असा शून्यवादी किंवा असद्वादी यांचे मताचा अनुवाद करून त्या मताचें निराकरण करण्याक-
रितां - जें कार्य उत्पन्न होतें तें आपले उपादान कारणाशीं सजातीयच उत्पन्न होतें - जसें मृत्तिकेपासून उत्पन्न झालेले घटशराव
इत्यादिक कार्य मृन्मयच होतें - सुवर्णापासून उत्पन्न झालेलें कटककुंडलादिक सुवर्णमयच होतें। अत्यंत विजातीय होत नाहीं
। याप्रमाणें - हें उत्पन्न झालेलें जग सद्रूपें करून म्हणजे - अस्ति - आहे - अशा व्यवहारांत सत्तेनें युक्त जें भासतें तें सद्रूप कारणा-
पासूनच उत्पन्न झालें असावें। असतापासून सत् कसें उत्पन्न होईल। यास्तव या जगाचे सृष्टी पूर्वी कारण जें सद्रूप आहे तेंच ब्र-
म्ह - आणि ब्रम्ह आनंदात्म स्वरूपच आहे त्या आनंदात्मक ब्रम्हापासून आकाशादिक पंच महाभूतें आणि भौतिक स्थूल सू-
क्ष्म देहेंद्रियादिकाची उत्पत्ति झाली असें सांगून या सृष्टीस उत्पन्न करणारा सृष्टीचे पूर्वी आसमंताद्भागीं प्रकाशपावणारा ब्र-
म्हात्मस्वरूप आनंद नसेल तर कोण प्राणी अपान आणि प्राण वायू यांच्या व्यापारानें युक्त होईल म्हणून सर्व प्राण्यास जो विषयि-
कानंद प्रतिबिंबरूप होतो त्यास कारण बिंबरूप आनंद आहे। अशा ब्रम्हसत्तेचें व्यवस्थापन करणाऱ्या ज्या युक्ती त्या यु-
क्तीनीं युक्त तीं पूर्वोक्त ब्रम्हसूत्रें आणि ब्रम्हपदें आहेत। आणि - विनिश्चितः - म्हणजे उपक्रम म्हणजे आरंभ आणि उपसंहार
म्हणजे समाप्ति हे ह्यांचे ठायीं म्हणजे अद्वितीय सद्रूप एकच ब्रम्हात्मतत्व आहे या विषयींचें आहेत यामुळें निःसंशय जे
ब्रम्हात्मैक्यरूप मुमुक्षूंनीं ज्ञेयार्थ त्याचें प्रतिपादन करणारीं तीं ब्रम्हसूत्रें आणि ब्रम्हपदें आहेत। उपक्रम आणि उपसंहा-
रयांचे ऐक्यरूपामुळें निःसंशय अद्वितीय ब्रम्हात्म तत्व बोध कोणत्या वाक्यापासून होतो त्याचें ज्ञान होण्यास संक्षेपानें छांदो-
ग्यांतील सद्विद्येचें उदाहरण एथें लिहितों। उद्दालक नामक ऋषीचा पुत्र श्वेतकेतु आपले गुरुकुलापासून सकल वेदादि-
क विद्येचा अभ्यास करून आपले पित्याचे घरीं आला। तो निरंतर स्तब्धमानीच होऊन गर्वित झाला। त्याची स्तब्धता जावी या हेतूनें
उद्दालकानें त्यास आरंभीं प्रश्न केला कीं - जें वस्तु उपदेशानेंच समजतें। ज्याचे ज्ञानानें न जाणलेलें ही जाणलें जातें। न ऐकलेलें
हीं ऐकलें जातें असें वस्तु आपले गुरूपासून समजून घेतलेंस काय। अशा प्रश्नानें एका कारणाच्या ज्ञानानें सर्व कार्याच्या कारण

स्वरूपानें ज्ञानाची प्रतिज्ञा करून त्या वस्तूचा उपदेश करण्यास आरंभ केला। त्या आरंभीं हें सर्व नाम रूपें करून व्यक्तीस पावलेलें दृश्यमान जग सृष्टीचे पूर्वीं एक अद्वितीय सद्रूपच होतें तें या जगाचें बहुत रूपानें विस्तार व्हावा हें जग उत्पन्न करून या जीवात्म रूपानें-त्यांत प्रवेश करून नाम आणि रूप यांहींकरून या जगास स्पष्ट व्यवहारास योग्य करीन असा संकल्प करते झाले नंतर सद्रूप उपादान कारणापासून या सर्व प्रजा उत्पन्न झाल्या त्या सद्रूपाधिष्ठान सत्तेनेंच सत्तेस पावल्या आहेत। याचें लय स्थान सद्रूपच आहे असें सांगून नंतर जसें एका मृत्पिंडाचे ज्ञानेंकरून मृण्मय विकार जे घट रांजण इत्यादिक ते मृत्तिका स्वरूपानें जाणले जातात तो विकार केवल वाणीनें उत्पन्न होणारें घट शराव रांजण इत्यादिक नाम मात्र आहे परंतु त्या नामाचा मृत्तिके शिवाय दुसरा अर्थ आहे असें नाहीं त्या शब्दाचा मृत्तिका हाच सत्य अर्थ आहे अशा प्रकारच्या अनेक दृष्टांतानीं उपादान स्वरूप जाणलें म्हणजे त्या उपादान स्वरूपानें उपादेय सर्व कार्य स्वरूप ज्ञात होतें असें दाखऊन या प्रमाणें जगास कारण तें सद्वस्तु आहे ज्या उपादान कारण सद्रूप वस्तूच्या ज्ञानानें हें सर्व जग अस्ति आहे अशा सत्तेनें निरनिराळे नाम रूपानें व्यवहारास एतें वस्तुतः सद्रूपाहून निराळें पाहिलें असतां असत् मिथ्याच आहे असें सद्रूप ब्रम्ह ज्ञानानें सद्रूपानें सर्व जगाचें ज्ञान मध्यें सांगून अंतीं हें सर्व जग ऐतदात्म्य म्हणजे सद्रूप जो आत्मा तत्स्वरूपच आहे हा आत्मा ज्याच्या तो एतदात्मा त्याचा जो भाव तें ऐतदात्म्य असा बहुव्रीही समास करून नंतर भावप्रत्यय करावा भाव प्रत्याचा प्रकार भूत जो प्रकृतीचा अर्थ तो अर्थ आहे यावरून एतदात्मा। या बहुव्रीही समास प्रतिपाद्य एतदात्म संबंधी असा अर्थ त्यांतील सद्रूप प्रकार भूत जो आत्मा तो ऐतदात्म्य शब्दाचा अर्थ आहे। हा आत्मा हें सर्व जग असें म्हटल्यानींही हा अर्थ निष्पन्न होतो तथापि असें म्हणणें हा महदात्मा अशा आत्मात्मीय भाव संबंध स्थलींही संभवतें तसा जगाचा आणि आत्म्याचा संबंध नाहीं असें सूचयण्या साठीं ब्रहुव्रीही आणि भाव प्रत्यय असा प्रयत्न केला। त्यामुळें जर आत्मा त्मीयभाव रूप संबंध एथें विवक्षित आहे तर त्याचा बोध बहुव्रीहीनेंही होतो मग भावप्रत्यय निराळा केला याचें वैयर्थ्य येईल यामुळें ती शंका गेली तरी-हा आत्मा ज्याचा अशा बहुव्रीहींत हा आत्मा अ

सें जें पदाचें सामानाधिकरण्य आहे तें - मृत् घटः - एथें जसें परिणाम रूपार्थी आहे किंवा - यत् रजतं इति अभात् साशक्तिः यः चोरः सः स्था
णुः - एथें जसें बोधार्थी हा आहे त्यांतून कोणते अर्थी आहे असा संशय होऊनये यास्तव त्याचा निर्णय करण्यासाठीं तें सत्य या अर्थाचें वा
क्य आहे त्यांतील तत् या शब्दाचा प्रकृत जो सद्रूप प्रधानभूत आत्मा तो अर्थ ते व्हांतो आत्माच सत्य असें त्याणें सिद्ध झालें यावरून
न जगरूप विकार अनृत मिथ्या असा अर्थ निष्पन्न झाल्यानें तें सामानाधिकरण्य बाधार्थी आहे असा निश्चय होऊन जसा पूर्वोक्त
उदाहरणीं जें रजत म्हणून भासलें तें रजत नव्हे तर शक्ति असा रजताचा बाध होऊन शक्तितत्त्व त्या वाक्याचा अर्थ किंवा दुरून उं
च पदार्थ पाहून हा चोर असा जो भासला होता तो चोर नव्हे तर स्थाणु म्हणजे वृक्षाचा खुंट आहे असा चोराचा बाध होऊन स्था
णूची सत्ता असा त्या वाक्याचा अर्थ होतो त्याप्रमाणें जेंहें भिन्न भिन्न सत्तेनें नाम रूपात्मक जग भासत होतें तें सद्रूप आत्माच आहे
असा जगाचे सत्तेचा बोध होऊन सद्रूपात्म सत्ता असा त्या वाक्याचा अर्थ होतो नंतर तो सद्रूप आत्मा तूंच आहेस असा श्वेतकेतूस
शेवटीं ब्रम्हात्मोपदेश केला असा आरंभीं आणि मध्यें आणि अंतीं ब्रम्हात्मैक्य रूप एकच अर्थ सांगितला यावरून सर्व सद्विद्ये
चें अद्वितीय ब्रम्हात्मैक्य प्रतिपादन करण्याविषयीं तात्पर्य आहे असा विचार वं तांस निर्णय होतो। यास विद्येचें तात्पर्य जीव आ
णि ईश्वर भिन्न आहेत जग सत्य आहे याविषयींचेंच आहे असें उपक्रम आणि उपसंव्हार याचे क्लिष्ट कल्पनेने निराळे आपले प
क्षास साधक अर्थ करून वर्णन करतात परंतु ते वास्तविक नव्हेत असें समजण्यासाठीं श्री वेदव्यासानीं सद्विद्येचें मोक्षधर्मांत
श्वेतकेतु आणि सुवर्चला यांचे संवाद रूपानें उपबृंहण म्हणजे व्याख्यान लिहिलें आहे त्याचें संक्षेपानें एथें वर्णन करतों -
म्हणजे त्याचें तें वर्णन दुराग्रहामुळें असें स्पष्ट होईल ॥ सुवर्चला नामक देवकन्या जन्मांतर सिद्ध ब्रम्हतत्त्वानुभव जीस झा
ला आहे अशी होतीती आपले सारखा ब्रम्हवेत्ता पती आपणास असावा असें इच्छून श्वेतकेतू सत्याचे पित्यापासून ब्रम्हात्म
तत्त्वबोध झाला आहे असें ऐकून त्यास तिनें पतित्वें करून वरलें नंतर ब्रम्हवेत्तीं तीं दंपतीं यहस्थाश्रम धर्मांनीं युक्त असतां स
द्विद्येचे ठायीं उद्दालकानें वारंवार ब्रम्हतत्त्वोपदेश केलेला श्वेतकेतु ब्रम्हात्मतत्त्व कसें जाणतो हें समजण्याचे इच्छेनें सुव

चर्लेनें श्वेतकेतूस प्रश्नकेला तो असा - ततः कदाचित् भर्त्तारं श्वेतकेतुं सुवर्चला ॥ प्रपच्छ को भवानत्र ब्रूहि मे द्विजसत्तम - हे
द्विजश्रेष्ठा तूं कोण आहेस असा आपले भर्त्यास सुवर्चलेनें प्रश्न केला। त्या प्रश्नाचा अभिप्राय श्वेतकेतूनें जाणून ही एकाए-
कीं उत्तर न देतां क्रमानें उत्तर द्यावें अशा तात्पर्यानें - तामाह भगवान् वाग्मीत्व याज्ञा तो न संशयः ॥ द्विजोत्तमोहं सुभगे सत्यव्रत
परायणः ॥ हे द्विजोत्तम असें मला संबोधन करणारी जी तूं इणे मी ब्राम्हण सत्यव्रत परायण आहें असें जाणलेंच आहे तेव्हां
यांत प्रष्टव्य काय आहे असें उत्तम बोलणार ब्रम्हवेत्ता जो श्वेतकेतु यानें उत्तर दिलें। नंतर - सा तमाह महात्मानं पृच्छामि हृदिश्शा
यिनं ॥ देहोपाधि रूप निमित्तानें आत्म्यावर कल्पिलेलें जें देहावरील प्रत्यक्ष ब्राम्हण्य त्याविषयीं माझा प्रश्न नाहीं तर मीं द्विजो
त्तम आहें असा जो देहाहून निराळा आत्मा अहं म्हणजे मी या शब्दानें सांगतोस त्या हृदयांत शयन करणाऱ्या आत्म्यावि-
षयीं माझा प्रश्न आहे असें सुवर्चला बोलली। नंतर - तच्छ्रुत्वा प्रत्युवाचेनां सर्वज्ञो मुनिपुंगवः - तें ऐकून तो सर्वज्ञ मुनिश्रेष्ठ
श्वेतकेतु सुवर्चलेप्रत वक्ष्यमाण प्रत्युत्तर बोलला - मनसैव समायुक्तमात्मानं मन्यसे यदि ॥ तन्मिथ्या गोत्रसद्भावे वर्तते दे
हबंधनः ॥ त्वमप्यहमहं सर्वं महमित्येव वर्तते ॥ नात्र तत्परमार्थं तद्यन्मां त्वमनुपृच्छसि - मन आदिक उपाधींनीं युक्त जें आ
त्मस्वरूप त्याचे ठायीं अहं या शब्दाचा प्रयोग मुख्य आहे। मन आदिक उपाधींनीं युक्त जे लोकांनीं मानलेलें आत्मस्वरूप तें ब्राम्हण
कुलोत्पन्न देहाचे उपाधीनीं आत्म्यावर कल्पिलेल्या ब्राम्हणपणा प्रमाणें मिथ्याच आहे। यास्तव अहं शब्दार्थ मुमुक्षूस प्रश्न करण्यास
योग्य नाहीं। आणि अहंभाव माझे ठायीं आणि तुझे ठायीं आणि दुसऱ्याचे ठायीं ही साधारण प्रत्यक्षच आहे यास्तव परमार्थ वस्तू
चे जाणण्याची इच्छा जर तुला आहे तर अहंभाव प्रश्नार्ह नाहीं असें प्रत्युत्तर श्वेतकेतूनें दिलें। नंतर कर्तृत्व भोक्तृत्वादियुक्त
अहंभाव जर मिथ्या आहे तर कर्तृत्व ज्ञानपूर्वक श्रौतस्मार्त रूप वैदिक कर्म तूं कसें करतोस असा सुवर्चलेनें प्रश्न केल्या
नंतर - लोकसंग्रहार्थ मी कर्म करतों - असें उत्तर श्वेतकेतूनें दिलें। नंतर अहं या शब्दाचा प्रयोग सर्व अहंभावावर करता
त तोच त्याचा मुख्य वाच्यार्थ आहे मुख्य आत्मा तर शब्दाला अगोचर आहे त्यावर वाणीची प्रवृत्ति नाहीं असें श्वेतकेतूनें

सांगितल्यानंतर पुनः त्यादंपतींचीं प्रश्नोत्तरें प्रवृत्त झालीं। एकवर्चला प्रश्न करते – सदाहंकारशब्दोयं व्यक्तमात्मनि संश्रितः॥ न वाचस्तत्र वर्तंत इति मिथ्या भविष्यति। शब्दाचा आणि अर्थाचा वाच्यवाचकभाव संबंधच आहे संयोगादिक नाहीं तेव्हां सर्व अहं शब्दाचा प्रयोग आत्म्यावर लौकिक व्यवहारांत करतात असें असून आत्म्याचे ठायीं शब्दाची प्रवृत्ति नाहीं असें मिथ्या कसें सांगतां। असा एकवर्चलेने प्रश्न केला। त्यावर – अहं शब्दोह्यहंभावे नात्मभावे शुभप्रभे॥ न वर्तंते परो चित्तेवाचः सगुणलक्षणाः॥ अहं शब्द अहंभावाचे ठायीं प्रवृत्त होतो। गुणकर्मजाती या धर्माचे संबंधानें प्रवृत्त होणाऱ्या वाणी निर्धर्मक-निर्गुण- निष्क्रिय- अचिंत्य-परमात्म तत्वाचे ठायीं प्रवृत्त होत नाहींत असें श्वेतकेतूनें उत्तर दिलें। नंतर – अहंभावोत्र कोनामह्यात्मभावस्तथैव च॥ तन्मेब्रूहि यथान्याय मेवंच मुनिसत्तम॥ असें आहे तर अहंभाव तो कोणता आणि त्याहून भिन्न आत्मभाव तो कोणता तें मला मुनिश्रेष्ठा सांग। असें एकवर्चलेनें पुसल्यानंतर – मृन्मयो हि घटाभास स्तादृक् भाव इहेष्यते॥ अहंभावः परे चित्ते ह्यात्मभावो महान्परः॥ न वाचस्तत्र वर्तंते इति नैव विरुध्यते– मृत्तिकेचे ठायीं घटहा जसा आभास मिथ्या कल्पिला आहे तसा असंग आत्मस्वरूपाचे ठायीं अहंभाव हा आभास मिथ्याभूत कल्पिला आहे॥ असा अहं या शब्दाचा अर्थ आणि आत्मा यांचा भेद दाखवून कल्पिताकारात्मक उपाधीला घेऊन प्रवृत्त जो अहं शब्द तो आत्मस्वरूपाचे ठायीं मुख्यवृत्तीकरून राहत नाहीं। तेथें लक्षणेनेंच ज्ञाते लौकिक वैदिक व्यवहारांत त्याचा प्रयोग करतात। हें पूर्वीं अहं शब्दाचे एक मुख्य अर्थ आणि दोन अमुख्य अर्थ असें प्रतिपादन केलें आहे तेथें सविस्तर लिहिलेंच आहे। यावरून मुख्य वृत्तीनें कोणतीही वाणी आत्मस्वरूपाचे ठायीं राहत नाहीं हें विरुद्ध नाहीं। सर्व शब्दांची शुद्ध आत्मस्वरूपावर लक्षणाच आहे असें तात्पर्य सांगून याचा उपसंव्हार केला। नंतर आत्मा अहंकाराहून भिन्न आहे तो सर्व प्रपंचास अधिष्ठानभूत ब्रम्हरूप आहे असें श्वेतकेतूनें सिद्ध करून आकाश सर्व वाय्वादिकांस आश्रय असला तरी निरवयवत्वामुळें असंगस्वभावामुळें वायु आदिकाशीं असंबद्धच आहे याप्रमाणें सर्व प्रपंचास अधिष्ठानभूत ही परब्रम्ह असंगत्वामुळें प्रपंचाशीं असंबद्ध आहे असें श्वेतकेतू

नें प्रतिपादन केल्यानंतर पुनः प्रश्नोत्तरें प्रवृत्त झालीं। श्वेतकेतूनें विचारलें कीं- निर्विकारं ह्यमूर्तं च निरंशं सर्वगं तथा ॥ दृश्यते च वियन्नित्यं तात दृश्यात्मा न दृश्यते। निर्विकार निरवयव क्रियाशून्य सर्वव्यापक आकाश जसें दिसतें तसा आत्मा कां दिसत नाहीं असा श्वेतकेतूनें प्रश्न केला त्यावर। श्वेतकेतुः- त्वचा स्पृशति वै वायुमाकाशस्थं पुनःपुनः ॥ तत्स्थं गंधं तथा घ्राति ज्योतिः पश्यति चक्षुषा ॥ तमो रश्मिगणं चैव मेघजालं तथैव च ॥ वर्षं तारागणं चैव नाकाशं दृश्यते पुनः ॥ आकाशस्याप्यथाकाशं सद्रूपमिति निश्चितं ॥ सदर्थे कल्पितं सर्वं तत्सत्यं विष्णुरेव च ॥ यानि नामानि गौणानि ह्युपचारात्परात्मनि ॥ न चक्षुषा न मनसा न चान्येन परो विभुः ॥ चिंत्यते सूक्ष्मया बुध्या वाचा वक्तुं न शक्यते ॥ एतत् प्रपंचमखिलं तस्मिन्नेव प्रतिष्ठितं- आकाशांत राहणारा जो वायु त्याचें त्वचेनें स्पार्शन प्रत्यक्ष होतें। आकाशांतील तेजाचें-तमाचें-सूर्यकिरणांच्या समुदायाचें-तारागणांचें-वृष्टीचें-चक्षूनें प्रत्यक्ष होतें। हे पदार्थ निराळे करून त्याशिवाय आकाशाचें प्रत्यक्ष होत नाहीं आणि आकाशाला रूप आणि स्पर्श नाहींत यामुळें त्याचें कोणतेही इंद्रियानें प्रत्यक्ष होतच नाहीं त्याचें शब्दरूप विशेष गुणानें अनुमान मात्र होतें असेंच तार्किकादिक मानतात। लौकिक आकाशाची ही गति मग आकाशापेक्षांही सूक्ष्म जें अरूप अशब्द अस्पर्श सद्रूप ब्रम्हात्म वस्तु तें चक्षुरादिक इंद्रियांनीं कसें प्रत्यक्ष होईल। त्या सत्रूप ब्रम्हाचे ठायीं हें सर्व विश्व कल्पिलेलें आहे तें च सद्वस्तु सत्य आणि सर्व व्यापक आहे त्याचें शुद्ध सूक्ष्म बुद्धीनें चिंतन होतें। वाणीनें तें बोलण्यास शक्य नाहीं। जीं कल्पित गुणाचे योगानें परमात्म्याचे गौण नामें आहेत तीं लाक्षणिक आहेत। त्यांची मुख्य वृत्तिम्हणजे वाच्यता असंग निर्धर्मक आत्मस्वरूपाचे ठायीं नाहीं। असें श्वेतकेतूनें उत्तर दिलें। या प्रश्नोत्तर परंपरेंत-मृन्मयो हि घटाभासं तादृक् भास इहेष्यते- येणेकरून वाचारंभणश्रुत्यर्थ जो एथें लिहिला तो स्पष्ट केला आहे ॥ सद्रूपं एणेकरून अहंमर्थाहून भिन्न आत्मा कोण असा ज्याविषयीं प्रश्न केला त्या आत्मस्वरूपास सद्रूप ब्रम्ह ता सांगितली। एणेकरून श्वेतकेतूस जो त्वं सद्रूप आत्मस्वरूप ब्रम्ह आहेस-असा महावाक्यानें उपदेश केला तो ब्रम्हात्मैक्यरूप महावाक्यार्थ स्पष्ट केला आणि- सदर्थे कल्पितं सर्वं तत्सर्वं विष्णुरेव च- एणेकरून ब्रम्हात्मैक्यरूप महावाक्यार्थ बोधास अनुकूल हें जगत्

तदात्म्यच आहे तें तद्रूपच सत्य आणि आत्मा आहे- असाजो महद्वियेंन सांगितलेला अर्थ तो स्पष्ट करून दाखविला। याउपबृंह
णात्मक सद्विद्येचे व्याख्यानानें सद्विद्येतील उपक्रम आणि उपसंव्हार अद्वितीयनिष्प्रपंच ब्रम्ह आणि जीव यांचें ऐक्य प्रतिप
दनाविषयींचेच आहेत असें सिद्ध होतें ॥ अथवा- अथातो ब्रम्हजिज्ञासा -यास आरंभ करून। अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः
शब्दात् -एतदंतजी चतुरध्यायी उत्तर मिमांसा जीस ब्रम्हमीमांसा असेही म्हणतात ती सूत्रात्मक आहे। तीं सूत्रें ब्रम्हप्र
तिपादन करतात म्हणून त्यास सूत्रास ब्रम्हसूत्रें म्हणतात। तद्रूप म्हणजे त्या सूत्रात्मक जी पदें म्हणजे जगाच्या उत्पत्ति स्थिति
लयांस कारण जें अद्वितीय परब्रम्ह तेंच वेदांत प्रतिपाद्य आहे अशा प्रकारानें परब्रम्ह प्रतिपादन करणारीं अशा ब्रम्हसूत्रात्मक
पदांनीं जें क्षेत्र क्षेत्रज्ञस्वरूप उत्तमविचारात्मक मीमांसेनें प्रतिपादिलें आहे तीं पदें कशीं आहेत तें सांगतात। हेतुमद्भिः -पूर्वोक्त
प्रकारांनी प्रतिपादन करण्यास जे हेतु तद्वाचक पंचम्यादि विभक्तींनीं युक्त। आणि विनिश्चितैः -संशय पूर्वपक्ष सिद्धांत दाखवून-
विवक्षित पूर्वोक्त अर्थाचा निश्चय करून देणारीं अशीं आहेत। ते हेतु कसे त्यांचें स्वरूप समजण्यासाठीं। ईक्षतेर्नाशब्दं -यासूत्रां
तील हेतूचें निरूपण एथें संक्षेपानें लिहितों॥ अथातो ब्रम्हजिज्ञासा - या प्रथम सूत्रें करून शमदमादि साधन संपन्न जो मुमु
क्षु त्याणें मोक्षसाधनभूत जें ब्रम्हात्मैक्यज्ञान त्याचे प्राप्ती विषयीं वेदांत वाक्यांहीं करून ब्रम्हात्म विचार करावा असें सांगू
न नंतर ब्रम्हलक्षण समजल्याशिवाय ब्रम्हविचार होणार नाहीं यासाठीं -जन्माद्यस्य यतः -या द्वितीय सूत्रानें ज्या सत्यज्ञानानं
तानंदात्मक ब्रम्हापासून या जगाचा उत्पत्ति स्थिति प्रलय लय होतात तें ब्रम्ह असें जगदुत्पत्ति स्थिति लयकारणत्वरूप तटस्थ
लक्षण आणि सत्य ज्ञानानंदात्मक ब्रम्ह असें स्वरूप लक्षण सांगितलें। या दोन लक्षणांचा विचार विस्तरानें पूर्वीं लिहिलाच आ
हे। लक्षण सांगितल्यानंतर ब्रम्ह जगाचे उत्पत्ति स्थिति लयास कारण सच्चिदानंदात्मस्वरूप आहे याविषयीं शास्त्र म्हणजे वे
दच प्रमाण आहेत असें -शास्त्रयोनित्वात् -या सूत्रानें सांगितलें। नंतर जगदुत्पत्ति स्थिति लयांस कारण सत्यज्ञानानंदात्म-
क असें ब्रम्ह वेदांतात सांगतात तशा ब्रम्हस्वरूपाचे ज्ञान ज्यास आहे तो आग्निहोत्रादिक वैदिक कर्म करण्यास प्रशस्त अधिक

री असें कर्मांगत्वें करून किंवा वेदांतांतील ज्या उपासना आहेत त्यांचें उपास्य ब्रम्ह या लक्षणानें आहे असें उपासनांचे अंगत्वें करू
न ब्रम्हाचें निरूपण केलें आहे। प्राधान्येंकरून निरूपण केलें नाहीं। असें मीमांसादिक म्हणतात। त्यांचे मताचें निराकरण करण्या
साठीं-तत्तुसमन्वयात्-या चतुर्थ सूत्रानें ब्रम्ह वेदांतांत स्वप्राधान्यें करून सांगितलें आहे। कर्मशेषत्वें करून म्हणजे कर्मांगत्वें क
रून किंवा उपासनांगत्वें करून सांगितलें नाहीं। कारण उपक्रम उपसंहारादिक जीं तात्पर्यनिर्णयाला कारण लिंगें आहेत त्याव
रून स्वप्राधान्यें करूनच सर्व वेदांत ब्रम्ह प्रतिपादन करतात असें निश्चित आहे असें सांगितलें। नंतर सद्विद्या जगत्कारणत्वें
करून सृष्टिपूर्वकालीन साम्यावस्थायुक्त गुणत्रयात्मक प्रधान स्वरूपाचेंच प्रतिपादन करते तेव्हां सर्व वेदांत कारणत्वें करून
ब्रम्ह प्रतिपादन करतात हें संभवत नाहीं अशी सांख्याचे मतानें शंका आली तीचें निराकरण करण्यासाठीं-ईक्षतेर्नाशब्दं-असें सू
त्र केलें। त्या सूत्रांत पूर्वोक्त-तत्तुसमन्वयात्-या सूत्रांतील तत् या शब्दाची अनुवृत्ति करावी। प्रधानं या शब्दाचा अध्याहार क
रावा। म्हणजे तें पद बाहेरचें घ्यावें। म्हणजे-प्रधान-तत्-म्हणजे जगत्कारणत्वें करून सद्विद्या प्रतिपाद्य नव्हे। यास हेतु-अ
शब्दं-म्हणजे सद्विद्येतील जगत्कारणाचा वाचक जो-तत्-हा शब्द तत्प्रतिपाद्यत्व प्रधानास नाहीं या वरून। प्रधानास तत्-
शब्दप्रतिपाद्यत्व कां नाहीं असें म्हणाल तर त्याविषयीं हेतु-ईक्षतेः-म्हणजे तत् या शब्दाला-तदैक्षत-असा ईक्ष धातू
चा योग आहे या स्तव जगाचे कारणाचा वाचक तत् या शब्दाचा जर प्रधान अर्थ होईल तर ईक्ष धातूचा जो आलोचन किंवा
संकल्प रूप अर्थ त्याचा अन्वय त्यावरच होईल। आलोचन किंवा संकल्प हे चेतनाचे धर्म आहेत हे जड प्रधानावर संभवत ना
हीं तया स्तव तत् या शब्दाचा अर्थ प्रधान नव्हे तर चेतन ब्रम्हच आहे असा हेतु या सूत्रांत सांगितला आहे। असें पुढें हीप्र
ति सूत्रीं हेतु दाखऊन सर्व वेदांतांत जगत्कारणत्वें करून सच्चिदानंदाद्वय ब्रम्हच प्रतिपाद्य आहे। जीव किंवा जड प्रकृति प्र
धानादिक प्रतिपाद्य नाहींत असें त्या सूत्रांहीं करून निश्चित केलें आहे ॥५॥ या प्रमाणें प्ररोचना उत्पन्न करून अर्जुनास क्षेत्र-
स्वरूप सांगतात ॥ महाभूतानि-म्हणजे पृथिवी-आप-तेज-वायु-आकाश-हीं पंच महाभूतें। अहंकारः-पंचमहाभूतांस का

रण भूत अभिमान स्वरूप। बुद्धि-अहंकारास कारणभूत अध्यवसाय म्हणजे निश्चय त्यासच महत्तत्व असें म्हणतात। अव्यक्तं एव-बुद्धीस कारणभूत सत्वरजतमोगुणात्मक प्रधान सर्व जगाचें कारण तें कोणाचें ही कार्य नव्हे। एवकारानें हे आठ पदार्थ च प्रकृती अशी सांख्य मतानें यांची व्याख्या। ही वेदांत्यांस मान्य नाहीं। सांख्यमतसिद्ध सांगितलेले स्वरूपाचे अव्यक्त महत्तत्व अहंकार हे पदार्थ वेदप्रतिपाद्य नाहींत असें वेदांती म्हणतात। यास्तव वेदांत्यांचे मतानें याची व्याख्या अशी करावी। प्रकृतीस माया-असें म्हणावें। मायोपाधिक जो त्यास ईश्वर असें जाणावें उनशा अर्थाच्या श्रुतीत जी माया सांगितली आहे ती अव्याकृत अनिर्वचनीय माया एथील अव्यक्त शब्दाचा अर्थ। तीच-मममाया दुरत्यया-एणें करून भगवंतानीं गीतेंतही सांगितली आहे। सृष्टीचे आरंभीत मायेविषयीं चें जें ईक्षण म्हणजे पाहणें जेंसद्दिघंत-तत् ऐक्षत-म्हणजे तें सद्रूप ब्रम्ह ईक्षण करतें झालें असें सांगीतलें तें बु

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ॥ इंद्रियाणि दशैकं च पंच चेंद्रियगोचराः ॥ ५ ॥
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ॥ एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतं ॥ ६ ॥

द्धि या शब्दाचा अर्थ। अहंकार-ईक्षणानंतर मी बहुत रूपानें उत्पन्न होईन-असा जो जगाचें कारणभूत सद्वस्तूचा बहुभवनसंकल्प तो अहंकार शब्दाचा अर्थ। त्या संकल्पानंतर पृथिव्यादिक पंचमहाभूतांची आकाशादि क्रमेकरून उत्पत्ति। इंद्रियाणि दशैकं च-श्रोत्र-त्वक्-चक्षु-रसन-घ्राण-हीं पांच ज्ञानेंद्रियें आणि-वाक्-पाणी-पाद-पायू-उपस्थ-हीं पांच कर्मेंद्रियें अशीं दाहा इंद्रियें। आणि एकं-एक संकल्पविकल्पात्मक मन। आणि-पंच च इंद्रियगोचराः-शब्दस्पर्श रूपरसगंध असे पांच पांच ज्ञानेंद्रियांचे विषय। यांसच सांख्य चतुर्विंशति तत्वें असें म्हणतात ॥ ५ ॥ इच्छा म्हणजे सुखाविषयीं किंवा सुखाचे साधनाविषयीं मला हें असावें अशी स्पृहात्मक चित्ताची वृत्ति। तिलाच काम किंवा राग असें म्हणतात। द्वेषः-म्हणजे दुःखाविषयीं किंवा त्याचे साधनाविषयीं हें मला नसावें अशी पूर्वोक्त स्पृहेला विरोधी चित्ताची वृत्ति जीस क्रोध किंवा ईर्ष्या म्हणतात। सुखं-म्हणजे

पुण्याख्य धर्मच मुख्य कारण जीस आहे आणि सुखासाठीं दुसऱ्याची इच्छा होते सुखाविषयींची इच्छा सुखार्थच होते अशी निरुपाधिक व इच्छा जीविषयीं आहे अशी ज्या सुखाकार वृत्तींत परमात्मरूप प्रतिबिंबित होतें अथवा ज्या वृत्तीनें परमात्मस्वरूप सुखाची अभिव्यक्ति होते ती वृत्ति। दुःख–म्हणजे निरुपाधिक द्वेषांत विषय आणि पापस्वरूप अधर्मच जीचे उत्पत्तीस मुख्य कारण आहे अशी चित्ताची वृत्ति। संघातः–म्हणजे पंचमहाभूतांचा जो परिणाम म्हणजे इंद्रियें आणि शरीर यांचा विलक्षण संबंध रूप समुदाय। चेतना–म्हणजे ब्रम्हस्वरूप ज्ञानाची जीतें अभिव्यक्ति होते अशी जी इंद्रियादिक प्रमाणांचे द्वारा होणारी विषयाकार अंतःकरण वृत्ति जीस तार्किकादिक जन्यज्ञान असें म्हणतात। धृतिः–म्हणजे मरणादिसमयीं भूमीवर पडावयाजोगीं झालेलीं जी देहेंद्रियादिकें त्यांचें स्तंभन करून धरण्याचा जो प्रयत्न तो। हें काम संकल्प विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृति अधृति भी धी हे सर्व मनाचे वृत्तिरूप धर्म मनोरूपच आहेत या अर्थाच्या श्रुतीनें सांगितलेल्या सर्व धर्मांचें उपलक्षण आहे। एतत्क्षेत्र समासेन उदाहृतं–म्हणजे हें परिदृश्यमान महाभूतादिक धृत्यंत जडक्षेत्र ज्ञानात्मक साक्षिस्वरूपानें प्रकाशावयाचें आहे या मुळें साक्षिस्वरूप जो क्षेत्रज्ञ त्याहून भिन्न अचेतन असें संक्षेपानें तुला सांगितलें। शरीरेंद्रियाचा जो संघात तोच क्षेत्रज्ञ आत्मा असें लोकायत बोलतात। क्षणिक चैतन्य ज्यास विज्ञान असें म्हणतात तो आत्मा असें सुगत बोलतात। इच्छा द्वेष प्रयत्न सुख दुःख ज्ञान हे आत्म्याचे गुण आहेत यांचे योगानें आत्म्याचें प्रत्यक्ष होतें असें तार्किकादिक बोलतात। असें असून हें सर्व क्षेत्रच आहे असें कसें सांगतां अशी शंका होईल तर तिचे निराकरण करण्याकरितां सांगतात। सविकारं–म्हणजे जायते वर्धते परिणमते क्षीयते नश्यति–म्हणजे उत्पन्न होतें वाढतें बाल्य तारुण्यादिक परिणामात्मक अवस्थां प्रतपावतें क्षीण होतें अत्यंत नाश पावतें असे जे निरुक्तांत यास्कानीं विकार सांगितले आहेत त्या विकारानीं युक्त हें महाभूतादि धृत्यंत पदार्थात्मक क्षेत्र आहे। तात्पर्य। हे विकार प्रत्यक्ष सिद्ध आहेत देहेंद्रियाचा संघातच आत्मा म्हटला तर आपली उत्पत्ति किंवा नाशादिक विकार आपणास प्रत्यक्ष नाहींत आणि दुसरेही आपले वरील धर्म आपल्या दर्शना वांचून जाणले

जाणार नाहींत आपणास आपणच पाहतों असें म्हटलें तर एकासच ज्ञानकर्तृत्व आणि ज्ञानकर्मत्व विरुद्ध आहे यास्तव या भूतादिक धृत्यंताचा आणि त्यांचे जे पूर्वोक्त विकार त्यांचा प्रकाशक स्वयंप्रकाश साक्षी याक्षेत्राहून निराळा आहे ॥ ६॥ याप्रमाणें क्षेत्राचें प्रतिपादन करून त्याचा साक्षिभूत आणि त्याहून भिन्न जो क्षेत्रज्ञ त्याचें सविस्तर निरूपण करण्यासाठीं त्याच्या ज्ञानाची योग्यता येण्याकरतां तत्साधनभूत जे अमानित्वादिक धर्म ते सांगतात॥ अमानित्वं-म्हणजे विद्यमान किंवा अविद्यमान गुणानीं आपली श्लाघा करणें असें जें मानित्व तें नसणें। अदंभित्वं-म्हणजे आपणास द्रव्यादिकाचा लाभ व्हावा किंवा लोकांनीं वस्त्रादिकानें आपली पूजा करावी किंवा हा मोठा धार्मिक आहे अशी लोकांत आपली ख्याति व्हावी या हेतूनें आपले धर्मांची प्रसिद्धि करणें असा जो दंभ तो न करणें। अहिंसा-म्हणजे शरीरानें किंवा वाणीनें किंवा मनानें दुसऱ्यास पीडा न करणें। क्षांतिः-म्हणजे चित्तास विकार होण्यास साधन जो अ

अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवं॥ आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः॥७॥

पकार तो दुसऱ्यानें केला तरी त्याचा प्रतीकार त्यास करण्याचें सामर्थ्य असतांही मनास विकार न होणें। आर्जव-म्हणजे व्यवहारांत दुसऱ्याबरोबर प्रतारणा न करणें किंवा कुटिलभाव नसणें। आचार्योपासनं-म्हणजे मोक्षसाधनाचा किंवा अध्यात्मशास्त्राचा उपदेश करणारा जो गुरु त्याची शुश्रूषा करणें-त्यास नमस्कार करणें-इत्यादिक त्याचें सेवन। शौच-म्हणजे शरीरावरील मलाची जलमृत्तिकादिकानीं शुद्धि आणि विषयाभिलाषादिक मनोमलाची विषयांचे ठाईं दोषदृष्टीनें निवृत्ति करणें। स्थैर्यं-म्हणजे मोक्षसाधन श्रवणादिका विषयीं प्रवृत्त झाल्यावर अनेक प्रकारचीं विघ्नें प्राप्त झालीं तरीं त्यांचा परित्याग न करतां श्रवणादिका विषयीं पुनःपुनः अधिक अधिक प्रयत्न करणें। आत्मविनिग्रहः-म्हणजे देहेंद्रियसमुदायाची विषयांकडे प्रवृत्ति स्वाभाविकच आहे ती मोक्षसाधनास प्रतिकूल आहे यास्तव तिचा निरोध करून त्यांस मोक्षसाधनाविषयींच लावणें॥७॥ ॥श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥

इंद्रियार्थेषु वैराग्यं-म्हणजे शब्दादिक जे दृष्ट किंवा श्रुत इंद्रियांचे विषय किंवा भोग त्यांचे ठायीं स्पृहा नसणें। अनहंकारः-म्हणजे तोंडानें आत्मश्लाघा न केली तरी मनांत मी सर्वोत्कृष्ट आहें असा गर्व न करणें। जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं-म्हणजे गर्भवास होऊन योनीचे द्वारा बाहेर एणें एतद्रूप जें जन्म-सर्ववियोग रूप जो मृत्यु-प्रजोत्पादन शक्तीचा प्रतिबंध होणें आणि सर्वांनीं वृद्ध म्हणून परिभव करणें अशी जी जरा म्हणजे वार्धक्यावस्था-ज्वरातिसारादिक ज्या व्याधि-इष्टवियोगापासून झालेलीं तसींच अनिष्टप्राप्तीनें झालेलीं जीं आध्यात्मिक आधिभौतिक आधिदैविक निमित्तानें झालेलीं दुःखें-वातपित्तश्लेष्मा किंवा कफ मलमूत्रया हीं करून परिपूर्ण असल्यामुळें जें शरीराचें जुगुप्सितत्व तद्रूप दोष यांचे स्वरूपांचे निरंतर अनुसंधान करणें अथवा जन्मादि दुःखरूप जे पदार्थ त्यांचे ठायीं दोषदृष्टी करणें अथवा जन्मादि व्याध्यंत पदार्थांचे ठायीं दुःखरूप दोष दृष्टीनें पाहणें॥ ८॥ पुत्रदारगृहादिष्वस

इंद्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च॥ जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं॥ ८॥

असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु॥ नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु॥ ९॥

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी॥ विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि॥ १०॥

क्तिः अनभिष्वंगः-म्हणजे पुत्रस्त्री भृत्य गृहादिकांचे ठायीं हें माझें अशीजी प्रीति ती न करणें-आणि पुत्रादिक हे मीच आहे अशीजी अनन्य भावानें अतिशयित प्रीति किंवा पुत्रादिक सुखी झाला तर मीच सुखी किंवा दुःखी झाला तर मीच दुःखी असा अभिमान न करणें। आणि इष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यं समचित्तत्वं-म्हणजे इष्टप्राप्ति झाली असतां हर्ष न होणें। आणि अनिष्टप्राप्ति झाली असतां विषाद न पावणें-असें निरंतर समानचित्त असणें॥ ९॥ आणि मयि अनन्ययोगेन अव्यभिचारिणी भक्तिः-म्हणजे मी जो भगवान् वासुदेव परमेश्वर याचे ठायीं वासुदेवावांचून दुसरा उत्कृष्ट कोणी नाहीं यास्तव तोच माझी गती आहे अशा निश्चयानें कोणतेही प्रतिबंधानें निवारण केली जात नाहीं अशी आमरण पर्यंत भक्ति। विविक्तदेशसेवित्वं-म्हणजे स्वभावें करून किंवा उदक गोमयादिकांचे प्रोक्षणें करून शुद्ध आणि अशुचीजे व्याघ्रादिक त्यांहीकरून रहित असा जो भागीरथी तटादिक चित्तास

आल्हादकारक देश त्याचे ठायीं वास करणें। आणि जनसंसदि अरतिः -म्हणजे आत्मज्ञान विमुख आणि विषयलंपट असे विष य भोगाविषयींच्या गोष्टी करणारे जे लोक त्यांचीजी तत्वज्ञानास प्रतिकूल सभा तिचे ठायीं प्रीति नसणें। तत्वज्ञानास अनुकूल जी साधूंची सभा तींत बसण्याविषयीं प्रीति योग्य आहे। यास प्रमाण। संगःसर्वात्मना हेयः स चेत् त्यक्तुं न शक्यते॥ स सद्भिः सह कर्तव्यः सतःसंगो हि भेषजं। सर्व संगाचा सर्व प्रकारानीं परित्यागच करावा तो परित्याग करण्यास अशक्य असेल तर साधूंशीसंग करावा साधूंचा संग हितकारक आहे असें वाक्य आहे॥ १०॥ अध्यात्मज्ञान नित्यत्वं -म्हणजे आत्मानात्म विवेक ज्ञान जें अध्यात्मज्ञान तद्युक्त निरंतर राहणें। तत्वज्ञानार्थ दर्शनं -म्हणजे वेदांतातील महा वाक्यापासून झालेलें आणि अमानित्वादिक जीं साधनें त्यांचे परिपाकापासून झालेलें जें मी ब्रम्हच आहें असें अपरोक्ष ज्ञान तें तत्वज्ञान त्याचा जो अर्थ म्हणजे अज्ञान आणि त्या

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्वज्ञानार्थदर्शनं॥ एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोन्यथा॥ ११॥
ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते॥ अनादिमत्परं ब्रम्ह न सत्तन्नासदुच्यते॥ १२॥

चें कार्य सकल दुःखादिकांची निवृत्ति होऊन परमपदप्राप्ति रूप मोक्ष स्वरूप प्रयोजन त्याचें आलोचन। तत्वज्ञानाचें फलाचें आलोचनानें त्याचे साधनाविषयीं प्रवृत्ति होते। एतत्-म्हणजे हीं अमानित्वाला आरंभ करून तत्वज्ञानार्थदर्शनांत विंशति संख्याक साधनें ज्ञानास साधन आहेत यास्तव त्यांस ज्ञान असें म्हटलें आहे। यत् अतः अन्यथा तत् अज्ञानं -म्हणजे जें यांहून विपरीत मानित्व दांभिकत्वादिक तें अज्ञानास साधन आहे यामुळें तें अज्ञानच असें म्हटलें आहे॥ ११॥ हीं जीं अमानित्वादिक साधनें ज्यांस ज्ञान म्हणतात त्यांहीकरून काय जाणावयाचें तें सांगतात॥ यत् ज्ञेयं तत् प्रवक्ष्यामि -म्हणजे मुमुक्षूनीं जें ज्ञेय वस्तु तें तुला स्पष्टतेनें सांगतों। श्रोत्यास अभिमुख करण्यास फल कथनानें ज्ञानाची स्तुती करून बोलतात। यत् ज्ञात्वा अमृतं अश्नुते -म्हणजे जें पुढें सांगावयाचें ज्ञेय वस्तु त्याचे ज्ञानेंकरून संसारापासून मुक्त होऊन मोक्षाचे स्वरूप अनुभवितो। तें कोणतें तें

सांगतात। अनादिमत्परं ब्रम्ह–म्हणजे आदिमत् म्हणजे उत्पत्तीनें युक्त जें नव्हे आणि जें परं म्हणजे निरतिशय सर्वोत्कृष्ट त्रिविधपरिच्छेद शून्य वस्तु ते परमात्म वस्तु असें जाण। एथें अनादि अशा पदानें ही ज्यास उत्पत्ति नाहीं अशा अर्थाचा बोध होत असतां अनादिमत् असा मतुप् प्रत्यया चा प्रयोग छांदस म्हणजे श्लोकाच्या छंदा साठीं केला असें जाणावें। अथवा अनादि–मत्परं असा पदच्छेद करावा। अनादिशब्दाचा पूर्वोक्तच अर्थ। मत्परं म्हणजे मी जो विष्णु याहून पर म्हणजे निर्विशेष रूपतें ब्रम्ह असा त्याचा अर्थ जाणावा। तें निर्विशेषत्वच ब्रम्हाला सांगतात। विधिमुखानें जो प्रमाणास विषय भाव म्हणजे भावत्वाश्रय पदार्थ तो सत् या शब्दानें बोलतात। ब्रम्ह तर भावत्व धर्माचा आश्रय नव्हे यास्तव तें सत्य म्हणजे सत्यत्वाश्रय आहे ज्ञान आहे–आनंद आहे म्हणजे ज्ञानत्वाश्रय आनंदत्वाश्रय आहे असें विधिमुखानें त्या शब्दानीं मुख्य वृत्तीनें प्रतिपादन करतां एतनां ही आणि निषेध मुखानें प्रमाणांस विषय जो अभावत्व धर्माचा आश्रय अभाव पदार्थ तो अभाव म्हणजे नाहीं या शब्दानें बोलतात। ब्रम्ह तर अभावत्व धर्माचा ही आश्रय नाहीं यास्तव तें स्थूल नव्हे–अणू नव्हे–दीर्घ नव्हे–ह्रस्व नव्हे–दृश्य नव्हे–म्हणजे स्थूलत्वाभावत्वादिकाचा आश्रय असें निषेध मुखानें मुख्य वृत्तीनें त्या अस्थूलादि शब्दानीं प्रतिपादन करतां येत नाहीं। हें उपलक्षण करून ज्यापासून सर्व वाणी मनासुद्धा निवृत्त होतात या अर्था च्या श्रुतीवरून सर्व शब्दानीं अवाच्यच तें ब्रम्ह आहे यास्तव कोणत्या शब्दानीं त्याचें प्रतिपादन करता येत नाहीं। तात्पर्य। शब्दाची प्रवृत्ति जाति म्हणजे धर्म मात्राचें उपलक्षण करून जाति बोधा विषयीं क्रिया बोधा विषयीं गुण बोधा विषयीं संबंध बोधा विषयीं अशी चार प्रकारानीं आहे। यास्तव जाति शब्द क्रियाशब्द गुणशब्द–संबंध शब्द असा चार प्रकारचा शब्द आहे। गाय अश्व मनुष्य देव पक्षी हा जातीचा बोध करतो यास्तव यास जाति शब्द असें म्हणतात। पाक करतो पढतो जातो येतो खातो बोलतो हा शब्द क्रियेचा बोध करतो म्हणून यास क्रियाशब्द म्हणतात। पांढरा काळा बरा वाईट हा शब्द गुणाचा बोध करतो यामुळें यास गुणशब्द म्हणतात। धनवान् गोमान् राजसेवक हा शब्द धन–गाई सेवक यांचा आणि पुरुषांचा स्वस्वामिभाव संबंधाचा बोध करतो यास्तव यांस संबंध शब्द म्हणतात। डित्थ इत्यादि

कजे संज्ञा शब्द आहेत ते संज्ञात्मक धर्मानें त्या अर्थावर बोधन करतात यामुळें ते जातिशब्दच आहेत। तसेंच शब्दस्थयत्वादि
क रूप धर्माचें बोधन करणारे आकाशादिक शब्द तेही जातिशब्दच आहेत यास्तव चार प्रकारचेच शब्द आहेत। सृष्टीचे पूर्वी जि
गास जें कारण ब्रम्ह तें सत् नव्हतें असत नव्हतें इत्यादिक श्रुतीनें सत्व असत्व रूप धर्माचा निषेध केला यामुळें जातिशब्दाची प्रवृत्ति
ब्रम्हावर नाहीं। तें ब्रम्ह निर्गुण निष्क्रिय आहे अशा श्रुतीनीं गुण आणि क्रियेच्या ब्रम्हाचे ठायीं निषेध केल्यामुळें त्यावर क्रियाशब्द
गुणशब्द यांचीही प्रवृत्ति नाहीं। हा आत्मा असंग आहे जो असंग आत्मा त्याचा कोणाशीं संबंध नाहीं अशा श्रुतीनीं सर्व संबंध
चा निषेध केल्यामुळें ब्रम्हाचे ठायीं संबंध शब्दाचीही प्रवृत्ति नाहीं॥१२॥ असें जर सर्व शब्दानें ब्रम्ह प्रतिपादन करितां येत
नाहीं तर ज्ञेय ब्रम्ह तुला सांगतो असें तुम्ही कसें बोललों आणि तें ब्रम्ह वेदांत रूप शास्त्र रूप प्रमाणापासून जाणावयास यो
ग्य आहे असें शास्त्रयोनित्वात् या सूत्रांत वेदव्यासानीं कसें सांगितलें आणि वेदांतांत तटस्थ स्वरूप लक्षण वाक्यानें त्याचें प्रतिपा

सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं॥ सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्यतिष्ठति॥१३॥

दन कसें केलें अशी शंका होईल तर ब्रम्हाचे ठायीं वास्तविक जाति धर्म क्रिया गुण संबंध नसले तरीं अचिंत्य परमेश्वर शक्तिरूप मा
येनें कल्पिलेले जे जात्यादिक त्यांचे संबंधानें लक्षणें करून शब्द प्रवृत्त होऊन मायाकल्पित जें विश्व किंवा प्राणिशरीरें इत्यादि
क त्यांचे द्वारा निर्विशेष ब्रम्ह प्रतिपादन करतात। या अभिप्रायानें परब्रम्ह बोधास द्वारभूत मायिक रूप सांगून ब्रम्ह असत् नव्हे
असें सांगितल्यानें त्याच्या असत्वाची शंका गेली तरीं सविस्तर त्याची केवळ निराकरणार्थ मायिकरूप द्वारा चेतन क्षेत्रज्ञ स्वरूप
त्वें करून त्या ब्रम्हाची सत्ता आहे असें प्रतिपादन करित असतां बोलतात॥तत्सर्वतःपाणिपादं - सर्व देहाचे ठायीं हस्त
पाद रूप अचेतन अवयव आप आपले व्यापाराचे ठायीं प्रवृत्ति होण्यास योग्य ज्या चेतन क्षेत्रज्ञाचे किंवा जेणें करून आहेत तत्स्व
रूप जें आहे । तसेंच। सर्वतोक्षिशिरोमुखं - म्हणजे सर्व देहाचे ठायीं नेत्र मुख मस्तक हे अचेतन अवयव आपआपले व्यापा
राचे ठायीं प्रवृत्ति होण्यास योग्य ज्याचे किंवा ज्याचे नत्र चेतनानीं होतात किंवा आहेत तत्स्वरूप जें आहे। तसेंच। सर्वतःश्रु

त्रि मत – म्हणजे सर्व देहाचे ठायीं श्रोत्रें द्रियोपलक्षित सर्व इंद्रियें आपलें आपलें व्यापाराचे ठायीं प्रवृत्त होण्यास योग्य ज्याचीकीं
वा ज्या चेतन क्षेत्रज्ञानें आहे त असें जें आहे यावरून अचेतनाची जी स्वस्व व्यापारा विषयीं प्रवृत्ति होते ती चेतनपूर्वक च म्हणजे चे
तन सत्तेनें च होते असा नियम आहे यास्तव शरीराचे ठायीं जी हस्तपादादिक अवयव इंद्रियें यांची प्रवृत्ति करणारा चेतन आत्मा
असल्याशिवाय ती त्याची अनुभव सिद्ध प्रवृत्ति होणार नाहीं यास्तव क्षेत्रज्ञ चेतनात्मस्वरूप ब्रम्ह सत्ता नाहीं असें संभवत ना
हीं असें तात्पर्य। सर्वमावृत्य तिष्ठति – तें क्षेत्रज्ञरूप सर्व प्राणि देहाचे ठायीं राहिलेलें विभु नित्य एक ब्रम्ह सर्व अचेतन समु
दायास व्यापून म्हणजे आपले ठायीं त्याच्या कल्पित संबंधाने स्वस्वरूप सत्तेनें स्वस्वरूप स्फूर्तीनें – अस्ति भाति – या व्यवहारा
स योग्य करून आपण निर्विकार स्वरूपानेच स्थित आहे॥१३॥ अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचं प्रपंच्यते – या न्यायानें म्हण
जे सर्वांस सद्रूप ब्रम्ह संबंधानें प्रतीतीस येतो असा जो हा दृश्य प्रपंच याचा निषेध जर ब्रम्हाचे ठायीं प्रथमच केला तर जसा वा

सर्वेंद्रियगुणाभासं सर्वेंद्रियविवर्जितं॥ असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च॥१४॥

यूवर रूप नाहीं असा जरी निषेध केला तरीं रूप पृथ्वी जल आदिकावर आहे यामुळें रूप अगदीं कोठें नाहीं असें रूपास अगदीं
असत्व आहे असा बोध होत नाहीं त्याप्रमाणें प्रपंच ब्रम्हाचे ठायीं नसला तरीं अन्यत्र प्रधान परमाणु आदिक जी सांख्य नाहि
कादि मत सिद्ध करणें त्याचे ठायीं असेल असी संभावना होऊन प्रपंचास अगदीं असत्वच आहे असा निश्चित बोध होणार
नाहीं यामुळें अद्वैतात्म बोध जो श्रुतीस विवक्षित आहे त्याची सिद्धि होणार नाहीं यास्तव जगाची उत्पत्ति स्थिति लय सर्व
परब्रम्हापासूनच होतात जड प्रधान परमाणू आदिकापासून होत नाहींत असा ब्रम्हाचे ठायींच जगाचा आरोप करून त्या
चा तेथेंच कालत्रयीं निषेध केला म्हणजे जग अत्यंत असत् कोठेंच नाहीं असा निष्प्रपंच अद्वैत ब्रम्ह बोध निश्चित होतो या
न्यायानें निष्प्रपंच ब्रम्ह निरूपण श्रुतीनीं करतात त्याप्रमाणें सर्व मायिक प्रपंचाचा ब्रम्हाचे ठायीं आरोप करून – अनादिमत् परंब्र
म्ह – याचें व्याख्यान करून आतां त्याजमाजा अपवाद म्हणजे निषेध ब्रम्हाचे ठायीं सांगून – न सत्तन्नासदुच्यते – असें जें सांगितलें

त्याचें व्याख्या नाम निरुपाधिक अद्वय परब्रम्ह स्वरूपाचें ज्ञानासाठीं प्रारंभ करतात ॥ सर्वेंद्रियगुणाभासं – म्हणजे सर्वजीं श्रोत्रा
दिक इंद्रियें हे ग्राहक तें ब्रम्ह मायारूप किंवा मायेनें कल्पिलेले उपाधि धर्मानीं युक्त होऊन त्यायोगानें मात्राचें उपलक्षण करून आं
तर मन बुद्धि अहंकार चित्ताख्य आंतर ग्राहक आणि सर्व जे त्याचे गुण म्हणजे शब्दादिक ग्राह्य विषय त्या ग्राहक ग्राह्यां प्रमाणें
विचित्र भासतें। जसा जलरूप उपाधीनें सूर्य अधस्था प्रमाणें कंपिता सारखा भासतो परमार्थतः सूर्य जसा जलस्थ नाहीं कंपि
त नाहीं तसें तें ब्रम्ह आहे। सर्वेंद्रियविवर्जितं – म्हणजे सर्व इंद्रियें आणि त्यांचे जे विषय त्यांहींकरून रहित आहे। यास्तव ग्रा
ह्य ग्राहक स्वरूप नाहीं म्हणजे त्याचे विकारानें ग्राहकत्व ग्राह्यत्व स्वरूपानें युक्त नाहीं। यास प्रमाण। तो परमात्मा पाणिपादर
हित असतांही जवन म्हणजे वेगानें धांवल्या प्रमाणें दिसतो त्यास चक्षु नसतांही पाहतो श्रोत्र नसतांही ऐकतो पाहणाऱ्या
ऐकणाऱ्या प्रमाणें भासतो प्राणरहित मनोरहित असतांही बुद्धि ध्यान करीत असतां ध्याल्या प्रमाणें चलन पावली म्हणजे चंचल
झाल्या प्रमाणें भासतो अशा अर्था च्या श्रुति आहेत। यावरून ब्रम्ह परमार्थतः प्रपंच संबंध रहित निष्प्रपंच आहे। असें आहे तरहें
सर्व जग ब्रम्हच आहे असें शास्त्र ब्रम्हास सर्व जगाचें तादात्म्य किंवा आधारत्व कसें सांगतें असें म्हणेल तर त्या विषयीं सांगतात
। असक्तं सर्वभृच्चैव – म्हणजे परमार्थतः सर्व संबंध शून्य असतां ही सर्वभृत् म्हणजे सत्तारूपानें आपले ठायीं मायेनें कल्पिले
ले सर्व जगाचें धारण करणारें आहे। जशी उखर भूमी मरुमरीचिका उदकानें असंबद्ध असतांही अज्ञान कल्पित त्या मरुमरी
चिका उदकाचें आधारत्वें करून भासते त्या प्रमाणें ब्रम्ह असंग असतां ही सर्वाधारत्वें करून भासतें। आणि परमार्थतः ग्राहक ग्रा
ह्य शून्य किंवा सत्वरजतमो गुणानीं शून्य असतां ही ते गुण शब्दादि विषय द्वारा सुख दुःख मोह रूपानें परिणाम पावले असतां
त्याचें भोक्तृत्व म्हणजे प्रकाशक निर्विकार बोधात्मक आहे असें जाणावें ॥ १४ ॥ भूतानां बहिः अंतश्च – म्हणजे उत्पन्न होणाऱ्या मा
या कल्पित सर्व कार्याचे बाहेर आणि आंत अधिष्ठान रूपानें राहिलेलें म्हणजे व्यापक एकच तें ब्रम्ह आहे असें जाणावें। या
कारणानें चराचर विश्वात्मक तेंच आहे। कल्पित पदार्थाची अधिष्ठान सत्तेशिवाय निराळी सत्ता नाहीं। अचरां चरमेव च – म्हणजे

प्राण्याची बहिः म्हणजे मनासुद्धां एकादश इंद्रियें आणि स्थूल शरीरादिक हीं केवल विकारस्वरूप आहेत यास्तव पुरुषास दूर त्यामुळें बहिः असीं म्हटलीं आणि महत्‌ अहंकार पंचभूत तन्मात्रा अव्यक्त हीं प्रकृतिस्वरूपत्वास्तव संनिहित आहेत म्हणून अंतः या शब्दांनीं घ्यावीं। चराचरोपाधींनीं उपलक्षित किंवा तदुपाधिक बहिः अंतः यांचे अवधिभूत पुरुष चराचर शब्दानें घ्यावे। तें ब्रम्ह चराचर असें जाणावें। येणेंकरून पुरुषास ज्ञेय ब्रम्हस्वरूपत्व सांगितलें तें - बहिः अंतः ज्ञेयं - असें सांगितल्यावरून बहिः शब्दार्थ जे षोडश विकार आणि अंतः शब्दार्थ त्या अष्टौ प्रकृति यांचे ठायीं ज्ञेय ब्रम्हाचा संबंध सांगितला तो संबंध जसा यक्ष तसा बळी या न्यायानें पूर्वोक्त प्रकृति आणि विकार हे च मुळीं कल्पित आहेत यास्तव तो मिथ्याभूत कल्पित च आहे यावरून केवल उपलब्धि म्हणजे बोधस्वरूप जो पुरुष त्याचा आणि गुणांचा कल्पित किंवा आध्यासिक संबंध आहे यामुळें त्याचें म्हणजे गुणांचें प्रकाशकत्व पुरुषास उपपन्न झालें। जसें प्रकाशमात्रस्वरूप जो सूर्य त्यास प्रकाश्य जे पदार्थ त्यांचे संबंधानें च प्रका

बहिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव च॥ सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चांतिके च तत्‌॥ १५॥

शयितृत्वये तें त्याप्रमाणें। पुरुष तर आत्मस्वरूपत्वास्तव नित्य अपरोक्ष स्वरूप च आहे आणि त्याचा प्रकृति आणि विकार यांशीं - किंवा बाहेर आंत सर्वत्र संबंध असतां त्याचें प्रत्यक्ष सर्वांस सर्वत्र कां होत नाहीं अशी शंका होईल तर त्याविषयीं सांगतात। तत्‌ सूक्ष्मत्वात्‌ अविज्ञेयं - म्हणजे ब्रम्ह सर्वात्मक सर्व संबंधी असतां ही प्रत्यक्ष दिसायास कारणभूत रूपादिकांनीं रहित आहे यामुळें हें ब्रम्ह असें स्पष्टत्वें करून प्रत्यक्ष होण्यास योग्य नाहीं - अथवा जपाकुसुमसंनिहित स्फटिकाचें शुद्ध शुभ्र स्वरूप समीप असतां ही उपाधिरूपानें तिरोहित झाल्यामुळें जसें प्रत्यक्ष दिसत नाहीं तसें नित्यापरोक्ष असंग आत्मस्वरूप परब्रम्ह सर्वत्र संनिहित असतां ही उपाधिस्वरूपानें तिरोहित म्हणजे आच्छादित झाल्यामुळें उपाधिविविक्तत्वें करून शुद्धस्वरूपानें सर्वांस प्रत्यक्ष दिसत नाहीं आणि उपाधिधर्मांनीं युक्त व लोहित स्फटिकाप्रमाणें च अज्ञान्यांस दिसतें। जे विद्वान आहेत - त्यांस उपाधीचा विलय समाधीनें किंवा विचारानें करून तें शुद्ध ब्रम्ह सर्वत्र जाणण्यास योग्य आहे। हें च स्पष्ट करून दाख

घितात। दूरस्थं–म्हणजे आत्मज्ञान साधन रहित जे अविद्वान आहेत त्यांस सहस्त्रलक्ष कोट्यावधि वर्षांनीं ही प्राप्त व्हावयाचें नाहीं यास्तव त्यांस लक्ष कोट्यावधि योजनानीं दूर देशस्थितासारखेंच आहे। अंतिकेच तत्–आणि आत्मज्ञान साधनसंपन्न जे आहेत त्यांस आत्मस्वरूप त्यास्तव अगदीं जवळच आहे। आपला आत्मा कोणास ही आपणास सोडून दूर नाहीं। अथवा अज्ञानी भूमिस्थ असून जलस्थ सूर्यास आकाशस्थ सूर्यापेक्षां फार दूर मानितो पुरुष अधोमुख असतां त्याचे नेत्ररश्मि जलांत जाऊन उलटे सूर्याकडे फिरून पूर्वींच अधोमुख होऊन खालीं पाहण्याचे संस्कारानें आकाशस्थ सूर्यासच जलस्थ त्वेंकरून ग्रहण करतात। यास कित्येक प्रतिबिंब भ्रम म्हणतात। अपूर्व प्रतिबिंब उत्पन्न होतो असें ते म्हणत नाहींत हें प्रतिबिंब तत्व जाणणारा विद्वान पुरुष बिंबदेशींच म्हणजे आकाशस्थ सूर्यस्वरूपाचे ठायींच प्रतिबिंबस्वरूपत्वेंकरून मानिलेल्या जलस्थ सूर्यास पाहतो त्यापासून दूर पाहत नाहीं। याप्रमाणें अज्ञानी बिंबभूत परब्रम्हस्वरूपास प्रतिबिंबभूत जीवापेक्षां फार दूरच पाहतात। ज्ञानी तर विपरीत धर्मानें ग्रहण

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितं॥ भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च॥१६॥

केलेलें ब्रम्हच जीवाचें स्वरूप आहे त्याहून निराळें नाहीं यास्तव जीवस्वरूपास जवळच म्हणजे उपाधि सोडून तद्रूपच पाहतात ॥१५॥ सर्व प्राणि देहाचे ठायीं एक विभु नित्य असून सर्वांस व्यापून राहतें असें जें–सर्वमावृत्य तिष्ठति–असें सांगितलें तेंच स्पष्ट करून दाखवितात॥ भूतेषु अविभक्तं च विभक्तमिव स्थितं–म्हणजे आकाशाप्रमाणें सर्व व्यापक स्वरूपत्वास्तव सर्व कार्यकारण संघातात्मक सर्व प्राण्यांचे देहाचे ठायीं तें ब्रम्ह एकच आहे प्रतिशरीरीं भिन्न भिन्न नाहीं तथापि देहेंद्रियांचे तादात्म्यानें प्रतीतीस एतें यामुळें प्रतिशरीरीं भिन्न भिन्नाप्रमाणें भासतें। जसें आकाश एकच असतां ही घटमठरूप उपाधीचे संबंधानें उपाधिकृत भेदानें घटाकाश मठाकाश या भेदानें भासतें। यास भूतात्मा भूत्वा भूतांचे ठायीं एकरूपच स्थित असतां एकरूपानें किंवा बहुत रूपानें जलांतील चंद्राप्रमाणें भासतो अशा अर्थाची श्रुती प्रमाण आहे। असें आहे तर क्षेत्र शब्दाचा जो अर्थ शरीर त्याचे ठायीं क्षेत्रज्ञ व्यापक एक असतो जगाचें कारण जें ब्रम्ह तें त्याहून निराळेंच आहे अशी शंका होईल तर त्याविषयीं तसें

नाहीं असें सांगतात। भूतभर्तृच-म्हणजे सर्वभूतांचे स्थिति कालीं जें धारणकिंवापोषण करतें आणि प्रभविष्णु-म्हणजेउत्पत्ति कालीं उत्पन्न करणाऱ्या स्वभावाचें आणिग्रसिष्णु-म्हणजे संव्हार कालीं संहारकरणाऱ्या स्वभावाचें असें जें ब्रम्ह तें क्षेत्र ज्ञच आहे त्याहून भिन्न नाहीं। जसीरज्जूचरज्जूचेठायीं सर्पाचे उत्पत्ति आणि स्थिती आणि प्रलय कारणत्वें करून कल्पिलेली सर्पाचें स्वरूप आहे तसें सर्व प्राण्यांचे उत्पत्तिस्थिति लय कारणत्वें करून कल्पिलेलें ब्रम्हच सर्वप्राण्यांचें स्वरूप आहे त्याहूनभिन्न नाहीं असें तात्पर्य॥१६॥ याप्रमाणें ज्ञेय ब्रम्हाचें तटस्थलक्षण सांगून त्याचें स्वरूप लक्षण सांगतात। ज्योतिषां अपितत् ज्योतिः-म्हणजे तें ज्ञेयब्रम्ह दुसऱ्यांस प्रकाशकरणारीं जीं बाह्य जड सूर्य अग्न्यादिक तेजें आणि आभ्यंतर जीं प्रकाशक जडबुध्यादिक त्यांचें ही प्रकाशकचैतन्य रूप आहे। यास प्रमाण ज्याब्रम्हचैतन्यात्मक तेजानें युक्त सूर्य सर्वांस प्रकाश करतो ज्याब्रम्हस्वरूपाच्या प्रकाशकरण्यास सूर्य समर्थ होत नाहीं आणि ह्या चंद्र या तारा विद्युल्लता ही समर्थ होत नाहींत मगअग्नी कोठून समर्थ होईल हें सर्व जगब्र

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते॥ ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदिसर्वस्यधिष्ठितं॥१७॥

म्हात्मक प्रकाशानें भासतें अशाअर्थाचीश्रुती आणि यदादित्यगतं तेजः जगद्भासयतेऽखिलं॥ यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजोविद्धि-मामकं-असें गीतेंतील पंचदशाध्यायस्थ भगवंताचें वाक्यही प्रमाण आहे। याचे अर्थाचें निरूपणतेथेंच करूं॥ तें ब्रम्ह स्वता जड नाहींच तथापिजडसंबंधानें जड होईल असें म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात। तमसः परमुच्यते-म्हणजे अपारमार्थिकजींजडअविद्या आणि तिचीं कार्यें त्यांशीं असंस्पृष्ट तें पारमार्थिक ब्रम्ह आहे। पारमार्थिकसत् आणिअसत् यांचा संबंध वास्तविक संभवत नाहीं असें ब्रम्हवेत्ते आणि श्रुती बोलतात। आपल्या प्रकाशाविषयीं दुसऱ्या लौकिक प्रकाशाची त्यास अपेक्षा नाहीं असा आदित्यासारखा ज्याचा वर्ण म्हणजे प्रकाश आहे आणि तमाहून पलीकडे तें आहे अशाअर्थाची श्रुती आहे आणि तेंच ब्रम्ह ज्ञानं म्हणजे बाह्य विषय जे घट आणि त्यावरील रूपादिक तदाकार जी चक्षुरादिक इंद्रियादिक प्रमाणाचे द्वारा होणारी अंतःकरणवृत्ति तिचे ठायीं प्रतिबिंबित म्हणजे अभिव्यक्त जें त्यांचें अधिष्ठानभूत चैतन्य तद्रूप आहे त्यावृत्तींत अभिव्यक्त झालेल्या अधिष्ठान

चैतन्यासच तार्किकादिक घटज्ञान रूप ज्ञान म्हणतात आणि त्या वृत्तीचे उत्पत्तीनें तें ज्ञान उत्पन्न झालें वृत्तीचे नाशानें नाश पावलें असा व्यवहार करतात। त्यादर्शी वृत्तीचे पूर्वी अज्ञान कृतावरणानें अज्ञान जें ब्रम्ह तें त्या आवरणाचा नाश करणारी घटरूप आकारवृत्ति होऊन त्या वृत्तींत अभिव्यक्त होऊन घटारूपादिकाचे स्वरूपानें जाणण्यास योग्य होतें। अथवा वेदांत महावाक्यापासून अखंड ब्रम्हाकार अंतःकरणवृत्तीनें मूलभूत अज्ञान नाश पाऊन तें अभिव्यक्त होऊन - जाणलें - अशा विद्वानांचे व्यवहारास योग्य होतें। यास्तव त्यास ज्ञेय असें म्हणतात। जडावर अज्ञानत्व किंवा ज्ञानत्व नाहीं। जो घट अज्ञान किंवा ज्ञान असा व्यवहार होतो तो घटोपाधिक घटाधिष्ठान ब्रम्हाविषयींचा आहे असें जाणावें। याचकारणा स्तव - ज्ञानगम्यं - म्हणजे पूर्वोक्त जीं ज्ञानसाधनभूत अमानित्वादिक ज्ञानशब्दवाच्य साधनें त्यांहीं करून प्राप्य। जरी तें साधनांनीं प्राप्य आहे तर तें अश्वादिक साधनांनीं प्राप्य ग्रामदेशादिकाप्रमाणें व्यवहित म्हणजे दूर किंवा बाल्ययौवनवृद्धत्वावस्था प्रमाणें कालविलंबानें प्राप्य आहे कीं काय असें म्हणेल तर तसें नाहीं असें सांगत-

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः॥ मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते॥ १८॥

त। सर्वस्य हृदि धिष्ठितं - म्हणजे सर्वत्र व्यापक असतांही प्राणिमात्राचे बुद्धीचे ठायींच अंतर्दृष्टीस जीवस्वरूपानें किंवा अंतर्यामिस्वरूपानें अभिव्यक्त होतें। जसें सूर्याचें तेज सर्वत्र असतांही आदर्श किंवा सूर्यकांत मणि याचे ठायीं विशेषेंकरून अभिव्यक्त होतें तसें॥ १७॥

केलेले क्षेत्रादिकांचे निरूपणाची त्याचे ज्ञानाचा अधिकारी सांगून समाप्ति करतात। इति क्षेत्रं - म्हणजे या पूर्वोक्त प्रकारानीं महाभूतादि धृत्यंत क्षेत्र। तथा ज्ञानं - म्हणजे तसेंच अमानित्वादिक तत्वज्ञानार्थदर्शनांत ज्ञान। ज्ञेयंच - म्हणजे आणि अनादिमत्परं ब्रम्ह इत्यादि - हृदि सर्वस्य धिष्ठितं - इत्यंत ज्ञेय। हें त्रितय सर्व श्रुति आणि स्मृति यांचें मथन करून त्यांतून काढून जे मंदबुद्धि आहेत त्यांचेवर अनुग्रह करण्यासाठीं मी - समासतः उक्तं - म्हणजे संक्षेपानें सांगितलें। इतकाच मुख्य सर्व वेदार्थ आणि गीतार्थ आहे। याचे ज्ञानाविषयीं पूर्वाध्यायीं सांगितलेला माझा भक्तच अधिकारी आहे। तो - मद्भक्तः एतद्विज्ञाय - म्हणजे मी जो वासुदेव परमात्मा परमगुरु याचे ठायीं प्राणें सर्वात्मभावसमर्पण केला आहे आणि मीच तारणारा अशी ज्याची बुद्धि आहे असा मद्भक्त

शरण होत्सातां क्षेत्र- ज्ञानआणि ज्ञेय यांमत विवेकानें म्हणजेत्याचें यथोक्त लक्षण स्वरूपानें जाणून। मद्भावायउपपद्यते- म्हणजेस
र्वानर्थ शून्यपरमानंद प्राप्तिरूप मोक्षास जाण्यास योग्य होतो। वास्तव तुच्छ विषय भोगेच्छा टाकून मदेक शरणं होत्सातां परमसुरुषा
र्थ मोक्षेच्छु होऊन आत्मज्ञान साधनाचेंच अनुष्ठान करावें- असा अभिप्राय॥१८॥ याप्रमाणें- तत् क्षेत्रं यच्चयादृक् च- याचें निरूपण
केलें। आतां- यद्विकारि यतश्चयत् - सच योयत्प्रभावश्च एणेकरून ज्याचें निरूपणाची प्रतिज्ञा केली आहे त्याचें निरूपण करावयाचें
शेष राहिलें आहे तें निरूपण प्रकृतिआणि पुरुष यांस संसाराचें हेतुत्व सांगून- प्रकृतिंपुरुषं चैव- एथून दोन श्लोकानीं- यद्विकारिय
तश्चयत्- त्याचें निरूपण आणि- पुरुषः प्रकृतिस्थोहि- एथून दोन श्लोकानीं - सच योयत्प्रभावश्च- याचें निरूपण करतात॥ सप्तमाध्या
यीं क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ एतद्रूप अपर आणि पर अशा ईश्वराच्या दोन प्रकृति सांगून- एतद्योनीनि भूतानि- येणेकरून हीं सर्व भूतें-
त्या दोन प्रकृतीपासून उत्पन्न होतात असें सांगितलें। तेंच भूताचें उभयविध प्रकृतियोनित्व क्षेत्ररूप अपर प्रकृति आणि क्षेत्रज्ञरू

प्रकृतिंपुरुषंचैव विद्ध्यनादी उभावपि॥ विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान्॥१९॥

पपरम प्रकृति यादोहींस ही अनादित्व सांगून स्पष्ट करतात। प्रकृतिं पुरुषंच- म्हणजे मायाख्य जी त्रिगुणात्मक परमेश्वर शक्तिरूप
क्षेत्रस्वरूपापर प्रकृति आणि जीवाख्य जी पर प्रकृति पूर्वीं सांगितली ती। उभौअपि- म्हणजे यादोन्हीही। अनादी विद्धि- म्हणजे ज्यां
स आदि- म्हणजे उत्पत्ति नाहीं असें तूं जाण। सर्व जगास प्रकृति मूलकारण आहे यास्तव ती अनादि आहे तिची जर उत्पति माना
वी तर तिचें ही कारण दुसरें त्याचेंही कारण तिसरें असें मानावें लागून अनवस्था होईल। सर्व जग जीवकृत धर्माधर्म फल जीवा-
स प्राप्त व्हावें एतन्निमित्त ईश्वरानें निर्मित आहे यामुळें जगाचें अनादित्वास्तव त्यास निमित्तभूत धर्माधर्म अनादि आहेत त
चें अनादित्वास्तव त्यांचा कर्ता जीवही अनादि आहे असें मानलें पाहिजे। नाहीं तर जीवाची उत्पत्ति मानली तर त्याणे पूर्वीं धर्माध-
र्म केले नसतांही उत्पत्तीनंतर सुखदुःखानुभवरूप फल जें होतें तें केलेले धर्माधर्मावांचून ही होतें असा अकृताभ्यागमरूप
दोष येईल आणि जीवाची उत्पत्ति मानली तर त्याचा नाशही होईल तेव्हां जीवानें केलेले धर्माधर्मांचा फल भोक्ता च नाहीं यामुळें

ते फल दिल्याशिवाय ही नाशापावतील असा कृतनाश दोष येईल असे कृतनाश अकृताभ्यागम नदोष नयावे यास्तव जीवही अनादि असें मान
वें। त्याकारणास्तव प्रकृति अनादि आहे यास्तव — विकारान् गुणान् चैव - म्हणजे पृथिव्यादिक पंचमहाभूतें आणि श्रोत्रादिक पांच ज्ञा
नेंद्रियें वागादिक पांच कर्मेंद्रियें आणि मन हे षोडश विकार आणि - सत्व रज तमो गुणाचे स्वभावा प्रमाणे त्यापासून क्रमानें होणारें
जे सुख दुःख मोह किंवा त्यांस साधन भूत जे गुण ते। प्रकृतिसंभवान् विद्धि - म्हणजे प्रकृतिरूप मूलकारणापासून उत्पन्न हो-
णारे आहेत असें तूं जाण॥ १९॥ विकार आणि गुण प्रकृतिसंभव म्हणजे प्रकृतीपासून उत्पन्न होतात यांचे विवेचन करून पुरुषा
स संसार हेतुत्व कसें ते दाखवितात। कार्यकारण कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिः उच्यते - म्हणजे कार्य शब्दानें शरीर आणि शरीराला उत्पन्न क
रणारीं पृथिव्यादिक पंचमहाभूतें आणि त्यांचे गुण जे रूप रस गंध स्पर्श शब्द रूप पांच विषय हे घ्यावे। करण किंवा कारण या श-
ब्दानें शरीरस्थ पांच श्रोत्रादिक ज्ञानेंद्रियें वागादिक पांच कर्मेंद्रियें चित्त बुद्धि अहंकार हीं करणें आणि तदाश्रित सुख दुःख मोहा

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते॥ पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते॥ २०॥

त्मक प्रकृतिसंभव गुण हे सर्व घ्यावे। हीं जीं कार्य कारणें यांच्या कर्तृत्वाविषयीं म्हणजे कार्य कारणात्मक किंवा तदाकार प्रकृतीचे
अवस्थांतर रूप परिणाम होण्याविषयीं हेतु म्हणजे उत्पन्न करणारें उपादान कारण प्रकृति आहे। हे कार्य कारणात्मक पदार्थ प्र
कृतीचेच अवस्थांतर रूप परिणाम आहेत असें कपिल महामुनि प्रभृति महर्षी बोलतात। याप्रमाणें कार्य कारण कर्तृत्वें करून
प्रकृतीस संसाराचें कारणत्व सांगून पुरुषास ही सुखदुःख भोक्तृत्वें करून संसाराचें कारणत्व आहे असें सांगतात॥ पुरुषः - म्ह
णजे परप्रकृति स्वरूप जो क्षेत्रज्ञ जीव पूर्वी सांगितला तो। सुखदुःखानां भोक्तृत्वे - म्हणजे सुखदुःख मोहात्मक जे अंतःकरणप
रिणामात्मक वृत्तिस्वरूप भोग्य पदार्थ त्यांचें जें भोक्तृत्व म्हणजे त्यां अंतःकरणवृत्तीत अभिव्यक्त झालेलें स्वप्रकाश ज्ञानात्मक
चेतन पुरुषस्वरूप तद्रूप जो भोग्य सुखदुःखादिकाचा अनुभव त्याविषयीं हेतु म्हणजे निमित्त कारण आहे असें तें च कपिल मह
मुन्यादिक महर्षी बोलतात। या सांख्य मताची परिभाषा अशी आहे। सृष्टि पूर्वकालीं परस्परांचा परस्पर उपमर्द न करतां समान

अवस्थेनें राहिलेले जे सत्वरज तमो गुण यांस त्रिगुणात्मक प्रकृति असें म्हणतात। ती प्रकृति अचेतन जड स्वरूप आहे। पुरुष म्हणजे जीव असंग चिद्रूप पुष्करपत्राप्रमाणें प्रतिशरीरीं भिन्न भिन्न अलिप्त स्वभावाचा आहे। ईश्वरमुळींच नाहीं। अचेतन प्रकृतीस स्वतः कर्तृत्व संभवत नाहीं - आणि असंग चिन्मात्र स्वरूप पुरुषास भोक्तृत्व हीं संभवत नाहीं तथापि कर्तृत्व म्हणजे-क्रियेचें उत्पादकत्व तें अचेतनास ही चेतनाचे अदृष्ट योगानें किंवा चेतनाचे संन्निधानानें संभवतें। जसें वन्हीस ऊर्ध्व ज्वलन-वायुस तिर्यग्गमन किंवा चेतन वत्साचे जीव नादृष्टानें स्तनांतील अचेतन दुग्धाचें क्षरणं म्हणजे अधः निःसरण होतें तसें अचेतन प्रकृतीस ही चेतन जीवांचें सन्निधानानें त्याचे अदृष्ट योगानें कर्तृत्व संभवतें। भोक्तृत्व म्हणजे सुखदुःखाकार अंतःकरणवृत्तीत अभिव्यक्त झालेलें जें पुरुषाचें बोधरूप प्रतिबिंब तद्रूप जो अनुभव त्याचें आश्रयत्व। तें असंग पुरुषास जरी संभवत नाहीं-तथापि प्रकृतीचें कार्य जें अंतःकरण बुध्यादिक त्यांवर तें आहे तद्द्वारा प्रकृतीवर ही आहे तें प्रकृतीशीं आणि प्रकृतीचें कार्य जें अंतःकरण बुध्यादिक त्याशीं आपले स्वरूपाशीं भेद असतां ही त्याचें ज्ञान नसल्यामुळें त्यावर आपण आपलें तादात्म्य मानून तें आपले वर जीव मानून घेतो। यासच प्रकृति पुरुषाचा अविवेक म्हणतात। ऐथें पुरुष आणि प्रकृति यांचा जो अविवेकरूप संबंध तोच पुरुषाचे संसारास कारण आहे इतकेंच विवक्षित आहे। ईश्वर नाहीं पुरुष प्रति शरीरीं भिन्न आहे असें विवक्षित नाहीं। तसें विवक्षित असेल तर - क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्व क्षेत्रेषु - एणेकरून सर्व शरीरांचे ठायीं क्षेत्रज्ञ जो जीव तो मीच आहें असें जीव आणि ईश्वर यांचे निरुपाधिक स्वरूपानें ऐक्य जें सांगितलें त्याशीं विरोध येईल आणि प्रधानास जगत्कर्तृत्व नाहीं। परमेश्वरासच प्रकृति द्वारा जगाचें कारणत्व कर्तृत्व आहे असें जें वेदांत शास्त्रांत सांगितलें जें हीं विरुद्ध होईल। पूर्वोक्त कार्यकरण सुखदुःख स्वरूप जीं साधनें आणि फलें यांचे स्वरूपानें जर प्रकृति परिणाम न पावेल तर पुरुषास कोणते फलाचा पूर्वोक्त अनुभव होईल। जर अनुभव न होईल तर पुरुष संसारी कसा होईल। सुख दुःख फलाचा जो अनुभव तद्रूप भोगासच संसार असें म्हणतात। सुख दुःख रूप फलाचे स्वरूपानें परिणाम पावलेली जी प्रकृति तिचा स्वप्रकाश चैतन्य रूप पुरुषाचे प्रतिबिंब

ने युक्त होऊन प्रकाश म्हणजे उपलब्धी न होईल तर त्या अज्ञात सुखदुःखात्मक प्रकृतीच्या परिणामांचा कोणता उपयोग आहे। यास्तव चेत-
न पुरुषाचे संबंधानें उपलब्धीस येणारी जी जड प्रकृति आणि उपलब्धीस आणणारा जो चेतन स्वप्रकाश पुरुष यांचा परस्पर जो अविवेक-
रूप संबंध त्यासच अन्योन्य तादात्म्याध्यास म्हणतात। तोच पुरुषाचे संसारास कारण आहे। तेणे करूनच पुरुष मी संसारी असें मानि-
तो। त्या संबंधानें पुरुषाच्या तादात्म्याप्रत पावलेली प्रकृतीच वन्हीचे तादात्म्याप्रत पावलेलें लोह जसें वन्हीस चतुष्कोणाद्याकारप्राप्त
होण्यास कारण होतें त्याप्रमाणें पुरुषास कार्यभूत शरीरात्मकत्व कारणभूत इंद्रियाद्यात्मकत्व तसेंच मनबुध्याद्यात्मकत्व एण्यास कार-
ण होऊन तद्द्वारा आपलीं कार्यें जीं देहेंद्रियादिक त्यांवरील जे गौरत्व मनुष्यत्व काणत्व बधिरत्व कर्तृत्व भोक्तृत्व सुखित्व दुःखित्वा-
दिक धर्म ते-मी गौर आहें-मनुष्य आहें-काणा आहें-बधिर आहें-मी हें करतों-किंवा करीन-मी सुखी दुःखी-असें आपलेवर आरो-
पानें पुरुष मानून घेतो त्या अभिमानात्मक मानण्यास कारण होतें। पुरुषही प्रकृतिकार्य ज्या पूर्वोक्त सुखदुःखादिस्वरूप अंतःकरण-
परिणामात्मक वृत्ति त्यांचे ठायीं आपलें प्रतिबिंब समर्पण करण्यानें वन्हीजसा आपले ठायींचे म्हणजे शक्तीचे समर्पणानें लोहास दाहकर्तृ-
त्व एण्यास कारण होतो त्याप्रमाणें प्रकृतीस सुखदुःखांचे भोक्तृत्वाविषयीं कारण होऊन त्याचे द्वारा बुद्धि म्हणजे बुद्धीवर तादात्म्याभि-
मान त्याणें ठेविला आहे असा बुद्धि अंतःकरणोपाधिक जीव-मी चेतवितों-मी इच्छितों-मी सुखदुःखें अनुभवितों-असें जें मानितों
त्या आभिमानिक मानण्यास कारण होतो। असा जो हा प्रकृति आणि पुरुष यांचा अन्योन्य तादात्म्याभिमानमूलक अन्योन्य धर्माध्या-
स तोच जीवास बुद्धीचे तादात्म्याभिमानानें संसारास कारण आहे असें एथें विवक्षित आहे। सांख्यमताप्रमाणें प्रकृतीस कर्तृत्व-
आणि पुरुषास भोक्तृत्व मानलें तर कर्तृत्व एकाला भोक्तृत्व एकाला असें वैय्यधिकरण्य प्राप्त होईल आणि पुरुषास भोक्तृ-
त्व मानलें तर त्यास विकारित्व येईल आणि त्यास अभोक्ता अविकारी जो परमात्मा त्याशीं जें ऐक्य सांगितलें तें संभवणार नाहीं
दूषणाचा वाच्यारव्येंत संभव नाहीं॥ २०॥ पुरुषास सुखदुःख भोक्तृत्वें करून जें संसाराचें कारण असें सांगितलें त्याचें निमित्तका-
रणत्व सांगतात। अथवा जसें बुद्धीवरील कर्तृत्व पुरुषावर तादात्म्याभिमानानें भासतें तसें पुरुषावरील भोक्तृत्व बुद्धीवर भासतें असें

कांन म्हणावें असा भ्रम होईल तर त्याचें निराकरण करतात। प्रकृतिस्थः पुरुषः प्रकृतिजान् गुणान् भुंक्ते हि-म्हणजे देहेंद्रिय मनबु
द्धि रूप प्रकृति कार्यांचे समुदायावर हें मी किंवा ही माझी असा मिथ्यातादात्म्या भिमान धरून राहिलेलाच पुरुष प्रकृति कार्यावरी-
ल गोरत्व मनुष्यत्व काणत्व बधिरत्व सुख दुःखादि स्वरूप गुणाप्रत अनुभवितो असें प्रसिद्ध आहे। जेव्हां सुषुप्तींत समाधींत मू-
र्छेंत शरीरादिकावर तादात्म्याभिमान नाहीं तेव्हां पूर्वोक्त धर्मांचा अनुभव होत नाहीं यास्तव देहेंद्रियादिक जे उपाधी त्यांवरी-
ल च त्या धर्मांचा अनुभव असें प्रसिद्ध आहे। आणि शरीर इंद्रियें मन यां हीं करून जो युक्त आत्मा त्यासच मनीषी विवेकी भो-
क्ता असें म्हणतात अशी श्रुति ही देहेंद्रिय मन आदिकाचें आभिमानिक तादात्म्यानेंच आत्म्यास भोक्तृत्व आहे शुद्धात्मस्वरू-
पाला भोक्तृत्व नाहीं असें स्पष्टच सांगते। एणेकरून सुख दुःखानुभव रूप जो संसार त्यास प्रकृतिपुरुषाचा अविवेक मूलक
जो तादात्म्याभिमान तोच निमित्त असें ही सूचविलें। तेंच स्पष्ट करून सांगतात। ज्याकारणास्तव पुरुष प्रकृतिस्थ होत्साता

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान् गुणान्॥ कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु॥ २१॥

च प्रकृतीपासून उत्पन्न होणाऱ्या सुख दुःखादिक गुणांप्रत अनुभवितो। त्या कारणास्तव त्या गुणांचा अनुभव होण्यास कारणभूत
ज्या सदसद्योनि म्हणजे सत् देवादियोनि आणि असत् पशुपक्ष्यादिक योनि आणि सदसत् मनुष्यादिक योनि यांचे ठायीं देव
योनींत जें सात्विक इष्टफल सुख त्याचाच अनुभव होतो पशुपक्षी यांच्या ज्या योनी त्यांचे ठायीं तामस अनिष्ट फल जें दुःख
त्याचा अनुभव होतो सदसत् ज्या मनुष्यादिक योनी त्यांचे ठायीं राजस जें धर्माधर्मांचें मिश्र सुखदुःखानुभव रूप फल त्या-
चा अनुभव होतो। त्यास कारण सत्व रज तम या गुणांतून प्रत्येकाच्या प्राधान्येंकरून त्रिगुणात्मक प्रकृतीशीं जो पुरुषाचा ताद-
त्म्याभिमान तोच कारण आहे म्हणजे जे सात्विक ते देव होतात राजस मनुष्य होतात आणि तामस पशुपक्षी स्थावर होतात। स्व-
तः पुरुषास या सबंधावांचून संसार नाहींच। अथवा विद्वान किंवा अविद्वान सर्वही प्रकृतिस्थ म्हणजे देहेंद्रियादिकें करू-
न युक्त असतां सुखदुःखात्मक प्रकृतीचे गुणांचा अनुभव करितात। जर अविद्वान आणि विद्वान भोग करण्याविषयीं सम

नव आहेत तर विद्वानांप्रमाणें अविद्वान कां मुक्त होत नाहींत किंवा अविद्वानांप्रमाणें विद्वान बद्ध कां होत नाहींत असें म्हणाल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ गुणजे देहेंद्रियादिक त्यांचे ठायीं जो हे मीच किंवा हे माझें असा अभिमान रूप संबंध तोच सदसद्योनींचे ठायीं जन्म होण्यास कारण आहे। विद्वानास तो अभिमान नाहीं यास्तव ते बद्ध होत नाहींत-अविद्वान त्यामुळें जन्मास जाऊन बद्ध होतात। जसा देह संबंध समान असतां ही देहावर हा मी किंवा माझा हा असा अभिमान ठेवणारा यक्ष देहाचें पीडेनें पीडित-होतो। त्यासन्निध राहिलेल्या त्या देहांतील जीव ते वेळेस देहावर त्याचा अभिमान नसल्यामुळें पीडित होत नाहीं जें व्हां जीव देहावर अभिमान ठेवितो तेव्हां देहाचे पीडेनें जीव च पीडित होतो त्यावेळेस अभिमान ठेवणारा यक्ष पीडित होत नाहीं असें प्रसिद्ध आहे। यास्तव सान्निध्य मात्र बंध होण्यास कारण नाहीं तर पूर्वोक्त संगाच बंधकारण आहे यामुळें विद्वानांस आणि अविद्वानांस देह संबंध सारखा असला तरी विद्वानास तादात्म्याभिमान रूप संग नाहीं आणि अविद्वानास तद्रूप संग आहे हेंच

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ॥ परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २२॥

मोठें त्याचेंच लक्षण आहे ॥ २१॥ याप्रमाणें मिथ्या प्रकृति तादात्म्याभिमानें करून पुरुषास संसार आहे स्वरूपतः पुरुषास संसार नाहीं असें सांगितलें तें पुरुषाचें प्रकृतीहून भिन्न असंसारी स्वरूप कोणतें तें सांगतात। प्रकृति परिणाम भूत जो देह त्याचे ठायीं जीव स्वरूपानें वर्तमान ही परपुरुष प्रकृतीचे गुणानें असंस्पृष्ट स्वरूपें करून असंसारीच आहे। कारण। तो उपद्रष्टा-म्हणजे जसे यज्ञांत ऋत्विज यजमान हे आपआपला व्यापार करण्याविषयीं व्यावृत असतां ही त्यांचे समीप राहणारा स्वतां कांहीं यज्ञसंबंधी व्यापार न करणारा असून यज्ञविधींत कुशल असल्यामुळें ऋत्विज यजमान जे व्यापार करतात त्यांचे गुणदोषांचा पाहणारा ज्यास सर्वोपद्रष्टा म्हणतात तो द्रष्टा मात्र असतो कर्ता नव्हे तसा हा परपुरुष देहेंद्रियादिक आपले आपले व्यापार करीत असतां स्वतः कांहीं व्यापार न करणारा न तसमीप राहणारा त्याहून विलक्षण त्यांचा द्रष्टा आहे परंतु कर्ता नाहीं। त्याच्या अवस्थेंत जें पाहतो त्याशीं संगी होत नाहीं। हा पुरुष असंग आहे अशा अर्थाची श्रुती याविषयीं प्रमाण आहे। अथवा उप शब्दाचा अन्व

वहित सामीप्य अर्थ घ्यावा ॥ देह चक्षु मन बुद्धि आत्मा हे सर्व द्रष्टे आहेत त्यांत बाह्य देहादिकापेक्षां आंतर द्रष्टा मन त्यापे-
क्षां आंतर द्रष्टा आत्मा त्यापेक्षां दुसरा जवळचा आंतर द्रष्टा नाहीं असा उपद्रष्टा याचा अर्थ जाणावा । आणि तो परपुरुष -अनुमंता
-म्हणजे कार्यकारण जे देहेंद्रियादिक त्यांचे व्यापाराविषयीं आपण प्रवृत्त नसतां ही त्यांचे समीप स्थित असल्यामुळें प्रवृत्तासमा
णें अनुकूल त्वास्तव अनुमोदन देणारा आहे। अथवा आपले व्यापाराविषयीं प्रवृत्त झालेल्या देहेंद्रियांमत तत्साक्षिभूत होऊन
त्याचें निवारण न करणारा । तो परमात्मा साक्षी चेता आहे अशी श्रुती यास प्रमाण आहे । आणि तो परपुरुष भर्त्ता-म्हणजे समु
दाय रूपानें स्थित जी देहेंद्रिय मनबुध्यादिक त्यांस चैतन्याभासानें आणि स्व सत्तेनें युक्त करून त्यांस -अस्ति-भाति-अशा
व्यवहाराचे योग्यतेस आणणें एतद्रूप त्याचें धारण किंवा पोषण करणारा। आणि भोक्ता - म्हणजे बुद्धि वृत्तिरूप जें सुख
दुःख मोहात्मक परिणाम त्यांचा बुद्धिस्थत्वें करून स्वस्वरूप प्रकाशानें भास विणारा । त्या वृत्तींत अभिव्यक्त उपलब्धि स्व

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ॥ सर्वथा वर्तमानोपि न स भूयोभिजायते ॥ २३॥

रूप अनुभवात्मा । आणि महेश्वरः -म्हणजे सर्वात्मत्वास्तव स्वतंत्रत्वास्तव मोठा आणि ईश्वर । आणि तो परपुरुष परमात्मा
-म्हणजे देहादिक बुध्यंत जे अविद्या कल्पित पदार्थ त्यांचा अधिष्ठानभूत उत्कृष्ट उपद्रष्टृत्वादि विशेषण विशिष्ट आत्मा आ
हे तो श्रुतींत परमात्मा अशा शब्दानें ही निरूपिला आहे ॥ २२ ॥ याप्रमाणें -सत्त्वयोयात्मभावश्च- अशीं ज्याचे निरूपणा
ची प्रतिज्ञा केली होती त्याचें एथवर निरूपण केलें। आतां -यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते -एणेकरून ज्या ज्ञेय ब्रम्हाचे ज्ञानानें मोक्ष
प्राप्त होतो असें पूर्वी सांगीतलें त्याची समाप्ति करतात ॥ यः एवं पुरुषं वेत्ति- म्हणजे जो सांगितल्या प्रकारानीं पुरुषा प्रत-
तो मीच आहें - असें साक्षात्कारात्मक ज्ञानानें जाणतो । आणि गुणैः सह प्रकृतिं च वेत्ति- म्हणजे विकारांसहित प्रकृतीस
मिथ्यात्वें करून किंवा माझी अविद्या ज्ञानें करून नष्ट झाली असें जाणतो । सः म्हणजे तो । सर्वथा वर्तमानो पि- म्हणजे-
प्रारब्ध कर्मवशें करून विधिशास्त्राचें अतिक्रमण करून स्थित असला तरीं । भूयः न जायते -म्हणजे हें शरीर पडल्या-

वर पुनः देहाचें ग्रहण करीत नाहीं। पुनः जन्मास एत नाहीं। अविद्येचा ब्रम्हात्म साक्षात्कारानें नाश झाल्यावर तिचें कार्य होण्याचा असंभवच आहे आणि नंतर विद्येनंतर पुढें होणाऱ्या पुण्यपापादिकांचा विद्वानास संश्लेषच नाहीं पूर्वसंचितां-च्या ज्ञानाग्नीनें नाश होतो प्रारब्ध कर्माचा भोगानें क्षय झालाच आहे तेव्हां जन्म होण्यास कारणच नाहीं यामुळें जन्मास पुन्हः एत नाहीं मुक्तच होतो। अपि शब्दानें विधि शास्त्राचें अतिक्रमण न करून सदाचरणानें राहणारा ज्ञानी पुनः ज-न्मास एत नाहीं म्हणून काय सांगायाचें आहे असें सूचविलें॥ २३॥ या जगांत उत्तम-मध्यम-मंद-मंदतर असे चार प्रका-रचे अधिकारी आहेत त्यांच्यानार तम्यानें आत्मदर्शनाविषयीं साधनाचें विकल्प सांगतात। प्रथम उत्तमाधिकाऱ्यास-ब्रम्हात्म साक्षात्काराचें साधन सांगतात। केचित् ध्यानेन आत्मानं आत्मना पश्यंति-म्हणजे विजातीय अनात्माकार अं-तःकरण वृत्ति ज्यांत नाहींत असा ब्रम्हात्माकार अंतःकरण वृत्तीचा अविच्छिन्न निरंतर प्रवाह त्यास ध्यान किंवा निदिध्या

ध्यानेनात्मनि पश्यंति केचिदात्मानमात्मना॥ अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे॥ २४॥

सन म्हणतात तेणें करून संस्कृत जें अंतःकरण तेणें करून बुद्धीचे ठायीं आत्म्याप्रत ब्रम्हत्वेंकरून कोणी उत्तम योगी प्रत्यक्ष-त्मक ज्ञानानें अनुभवितात। मध्यमाधिकाऱ्यास आत्मज्ञान साधन सांगतात। अन्ये सांख्येन योगेन-म्हणजे कोणी मध्यमाधि-कारी पूर्वोक्त निदिध्यासनात्मक ज्ञानाचे पूर्वीं अनुष्ठान केलेलें जें नित्यानित्य वस्तु विवेक तत्पूर्वक हे सर्व दृश्य पदार्थ अनात्मे त्रिगुणात्मक प्रकृतिपरिणाम रूप मिथ्या च आहेत त्याचा साक्षिभूत नित्य विभु निर्विकार सत्य सम स्त जड दृश्यात्मक बंध शून्य परम आत्मा मीच आहें असा जो वेदांत श्रवण मनन रूप सांख्य योग तेणें करून पूर्वोक्त निदिध्यासन द्वारा श्रव-ण मनन निदिध्यासन सहकृत जें अंतःकरण त्याचीजी वेदांत महावाक्यापासून झालेली अपरोक्ष ब्रम्हात्माकार वृत्तिरू-प अनुभवानें बुद्धीचे ठायीं अनुभवितात॥ मंदाधिकाऱ्यास ज्ञानसाधन सांगतात। अपरे कर्मयोगेन-म्हणजे कोणी मंदाधि-कारी ईश्वरार्पण बुद्धीनें फलेच्छा सोडून केलेला जो वर्णाश्रमोचित वेदविहित निष्काम कर्मयोग तेणें करून चित्तशुद्धीचे द्वा

रा नंतर झालेलें जें श्रवण मनन निदिध्यासन तद्द्वारा पूर्वीं सांगितलें प्रमाणें बुद्धीचे ठायीं मनानें आत्म्याप्रत पाहतात ॥
॥ २४ ॥ आतां जे मंदतर म्हणजे फार मंद जे अधिकारी आहेत त्यांस आत्मज्ञान साधन सांगतात ॥ अन्येत्वेवमजानंतः म्ह-
णजे जे मंदतर अधिकारी आहेत ते पूर्वोक्त त्रिविध अधिकाऱ्यांचीं जीं ज्ञान साधनें त्यांतून कोणतेही साधनानें आत्म्याप्रत न
जाणतां । अन्येभ्यः श्रुत्वा - म्हणजे कारुणिक जे गुरु त्यांपासून आत्मस्वरूपाचें असें चिंतन करावें आत्मा असा आहे असें श्रव
ण करून । श्रद्धें करून युक्त होऊन - उपासते - म्हणजे गुरूपदिष्ट प्रकारानें आत्म्याचें उपासन म्हणजे चिंतन करतात । तेपि
श्रुति परायणाः संतः मृत्युं अति तरंति - म्हणजे ते स्वतः विचार करण्यास असमर्थ असले तरीं अत्यंत श्रद्धेनें युक्त होऊन गुरू
पासून उपदेशानें श्रवण करावें असे तत्पर होत्साते संसाराप्रत तरतात । मग विचार समर्थ जे आहेत ते संसाराप्रत तरतील
म्हणून काय सांगावें असें अपि शब्दानें सूचविलें ॥ २५ ॥ संसार अविद्येनें कल्पिलेला आहे यास्तव त्याची विद्येनें म्हणजे आ

अन्ये त्वेवमजानंतः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ॥ तेपि चातितरंत्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥
यावत्संजायते किंचित्सत्वं स्थावरजंगमं ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥

त्मतत्व ज्ञानानें निवृत्ति होऊन मोक्ष होतो या अर्थाचा निश्चय होण्यासाठीं मिथ्याभूत संसारास आविद्यकत्व सांगून त्याचें
स्वरूप आणि त्याचें निवर्तक जें ज्ञान त्याचें स्वरूपाचें एथून अध्यायसमाप्तीपर्यंत सविस्तर निरूपण करतात ॥ त्यांत प्रथम स
सदसद्योनी चे गर्भीं जन्म होण्यास या पुरुषास गुणसंग यकारण आहे । असें जें सांगितलें तेंच स्पष्ट करून दाखवितात ॥
यावत् किंचित् स्थावर जंगमं सत्वं जायते - म्हणजे जें कांहीं स्थावर किंवा जंगम भूत उत्पन्न होतें तें सर्व । हे भरतर्षभ - क्षेत्र क्षे
त्रज्ञ संयोगात् इति विद्धि - म्हणजे हे भरतवंशांतील श्रेष्ठा अर्जुना अविद्या आणि तिचें कार्य जें जड अनिर्वचनीय सर्व-
दृश्यात्मक क्षेत्र - आणि त्याहून विलक्षण जो त्यास प्रकाशविणारा परमार्थतः स्वप्रकाश चैतन्य स्वरूप सत्य असंग उ
दासीन निर्धर्मक अद्वितीयात्मस्वरूप क्षेत्रज्ञ यांचा मायाशक्तीचे सामर्थ्यानें झालेला जो परस्परांचा भेदाग्रह रूप अ-

विवेक तन्निमित्तक ज्यांत सत्य आत्मा आणि मिथ्यानृत द्वय देहादिक एक रूपानेंच भासलीं आहेत असा मिथ्याभूत तादात्म्याध्यास रूप संबंध त्यापासूनच उत्पन्न झालें आहे असें तूं जाण। एणेकरून जाग्रदवस्थेंतील आपल्या स्वरूपाचे अज्ञानामुळें स्वप्नांत झालेला जो अनेक विधभ्रम त्याची जागृत होऊन स्वकीयस्वरूपाचें ज्ञानानें जशीनिवृत्ति होते त्याप्रमाणें पूर्वोक्त स्वस्वरूपाचे अज्ञानामुळें झालेला जो संसार तो स्वस्वरूपाचे यथार्थ ज्ञानानें निवृत्तहोण्यास योग्य आहे असें सूचविलें॥ २६॥ याप्रमाणें संसाराला अज्ञानकल्पित स्वरूप मिथ्यात्व सांगून त्याचें निवर्तक ज्ञान सांगण्यासाठीं – य एवंवेत्ति पुरुषं – एणेकरून जें सांगितलें त्याचें स्पष्टीकरण करितात॥ सर्वेषु भूतेषु समं तिष्ठंतं – म्हणजे उत्पन्नहोणारे जे स्थावर जंगमात्मक सर्वप्राणी ते जन्मास येणें वाढ्यादि दशेनें वाढणें क्षीण होणें इत्यादिक अनेक विकार युक्त अस

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठंतं परमेश्वरं॥ विनश्यत्स्वविनश्यंतं यःपश्यति सपश्यति॥ २७॥

ल्यामुळें गंधर्व नगराप्रमाणें दृष्टनष्ट स्वभाव वास्तव अस्थिर त्यामुळें नाशावंत असतांही त्या सर्वांचे ठायीं सर्वदा त्यांचा बाध झाल्यानंतरी त्याच्या बाध साक्षीचे स्वरूपानें समान रूपानें आणि त्यांस सत्तास्फूर्ति प्रद सच्चिद्रूपानें राहणारा। विनश्यत्स्व अविनश्यंतं – म्हणजे ज्यांचे नाशामुळें किंवा उत्पत्तीनें ज्यास जन्म मरण नाहीं असा। परमेश्वरं यः पश्यति – म्हणजे परमेश्वरास जडप्रपंच विलक्षण स्वेकरून विवेक रूप ज्ञान चक्षूनें जो स्वात्मत्वें करून पाहतो। सः पश्यति – म्हणजे तोच आत्म्यास उत्तम पाहतो। जसा जागृत होऊन वास्तविक आपले स्वरूपाला स्वप्नांतील भ्रमाचा बाध करून जो पाहतो तोच खरें पाहणारा आपले स्वरूपाचा अज्ञानाभ्रांतीनें विपरीत पाहत असतांही॥ तो स्वप्नभ्रम यथार्थ स्वरूपाचे अदर्शनात्मकच आहे म्हणून तो न पाहणाऱ्याप्रमाणेंच आहे म्हणून तो पाहत नाहीं॥ याप्रमाणें प्रपंचरहित शुद्धात्म दर्शनेंकरून तद्ज्ञानरूप जी अविद्या तिची निवृत्ति होऊन नंतर तिचा कार्यभूत जो प्रपंच त्याची निवृत्ति होते असा अभिप्राय॥

॥ २७॥

त्या आत्म ज्ञानाचें फलद्वारव र्णून त्याची स्तुति करतात॥ सर्वत्र समं समवस्थितं ईश्वरं - म्हणजे सर्वत्र उत्पत्त्यादिकनाशांत-
जे पूर्वोक्त विकार तद्रहित स्वरूपानें उत्तमप्रकारें करून पूर्वोक्त एकरूपानें समान राहिलेला जो पूर्वोक्त सकलविशेषणां
नीं युक्त ईश्वर त्याप्रत- तोमीच आहें - असें शास्त्र दृष्टीनें। पश्यन् - म्हणजे साक्षात्कारात्मक ज्ञानानें पाहणारा पुरुष।
आत्मना आत्मानं नहिनस्ति - म्हणजे आपणच आपली हिंसा करीत नाहीं। तात्पर्य। सर्वही अज्ञानी जीव परमार्थतः
एक अद्वितीय अकर्ता अभोक्ता आनंदस्वरूप आत्मा असतांही अविद्येनें तसा आत्मा नाहीं आणि तसें आत्मस्वरूप
भासत ही नाहीं असा त्या आत्म्याच्या स्वरूपाचा अपलाप करून पूर्वींचा जो वास्तविक आत्मा त्याचा परित्याग करून
अविद्येनें ज्या देहेंद्रियादिकावर आत्मत्व भ्रम झाला आहे त्या देहेंद्रियादिक मनबुद्धि समुदायरूप नवीन आत्म्याचें ग्रह
ण करतो। नंतर त्यावर कर्तृत्व भोक्तृत्व मानून धर्माधर्माचरण करून त्याचे निमित्तानें त्याचाही त्याग करून दुसऱ्या देहेंद्रि

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरं॥ न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिं॥ २८॥

य मनोबुद्धीच्या समुदायात्मक आत्म्याचें ग्रहण करतो। त्याच्याही पूर्वीप्रमाणें त्याग करून तिसऱ्याचें ग्रहण करतो आणि
नाना योनींत जन्म घेऊन आत्म्यास पीडा देतो। याप्रमाणें पूर्व पूर्व आत्म्याचा त्याग करून नवीन नवीन आत्म्याचें ग्रहणक
रणारा अज्ञानी आत्महा म्हणजे आत्मस्वरूपाची हिंसा करणाराच आहे। यास प्रमाण। किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहा
रिणा॥ योन्यथा संतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते। असें आत्मा पूर्वोक्त परमार्थरूपी असतांही जो त्यास तद्विपरीत पाह
तो असा आत्म्याचा अपहार करणारा जो तो चोर त्याणें काय काय पाप केलें नाहीं तर आत्महत्येमुळें सर्व पाप त्याणें के
लें या अर्थाचें भारतस्थ स्मृतिवाक्य आहे। तसेंच अंधतम म्हणजे अंधकारानें व्याप्त किंवा तन्नामक नरकानें व्याप्त
जे लोक ते असुर्या नामलोक अथवा आसुर संपत्ति पुढें सांगावयाची आहे त्या संपत्तीनें जे पावावयाचे लोक त्यांप्रत जे
आत्महनन करणारे म्हणजे अनात्म देहादिकास आत्मा असें मानणारे जे जीव ते पावतात अशा अर्थाची श्रुतिही

आहे। जो वास्तविक पूर्वोक्त आत्मस्वरूप जाणणारा आहे तो ज्ञानी शुद्धात्म दर्शना मुळें अनात्म्या वर आत्मबुद्धि करून आत्म्यास जन्ममरण प्रवाहांत पूर्वोक्त अज्ञान्या प्रमाणें घालीत नाहीं म्हणून तो आपली आपण हिंसा करीत नाहीं आणि आत्म स्वरूपाचें यथार्थ ज्ञान त्यास झाल्या मुळें - ततःपरांगतिं याति - म्हणजे नंतर मोक्षरूप उत्कृष्ट गती प्रत तो पावतो ॥ २८॥ प्रतिदेहीं विचित्र शुभाशुभ कर्मांचें फल भोगणारे आणि विचित्र शुभाशुभ कर्म करणारे भिन्नभिन्न आत्मे प्रत्यक्ष दिसतात असें असून सर्व भूतांचे ठायीं अकर्ता अभोक्ता आत्मा समान आहे असें पाहणारा आपली आपण हिंसा करीत नाहीं असें कसें सांगतां। असें म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात ॥ सर्वशः कर्माणि प्रकृत्यैव क्रियमाणानि यःपश्यति - म्हणजे शरीरानें वाणीनें आणि मनानें केलेलीं जीं कायिक वाचिक मानसिक सर्व प्रकारचीं क

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः॥ यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९॥

र्में तीं देहेंद्रिय समुदाय रूपानें परिणाम पावलेली जी भगवन्माया स्वरूप त्रिगुणात्मक प्रकृति तिणेंच केलेलीं आहेत। सर्व विकार शून्य जो निर्विकार स्वरूप आत्मा त्याणे केलेलीं नाहींत असें जो विवेकी पाहतो। तथा आत्मानं अकर्तारं पश्यति - म्हणजे आणि क्षेत्रात्मक प्रकृतीनें सर्व केलीं असतां ही त्याहून विलक्षण जो पूर्वोक्त क्षेत्रज्ञ आत्मा त्यास हा अकर्ताच आहे असा प्रत जो पाहतो। सः पश्यति - म्हणजे तोच परमार्थ दर्शी। सविकार क्षेत्राचा विचित्र कर्म कर्तृत्वें करून प्रतिदेहीं भेद असून विषमभाव असलातरीं निर्विशेष आत्मस्वरूपाचा भेद नाहीं। जसा घटमठादि उपाधिभेद असला तरीं उपाधिरहित आकाश स्वरूपाचा भेद नाहीं तसा। असें तात्पर्य ॥ २९॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीवासुदेवार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीगोविंदार्पणमस्तु ॥ ॥

याप्रमाणें उत्तमविचार नकरून क्षेत्रांचें भिन्नत्वें करून दर्शन स्वीकारून क्षेत्रज्ञाचें भिन्नत्वें करून जें दर्शन होतें तें वास्तविक नव्हे असें निराकरण केलें॥ आतां क्षेत्रेंही मायिक मिथ्याच आहेत त्यामुळें ही त्यांचावास्तवीकभेद नाहीं असें क्षेत्रभेद दर्शनाचें निराकरण करतात॥ यदा भूतपृथक्भावं एकस्थं अनुपश्यति- म्हणजे ज्याकाळीं स्थावरजंगमात्मक जींजड भूतें त्यांचें परस्परजें भिन्नत्व भासतें तें एक परमात्मा जोसर्वभ्रमाधिष्ठान त्याचे ठायींच कल्पिलेलें असें पाहतो म्हणजे शास्त्राचार्योपदेशांही करून कल्पिताची अधिष्ठान सत्ते शिवाय दुसरी सत्ता नाहीं हें सर्व आत्मस्वरूपच आहे असें उत्तमदर्शनानें पाहतो। असें असतां ही माया शक्तीचे सामर्थ्यानें। ततएवच विस्तारं पश्यति- म्हणजे त्या एके ब्रम्हापासून भूतांचा विस्तार म्हणजे भिन्नभिन्नसत्तेनें

यदाभूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति॥ ततएवच विस्तारंब्रम्हसंपद्यते तदा॥ ३०॥

भूतें भासतात असें पाहतो। तदाब्रम्ह संपद्यते- म्हणजे तेसमयीं ब्रम्हात्म्यैक्य दर्शनें करून सजातीयविजातीय भेददर्शन त्यास नसल्या मुळें तो ब्रम्हरूपच होतो। यास प्रमाण। ज्याकाळीं ज्ञान्यांस सर्व भूतें आत्माच आहे असें ज्ञानझालें तेव्हां सर्वच एकेच आत्मसत्तेस पाहणाराजो त्यास शोक आणि मोह कोठून होतील अशा अर्थाची श्रुति आहे। प्रकृत्यैवच कर्माणि- या श्लोकांत परमार्थतः आत्मभेद नाहीं असें आत्मभेदाचें निराकरण केलें। आणि याश्लोकांत अनात्म्याचा ही परमार्थतः भेद नाहीं असें सांगून अनात्म्याचे वास्तविक भेदाचें निराकरण केलें असा विशेष जाणावा॥ ३०॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥

श्री नारायणार्पणमस्तु॥ ॥ श्रीवासुदेवार्पणमस्तु॥ ॥ श्रीगोविंदार्पणमस्तु॥ ॥

आत्म्यास स्वरूपतः कर्तृत्व नसलें तरीं शरीरसंबंधनिमित्तक औपाधिक कर्तृत्व त्यास येईल अशी शंका येईल तर त्याविषयीं-अकर्तो-
आत्मा म्हणून प्रतिपादन करणारे दोन विशेषणे सांगतात ॥ अयं परमात्मा अव्ययः-म्हणजे हा अपरोक्ष ईश्वराभिन्न आत्मा सर्व विकाररूप-
व्ययरहित आहे। विकारस्वरूप व्यय दोन प्रकारचा आहे। एक स्वरूपाचे उत्पत्त्यादिकामुळें आणि एक स्वरूप उत्पन्न नसलें तरीं त्याव-
रील धर्माचे उत्पत्त्यादिकें करून जो स्वरूपास औपाधिक विकार होतो तो। त्यांतील पहिल्याचें निराकरण करतात। अनादित्वात्-म्हण
जे पूर्वी जी अभावावस्था तीस आदि म्हणतात तो आदि सर्वदा सत्ता असल्यामुळें त्यास नाहीं यास्तव उत्पत्तिकारण प्रागभावाव-
स्थाना नाहीं म्हणून आत्म्यास जन्म नाहीं। जो अनादि त्यास जन्म संभवतच नाहीं। तें नसल्यामुळें तत्पूर्वक पुढें होणारे जे वृद्धिप
वणे क्षीण होणे इत्यादिक विकार ते त्यास नाहींत। यास्तव पहिला व्यय त्यास नाहीं ॥ आतां दुसऱ्या व्ययाचें निराकरण करतात। नि
र्गुणत्वात्-म्हणजे तो आत्मा निर्धर्मक आहे। धर्म आणि धर्मी यांचें तादात्म्य आहे यामुळें धर्मिस्वरूपाला विकारयुक्त केल्यावां-

अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्मायमव्ययः॥ शरीरस्थोऽपि कौंतेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१॥

चून कोणताही धर्म उत्पन्न होत नाहीं आणि नाश पावत नाहीं। हा आत्मा निर्धर्मक आहे यामुळें धर्माचे उत्पत्तीचे किंवा नाशा
चे द्वाराही उत्पत्ति नाशरूप दुसरा विकाररूप व्यय आत्म्यास नाहीं। हा आत्मा अविनाशी आहे नाशधर्मक नाहीं अशा अर्थाची श्रुतीही-
असेंच सांगते। ज्याकारणास्तव उत्पन्न होतो-सत्ता पावतो-वृद्धि पावतो-बाल्यतारुण्यादिक अवस्थांप्रत पावतो-क्षीण होतो-नाश पा
वतो-असे जे षड्भावविकार त्यांहीं करून हा आत्मा रहित आहे यास्तव। शरीरस्थोऽपि-म्हणजे शरीरांत याची उपलब्धि होते म्हणून
शरीरस्थ असला तरी। इच्छाद्वेषसुखदुःख इत्यादिक धर्म देहाचेच आहेत सर्व कार्यें प्रकृतीने केलेलीं च आहेत यास्तव हा आत्मा-
न करोति न लिप्यते-म्हणजे कोणतेंही कर्म करीत नाहीं यामुळें त्याचें फलानेंही लिप्त होत नाहीं। आत्म्याला निर्धर्मकत्व सांगितल्यानें
धर्म धर्मी भेद स्वरूप स्वगत भेदाचाही निषेध केला। प्रकृत्यैव च कर्माणि-एणेकरून सजातीय भेदाचें निराकरण केलें। यदा भूतपृथक्-
भाव-एणेकरून विजातीय भेदाचें निराकरण केलें। याप्रमाणें सजातीयभेद विजातीयभेद स्वगत भेद यांचें निराकरण केल्यामुळें एक

र्थ हीतीयच ब्रम्ह तें श्रुतीनें सांगितलें तेंच एथें सांगितलें असें जाणावें ॥ ३१ ॥ शरीरस्थ असतांही आत्मा शरीरानें केलेल्या कर्मानें असंगत्वामुळें लिप्त होत नाहीं असें सांगितलें त्याविषयीं दृष्टांत सांगतात ॥ सौक्ष्म्यात् सर्वगतं आकाशं यथा नउपलिप्यते-म्हणजे आकाश सर्वत्र असतांही असंग स्वभावामुळें पंकादिकानें जसें लिप्त होत नाहीं। सर्वत्र देहे अवस्थितोपिआत्मातथा नउपलिप्यते-म्हणजे तसा आत्मा सर्व देहांत असला तरीं असंग स्वरूपामुळें देहकृत कर्मानें लिप्त होत नाहीं ॥ ३२ ॥ केवल असंगस्वरूप त्यामुळें आत्मा लिप्त होत-नाहीं असें नाहीं आत्मा प्रकाशस्वरूप सर्वांचा प्रकाशक आहे यामुळें ही प्रकाश पावणारे जे दृश्य पदार्थ त्याचे धर्मानें लिप्त होत नाहीं असा सदृष्टांत सांगतात ॥ यथा एकः रविः इमं कृत्स्नं लोकं प्रकाशयति-म्हणजे जसा एकच सूर्य या सर्व लोकाप्रत किंवा देहेंद्रियादिकरूप युक्त सर्व समुदायाप्रत प्रकाशित करतो। तथापि प्रकाशित केलेले पदार्थांच्या धर्मानें लिप्त होत नाहीं किंवा त्याचे भेदानें भिन्न होत

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ॥ सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ॥ क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरं ज्ञानचक्षुषा ॥ भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यांति ते परं ॥ ख ॥ ३४ ॥

नाहीं। तथा हे भारत क्षेत्री कृत्स्नं क्षेत्रं प्रकाशयति-म्हणजे त्याप्रमाणें क्षेत्रज्ञ एकच आत्मा सर्व क्षेत्रांप्रत प्रकाशित करतो तथापि हे भारता अर्जुना तो त्याच्या धर्मानें लिप्त होत नाहीं आणि त्याच्या भेदानें भिन्नही होत नाहीं ॥ ३३ ॥ आतां अध्यायांत सांगितलेले अर्थाची त्याचे ज्ञानाचें फल सांगून समाप्ति करतात ॥ पूर्वीं ज्यांचीं स्वरूपें सविस्तर सांगितलीं अशा-क्षेत्र क्षेत्रज्ञयोः-म्हणजे क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ यांचें। एवं-म्हणजे सांगितले प्रकारानें। अंतरं-म्हणजे क्षेत्र जड विकारी आहे क्षेत्रज्ञ चेतन अविकारी आहे असें वैलक्षण्य। ज्ञानचक्षुषा ये विदुः-म्हणजे शास्त्र आणि गुरु यांचे उपदेशापासून झालेले ब्रम्हात्म ज्ञानरूप चक्षूनें जे जाणतात। आणि-भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुः-म्हणजे भूतांची मूल कारण भूत जी प्रकृति म्हणजे अविद्या तिचा आत्मज्ञानानें जो मोक्ष म्हणजे नाश त्याप्रत पूर्वोक्त ज्ञानचक्षूनें जे जाणतात। ते परं यांति-म्हणजे ते परमार्थवस्तु स्वरूप जें कैवल्य मोक्षाख्य पद त्याप्रत पावतात पुनः जन्म

मरण प्रवाहांत एत नाहींत। एणें करून अमानित्वादिक ज्ञान साधन संपन्नास क्षेत्र क्षेत्रज्ञांचें विवेक ज्ञान होऊन तेणेंकरून त्याचें अज्ञानाचा नाश होऊन त्यास परपुरुषार्थभूत मोक्ष प्राप्ति होते असें या अध्यायांत सांगितलें असें जाणावें ॥ ३४॥ इतिश्री मद्भगवद्गीतायाः रघुनाथशास्त्रिकृत भाषाविवृतौ त्रयोदशो ध्यायः समाप्तः॥ १३॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु॥

पूर्वाध्यायीं – यावत्संजायते किंचित्सत्वं स्थावर जंगमं॥ क्षेत्र क्षेत्रज्ञ संयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ – येणें करून हें जें स्थावरजंगमात्मक विश्व उत्पन्न होतें तें क्षेत्र म्हणजे प्रकृति आणि क्षेत्रज्ञ म्हणजे पुरुष यांचे संबंधापासून उत्पन्न होतें असें सांगितलें। तें निरीश्वरवादी सांख्यमताप्रमाणें स्वतंत्र प्रकृतिपुरुषांचे संबंधापासून उत्पन्न होतें असें नाहीं। प्रकृतिपुरुष यांचा जो संबंध होतो तो ईश्वरेच्छाधीन आहे कर्तृत्व भोक्तृत्वा विषयीं प्रकृतीस किंवा पुरुषास स्वातंत्र्य नाहीं ईश्वरपरतंत्रता आहे। असें सांख्यमतनिराकरण करून सांगण्या साठीं आणि – कारणंगुणसंगोस्य सदसद्योनिजन्मसु – एणें करून जीवास सत् असत् इत्यादिक योनीचे ठायीं जें जन्म होतें त्यास

॥ इतिश्री मद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रम्हवि० श्रीकृष्णार्जुन० क्षेत्र क्षेत्रज्ञ विवेको नाम त्रयोदशो ध्यायः समाप्तः॥ १३॥

श्रीगणेशा०॥ परंभूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमं॥ यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परांसिद्धि मितोगताः॥ १॥ श्रीकृष्णा०॥

गुणाशीं संग कारण आहे असें सांगितलें त्याविषयीं गुण कोणते कोणत्या गुणाशीं कसा संबंध होतो कोणता गुण जीवास कसा बंधक होतो याचें निरूपण करण्याविषयीं आणि – भूतप्रकृतिमोक्षंच ये विदुः – असें जें सांगितलें तेथें भूतप्रकृति मोक्ष तो कोणता। तो कसा होतो तें सांख्य मतापेक्षां निराळें वेदांति मत सिद्ध भूतप्रकृति मोक्षाचें स्वरूप सांगण्या साठीं आणि मुक्काचें लक्षण काय तें सांगण्यासाठीं चतुर्दशाध्यायाचा आरंभ करतात॥ यांत प्रथम पुढें जो अर्थ सांगणं बयाचा त्याचे श्रवणा विषयीं श्रोत्यांची अभिरुचि उत्पन्न होण्या साठीं त्या अर्थाची दोन श्लोकांनीं स्तुति करून श्रीभगवान् बोलतात॥ ज्ञानानां उत्तमं परं ज्ञानं भूयः प्रवक्ष्यामि – म्हणजे जेणें करून ज्ञान होतें अशीं जीं बहिरंग यज्ञादिक ज्ञान साधनें त्यामध्यें उत्तम जे ज्ञान साधन सर्वोत्कृष्ट आणि उत्तम फल साधन ब्रम्ह तें पूर्वाध्यायीं वारंवार सांगितलें आहे तरी पुनः सांगतों। ब्रम्हाकार अंतःकरण वृत्यात्मक ज्ञान होण्यास विषय स्वरूपानें ब्रम्ह कारण आ-

हे यास्तव ब्रम्ह ज्ञान साधन आहे। अमानित्वादिक उत्तम ज्ञान रूप फलास साधनें अंतरंग आहेत तथापि तीं पर म्हणजे सर्वोत्कृष्ट नाहींत त्यापेक्षां ब्रम्ह उत्कृष्ट आहे। अथवा जाणिजेतात तें ज्ञान म्हणजे सर्व ज्ञेय पदार्थ त्यांमध्यें अतिशयित जें उत्तम ज्ञेय ब्रम्ह वस्तु तें तुला पुन: सांगतों। यत् ज्ञात्वा-म्हणजे ज्या ज्ञान साधनाचें अनुष्ठान करून किंवा जें ब्रम्ह वस्तु वेदांत वाक्यापासून झालेली अपरोक्ष असें ब्रम्हात्माकारांत:करण वृत्ति तीणें करून स्वात्मत्वेंकरून अनुभवून। सर्वे मुनय: -म्हणजे सर्व सन्यासी किंवा मनन शील। इत: सिद्धिंगता: -म्हणजे देहबंध रूप जो हा संसार यापासून सिद्धीप्रत पावले म्हणजे मुक्त झाले॥ १॥ त्या सिद्धीचा कधींही कोणास व्यभिचार नाहीं असें सांगतात॥ इदं ज्ञानं उपाश्रित्य-म्हणजे या ज्ञान साधनाचें उत्तम प्रकारानें अनुष्ठान करून किंवा विषय विषयी भावरूप विकल्प ज्यांत भासत नाहीं अशा या ज्ञानानें युक्त होऊन। मम साधर्म्यं आगता: -म्हणजे मी जो परमेश्वर त्याचे सादृश्याप्रत म्हणजे

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता:॥ सर्गेपि नोपजायंते प्रलये न व्यथंति च॥ २॥

ब्रम्हरूपानें सर्वात्मत्व सर्व नियंतृत्व सर्व भावाधिष्ठातृत्वादि जे धर्म त्यांहींकरून मद्रूपते प्रत पावतात किंवा पावलेले होतात ते ज्ञानबलें करूनच काकभुशुंडी प्रभृती पुराण सिद्ध ज्ञानी। सर्गेपि नोपजायंते-म्हणजे हिरण्यगर्भ प्रभृती उत्पन्न होत असतां ही उत्पन्न होत नाहींत॥ प्रलयेपि न व्यथंति -आणि ब्रम्हदेवाचे प्रलयकालीं ही नाश किंवा लयाप्रत पावत नाहींत। जो मी ब्रम्ह आहें-असें जाणतो तो हें सर्व होतो म्हणजे सर्वात्मक होतो सर्वांचा वश कर्ता सर्वांचा ईशान सर्वांचा अधिपति होतो। तो साधु कर्मानें मोठा होत नाहीं। असाधु कर्मानें लहान होत नाहीं असें ज्ञानफल ईश्वराचें साम्य प्राप्त होतें म्हणून श्रुतींतही सांगितलें आहे। काकभुशुंडी प्रभृती ब्रम्हदेवाचे प्रलयीं ही नाश पावले नाहींत असें महाभारतांत सविस्तर उपाख्यान सांगितलें आहे॥ २॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥श्री नारायणार्पणमस्तु॥ ॥श्री गोविंदार्पणमस्तु॥ ॥श्री वासुदेवार्पणमस्तु॥

याप्रमाणें ज्ञानाचे प्रशंसेने श्रोत्यास सावधान करून परमेश्वराधीन जे प्रकृति आणि पुरुष त्यांसच सर्वभूतोत्पत्तीचें हेतुत्व आहे स्वतंत्र
पणाजो सांख्य मानतात तो नाहीं असाजो विवक्षित अर्थ तो दोन श्लोकांनीं सांगतात॥ महद्ब्रम्ह-म्हणजे सर्व कारण वास्तव सर्व का-
र्यापेक्षां मोठें आणि कार्यांची वृद्धि होणे असें जें बृंहण त्यास कारण आहे म्हणून त्यास ब्रम्ह म्हणतात असे जें त्रिगुणात्मक मा-
या स्वरूप अव्याकृत प्रकृति स्वरूप महत्‍ब्रम्ह त्यास अव्यक्त असें ही म्हणतात तें। मम योनिः-म्हणजे तें महत्‍ब्रम्ह मीजो-
शुद्ध चिन्मात्र रूप परमात्मा याचें योनी म्हणजे गर्भाधान स्थान किंवा कार्य ब्रम्ह म्हणून प्रवेश करण्याचें स्थान आहे। तस्मि
न् अहंगर्भं दधामि-म्हणजे त्याचे ठायीं मी सर्व भूतोत्पत्तीस कारण भूतजो सर्व जीव समष्टि रूप कार्य ब्रम्हरूप हिरण्यगर्भ तद्रूप
आपल्या प्रतिबिंबाचें स्थापन करतों किंवा सर्व भूतोत्पत्तीस कारण भूत मी बहुत रूप होईन असा जो भूत्युक्त बहु भवने क्षणरू
प संकल्प त्यास्तव धारण करतों म्हणजे प्रथम मायेचा त्या संकल्पात्मक वृत्ति रूप परिणाम होतो त्यासच महत्तत्व म्हणतात आणि

मम योनिर्महद्ब्रम्ह तस्मिन् गर्भं दधाम्यहं ॥ संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

तदुपाधिक जो परमेश्वर त्यास हिरण्यगर्भ किंवा कार्य ब्रम्ह असें म्हणतात। जसा लोकांतील प्रसिद्ध पिता पर्जन्यादि द्वारा ब्रम्हादि
कांत प्रथम लीन झाले ला नंतर मातापितरानें भक्षण केल्लेले अन्न द्वारा आपले शरीरांत रेतांत लीन झालेला जो पुत्राख्य जीव त्याचा शरी
राशीं योग व्हावा या हेतूनें योनीचे ठायीं रेताचें सिंचन करून गर्भाचें स्थापन करतों। त्या गर्भाचें स्थापनानंतर शरीर उत्पन्न होई तों
पर्यंत मध्यवर्ती अवस्थेंत त्या रेतास कललादिक म्हणजे रक्त मांस अस्थि मज्जा इत्यादिक अवस्था होऊन नंतर चैतन्य युक्त शरी
र उत्पन्न होतें। त्याप्रमाणें अविद्या काम कर्माचे वासनानीं युक्त माझे ठायीं लीन झालेला जो क्षेत्र रूप जीव त्यास पुनः त्या कर्माचे फ
लोप भोगार्थ कार्यकारणात्मक संघात शरीरानें युक्त करण्या साठीं चिदाभास म्हणजे चैतन्य प्रतिबिंब तद्रूप रेताचें मायेचे ठायीं से
चन करून तत्पूर्वक पूर्वोक्त माया वृत्तिरूप गर्भाचें स्थापन करतों। नंतर तें व्यक्त भोगायतन शरीर उत्पन्न होण्यासाठीं मध्यें आकाश वा
यु तेज जल पृथिवी या पांच महाभूतांच्या उत्पत्ति रूप अवस्था मज पासूनच होतात। ततः सर्वभूतानां संभवः भवति-म्हणजे त्या गर्भ

धानानंतर मध्यवर्ती आकाशादिकांच्या उत्पत्तिरूप अवस्था झाल्यानंतर। हे भारता अर्जुना-सर्व हिरण्यगर्भादिक भूतांचा शरीरद्वा
रा संभव म्हणजे उत्पत्ती होते। ईश्वरानें केलेले पूर्वोक्त गर्भाधानावांचून स्वतंत्र प्रकृतिपुरुषापासून भूतांची उत्पत्ती होत नाहीं असें
सांख्य मताचें निराकरण करण्या विषयीं तात्पर्य आहे॥३॥ देवादिकांचे जे अयोनिज देह प्रसिद्ध आहेत त्यांस दुसरीं कारणें आहेत-
मग सर्व भूतांची उत्पत्ती परमेश्वराचे पूर्वोक्त गर्भाधानापासूनच होते असें कसें सांगतां अशी शंका होईल तर त्याविषयीं सांगतात।
हे कौंतेय-हे कुंतीपुत्रा अर्जुना। सर्व योनिषु याः मूर्तयः संभवंति-म्हणजे सर्व देव पितर मनुष्य पशुपक्षी वृक्ष इत्यादिक योनींच्या
ठायीं जरायुज अंडज स्वेदज उद्भिजादिक भेदें करून जा अनेक प्रकारच्या मूर्ती म्हणजे शरीरें उत्पन्न होतात। तासां महत् ब्रम्ह
योनिः-म्हणजे त्या सर्व शरीरांस कारणभूत पूर्वोक्त महत् ब्रम्ह स्वरूप माया तीच योनी म्हणजे मातृस्थानी आहे आणि-अहं बीज
प्रदः पिता-म्हणजे मी परमेश्वर गर्भाचें स्थापन करणाऱ्या पित्याचे स्थानीं आहें। अयोनिज देवादिकांचे जे देह उत्पन्न झाले ते हि

सर्व योनिषु कौंतेय मूर्तयः संभवंति याः॥ तासां ब्रम्ह महद्योनिरहं बीज प्रदः पिता॥ ४॥
सत्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृति संभवाः॥ निबध्नंति महाबाहो देहे देहिनमव्ययं॥ ५॥

रण्यगर्भाचे संकल्पापासून मानस उत्पन्न झाले त्यांस अयोनिज असें पुराणादिकांत म्हटलें आहे ते जरायुजादिकां प्रमाणें प्रसि
द्ध योनि संभव नसले तरी परमेश्वर शक्ति रूप माया रूप योनीचे परिणामात्मक संकल्पापासूनच झाले आहेत यामुळें त्यांचा
ही संभव पूर्वोक्त मायेचे ठायीं जें परमेश्वरानीं केलेलें गर्भाधान त्यापासूनच आहे यामुळें। संभवः सर्व भूतानां ततो भवति-असें
जें सांगितलें तें विरुद्ध नाहीं॥४॥ याप्रमाणें ईश्वराचे आश्रयामुळें प्रकृति सर्व भूतांची सृष्टी करते असें सांगितल्यानें क्षेत्रक्षे
त्रज्ञ संयोग ही ईश्वराधीनच आहे असें सिद्ध झालें। यावरून निरीश्वर सांख्य मताचें निराकरण झालें। आतां ती प्रकृति आ
पले गुणाचे द्वारा पुरुषास बंधक रते हें सांगण्यासाठीं कोणते गुण शीं कसा संबंध जीवास होतो आणि त्या संगानें कोणता गु
ण जीवास कसा बंध करतो तें सांगतात॥ सत्वं रजः तम इति गुणाः-म्हणजे सत्व रज तम यानांवाचे गुण ते। प्रकृति संभवाः-म्हण

जे त्रिगुणात्मक जी माया शक्तिरूप प्रकृति तीपासून उत्पन्न होणारे आहेत। तार्किक जसे रूपरसादिक गुणांस द्रव्याश्रित त्व-
मानून गुणाश्रय जे द्रव्य आणि द्रव्याश्रित जे गुण यांचा परस्पर अत्यंत भेद मानतात तसें एथें विवक्षित नाहीं। प्रकृति आणि गुण-
यांचें ऐक्यच आहे म्हणजे प्रकृति त्रिगुणात्मकच असतां जेव्हांती न्हीं ही गुणांची समान अवस्था असते तेव्हां त्या साम्याव
स्था युक्त तीन गुणांसच प्रकृति म्हणतात तेच गुण एक प्रधान एक अंग अशा सुखदुःख मोह किंवा त्यांचीं साधनें अशा विष
म स्वभावानें परिणाम पाऊन साम्यावस्थेपासून विषमावस्थेनें निरनिराळे सृष्टिसमयीं झाले म्हणजे त्यांस प्रकृतीपासून उत्प
न्न झालेले प्रकृतिसंभव असें म्हणतात। ते प्रकृतिसंभव तीन गुण हे महाबाहो अर्जुना। देहे अव्ययं देहिनं निबध्नंति-म्हणजे प्र
कृतिकार्यभूत देहेंद्रियमनोबुद्धीचा जो संघात तत्स्वरूप भोगायतन जें शरीर त्याचे ठायीं परमार्थतः सर्वविकारशून्य अव्यय-
असतां ही अज्ञानानें देहादिकांवर हें मीच किंवा हें माझें अशा अभिमानानें युक्त होऊन मी कर्ता भोक्ता संसारी सुखी दुःखी आहें अ

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयं॥ सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ॥ ६॥

सें मानणारा जो जीव त्याप्रत रज्जू जसे वत्साप्रत स्तंभाचे ठायीं बांधतात त्याप्रमाणें बंधन करतात-म्हणजे जलपात्रें आपले ठा
यीं स्थित जलाचे चांचल्यादि विकारांप्रत आकाशस्थ अचल सूर्याचे ठायीं जशीं भ्रांतीनें भासवितात त्याप्रमाणें जीवस्वरूप निर्वि
कार असतां ही त्याचे ठायीं आपले वरील जे कर्तृत्व भोक्तृत्व सुखदुःख मोहात्मक विकार त्यांप्रत भासवितात। परमार्थतः जीवस्व
रूपास बंधनाहींच असें-शरीरस्थोपि कौंतेय न करोति न लिप्यते-एणें करून पूर्वीं सांगितलेंच आहे॥ ५॥ त्या बंधकरणाऱ्या ती
न गुणांचीं लक्षणें सांगून त्यांत कोणता गुण कोणते संगानें बंधन करतो तें सांगतात॥ निर्मलत्वात् प्रकाशकं-म्हणजे स्वच्छत्वास्त
व-म्हणजे चैतन्यप्रतिबिंबग्रहण करण्याचे योग्यतेस्तव तमोगुणानें केलेलें जें स्वरूपचैतन्याचें आवरण त्याचे नाशकरून
चैतन्यस्वरूपाचें किंवा सर्वार्थाचें प्रकाशक म्हणजे अभिव्यंजक। सत्त्वं-म्हणजे सत्वगुण आहे। आणि तो अनामय म्हणजे र
जोगुणाचें कार्य जें दुःख त्याचे विरोधि सुखस्वरूपाचें ही अभिव्यंजक आहे। हे अनघ-सुखसंगेन ज्ञानसंगेन च देहिनं बध्ना

नि-म्हणजे हे निःपापा अर्जुना तो सत्वगुण अविद्येनें ज्याचें असंग अद्वितीयसच्चिदानंदात्मक स्वरूप तिरोहित झालें आहे असा देही जो जीव त्याप्रत सुख संगेंकरून आणि ज्ञान संगें करून देहाचे ठायीं बंधन करतो म्हणजे अंतःकरणवृत्ति स्वरूपजें ज्ञान-आणि सुखाचा अभिव्यंजक जो अंतःकरण धर्म त्यांचा जीवस्वरूपावर आरोप करून मी सुखी मी ज्ञानी अशा अध्यासानें युक्त करतो ॥ ६॥ आतां रजोगुणाचें लक्षण सांगून तो जीवास बंध कसा करतो तो प्रकार सांगतात ॥ रजः रागात्मकं विद्धि-म्हणजे विषयांचे ठायीं पुरुष अनुरक्त जेणें करून होतात असा जो कामादिकांचा रंजनात्मक वर्ग तत्स्वरूप जो रजोगुण तो। तृष्णा-संग समुद्भवं-म्हणजे जें प्राप्त नझालें त्याविषयींचा जो अभिलाष किंवा प्राप्त होत असतां ही तृप्ति न होणें यास तृष्णा म्हणतात। प्राप्त झालेले अर्थाचा नाश झाला तरीं त्यावरजी प्रीति किंवा त्याचा वियोग नव्हावा अशी इच्छा त्यास संग म्हणतात। त्या तृष्णा आणि संग यांची उत्पत्ती ज्यापासून होते असा म्हणजे तृष्णासंगास उत्पन्न करणारा आहे असें जाण। तो रजोगुण हे कौंतेया,

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवं ॥ तन्निबध्नाति कौंतेय कर्मसंगेन देहिनं ॥ ७॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनां ॥ प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८॥

अर्जुना देही जो जीव त्याप्रत। कर्मसंगेन बध्नाति-म्हणजे रजोगुण प्रवृत्तीला कारण आहे यास्तव परमार्थतः जीवस्वरूप कर्तृत्व भोक्तृत्व धर्म रहित असतां ही जीव स्वरूपावर त्याचा आरोप करून दृष्ट किंवा अदृष्ट जे कृषिवाणिज्य यज्ञादिक कर्मांचें फलभूत ऐहिक सुख आणि स्वर्गादिक अर्थ त्यांविषयीं चा जो मी हें करतों किंवा करीन याचें फल मी भोगतों किंवा भोगीन असा अभिमान त्याणे युक्त करतो ॥ ७॥ आतां तमोगुणाचें लक्षण आणि तो बंधन कसें करतो तो प्रकार सांगतात ॥ तमस्तु अज्ञानजं सर्वदेहिनां मोहनं विद्धि-म्हणजे रज आणि सत्व या गुणांहून विलक्षण जो तमोगुण। तो आवरणशक्ति स्वरूप जें अज्ञान त्यापासून उत्पन्न झालेला आणि तो अविवेक रूप आहे यामुळें सर्व प्राण्यास भ्रांतीला उत्पन्न करणारा आहे। तत्- प्रमादालस्यनिद्राभिः देहिनं निबध्नाति-म्हणजे हे भरत कुलोत्पन्ना अर्जुना तो तमोगुण देही जो जीव त्याप्रत प्रमाद आलस्य आणि निद्रा यांहीं

करून देहाचे ठायीं बंधन करतो। सत्वगुणाचें कार्य जो अर्थ प्रकाश त्यासविरोधी जें मनाचें अनवधान किंवा विवेकाविषयीं चें असामर्थ्य त्यास प्रमाद म्हणतात। रजोगुणाचें कार्य जी कर्माविषयीं प्रवृत्ति तीस विरोधि जें प्रवृत्तीविषयींचें असामर्थ्य त्यास आलस्य म्हणतात। पूर्वोक्त जें सत्वगुणाचें कार्य आणि रजोगुणाचें कार्य या दोघांस विरोधी जी तमोगुणाला अवलंब करणारी वृत्ति तीस निद्रा म्हणतात। हीं प्रमादालस्य निद्रांचीं स्वरूपें जाणावीं ॥ ८॥ या तीन गुणांमध्यें कोणते कार्याचे ठायीं कोणाचा उत्कर्ष आहे तें सांगतात॥ हे भारता। सत्वं सुखे संजयति-हे भरतकुलोत्पन्ना अर्जुना। उत्कर्षाप्रत पावलेला म्हणजे सर्वांहून वृद्धीप्रत पावलेला जो सत्वगुण तो दुःख कारणाचा पराभव करून जीवाप्रत सुखाचे संबंधानें युक्त करतो। रजः कर्मणि संजयति-उत्कर्षपावलेला रजोगुण सुख कारणाचा पराभव करून जीवाप्रत दृष्टादृष्टार्थक पूर्वोक्त कर्मा विषयींचे प्रवृत्तीनें युक्त करतो। तमः-उत्कर्ष पावलेला तमोगुण-ज्ञानं आवृत्य-म्हणजे इंद्रियादिक प्रमाणांनीं उत्पन्न झालेले हि सर्व कार्यविषयक

सत्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत॥ ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥ ९॥

रजस्तमश्चाभिभूय सत्वं भवति भारत॥ रजः सत्वं तमश्चैव तमः सत्वं रजस्तथा॥ १०॥

ज्ञानाचें आच्छादन करून जीवाप्रत प्राप्त झालेले किंवा जाणलेले जे पदार्थ त्यांविषयींचे अज्ञानानें किंवा अवश्य जें करावयाचें तें न करणें अशा अनवधानानें युक्त करतो। उत म्हणजे आणखी। पूर्वी ज्यांचीं स्वरूपें सांगितलीं आहेत अशा आलस्य आणि निद्रा यांहीं करून युक्त करतो॥ ९॥ पूर्वोक्त आपआपलें कार्य करण्या विषयीं केव्हां सत्वादिक गुण समर्थ होतात तें सांगतात॥ हे भारत रजः तमश्च अभिभूय-म्हणजे हे भरतकुलोत्पन्ना अर्जुना रज आणि तम या दोहों गुणांचा पराभव करून जेव्हां सत्वगुण वृद्धीप्रत पावतो तेव्हां पूर्वोक्त आपलें कार्य करण्यास समर्थ होतो। याच प्रमाणें-रजः सत्वं तमश्च अभिभूय-भवति-म्हणजे रजोगुण सत्व आणि तम या दोहों गुणांचा पराभव करून वृद्धीप्रत जेव्हां पावतो तेव्हां पूर्वोक्त आपलें कार्य करण्यास समर्थ होतो। याप्रमाणेंच तमः सत्वं रजश्चाभिभूय भवति-म्हणजे तमोगुण सत्व आणि रज या दोन गुणांचा परा

भव करून जेव्हां वृद्धीप्रत पावतो तेव्हां पूर्वोक्त आपलें कार्य करण्यास समर्थ होतो ॥ १० ॥ आतां त्यात्या गुणाची वृद्धि शरीरांत झाली हें समजण्याविषयीं त्यांचीं लिंगें सांगतात ॥ अस्मिन् देहे-म्हणजे सुखदुःखानुभवात्मक भोग होण्याचें स्थान जें शरीर याचे ठायीं सर्वद्वारेषु-म्हणजे शब्दादिक विषयास ग्रहण करणाऱ्या विषयज्ञान होण्यास साधन जीं श्रोत्रादिक बाह्येंद्रियरूप कारणें-त्यांचे ठायीं। यदाज्ञानं प्रकाशः-म्हणजे जेव्हां आपआपले विषयाविषयींचें जें आवरण त्याचा नाश करणारा त्यात्या इंद्रियांचें द्वारा त्यात्या विषयाकार वृत्तिरूप जो बुद्धीचा परिणाम तें च जें शब्दादिविषयक ज्ञान किंवा त्या वृत्तीचे ठायीं अभिव्यक्त झालेलें जें त्यात्या विषयाचें अधिष्ठान भूत चैतन्य तद्रूप जो विषय प्रकाश तद्रूप शब्दादि विषयाचें ज्ञान उत्पन्न होतें त्या ज्ञानरूप प्रकाशात्मक लिंगानें उत-म्हणजे आणि जेव्हां सुख होतें त्या लिंगानें। सत्वं विवृद्धं इति विद्यात्-म्हणजे श्रोत्रादिक सर्व इंद्रियें जेव्हां आपआपल्या शब्दादिक विषयांचें ग्रहण करतात तेव्हां शरीरांत सत्वगुण वृद्धीप्रत पावला असें जाणावें ॥ ११ ॥

सर्वद्वारेषु देहेस्मिन् प्रकाश उपजायते ॥ ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्वमित्युत ॥ ११ ॥
लोभः प्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमस्पृहा ॥ रजस्येतानि जायंते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

लोभः-पुष्कळ द्रव्यादिकाचा लाभ झाला तरी प्रतिक्षणीं याहून अधिक मिळावें असी जी विषयप्राप्तीनें निवृत्त न होणारी इच्छा तद्रूप अभिलाष। प्रवृत्तिः-निरंतर प्रयत्न करण्याच्या स्वभाव किंवा नित्य अग्निहोत्रादिक कर्माविषयीं प्रवृत्तिः। आरंभः-ज्यांत पुष्कळ द्रव्य व्यय होतो आणि आयासही फार होतो अशीं जीं काम्य निषिद्ध वैदिक कर्मे तशींच लौकिक मोठें घर बांधावें मोठें कृषि वाणिज्य करावें इत्यादिक व्यापाराविषयींचा उद्योग तो। कर्मणांअशमः-हें करून हें करीन तें झाल्यावर दुसरें तिसरें करीन अशा संकल्पाचा उपरम न होणें। स्पृहा-लहानमोठें दुसऱ्याचें द्रव्य पशु स्त्री आदिक पदार्थ पाहिले असतां ते पदार्थ कोणतेही साधनानें मी आपलेसे करीन अशी त्या पदार्थाची घेण्याची इच्छा। एतानि-हीं कार्यें। हे कुरुनंदन रजसि विवृद्धे जायंते-हे अर्जुना रजोगुण वृद्धीप्रत पावला असतां उत्पन्न होतात। या कार्यरूप लिंगानीं रजोगुण वृद्धीप्रत पावला असें जाणावें ॥ १२ ॥

अप्रकाशः - या धडाण्या साठी गुरु आदिक उपदेश करीत असतां ही बोध होण्याची अयोग्यता किंवा बोध न होणें। अप्रवृत्ति श्च - आणि कोणतेही कर्माचे विषयीं प्रवृत्ति होण्यास निमित्त असतां ही प्रवृत्ति न होणें। प्रमादः - ज्या काळीं जें अवश्य करावयाचें त्या काळीं त्याचें करण्याचें अनुसंधान नसणें। मोह म्हणजे विपरीतज्ञान। चशब्दानें पूर्वोक्त आळस्य। हे कुरुनंदन तमस्येव प्रवृद्धे एतानि जायंते - हे कुरुनंदना अर्जुना हीं कार्यें तमोगुणाची वृद्धी झाली असतांच उत्पन्न होतात। या कार्यस्वरूप लिंगांनीं तमोगुण शरीरांत वृद्धीप्रत पावला असें जाणावें॥१३॥ आतां मरणकालीं सत्वादि गुण वृद्धीप्रत पावले असतां त्यांचें फलभेद सांगतात॥ सत्वे प्रवृद्धे यदा देहभृत् प्रलयं याति - म्हणजे सत्वगुणाची वृद्धी झाली असतां जेव्हां देहधारी जीव मरण पावतो। तदा उत्तमविदां अमलान् प्रतिपद्यते - म्हणजे तेव्हां उत्तम जे हिरण्यगर्भादिक त्यांचे जे उपासक त्यांस प्राप्त होणारे जे रज आणि

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च॥ तमस्येतानि जायंते विवृद्धे कुरुनंदन॥१३॥

यदा सत्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत्॥ तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते॥१४॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते॥ तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते॥१५॥

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्विकं निर्मलं फलं॥ रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलं॥१६॥

तमोरूप मलरहित लोक म्हणजे देवांच्या सुखभोगाचीं स्थानें त्यांप्रत पावतो॥१४॥ रजसि प्रलयं गत्वा - म्हणजे रजोगुण वृद्धीप्रत पावून जेव्हां मरण पावतो तेव्हां। कर्मसंगिषु जायते - म्हणजे श्रौतस्मार्त कर्मानुष्ठान करणारे जे मनुष्य त्यांचे योनींत जन्म पावतो। तथा तमसि प्रलीनः - म्हणजे तसाच तमोगुण वृद्धीप्रत पावून मरण पावलेला॥ मूढयोनिषु जायते - म्हणजे पशु पक्षी इत्यादिक ज्या मूढ योनी त्यांचे ठायीं जन्म पावतो॥१५॥ आतां सत्वादिक गुणांस त्यांचे त्यांचे उचितकर्मांचे द्वारा विचित्र फलांचें कारणत्व सांगतात॥ सुकृतस्य कर्मणः सात्विकं निर्मलं फलं आहुः - म्हणजे सत्वगुणापासून उत्पन्न झालेलें जें सात्विक शुद्ध पुण्यात्मक कर्म त्याचें दुःखाज्ञानरूप मलरहित ज्ञानवैराग्य सुखादिक सत्वगुणापासून होणारें फल होतें असें महर्षी बोलतात॥

राजसस्तु फलं दुःखं- म्हणजे रजोगुणापासून उत्पन्न होणारें जें राजस पापमिश्रित पुण्यस्वरूप कर्म ज्यांत दुःख फार आ णि सुख अल्प असें मिश्रितफल होतें। तमसः अज्ञानं फलं- म्हणजे तमोगुणापासून उत्पन्न होणारें जें तामस धर्मस्वरूप- कर्म त्याचें अविवेक ज्यामध्ये वडून आहे असें दुःखस्वरूप फल होतें ॥ सात्विक- राजस आणि तामस या कर्मांचीं लक्षणें - नियतं संगरहितं- इत्यादिकें करून अष्टादशाध्यायांत सांगतील ॥ १६॥ हें पूर्वोक्त फलवैचित्र्य होण्यास पूर्वीं सांगित लेल्याच हेतु सांगतात॥ सत्वात् ज्ञानं संजायते- म्हणजे सर्व इंद्रिय द्वारा विषयाकार बुद्धीचा वृत्तिरूप परिणाम जो होतो तद्रूपीं चा तीचे ठायीं अभिव्यक्त झालेलें जें विषयाधिष्ठान चैतन्य तद्रूपविषयप्रकाशरूप ज्ञान सत्वगुणापासून उत्पन्न होते यास्तव तद नुरूप सात्विक कर्मांचें ज्यांत प्रकाश फार आहे असें सुखरूप फल होतें ॥ रजसः लोभ एवच- म्हणजे रजोगुणापासून को

सत्वात् संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एवच ॥ प्रमादमोहौ तमसो भवतो ज्ञानमेवच ॥ १७॥

उर्ध्वं गच्छति सत्वस्था मध्ये तिष्ठंति राजसाः॥ जघन्यगुणवृत्तस्था अधोगच्छंति तामसाः॥ १८॥

ण्यावधी विषयांची प्राप्ति झाली तरीं ज्याची निवृत्ति होणें अशक्य असा अभिलाष उत्पन्न होतो। तो निरंतर वृद्धी पावणारा च आहे त्याची पूर्तता कधींही होत नाहीं यास्तव तो दुःखाला च हेतु आहे म्हणून तत्पूर्वक केलेलें राजस कर्माचे दुःखरूप च फल आहे ॥ तमसः प्रमदमोहौ भवतः अज्ञानं चभवति- म्हणजे तमोगुणापासून पूर्वोक्त प्रमाद आणि मोह उत्पन्न होतात- आणि अज्ञान ही उत्पन्न होतें। एवकारें करून प्रकाश किंवा प्रवृत्ति तमोगुणापासून होत नाहीं असें सांगितलें। यास्तव ता मस कर्माचें तामस अज्ञान मोह प्रमाद रूपच फल होतें॥ १७॥ आतां सत्वादिक गुणवृत्तस्थ म्हणजे सत्वादिक गुणाचा जो स्वभाव त्याचे ठायीं स्थित जे सात्विक राजस तामस त्यास पूर्वोक्त फलच उर्ध्व मध्य अधोलोक गमन रूप सांगतात॥ सत्वस्थाः उर्ध्वं गच्छंति- जघन्यगुणवृत्तस्था- एथें तमोगुण वृत्तशब्दाचा प्रयोग केला आहे यास्तव पहिले दोन ठिकाणीं सत्वस्थ या शब्दाचा सत्वगुणवृत्तस्थ राजस या शब्दाचा रजोगुण वृत्तस्थ असा अर्थ करावा। सत्वगुणाचे जे वृत्त म्हणजे शास्त्रीय ज्ञान किं

वा शास्त्र विहित कर्म करणें त्याचे ठायीं जेरत किंवा तत्पर होऊन त्याचें अनुष्ठान करणारे ते ऊर्ध्वं म्हणजे सत्यलोक पर्यंत जे देव लोक त्यांप्रत ज्ञानउपासना कर्म स्वरूपाचे तारतम्या प्रमाणें मरणोत्तर जातात किंवा देवादिक योनींत उत्पन्न होतात। राजसाः मध्येतिष्ठंति-रजो गुणाचे जें वृत्त म्हणजे लोभादि पूर्वक राजस कर्मा विषयीं प्रवृत्ती तीचे ठायीं राहणारे तत्पर ते मध्य म्हणजे पुण्यपाप फल मिश्र जो मनुष्य लोक त्याचे ठायीं राहतात किंवा उत्पन्न होतात। जघन्यगुण वृत्तस्थाः तामसाः अधः गच्छंति-जघन्य म्हणजे सत्व आणि रज यागुणाहून पलीकडील निकृष्ट जो तमो गुण त्याचें जें निद्रालस्य प्रमाद रूप वृत्त त्याचे ठायीं राहणारे तामस म्हणजे तमः प्रधान मनुष्य अधः म्हणजे पशुपक्षी यांच्या ज्या मूढयोनी त्यांचे ठायीं जातात म्हणजे उत्पन्न होतात ॥ १८ ॥ पुरुषास सदसद्योनीचे ठायीं जन्म होणें आणि तेथें सुखदुःखानुभव करणें असा जो संसार त्यास स्वतंत्र प्रकृति पुरुषाचा संग कारण आहे असें निरीश्वर सांख्यमताचें निराकरण करण्यासाठीं तो प्रकृतिपुरुष संग ईश्वराधीन आहे असें नि

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ॥ गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोधिगच्छति ॥ १९ ॥

रूपण केलें आणि त्रिगुणात्मक प्रकृतिसंभव गुणाचा संबंध कोणता कसा तो होतो आणि त्यागुणा मध्यें कोणता गुण कसें जीवास बंधन करतो त्याचें सविस्तर निरूपण केलें ॥ आतां क्षेत्र क्षेत्रज्ञांचें अंतर जे ज्ञानचक्षूनें जाणतात आणि भूतप्रकृतिमोक्षाप्रत जे जाणतात ते मोक्षाप्रत जातात असें जें सांगितलें ते पुरुष प्रकृतीहून भिन्न असंग चैतन्य रूप आहे असें ज्ञानानें पुरुष संसार बंधापासून मुक्त होतो असें जें सांख्यमत आहे त्याप्रमाणें सांगितलें नाहीं तर अनादि अनिर्वचनीय मिथ्यास्वरूप जी अविद्या तत्कृत असंग-सच्चिदानंदाद्वय-अकर्ते-अभोक्तृ-स्वस्वरूपाचे आवरणामुळें आत्मस्वरूपाचे ठायीं अविद्याकल्पित मिथ्या भूत भासमान जो विषयादिक भूलभौकिक देहेंद्रिय मनोबुद्धि आदिक जड सुखदुःख मोह किंवा तत्साधनात्मक सर्व द्वैत प्रपंच त्याचे ठायीं झालेला जो तादात्म्याभिमान तन्मूलक जो मी सुखी दुःखी कर्ता भोक्ता संसारी आत्मा अभिमानात्मक बंध त्याची मूलभूत अज्ञान त्याची निवृत्ति अद्वितीया संग सच्चिदानंदात्मक ब्रम्हस्वरूपच मी आहें असा ब्रम्हात्मैक्याचा परोक्ष ज्ञा

नापासून च होऊन जीवास स्वस्वरूप ब्रम्हरूपानें स्थितिरूप मोक्ष होतो अशा वेदांत सिद्धांताचे अभिप्राया प्रमाणें सांगितलें। सांख्य प्रकृती हून भिन्न पुरुष असंग चिद्रूप आहे अशा ज्ञानास संसार बंधनिवृत्ति रूप मोक्षाचें जें कारणत्व मानतात तें त्यांचे च मतानें संभवत नाहीं। सांख्य प्रकृति स्वतंत्र मानतात तिला नियंता कोणी नाहीं ती व्यापक आणि सत्य एकच आहे। पुरुष-असंग चिद्रूप प्रतिशरीरीं भिन्न भिन्न आहे। प्रकृतीचीं जीं कार्यें भूतें आणि भौत्तिक देहेंद्रियादिक तीं सत्यच आहेत असें मानतात। त्यांचे मतीं प्रकृती स्वतंत्र आहे आणि तिचें कार्यें देहेंद्रियादिक सत्यच आहे तर तिणें स्वतंत्रपणानें जो देहेंद्रिय मनोबुद्धीशीं पुरुषाचा संग केला तो ती प्रकृति आणि देहेंद्रियादिक निरंतर सत्यच असतां त्याची निवृत्ति होऊन पुरुषास असंगत्व ज्ञान-संभवणारच नाहीं किंवा देहेंद्रियादिक नष्ट झालीं तरी पुनः त्यांचें कारण प्रकृती आहे यामुळें तीं पुनः दुसरीं जशीं उत्पन्न होतात त्याप्रमाणें उत्पन्न होतील त्यामुळें एकवार प्रकृतीशीं भिन्न आपलें स्वरूप असंग आहे असें ज्ञान होऊन पुरुष मुक्त झाला तरी स्वतंत्र प्रकृति आहे च आणि तिचीं कार्यें देहेंद्रियादिक सत्यच आहेत त्यामुळें ती पुनः आपले स्वतंत्रपणानें पुरुषास संग उत्पन्न करील च तेव्हां पुनः मुक्तांस ही संसार होईल तसें झालें तर मुक्त झाल्यावर पुनः जीवास संसार नाहीं असें जें सर्व श्रुति-स्मृतींत सांगितलें आहे त्याशीं विरोध येईल॥ पुरुषास जो बंध होतो तो प्रकृति आणि पुरुष यांचे अविवेकात्मक कारणानें होतो तो अविवेक प्रकृतिपुरुषाचे विवेक ज्ञानानें नष्ट झाला म्हणजे कारणच नाहीं यामुळें पुरुषास बंधरूप संसार पुनः होत नाहीं असें जर सांख्य म्हणतील तर त्यांस पुसावें कीं अविवेक प्रकृती पुरुषा प्रमाणें अनादिच आहे किंवा स्वतंत्र प्रकृतीनें जीवाचे बंधार्थ उत्पन्न केला आहे। पहिल्या अनादित्व पक्षीं प्रकृतीस पुरुषाला बंध करण्या विषयीं चें स्वातंत्र्य नाहीं तेव्हां अपसिद्धांत त्यास मानावा लागेल। दुसऱ्या पक्षीं विवेकानें एकवार अविवेक नष्ट झाला तरीं प्रकृति स्वतंत्र आहे ती पुनः अविवेक उत्पन्न करील यामुळें मुक्तांस पुनः बंध होईल आणि अविवेक जो बंधास कारण म्हणतां तो विवेकाभाव किंवा विवेकभिन्न किंवा विवेक विरोधी यांतून कोणते स्वरूपाचा आहे। केवल अभावाला चेतन पदार्थांचे सहायाशिवाय भाव-

कार्याचें कारणत्व संभवत नाहीं आणि दृष्टही नाहीं यामुळें पहिला पक्ष संभवत नाहीं। दुसरा पक्ष मानला तर विवेकभिन्न घटपटा-
दिक पदार्थ प्रवाहानें सर्वदा आहेत त्यांपासून ही पुरुषास बंध होईल यामुळें कधींही मोक्ष होणार नाहीं। तिसरे पक्षीं विवेकविरो-
धी अज्ञान तें बंधाला कारण असें झालें। तें कारण मानलें तर अज्ञानामुळें झालेला जो बंध तो मिथ्याच आहे तेव्हां वेदांतिसंमत
मायावादच सांख्यांनी मानिला असें झालें यामुळें स्वपक्षाची हानि झाली आणि एक बद्ध एक मुक्त अशी व्यवस्था सिद्ध होण्या-
साठीं सांख्यांनी प्रतिशरीरीं जीवस्वरूप निरनिराळें मानून जीवाचें नानात्व मानिलें तेंही निरर्थक होईल। असंग आत्मस्वरू-
प सर्वदा मुक्त असतां ही त्यास बंधमोक्ष अज्ञानानें जसे मानिले तसें आत्मस्वरूप एक नित्यमुक्त असतां ही अज्ञानानें कोणी
बद्ध कोणी मुक्त इत्यादिक जीवाचा भेद ही अज्ञानानेंच भासविला आहे तो मिथ्याच आहे अशा रीतीनें तीही व्यवस्था वेदां-
ती याणी केलीच आहे आणि ती व्यवस्था जीवास निरोध म्हणजे नाश नाहीं उत्पत्ति म्हणजे देहसंबंध नाहीं जीव बद्ध नाहीं-
साधक नाहीं मुक्त नाहीं हा परमार्थ सत्य अर्थ आहे अशा अर्थाच्या जीवास वास्तव जन्म नाश बंध मोक्ष नाहींत असें सांगणाऱ्या
श्रुतीस संमत आहेत असें सांख्य मत निराकरण करण्यासाठीं स्वाभिमत वेदांतप्रसिद्ध मिथ्या अज्ञान कृत बंधनिवृत्तीचें साध-
न भूत जे अज्ञान निवर्तक ब्रम्हात्मस्वरूप ज्ञान त्याचें स्वरूप आणि त्या ज्ञानानें होणारी जी अविद्या आणि तत्कार्य सर्व देहेंद्रियादि-
क भूत भौतिक-दृश्य प्रपंच मिथ्या आहे यास अधिष्ठानभूत आत्मसत्तेशिवाय सत्तास्वरूप नाहीं अशी जी सर्व अविद्या तत्कार्य-
भूत बंधाविषयींनि स्वरूप तेंचा प्रतीति तद्रूप जो पूर्वोक्त भूत प्रकृति मोक्ष त्याचें स्वरूप सांगतात आणि मुक्ताचें ही लक्षण सां-
गतात॥ यदा द्रष्टा गुणेभ्यः अन्यं कर्तारं नानुपश्यति-म्हणजे जेव्हां द्रष्टा जीव विचार कुशल होत्साता देहेंद्रिय मन बुद्धि वि-
षय रूप जें कार्य कारण विषय तदाकारानें परिणाम पावलेले जे गुण त्यांहून अन्य कर्त्याप्रत विचारानंतर पाहत नाहीं तर गुण-
च श्रोत्रादिक बाह्य ज्ञान करणें मन बुद्धि आदिक आंतर विषयक ज्ञान करणें आणि शरीर विषय स्वरूप झालेले सर्व कार्याचें
कर्ते आहेत असें विचारानंतर पाहतो। गुणेभ्यश्च परं वेत्ति-म्हणजे आणि त्याच्या शरीरेंद्रिय मनबुध्यादिकांचे स्वरूपानें

परिणाम पावलेले जे गुण त्यांहून पात्रस्थ जल किंवा त्यांचे चांचल्यादिक कर्मानें असंस्पृष्ट पात्रस्थ जलाचा प्रकाशक जसा सूर्य त्याप्रमाणें गुण किंवा त्यांचीं जीं कर्तृत्व भोक्तृत्व सुखदुःखादिक कार्यें त्यांहींकरून असंस्पृष्ट आणि त्यांचा भासक निर्विकार-सर्वसाक्षी सर्वक्षेत्राचे ठायीं एक आणि समान अशा क्षेत्रज्ञाप्रत ब्रम्हत्वें करून जो जाणतो। सः मद्भावं अधिगच्छति-म्हणजे तो द्रष्टा मत्स्वरूपतेप्रत पावतो-म्हणजे ब्रम्हस्वरूपच होतो ॥१९॥ कसा मद्रूपतेप्रत पावतो तें सांगतात॥ देही देहसमुद्भवान् एतान् त्रीन् गुणान् अतीत्य-म्हणजे देहाभिमानी जीव देहादिकाची जी उत्पत्ति आहे ज्यांपासून असे हे मायामय तीन सत्व-रजतमोगुण यांप्रत ब्रम्हात्मतत्वज्ञानी हे मिथ्या निःस्वरूप आहेत असें जीवंत असतांच जाणून। जन्ममृत्युजरा दुःखैः विमुक्तः-म्हणजे मिथ्याभूत जी जन्म आणि मृत्यु आणि जरा आणि आधिभौतिक आध्यात्मिक आदिदैविक दुःखें यांहीं करून जीवंत असतांच त्यावर निस्स्वरूपतात्मक मिथ्यात्व ज्ञानें करून पारमार्थिक संबंधशून्य होत्साता तो ज्ञानी। अमृतं अश्नुते

गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् ॥ जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोमृतमश्नुते ॥२०॥

कैर्लिंगैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ॥ किमाचारः कथंचैतान् त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥२१॥

म्हणजे जन्ममरणशून्य मत्स्वरूप मोक्षाप्रत स्वात्मत्वें करून अनुभवितो ॥२०॥ गुणातीत जीवंत असतांच मोक्ष पावतो असें ऐकून गुणातीताचें लक्षण आणि आचरण आणि गुणातीत होण्याचें साधन समजावें या इच्छेनें अर्जुन प्रश्न करतो॥ हे प्रभो एतान् त्रीन् गुणान् अतीतः यः-म्हणजे हे कृष्णा गुणांचा अतिक्रम करून राहिलेला जो गुणातीत तो। कैः लिंगैः युक्तो भवति-म्हणजे कोणते लिंगांनीं युक्त होतो म्हणजे कोणते लिंगांनीं तो गुणातीत असें जाणावयास योग्य होतो तें मला सांग। असा एक प्रश्न। प्रभो या संबोधनानें भक्ताचे मनोरथ प्रभूनेंच पुरविले पाहिजेत असें सूचविलें। किमाचारः-म्हणजे त्या गुणातीताचा आचार कासा काय यथेष्टाचार किंवा शास्त्रनियमित आचार हा दुसरा प्रश्न। च एतान् त्रीन् गुणान् कथं अतिवर्तते-म्हणजे आणि या तीन गुणांपासून अतीत कसा होतो। हा गुणातीत होण्याचें साधन काय असा तिसरा प्रश्न॥

हे स्थित प्रज्ञाचें लक्षणादिकाविषयीं चे प्रश्न द्वितीयाध्यायांत–स्थितप्रज्ञस्य का भाषा–इत्यादिक अर्जुनानें केल्यावरून–प्रजहाति यदा कामान्–इत्यादिकें करून त्यांचीं उत्तरें त्याच अध्यायांत भगवंतांनीं सांगितलींच आहेत तथापि पूर्वीपेक्षां कांहीं अधिक विशेष समजावा या इच्छेनें अर्जुन पुनः प्रश्न करतो असा अर्जुनाचा अभिप्राय जाणून श्रीकृष्ण भगवान् पूर्वीं गुणातीताच्या लक्षणादिकाविषयींचीं जीं उत्तरें सांगितलीं त्यापेक्षां दुसरे प्रकारांनीं त्यांचे लक्षणादिका विषयींचीं उत्तरें पांच श्लोकांनीं–सांगतात ॥ कोणते लिंगानें गुणातीत असें जाणावें या प्रश्नाचें उत्तर सांगतात ॥ हे पांडव हे पंडुपुत्रा अर्जुना–प्रकाशं–सत्वगुणाचें कार्य–च प्रवृत्तिं–आणि रजोगुणाचें कार्य–च मोहं–तमोगुणाचें कार्य–हें उपलक्षण करून सर्वजीं प्रत्येक प्रत्येक तीन गुणांचीं कार्यें। संप्रवृत्तानि–आपआपले सामग्रीनें प्रादुर्भूत झालेलीं असतां तीं दुःख रूप किंवा दुःखास साधन आहेत म्हणून त्यांचा। न द्वेष्टि–द्वेष करीत नाहीं। आणि निवृत्तानि न कांक्षति–आणि तींच सुख रूप किंवा सुख साधन रूप त्या गुणांचीं कार्यें आ

श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकाशंच प्रवृत्तिंच मोहमेवच पांडव ॥ न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ॥ २२ ॥
उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ॥ गुणा वर्तंत इत्येव योवतिष्ठति नेंगते ॥ २३ ॥ श्रीकृष्णा० ॥

हेत तीं आपले नाशाचे सामर्थ्यानें नाश पावलीं तरी त्याचे ठायीं स्वभावप्रमाणें मिथ्यात्व निश्चय झाल्यामुळें त्यांची इच्छा करीत नाहीं असा जो रागद्वेष शून्य त्यास गुणातीत म्हणावें असा याचा पुढेंच वर्थश्लोकांत अन्वय आहे ॥ २२ ॥ हे गुणातीताचें लक्षण स्वार्थच आहे तें गुणातीत जो आहे त्याणेंच जाणण्यास योग्य आहे परार्थ नाहीं। कारण राग द्वेष आहे किंवा नाहींत हें दुसऱ्याचे दुसऱ्यास समजत नाहीं तें समजणें स्ववेद्य आहे यासाठीं हा गुणातीत आहे असें दुसऱ्यास समजण्याचें जें लिंग तें त्याचा आचार कसा या दुसरे प्रश्नाचे उत्तरांत सांगतात ॥ उदासीनवत् आसीनः–म्हणजे जसा उदासीन पुरुष दोघे विवाद करीत असतां एकाचा पक्ष घेऊन अनुरक्त होत नाहीं त्याप्रमाणें राहिलेला तत्ववेत्ता गुणातीत। गुणैः न विचाल्यते–सुख दुःख विषयाकारानीं परिणाम पावलेले जे गुण तीही करून जो विवेक दर्शनावस्थेपासून झालेले स्वरूप स्थितीपासून चलन पाव

त नाहीं। तेंच स्पष्ट करतात॥ गुणाःस्ववर्तंते इत्येवं अवतिष्ठति-म्हणजे देहेंद्रियाकारादिकानी परिणाम पावलेले हे गुणच परस्पर आपआपले कार्याचे ठायीं परस्पर राहतात हा सर्व भ्रमानें आत्मस्वरूपाचे ठायीं भासणारा प्रपंच जड द्वय स्वप्नाप्रमाणें मिथ्याच आहे आणि याचा आत्म्याचा वास्तविक संबंध नाहीं स्वयंप्रकाशस्वरूप मी परमार्थतः सत्यच निर्विकार द्वैत शून्य आहें अशा निश्चयानें युक्त होत्सातां तो आपले स्वरूपाचेच ठाईं राहतो। नइंगते-कोठेंही व्यापारयुक्त होत नाहीं। योवतिष्ठते-असें एथें क्रियापद आत्मने पदीं असावें परंतु छंदो भंग होईल यास्तव अवतिष्ठति असें परस्मैपदीं-क्रियापद केलें। अथवा योनुतिष्ठति-असा पाठ करावा त्यांत-यः नु तिष्ठति-असा पदच्छेद करावा। अर्थ पूर्वीप्रमाणेंच आहे॥ २३॥ समदुःखसुखः-म्हणजे सुख दुःखें मिथ्या अनात्मा जें अंतःकरणादिक त्यांचे धर्म आहेत आत्म्याचे धर्म नाहींत अशा निश्चयानें सुख प्राप्त झालें तर प्रीति नाहीं दुःख झालें तरी द्वेष नाहीं अशीं सुख दुःखें ज्यास समानच आहेत। आणि ज्याकारणा-

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः॥ तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः॥ २४॥

यास्तव-स्वस्थः-म्हणजे द्वैत दर्शन नसल्यामुळें आत्मस्वरूपाचेच ठायीं जो राहिलेला आहे आणि समलोष्टाश्मकांचनः-म्हणजे याच कारणास्तव लोष्ठ म्हणजे मृत्तिकेचा गोळा अश्म म्हणजे पाषाण कांचन म्हणजे सुवर्ण हीं समान म्हणजे-लोष्ठ पाषाण अग्राह्य सुवर्ण ग्राह्य अशी विषम बुद्धि ज्यांवर नाहीं अशीं ज्यांस आहेत। याच कारणास्तव-तुल्यप्रियाप्रियः-म्हणजे सुख साधनरूप प्रिय किंवा दुःख साधन रूप अप्रिय ज्यास तुल्यच म्हणजे हे हित करणारें आणि हे अहित करणारे अशी त्यांवर बुद्धि नसल्यामुळें तीं उपेक्षा करण्यासच ज्यास पात्र आहेत असा। आणि-धीरः-म्हणजे शमादि साधन संपन्न किंवा धैर्यवान। याच कारणानें-तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः-म्हणजे लोकांनीं आपलें गुणकीर्तन करणें अशीजी स्तुति आणि आपले दोषाचें वर्णन करणें अशीजी निंदा त्या ज्यास स्तुतीनें हर्ष निंदेनें विषाद न झाल्यामुळें निर्विकारत्वास्तव समानच आहेत। त्यास गुणातीत म्हणावें किंवा या लिंगानीं हा गुणातीत आहे असें जाणावें॥ २४॥ ॥श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥

मानापमानयोः तुल्यः—म्हणजे लोकांनी केलेला जो आपला सत्कार तो मान आणि लोकांनी केलेला जो आपला असत्कार तो अपमान त्यांहींकरून हर्ष विषाद न सल्यामुळें ते ज्यास समानच आहेत। पूर्वोक्त स्तुति निंदा शब्दांनीं केलेले व्यापार आणि-मानापमान हे कायिक किंवा मानसिक व्यापार असा विशेष जाणावा। असा जो तो-तुल्यो मित्रारिपक्षयोः—म्हणजे मित्राप्रमाणें शत्रूं सही द्वेष करण्यास पात्र होत नाहीं अथवा मित्रपक्ष किंवा अरिपक्ष ज्याला तुल्य म्हणजे मित्रपक्षावर अनुग्रह करावा शत्रुपक्षावर क्रोध किंवा द्वेष करावा अशा विषमबुद्धीस पात्र ज्यास नाहींत असा। आणि-सर्वारंभपरित्यागी—म्हणजे देह निर्वाहोपयोगी मात्र जे व्यापार त्यांवांचून सर्व कर्मांविषयींचे व्यापाराचा त्याग करण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे असा। उदासीनव दासीनः—एथून एथवर पर्यंत सांगितलेला आचार ज्याचा आहे त्यास गुणातीत असें म्हणावें किंवा त्या आचारानें हा गु-

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः॥ सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५॥
मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ॥ स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रम्हभूयाय कल्पते ॥ २६॥

णातीत आहे असें जाणावें ॥ २५॥ आतां कोणते साधनानीं गुणातीत होतो अशा तृतीय प्रश्नाचें उत्तर सांगतात॥ यः मां च अव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते—म्हणजे—च—हा—तु—याच्या अर्थी अथवा—एव—याच्या अर्थी आहे। जो तर सर्वांतर्यामी मायेनें क्षेत्रज्ञ स्वरूपतेप्रत आणिलेला किंवा क्षेत्रज्ञ स्वरूपानें भासविलेला परमानंदघन वासुदेव नारायण ईश्वर मी यानें द्वादशाध्यायांत सांगितलेला निरतिशय प्रेमलक्षण जो भक्तियोग तेणेकरून सर्वकाल स्वात्मत्वेंकरून चिंतन करतो। सः एतान् गुणान् समतीत्य—म्हणजे तो माझा भक्त या गुणांचा अतिक्रम करून द्वैत दर्शनाचा ज्ञानानें बाध झाल्यामुळें। ब्रम्हभूयाय कल्पते—म्हणजे ब्रम्हस्वरूपानें स्थिती होणे अशा मोक्षास योग्य होतो। गुणातीत होण्यास सर्वदा भगवच्चिंतन च साधन असें या उत्तराचें तात्पर्य ॥ २६॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु॥ ७ ॥

याविषयीं हेतु सांगतात॥ हि अहं ब्रम्हण: प्रतिष्ठा -म्हणजे ज्या कारणास्तव तत्पदवाच्यार्थ जगदुत्पत्ति स्थिति लय कारण सगुण सोपाधिक ब्रम्हाची प्रतिष्ठा म्हणजे निर्गुण निरुपाधिक निर्विकल्प सच्चिदानंदात्मक तत्पदलक्ष्यार्थ पारमार्थिक स्वरूप मी वासुदेवच आहें यास्तव निरुपाधिक ब्रम्ह स्वरूप जो मी वासुदेव त्याचें स्वात्मत्वें करून जो चिंतन करतो तो ब्रम्हस्वरूपमोक्षप्राप्तीस योग्य होतो असें जें सांगितलें तें यथार्थच आहे। ज्याची प्रतिष्ठा मी असें सांगीतलें तें ब्रम्ह कसें तें विशेषणांनीं सांगतात। अमृतस्य -म्हणजे नाशरहित। च-अव्ययस्य-म्हणजे आणि उत्पत्ति वृद्धि इत्यादिक परिणाम रहित। च-म्हणजे-आणि -शाश्वतस्य-क्षीणतारूप परिणाम रहित। आणि धर्मस्य-म्हणजे ज्ञाननिष्ठा लक्षण जो धर्म त्याचा प्रापक। आणि सुखस्य-एकांतिकस्य-म्हणजे दुःखसंबंध रहित नित्यानंदात्मक सुखरूप आणि ऐकांतिक म्हणजे सर्वदेशाचे ठायीं सर्वकालाचे ठायीं एकरूपानें राहणार असा सगुण ब्रम्हाचें मी वास्तविक मी निरुपाधिक स्वरूप आहें यास्तव माझा भक्त मातें चिंतनानें म

ब्रम्हणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च॥ शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य च॥ २७॥

द्रूप होऊन संसारापासून मुक्त होऊन मद्रूप मोक्षास पावतो म्हणजे मद्रूपच होतो असा भाव॥ ब्रम्हदेवानींही भगवान कृष्णाप्रत-एकस्त्वमात्मा पुरुष: पुराण: सत्य: स्वयंज्योतिरनंत आद्य:॥ नित्योऽक्षरोऽजस्त्र सुखो निरंजन: पूर्णोऽद्वयो मुक्त उपाधितोऽमृत:-इणेकरून सर्वोपाधि रहित ब्रम्हात्मस्वरूप तूंच आहेस असें स्तुतींत वर्णिलें आहे। स्तुतीवांचून ही -सर्वेषामेव वस्तूनां भावार्थो भवति स्थित:॥ तस्यापि भगवान् कृष्ण: किमन्यद्वस्तु रूप्यतां। सर्व जीं कार्यवस्तु त्यांचा सत्तारूप जो परमार्थ तो-कार्यरूपानें होणारें जें सोपाधिक ब्रम्ह त्याचे ठायींच राहिला आहे। कारण सत्ते शिवाय कार्य सत्ता नाहीं यास्तव कार्यसत्ता सोपाधिक कारण ब्रम्हरूपच आहे। सोपाधिक ब्रम्ह कल्पना निरुपाधिक परब्रम्हाचे ठायींच झाली आहे या कारणास्तव कारण-स्वरूप सोपाधिक ब्रम्हरूप जो तूं याचाही पारमार्थिक सत्तास्वरूप भगवान निरुपाधिक कृष्ण आहे अधिष्ठान सत्तेपेक्षा त्यावर कल्पिलेले पदार्थांची भिन्नसत्ता नाहीं यास्तव सोपाधिक ब्रम्हा सुद्धा सर्वजगाचे कल्पनाधिष्ठानभूत निरुपाधिक

कृष्ण स्वरूपापेक्षां दुसरें कोणतें वस्तु आहे म्हणोन सांगावें तें कृष्ण स्वरूपच पारमार्थिक आहे त्याशिवाय दुसरें पारमार्थिक सद्वस्तु-
नाहीं असें श्री शुकानीं कृष्ण स्वरूपाचें वर्णन केलें आहे। तसें च एथें भगवंतानीं- ब्रम्हणोहि प्रतिष्ठाहं-एणेंकरून अर्जुनास सां
गितलें॥ अथवा तुझा जो भक्त तो तुझ्या निरंतर चिंतनानें तुझ्या स्वरूपाप्रत पावो परंतु ब्रम्हापेक्षां भिन्न जो तूं याचे चिंतनानें ब्र
म्हभाव रूप मोक्ष कसा प्राप्त होईल अशी शंका होईल तर तिचें निराकरण करण्याकरितां मी ब्रम्हच आहें ब्रम्हाहून भिन्न ना
हीं असें-ब्रम्हणोहि प्रतिष्ठाहं-एणेंकरून सांगतात॥ ब्रम्हणः-परब्रम्हाची प्रतिष्ठा स्वरूप सत्ता मीच आहें माझेंहून ब्रम्ह भिन्न-
नाहीं॥ आणि अव्ययस्य अमृतत्वस्य प्रतिष्ठा अहमेव-म्हणजे ज्यांचा नाश नाहीं असा जो मोक्ष त्याची प्रतिष्ठा पर्यवसान मीच आहें
माझी प्राप्तीच मोक्ष आहे आणि शाश्वतस्य धर्मस्य प्रतिष्ठा अहमेव-म्हणजे नाशरहित नित्य जो मोक्ष तें त्याचें फल आहे असा
जो ज्ञाननिष्ठा स्वरूप धर्म त्याची प्रतिष्ठा म्हणजे पर्यवसान मीच आहें त्या धर्मानें पावावयाचें वस्तु मीच आहे माझेंहून दुसरें नाहीं

इतिश्री मद्भगवद्गीता सूपनिषत्सु ब्रम्हविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन
संवादे गुणत्रय विभागो नाम चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः॥ १४॥ श्रीभगवानुवाच॥

आणि एकांतिकस्य सुखस्यच प्रतिष्ठा अहमेव-म्हणजे दुःखरहित परमानंद स्वरूप सुखाचें पर्यवसान मीच आहें मजवांचू
न दुसरें मुमुक्षूंस पावावयाचें दुसरें सुख नाहीं यास्तव माझा भक्त ब्रम्हभाव रूप मोक्षास योग्य होतो असें जें सांगितलें तें विरु
द्ध नाहीं युक्तच आहे॥ ॥ इतिश्री भद्भगवद्गीतायाः रघुनाथ शास्त्रि कृत भाषा विवृतौ चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः॥ १४ ॥ ॥
श्रीगणेशाय नमः॥ पूर्वाध्यायीं भगवंतानीं संसारास कारण भूत प्रकृति संभव गुणाचें सविस्तर निरूपण करून त्या गुणानें जो अती
त झाला त्यास अव्यभिचारी भक्तीचे योगानें म्हणजे माझे भजनानें ब्रम्हभाव लक्षण मोक्षलाभ होतो असें-मांच योऽव्यभिचारेण
भक्तियोगेन सेवते-या श्लोकानें सांगून मनुष्य रूपी जो तूं याचे भजनानें ब्रम्हप्राप्ति रूप मोक्ष कसा प्राप्त होईल अशा शंकेचें निरा
करण करण्यासाठीं-ब्रम्हणोहि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्यच-या सूत्रभूत श्लोकानें आपणास अनेकांतिक सुख रूप परब्र

म्ह स्वरूपत्व सांगितलें। त्या सूत्रभूत श्लोकाचें तें अक्षर स्वरूप ब्रम्ह कोणते लक्षणाचें आणि कोणत्या स्वरूपाचें आहे आणि तें संसार कार्यें कशानें आवृत झालें आहे त्या आवरणाचा कोणते साधनानें नाश होतो आणि तें कोणत्या अधिकाऱ्यास प्राप्त होतें याचें सविस्तर निरूपण करून व्याख्यान करण्या साठीं या पंचदशाध्यायाचा आरंभ करतात॥ त्यांत प्रथम-ब्रम्हणोहि प्रतिष्ठाहं-असें भगवंताचें वाक्य ऐकून मासे सारखा मनुष्यच हा दिसत असून असें कसें बोलतो अशा विस्मयानें युक्त झालेला आणि भयेंकरून व लज्जेकरून कांहीं पुढें प्रश्न करीत नाहीं अशा अर्जुनास पाहून कृपेंकरून आपलें स्वरूप सांगण्याची ज्यांस इच्छा झाली आहे असा भगवान श्रीकृष्ण चिरकालाच भगवत्तत्वज्ञान होण्यास अधिकार आहे यास्तव गुणातीतत्व होण्यास साधनभूत या संसारावर वैराग्य उत्पन्न होण्यासाठीं संसाराचें नश्वर वृक्षरूपानें वर्णन करीत असतां बोलतात॥ अश्वत्थ वृक्षा चा विस्तार मोठा असतो आणि तो फार दिवस गळतो नसाच हा प्रपंच किंवा संसार त्याचा विस्तार फार मोठा असून अनादि

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययं॥ छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तंवेद स वेदवित्॥ १॥

कालापासून प्रवाहरूपानें स्थित आहे। यास्तव त्याचें अश्वत्थ रूपानें च वर्णन करतात॥ ऊर्ध्वमूलं-म्हणजे परब्रम्हस्वरूपाचा अतिशय मोठेपणा वर्णन करण्याकरतां परब्रम्ह स्वरूपास चार पादांची कल्पना करून हें चतुर्दशभुवनात्मक ब्रम्हांडा मुद्धा त्यांत राहणारें सर्व विश्व परब्रम्ह स्वरूपाचा एकपाद आहे आणि अवशिष्ट त्रिपाद परब्रम्हाचें अमृतस्वरूप ब्रम्हांडाचेही वर द्योतमान स्वस्वरूपात्मक ऊर्ध्वलोकाचे ठायीं ब्रम्ह विष्णु महेश्वर स्वरूपात्मक आहे असें पुरुषसूक्तांत वर्णन केलें आहे। त्याप्रमाणावरून ब्रम्हविष्णु महेश्वराचे स्वरूपानें ऊर्ध्वलोकीं राहणारें जें परब्रम्हाचें मायोपाधिक परमेश्वरात्मक स्वरूप तें-आहें मूल म्हणजे मूळाप्रमाणें उत्पत्ति स्थिति लयास कारण त्या प्रपंच किंवा संसार वृक्षाचें असा। तात्पर्य॥ मायोपाधिक जें परब्रम्ह तें च परमेश्वर स्वरूप जगदुत्पत्ति स्थिति लयास कारण आहे। परब्रम्ह शक्तिरूप जी माया ती परमेश्वराहून भिन्न नाहीं। ती सत्वगुण रजोगुण आणि तमोगुण अशी त्रिगुणात्मक आहे। रजोगुणात्मक शक्त्यंशोपाधिक कार्य ब्रम्हाख्य परमेश्वर जगाचेसृ

ष्टीस कारण आहे। सत्वगुणात्मक शक्त्यंशोपाधिक विष्णुवाख्य परमेश्वर जगाच्या स्थितीस कारण आहे। तमोगुणात्मक शक्त्यं-
शोपाधिक महेश्वर किंवा रुद्राख्य परमेश्वर जगाचे संहारात्मक प्रलयास कारण आहे। हे ब्रम्हविष्णुमहेश्वर रूपी तीन शक्त्युपा-
धिक परमेश्वराचे अंश शक्तीचेच अंशभूत असून शक्तीहून अनन्य परमेश्वराशीं अनन्य आहेत। ते वर सांगितले प्रमाणें जगाचे उ-
त्पत्ति स्थिति आणि प्रलय यांस कारण आहेत। असें विष्णुपुराण कूर्मपुराण स्कंदपुराण यांत स्पष्ट सांगितलें आहे॥ विष्णुपुराणांत
प्रथम अंशांतील तृतीयाध्यायांत-निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः॥ कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रम्हणोऽभ्युपपद्यते-इति मैत्रे-
य प्रश्नें-म्हणजे सत्वादिगुण रहित आणि देशकाल वस्तु परिच्छेदानीं रहित आणि यांच कारणास्तव देहेंद्रियादिक जीं साधनें
त्यांहीकरून रहित जो असंग शुद्ध स्वरूप रागादिक म्हणजे इच्छाक्रोधादिक मलरहित परमात्मा त्यास सृष्टिस्थितिसंहारक-
र्तृत्व कसें संभवतें असा मैत्रेयानें प्रश्न केला असतां। पराशरः। शक्तयः सर्वभावानामचिंत्यज्ञानगोचराः॥ यतोतो ब्रम्हणस्तास्तु
सर्गाद्या भावशक्तयः-म्हणजे अग्नि मणि मंत्रादिक जे सर्व भाव पदार्थ त्यांच्या कुतर्कांनीं त्याचें स्वरूप नाहीं असें म्हणतां येत न-
हीं त्याचे दाह किंवा त्यांचा प्रतिबंध होणें इत्यादिक जे कार्य अनुभवास येतें तेणें करून त्या आहेत अशा अनुमानात्मक ज्ञा-
नें त्या आहेत असा निश्चय होतो अशा जशा शक्ती आहेत त्याप्रमाणें ब्रम्हाच्या ही सृष्टिस्थितिलयरूप कार्यास उत्पन्न कर-
णाऱ्या शक्ती आहेत त्यांणीकरून परब्रम्हस्वरूपाहून अन्य जी शक्ती तदुपाधिकत्वास्तव ती वरील कर्तृत्व ब्रम्हाचे ठायीं भास-
तें असें पराशरांनीं उत्तर दिलें॥ त्या शक्ती कोणत्या त्यांचे स्वरूप कूर्मपुराणांत उत्तर भागांत-सर्वासामेव शक्तीनां ब्रम्हविष्णु-
शिवात्मकाः॥ प्रधानाः संस्मृता देवाः शक्तयः परमात्मनः॥ आभ्यः परस्तात भगवान परमात्मा सनातनः-म्हणजे परमात्म्या-
च्या सर्व शक्तीमध्यें प्रधानभूत शक्तिस्वरूप ब्रम्हविष्णुशिवात्मक देव आहेत असें महर्षींनीं सांगितलें आहे। या ब्रम्हवि-
ष्णु महेश्वरात्मक ज्या शक्ती त्यांपेक्षांही परस्तात म्हणजे त्यांहीकरून असंसृष्ट किंवा त्यांहून निराळा निरुपाधिक परमात्मा
त्यांचाही अधिष्ठानभूत सनातन आहे असें सांगितलें आहे॥ असाच अर्थ शिवपुराणांत सांगितला आहे॥ सृष्टेः प्रवर्तकोब्र-

म्हा स्थिते विष्णुर्विमोहतः ॥ संव्हारस्य ततो रुद्र स्तयोर्नित्यं नियामकः ॥ तस्मात्त्रयस्ते कथ्यंते जगतः कारणं त्रयं ॥ कारणत्रयहेतुश्च शिवः परम कारणं ॥ म्हणजे सृष्टीचा प्रवर्तक ब्रम्हा आणि स्थितीचा प्रवर्तक विष्णु आहे परंतु संव्हाराचा प्रवर्तक रुद्र हा मोह शक्तीमुळें ब्रम्हविष्णूचा ही नियामक आहे। याकारणास्तव ते ब्रम्हविष्णु रुद्र तिघे सृष्टि स्थिति लयास क्रमानीं प्रत्येक प्रत्येक तीन कारणें आहेत। कारण भूतजे ते तीन यांचाही मूलकारण कल्याण स्वरूप निरुपाधिक परमात्मा आहे॥ स्कंदपुराणांतही-ब्रम्हाविष्णुश्च रुद्रश्च परतत्व विभूतयः॥ एषांत्रयाणां मधिकः सर्व कारण मीश्वरः-म्हणजे ब्रम्हाविष्णु आणि रुद्र हे परमात्मतत्व जें परमब्रम्ह त्याच्या विभूति म्हणजे मायाद्वारा अंश आहेत। या तिघां पेक्षांही सर्वांचें कारण निरुपाधिक परमेश्वर आहे। अथवा। जशा शिडीच्या किंवा जिन्याच्या पायऱ्या एकीवर एक असतात त्या प्रमाणें पूर्वी सांगितल्या प्रमाणें मनुष्यांतील मुख्य राजाच्या आनंदा पेक्षां मनुष्य गंधर्वांचा आनंद शतगुणित अधिक वर आहे। त्यापेक्षां देव गंधर्वांचा आनंद शतगुणित अधिक आहे याक्रमानें पितर-आजानदेव-कर्मदेव-मुख्यदेव-इंद्र-बृहस्पती-प्रजापती-सूत्रात्मा यांचे उत्तरोत्तर शतगुणित अधिक आनंद आहेत। त्यापेक्षांही निरतिशय जो ब्रम्हानंद वाणीला मनाला अगोचर ज्यापासूनही सर्व भूतें उत्पन्न होतात आणि उत्पन्न झालेलीं जेणे करून स्थितीप्रत पावतात आणि लय पावत असतां त्याचे ठायींच लय पावतात असा जो श्रुतींत सांगितलेला सर्वांहून वर राहणारा ब्रम्हरूप आनंद किंवा सर्वांहून उत्कृष्ट जें ब्रम्ह तें ऊर्ध्व। अथवा। सर्व संसाराचा तत्वज्ञानानें बाध झाला तरी ज्या स्वरूपाचा बाध होत नाहीं। सर्वबाधाचें साक्षिभूत जें सर्वांवर राहतें तें सर्व संसाराचें भ्रमास अधिष्ठानभूत परब्रम्ह। अथवा-या अध्यायांत क्षर आणि अक्षर सांगावयाचे आहेत। त्याहून उत्तर किंवा उत्कृष्ट पुरुषोत्तम तो ऊर्ध्व। तें आहे मायेचे योगानें मूल ज्यांचे असा मूल शब्दाचा पूर्वींचाच अर्थ सर्व व्याख्येंत जाणावा। आणि-अधः शाखं-अधः म्हणजे निरतिशयित आनंद सर्वोत्कृष्ट पुरुषोत्तमादि रूप ऊर्ध्व पदार्थापेक्षां खालीं राहणारे पूर्वोक्त जे ब्रम्हविष्णुमहेश्वर किंवा त्यांहून अर्वाचीन म्हणजे अलीकडील कार्योपाधि हिरण्यगर्भादिक विराट प्रजापति असुर राक्षस गंधर्व अप्सरा नर तिर्यक् पशुपक्षी स्थ

वर रूप जे सर्व विकार ते सर्व दिशांचे ठायीं पसरले ले आहेत यामुळें शाखा प्रमाणें विस्तार करणारे ज्या संसार वृक्षांचे आहेत ॥ वेदांत जेथें सृष्टि सांगितली तेथें परब्रम्हास माया शक्तीचे योगानें सृष्टि करण्याचा संकल्प उत्पन्न होऊन परब्रम्हानें अपंचीकृत भूतें आणि भौतिक इंद्रिय प्राण मन इत्यादिकांची सूक्ष्म सृष्टि उत्पन्न केली ॥ नंतर महाभूतांचें पंचीकरण करून स्थूल सृष्टि उत्पन्न करून त्या द्विविध सृष्टींत जीवरूपानें आपण प्रवेश करून त्यांचे द्वारा नाम रूपाचें व्याकरण करण्याचा संकल्प करून यावें अमुक नाम अमुक रूप असा विस्तार करण्याचा संकल्प होता त्या प्रमाणें या प्रपंचात्मक जगाचा विस्तार केला असें प्रतिपादन केलें आहे। या प्रमाणावरून जसा प्रसिद्ध अश्वत्थ वृक्ष किंवा दुसरा वृक्ष याचे उत्पत्ति स्थिति आदिकास त्याचें बीजभूत सूक्ष्म मूलच कारण आहे त्याप्रमाणें या प्रपंच वृक्षाचें उत्पत्त्यादिकांस मायोपाधिक परमेश्वराचें मायाशक्ति स्वरूप ब्रम्हविष्णु महेश्वरात्मक सूक्ष्म रूपच कारण आहे। आणि प्रसिद्ध अश्वत्थ वृक्षाचे मोठे विस्तारास त्याच्या स्थूल शाखाच कारण आहेत। त्याप्रमाणें या प्रपंच वृक्षास मायोपाधिक परमेश्वर रूप सूक्ष्म कारणाचे ह्या स्थूलरूप जें महत्तत्वोपाधिक हिरण्यगर्भ विराटादिक तेंच नामरूपाचे व्याकरणानें विस्तार होण्यास कारण आहे असा हा जो प्रपंच वृक्ष त्यास-अश्वत्थं प्राहुः। ह्या मायामय व मिथ्या स्वरूप प्रपंच वृक्ष नश्वर आहे यामुळें श्वः म्हणजे उद्यांही प्रातःकाल पर्यंत राहील असा विश्वास करण्यास योग्य नाहीं असा अश्वत्थ शब्दापासून अर्थ निष्पन्न होतो याकारणानें हा प्रपंच अश्वत्थ आहे तथापि मूढांस त्यास्या देहेंद्रिय प्रवाह रूपानें हा निरंतर स्थिर आहे म्हणून-अव्ययं-तत्वज्ञानाशिवाय छेद होण्यास दुर्घट आहे असें। प्राहुः-म्हणजे श्रुति आणि स्मृति बोलतात ॥ ऊर्ध्वमूल अर्वाक् शाख म्हणजे अधःशाख हा अश्वत्थ सनातन म्हणजे प्रवाहें करून अनादि अनंत आहे असें कठवल्ली श्रुतींत सांगितलें आहे ॥ अव्यक्तमूल प्रभवस्तस्यैवानुग्रहोत्थितः ॥ बुद्धिस्कंधमयश्चैव इंद्रियांतर कोटरः ॥ महाभूत विशाखश्च विषयैः पत्रवांस्तथा ॥ धर्माधर्म सुपुष्पश्च सुखदुःख फलोदयः ॥ आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रम्हवृक्षः सनातनः ॥ एतद्ब्रम्हवनं चैव ब्रम्हाचरति साक्षिवत् ॥ एतत् छित्वा-

च भित्त्वाव ज्ञानेन परमासिना॥ ततस्थ्वा त्मग तिंप्राप्य नस्मान्नावर्तते पुनः॥ अर्थ। अव्यक्त म्हणजे मायोपाधिक अव्याकृ
त ब्रम्ह रूप मूलकारणापासून आहे. प्रभवम्हणजे उत्पत्तिज्याची। आणि त्यामूलकारणाचे अनुग्रहें करूनम्हणजे स्थूल
स्वरूपात्मक दृढत्यामुळें उत्थितम्हणजे उत्तम प्रकारें करून वृद्धीप्रत पावलेला। वृक्षाच्या शाखा त्याच्यास्कंधापासून हो
तात। संसार वृक्षास स्कंध स्थानीं बुद्धि तिचे जे नानाविध परिणाम तेच विस्तार करणारे शाखारूप आहेत यास्तव तोत
न्मय म्हणजेतत्प्रचुर आहे। आणि इंद्रियांचीं जीं अंतरें म्हणजे छिद्रें तीच त्यांचीं कोठें आहेत। आणि पृथिव्यादिक पंचम
हाभूतें ज्यांस उपशाखा आहेत। अथवा विशाख म्हणजे स्तंभ ज्यास खुंट म्हणतात तोज्यास महाभूतें आहेत। आणि
शब्दादि विषय ज्याचीं पत्रें आहेत त्यांहींकरून युक्त। आणि पुण्य पापरूप पुष्पां हीं करून जोयुक्त। आणि सुखदुःख
रूप फळें ज्यास उत्पन्न झालीं आहेत त्या फळांनीं जोयुक्त। आणि सर्व भूतांचा जो उपजीव्य म्हणजे स्थितीस किंवा सेव
न करण्यास स्थानभूत। प्रसिद्ध वृक्ष जसा पक्ष्यादिकांचे स्थितीस कारण तसा। ब्रम्ह वृक्ष म्हणजे परमात्माजो याणें
अधिष्ठिलेला वृक्ष तोसनातनम्हणजे तत्वज्ञानावांचून छेद करण्यास दुर्घट। आणि- एतत् ब्रम्हवनं- म्हणजे याजी-
वरूप ब्रम्हाचे वन म्हणजे भोग्य। असा हा प्रपंच वृक्ष आहे। याप्रत परब्रम्ह साक्षीप्रमाणें आहे। त्याचे धर्मांनें लिप्तन हो
तां त्याचें प्रकाशक आहे। या संसार वृक्ष रूप ब्रम्हवनाप्रत मी ब्रम्हच आहें अशा ब्रम्हात्म ज्ञानात्मक उत्कृष्ट खड्गानें
छिन्न भिन्न करून म्हणजे समूल उत्कृंतन करून। मोक्षाख्य जी आत्मप्राप्तिरूप गति तीप्रत पाऊन त्यामोक्षापासून
पुनः जीव परत जन्मास येत नाहीं असें स्मृतीनें ही सांगितलें आहे॥ एथें अश्वत्थ रूप वृक्षाची जी उपमा दिली ती गंगेचे
तरंगांनीं ज्याचे मूळांतील मृत्तिका धुऊन जाऊन वायूनें ज्याचीं अर्धीं मूळें उपडून अर्धीं भूमींत राहून खालीं शाखा
होऊन वरमुळें होऊन अर्धा पडलेला जो अश्वत्थ वृक्ष त्याची दिली। त्यामुळें ऊर्ध्वमूल अधः शाख अश्वत्थ हीं वि
शेषणें उपमानास्त अश्वत्थ वृक्षास उत्पन्न झालीं असें जाणावें॥ छंदांसि यस्य पर्णानि- म्हणजे अद्वैत ब्रम्हात्मतत्व

र्षे आच्छादन करतात यामुळें किंवा संसार रूप वृक्षाचें रक्षण करतात यामुळें ज्यांस छंद असें म्हणतात असे जे ऋक् यजुःसाम वेदांतील कर्मकांड भाग ते ज्यास पर्णा प्रमाणें आहेत। प्रसिद्ध वृक्षांचीं पर्णें जशीं त्याचे संरक्षणार्थ किंवा शोभार्थ होतात तसेंच कर्मकांडात्मक वेद यज्ञादिक धर्माधर्म प्रतिपादन करतात त्याचीं फळेंही सांगतात। त्याचें अनुष्ठान जीव करून त्यांचे फळ भोगासाठीं नानाविध देव मनुष्यादिक देह धारण करतात यामुळें प्रपंचवृक्षास शोभा येते। तीस धर्माधर्म प्रतिपादन करण्याचे द्वारानें कर्मकांडात्मक वेदच कारण आहेत। आणि प्रळयोत्तर ही जीवानीं केलेले धर्माधर्मांचें फळ त्यांस देण्याकरितां ईश्वर वारंवार सृष्टी करतो। याप्रमाणें प्रपंचवृक्ष निरंतर प्रवाहरूपानें स्फरश्चित राहतो। त्यास धर्माधर्मांचे प्रतिपादन द्वारा ते कर्मकांडरूप वेदच कारण आहेत। अथवा प्रसिद्ध अश्वत्थादिक वृक्षास पर्णें बहुत असलीं म्हणजे त्याचे योगानें त्याची छाया दाट होते तेणे करून तो वृक्ष सर्व जीवांस त्याखालीं बसून विश्रांती घेण्यास योग्य होतो। याप्रमाणें कर्मकांडरूप वेदांत सांगितलेलीं जीं नित्यनैमित्तिक कर्में त्यांचें अनुष्टान जीवानीं केलें म्हणजे त्या कर्मांचीं जीं स्वर्गादिक फळें तीं जीवांस छायेप्रमाणें होऊन त्याचे योगानें हा प्रपंचवृक्ष जीवांस आश्रय करण्यास योग्य होतो म्हणून कर्म प्रतिपादन द्वारा ते कर्मकांडरूप वेद या प्रपंच वृक्षास कर्मफलभूत जी छाया ती प्राप्त होण्यास पर्णाप्रमाणें आहेत। यः तं वेद-म्हणजे अशा प्रकारच्या या संसाररूप मायामय अश्वत्थ वृक्षाप्रत जो जाणतो। सः वेदवित्-म्हणजे तोच कर्म ब्रम्हरूप वेदार्थ वेत्ता॥ संसार वृक्षाचें मूळ कारण मायोपाधिक परब्रम्ह हिरण्यगर्भादिक जे जीव ते याचे शाखा स्थानीं आहेत। तो संसार वृक्ष स्वरूपानें नाशवंत आहे प्रवाहरूपानें अनंत आहे त्याचें वेदोक्त कर्मांनीं सेवन जीव करतात तो ब्रम्हात्म तत्व ज्ञानानें नाश पावतो। इतकाच सकल वेद प्रतिपाद्य अर्थ आहे। जो वेदार्थ वेत्ता तो वेदवित्। अशी पूर्वोक्त वृक्ष ज्ञान्याची स्तुती केली॥१॥ पूर्वश्लोकांत कार्योपाधि जे हिरण्यगर्भादिक जीव ते या प्रपंच वृक्षाचे शाखा स्थानीं सांगीतले आतां त्यावरील विशेष सांगतात॥ अधश्चोर्ध्वं प्रसृताः तस्य शाखाः-म्हणजे त्या कार्योपाधिक हिरण्यगर्भादिक जीवांमध्यें जे कुत्सित आचरण करणा

रें पापीजीव ते अधः - म्हणजे मनुष्य पश्वादिक योनीचे ठायीं आपले संततीचे द्वारानें प्रसृताः म्हणजे विस्तारा प्रत पावले आहे
त आणि जे रमणीय म्हणजे उत्तमाचरण करणारे पुण्यवंत जीव ते - ऊर्ध्वं प्रसृताः - म्हणजे देवादिक योनीचे ठायी संततीचे द्वारानें वि
स्तारा प्रत पावले आहेत ते मनुष्य लोकापासून सत्यलोक पर्यंत विस्तार पावलेले जीव - गुणप्रवृद्धाः विषय प्रवालाः शाखाः -
म्हणजे जशा प्रसिद्ध अश्वत्थादिक वृक्षाच्या शाखा जलसेचनानें विस्तार पावतात तशा देहेंद्रिय मन विषयादिकाकारानें प
रिणाम पावलेले जे सत्वादिक गुण त्यांहीं करून विस्तारा प्रत पावलेल्या आणि शब्दादिक जे विषय तेच तदाकार इंद्रियद्वारा
झालेल्या अंतःकरण वृत्तींनीं रंजक त्या स्तव आहेत। शाखांस संलग्न कोवळे पालवी प्रमाणें ज्यांस अशा या संसार वृक्षाच्या
शाखा आहेत। आणि ब्रम्हविष्णु महेश्वरात्मक मायोपाधिक परमेश्वर स्वरूप ऊर्ध्वमुख्य मूळ या प्रपंच वृक्षाचें जसें
आहे त्या प्रमाणे दुसरीहीं या प्रपंच वृक्षाचीं - अधः मनुष्यलोके - म्हणजे खालचा जो हा मनुष्य लोक त्याचें ठायीं मूल्
अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषय प्रवालाः॥ अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबंधीनि मनुष्यलोके॥ २
नि म्हणजे त्या त्या विषयाच्या भोगापासून उत्पन्न झालेल्या ज्या रागद्वेषादिक धर्माधर्म प्रवृत्तीस उत्पन्न करणाऱ्या वासना
तदात्मक अवांतर मूळें किंवा उ मूळें। अनुसंततानि म्हणजे अनस्यूत म्हणजे प्रवाहरूपानें नित्य आहेत। तीं कर्मानुबंधी
नि - म्हणजे धर्माधर्माख्य कर्मच आहे अनुबंध म्हणजे पाठीमागून होणारें ज्यांच्या अशीं तीं अवांतर मूळें आहेत। तात्पर्य। ऊ
र्ध्व भागीं किंवा अधोभागीं स्थित जे लोक त्यांचे ठायीं केलेले जे भोग त्यांहीं करून कर्मक्षय झाला असतां त्या भोगाच्या वासना
हीं करून युक्त जे जीव ते मनुष्य लोकीं किंवा ब्राम्हण्यादिक जातीनीं युक्त जो मनुष्य देह तद्रूप जो लोक त्याचें ठायीं जन्मास येऊ
न त्या वासनानुरूप कर्में करण्या विषयीं प्रवृत्त होऊन कर्में करतात॥ यास्तव कर्में वासनानंतर दं णारीं आहेत। हें उपलक्ष
ण करून प्रपंच अनादि बीजांकुरन्यायानें आहे यास्तव वासना ही कर्मजन्य भोगानंतर आहेत कर्में वासनानंतर आहेत अस
हा अविच्छिन्न प्रवाहरूप संसारवृक्ष आहे। बहुत करून मनुष्यांसच कर्माधिकार आहे यास्तव मनुष्यलोकीं असें म्हटलें॥
॥२॥

असें यासंसार वृक्षाचें वर्णन केलें त्याप्रमाणें। इह अस्य तथा रूपं न उपलभ्यते–म्हणजे यासंसारांत राहणारे प्राणि स्वप्न मृगतृष्णोदक ऐंद्रजालविद्येनें निर्माण करून दाखविलेले गंधर्व नगराप्रमाणें मिथ्या स्वरूपास्तव दृष्टनश्वर स्वरूप आहे यामुळें म्हणजे पाहत असतां नाहींसें होतें स्थिर नाहीं यामुळें यासंसारवृक्षाचें तसें ऊर्ध्वमूल अधःशाख असें जें वर्णिलेलें रूप पाहत नाहींत किंवा जाणावयास समर्थ होत नाहींत याच कारणानें। नांतः–म्हणजे यांचा अज्ञ दृष्टीनें अंत म्हणजे नाश किंवा शेवट नाहीं। यामुळें हा इतके कालानें नाशपावेल असा अंतही पाहत नाहींत किंवा जाणण्यास समर्थ होत नाहींत। च आदिर्न–म्हणजे आणि अनादित्वामुळेच इथून हा प्रवृत्त झाला आहे असा आदि पाहत नाहींत किंवा जाणावयास समर्थ होत नाहींत। न च संप्रतिष्ठा–म्हणजे आणि ज्याचे आदि आणि अंत समजत नात किंवा प्रत्यक्ष दिसतात त्यांचा हा मध्य असें पाहावयास किंवा जाणावयास शक्य आहे याप्रपंच वृक्षाचे आद्यंतच समजत नाहींत यास्तव याची प्रतिष्ठा म्हणजे मध्य पाहत नाहींत किंवा

नरूपमस्येह तथोपलभ्यते नांतो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ॥ अ

अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसंगशस्त्रेण दृढेन छित्वा ॥ ३॥

जाणावयास समर्थ होत नाहींत। अथवा। याप्रपंच वृक्षास अनादित्व आहे यामुळें पूर्वोक्त ऊर्ध्वमूल इत्यादिकानें प्रत्यक्ष होत नाहीं आणि याचे अंताचें म्हणजे शेवटाचें ही प्रत्यक्ष होत नाहीं। कारण। याचा शेवट म्हणजे अगदी अंत तो ज्याकाळीं सर्व जीवांस मुक्ति होते त्यास महाप्रलय असें म्हणतात. तदुत्तर संसार नाहीं म्हणून ज्याकाळीं होईल असें कोणी नार्किकादि म्हणतात। कोणी मीमांसादिक याचा जसा आदि नाहीं न सा अंतही नाहीं यथापूर्व प्रवाहानें हा निरंतर असाच अनंत राहणारा आहे असें म्हणतात तेव्हां याचा अंत नाहीं असे मतीं त्याचा शेवटच नाहीं तेव्हां त्याचें प्रत्यक्ष कोणास नाहींच। महाप्रलयीं शेवट आहे असें जे मानतात त्यांचे मतीं महाप्रलयीं सर्व जीवांस मुक्तीच होते तेव्हां याचा शेवट असला तरी सर्व जीवांस मुक्ति झाली म्हणजे त्यांस देहेंद्रियादिक व मुक्तिकाळीं नाहींत यास्तव प्रत्यक्ष होण्यास साधनच नाहीं मग कोणते साधनानें यांच

ते शेवट पाहुनीउ। तेव्हांही याचें प्रत्यक्ष कोणास नाहीं। आद्यंत प्रत्यक्ष नाहींत यामुळें मध्याचें ही प्रत्यक्ष नाहीं हें पूर्वी प्रमाणें अ-
सें ही कोणी व्याख्यान करतात। आदि-मध्य- आणि अंत हे समजले म्हणजे जसा प्रसिद्ध वृक्ष मूळांत किंवा मध्यांत किंवा शेवटां-
त प्रसिद्ध शस्त्रानें छेदून टाकण्यास शक्य आहे तसा आदिमध्यांताचें ज्ञान नसल्यामुळें ह्या प्रपंचवृक्ष प्रसिद्ध शस्त्रादिकांनीं
छेदून टाकावयास शक्य नाहीं आणि छेदून न टाकल्यानंतर जन्ममरण प्रवाहांत अनेकविध दुःखानुभवरूप मोठा अनर्थ करणा-
रा आहे यास्तव- अश्वत्थं एनं सुविरूढमूलं -म्हणजे अनादि अविद्येनें ज्याचीं फार दृढ मूळें झालीं आहेत अशा या पूर्वोक्त
संसाररूप अश्वत्थ वृक्षाप्रत। असंगशस्त्रेण दृढेन छित्वा-म्हणजे ब्रम्हात्म तत्त्व ज्ञानाविषयीं जें औत्सुक्य म्हणजे
केव्हां मला प्राप्त होईल अशी उत्कंठा तीणें करून दृढ केलेलें आणि पुनःपुनः आत्मानात्मवस्तुविवेक-सत्यानृतवस्तुविवे-
क-आणि नित्यानित्यवस्तुविवेक यांच्या अभ्यासानें तीक्ष्ण ज्याची धारा झाली आहे असें पुत्रेषणा- वित्तेषणा-दारेषणा-
आणि लोकेषणा यांचा त्याग करणें असा जो असंगता रूप जें रागद्वेषमयसंसाराचें विरोधि शस्त्र तेणेंकरून समूल छेदून
किंवा उपटून टाकून शमदमादि साधनसंपन्न होऊन सर्व त्याग करून असें तात्पर्य॥ अथवा। ह्या प्रपंचरूप अश्वत्थ वृक्ष उद्यां
ही प्रातःकालपर्यंत राहील असा विश्वास करण्यास योग्य नाहीं आणि अव्यय म्हणजे प्रवाहरूपानें विच्छेदन होणारा आहे। असें अ-
हे नर क्षणिक विज्ञानवादि मता प्रमाणें प्रतिक्षण विनाश पावणारें आणि नाश पावणार पूर्वस्वरूपापासून उत्पन्न होणारें दुसरें
त्यासारखें स्वरूप उत्पन्न होतें अशा विज्ञानसंपत्ती प्रमाणें किंवा बीजापासून अंकूर होतो अंकुरापासून बीज होतें अशा बी-
जांकुरन्याय प्रमाणें कर्मफलोपभोगांच्या वासनापासून कर्में होतात कर्मांपासून फलोपभोग होतात असें परस्पर कारण-
त्व सर्वदा आहेच। तेव्हां सर्वदा अशा प्रवाहानें हा संसार वृक्ष आहेच तेव्हां याचा नाश होऊन मोक्ष होणें दुर्घट आहे अशा
शंकेचें ह्या प्रपंचवृक्ष सद्रूपानें किंवा असद्रूपानें अनिर्वचनीय मिथ्यारूपच आहे याची मुळींच सत्ता नाहीं असें सांगून नि-
राकरण करतात॥ न रूपं अस्य इह तथा उपलभ्यते- म्हणजे हा देह जिवंत असतांच या देहांत झालेले असंग अद्वितीय

ब्रम्हात्मतत्व ज्ञानरूप दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे रज्जूचे अज्ञानदशेंत जसें सर्प स्वरूप निराळें दिसत होतें तसें रज्जू स्वरूपाचें यथार्थज्ञानानंतर दिसत नाहीं त्याप्रमाणें अज्ञान दशेंत जसें यादेहादि प्रपंचाचें रूप आत्मसत्तेपेक्षां निराळें दिसत होतें त्याप्रमाणें ज्ञान्यास दिसत नाहीं यावरून या प्रपंचाचें स्वरूप मिथ्या असें ज्ञान्याचे अनुभवानेंच सिद्ध आहे। या स्तव अज्ञान दृष्टीनें भासणार बीजांकुराचें यास सादृश्य नाहीं। तथापि हा प्रपंच वृक्ष शशशृंगा सारखा नाहीं असें सांगतात ॥ नांतो न चादिः – म्हणजे अज्ञानदशेंत याचें कारणभूत जें अज्ञान तें अज्ञान दृष्टीनें अनादि अनंत आहे यामुळें हा अनादि अनंत प्रवाह रूपानें अविद्याकृत आवरणानें सत्यासारखा भासतो। तर याचा आत्म्या प्रमाणें कधींही नाश होणार नाहीं यामुळें मुक्ती होणारच नाहीं अशा शंकेचें निराकरण करतात। न चसंप्रतिष्ठा – म्हणजे विचार दृष्टीनें पाहिलें तर यास पृथक् सत्ता नाहीं याचें कारण माया किंवा अविद्या परमार्थतः निःस्वरूप मिथ्याच आहे असें हें आत्मस्वरूप तुच्छ जें अज्ञान त्याणें पिहित म्हणजे आच्छादित आहे। या प्रज्ञा म्हणजे जीव प्रति दिवशीं सुषुप्ति कालीं देह अंतःकरणादिक उपाधींचा लय झाल्यामुळें ब्रम्हतादात्म्य प्राप्त होऊन ब्रम्हरूप होत असतां ही त्या अनृत जें अज्ञान तेणेंकरून व्याप्त असल्यामुळें ब्रम्ह्याप्रत स्वात्मत्वें करून जाणत नाहींत अशा अर्थाच्या अनेक श्रुतींवरून आणि अधिष्ठान ज्ञानानें त्याची निवृत्ति म्हणजे यास अधिष्ठान सत्ते शिवाय दुसरें स्वरूप नाहीं अशा निःस्वरूपता ज्ञानात्मक ज्याची निवृत्ति होते तें मिथ्या ॥ जसें शक्तीचें किंवा रज्जूचे अज्ञानानें भासणारें रजत सर्पादिक शक्तिरूप रज्जूचे स्वरूपाहून निराळें स्वरूपाचें नाहीं तें मिथ्याच आहे। त्याप्रमाणें ब्रम्हात्मतत्व ज्ञानात्मक अधिष्ठान ज्ञानानें पूर्वोक्त निवृत्ति होणारें अज्ञान मिथ्याच आहे अशा प्रकारच्या बहुत अनुमानानें आणि विद्वानांचे अनुभवानी सिद्ध आहे। त्या अज्ञानास वस्तुतः सत्ता नाहीं मग त्रेणेंकरून भ्रमानें भासलेला हा प्रपंच यास कारणभूत जें अज्ञान त्याचे ठायीं स्थितिरूप सत्ताच नाहीं हा प्रपंच परब्रम्हाचा परिणाम रूप विकार आहे त्याची सत्ता मृत् परिणाम घटाची सत्ता जशी मृत्तिकेचे ठायीं आहे त्याप्रमाणें ब्रम्हाचेच ठायीं आहे असें ही म्हणतां येत नाहीं। ब्रम्ह परिणामी उपादान मानलें तर त्यास निर्विकारत्व श्रु-

तीत सांगितलें आहे तें विरुद्ध होईल। यास्तव पूर्वी सांगितले प्रमाणें भ्रमाधिष्ठानत्व रूप विवर्तोपादानत्वच मानलें पाहिजे। तें कां अम्हावर ही याची स्थिति किंवा निराळी सत्ता नाहीं आणि ऐंद्रजालिकांनीं दाखविले ल्या गंधर्वनगरादिकांप्रमाणें अज्ञाना वरच्छेंत भासतो नर खरा तस्मात् मायामय मिथ्याच आहे आणि पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें वासनांचे दृढत्वामुळें छेद करण्यास दुर्घट आहे आणि छेद केल्यातर अनर्थास कारण हा संसार रूप अश्वत्थवृक्ष आहे यास्तव असा हा असल्यानरीं देहात्मबुद्धि रूप जो संग त्याचें वर्जन म्हणजे परिपक्क देहात्म विवेक रूप असंग दृढ शस्त्र तेणें करून त्याप्रत च्छेदून। ततः तत्पदं परिमार्गितव्यं असा याचा पुढच्या श्लोकांत अन्वय आहे॥ जरीं स्थूल सूक्ष्म शरीराचा तादात्म्याभिमानाभाव रूप असंग सुषुप्तिकालीं स्वतः होतो आणि त्या सुषुप्तींत झालेल्या असंगानुभवाच्या अनुभवाच्या वासनानीं जाग्रतकालीं ही त्या असंगाचें स्मरण किंवा अनुमान होतें तथापि देहात्म तादात्म्याभिमान रूप जो संग त्याच्या वासनांस कारणभूत जें अज्ञान त्याचा सुषुप्तिकालीं नाश नाहीं यामुळें तो स्मरणात्मक किंवा अनुमानात्मक विवेक देहात्म तादात्म्याभिमाना प्रमाणें दृढ नाहीं यास्तव त्या दृढ वासनानीं पुनःपुनः देहात्म तादात्म्याभिमान रूप संग उत्पन्न होतो यास्तव अज्ञानात्मक कारणशरीराशीं ही आत्म्याचा असंग सिद्ध होण्यासाठीं निर्विकल्पक समाधीचा अभ्यास करून तेणें करून झालेला जो दृढ असंगता ज्ञानरूप विवेक तद्रूप शस्त्रानें या प्रपंचाचा प्रविलापन रूप म्हणजे जसें लवण आपलें नाम रूप टाकून उदकांत लीन होतें त्याची पृथक् सत्ता राहत नाहीं असा समूल म्हणजे अज्ञाना सुद्धा छेद केला पाहिजे। देहेंद्रियादिक प्रकृतीचीं कार्यें प्रकृतीसुद्धां पृथक् सत्तेनें विद्यमान असतां त्यांहून आपलें स्वरूप असंग भिन्न आहे असें जें ज्ञान यासच संसार नाशकरणारें विवेकात्मक तत्वज्ञान असें सांख्य म्हणतात। तसें असंगत्व ज्ञान उपयोगी नाहीं। कारण पूर्वी सांगितल्या प्रमाणे देहेंद्रिय मन आदिक पृथक् सत्तेनें जर असलें तर पुनः संग होण्याचें कारण प्रकृत्यादिक आहेत त्यांचा समूल नाश न झाल्यामुळें नष्ट झालेला ही संग पुनः होईलच॥ ३॥

केवळ निर्विकल्पक समाधीच्या अभ्यासानें पूर्वोक्त देहादिकांहीं आत्म्याचा असंग सिद्ध झाला तरी तितक्यानें च कृतार्थता आहे असें नाहीं तर त्या असंग शस्त्रानें या संसार वृक्षाचा पूर्वोक्त छेद करून ततः तत्पदं परिमार्गितव्यं ॥ तदनंतर ब्रम्हात्मबोध होण्या साठीं गुरूस शरण जाऊन त्या अश्वत्थवृक्षाहून ऊर्ध्व राहिलेलें म्हणजे त्या अश्वत्थवृक्षाचे कल्पनेस अधिष्ठान परम र्थतः तत्संग रहित असें मुमुक्षूलीं पावावयाचें जें अद्वितीय असंग सच्चिदानंदात्मक परब्रम्ह स्वरूप तें श्रुति प्रसिद्ध गुरूपदेश यें च प्राप्त व्हावयाचें पद वेदांतश्रवणरूप विचार युक्त्यनुसंधानात्मक श्रवणानंतर मनन त्यापासून झालेलें - मी अद्वितीय ब्रम्ह च आहे - अशा ब्रम्हात्म साक्षात्कारानें जाणावें ॥ त्या आत्म्याच्या विज्ञाना साठीं ब्रम्हनिष्ठ गुरूपाशीं जावें तो आत्मा अन्वेष्टव्य म्हणजे जाणावा। जिज्ञासितव्यः - म्हणजे त्याचा वेदांतवाक्यानीं विचार करावा। असें विधि सांगणाऱ्या श्रुती याविषयीं प्रमाण आहेत। कोणतें तें पद तें सांगतात। यस्मिन् गताः भूयः न निवर्तंति - म्हणजे ज्या निरूपाधिक ब्रम्हपदा प्रत गेलेले पुनः संसारांत

ततः पदं तत् परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तंति भूयः ॥
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

परत येत नाहींत। च तमेव आद्यं पुरुषं प्रपद्ये - म्हणजे पद शब्दें करून सांगितला जो आद्य ज्याणें हें सर्व विश्व पूर्ण म्हणजे व्यापलें आहे किंवा सर्व शरीर रूप पुरांचे ठायीं जो शयान म्हणजे अंतर्यामि रूपानें स्थित प्रत्यगानंद स्वरूप आत्मा त्याप्रत मी शरणागत आलों आहे - इति भाव येत असावा हेरील पदाचा अन्वय करावा। असें भावन म्हणजे चिंतन करावें। अथवा। मला कांहीं कर्तव्य नसतांही वर्तएव च कर्मणि - म्हणजे मी कर्मांचे ठायीं वर्ततों असें ज्ञें कांनीं कर्म करावें अशा उपदेशा साठीं भगवंताचें जसें वाक्य तसें त्या आद्य पुरुषास मी शरण आहें असें लोकांनीं त्यां पुरुषास शरण जावें असा लोकांस उपदेश करण्या साठीं हें भगवंताचें च वाक्य आहे। मग वाढेरील पदाचा पूर्वीप्रमाणें अन्वय नको। अथवा। त्या आद्य पुरुषा स मी शरण गेलों आहें या प्रमाणें तदेकशरण होऊन त्या पदाचा शोध करावा असा पूर्वींचे पदाशीं च अन्वय करावा। कोणता तो पुरुष तें सांग

तात। यतः पुराणी प्रवृत्तिः प्रसृता - म्हणजे ज्या पुरुषापासून ही अनादि चिरंतन मायामय संसारवृक्षाची प्रवृत्ति ऐंद्रजा-
लिकापासून मायामय गज अश्वादिकांची प्रवृत्ति जशी पसरते त्याप्रमाणें पसरली आहे। अथवा। मी प्रजारूपानें उत्पन्न हो-
ऊन बहुत होईन असा प्रथम बहुभवन संकल्प करून सृष्टि करण्याची जी आद्य चिरंतन प्रवृत्ति जापासून उत्पन्न झाली-
तीच आमचेठायीं ही प्रसार पावली आहे। म्हणजे त्याच्या त्या आद्य प्रवृत्ती प्रमाणेंच आम्ही जीव ही प्रथम आम्ही मोठे ध-
नवंत होऊन मंत तीचे द्वारा विस्तार पाऊं असा संकल्प करून मग त्याचे सिद्धी साठीं प्रयत्न करून त्या संकल्पित अर्थाची-
निष्पत्ति करतों ॥४॥ अन्वेषण पूर्वक म्हणजे ज्ञान पूर्वक त्यापद्याप्रत जाणाऱ्यांस दुसरीं अंगें म्हणजे साधनें आणि त्याप-
दाचें स्वरूप दोन श्लोकांनीं सांगतात ॥ अथवा। एकांतिक सुखाचें आच्छादन करणारा संसाररूप अश्वत्थवृक्ष आणि त्या-
चें छेद करणारें असंगशस्त्र सांगून त्या सुखाचे प्राप्ती विषयीं अधिकारी आणि त्या ब्रह्मसुखाचें स्वरूप दोन श्लोकांनीं सां-

निर्मान मोहा जित संग दोषा अध्यात्म नित्या विनिवृत्त कामाः॥
द्वंद्वै विर्मुक्ताः सुख दुःख संज्ञै र्गच्छं त्यमूढाः पदमव्ययं तत्॥५॥

गतात ॥ निर्मानमोहाः - म्हणजे अहंकार किंवा गर्व यांस दर्प असें ही म्हणतात तो मान अविवेक किंवा विपरीत ज्ञान तो मोह
त्यांहीं करून रहित किंवा ते गेले आहेत ज्यापासून असे। आणि - जितसंगदोषाः - म्हणजे प्रिय वस्तूंचे सन्निधीनें जो प्री-
तिस्वरूप राग अप्रियवस्तूंचे सन्निधीनें तो द्वेष तद्रूप जे संगदोष तद्विवर्जित। अथवा। मी कर्ता भोक्ता असा अभिमान सं-
ग आणि राग द्वेषादिक दोष त्यांहीं करून रहित। आणि - अध्यात्मनित्याः - म्हणजे आत्म स्वरूपाचें जें आलोचन म्हण-
जे विचार किंवा ध्यान चिंतन या विषयीं तत्पर। आणि - विनिवृत्तकामाः - म्हणजे विशेषें करून म्हणजे निःशेष गेले आ-
हेत काम म्हणजे विषयभोग किंवा भोगेच्छा ज्याची। विवेक वैराग्य द्वारा निवृत्त म्हणजे त्यक्त आहेत सर्व कर्मे ज्याणीं-
असे। सुख दुःख संज्ञै र्द्वंद्वैः विमुक्ताः म्हणजे सुख दुःख स्वरूप त्यास्तव किंवा त्याचे साधनत्वास्तव सुख दुःख अशीं नामें

ज्यांस आहेत अशीं जीं सुखदुःख शीत उष्ण क्षुधा तृषात्मक द्वंद्वें। सुखदुःखसंज्ञैः-अशा पाठांतरीं सुखदुःखाशीं आहे संबंध ज्यांस अशीं जीं पूर्वोक्त द्वंद्वें। तींहींकरून रहित म्हणजे त्या द्वंद्वांचें सहन करणारे। आणि-अमूढाः-म्हणजे प्रमाणभूत वेदांत वाक्यापासून झालेला जो ब्रम्हात्मैक्य साक्षात्कार तेणेकरून नाशपावलें आहे अज्ञान ज्यांचें। असे जे अधिकारी ते-गच्छंति अव्ययं पदं तत्-म्हणजे त्या पूर्वोक्त नाशरहित किंवा जेथें जाऊन पुनः संसारांत परत येत नाहींत अशा वैष्णवाख्य ब्रम्हपदाप्रत जातात म्हणजे परब्रम्हस्वरूपच होतात॥ ५॥ आतां त्या प्राप्त होणाऱ्या पदाचें स्वरूपाचें वर्णन करतात॥ यत् गत्वा न निवर्तंते-म्हणजे ज्या ब्रम्हपदाप्रत जाऊन ज्ञानी परत संसारांत एत नाहींत। तत्-म्हणजे तें पद। सूर्यः-न भासयते-म्हणजे सर्वांचा प्रकाश करणाऱ्या शक्तीनें युक्त ही सूर्य प्रकाशित करीत नाही तो प्रकाश करण्यास समर्थ होत नाहीं। असेंच पुढें ही जाणावें। सूर्याचा अस्त झाल्यावर चंद्रही प्रकाश करणारा आहे तो प्रकाश करील अशी शंका

न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः॥ यद्गत्वा न निवर्तंते तद्धाम परमं मम॥ ६॥

होईल तर तिचीनिवृत्ति होण्यासाठीं सांगतात। न शशांकः-म्हणजे चंद्रही त्याचा प्रकाश करण्यास समर्थ होत नाहीं। चंद्र सूर्य दोघे नसले तरीं अग्नीही प्रकाशक आहे तो प्रकाश करील अशा शंकेचे निवृत्तिसाठीं सांगतात। न पावकः-म्हणजे अग्नीही त्या पदाचा प्रकाश करण्यास समर्थ होत नाही। सूर्य चंद्र अग्नी यांस त्या पदाचा प्रकाश करण्याविषयीं सामर्थ्य कां नाहीं अशा शंकेच्या निवृत्त्यर्थ सांगतात। तत् धाम परमं मम-म्हणजे सकल आदित्यादि जडज्योतींचें प्रकाश करणारें सर्वोत्कृष्ट स्वप्रकाशाचें तत्त्वात्मक ज्योतिरूप माझें म्हणजे निरुपाधिक मत्स्वरूप तें पद आहे। माझें पद-असा प्रयोग राहूचें शिर याचें स्वरूप याप्रमाणें अभेदाविषयीं आहे असें पूर्वीं सांगितलेंच आहे। अथवा। न तत्परं सूर्यो न भासयते-जें रूपवंत द्रव्य किंवा तदाश्रित रूपादिक गुण आणि क्रियादिक तेंच चक्षुरिंद्रियाशीं संयुक्त असें म्हणजे चक्षुवर अनुग्रह करणारी म्हणजे चक्षुरिंद्रियांस त्याचें प्रत्यक्ष करण्याची शक्ति देणारी सूर्यरूप देवता प्रका

शित करते। ब्रम्हा रूपादि रहित आहे यामुळें चक्षूनीं प्रत्यक्ष होण्या जोगें नाहीं यामुळें त्याचा चक्षूवर अनुग्रह करून प्रकाश करण्यास-
समर्थ होत नाहीं। हें उपलक्षण करून ब्रम्हावर रूपाप्रमाणे स्पर्शादिक गुणही नाहीं यास्तव ब्रम्ह सर्व बाह्येंद्रियांस अगोचर असें एणे
करून सांगितलें - न शशांक - जें मनानें चिंतन करण्यास किंवा प्रत्यक्ष होण्यास योग्य वस्तु त्याचा मनावर पूर्वोक्त अनुग्रह करणारी-
मनाची देवता चंद्र प्रकाश करतो। ब्रम्ह मनास अगोचर आहे असें श्रुतींत सांगितलें आहे यास्तव मनाचे द्वारा त्यावर अनुग्रह करून
ब्रम्हाचा प्रकाश करण्यास चंद्र समर्थ नाहीं। एणें करून ब्रम्हास मनाचें अगोचरत्व सांगितलें। न पावकः -जें वाणीस गोचर आहे
त्याचा वाणीची देवता म्हणजे अग्नी वाणीवर पूर्वोक्त अनुग्रह करून तिचे द्वारा प्रकाश करण्यास समर्थ होतो। ब्रम्ह वाणीने प्रति
पादन करण्यास अशक्य आहे असें श्रुतींत सांगीतलें आहे यास्तव अग्नीही त्याचा प्रकाश करण्यास समर्थ नाहीं। एणें करून
वाणीस गोचर ब्रम्ह नाहीं असें सांगितलें। ज्या कारणास्तव चक्षुरादिक इंद्रियें मन वाणी यांस अगम्य आहे म्हणून स्थूल सूक्ष्म
कारण स्वरूप जो देहादि प्रपंच त्याहून अतीत म्हणजे परमार्थतः तद्रहित प्रत्यक् आत्मस्वरूप अद्वय अंतःप्रज्ञ नव्हे बहिःप्रज्ञ न
स्थूल नव्हे अणु नव्हे ह्रस्व नव्हे दीर्घ नव्हे अशा अर्थाच्या श्रुतींनीं सांगितलेलें सर्व विशेष शून्य निर्धर्मक वृत्तिरूप अपरज्ञान्य-
ज्ञानाहून भिन्न उत्कृष्ट चिद्रूप स्वयंप्रकाश मद्रूप ज्योति आहे या कारणास्तव यत् गत्वा - ज्या प्रत प्राप्त होऊन न निवर्तंते जन्ममरणप्र
वाह रूप संसार प्राप्त होण्यास कारणभूत अज्ञानाचा नाश झाल्यामुळें पुनः परत जन्ममरणरूप संसारांत एत नाहींत हें त्यास्था
न जेव्हां हा जीव अदृश्य अनात्म्य अनिरुक्त अनिलयन आत्मा या निरूपण करण्यास आरंभिलेलें ब्रम्हस्वरूपाचे ठायीं अभ-
य म्हणजे भयास कारण द्वैत दर्शन टाकून स्वात्माभेदे करून प्रतिष्ठेप्रत पावतो म्हणजे स्वात्मत्वें करून त्या ब्रम्हाप्रत जाणतो।
नंतर तो जें प्राप्त झाल्यावर संसार भय नाहीं अशा मोक्षाप्रत जातो ब्रम्हच होतो अशा अर्थाच्या ब्रम्हविद्योपनिषदांतील श्रुत्यनु-
सारी आहे। त्या श्रुतींत अदृश्य या पदाचा दृष्टीला अगोचर आहे यामुळें पूर्वी सांगितले प्रमाणें सूर्यानें प्रकाश होण्या जोगे नाहीं
असा अर्थ आहे। अनात्म्य या पदाचा आत्मा म्हणजे मन त्यास गोचर तें आत्म्य आणि मनास गोचर नव्हे ते अनात्म्य असा अर्थ-

आहे। अनात्म्य यापदाचा आत्मा म्हणजे मन त्यास गोचर नें आत्म्य आणि मनास गोचर नव्हे तें अनात्म्य असा अर्थ आहे यामुळें पूर्वी सांगीतले प्रमाणें चंद्राने प्रकाश होण्याजोगें नाहीं असें सिद्ध होतें। अनिलयन या पदाचा ज्याचे ठायीं स्थूलसूक्ष्माचा लय होतो तें निलयन म्हणजे अज्ञान रूप कारण त्याहून भिन्न जें स्थूल सूक्ष्म कारणात्मक सर्व प्रपंचातीत निर्विशेष स्वरूप ब्रम्ह तें अनिलयन असा अर्थ आणि असें आहे म्हणून अमुक प्रकारचें आहे असें निरूपण करण्यास अयोग्य वाणीला अगोचर असा अनिरुक्त पदाचा अर्थ आहे। यास्तव पूर्वोक्त रीतीनें अग्नीने ही प्रकाश करण्यास अयोग्य असें सिद्ध होतें। सूर्यादिकांनीं प्रकाश करण्यास योग्य म्हणजे अर्चिरादि मार्गानी प्राप्त होणारें जें सत्यलोकादि पद त्याहून भिन्न जें सत्यलोकादिकावर राहणारें तेथें सूर्यादिकांचा प्रकाश नाहीं असें अप्राकृत वैष्णव पद ज्यास वैकुंठ म्हणतात त्या पदाप्रत पाऊन पुनः जन्ममरण प्रवाहरूप संसारांत परत एत नाहींत असें कोणी व्याख्यान करतात। त्या व्याख्यानांत - न रूपमस्येह तथोपलभ्यते - याचे व्याख्यानांत सांगितलें असा गें त्या पदास हृदयस्था

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः॥ मनःषष्ठानींद्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति॥ ७॥

मुळें परिच्छिन्नत्वामुळें तुच्छत्वरूप मिथ्यात्व येईल अशा त्या पदाप्रत गेल्यावर मोक्ष होणार नाहीं। यास्तव पूर्वोक्त व्याख्यानच चांगलें॥ ६॥ सर्वे क्षयांता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः॥ संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितं॥ संपादन केलेले जे अर्थांचे समुदाय किंवा अर्थांचे राशी ते सर्वे क्षयांत आहेत म्हणजे त्यांचा नाश शेवटीं आहेच। दरचे वरचे स्थानावर चढणें असे जे समुच्छ्रय ते पतनांत आहेत म्हणजे फार वर जरी आरोहण केलेलें आहेत तरी ते शेवटीं खालीं पडतात किंवा फार वर जे चढले ते लौकर पतन पावतात। आणि स्त्रीपुत्र मित्रादिकांचे संबंध सर्व विप्रयोगांत आहेत म्हणजे आपले मरणानें त्यांस आपला वियोग त्यांचे मरणानें आपणास त्यांचा वियोग असा शेवटीं त्यांपासून वियोग होतोच। आणि जीवित म मरणांत आहे म्हणजे प्राण धारण सालें म्हणजे प्राणवियोगरूप मरण शेवटीं आहेच। जन्मास एणाऱ्यास मरण अवश्य शेवटीं आहेच असें शास्त्र आणि लोकानुभव आहे। यावरून आणि जे स्वर्गास गमन करतात ते पुनः परत एतात या युक्तीवरून त्या ऊर्ध्व पदाप्रत जर जातात तर स्वर्ग

स गेलेले परतजसे एतात तसे ते कधींतरी परत एतिलच। जरपरत एतनाहींत रजातच नाहींत। तेव्हांत्या पदाप्रतजाऊनपर
त एत नाहींत हें विरुद्ध दिसतें॥ जें शास्त्रवाक्य अनुमानादिक सांगितलें तें अनात्म्याप्रत गमनकरण्या विषयींचें आहे परब्रम्ह
स्वरूप आत्म्याप्रतजेजातात म्हणजे त्याआत्म्याची प्राप्तिज्यांस होते ते श्रुत्यादिकांचे प्रमाणावरून परत एतनाहींत असेंही
संभवत नाहीं। सुषुप्तिकाळीं स्थूलसूक्ष्मदेहादिक उपाधिपरित्यागकरून परब्रम्ह स्वरूपाचे ठायीं लीनहोऊन परब्रम्हाप्र
त गेलेले जीव पुनः संसारांत एतात। आणि जीव परमार्थतः परब्रम्ह स्वरूपच जरआहे तरतो परब्रम्हाप्रतजाऊन तेथूनपर
त एतनाहीं हें ही संभवत नाहीं। तद्रूपच असून त्याप्रतजातो हें कसें संभवेल अशी शंका करूंनये। गमनकरणारा जीवब्रम्ह
स्वरूपचआहे तो जातो असें जें सांगितलें तें ब्रम्हच असून ब्रम्हाप्रतही एतो। ब्रम्हवेत्ता ब्रम्हच होतो त्वं ब्रम्हच आहेस अ
शा अनेक श्रुतींच्या आणि सर्व वेदांतील जीवब्रम्हात्म्यैक्य सांगणाऱ्यास र्वमहावाक्यांच्या तात्पर्यावरून राधेय होता तो कुं
तीच्या उपदेशानें कौंतेय झाला किंवा कौंतेय स्वरूपाप्रत पावला। कंठमणी मला आज प्राप्त झाला यालौकिकांतील व्यव-
हाराप्रमाणें प्राप्त्यर्थक किंवा गमनार्थक धातूचा लाक्षणीक अर्थ घेऊन सांगीतलें। जसा कर्ण वस्तुतः कुंतीचा पुत्र अस-
तांही आपले त्या कौंतेय स्वरूपाचे अज्ञानानें राधेने पालनपोषण केलें यावरून मी राधापुत्र राधेयच आहें मी कौंतेयन
व्हे अशा भेदभ्रमानें तदनुगुण सर्व पांडवद्वेषादिक व्यवहार करित असतांही त्वं राधेय नव्हेस कौंतेय आहेस अशा कुंती-
च्या उपदेशानें आपलें कौंतेय स्वरूपाचें यथार्थज्ञानानें भ्रमकारण अज्ञाननिवृत्तिपूर्वक भेदभ्रमनिवृत्ति त्याची झाली-
याअर्थाची विवक्षा करून राधेय होता तो कौंतेय झाला किंवा कौंतेयस्वरूपाप्रत पावला असा लाक्षणिक प्रयोग लोकांत
करतात तसाच कोणापुरुषाचे गळ्यांतील रत्नमणी कंठांत आहे असें असतांही अज्ञानकृत त्याचे विस्मृतीनें तो नष्ट झा
ला असात्यास भ्रम होऊन तत्प्रयुक्त दुःख शोकादिक करणें तो कोठें आहे त्याची आपल्यास प्राप्ती व्हावी याविषयीं त्याचा
शोध करणें इत्यादिक व्यवहार करीत असतां कोणी आप्तानें तो मणी तुझे कंठांत आहे असा उपदेश केल्यावरून मणीन

ष्ट झाला अशा त्याच्या अज्ञानाचा नाश होऊन मला मा झामर्णा आज मिळाला असें बोलतो त्याप्रमाणें अनादि अज्ञानानें आपलें स
च्चिदानंदाद्वया संग प्रत्यस्वरूपाचे विस्मृतीनें देहादिकावर तादात्म्य भ्रम होऊन मी कर्ता भोक्ता संसारी करवी दुःखी ब्रम्ह नव्हे अ
सा जो जीवास अनादि सिद्ध भ्रम आहे त्याची वेदांत वाक्योपदेशापासून ब्रम्हात्मत्व साक्षात्कारानें अनादि अज्ञाना सुद्धा निवृत्ति
होते याला क्षणिकार्था च्या तात्पर्यानें त्यापदाप्रत जीव जातो तें पद त्यास प्राप्त होतें असें श्रुतींत आणि एथें म्हटलें ब्रम्हात्म तत्ववेत्ता
ब्रम्हाप्रत जातो ब्रम्हरूप पदाप्रत जातो अशा त्या म्हणण्याचा ब्रम्हच होतो किंवा मी ब्रम्ह नव्हे जीव आहे अशा भ्रमाची निवृत्ति होते
असा अर्थ विवक्षित आहे। श्रुतींतील गमनार्थक धातूंचा तत्वरूपता प्राप्त होणें असा अर्थ श्रुतीचे व्याख्यानभूत जें ब्राम्हण त्यांत स्प
ष्ट लिहिला आहे। त्याचें उदाहरण लिहितों। असता पासून मला सत्ता प्रत-गमय-म्हणजे पोंचीव। तमापासून मला ज्योतीप्र
त-गमय-म्हणजे पोंचीव। मृत्यू पासून मला अमृताप्रत-गमय-म्हणजे पोंचीव। अशा अर्थाची श्रुति आहे तिचा-तोजें अस
ता पासून सत्ताप्रत मला पोंचीव असें बोलला तें असत् म्हणजे मृत्यु सत् म्हणजे अमृत मृत्यु पासून अमृताप्रत मला पोंचीव।
म्हणजे अमृत पर ब्रम्हात्मक मला कर असें बोलला-तो जें तमापासून मला ज्योतीप्रत पोंचीव असें बोलला तें तम म्हणजे मृ
त्यु ज्योति म्हणजे अमृत ब्रम्ह त्याप्रत मला पोंचीव। म्हणजे अमृत ब्रम्ह स्वरूप मला कर असें बोलला। तिसऱ्या बोलण्यांत अर्थ स्प
ष्टच म्हणजे पूर्वी प्रमाणें पोंचीव म्हणजे कर असा आहे। असा त्या श्रुतीचे व्याख्यान करणाऱ्या ब्राम्हणांत केला आहे। याकरून
अविद्येचे ठायीं झालेला ब्रम्हाचा प्रतिबिंबरूप जीव अज्ञामतीं जलाचे ठायीं जो सूर्याचा प्रतिबिंब होतो त्याचें जसें जलनाहीसें
झालें म्हणजे बिंबभूत सूर्याचे ठायीं हा आकाशस्थ सूर्य हा जलस्थ सूर्य अशा भेद भ्रमाची जी निवृत्ति तद्रूप गमन आणि
पुनः पूर्वोक्त भ्रम न होणें एतद्रूप त्यापासून त्या जलांत पुनः परत एणें होत नाहीं त्याप्रमाणें किंवा अंतःकरण व्या ष्ट्युपाधि
क ब्रम्ह चैतन्य जीव अज्ञामतीं-घटरूप उपाधीचा नाश झाला म्हणजे घटाकाशाचें जसें हा घटाकाश हा महाकाश अशा भे
द भ्रमाची निवृत्ति होणें एतद्रूप महाकाशांत गमन आणि पुनः तो पूर्वोक्त भ्रम न होणें एतद्रूप पुनः त्या महाकाशापासून प

रत नएणे - त्याप्रमाणें पूर्वोक्तमत भेदें करून जीवस्वरूपाचें अज्ञान किंवा मनबुध्युपाधि-चा ज्ञानानें नाश होऊन मी कर्त्ता भोक्ता दुःखी क
खी संसारी ब्रम्हाहून भिन्न अशा भ्रमाची जी निवृत्ति होणें तद्रूप निरुपाधिक असंग अद्वितीय सच्चिदानंदात्मक ब्रम्हस्वरूप मोक्ष
पदाप्रत गमन आणि पुनः त्या भ्रमाची उत्पत्ति न होणें एतद्रूप त्या पदापासून पुनः अज्ञानकृत संसारांत नएणें असें जें सांगितलें तें
विरुद्ध नाहीं। सुषुप्तिकाळीं स्थूलसूक्ष्म शरीराचा लय होऊन पूर्वोक्त भ्रम निवृत्तिरूप परब्रम्हप्राप्ति स्वरूप परब्रम्हाप्रत गमन अ
सलें तरी पूर्वोक्त भ्रमास कारण अज्ञान आणि सूक्ष्मरूपानें मनबुध्यादिक उपाधि यांचा नाश न झाल्यामुळें पूर्वोक्त भ्रमरूप अ
विद्या तत्कार्य मनबुध्यादिकृत संसारांत पुनः परत एणें होतें। या स्तव कोणताही विरोध नाहीं। हें सर्व पुढील श्लोकांत सविस्तर
सांगतात। तें असें - ममैवांशो जीवलोके - या श्लोकाचे अर्थानें ब्रम्हस्वरूपाच्या अज्ञान निवृत्तीनें पूर्वोक्त भ्रमनिवृत्ति होऊ
न ब्रम्हस्वरूपाप्रत पावलेला जो जीव त्याची पुनः त्या स्वरूपापासून निवृत्ति होत नाहीं असें सांगतात। सुषुप्तिकाळीं सर्व का
र्याचें सूक्ष्मरूप जें अज्ञान तें आहे यामुळें सुप्तीत जीवास ब्रम्हप्राप्ति झाली तरी पुनः त्यापासून संसारांत परावृत्ति होते अ
सें - मनः षष्ठानींद्रियाणि - एथून दोंड श्लोकानीं सांगतात। तो जीव वस्तुतः देहसंबंधरूप संसाररहित हे तरी अज्ञान्या-
नीं मायाकृत देहादि संसाराप्रत पाऊन देहाशीं तादात्म्याप्रत पावला आहे त्याचा देहाहून भेद - शरीरं यदवाप्नोति-
या श्लोकाचे अर्थानें सांगतात। श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च इत्यादिकें करून त्या त्या शब्दरूपादि विषयाकडे त्या त्या श्रोत्रचक्षु
रादिक इंद्रियांस मनबुद्धीचे द्वारानें प्रेरक जो जीव त्याचा आणि त्या त्या इंद्रियांचा भेद सांगतात। अशा देहेंद्रियादिकाहून-
भिन्न स्वात्मस्वरूप जीवाप्रत प्राणोत्क्रमण समयीं सर्व कां पाहत नाहींत अशी शंका होईल तर तिचे निवृत्तीसाठीं देहेंद्रि
यादिकाहून भिन्नत्वें करून जाणावयास योग्य जीवस्वरूप आहे तथापि विषयांचे ठायीं ज्यांचें चित्त विक्षिप्त झालें आ
हे असें अज्ञानानें मरण समयीं त्याप्रत पाहत नाहींत असें - उत्क्रामंतं स्थितं वापि - या श्लोकानीं सांगतात। त्यांत जे २०
ज्ञानचक्षु आहेत ते पाहतात असें जें सांगितलें त्याचेंच स्पष्टीकरण - यतंतो योगिनश्चैनं - या श्लोकार्थानें केलें। अज्ञा

नी पाहत नाहीं असें जें सांगितलें त्याचेंच स्पष्टीकरण -ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः- या श्लोकाधनिं केलें। अशी - ममैवांशो जीवलोके या श्लोकाचा अर्थ लिहितों। ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः - म्हणजे जल आदिक उपाधीचे योगानें जलांतील सूर्य आदर्शांतील सूर्य अशा मिथ्या भेदानें युक्त आकाशांतील बिंबभूत सूर्याचे अंशाप्रमाणें जलप्रति बिंबित आदर्शप्रतिबिंबित सूर्य जसा आहे। घटरूप उपाधीनें घटाकाश महाकाश या मिथ्याभेदानें युक्त घटाकाश महाकाशाच्या अंशाप्रमाणें जसा आहे। त्याप्रमाणें अनादि अविद्येच्या आवरणामुळें देहादिक उपाधीच्या तादात्म्याप्रत पाऊन परमार्थतः असंगाद्वितीय अकर्ता अभोक्ता सच्चिदानंद स्वरूप असतांही प्राणधारणारूप उपाधीनें जीवांच्या लोकीं म्हणजे संसाराचे ठायीं किंवा देहाचे ठायीं - कर्ता - भोक्ता - संसारी - अशा मिथ्या भूत परमेश्वरभिन्नत्वामुळें प्रसिद्धीप्रत पावलेला उपाधीनी परिच्छेद केलेला असला तरी वस्तुतः परमात्मस्वरूप त्वास्तव सनातन म्हणजे नित्य निरंश जो मी परमात्मा त्याचा अंश म्हणजे अंश नसतांही अंशाप्रमाणें भासणारा आहे। अंश असे अवयवाला - भागाला - एकदेशाला - म्हणतात। हा अंशांशिभाव निरंश निरवयव परब्रम्हास वास्तविक संभवित नाही। कल्पित उपाधीनें परब्रम्हास जीव स्वरूपाकरून पृथक् केल्यामुळें संभवतो। त्या उपाधीचा नाश झाला म्हणजे पूर्वी सांगितल्या प्रमाणें ज्ञानानें भेदभ्रमाची निवृत्ति होऊन स्वस्वरूप ब्रम्हाप्रत पाऊन पुनः तेथून परत एत नाहीं। तो जीव एक वेळ परब्रम्ह स्वरूपाप्रत पाऊन पुनः परत संसारांत कसा एतो तें सांगतात। मनःषष्ठानींद्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति - म्हणजे मन आहे साहवें ज्यांमध्यें अशी जाग्रदवस्था स्वप्नावस्था या दोन अवस्थेच्या ठायीं भोग देणाऱ्या कर्माच्या क्षय झाला असतां अज्ञानरूप प्रकृतीचे ठायीं सूक्ष्मरूपानें स्थित झालेलीं जीं श्रोत्र त्वक् चक्षु रसन घ्राण एतन्नामक पांच ज्ञानेंद्रियें त्यांप्रत पुनः जाग्रदवस्थेंत भोग देणारें कर्म उदयास आलें म्हणजे सुखदुःखानुभवरूप त्याचे फलाचा भोग करण्या साठीं आकर्षण करतो। लीन झालेला विषयभोग करण्यास योग्य रूपानीं पुनः संसारांत आविर्भूत होतो त्यास्तव ज्ञानानें अज्ञान नाशामुळें संसाराचे ठायीं पूर्वोक्त अनावृत्ति असली तरीं सुषुप्तीकालीं अज्ञान आहे यास्तव पूर्वोक्त पुनरा

वृत्ति संभवते। हें उपलक्षण करून कर्मेंद्रियें प्राण यांप्रत ही आकर्षण करतो ॥७॥ कोणते काळीं आकर्षण करतो तें सांगत- तात। ईश्वरः यत् शरीरं उत्क्रामति- म्हणजे देहेंद्रिय संघाताचा स्वामी जीव ज्या काळीं शरीराप्रत टाकून बाहेर गमन करतो। यत् शरीरं अवाप्नोति- आणि जेव्हां पूर्वशरीराचा त्याग करून दुसरे शरीराप्रत पावतो म्हणजे गमन करतो। तेव्हां- एतानि गृहीत्वा संयाति- या पूर्वोक्त मनाषष्ठ सकल इंद्रियें आणि प्राण यांप्रत ग्रहण करून उत्तम प्रकारानें म्हणजे पुनः त्या शरीरांत परत न एतां गमन करतो। शरीर टेऊन त्यांतील मन आणि इंद्रियें यांप्रत घेऊन जातो याविषयीं दृष्टांत सांगतात॥ वायुः आशया- त् गंधानिव- जसा वायू जेथें गंध राहतो अशा पुष्पादिकापासून पुष्प ठेऊन त्यावरील जे गंधयुक्त अवयव त्यांप्रत घेऊन दु- सरे ठिकाणीं गमन करतो तद्वत् ॥८॥ ज्यांस घेऊन जातो तीं इंद्रियें कोणतीं आणि त्यांस कशा करतां घेऊन जातो तें सांगतात॥

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः॥ गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गंधानिवाशयात् ॥८॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च॥ अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९॥ ७॥

उत्क्रामंतं स्थितं वापि भुंजानं वा गुणान्वितं॥ विमूढा नानुपश्यंति पश्यंति ज्ञानचक्षुषः ॥१०॥

श्रोत्रं- चक्षुः- स्पर्शनं- म्हणजे स्पर्श घेणारें किंवा समजणारें त्वगिंद्रिय- रसन- घ्राण आणि मन यांचा। अधिष्ठाय अयं- विषयान् उपसेवते- म्हणजे आश्रय करून किंवा त्यांप्रत व्यापारवंत करून शब्दादिक जे विषय त्यांप्रत हा जीव अनुभवि- तो। किंवा विषयांचा प्रकाशस्वरूप चेतन्यानें करतो ॥९॥ असें जर आहे तर देहेंद्रियादिकांच्या समुदायाहून भिन्न असा जो शरीरापासून मरण काळीं निघून जाणारा जीव त्याप्रत सर्व कां पाहत नाहींत असें म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात॥ म्ह- णजे स्वतः गमनागमन क्रियारहित असताही घटाचे गमनानें गमन करणाऱ्या घटाकाशाप्रमाणें। पूर्व देहापासून दुसरे देहांत गम- न करणाऱ्या लिंगदेहात्मक प्राण बुद्धि मन इंद्रियांच्या गमनें करून त्यावरील तादात्म्याभिमान वासनेनें गमन करणारा। स्थितं वा- पि- आणि पूर्वदेहाचे ठायीं घटाचे स्थितीनें राहणाऱ्या घटाकाशाप्रमाणें त्या प्राण मन बुद्धि मन इंद्रियांच्या स्थितीनें राहणा-

रा। वा भुंजानं - आणि त्याचे देहाचे ठायीं त्या प्राणादिकानें केलेले विषयांच्या भोगानें शब्दादिक विषयांचे द्वारा सुखदुःखादुभय-
त्मक भोग करणारा। गुणान्वितं- घटगुणानें किंवा जलादिगत गुणानें युक्त होऊन भासणारा घटाकाश जल सूर्याप्रमाणें प्राणमन
बुद्धि इंद्रियावरील फरकदुःख मोहात्मक सत्वरजतम या गुणानीं युक्त होऊन भासणारा। याप्रमाणें सर्वावस्थांचे ठायीं दर्शन
योग्य असतांही या जीवाप्रत - विमूढा नानुपश्यंति - दृष्टादृष्ट विषयांचे भोगाकडे ज्यांचें चित्त आसक्त झालें आहे असे आत्मा
नात्मविवेक शून्य ते मरणसमयीं जीव शरीर सोडून जातो असें पाहत नाहींत। अथवा। स्वतः गमनागमन शून्य असतां प्रा-
णमन इंद्रियांचे गमनागमनें देह सोडून जाणारा किंवा देहांत एणारा आहे अशा त्याचे वास्तविक स्वरूपाप्रत पाहत नाहींत।
पश्यंति ज्ञानचक्षुषः - वेदांत प्रमाणापासून आत्मानात्मविवेक ज्ञान रूप चक्षु ज्यांस प्राप्त झालें आहे असे विवेकी जीव मर-
णकालीं शरीर सोडून जातो असें पाहतात किंवा उपाधीजे प्राणादिक तेच जातात। उपहित जें जीव स्वरूप तें जात नाहीं असें पाह-

यतंतो योगिनश्चैनं पश्यंत्यात्मन्यवस्थितं॥ यतंतोप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः॥११॥

तात॥१०॥ ज्ञानचक्षूनी पाहतात असें जें सांगितलें तें स्पष्ट करतात॥ यतंतः योगिनश्च आत्मनिअवस्थितं एनं पश्यंति - म्ह-
णजे बुद्धिरूप उपाधीचे ठायीं प्रतिबिंब पावलेला किंवा बुद्धिरूप उपाधीनें असंग ब्रम्हाहून कर्ता भोक्ता संसारी असा पृथक्-
त्वें करून भासविलेला असा जो वस्तुतः असंग ब्रम्हस्वरूप जीव याप्रत ध्यानादिकें करून आत्मदर्शनार्थ प्रयत्न करणारे यो-
गीच उपाधि तादात्म्याभिमानानें मरणकालीं देह सोडून गमन करतो असें पाहतात। किंवा गमनागमन क्रियारहित असंगस्व-
रूप आहे असें पाहतात॥ आतां विमूढ पाहत नाहींत असें जें सांगितलें तेंच स्पष्ट करतात। यतंतः आणि अकृतात्मानः
अचेतसः एनं न पश्यंति - म्हणजे कर्मादिकांनीं ज्यांचें चित्त शुद्ध झालें नाहीं याच कारणास्तव ज्यांस चित्ताचा जय नाहीं
असे पाषाणतुल्य विवेकशून्य या आत्म्याप्रत पूर्वोक्ता प्रमाणें पाहत नाहींत॥ अथवा - सेचज्ञं चापिमां विद्धि - एणें करून
सर्व क्षेत्राचे ठायीं क्षेत्रज्ञ म्हणजे जीव मीच आहें असें पूर्वीं तूं सांगून आतां आपलें स्वरूप सूर्यादिकास ही प्रकाश करण्या-

योग्य नाहीं असें स्वप्रकाश ज्योतिस्वरूप आहे असें सांगतोस असें आहे तर। क्षेत्रज्ञ जीव स्वरूप जो तूं त्यास घटादिकांनें प्रकाशाविषयीं सूर्यादिकांचे प्रकाशा विषयींची कां अपेक्षा आहे सूर्य दीप रूप ज्योतीला आपले विषय प्रकाशित करण्याविषयीं दुसरे ज्योतीची अपेक्षा जशी दिसत नाहीं त्याप्रमाणें स्वयंप्रकाश ज्योति क्षेत्रज्ञ रूप जो तूं त्यांस घटादि विषय प्रकाश होण्यासाठीं सूर्यादिकांची अपेक्षा असूं नये अशा शंकेची निवृत्ति होण्यासाठीं - ममैवांशो जीवलोके - इत्यादिक तीन श्लोकानीं सांगतात॥ यत् ईश्वरः शरीरं अवाप्नोति - तो परमात्मा या सर्व शरीराचे ठायीं नखाग्रापासून व्याप्त झाले ला आहे परमात्मा या शरीरादिक प्रपंच किंवा जगाची सृष्टी करून त्या सृष्टी प्रत प्रवेश करता झाला या माझ्या जीवस्वरूपानें मीं या जगाचे नामरूपानें व्याकरण करीन म्हणजे याचें नाम हें स्वरूप अशा व्यवहारास योग्य हें जग करीन अशा अर्थाच्या अनेक श्रुतीचे प्रमाणा वरून - यत् यस्मात् कारणात् ज्याकारणास्तव जगाचा स्रष्टा ईश्वरच शरीरा प्रत पावतो म्हणजे शरीरधारी आहे। आणि - यत् च अपि उत्क्रामति - अपि शब्द एव - या अर्थीं चशब्द समुच्चयार्थी - आणि ज्या कारणास्तव या शरीरांतून कोण गेला असतां मी गमन करीन। कोण या शरीरांत स्थित असतां मी प्रतिष्ठा पावेन म्हणजे स्थिती पावेन असें आलोचन करून तो परमात्मा प्राणाप्रत उत्पन्न करता झाला अशा अर्थाच्या श्रुतीचे प्रमाणावरून प्राणधारणरूप उपाधीनें मरणकालीं या शरीरापासून ईश्वरच गमन करतो या दोहों कारणानीं - जीवलोके - या देहादि स्वरूप संसाराचे ठायीं - जीवभूतः - प्राणरूप उपाधिनें युक्त प्राणी ज्यास म्हणतात असा - सनातनः - सर्वदा अविकारी एकरूपानें राहिलेला - ममैव अंशः - माझाच अंश म्हणजे अंशाप्रमाणें आहे। तो मी च आहे असें न सांगतां तो माझाच अंश आहे असें जें सांगितलें जें जीव जर ईश्वरच आहे तर जीवाच्या संसारानें ईश्वरही संसारी जीवाच्या सुखदुःखानें ईश्वरा सही सुखदुःख किंवा सुखदुःखानुभव होईल आणि सर्व शरीरांत जीवरूप परमेश्वरच एक आहे तर ऋतुकालीं स्वस्त्रीशीं गमन करावें परस्त्री गुरुस्त्रीशीं गमन करूं नये यज्ञार्थ पशूची हिंसा करावी यज्ञार्था शिवाय दुसरे प्राण्यांची हिंसा करूं नये असें वैदिक विधिनिषेध तसेच मित्राशीं स्नेहसंबंध करून त्याचें सेवन क

रावें। शत्रूशीं स्नेहसंबंध करूं नये। शत्रूचें अन्न भक्षूं नये असे लौकिक विधिनिषेध आहेत यांची उपपत्ती कशी होईल।
आणि जीवानीं परमात्म्याचा शोध करावा त्याच्या ज्ञानाविषयीं विचार करावा ईश्वर सर्वांतर्यामी सर्व जीवांचा शास्ता नियंता आ-
हे शरीररूप वृक्षाचे ठायीं जीव आणि ईश्वर हे दोन परस्परांचे सखे पक्षी आहेत त्यांतील एक जीव कर्मफलोपभोग करतो आ-
णि एक कर्मफल न भोगणारा त्याचा साक्षीभूत राहतो अशा अर्थाच्या श्रुतींनीं जो भेद जीवाचा आणि ईश्वराचा सांगितला आहे
त्याचीउपपत्ति कशी होईल। किंवा उपपत्ति होणार नाहीं अशा शंकेचें निराकरणार्थ सांगितलें। त्याचें तात्पर्य। जसा सूर्याचा किं-
वा चंद्राचा प्रकाश आकाशाला व्यापून निर्विकार स्वरूपानें वस्तुतः विद्यमान असतां ही वक्र किंवा सरळ किंवा वाटोळे दीर्घ ह्रस्व
गुल्म वृक्ष लता वल्लीचे संबंधानें वक्रता सरळता वर्तुलता दीर्घता ह्रस्वता स्वरूपाप्रत पावून हा वक्र सरळ वर्तुळ प्रकाश अ-
शा भेदानें किंवा भेदव्यवहारानें युक्त होतो। किंवा घट शराव रांजणांतील जलाचे ठायीं प्रतिबिंबित सूर्य वस्तुतः चलनादिक्रि-
यादिकांनीं रहित एक असतां ही उपाधिभूत जलाचे चांचल्य स्थिरत्वादि धर्मांनीं युक्त होऊन हा सूर्य। कंपित किंवा हा सूर्य
स्थिर अशा चांचल्यादि धर्मांनीं आणि चंचल स्थिर या भेदानें किंवा भेदव्यवहारानें युक्त होतो। तथापि वस्तुतः सूर्यादिकांचा
प्रकाश वक्रतादि धर्मरहित एकच आहे। सूर्य चांचल्यादि क्रियारहित एकच आहे। ते धर्म आणि भेद उपाधीवरील आहेत।
त्यांचा संबंध त्या प्रकाश सूर्यादिकांवर नाहीं- याप्रमाणें परमात्मा असंग अद्वितीय सच्चिदानंदाद्वय स्वरूप एकच असतां
ही स्वरूपाज्ञानस्वरूप मूलाविद्या कल्पित देहेंद्रियादिकाचे ठायीं अविद्याकृत स्वस्वरूपाचे विस्मृतीनें झालेले अविवे-
कानें तादात्म्याभिमान धरून अविद्याकल्पित देहेंद्रियावरील संसार कर्तृत्व भोक्तृत्व सुखदुःखादि धर्म आपले वर मानू-
न- मी ईश्वर नव्हे- अस्वतंत्र संसारी सुखी आहें- अशा अभिमानानें त्या धर्मांहीं करून आणि ईश्वर भेदानें युक्त किंवा व्य-
वहारानें युक्त होतो। आणि देहेंद्रियादिकावरील सुखदुःखांप्रत त्यांवर तादात्म्याभिमानामुळें अनुभवितो। याप्रमाणें पु-
त्रमित्रादिकाविषयींचे किंवा त्यांस होणारे सुखदुःखादिकोप्रत पुत्रमित्रादिक मीच आहें किंवा माझे आहेत असा त्यांवरी

ल जो स्वकीयत्वाभिमान त्याचे भ्रांतीमुळेंच पुत्रमित्रादिक सफल विफल झाले असतां मीच संपन्न किंवा आपत्तिग्रस्त-
आहें असें अनुभवितो आणि पुत्रमित्रादि मंत बद्धुत वसले असतां पुत्र किंवा मित्र मरण पावला असा कोणी घोष केला त
र माझा पुत्र आहे माझा मित्र आहे असा ज्यांस अभिमान आहे त्यांसच तन्निमित्तक दुःख उत्पन्न होतें तो अभिमान ज्यां
स नाहीं असे जे विरक्त परिव्राजक संन्यासी त्यांस उत्पन्न होत नाहीं असे अन्वय आणि व्यतिरेक निश्चित आहेत यामुळें
मिथ्याभिमान भ्रमनिमित्तकच सुख दुःखानुभव आहे असें निश्चित आहे। यास्तव अविद्याकल्पित देहादि कोपाधीनें
ईश्वराहून कल्पित अशांशि भावानें भिन्नत्वा प्रत पावले ला जो जीव त्याचे संसारानें किंवा सुख दुःख संबंधानें ईश्वर संसारी किं
वा दुःखी सुखी होत नाहीं। श्रुत्युक्त विधि किंवा निषेध आणि ईश्वर नियंता जीव नियम्य अशा भेदाची उपपत्ती ही अविद्याक-
ल्पित भिन्न भिन्न देहादिक उपाधिकृत परस्पर जीव भेद आणि जीवेश्वर भेद मूलक आहे। ती अशी - सर्वशक्ति व्यापक माया
रूप उत्कृष्टोपाधिक चैतन्य रूप परमेश्वर जीवांचा नियंता - मायोपाधीहून निकृष्ट परिच्छिन्न अल्पबुध्यादिक उपाधीने युक्त
क चैतन्य रूप जीव नियम्य। विवाहित स्त्री रूप शरीरोपाधीने क्षेत्रज्ञ परमेश्वराहून भिन्न जी स्वस्त्री ती विषयीं ऋतु-
काळीं गमन करावें असा विधि परस्त्री गुरुपत्नी रूप क्षेत्रज्ञ ईश्वराहून निराळ्या परस्त्रिया त्याशीं गमन करूं नये अशा
निषेधास विषय आणि परस्पर देहेंद्रियादिक संघात रूप उपाधि भिन्न आहेत यामुळें तदुपाधिक जीव स्वरूपेंही भि-
न्न भिन्नच आहेत यामुळें ही पूर्वोक्त विधिनिषेध आणि यज्ञांत पशूची हिंसा करावी दुसऱ्या प्राण्यांची हिंसा करूं नये
अशा विधिनिषेधाची उपपत्ति होते॥ भिन्नभिन्न देहादि संघात संबंधोपाधिकृत परस्पर जीवांचा भेद आणि उत्कृष्टोपा
धि निकृष्टोपाधिकृत जो जीव आणि ईश्वर यांचा भेद आणि ईश्वराचा अंश जीव असा जो अंशांशिभाव तो सर्व अग्नीपा-
सून असे क्षुद्र म्हणजे अल्पपरिमाणाचे स्फुलिंग म्हणजे ठिणग्या निष्पन्न होतात त्याप्रमाणें या परमात्म्यापासून सर्व
हे जीव निष्पन्न होतात किंवा निघतात अशा अर्थाच्या श्रुतींत सांगितलेलें अग्नि आणि त्याचे स्फुलिंग यांचे भेदाप्रमाणें किं

वा अंशांशि भाव प्रमाणें आहे। जसा वन्ही एकच असून त्यावरील भेद किंवा परिमाण प्रत्यक्ष दिसत नसलें तरी लोहका-
ष्टादिकाचे अंगारादिक रूप उपाधीवरील ह्या अग्नि याहून भिन्न हा याचा अंश स्फुलिंग याहून अल्पपरिमाण असा भेद आ-
णि अंशांशिभाव त्या पूर्वोक्त उपाधीनें युक्त अग्नीवर कल्पित आहे त्याप्रमाणें - स्थूल नव्हे - अणु नव्हे - दीर्घ नव्हे - व्हस्व न-
व्हे - अशा अर्थाच्या श्रुतीनें प्रमाणावरून चतुर्विध परिमाण शून्य ब्रम्हाचा हा मोठा ब्रम्हाचा अल्पपरिमाण जीव अंश-
असा अंशांशिभाव रूप भेद। आणि परमात्मा मोठा जीव अल्प अशी महत्व अल्पत्वें मायाबुद्धिमत आदिक उपाधीवरील
त्यांवर कल्पिली आहेत वास्तविक नाहींत परमार्थतः जीव ब्रम्हच आहे। यास प्रमाण। हा परमात्मा बुद्धीवरील आरे च्या अ-
ग्र भागा प्रमाणें अल्पपरिमाण रूप जो गुण तेणे करून जीव रूपानें अल्पपरिमाण ही अनुभवास एतो। या परमेश्वराहून
न द्रष्टा श्रोता मंता जीव अन्य नाहीं। दाश म्हणजे कैवर्तक त्यास कोळी म्हणतात। कितव म्हणजे घूत क्रीडा करणारे हे
सर्व ब्रम्हच आहेत। एणेकरून असे हीन जंतू ही ब्रम्हस्वरूप आहेत अशी सर्व जीवांस ब्रम्हभावाची सीमा केली अ-
शा अर्थाच्या श्रुती आणि महावाक्यें प्रमाण आहेत आणि निरवयव परमात्म्यास वास्तविक अंश आहे अशी कल्पना ही
संभवत नाहीं जर वास्तविक अंश परमात्म्याचा जीव आहे तर देहावयव हस्त पादादिकांस सुख दुःख झाल्यानें देहास
सुख दुःख जसें होतें तसें जीवांस दुःख सुखादिक झाल्यामुळें ईश्वरास सुख दुःख होईल या कारणास्तव जीव परमेश्व-
राचा मुख्य अंश नसतांही अंशा प्रमाणे उपाध संबंधानें भासला आहे। जसा घटाकाश महाकाशाचा अंश जल सूर्य सू-
र्याचा अंश। प्रकृतिस्थानि - निरंतर विषय ग्रहण करणे असें जें विषय प्रावण्य सद्रूप जी प्रकृति म्हणजे विषयांचा स्वभाव
त्याचे ठायीं स्थित असलेलीं - मनःषष्ठानींद्रियाणि - मनासह पूर्वोक्त पंच ज्ञानेंद्रियें त्यांप्रत - कर्षति - सुषुप्ती प्रलय स-
माधिकालीं आवरतो। यास दृष्टांत। वायुर्गंधानिवाशयात् - याचा पूर्वोक्तच अर्थ। कोणतीं तीं इंद्रियें आणि तीं आक-
र्षण करून घेऊन काय करतो तें सांगतात। श्रोत्र, चक्षु, स्पर्शन म्हणजे त्वगिंद्रिय - रसन - घ्राण यांप्रत। गृहीत्वा - म्ह-

जे व्यापारवंत करून। विषयान् उपसेवते -म्हणजे शब्दादिकविषयांचा प्रकाश करतो। असा दीप आपले स्थितीसाठीं तेल वातीं यांची अपेक्षा करीत असतां आपले गोचर झालेले जे विषय त्यांचा प्रकाश करण्या विषयीं आपणच प्रधान आहे। याप्रमाणें मंद शजीवास चक्षुरादि इंद्रियद्वारा अंतःकरणाची विषयाकार जी वृत्ति तद्रूप विषय संबंध आपल्याशीं होण्यासाठीं-मन इंद्रियें सूर्यादिकांची अपेक्षा असली तरीं घटादिकांचा प्रकाश आपले स्वप्रकाशज्योति स्वरूपानेंच करतो। तदर्थ सूर्यादिकांची त्यास अपेक्षा नाहीं असें तात्पर्य। पुढील दोन श्लोकांचें व्याख्यान पूर्वीं केलेलेंच आहे॥ ११॥ आतां जें पर दुसऱ्या प्रकाशानें प्रकाशं पावणारें नसून अपरोक्ष असे जें स्वप्रकाशज्योति स्वरूप सर्वांस प्रकाश करणारें आदित्य चंद्र आदिक तेज्याचा प्रकाश करण्यास समर्थ होत नाहींत। मुमुक्षु ज्या पदाप्रत पाऊन पुनः संसारांत परत एत नाहींत। घटाकाशादिक जसे महाकाशाचें अंश त्याप्रमाणें देहादिक उपाधिनिमित्तक ज्याच्या मिथ्या अंशांशिभावभेदानें युक्त झालेले जीव संसाराप्रत अनुभवितात

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं॥ यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकं॥ १२॥

त्या परमब्रह्मस्वरूप पदाला सर्वात्मत्व सर्वव्यवहाराचें आस्पदत्व दाखवून-ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहं-एणें करून सांगितलेला जो अर्थ त्याचें च्यार श्लोकांनीं व्याख्यान करून आपल्या विभूति संक्षेपानें भगवान् सांगतात। यत् आदित्यगतं तेजः -म्हणजे जें आदित्याचे ठायीं स्थित पूर्वोक्त स्वप्रकाश ज्योतिरूप चैतन्य। यच्चंद्रमसि यच्च अग्नौ-म्हणजे जें चंद्राचे ठाईं व अग्नीचे ठायीं स्थित पूर्वोक्त चैतन्य। अखिलं जगत् भासयते-म्हणजे सर्व जगाचा प्रकाश करतें। अथवा आदित्यादिपदानें चक्षुरादिक इंद्रियांच्या सूर्यादिक देवता आणि चक्षुरादिक इंद्रियें घ्यावीं। चक्षुरादिक बाह्यकरणाच्या देवता आणि चक्षुरादिक जीं इंद्रियें त्यांचे ठायीं आणि मन आणि त्याची देवता चंद्र यांचे ठायीं बाह्यरूपादिक विषय आणि आंतर विषय सुख दुःखादिक यांचें प्रकाशन सामर्थ्य जें आहे तें। मामकं-मत्स्वरूपच आहे। स्थावरजंगमात्मक सर्व जगाचे ठायीं स्वयंज्योति ब्रह्मचैतन्य जरी समानच आहे तथापि मुख सन्निधीस असणाऱ्या काष्ठपाषाणादिकांचे ठायीं मुखाचा प्रतिबिंब हो

त नाहीं। आदर्शाचेठायीं प्रतिबिंब होतो। आदर्शांतही स्वच्छ मलिनता तारतम्यानें स्वच्छ मलिन प्रतिबिंब होतो याप्रमाणेंआ
दित्यादिकाचेंठायीं दुसऱ्यापेक्षां प्रकाशक सत्वगुणाचे उत्कर्षामुळें त्याचेठायीं विशेषें करून प्रकाशक स्वयंज्योति चैतन्याचीअ
भिव्यक्ति आहे यास्तव - यदादित्यगतं तेजः यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ - असें म्हटलें। जें आदित्यादि स्थित तेज तें - मामकं - म्हण
जे माझें इतक्यानेंच निर्वाह होत असतां पुनः - मामकं तेजः - असें जें म्हटलें यावरून जें आदित्यस्थ तेज म्हणजे परप्रकाश
न समर्थ सितभास्वर रूप सर्व रूपवंत वस्तूंचें प्रकाशकातें तसेंच चंद्राचेठायीं अग्नीचेठायीं जें पूर्वोक्त सर्व जगाला प्रकाशक
रणारें तेज आहे तें माझें असें जाण अशा आपलें विभूतीचें कथनरूप दुसरा ही अर्थ येथें करावा ॥१२॥ केवल आदित्यादि
गत पूर्वोक्त तेज किंवा प्रकाशन सामर्थ्यच माझें असें नाहीं। पृथिव्यादि स्थित सर्व भूत धारण करण्याचें ओषधींचें आप्या
यन करण्याचें इत्यादिक जें सामर्थ्य तें ही माझेंच असें सांगतात। च गां आविश्य - म्हणजे पृथ्वींत पृथिव्याभिमानी देवतास्व

॥ गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ॥ पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥१३॥

रूपानें प्रवेश करून। ओजसा अहं भूतानि धारयामि - म्हणजे आपले बळें करून पृथिवीप्रत दृढ करून पृथिवीवर राहणाऱ्या
भूतांप्रत मी धारण करतों। मी जर पृथिवीप्रत आपले बळानें दृढ न करीन तर पृथिवी शिथिलावयव होऊन मुठींत धरलेले
वाळू प्रमाणें विशीर्ण होईल म्हणजे खालीं गळून पडेल किंवा अधोभागीं बुडेल। यास्तव प्रमाण। ज्या परमेश्वराचे योगानें द्यौः
म्हणजे अंतरिक्ष आणि पृथिवी दृढ झाली आहे अशा अर्थाचा वेदांत मंत्र आहे। रसात्मकः सोमो भूत्वा ओषधीः पुष्णामि
म्हणजे आणि मीच जलमय किंवा सर्व रसमय सोम म्हणजे चंद्र होऊन व्रीहि यवादिक सर्व ओषधींप्रत पुष्ट करतों। कि
वा स्वादु रसयुक्त करतो। अमृतमय किरणांचे योगानें चंद्रापासून सर्व ओषधी पुष्ट होतात असें लोक शास्त्र प्रसिद्ध आहे
॥१३॥ अहं वैश्वानरो भूत्वा - म्हणजे जो पुरुषाचे शरीरांत जाठराग्नी आहे तो वैश्वानर परमेश्वर आहे तेणें करून भक्षण
केलेले अन्नाचें पचन होतें अशा अर्थाच्या श्रुतींत प्रतिपादन केलें आहे मी परमेश्वरच वैश्वानर म्हणजे जाठराग्नी होऊन।

प्राणिनांदेहं आश्रितः प्राणापान समायुक्तःसन् -म्हणजे सर्वप्राण्यांचे देहांतस्थित होऊन आणि प्राण आणि अपान वायुयांहीं उद्दीपन केलेला होऊन। चतुर्विधं अन्नं पचामि -म्हणजे प्राण्यानीं भक्षण केलेले ं भक्ष्य भोज्य लेह्य चोष्य याभेदानें च्यार प्रकारचे अन्नाचें पचन करतो। जें दंतांनीच तुकडे तुकडे करून चाऊन खातात अपूपादिक तें भक्ष्य। त्यासच चर्व्य असेंही-म्हणतात। जें केवळ जिव्हेनेच तोंडांत फिरऊन गिळतात वरण भात इत्यादिक तें भोज्य। जें जिव्हेवर ठेऊन रसाचा स्वाद घेऊन गिळतात असें जें कांहीं पातळपायस शिकरण इत्यादिक तें लेह्य। जें दंतांनीं चाऊन त्यांतील रस गिळून चोथा अवशिष्ट टाकितात असें जें ऊसांचे करवे इत्यादिक तें चोष्य। एणेकरून सर्वत्र जीजी शक्ति दिसते ती माझीच आहे आणि भोक्ता जो तो वैश्वानर अग्नि -जें भोज्य अन्न तें सोम -हे भोक्ता आणि भोज्य मिळून अग्नीषोम आहेत अशा ध्यान करणाऱ्या अन्नदोषाचा लेप होत नाहीं असें जाणावें॥ १४॥ सर्वस्य च अहं हृदि सन्निविष्टः -म्हणजे ब्रम्हादि स्थावरांत सर्व प्राण्यांचा मी

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः॥ प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधं॥ १४॥

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च॥ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदांतकृद्वेदविदेव चाहं॥ १५॥

आत्मा होत्साता हृदि म्हणजे बुद्धीचे ठायीं स्थित आहें॥ मत्तः स्मृतिः -म्हणजे मीजो आत्मा त्यापासून जे योगी नव्हेत त्यांस याजन्मीं त्यांचा पूर्वी अनुभव झाला आहे त्याचें स्मरण। जे योगी आहेत त्यांस पूर्वजन्मीं ह्याउयांचा अनुभव झाला असतो त्याचें याजन्मींही स्मरण। आणि ज्ञानं -म्हणजे जे योगी नव्हेत त्यांस विषय आणि इंद्रियें यांचाजो संबंध त्यापासून होणारें अनुभवात्मक ज्ञान। योग्यास दूरदेशीं जे पदार्थ आहेत किंवा भूत कालचे किंवा पुढें होणारे जे पदार्थ त्यांचे अनुभवात्मक ज्ञान। अपोहनंच -आणि कामक्रोधादिकें करून आणि शोकमोहादिकें करून ज्याचें चित्त व्याकुळ आहे त्यास अज्ञान किंवा पूर्वोक्त स्मृति आणि ज्ञान यांचा नाश मीजो आत्मा त्यापासूनच होतो। याप्रमाणें आपणास जीवरूपता सांगून ब्रम्हरूपता सांगतात। वेदैश्च सर्वैः अहमेव वेद्यः -म्हणजे कर्मकांड उपासनाकांड ज्ञानकांडात्मक जे सर्व वेद तीहीं करून मीच

ज्ञेय आहे। उपासनाकांड तर सगुणब्रम्ह प्रतिपादन करतें। ज्ञानकांड निर्विशेष अद्वितीय जीवस्वरूप ब्रम्हप्रतिपादन करतें। कर्मकांडही ब्रम्हसर्वात्मक आहे यास्तव त्यापरमात्म्यास इंद्र मित्र म्हणजे सूर्य वरुण अग्नि असे म्हणतात आणि दिव्यसुपर्ण पक्षीजो गरुड तो परमात्माच आहे। तो एक असतांही त्यास अग्नि यम मातरिश्वा म्हणजे वायु असें म्हणतात या अर्थाच्या मंत्रांत इंद्रादि देवता स्वरूपानें परमेश्वराचें च प्रतिपादन केलें आहे। वेदांत कृत - म्हणजे वेदांतार्थसंप्रदाय प्रवर्तक वेदव्यासादि स्वरूपमीच आहें। आणि वेदविदेवच अहं - म्हणजे कर्म उपासना ज्ञानकांडात्मक सर्वमंत्र ब्राम्हणात्मक वेदार्थवेत्ता मीच आहें। यास्तव - ब्रम्हणोहि प्रतिष्ठाहं - या श्लोकानें जें सांगितलें तें उत्तमच आहे॥१५॥ याप्रमाणें सोपाधिक परमेश्वराचें स्वरूप सांगून क्षराक्षर शब्द वाच्य कार्यकारणोपाधिरहित निरुपाधिक शुद्ध परमात्मस्वरूप भगवान्‌कृष्ण अर्जुनास सांगतात॥ क्षरःच अक्षरः इमौ द्वौ पुरुषौ लोके स्तः - म्हणजे प्रज्ञान घनच हा नित्य आत्मा देहेंद्रियादिक भूतकार्योपासून उठून क

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एवच॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोक्षर उच्यते॥१६॥ ७ ॥

र्म नाश झाला म्हणजे कर्मज त्याचे नाशानें नाशपावतो म्हणजे देहाचे मरणानें मरणपावला असा अज्ञान लोकांच्या व्यवहारास पात्र होतो असा अर्थाच्या श्रुतीचें प्रमाणावरून नाशपावणारा जो देहादिक तदुपाधिक जलाकारा सारखा जो हा जीवसमुदाय आणि कर्मजन्य नव्हे असा जो अविनाशी म्हणजे तत्वज्ञानाशिवाय नाश न पावणारा अनादि आणि पूर्वोक्त क्षराचे उत्पत्तीस बीजभूत भायारूप उपाधि त्याचे नाशामुळें नाश नपावणारा आणि त्या उपाधीचे स्वाधीन नझालेला जो मायोपाधिक तो अक्षर असे हे क्षर आणि अक्षर उपाधीनी परस्पर भिन्न झालेले पुरुषोपाधित्वेंकरून ज्यांस लोकांत पुरुष असें म्हणतात। असे या संसारांत आहेत। ते कोणते तें स्पष्ट करून भगवान् दाखवितात। क्षरः सर्वाणि भूतानि - म्हणजे सर्व प्राणवंत देहेंद्रियादिक समस्त कार्य तें म्हणजे तदुपाधिक जो तो क्षर। कूटस्थः अक्षरः उच्यते - म्हणजे कूट म्हणजे यथार्थ वस्तूचें आच्छादन करून खोटे वस्तूचे प्रकाशन करणें असें जें वचन त्यास च मायाम्हणतात। आवरण करणें नंतर विक्षेप म्हणजे भ्र

म करणें अवादोन शक्तीचे स्वरूपानें राहणारा जो माया रूप उपाधि तो अक्षर म्हणजे मायोपाधिक ईश्वर अनाद्यनंत संसारबीजत्वास्तव अनाद्यंतस्वरूप आहे म्हणून त्यास अक्षर असें म्हणतात। क्षरशब्दें करून अचेतन वर्ग सांगून–कूटस्थोक्षर उच्यते–एणेंकरून चेतन जीव सांगितला असें कोणी व्याख्यान केलें आहे। तें उपक्रमोपसंह्याराशीं विरुद्ध आहे–यास्तव चांगलें नाहीं। क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि–एणेंकरून परब्रम्हस्वरूपत्वें करून जो क्षेत्रज्ञ आरंभी सांगितला तोच क्षराक्षराहून अन्य उत्तम पुरुष आहे असें प्रतिपादन करून प्रकरण समाप्ति करण्याविषयीं विवक्षित आहे यास्तव उपक्रमोपसंह्यारांस एकरूपता एण्यासाठीं पूर्वोक्त व्याख्यानच चांगलें असें जाणावें ॥१६॥ उत्तमः पुरुषः अन्यः–म्हणजे पूर्वोक्त जे कार्योपाधि कारणोपाधि सोपाधिक जीव परमेश्वर त्याहून अन्य निरुपाधिक तृतीय उत्तम सर्वोत्कृष्ट पुरुष। परमात्मा इति उदाहृतः–म्हणजे तो कार्यकारणोपाधींचा प्रकाशक असून त्यांहींकरून असंस्पृष्ट आहे। अन्नम

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः॥ यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः॥१७॥

य–प्राणमय–मनोमय–विज्ञानमय–आनंदमय रूप जे अविद्याकल्पित अमुख्य आत्मे त्यांहून उत्कृष्ट पुच्छ ब्रम्ह–म्हणजे सर्वाधिष्ठान ब्रम्ह सर्व जीवांचा आत्मास्वरूप आहे असें वेदांतांत म्हणजे उपनिषत् रूप शास्त्रांत प्रतिपादन केलें आहे। यः ईश्वरः भूत्वा लोकत्रयं आविश्य बिभर्ति–म्हणजे जो परमात्मा मायोपाधीनें ईश्वर होऊन–भूर्लोक–भुवर्लोक–स्वर्लोक या लोकत्रयाप्रत देहें उपलक्षण करून सर्व जगाप्रत आपले मायाशक्तीनें अधिष्ठून स्वकीय सत्ता स्फूर्तीचे प्रदान करून धारण करतो। किंवा पोषण करतो। आपलें अधिष्ठान स्वरूप सत्तास्फूर्तीनें आपले ठायीं अविद्याख्य मायाशक्तीनें भ्रमानें भासविलेल्या सर्व जगास–अस्ति भाति–आहे भासतें–अशा भिन्न सत्तेनें व्यवहारास पात्र करतो तथापि–मी–अव्ययः–आपले ठाईं भासणार जगाचे विकारानें रहित निर्विकार स्वरूप आहें। अथवा जो परमात्मा उत्तम मध्यमाधम रूप जे लोक शब्दवाच्य शरीर त्रितय यांप्रत प्रवेश करून त्याचें धारण करतो म्हणजे त्या शरीरांत आपणच शा

रीराप्रमाणें अविद्येनें भासतो. तथापि सर्वज्ञत्वरूप ईश्वरधर्म अल्पज्ञत्वरूप जीवधर्मानें वृद्धि किंवा क्षयरूप विकार पावत नाहीं। नव्येति-म्हणजे विकार पावत नाहीं तो अव्यय असा अव्ययशब्दाचा अर्थ याव्याख्यानांत आहे॥१७॥ आपले प्रसिद्ध पुरुषोत्तम या नावाचा अर्थ सांगून तो परमात्मा मीच आहें असें-अम्हणोहि प्रतिष्ठाहं-तद्धाम परमं मम। असें जें पूर्वी आपले महिमांत सांगितलें त्याचा निश्चय होण्याकरतां भगवान् कृष्ण सांगतात॥ यस्मात् क्षरं अतीतः अहं-म्हणजे ज्या कारणास्तव पूर्वोक्त क्षर रूप कार्योपाधि किंवा कार्य त्यास्तव नाशपावणारा मायामय अश्वत्थात्मक संसारवृक्ष याचा अतिक्रम करून राहिलेला म्हणजे तद्रहित। हें उपलक्षण करून पूर्वोक्त मायाशक्तिरूप अक्षरोपाधीप्रत अतिक्रम करून राहिलेला म्हणजे तद्रहित मी- अक्षरात् अपि च उत्तमः-म्हणजे पूर्वी सांगितलेला जो सर्व संसार बीजभूत अव्याकृत मायाशक्तिरूप अक्षरोपाधिक सर्व जगत्कारणभूत ईश्वर त्याहून अपिशब्दानें पूर्वी सांगितलेला जो देहादिकार्यस्वरूप क्षरोपाधिक जीववर्ग त्याहून उ-

यस्मात् क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः॥ अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः॥ १८॥

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमं॥ स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत॥ १९॥

त्तम म्हणजे उत्कृष्टतम आहे। यास्तव-लोके वेदे च पुरुषोत्तमः प्रथितः-म्हणजे लोकांत आणि वेदांत पुरुषोत्तम असा प्रख्यात आहें। जड जो देहादिक क्षररूपोपाधी त्याहून तदुपाधिक जीव चेतन त्यास्तव उत्कृष्ट आहे। त्यापेक्षां ही अक्षर मायोपाधिक चेतन ईश्वर स्वतंत्र त्यास्तव जीवाचें नियमन करतो यास्तव उत्कृष्टतर आहे। त्याचेपेक्षां ही जीवेश्वराप्रमाणें ज्याचें सच्चिदानंदाद्वय स्वरूप आगंतुक नव्हे असा निरुपाधिक जीवेश्वराचा ही आत्मा मी पुरुषोत्तम उत्कृष्टतम आहें असें तात्पर्य॥ तो परमात्मा उत्तमपुरुष अशा अर्थाच्या वेदवाक्यांतील प्रसिद्धि-वैदिक प्रसिद्धि आणि-हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतः-इत्यादिकवाक्यांतील प्रसिद्धि लौकिक प्रसिद्धि जाणावी॥१८॥ अशा या माझ्या पुरुषोत्तम नावाचे अर्थाचे ज्ञानाचें फळ तसें जाणणारास माझी भक्ति प्राप्त होते असें सांगतात॥ यः असंमूढः मां एवं पुरुषोत्तमं जानाति-म्हणजे हा कृष्ण मनुष्यच आहे अशा मो-

ज्ञानें वर्जित अथवा मी श्रुतींत सांगितल्या प्रमाणें पुरुषोत्तम आहें किंवा नाहीं अशा संशयानें किंवा मी पुरुषोत्तम नाहीं अशा विपरी
त ज्ञानानें रहित जो मज प्रत पुरुषोत्तम या नामाचा जसा अर्थ मी सांगितला त्या प्रमाणें मज प्रत हा पुरुषोत्तम च आहे असें
जाणतो। सर्व वित् सः मां सर्वभावेन भजति-म्हणजे सर्वज्ञ किंवा सर्वात्मत्व स्वरूपत्वें करून मज प्रत जाणणारा तो-हे भा
रता अर्जुना-सर्व भावें करून म्हणजे प्रेम लक्षण जो भक्तियोग तेणे करून मज प्रत भजतो-म्हणजे सेवन करतो॥१९
या अध्यायांत ब्रम्हात्मैक्य स्वरूप भगवत्तत्व ज्ञान मोक्षास साधन आहे असें सांगून त्याची स्तुति करून अध्याय सम
प्ति करतात॥ इति गुह्यतमं शास्त्रं-म्हणजे एतावत्पर्यंत या अध्यायांत सांगितले प्रमाणें मोठें गुप्त रहस्य संपूर्ण शास्त्र
च संक्षिपानें या अध्यायाचे ठायीं किंवा एतदध्याय रूप। हे अनघ मया उक्तं-म्हणजे हे निष्पापा किंवा व्यसन रहिता अ
र्जुना तुला मीं सांगितलें। जरीं ही संपूर्ण अष्टादशाध्याय रूप गीताच शास्त्र रूप आहे तथापि या अध्यायांत सर्व शा-

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ॥ एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत॥ २०॥

स्त्राचा प्रधान भूत जो अर्थ तो सांगितला आहे या स्तव हा अध्याय ही शास्त्र रूपच आहे। या अध्यायांत कार्य कोणतें
कारण कोणतें याचा विभाग संसार रूप वृक्षास अनित्यत्व म्हणजे नश्वरत्व भगवंताच्या विभूति-वेदैश्च सर्वैरहमेव-
वेद्यः-सर्व वेदांही करून वेद्य म्हणजे प्रतिपाद्य किंवा ज्ञेय मीच आहें या अश्वत्थ रूप संसार वृक्षा प्रत जो जाणतो तो
सकल वेदार्थ वेत्ता आहे असा सर्व शास्त्राचा अर्थ निरूपिला आहे। एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्-म्हणजे हें तुला जें सां-
गितलें शास्त्र या प्रत दुसरा कोणीही जाणून ब्रम्हात्म ज्ञानवान् होईल। हे भारत कृतकृत्यश्च स्यात्-आणि हे भारता सर्व-
जें करावयाचें तें केलें अतःपर कर्तव्य कोणतें राहिलें नाहीं असा तो कृतकृत्य होईल। हे भारत या संबोधनानें ब्राम्हणादिक मोठे
कुळांत ज्यास जन्म प्राप्त झालें आहे त्यानें जन्मास येऊन ब्रम्हात्मतत्व रूप भगवतत्वाचे ज्ञानाचें संपादन करावें हाच मुख्य
पुरुषार्थ। त्यास तें झालें तर तो कृतकृत्यच आहे। तूं ही मोठे कुळांत झाला आहेस आणि व्यसन रहित निष्पाप आहेस या-

त्व हें शास्त्र जाणून तें कृतकृत्य होईल म्हणून काय सांगायाचें आहे असें सूचविलें - एतद्धि कृतकृत्यत्वं ब्राम्हणस्य विशेषतः॥ प्राप्यैतत्कृतकृत्योहि द्विजो भवति नान्यथा। असें मनूनें सांगितलें आहे। त्याचा अर्थ। आत्म तत्व ज्ञान-होणें हेंच जन्माचें साफल्य आहे। आणि विशेषें करून ब्राम्हणाचें आहे। याचे प्राप्तीनें द्विज कृतकृत्य होतो अन्यथा होत नाहीं॥ सर्व पुरुषार्थां मध्यें ब्रम्हात्म तत्व ज्ञानच सकळा नर्थ कारण अज्ञान नाशक आहे तें प्राप्त झाल्या वर दुसरें कर्तव्य राहत नाहीं॥ २०॥ इतिश्री मद्भगवद्गीतायाः रघुनाथ शास्त्रिकृत भाषा विवृतौ पंचदशो ध्यायः समाप्तः॥ १५॥ ॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु॥ ॥ पूर्वाध्यायीं - अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबंधीनि मनुष्य लोके - या श्लोकांत मनुष्यदेहाचे ठायीं पूर्व जन्मार्जित कर्मानुसारें करून अभिव्यक्त होणाऱ्या वासना संसार वृक्षाचीं अवांतर मूळें असें सांगितलें।

इति श्री मद्भगवद्गीता सूपनिषत्सु ब्रम्हविद्यायां योग शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन संवादे पुरुषोत्तम योगो नाम पंचदशो ध्यायः समाप्तः॥ १५॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥ श्री भगवानुवाच॥

अभयं सत्वसंशुद्धिर्ज्ञान योगव्यवस्थितिः॥ दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवं॥ १॥

त्या वासनांसच प्रकृति असें म्हणतात। त्या वासनारूप प्रकृति - दैवी - आसुरी - राक्षसी - अशा तीन प्रकारच्या नवमाध्यायीं सांगितल्या। त्यांत वेदानीं सांगितलेलें जें कर्म आणि ज्ञान साधनांचें अनुष्ठान त्याविषयीं प्रवृत्ति होण्यास कारण जी सात्विक शुभ वासना तीस दैवी प्रकृति म्हणतात। वेदोक्त निषेधाचा अतिक्रम करून स्वभाव सिद्ध जे राग द्वेष त्यांस अनुसरून होणारी सर्वानर्थास कारण जी निषिद्ध कर्माविषयीं प्रवृत्ति तीस कारण जी राजसी किंवा तामसी अशुभ वासना तीस आसुरी आणि राक्षसी प्रकृति म्हणतात। त्यांतच राग म्हणजे विषयाभिलाष - याचे प्राबल्यामुळें विषय भोगा विषयीं प्राधान्य असलें म्हणजे आसुरी असें म्हणावें आणि द्वेषाचे प्राबल्यानें हिंसेविषयीं प्राधान्य असलें म्हणजे राक्षसी म्हणावें असा भेद आहे। परंतु एथें शास्त्राचे आज्ञेप्रमाणें शास्त्रांत ज्याविषयीं करावें असा विधि आहे अशा विहित कर्माविषयीं जी प्रवृ-

त्ति तीस कारण भूत जीसा त्विकी शुभवासना ती दैवी संपत् म्हणजे संपत्ति आणि शास्त्राचें उल्लंघन करून शास्त्रांत ज्या कर्मा-चा हें करूं नयें असा निषेध केला आहे अशा निषिद्ध कर्मा विषयीं जी प्रवृत्ति होते तीस कारण जी राजसी किंवा तामसी अशुभ वासना ती आसुरी संपत् असा राजसी जी आसुरी आणि तामसी जी राक्षसी या दोहों प्रकृतींचा आसुरी संपत्तींतच समावेश करून शुभवासनांचें ग्रहण करावें अशुभ वासनांचा त्याग करावा असें प्रतिपादन करण्यासाठीं शुभवासना दैवी संपत्, अशुभ वासना आसुरी संपत् अशा दोन भेदांनीच त्या प्रकृतीचें निरूपण करण्यासाठीं या षोडशाध्यायाचा प्रारंभ करतात ॥ त्यांत प्रथम तीन श्लोकांनीं ग्रहण करण्यास म्हणजे तीचें स्वरूप समजून अनुष्टान करण्यास योग्य दैवी संपत्ति श्रीभगवान सांगतात ॥ अथवा पूर्वाध्यायांतीं - इदमुक्तं मयानघ - या श्लोकांत अर्जुनास अनघ असें संबोधन दिलें तें अनघत्व दैवी संपत्तीनें युक्त असणें आणि तद्विरुद्ध ती आसुरी संपत्ति हें दाखविण्या साठीं भगवान बोलतात ॥ अभयं - म्हणजे शास्त्रविहित कर्मांचे अनुष्ठाना विषयीं संशयावांचून प्रवृत्त होणें किंवा स्त्रीपुत्रादिक रूप जो परिग्रह त्याचा त्याग केला तर मी कसा वांचेन माझा नाश होईल असें भय नसणें। सत्वसंशुद्धिः - म्हणजे अंतःकरणास भगवत्तत्व स्फूर्ति होण्याची जी योग्यता तद्रूप शुद्धी म्हणजे निर्मलता अथवा परवंचन करणें - अनृत बोलणें - मनांत एक असून बाहेर दुसरा व्यवहार करणें एतद्रूप कपट यांचें वर्जन। ज्ञानयोगव्यवस्थितिः - म्हणजे वेदांत शास्त्राच्या श्रवणानें झालें ला जो परोक्ष ब्रम्हात्मैक्य निश्चय तें ज्ञान। वेदांतश्रवणें करून परोक्षतेनें जाणलेला जो ब्रम्हात्मैक्य रूप अर्थ तो निसाचे एकाग्रतेनें अनुभवारूढ करणें तो योग म्हणजे निदिध्यासन। ह्या ज्ञान योगांचे ठायीं निरंतर निष्ठा - म्हणजे तत्पर असणें। संन्याशाचे हे असा धारण धर्म सांगून ग्रहस्थाचे असाधारण धर्म सांगतात। दानं - म्हणजे शास्त्रांत सांगितले प्रमाणें आपलें ज्यावर स्वामित्व आहे अशा अन्नादिकाचा अतिथि दास इत्यादिकांस विभाग करून देणें। दमः - म्हणजे स्वस्त्रीचे ठायींही शास्त्रोक्त विधीचें उल्लंघन करून ऋतुकाला शिवाय दुसरे कालीं गमन न करणें इत्यादिक स्वरू

प बाह्येंद्रियांचा निग्रह. । चकारानें दुसरे ही शास्त्र निषिद्ध कर्मापासून निवृत्त होणें । यज्ञः- म्हणजे अवश्य कर्तव्य अग्निहोत्रादि श्रौत आणि दर्शपौर्णमासादिक स्मार्त । देवयज्ञ-पितृयज्ञ-भूतयज्ञ-मनुष्ययज्ञ-याभेदानें च्यार प्रकारचा यज्ञ अर्थं घ्यावा। ब्रह्म यज्ञ पांचवा स्वाध्यायपदानें निराळा सांगितला आहे म्हणून चकारें करून दुसरें ही शास्त्रविहित कर्मरूप धर्म घ्यावे ॥ स्वाध्यायः- म्हणजे अदृष्टार्थ ऋग्वेदादिकांचें यथाशास्त्र विधीनें अध्ययन । यज्ञशब्दानें स्वाध्यायास ह्या पंचमहायज्ञांतें ग्रहण संभवत असतां ही पृथक् स्वाध्याय जो सांगितला तो वेदाध्ययन करणें हा ब्रम्हचाऱ्यास असाधारण मुख्य धर्म असें सांगण्यासाठीं सांगितला। तपः म्हणजे सप्तदशाध्यायांत शारीर-वाचिक-मानसिक-याभेदानें तीन प्रकारचें सांगावयाचें आहे तें। हा वान- प्रस्थाचा असाधारण मुख्य धर्म। याप्रमाणें चार आश्रमाचे पृथक् असाधारण धर्म सांगून- म्हणजे ब्राम्हणादिक च्यार वर्णांचे असाधारण धर्म सांगतात ।आर्जवं-म्हणजे वक्रस्वभाव नसणें अथवा जे श्रद्धायुक्त आहेत त्यांचे ठायीं आपणास ज्या अर्था

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शांतिरपैशुनं ॥ दयाभूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलं ॥ २॥

चें ज्ञान आहे त्याचें गोपन न करणें॥ १॥ अहिंसा- म्हणजे प्राण्यास पीडा न करणें किंवा त्याचे वृत्तीचा म्हणजे जीवन होण्याचे साधनाचा उच्छेदन करणें। सत्य-म्हणजे यथार्थ भाषण करणें किंवा ज्या बोलण्यानें दुसऱ्यास पीडा होणार नाहीं असें यथार्थ बोलणें किंवा दुसऱ्यास अप्रिय अनहित जें अनृत तें न बोलणें। अक्रोधः-म्हणजे दुसऱ्यानें तुला मारीन किंवा तुझा नाश करीन- असें भाषण किंवा निंदादिरूप भाषण केलें किंवा ताडनादिक केलें असतां जो उत्पन्न होणारा क्रोध त्याचा तत्काल उपशम करणें। त्याग-म्हणजे सर्व कर्माचा विधीनें त्याग करणें असा संन्यास। दानपूर्वी सांगितलें च आहे यास्तव येथें दानरूप त्यागया शब्दाचा अर्थ नाहीं। शांतिः-म्हणजे अंतःकरणाचा विषय चिंतनापासून उपशम करणें। अपैशुनं-म्हणजे दुसऱ्याचे पाठीमागें त्याचे दोषांचें कथनरूप पैशून्य न करणें म्हणजे नष्टहित असणें। भूतेषुदया-म्हणजे प्राण्यांचें दुःख पाहून त्यांवर जे दुःखी नसावे असी दया करणें। अलोलुप्त्वं-म्हणजे विषयांचें सांन्निध्य असलें तरी तें पाहून किंवा ऐकून इंद्रियांस विकार न होणें

मार्दवं-म्हणजे अप्रियबोलणारे शत्रु प्रियबोलणारे मित्र यासर्वांबरोबरही प्रियच बोलणें। ह्रीः-म्हणजे वाईट कर्माचेठायीं प्रवृत्तीस आरंभ झालानंतर ज्यास प्रतिबंध करणारी लोकांची लज्जा। अचापलं-म्हणजे प्रयोजना शिवाय-वाणी-हात-पाय-यांचा व्यापार नकरणें। हे आर्जवादिक अचापल पर्यंत ब्राम्हणवर्णाचे असाधारण धर्म आहेत॥ २॥ तेजः-म्हणजे स्त्री-बाल-मूढ-यांकडून आपला पराभव किंवा अपमानादिक नहोण्याजोगी प्रगल्भता। क्षमा-म्हणजे दुसऱ्यानें पूर्वोक्त आक्रोश किंवा ताडन केलें असतां त्याचा पराभव करण्याचें सामर्थ्य असतांही क्रोध नसणें म्हणजे मनास विकार नहोणें। धृतिः-म्हणजे देहेंद्रियादिक भूमीवर पडण्याजोगे झाले तरी त्यांचें पतन नहोण्याजोगा त्यांस उचलून धरण्याविषयींचा प्रयत्न विशेष मनाचा धर्म। हे क्षत्रिय वर्णाचे असाधारण धर्म। शौचं-म्हणजे बाह्य आंतर यादोन प्रकारचें आहे। मृत्तिकाजलादिकांनें शरीराची शुद्धी करणें हे बाह्य शौच। व्यवहारांत पूर्वोक्त माया कपट अनृत सोडणें किंवा राग द्वेष काम क्रोधादिकांनें-

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता॥ भवंति संपदं दैवी मभिजातस्य भारत॥ ३॥

रहित होणें हें आंतर शौच। एथें मनो वासनारूप दैवी संपत्ति सांगतात त्यांत आभ्यंतर शौचच घ्यावे। बाह्य शौच-शरीर धर्म आहे तो मानस वासना रूप धर्म नाहीं यामुळें घेऊं नये। जरतें परंपरेनें किंवा दुसऱ्या प्रकारानें मनाचा वासनारूप धर्म होईल तर तेंही घ्यावे। अद्रोहः-म्हणजे दुसऱ्यास मारण्याचे इच्छेने शस्त्रादिकाचें ग्रहण करणें असा जो द्रोह तो नकरणें किंवा तद्राहित्य। हे वैश्याचे दोन असाधारण धर्म। नातिमानिता-म्हणजे मी पूज्य आहें अशीजी अतिशयित भावनात्मक अतिमानिता तद्राहित्य-म्हणजे आपल्या पेक्षां उत्कृष्ट जे वर्ण त्यांचेठायीं नम्रता। हा शूद्र वर्णाचा असाधारण धर्म। हें उपलक्षण करून विविदिषा-म्हणजे आपणास आत्मतत्व ज्ञान व्हावें अशी इच्छा ती होण्या साठीं साधनभूत जें वेदानुवचन-यज्ञ-दान-अनाशक तप इत्यादिक असाधारण साधारण धर्म जे श्रुतिस्मृतींत सांगितले आहेत तेही दैवी संपत्तींत घ्यावे। अथवा। दैवीसंपत्ति फल भूत आणि साधन भूत अशी दोन प्रकारची आहे। त्यांतील फल भूत संपत्तिसांग

तात। अभयं - सर्व भूतांस भय देणार नाहीं अशा संकल्पाचें पालन करणें। हें दुसरें ही परमहंसांचे धर्माचें उपलक्षण आ-
हे। सत्वसंशुद्धिः - वेदांतश्रवणादिकाचे परिपाकानें असंभावना विपरीत भावनादिकरूप जो अंतःकरणाचा मल तद्रा-
हित्य। ज्ञानं - ब्रह्मात्मैक्य साक्षात्कार। योग - मनाच्या वासनांच्या क्षयास अनुकूल पुरुष प्रयत्न। ह्या ज्ञान योगांहीं करू-
न संसारी जीवापेक्षां विलक्षण जीवन्मुक्त स्वरूपानें स्थिति। ही फलभूत दैवी संपत्ति। या संपत्तींत अंतःकरणशुद्धीक-
णारी भगवद्भक्ति ही घ्यावी। नाहींतर भगवद्भक्तीवांचून अंतःकरण शुद्धी होणार नाहीं आणि दैवी संपत्ती मध्यें नवमाध्याय-
त दैवीप्रकृती प्रत आश्रय केलेले मला भजनात असें अर्थाचे श्लोकांत ती घेतली ही आहे। भगवद्भक्ती सर्वांपेक्षां उत्कृष्ट आहे
यास्तव एथें अभयादिकांमध्यें ती सांगितली नाहीं। महाभाग्य जे परमहंस यांची फलभूत दैवी संपत्ति सांगून त्यापेक्षां न्यून
जे गृहस्थादिक त्यांस साधनभूत दैवीसंपत्ति दानं इत्यादिकें करून सांगतात॥ हे भारत दैवी संपदं अभिजातस्य भवंति- हे भ
रत कुलोत्पन्ना अर्जुना शुद्ध सत्वमय जी दैवी संपत्ति म्हणजे वासनांची संतति ती शरीरारंभकालीं पुण्यकर्मानें अभिव्य

दंभो दर्पोभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च॥ अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीं॥ ४॥

क्त होऊन नंतर उत्पन्न जो होतो त्याला हे पूर्वोक्त अभयादिक धर्म स्वाभाविक निष्पन्न होतात। त्यास विद्या म्हणजे ज्ञान-
आणि कर्में उत्पन्न होतात आणि प्रज्ञा उत्पन्न होते। पूर्वार्जित पुण्यकर्मानें पुण्य करणारे होतात पूर्वार्जित पाप कर्मानें पा
प करणारे होतात अशा अर्थाचे श्रुतींत ह्याच अर्थ सांगितला आहे। भारत या संबोधनानें तूं पवित्र वंशांत उत्पन्न झालेला
पवित्र च आहेस यास्तव या धर्मास योग्य आहेस असें सूचविलें॥ ३॥ आत्मतत्व ज्ञान होण्याचा अधिकार प्राप्त होण्यास सा
धनभूत आणि ग्रहण करण्यास योग्य जी दैवी संपत्ति ती सांगून आतां त्या अधिकारास विरोधी या कारणानें टाकण्यास
योग्य जी आसुर संपत्ति ती एका श्लोकांत संक्षेपानें सांगतात। दंभः - म्हणजे मी मोठा धार्मिक आहे असें लोकांत प्रसिद्ध क
रणें। यास च धर्मध्वजित्व म्हणतात। दर्पः - म्हणजे धन आणि स्वजन निमित्तक माझ्या सारखा द्रव्यवान् आणि विद्वान-

गावलेल्या कुळाचा दुसरा कोण आहे असा दुसऱ्याचा तिरस्कार करण्यास कारणभूत गर्वाख्य मनाचा वृत्तिविशेष। अभिमान ध्व - आणि आपल्यास सर्वापेक्षां पूज्यत्व आहे असा अतिशयित अभिमान। हा प्रजापतीपासून देव आणि असुर दोन उत्पन्न झाले ते देव असुर परस्पर आपआपले मोठपणाविषयीं स्पर्धा करित असत। नंतर असुर आपण सर्वांहून थोर आहों तेव्हां कोणाच्या मुखांत होम करावा अशा अभिमानानें आपलेच मुखांत होम करूं लागले म्हणजे यज्ञादिकानें देवांस हविर्भाग न देऊन आत्मार्थच पाक करून अन्नादिकांचें भक्षण करूं लागले। ते या अतिमानानें पराभव पावले। तस्मात् अतिमान करूं नये। अतिमान करणें हें पराभव होण्याचें मुख म्हणजे आरंभ आहे अशा अर्थाच्या शतपथब्राह्मणांतील वाक्यानें हें सांगितलें आहे। क्रोधः-म्हणजे आपल्यास आणि दुसऱ्यास अपकार होण्यास कारणभूत जी प्रवृत्ति तीस साधन अभिज्वलनात्मक मनाचा वृत्तिविशेष। पारुष्य दोन प्रकारचें आहे। एक वाक्पारुष्य आणि एक दंडपारुष्य। दुसऱ्यास निष्ठुर बोलणें किंवा शिवी गाळ करणें हें वाक्पारुष्य। दुसऱ्यास काष्ठशस्त्रादिकानें मार हाण करणें हें दंडपारुष्य। चकारानें न सांगितलेले जे चापल्यादिक धर्म ते घ्यावे। अज्ञानं-म्हणजे कर्तव्य कोणतें अकर्तव्य कोणतें याचा विवेक नसणें किंवा देहादिकांवरच आत्मा असें मिथ्याज्ञान। हे पार्थ आसुरीं संपदं अभिजातस्य भवंति-म्हणजे हे अर्जुना असुरयोनींत जन्ममरण होण्यास कारण जी रजस्तमोमय अशुभ वासनांची संतती ती पापकर्मानें शरीरारंभकाळीं अभिव्यक्त होऊन नंतर जो उत्पन्न होतो त्यास हे दंभदर्पादिक धर्म स्वभाविक निष्पन्न होतात। हे पृथेच्या-म्हणजे कुंतीच्या पुत्रा अर्जुना-अंशासंबंधानें तुझें मातृकुळ ही पितृकुळाप्रमाणें शुद्ध आहे यास्तव तूं या आसुरी संपत्तीस योग्य नाहींस असें सुचविलें।

॥ ४॥ सांगितलेल्या दोन्ही संपत्तीचा फलभेद सांगतात॥ दैवीसंपद्विमोक्षाय-म्हणजे ज्या आश्रमास किंवा ज्या वर्णास जी फलाभिसंधि म्हणजे फलेच्छा रहित जी शास्त्रविहित क्रिया ती त्याची दैवी संपत्ति। ती अंतःकरणशुद्धि भगवद्भक्ति ज्ञानयोग व्यवस्थिती पर्यंत निष्पन्न झाली असतां संसारबंधापासून जो मोक्ष म्हणजे त्या बंधाची निवृ-

त्ति तीस कारण तद्द्वारा कैवल्य पदप्राप्तीस कारण होते। यासाठीं जे कल्याणार्थी आहेत त्यांणी त्या दैवी संपत्तीचाच आश्रय करावा। निबंधाय आसुरी मता—म्हणजे जी क्रिया त्यास शास्त्रनिषिद्ध आहे ती फलाभिसंधीनें आणि अहंकारानें युक्त राजसी किंवा तामसी सर्व क्रिया त्याची आसुरी संपत्। हीच राक्षसी संपत्। ही संसाररूप जो बंध त्यास कारण होते असें शास्त्रास संमत आहे। यास्तव तिचा त्याग कल्याणार्थी मुमुक्षूनीं करावा। हे पांडव दैवीसंपदं अभिजातोसि माशुचः—म्हणजे हे पांडवा अर्जुना मी कोणते संपत्तीनें युक्त आहें अशा संशयांत पडलेल्या अर्जुनाचें आश्वासन भगवान् करतात। मी आसुरी संपत्तीस अनुलक्षून झालों आहें काय अशा शोकानें तूं संताप करूं नको। तूं दैवी संपत्तीप्रत अनुलक्षून उत्पन्न झाला आहेस म्हणजे पूर्वजन्मीं तूं पुण्यकारक कल्याणरूप कर्म केलें आहे यास्तव पुढें ही तुला कल्याण होणार असा तूं आहेस। पांडवा अशा संबोधनानें दुसरे जे धर्मराजादिक पंडूचे पुत्र त्यांचे ठायींही ही दैवी संपत्ति आहे असें सुचविलें

दैवी संपत् विमोक्षाय निबंधायासुरी मता॥ माशुचः संपदं दैवीमभिजातोसि पांडव॥ ५॥

द्वौ भूतसर्गौ लोकेस्मिन् दैव आसुर एव च॥ दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु॥ ६॥

॥ ५॥ शास्त्रनिषिद्ध कर्माविषयीं प्रवृत्त होणें यास कारण या सामान्य धर्मानें आसुरी आणि राक्षसी या दोन प्रकृतींचा एक वर्ग किंवा एकच भेद करून राक्षसी प्रकृतीचा आसुरी प्रकृतीचे पोटांतच समावेश असो। कोठें आसुरी आणि राक्षसी असा निराळा भेद जो दाखविला तो त्या एका भेदास च कामोपभोगांचे प्राधान्य करून त्या प्रकृतीस आसुर प्रकृती म्हणतात हिंसा द्वेष प्राधान्य करून त्या भेदास च राक्षसी प्रकृती म्हणतात अशी त्याची व्यवस्था जी केली तीही असो। परंतु प्राजापत्य म्हणजे प्रजापतीपासून उत्पन्न झालेले देव मनुष्य आणि आसुर हे प्रजापतीचे गर्थी ब्रम्हचार्यार्थ म्हणजे वेदाध्ययनार्थ वास करते झाले असें श्रुतींत सांगितलें आहे। या प्रमाणावरून मानुषी प्रकृति दैवी आणि आसुरी या दोन प्रकृतींहूनन्निराळी तिसरी आहे असें सिद्ध होतें। ती प्रकृति मुमुक्षूंस ग्राह्य किंवा त्याज्य आहे हें अवश्य सांगावयाचें असून कां सांगित

हें नाहीं अशा शंकेचें निराकरण करण्या साठीं सांगतात। अस्मिन्‌लोके दैवः आसुर एवच द्वौ भूतसर्गौ भवतः–म्हणजे या संसार मार्गाचे ठायीं देव आणि आसुर या भेदानें दोन प्रकारचे भूताचे म्हणजे मनुष्याचे सर्ग सृष्टि होतात। राक्षस किंवा मानुष सर्ग पृथक्‌ नाहीं। तात्पर्य। जेव्हां जो मनुष्य शास्त्र संस्कारमान त्यानें रागद्वेषांचा जय करून धर्मपरायण होतो तेव्हां तो देवच आहे। जेव्हां स्वाभाविक होणारे जे रागद्वेष त्यांच्या प्राबल्यें करून शास्त्र संस्कार टाकून अधर्मपरायण होतो तेव्हां तो असुर आहे। त्यांत ही परस्त्रीगमनादिक अधर्म परायण झाला म्हणजे असुर आणि प्राणिहिंसा रूप अधर्मपरायण झाला म्हणजे राक्षस असा त्या वर्गांत अवांतर भेद आहे। धर्म आणि अधर्म या हून तृतीय कोटी नाहीं या स्तव दैवी आणि आसुरी अशा दोन प्रकारची प्रकृति असें जें सांगितलें तें विरुद्ध नाहीं। या स प्रमाण प्राजापत्य म्हणजे प्रजापती पासून उत्पन्न झालेले देव आणि असुर हे दोघे आहेत त्यांत देव कनिष्ठ आणि असुर अशा अर्थाची श्रुती आहे। पूर्वोक्त देव मनुष्य असुर प्रजापतीचे ठायीं ब्रम्हचर्यार्थ वास करते झाले या अर्थाचे श्रुतींत चस्तनयित्नु द द द असे दैवी वाणी पत जो बोलतो तो दम–दान–दया–यांस दकारात्मक त्वच बोलतो। या कारणास्तव दान–दम–दया–या तिहींचा उपदेश आचार्यांनीं शिष्यास करावा असें सांगितलें आहे। यावरून दम दान दया रहित जे मनुष्य त्यांस एकाच दया अक्षरानें दम दान दये चा उपदेश केला असें सिद्ध होतें यावरून दम दान दया याहीं करून रहित मनुष्य ते पूर्वोक्त लक्षणानीं असुरच असतां त्यांवरकाहीं एके धर्माचे सादृश्यानें देव मनुष्य असुर असा लाक्षणिक गौण प्रयोग केला। जसा मनुष्य असतां ही क्रौर्य गुणानें हा सिंव्ह किंवा व्याघ्र आहे आणि सात्विकपणा या गुणानें हा केवळ भोळा महादेव सांब आहे असा प्रयोग करतात त्याप्रमाणें। विजातीय देव मनुष्य असुर अशा तीन जाती नेथें विवक्षित नाहींत। कारण मनुष्याधिकारकच उपदेश शास्त्र आहे म्हणजे वर्णाश्रमोचित धर्माचा उपदेश करण्यास मनुष्यासच अधिकार आहे या स्तव त्यास उपदेश त्या धर्माचा करावा या उद्देशानेंच शास्त्राची प्रवृत्ति नाहीं या स्तव राक्षसी आणि मानुषी प्रकृति आसुरी प्रकृतीचेच ठायीं अंतर्भूत आहे या

स्त्व देव आणि आसुर असे दोन वसर्ग आहेत असें जें सांगितलें तें युक्त व आहे विरुद्ध नाहीं। दैवः विस्तरशः प्रोक्तः -म्हणजे त्यांतील देव सर्ग म्हणजे दैवी प्रकृति किंवा संपत्ति विस्तारें करून द्वितीया ध्यायांत स्थितप्रज्ञलक्षणांत द्वादशा ध्यायांत भक्तलक्षणांत त्रयोदशाध्यायीं ज्ञानाचे लक्षणांत चतुर्दशाध्यायीं गुणातीताचे लक्षणांत आणि या अध्यायांत -अभयं सत्त्व संशुद्धि- इत्यादिकरून सविस्तर तुला मी सांगितला। हे पार्थ- आसुरं मे श्रृणु- म्हणजे हे अर्जुना आतां आसुरभूत सर्गाप्रत म्हणजे आसुर प्रकृतीप्रत मजपासून विस्तरें करून त्याचा त्याग करण्यासाठीं श्रवण कर। ज्याचें उत्तम प्रकारें करून स्वरूप समजतें त्याचेंच वर्जन करण्यास शक्य होतें। पार्थ या संबोधनें करून माझे पितृभगिनीचा पुत्र हें असे या स्तव तुझी उपेक्षा मी करीत नाहीं हिताहितोपदेश तुला अवश्य करतों असें सूचविलें॥ ६॥ आसुर स्वभावाचे जे प्राणी त्याचे ठायीं राहणारी जी वर्जन करण्यास योग्य आसुरी संपत्ति तिचें-तानहं द्विषतः क्रूरान्-यापुढील श्लोकापर्यंतचे प्रवृत्तीं

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः॥ न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते॥ ७॥

च एथून बारा श्लोकांनी स्पष्ट करून दाखवितात। प्रवृत्तिं च- म्हणजे शास्त्रविहित धर्मविषयींची जी प्रवृत्ति। चकारें करून त्या प्रवृत्तीविषयींचे जें शास्त्रांतील विधिवाक्य याप्रत। निवृत्तिं च-आणि अधर्मापासून जी निवृत्ति आणि च शब्दानें त्या निवृत्तीचे विधिविषयीं जो शास्त्रांतील निषेध त्याप्रत। आसुरा जनाः न विदुः- म्हणजे आसुर स्वभावाचे प्राणी जाणत नाहींत। या कारणास्तव। तेषु न शौचं विद्यते- म्हणजे त्या आसुर स्वभावाचे जनाचे ठायीं पूर्वोक्त बाह्य आभ्यंतर शौच राहत नाहीं। आणि- नापि च आचारः- म्हणजे मन्वादिक ऋषींनीं सांगितलेला जो आचार तो ही राहत नाहीं। तेषु सत्यं न विद्यते- आणि प्रिय आणि हित असे यथार्थ भाषण ही त्याचे ठायीं राहत नाहीं॥ ७॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु॥ श्रीगोविंदार्पणमस्तु॥ ७ ॥ श्रीवासुदेवार्पणमस्तु॥ ७ ॥ श्रीगुरुदत्तात्रयार्पणमस्तु॥ ७ ॥

धर्माविषयीं प्रवृत्ति व्हावी अधर्मापासून निवृत्ति व्हावी असें प्रतिपादन करणारें भगवदाज्ञारूप निर्दोष वेदरूपप्रमाण शास्त्र सर्व लोक प्रसिद्ध आहे आणि त्याला अनुलक्षून वेदांतीलच अर्थाचें प्रतिपादन करणारी स्मृति इतिहासपुराणादिक हीं लोकांत प्रसिद्ध आहेत असें असतां धर्माधर्मविषयक प्रवृत्ति आणि निवृत्ति आणि तद्विषयक विधिनिषेध यांचें ज्ञान कां नाहीं। ज्ञान आहे तर भगवदाज्ञेचें उल्लंघन करणाऱ्यांचा शासनकर्ता भगवान परमेश्वर असतां भगवदाज्ञेचें उल्लंघन करून शौचआचारादि रहितत्व त्यांस कसें अशा शंकेचें निराकरण करण्यासाठीं सांगतात॥ असत्यं–म्हणजे सत्य म्हणजे ज्याचा कालत्रयीं बाध नाहीं असें यथार्थ धर्माधर्मादिकांप्रत प्रतिपादन करणारें वेदाख्यप्रमाण आणि तदनुसारि स्मृति पुराणादिक तें ज्याचे ठायीं नाहीं असें वेदस्मृतिपुराणादिकांचें स्वरूप प्रत्यक्ष सिद्ध असून तें जगाचे ठायीं नाहीं असें म्हणण्याचें तात्पर्य तें वेदादिक प्रमाण नव्हे या अर्थावर आहे। याच कारणास्तव–अप्रतिष्ठं–म्हणजे धर्माधर्मरूप प्रतिष्ठा म्हणजे ईश्व

असत्यमप्रतिष्ठंते जगदाहुरनीश्वरं॥ अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकं॥८॥

रास हें विचित्र सुख दुःख मोह किंवा तत्साधनात्मक जग करण्यास जीवाचें धर्माधर्मच निमित्तकारण आहेत अशी व्यवस्था जास कारण नाहीं असें। आणि–अनीश्वरं–म्हणजे शुभाशुभ कर्मांचा फलदाता नियंता ईश्वर ज्याचे ठायीं नाहीं असें। जगत् आहुः–म्हणजे हें जग आहे असें ते आसुर स्वभावाचे जन बोलतात। बलवत् पापरूप कर्मानें ते वेदांस प्रामाण्य मानीत नाहींत त्यावरून वेदप्रतिपादित धर्म अधर्म नाहीं आणि ईश्वर ही नाहीं असें मानतात आणि यथेष्टाचरण ते करतात यामुळें ते पुरुषार्थभ्रष्ट आहेत असें तात्पर्य॥ वेदशास्त्रांनीच ज्यांचें स्वरूप समजायाचें असे जे जीवकृत धर्माधर्म त्यांचे सहायानें त्यांचें फल जीवास देण्याकरतां या जगास उत्पन्न करणारा प्रकृतीचा अधिष्ठाता जो परमेश्वर तो जर या जगांत नाहीं असें ते मानतात तर त्याचे मतीं कारणावांचून या जगाची उत्पत्ति कशी होते यारांकेची निवृत्ति त्यांचें मत सांगून करतात॥ अपरस्परसंभूतं–म्हणजे कामानें प्रेरणा केलेले जे स्त्रीपुरुष त्यांच्या अन्योन्य म्हणजे परस्पर संयोगाप

स्तून हें जग उत्पन्न होतें नें। कामहैतुकं–म्हणजे स्त्रीपुरुषांचा कामाचा उत्पत्तिहेतु म्हणजे कारण आहे त्याशिवाय दुसरें कारण नाहीं असे कामहैतुक आहे त्यासच हैतुक म्हणावें। धर्माधर्म ही यास कारण आहे त असें म्हणाल तर ते नाहींत असें सांगतात। किमन्यत्–म्हणजे अन्यत् म्हणजे अदृष्ट कारण किमपि काहीं नाहीं। अदृष्ट मानलें तरीं कोठें कोठें कार्याचे ठायीं स्वभावाकच पर्यवसान आहे। जसा वन्ही उष्णस्पर्शच आहे जल शीतस्पर्शच आहे यास्तव सर्व जगाचें स्वाभाविकच वैचित्र्य असो। दृष्टकारण संभवत असतां अदृष्ट कारणकल्पना करणें योग्य नाहीं असा न्याय ही आहे॥ यास्तव प्राण्याचे उत्पत्तीस कामच दृष्टकारण आहे त्यावांचून दुसरें अदृष्टकारण ईश्वर अदृष्ट धर्माधर्मादिक नाहीं। हेंच मत लोकायतांचें आहे त्यासच नास्तिक म्हणतात॥८॥ एतां बुद्धिं–या लोकायतांचे मताप्रत। अवष्टभ्य–म्हणजे अवलंबून। नष्टात्मानः–परलोकसाधन ज्यांचें भ्रष्ट झालें आहे असें। अल्पबुद्धयः–म्हणजे दृष्टफलाचे ठायींच ज्यांची बुद्धि प्रवृत्त आहे असे। उग्रकर्माणः–म्हणजे प्राणिहिंसादिक कर्म करणारे। जगतः अ

एतां बुद्धिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः॥ प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः॥९॥
काममाश्रित्य दुःपूरं दंभमानमदान्विताः॥ मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान् प्रवर्ततेऽशुचिव्रताः॥१०॥

हिताः–म्हणजे जगाचे शत्रु ते जगाचे। क्षयाय–म्हणजे नाशासाठीं व्याघ्रसर्पादिकस्वरूपानें। प्रभवंति–म्हणजे उत्पन्न होतात। यास्तव अत्यंत अधोगतीस नेण्यास कारण अशाया मताचा अवलंब कल्याणार्थ्याने न करून सर्वथा वर्जन या मताचें करावें॥९॥ ते पूर्वोक्त जेव्हां काहीं कर्माने मनुष्ययोनींत जन्मास एतात तेव्हां। दुःपूरं कामं आश्रित्य–म्हणजे स्त्री इत्यादिक दृष्टविषया विषयींचा जो दुःपूर म्हणजे ज्याची स्फूर्ती विषयभोगाने करण्यास अशक्य आहे अशा कामाचा आश्रय करून म्हणजे स्त्री इत्यादिका विषयीं साभिलाष होऊन। दंभमानमदान्विताः–म्हणजे धार्मिकत्व नसतांही मी धार्मिक आहें अशी आपली प्रसिद्धी करणें अशा दंभानें आणि पूज्यत्व नसतां ही मी पूज्य आहें अशी आपली प्रसिद्धि करणें अशा मानानें आपले ठायीं उत्कर्ष मानून दुसऱ्याचा अपमान किंवा हेलनादिक असत्कार करणें अशा मदानें युक्त होत्सा

नें। मोहात् असद्ग्राहान् गृहीत्वा-म्हणजे यामंत्रानें या देवतेनें आराधन करून स्त्रिया यांचें आकर्षण किंवा वशीकरण करूं-या मंत्रानें या देवतेचें आराधन करून मोठ्या द्रव्यनिधीप्रत मिळवूं अशा दुराग्रहाप्रत अविवेकानेंच धारण करून। अशुचिव्रताः-म्हणजे स्मशानांत प्रेतावर बसून जप करणें निरंतर स्मशानवास करणें निरंतर उच्छिष्टच राहणें अशा अवस्थांची ज्यांस अपेक्षा आहे-अशी वामागमादिकांत सांगितलेलीं व्रतें ज्यांणीं स्वीकारलीं आहेत असे। प्रवर्तंते-म्हणजे ज्यांचें दृष्टच फल आहे अदृष्ट पुण्यादिक नाहीं आणि वेदविहित नव्हे असें जें क्षुद्र कोणतेंही देवतादिकांचें आराधन त्याविषयीं प्रवृत्त होतात। अथवा जगाचे क्षयासाठींच प्रवृत्त होतात असा पूर्वीशीं अन्वय करावा। असे जे ते-पतन्ति नरकेऽशुचौ-असें पुढें सांगावयाचें आहे त्याशीं याचा अन्वय आहे॥१०॥ त्यांचें पुनः विशेषें करून निरूपण करतात॥ अपरिमेयां प्रलयान्तां चिन्तां उपाश्रिताः-म्हणजे चिंतन करण्याच्या अनंतत्वास्तव जीची इयत्ता नाहीं अशी आणि मरणपर्यंत-म्हणजे यावज्जीव जी राहणारी हें मला कसें मिळेल यामि

चिंतामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः॥ कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः॥११॥

कालें त्याचें संरक्षण कसें होईल अशी जी आपले योगक्षेमाविषयींची चिंता तीप्रत आश्रय केलेले त्या चिंतेनेंच सर्वदा युक्त कधींही पारलौकिक चिंता न करणारे। आणि-कामोपभोगपरमाः-म्हणजे शब्दादिक जे विषय त्यांचा किंवा स्त्री आदिकांचा जो उपभोग करणें हाच ज्यांस पुरुषार्थ आहे धर्माचरण करणें पुरुषार्थ ज्यांस नाहीं असे। आणि-एतावदिति निश्चिताः-म्हणजे एतावत् या शरीरानें भोग ज्याचा होतो हेंच काय तें सुख या शरीराचा नाश झाला म्हणजे या देहाहून भिन्न परलोकीं जाणारा भोक्ता आत्माच नाहीं यास्तव परलोकीं जाऊन भोगावयाचें सुख नाहींच असा निश्चय यानें युक्त। याप्रमाणें त्यास निश्चय होण्यास कारण असुर मोहनासाठीं लोकायत शास्त्र प्रवृत्त करणाऱ्या बृहस्पतीचीं-चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषः-अर्थकामौ पुरुषार्थौ-इत्यादिक सूत्रें आहेत। त्यांचें विवरण तदनुयायींनी सविस्तर केलें आहे। त्यांचें दर्शनच आहे त्याचा संक्षेप एथें लिहितों॥ आत्मास्ति देहाद्व्यतिरिक्तमूर्तिर्भोक्ता स लोकान्तरितः फलानाम्॥ आशेयमाकाशतरोः प्रसूनात् प्रथीयसः स्वादुफल

प्रसवतो। यास्थूल सूक्ष्म देहादिकांहून आत्म्याचें स्वरूप निराळें आहे तो आत्मा देह मरणानंतर लोकांतरास जाऊन या
लोकीं केलेले कर्मांच्या फलाचा उपभोग करतो अशीजी मूढ लोकांची आशा आहे ती आकाश तरूचे पुष्पापासून मधुर फल उ
त्पन्न होईल अशा मोठे आशेप्रमाणें अत्यंत तुच्छ आहे॥ पारमार्थिकविचार करून परलोकादिक आहे इत्यादिक आपले कल्पनेनेंच
स्मृन दुष्टबुद्धीने आपण आस्तिक आहों असें प्रख्यात करून या सर्व जगाची वंचना केली आहे। ती अशी - यन्नास्त्येव तदस्ति व
स्त्विति मृषाजल्पद्भिर् वास्तिकै र्वा चालैर्व ञ्चभिस्क सत्यवचसो निंद्याः कृता नास्तिकाः॥ हं हो पश्यत तत्वतो यदि पुनश्छिन्नाद्तो
वर्ष्मणो दृष्टः किंपरिणामरूपितश्चितिजीवः पृथक् केरपि - जें देहातिरिक्त आत्म वस्तु प्रत्यक्ष प्रमाणानें दिसत नाहीं तें आहे अ
सें मिथ्या बोलणारे जे वाचाळ आस्तिक ते आपणच नास्तिक असतां खरें बोलणारे जे लोकायतिक त्यांस नास्तिक असें नाव ठेऊ
न ते निंद्य ठरविले। पहा हें केवढें तरी आश्चर्य आहे। या शरीराचा छेद करून पाहिला तर या देहांत राहणारा देहाहून निराळा
आत्मा आहे असें कोणी तरी पाहिलें आहे काय। या स्तव सुपारी पान चूर्ण कात हे एकत्र झाले म्हणजे जसा तांबडा रंग उत्पन्न
होतो त्याप्रमाणें पृथिवी जल तेज वायू हीं भूतें एकत्र होऊन यांचा स्थूल देहाकार परिणाम झाला म्हणजे या देहासच चैतन्य
उत्पन्न होतें। त्या चैतन्यानें युक्त जो देह तोच आत्मा असा त्या बृहस्पतीचे सूत्राचा अर्थ आहे असें वास्तव तत्व असून दे
हाहून आत्मा निराळा आहे तो परलोकीं केलेले कर्मांचे फलाचा अनुभव घेण्याकरतां जातो असें प्रतिपादन करून ते या ज
गाचीच वंचना करतात असें नाहीं तर आपलीही वंचना करतात। ती अशी - तुल्यत्वे वपुषां मुखाद्यवयवै र्वर्णक्रमः कीदृशः
स्त्रीत्वें यंच सुवापरस्य यदमुं भेदं न विद्मो वयं॥ हिंसायामथवा यथेष्टगमने स्त्रीणां परस्यस्य हे कार्याकार्य कथास्तथापि यद
मी निःपौरुषाः कुर्वते - ते आस्तिक आपले शास्त्रादिकांत ब्राम्हण क्षत्रिय वैश्य शूद्र चार वर्ण त्यांचे निरनिराळे धर्म आणि
आश्रम त्यांचेही धर्म निरनिराळे असें प्रतिपादन करतात आणि परस्त्रीशीं गमन करूं नये दुसऱ्याचे द्रव्याचें चौर्य करूं नये
हिंसा निरर्थक करूं नये असे साधारण सर्वांचे धर्म आहेत त्यांचे आचरणानें जीवास उत्तम लोक प्राप्त होतो निषिद्ध धर्माचर

णानें नरक प्राप्त होतो असें प्रतिपादन करतात आणि धर्माचरणामुळें आपले दृष्ट फ़रवास मात्र सुकतात आणि जगास ही सुकवितात। परंतु विचार करून पाहा। सर्व ब्राम्हणादिकांचे शरीरास मुखादिक हस्तपादादिक अवयव समान असतां हा च ब्राम्हण हा च क्षत्रिय असा वर्णक्रम कशानें झाला म्हणजे त्यांचे धर्मा धर्म भिन्न भिन्न कशानें झाले याविषयीं प्रत्यक्ष प्रमाण तर नाहींच प्रत्यक्षाशिवाय दुसरें प्रमाणच नाहीं यास्तव हे धर्म दुसऱ्याचे ही स्त्री दुसऱ्याची त्यांचा अभिलाष करूं नये असा जो आस्तिकानीं आपले बुद्धीनें कल्पिलेला भेद किंवा धर्म त्याप्रत आम्हीं जाणत नाहीं। आणि हिंसा करूं नये दुसऱ्याचे द्रव्याचा अपहार करूं नये पर्वकालीं स्त्रीशीं गमन करूं नये परस्त्रीशीं गमन करूं नये स्वस्त्रीशींच यथायोग्य कालीं गमन करावें असा कर्तव्याकर्तव्य विचार आस्तिकानीं कल्पिलेला आणि स्त्री पुरुष भेद वर्णाश्रम भेद त्यांचे धर्मांचा भेद निरर्थक आणि अप्रमाण असून पुरुषार्थहीन आस्तिक करतात। अर्थ काम हे दोन पुरुषार्थ। धर्म आणि मोक्ष त्याविषयीं प्रमाण नाहीं यास्तव ते पुरुषार्थ नाहींत-मृत्यूच मोक्ष। पृथिवी-आप-तेज-वायू-हीं चारच तत्वें। तीं च संयोगानें देहास चैतन्य उत्पन्न करतात। परलोक नाहीं। धर्मा धर्मा विषयीं प्रमाणभूत वेद असें आस्तिकानीं मानिलें आहे परंतु त्यांनीं मान त्या प्रमाणें वेद ईश्वरापासून उत्पन्न झाले असें ईश्वरच नाहीं यामुळें संभवत नाहीं। जे प्रत्यक्ष वेद दिसतात ते कोणी वंचकानें उत्पन्न केले आहेत यास्तव ते धर्माधर्मा विषयीं प्रमाण नाहींत। जर प्रमाण मानावे तर युक्तीशीं विरुद्ध आहेत। ते असे-स्वर्गः कर्तृक्रियाद्रव्य विनाशे यदि यज्वनां॥ तर्हि दावाग्निदग्धानां फलं स्यात् भूरिभूरुहां-जर वेदांत सांगितले प्रमाणें ऋत्विज आणि त्यांच्या होमादिक क्रिया आणि पुरोडाशादिक द्रव्य यांच्या नाशानंतर यज्ञ करणार यजमानानास स्वर्ग होईल तर दावाग्नीनें दहन पावलेले वृक्षांस पुष्कळ फळें येतील। कारणाचा अभाव दोहों ठिकाणीं तुल्य आहे। निहतस्य पशोर्यज्ञे स्वर्गप्राप्तिर्यदीष्यते॥ स्वपिता यजमानेन किन्न तस्मान्निहन्यते-आणि सामान्य हिंसा निषिद्ध आहे तरी यज्ञांतील पशु हिंसा निषिद्ध नाहीं त्या पशूस स्वर्गप्राप्ति होते असें वेदांत सांगितलें आहे त्या प्रमाणें खरें मानावें तर यजमान आपला पिताच यज्ञां

त कां मारीत नाहीं। तसें केल्यानें त्यास ही स्वर्ग होईल। मृतानामपि जंतूनां श्राद्धं चेत्तृप्तिकारणं॥ निर्वाणस्य प्रदीपस्य दीपःसं
वर्धयेत् शिखां– वेदांत सांगितलेल्या प्रमाणें मरण पावलेल्या प्राण्यांस पुत्रादिकानें केलेलें श्राद्ध जर तृप्ति होईल तर नष्ट झालेल्या दी
पांत तेल वाती घातल्या म्हणजे त्याची ज्योती वृद्धी प्रत कां पावत नाहीं। असें युक्तिविरुद्ध सर्व धर्म असतां ही खावें प्यावें स्त्रियांचा
उपभोग करावा अशा दृष्ट सुखात्मक पुरुषार्थाचा त्याग करून धूर्त वंचकानीं उत्पन्न केलेल्या शास्त्रांतील फलश्रुतिरूप आशामो
दकांनीं म्हणजे मानसिक मोदकांनीं मूर्ख लोकांची तृप्ति होऊन मोठेमोठे घोर तपाचरणानें या देहास ताप देतात। कान्तिमजंभु
जनिपीडितबाहुमूल भग्नोन्नतिस्तन मनोहरमायताक्ष्याः॥ भिक्षोपवास नियमार्क मरीचि दाहैर्देहोपशोषणविधिः कुधियो-
कृतैषः –जीचीं कमलपत्रासारखीं विस्तृत नयनें आहेत तीणें आपले दोनी हात उचलून आपले कंठांत घालून आलिंगन केल्या
मुळें तिचे स्तनाचे उच्चत्व नाहीसें ज्यांत झालें आहे असें अंतःकरणास आनंद करणारें स्त्रीनें केलेलें आलिंगन कोठें आणि संन्यास
करून भिक्षा मागणें एकादश्यादिक व्रतांचे गर्यीं अहोरात्र उपोषण नियमानें करणें– कृच्छ्र चांद्रायण मासोपवासादिक प्राय-
श्चित्ताचरणरूप तप करणें– सूर्य संमुख उभें राहून त्याचें अवलोकन करणें इत्यादिक साधनानीं अज्ञलोक जो देहाचा शोष
करतात तो कोठें। याचें तारतम्य पहावें॥ सांसारिक विषयसुख सर्व त्याचें अस्थिरत्वामुळें नाशामुळें आणि विषयांचे
वियोगामुळें होणारें दुःखानें मिश्रितच आहे। म्हणून त्याचा त्याग करून याप्रमाणें देहाचा शोष करतात असें म्हणावें तर–त्या-
ज्यं सुखं विषयसंगमजन्म पुंसां दुःखोपसृष्टमिति मूर्ख विचारणैषा॥ व्रीहीन् जिहासति सितोत्तम तंडुलाढ्यान् को नाम भो
स्तुष कणोपहितान् हितार्थी– विषयसंयोगापासून उत्पन्न होणारें सुख दुःख मिश्रित आहे यास्तव पुरुषानें टाकावें असा
विचार अज्ञान्याचा आहे। उत्तम शुभ्र तांदूळ ज्यांत आहेत अशा व्रीहींप्रत म्हणजे साळींप्रत त्यावर कोंडा आहे किंवा तेंकं
ज्यानें आच्छादिले आहेत म्हणून जो आपलें हित व्हावें असें इच्छिणारा आहे तो कोणी टाकील कीं काय। यास्तव– अ
ग्निर्होभंच यांवेदा स्त्रिदंडं भस्मगुंठनं॥ प्रज्ञापौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः – अग्निहोत्रादिक सर्व कर्म ऋग्वेद

यजुर्वेद सामवेद हे यज्ञादिकास उपयोगी तीन वेद तसाच संन्यास अंगास भस्मोद्धूलन करणें इत्यादिक जे आहेत ते ज्यास पोट भरण्यास ज्ञान नाहीं किंवा पराक्रम नाहीं त्यास पोट भरण्याचें साधन आहे यांत दुसरा पुरुषार्थ नाहीं असें बृहस्पतीनें सांगितलें आहे ॥ ११ ॥ असे ते असुर– आशापाशशतैर्बद्धाः–म्हणजे जे विषय उपायानें मिळणें अशक्य आहेत किंवा ज्या विषय प्राप्तीचीं साधनें मिळण्यास किंवा समजण्यास अशक्य आहेत ते विषय किंवा तीं साधनें आपणास मिळावीं किंवा समजावीं या विषयींच्या ज्या प्रार्थनात्मक मनोवृत्ति स्वरूप शतावधि आशा तद्रूप जें बंधन होण्यास कारण त्यामुळें पाशाप्रमाणें पाश त्यां हीं करून जे बद्ध म्हणजे कल्याणापासून भ्रष्ट करून इकडे तिकडे विषयांकडेच ओढून घेतले. आणि– कामक्रोधपरायणाः–म्हणजे काम आणि क्रोध हेच आहेत मुख्य आश्रय ज्यांस असे म्हणजे परस्त्रीगमन करावें–दुसऱ्याचें अनिष्ट करावें अशा अभिलाषानें सर्वदा युक्त। कामभोगार्थं अन्यायेन अर्थसंचयान् ईहंते–म्हणजे असे ते असुर

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ॥ ईहंते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥
इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथं ॥ इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनं ॥ १३ ॥

विषयभोगार्थंच दुसऱ्याचे स्त्रीचें किंवा द्रव्याचें हरण करणें इत्यादिक जो अन्याय म्हणजे अधर्म तेणें करून द्रव्यादिक अर्थाचे राशी मिळवावे या विषयीं इच्छापूर्वक कायिकादिक व्यापार करतात। संचयं–या एकवचनानेच धनादिकाचा समुदायरूप अर्थ त्या पदानें निष्पन्न होत असतां– संचयान्– असें बहुवचन धन प्राप्त झालें तरीं अधिक अधिक धन मिळावें अशी तृष्णा अनुवृत्त आहेच तद्रूप लोभही त्यांस बहुत आहे असें दाखविण्यासाठीं आहे ॥ १२ ॥ तोच लोभ मनोराज्यानें दाखवितात॥ इदं अद्य मया लब्धं–म्हणजे हें धन आज या उपायानें मी मिळविलें ॥ इमं मनोरथं प्राप्स्ये– म्हणजे यापेक्षां दुसरें मनाला संतोषकरणारें मिळवीन। इदं अस्ति–म्हणजे–हें पूर्वींच मासें घरांत संचय केलेलें आहे। इदमपि मे धनं पुनर्भविष्यति–म्हणजे हें ही घरांतील धन पुढील संवत्सरांत वृद्धीनें पुष्कळ होईल ॥ याप्रमाणें धनतृष्णा लोभानें व्याप्त झालेले। पतंति नरकेऽशुचौ–अस

या प्रमाणें लोभाचें निरूपण करून त्यांच्या अभिप्रायाचे वर्णनानें त्यांच्या क्रोधाचें वर्णन करतात॥ असौ शत्रुः मया हतः-म्हणजे हा अमुक दुर्जय शत्रु मी मारला। अपरान् अपि हनिष्ये-म्हणजे दुसरेही शत्रू मी अनायासें करून मारीन। माझेपासून कोणीही शत्रू जगणार नाहीं॥ चकारानें केवळ त्यास मारीन इतकेंच नाहीं। त्यांच्या स्त्रिया त्यांचें धन यांचेंही हरण करीन। तुलास्तव कें सामर्थ्य कोठून त्याविषयीं सांगतात। अहं ईश्वरः-म्हणजे मला मनुष्य समजूं नये मी ईश्वरच आहें। यास्तव माझेबरोबरीचा किंवा अधिक शत्रु नाहींच। आपलें ईश्वरत्वच स्पष्ट करतों। अहं भोगी अहं बलवान् अहं सिद्धः अहं सुखी-म्हणजे ज्याकारणास्तव सर्व भोगोपकारणानें मी युक्त आहें आणि मी भृत्यपुत्रादिक जे सहाय त्यांहीं करून युक्त आहें आणि स्वतः बलवान् आहें। आणि सुखी म्हणजे निरोगी आहें॥१४॥ आणि धनानें किंवा कुळानें माझ्यासारखा दुसरा कोणी नाहीं असें

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि॥ ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी॥१४॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया॥ यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः॥१५॥

अनेकचित्तविभ्रांता मोहजालसमावृताः॥ प्रसक्ताः कामभोगेषु पतंति नरकेऽशुचौ॥१६॥ ॥

सांगतात॥ आढ्यः अभिजनवान् अस्मि-म्हणजे मी धनाढ्य किंवा धनधान्य पशु यांहीं करून संपन्न आणि मोठ्या विस्तृत पावलेलें कुळ ज्याचा आहें। मया सदृशः कः अन्यः अस्ति-म्हणजे यास्तव माझेबरोबरीचा दुसरा कोण आहे। यक्ष्ये-मी याग करीन किंवा-यागें करून नहीं दुसऱ्याचा पराभव करीन। आणि दास्यामि-म्हणजे नट नर्तक स्तुतिपाठक यांस पुष्कळ द्रव्य देईन आणि त्याणीं केलेले स्तुति आदिकानें संतोष किंवा हर्ष पावेन। इति अज्ञानेन विमोहिताः-म्हणजे या अशा अविवेकानें विविध भ्रमपरंपरांप्रत पावविलेले॥१५॥ अनेक चित्त विभ्रांताः-म्हणजे पूर्वोक्तप्रकारचे अनेक जे ते ते चित्तांतील दुष्टसंकल्प त्यांहींकरून नानाविध भ्रमांत पडलेले। मोहजाल समावृताः-म्हणजे ज्याकारणास्तव हित कोणतें अहित कोणतें याविषयींच्या विवेकाविषयीं चें जें असामर्थ्य तद्रूप मोहच बंध करणारें जाळें त्याणें सूक्ष्मसूत्र जाळ्यानें मत्स्याप्र

मार्गे उत्तम प्रकारानें वेष्टिलेले म्हणजे परवश झालेले। आणि कामभोगेषु प्रसक्ताः—म्हणजे आपलें हित ज्यांत नाहीं अशा काम भोगा विषयीं प्रसन्न झालेले सर्वदा विषय भोगपरायण ते आसुर। अशुचौ नरके पतंति—म्हणजे ज्यांत मूत्रपुरीषादिक बहुत आहे अशा वैतरण्यादिक अशुद्ध नरकाचे ठायीं पतन पावतात ॥१६॥ त्या असुरां मध्यें की कितीएक वेदप्रतिपादित यज्ञयागादिकाचें अनुष्ठान करण्यास प्रवृत्त होतात असें पाहण्यांत आहे तेव्हां त्यास नरकपतन कसें होईल अशा शंकेचें निराकरण करतात ॥ आत्मसंभाविताः—म्हणजे आम्ही सर्वगुण संपन्न असें आपणच आपणास पूज्यत्व मानणारे। आणि स्तब्धाः—म्हणजे नम्र नव्हेत। कारण धनमान मदान्विताः—म्हणजे धननिमित्तक जो आपले ठायीं अतिशयित पूज्यत्वाभिमान आणि तन्निमित्तक जो गुरु आदिकाचे ठायीं अपूज्यत्वाभिमान रूप मद त्यांहींकरून युक्त असे जे ते आसुर। ते नाम यज्ञैः—म्हणजे सात्विक नव्हेत केवळ नावांचे मात्र यज्ञ अथवा हे सोमयाजी हे दीक्षित असें नाममात्र मिळण्याचे उप

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमान मदान्विताः॥ यजंते नामयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकं ॥१७॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः॥ मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषंतोऽभ्यसूयकाः॥ १८ ॥

योगी जे यज्ञ ते नाम यज्ञ त्यांहींकरून। अविधिपूर्वकं दंभेन यजंते—म्हणजे ज्यांत विहित अंगाचें अनुष्ठान नाहीं आणि आपली पत्नीची ऋत्विजांची श्रद्धा ज्यांत नाहीं असे अविधीनेंच केवळ दंभानें आपलें धर्मध्वजित्व लोकांत प्रसिद्ध व्हावें या हेतूनें यजन करतात। श्रद्धेनें करीत नाहींत। यास्तव त्यांचें फळ त्यांस प्राप्त होत नाहीं असें तात्पर्य ॥१७॥ यक्ष्ये दास्यामि इत्यादिक दंभाहंकारादि प्रधान संकल्पानें यागादिका विषयीं प्रवृत्त झालेले जे असुर त्यांचे यागदानादिक बहिरंग साधनभूत जें कर्मादिक तेंही सिद्ध होत नाहीं मग ज्ञानवैराग्य भगवद्भक्ति रूप अंतरंग साधन कोठून सिद्ध होईल असें सांगतात। अहंकारं—म्हणजे मीच श्रेष्ठ असा आरोपित गुणानें अभिमान। बलं—म्हणजे दुसऱ्याचा पराभव करणारें शारीर सामर्थ्य रूप बल किंवा धन अभिजन म्हणजे बांधवादिक तन्निमित्तक बल। दर्प—म्हणजे गुरुराजादिकाचा अतिक्रम करण्यास कारण

कारणभूत मनाचा दोष। कामं क्रोधं च संश्रिताः-म्हणजे इष्ट विषयाभिलाषरूप काम अनिष्ट विषयक द्वेषरूप क्रोध चकारें करून परगुणाचें सहन न करणें असें मात्सर्य इत्यादिक दोषांचा आश्रय केलेले म्हणजे त्या दोषांनी युक्त। असे जरी पतित आहेत तरी ते तुझ्या भक्ती करून पूत होऊन तरतील असें म्हणेल तर त्याविषयीं सांगतात। मां आत्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तः अभ्यसूयकाः-म्हणजे त्या असुरांचे आणि त्याचे जे स्त्रीपुत्रादिकांचे प्रेमास्पद देह त्याचे ठायीं त्यांच्या साक्षित्वें करून राहणारा जो मी यांचा दुर्दैवामुळें द्वेष करणारे माझी ईश्वराची जी आज्ञा तद्रूप जे वेद स्मृतिपुराणादिक शास्त्र आणि तदुक्तानुष्ठान तत्पराङ्मुख होऊन त्याचें उल्लंघन करणें तद्रूप द्वेष करणारे। राजादिकांचे आज्ञेचें उल्लंघन करणें हा त्या राजादिकांचा द्वेष असें लोकप्रसिद्ध आहे। आणि अभ्यसूयकाः म्हणजे जे वैदिकमार्गस्थ आहेत असे जे गुरुआदिक कोणी ते जर वेदशास्त्राचें उल्लंघन करूं नये काम क्रोधादिक टाकून शमादि संपन्न असावें असा उपदेश करूं लागले तर हे परस्त्री परद्रव्य हरण करण्याविषयीं अशक्त असून किंवा विषयोपभोग करण्याविषयीं असमर्थ असून-अशक्तास्तत्पदं गन्तुं ततो निंदां प्रकुर्वते-यान्यायानें आमची प्रतारणा किंवा वंचना करतात असा त्यांवर दोषारोप करणें अशी जी त्यांची अभ्यसूया ती करणारे अथवा स्वदेहाचे ठायीं आणि परदेहाचे ठायीं चित्स्वरूपानें स्थित जो मी याचा द्वेष करीत असतां दंभानें अविधिपूर्वक नाम यज्ञानें याग करतात। दंभानें केलेले यज्ञादिकांचे ठायीं अश्रद्धा असल्यामुळें दीक्षादिक घेण्यामुळें आत्म्यास व्यर्थ पीडा मात्र होते। आणि पश्वादिकांचीही अविधीनें हिंसा झाल्यामुळें चैतन्यद्रोह मात्र अवशिष्ट रहातो असें तात्पर्य। अथवा भगवल्लीलाविग्रहरूप जो वासुदेवाख्य देह तो आत्मदेह त्याचे ठायीं मनुष्यत्व भ्रमानें माझा द्वेष करणारे-आणि प्रल्हादादिक जे परदेह त्यांचे ठायीं सर्वदा आविर्भूत जो मी याचा द्वेष करणारे असे ते आहेत याम्तव ते भक्ती करून पूत होत नाहीत ॥१८॥ ते जरी तुझा द्वेष करतात तथापि तूं त्यांवर कृपा करून त्यांस तार शीघ्र असें म्हणेल तर नाहीं असें सांगतात ॥ तान्

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान्। क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥१९॥

द्विषतः क्रूरान् नराधमान्-म्हणजे सन्मार्गाचे शत्रुभूत आणि माझा आणि साधूंचा द्वेष करणारे आणि हिंसात्मक क्रूरकर्म करणा

रे पास्तव मनुष्यामध्यें अतिनिंदित असे जे। अजस्रं अशुभान् -म्हणजे निरंतर अशुभ कर्म कर्म करणारे असुर त्यांप्रत। अहं सं-
सारेषु आसुरीषु योनिषु एव क्षिपामि -म्हणजे सर्व कर्मफल दाता मी ईश्वर नरकांत जाण्यास जे मार्ग त्यांचे ठायीं घालतों। नरकं
त गेल्यानंतर त्यांप्रत असुर योनीचे ठायीं म्हणजे स व्याघ्रादिक ज्या हिंसा करणाऱ्या योनी त्यांच्या ठायीं -त्यांच्या कर्म वासना
नुसार घालतों। असे द्रोह करणारे जे आहेत त्यांचे ठायीं माझी कृपा नाहीं। त्या त्यांचे कर्मानुसार मी फल देतों यामुळें द्वेषही नाहीं
। यामुळें ईश्वरास मला कोणावर वैषम्य किंवा निर्दयत्व नाहीं। हाच अर्थ जे कुत्सिताचरण करणारे आहेत ते लोक खरयोनी
किंवा सूकर योनी किंवा चांडाल योनी प्रत पावतात अशा अर्थाची श्रुती सांगते। यावरून जे पापकर्माचरणी निरंतर आहेत त्यां
चे ठायीं त्याचें बीज सर्वदा आहे यामुळें त्यांपासून ईश्वर त्यांचें कर्मानुसार पाप करवितो परमेश्वर कारुणिक असला त
री त्या त्या त्या पाप कर्म वासनात्मक बीजाचा नाश करणारा पुण्योपचय नाहीं यामुळें नाश करीत नाहीं आणि ते अयोग्य आहेत य
स्तव समर्थ असला तरी पुण्योपचय त्यांकडून करवीत नाहीं ईश्वर स्वतंत्र सर्व शक्तीनें युक्त असला तरी पाषाणाचे ठायीं व्रीहि
यवादिकांच्या अंकुराप्रत जसा उत्पन्न करीत नाहीं त्या प्रमाणे तर तसें करण्यास समर्थ न ईश्वर नाहीं असें समजूं नये। सत्यसं
कल्प स्वास्तव जर संकल्प करील तर समर्थ आहे परंतु वेदशास्त्रादि रूप आपल्या आज्ञाचें उल्लंघन करणारे आणि साधूंचा-
द्रोह करणारे असे जे दुष्ट याचे ठायीं यांचा पुण्योपचय व्हावा असा अयोग्य संकल्प ईश्वर स्वास्तव च ईश्वर करीत नाहीं। त्याचे
ठायीं अप्रसन्नच राहतो। जे आपली वेद शास्त्र रूप आज्ञेचे पालन करतात त्यांचे ठायीं प्रसन्न होऊन त्यांकडून पुण्योपचय क
रवितो मग ईश्वरास वैषम्य किंवा निर्दयत्व कोठून असे याचे तात्पर्य। यास प्रमाण। ईश्वर कर्म सापेक्ष आहे यामुळें ईश्वर
विषम सृष्टी करीत असतां ही त्यास वैषम्य किंवा निर्दयत्व नाहीं ईश्वर कर्म सापेक्ष आहे असें हा ईश्वरच ज्यास ऊर्ध्व लोकीं
नेण्यास इच्छितो त्याकडून पुण्य कर्म करवितो ज्यास अधोलोकास न्यावयास इच्छितो त्याकडून पापकर्म करवितो अशा अ
र्थाची श्रुती सांगते असें श्री वेदव्यासांनीं ब्रह्ममीमांसेंत द्वितीयाध्यायीं सविस्तर कर्मास अनादित्व सांगून निरूपिलें आहे॥

त्यांस कर्मानें बहुत जन्माचे अंतीं हा कल्याणदान नाहीं असें सांगतात॥ आसुरीं योनीं आपन्ना - म्हणजे ते कदाचित आसुरी योनीप्रत पावले तर। जन्मनि जन्मनि मूढाः - म्हणजे ते जन्म जन्माचा ठायीं तमोगुणाचे वाढल्यानंतर अविवेकी होतात। हे कौंतेय मां अप्राप्यैव ततो यान्त्यधमां गतिम् - म्हणजे कुंतीपुत्रा अर्जुना त्यांस मार्झी प्राप्ति होणे दूरच राहो परंतु यान्ति सोपान माझी प्राप्ति करून देणारा जो वेदमार्ग त्याप्रत न पावून म्हणजे त्यांचे अनुष्ठान न करून त्या पेक्षांही निकृष्ट गतीप्रत पावतात। सर्व कामांनी स्थावरादिक योनीचे ठायीं वेद मार्गाचे अनुष्ठानाची योग्यता नाहीं असें. तमोगुणाचे वाढल्यानंतर ते अस्कर वेदमार्गानुष्ठान करण्यास अयोग्य स्थावर पशु आदिक होऊन त्यावरील अत्यंत निकृष्ट नरकरूप योनीप्रत जातात असा अर्थ सूचविला। कौंतेय या संबोधनानें याम कदाचित्... ॥ आणि ज्या कारणास्तव एकदा कदाचित आसुरी योनीप्रत जर पावले त्यांत तमोगुणाचे प्राबल्यामुळे निकृष्टानिकृष्ट तरनिकृष्टतम योनीं...

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि॥ मामप्राप्यैव कौंतेय ततो यान्त्यधमां गतिम्॥ २०॥

नीत जन्म होऊन तमोगुणाचे वाढल्यानंतर त्याचा प्रतीकार करण्याचे सामर्थ्य राहत नाहीं या स्तव जो पर्यंत मनुष्यदेहाचा लाभ आहे तो पावेतो मोठ्या प्रयत्नानें मोठा कष्ट देणारी जी आसुरी संपत्ति ती वर्ज्य करून यथाशक्ति दैवी संपत्तीचें अनुष्ठानच कल्याणार्थ्यानी करावे। नाहीतर तिर्यगादिक योनीप्राप्त झाली म्हणजे ती त्याचें अनुष्ठान करण्यास अयोग्य आहे यामुळे उत्तरोत्तर निकृष्ट योनींत जन्म होण्याचा परिहार अशक्य होऊन मोठें संकट प्राप्त होईल असें ही या सर्व प्रघट्टकानें सूचविलें - हाच अर्थ - इहैव नरकव्याधेश्चिकित्सां न करोति यः॥ गत्वा निरौषधं स्थानं सरुजः किं करिष्यति - या मनुष्यदेहाचे ठायींच नरकरूप व्याधीची चिकित्सा करीत नाहीं तो जेथें औषध मिळत नाहीं त्या स्थानी जाऊन त्या रोगाची चिकित्सा काय करील अशा अर्थाच्या वाक्यांत सांगितला आहे॥ २०॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥

॥ श्री नारायणार्पणमस्तु॥ ॥ श्रीगोविंदार्पणमस्तु॥ श्री गुरुदत्तात्रयार्पण॥

आसुरी संपत्तीचे अनंत भेद आहेत त्यांचा परिहार पुरुषाच्या हातून कसा होईल तें तर स्वल्प आहे अशी शंका होईल तिचें नि-
वृत्तीसाठीं त्या असुरसंपत्तीचा संक्षेप सांगतात ॥ काम क्रोध लोभ इदं त्रिविधं – म्हणजे एतद्रूप हें तीन प्रकारचें । नरकस्य द्वा-
रं आत्मनः नाशनं – म्हणजे सर्व आसुर संपत्तीस मूलभूत आणि नरकप्राप्तीस साधन आणि आत्म्याचा नाश करणारें म्हणजे
सर्व पुरुषार्थ प्राप्त होण्यास अयोग्यता संपादन करून अधम योनीप्रत पावविणारें असें आहे । तस्मात् एतत् त्रयं त्यजेत् – म्ह-
णजे ज्या कारणास्तव हे काम क्रोध लोभ तीनच सर्वानर्थांस कारण आहेत यास्तव यांचा त्याग करावा । यांच्या त्यागानें
सर्व आसुरी संपत्तीचा त्याग होतो । यांचा त्याग हे उत्पन्न झाले तरी त्यांचें कार्य विवेकानें न होऊं देणें विवेकानें तर त्यांची उ-
त्पत्ति न होणें असें तात्पर्य ॥ २१ ॥ यांनी यांचा त्याग करणारास काय फल होतें तें सांगतात ॥ हे कौंतेय तमोद्वारैः एतैः विमुक्तः

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ॥ कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ २१ ॥
एतैर्विमुक्तः कौंतेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ॥ आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिं ॥ २२ ॥
यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ॥ न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिं ॥ २३ ॥

– म्हणजे हे कुंतीपुत्रा अर्जुना नरकास साधनभूत जे हे काम क्रोध लोभ त्यांहीं करून रहित जो मनुष्य तो । आत्मनः श्रेयः आ-
चरति – म्हणजे कामादिकांचे प्रतिबंधामुळें पूर्वीं आपलें कल्याण करणारें जें वेदोक्त धर्माचें अनुष्ठान त्याचें आचरण करीत
नव्हता तो प्रतिबंध गेल्यामुळें त्याचें अनुष्ठान करतो । ततः परां गतिं याति – म्हणजे तदनंतर चित्तशुद्धीस कारण वेदोक्त धर्मा-
चें अनुष्ठान केल्यामुळें शुद्धचित्त होऊन आत्मज्ञानद्वारा मोक्षाख्य परम गतीप्रत पावतो ॥ २२ ॥ आपल्यास श्रेयस्कर धर्मानु-
ष्ठान कोणतें आणि अश्रेयस्कर कोणतें हें केवल वेदशास्त्रावरून समजणें यास्तव । यः शास्त्रविधिं उत्सृज्य –
म्हणजे हा धर्म हा अधर्म अशा अपूर्व म्हणजे शास्त्राशिवाय न समजलेला जो अर्थ त्याचा उपदेश करणारें जें शास्त्र – म्ह-
णजे वेद किंवा तदनुसारी स्मृतिपुराणादिक त्यांत सांगितलेला जो हें कर्म करावें हें कर्म करूं नये असा विधि म्हणजे कर्मा-

दिकांचे ठायीं पुरुषास प्रवृत्त किंवा निवृत्त करणारें विधिनिषेध त्यांप्रत अश्रद्धें करून टाकून। कामकारतः वर्तते - म्हणजे आपले इच्छेप्रमाणें वर्ततो म्हणजे जें विहित आहे त्याचें आचरण करीत नाहीं आणि जें निषिद्ध आहे त्याचें आचरण करतो। सःसिद्धिं नअवाप्नोति - म्हणजे तो पुरुषार्थ प्राप्तीस योग्य जी अंतःकरण शुद्धि तीप्रत पावत नाहीं। न सुखं - म्हणजे आणि ऐहिक सुखाप्रत ही पावत नाहीं। नपरांगतिं - म्हणजे आणि मोक्षाख्य उत्कृष्ट गतीप्रत ही पावत नाहीं॥ २३॥ तस्मात्ते कार्याकार्य व्यवस्थितौ शास्त्रं प्रमाणं - म्हणजे ज्या कारणास्तव शास्त्र विमुख होऊन कामक्रोधादिकांच्या स्वाधीन होऊन आपले इच्छेप्रमाणें कर्मांविषयीं ची प्रवृत्ती इहलोकींच्या आणि परलोकींच्या पुरुषार्थांचा नाश करणारी आहे याकारणास्तव श्रेयोर्थी - म्हणजे कल्याणार्थी जो तूं यास कोणतें करावें कोणतें न करावें अशा व्यवस्थिती विषयीं म्हणजे निश्चया विषयीं वेद आणि तदनुसारि स्मृति पुराणादिक हे प्रमाण म्हणजे बोध करून देणारें आहे। यास्तव - शास्त्रविधानोक्तं ज्ञात्वा इह कर्म कर्तुंमर्हसि - म्हणजे-

तस्मात शास्त्रंप्रमाणंते कार्याकार्य व्यवस्थितौ॥ ज्ञात्वा शास्त्र विधानोक्तं कर्म कर्तु मिहार्हसि॥ २४॥

या कर्माधिकार भूमीचे ठायीं हें कर्म करावें हें कर्म न करावें अग्निहोत्रादिक न केलें तर हा दोष आहे त्याचे परिहारार्थ हें कृछ्रादिक प्रायश्चित्त आहे ब्रम्हहत्यादिक केलें असतां हा दोष आहे त्याचे परिहारार्थ अश्वमेधादिक करावें किंवा दुसरें द्वादशाद्वादिक करावें असा जो शास्त्रीं तील विधी त्याणें विहित किंवा प्रतिषिद्ध असें सांगितलेलें कर्म स्वरूप जाणून जें निषिद्ध असेल त्याचें वर्जन करून क्षत्रियास विहित जें युद्धादिक कर्म तें अंतःकरणशुद्धी होईतोपर्यंत करण्यास तूं योग्य आहेस। यावरून जो शास्त्रानुसरण करून राहतो त्यासच चित्त शुध्यादिक प्राप्त होतें दुसऱ्यांस होत नाहीं असें सिद्ध झालें। या अध्यायांत या प्रमाणें सर्व आसुर संपत्तीस मूळ भूत आणि सर्व अकल्याणरूप अनर्थाप्रत पावविणारे आणि सर्व कल्याणाचे प्राप्तीस प्रतिबंध करणारे मोठे काम क्रोध लोभ रूप जे दोष त्यांप्रत टाकून कल्याणार्थ्यांनीं श्रद्धा युक्त होऊन शास्त्रावर प्रामाण्य बुद्धि करून तदुक्त धर्मानुष्ठान करण्यास तत्पर असावें असा अर्थ देवी आणि आसुरी या संपत्ती च्या वि

भागानें दाखविला असें जाणावें ॥ २४॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतायाः रघुनाथशास्त्रिकृत भाषा विवृत्तौ षोडशोध्यायः स-
माप्तः॥१६॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥श्रीगणेशायनमः॥ कोणी शास्त्रविधीजाणून ही त्यावर अश्रद्धेमुळें त्याचा
परित्याग करून आपले इच्छेप्रमाणेंच कर्म करतात ते सर्व पुरुषार्थ प्राप्तीस अयोग्य असुर-कोणी शास्त्रविधीजाणून त्यावर
श्रद्धा ठेऊन तदनुसार निषिद्धाचें वर्जन करून विहितांचें अनुष्ठान करतात ते सर्व पुरुषार्थ प्राप्तीस योग्य देव असें पूर्वाध्या
यांत सांगितलें। जे शास्त्रीय विधीचा क्लेश आलस्यादि कारणामुळें परित्याग करून श्रद्धायुक्त होत्साते विगीत लोकांतील
शुद्ध व्यवहार मात्राकडे लक्ष्य देऊन गतानुगतिकत्वें करून म्हणजे पूर्वींचे लोक करीत आले म्हणून आपण ही करावें
असे न्यायानें निषिद्धाचें वर्जन करून जें शास्त्रविहित नाहीं असें देव पूजादिक म्हणजे माझे बापानें किंवा माझे गुरूनें

इतिश्री मद्भगवद्गीता सूपनिषत्सु ब्रम्ह विद्यायां योग शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन संवादे-
दैवासुर संपद्विभागो नाम षोडशो ध्यायः समाप्तः॥१६॥ ॥ये शास्त्र विधिमुत्सृज्य
यजंते श्रद्धयान्विताः॥ तेषांनिष्ठातु काकृष्ण सत्वमाहोरजस्तमः॥ १॥ श्रीकृष्णार्प०॥

केलेला हा कूप किंवा दुसरें कांहीं गंगेपेक्षां ही शंभरपट अधिक आहे याचे ठायींच स्नान पानादिक करून याचीच पूजाप्र
दक्षिणादिक करून मी सर्व पुरुषार्थ पावेन अशा श्रद्धेनें पूर्वींचे लोक करीत आल्या प्रमाणें त्या कूपादिकाचें पूजादिकर्म कर
तात। या प्रमाणें त्रिविध कर्म कर्ते लोकांत आहेत। यांत तिसरे जे सांगितले त्यांवर शास्त्रीय विधीचा त्याग करणें असें असु
राचें साहश्य आहे आणि श्रद्धा पूर्वक पूजनादिक करतात हें देवांचें ही साहश्य आहे यास्तव यांचा अंतर्भाव म्हणजे स-
मावेश पूर्वाध्या यांत देवांत आहे किंवा असुरांत आहे त्यांवर दोघांचें ही साहश्य आहे आणि विशेष तर दोघांपेक्षां दि
सत नाहीं यामुळें यास देव किंवा असुर यांतील अमुकच म्हणावें असा निश्चय होत नाहीं या संशयानें युक्त अर्जुन प्रश्न
करतो॥ये शास्त्रविधिं उत्सृज्य-म्हणजे जे पूर्वीं सांगितलेले देवाप्रमाणें शास्त्रानुसारी न होत श्रुतिस्मृति विहित विधी

चा त्याग करून-म्हणजे जाणून ही आलस्यादि कारणानें त्याचा अनादर करून असुरांप्रमाणें अश्रद्धा करून नसून। यजंते श्रद्ध यान्विताः-म्हणजे श्रद्धे करून युक्त होत्साते केवळ लोकव्यवहारमात्राकडे लक्ष्य देऊन गतानुगतिक न्यायानें पूर्वोक्त-देवपूजादिक कर्मानुष्ठान करितात। तेषां निष्ठा तु का कृष्ण-म्हणजे शास्त्रविधीचा त्याग आणि श्रद्धा या दोन धर्मानी युक्त असल्यामुळें पूर्वोक्त देव आणि असुर यांहून विलक्षण असे जे ते पूर्वोक्त देवपूजादिक करणारे त्यांची जी निष्ठा म्हणजे शास्त्रविधीची उपेक्षा आणि श्रद्धा एतत्पूर्वक त्या देवपूजादिक कर्मा विषयींची व्यवस्थिति हे कृष्णा का कोणती। सत्वं आहो रजः तमः-म्हणजे काय सात्विकी म्हणावी किंवा राजसी म्हणावी किंवा तामसी म्हणावी। सत्व ही एक कोटी किंवा वर्ग। रज तम ही एक कोटी किंवा वर्ग। असा दोन प्रकारचा विभाग दाखविण्या करितां आहो असें पद आहे। सात्विकी म्हटली तर ते देवच होतील राजसी तामसी म्हटली तर ते असुर होतील असा प्रश्नाभिप्राय। या प्रश्नाभिप्रायानें जो लौकिक व्यवहार-

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा॥ सात्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु॥ २॥

सांगितला तो विगीत म्हणजे शिष्टानी ज्याचा स्वीकार केला नाहीं तो जाणावा ज्याचा शिष्टानीं स्वीकार केला आहे त्यास सदाचारत्वच आहे तो श्रुतिस्मृतींप्रमाणें धर्माधर्म विधिरूप प्रमाणच आहे यामुळें त्या आचाराप्रमाणें कर्म केलें असतां त्यांस शास्त्रविधीचा त्याग होत नाहीं। हें कर्म केलें असतां यापासून फल होईल किंवा नाहीं अशी ज्यांस भ्रांति नाहीं त्यांस शिष्ट म्हणावें॥ १॥ सात्विक राजस तामस या भेदानें श्रद्धा भिन्न भिन्न आहे। जे सात्विक श्रद्धेनें युक्त ते देव ते शास्त्रोक्त साधनानुष्ठानाविषयीं अधिकारी होतात आणि त्यापासून त्यांस फल होतें। जे राजस किंवा तामस श्रद्धेनें युक्त ते असुर ते शास्त्रोक्त साधनाविषयीं अधिकारी नाहींत आणि त्यांचे अनुष्ठानानें शास्त्रोक्त फलही त्यांस होत नाहीं असें आहे या स्तव पूर्वोक्त पूजादिक करणारे जे त्यांवर पूर्वोक्त देवांचें आणि असुरांचें सादृश्य असलें तरी देवापेक्षां निराळे देवांचे वर्गात किंवा कोटींत नाहींत असुरांचेच वर्गांत किंवा कोटींत आहेत असा निश्चय होण्यास देवांच्या सात्विक श्रद्धेपेक्षां त्यांची राजसी किंवा तामसी श्र

द्वानिराळी आहे हा विशेष दिसत आहे असा विवेक सांगून पूर्वोक्त अर्जुनाचा संशय दूर करीत असतां अर्जुनाचे प्रश्नाचें उत्तर श्रीकृष्ण भगवान् सांगतात॥ सात्विकी राजसी तामसी चेति देहिनांत्रिविधा श्रद्धा भवति - सा स्वभावजा अस्ति- म्हणजे देहाभिमान युक्त जे प्राणी त्यांची धर्माधर्मादिक जीं प्राक् जन्मार्जित शुभाशुभ कर्में त्यांचे मरण काळीं अभिव्यक्त झाले ला वर्तमान देहाला उत्पन्न करणारा जो संस्कार तो स्वभाव तो सात्विक राजस तामस असा तीन प्रकारचा आहे। त्यापासून उत्पन्न झालेली श्रद्धा सात्विकी राजसी तामसी या भेदाने तीन प्रकारची आहे। पूर्वजन्मीं सात्विक देवपूजादिक धर्मांचे अनुष्ठान ज्याणीं केलें आहे त्यांस सात्विकीच श्रद्धा होते। तर पूर्वजन्मीं राजस यक्षादि पूजारूप धर्मांचें अनुष्ठान ज्याणीं केलें आहे त्यास राजसी श्रद्धा उत्पन्न होते। तामस भूत प्रेतादिकाचा पूजादिक रूप धर्मांचें अनुष्ठान ज्यांणीं केलें आहे त्यांस तामस श्रद्धा उत्पन्न होते असें तात्पर्य। अथवा। ज्या श्रद्धेनें युक्त होत्साते शास्त्र विधीचा त्याग करून जे पूजादिक करतात- त्या प्राण्यांची पूर्वोक्त त्रिविध स्वभावापासून उत्पन्न झालेली श्रद्धा कार्य कारणानुरूप होतें यामुळें सात्विकी राजसी तामसी या भेदाने तीन प्रकारची आहे। आरंभ झालेल्यें वर्तमान जन्माचे ठायीं शास्त्रार्थ तत्व जाणणारे जे विद्वान त्यांस शास्त्रार्थाचे यथार्थ तत्व ज्ञानाचे संस्कारामुळें झालेली जी देवपूजादिक शास्त्र विहित कर्मादिकाविषयीं ची श्रद्धा ती स- उत्पन्न करणारे सात्विक शास्त्रार्थ तत्व ज्ञान रूप कारण एक रूपच आहे या स्तव ती केवल सात्विकीच आहे राजसी किंवा तामसी नाहीं असा प्रथम चकाराचा अर्थ। जी श्रद्धा उत्पन्न होण्यास शास्त्राची अपेक्षा नाहीं प्राणिमात्रांस जी पूर्वोक्त स्वभावापासून च होते ती च स्वभावाचे त्रिविधत्वा स्तव तीन प्रकारची असा एवकाराचा अर्थ। केवल सात्विक श्रद्धा आणि त्रिविध स्वभावापासून उत्पन्न झालेली त्रिविध श्रद्धा यांचा समुच्चय शेवटचे चकाराचा अर्थ। असेही व्याख्यान कोणी करतात। तां शृणु - त्या त्रिविध श्रद्धे प्रत मी तुला सांगतों ती ऐक। अथवा दुसरे व्याख्यानें - ज्याकारणास्तव पूर्वजन्मीं य पूर्वोक्त वासना रूप स्वभावास दूर करणारें शास्त्रार्थाचें यथार्थ ज्ञान ज्याणीं शास्त्राचा वासना दर केला आहे अशा प्राण्यांस नाहीं यास्त

व त्यांची त्यांच्या त्रिविध स्वभावा प्रमाणें जी त्रिविध श्रद्धा ती तुला सांगतों ती ऐक। आणि देव कोण आणि असुर कोण यांचा तूंच आपले मनांत विचार करून निश्चय कर॥ २॥ श्रद्धेनें युक्त होत्सातां बुद्धीचे ठायीं आत्म्याप्रत पाहावें अशाअर्थाचे श्रुतीतें आत्मदर्शना चे सा धनांत श्रद्धा अंतरंग साधन असें सांगितलें आहे यावरून शमदमादिकां प्रमाणें श्रद्धा सात्विकीच आहे रा जसी किंवा तामसी नाहीं आणि शम दम तितिक्षा विचार तप सत्य दया स्मृति तुष्ठी त्याग अस्पृहा श्रद्धा ह्री: म्हणजे दुष्ट कर्माचरणाविषयीं लोकलज्जा दया स्करव या सत्व गुणाच्या वृत्ती आहेत असें तुर्म्हीच कृष्णा उद्धवास सांगितलें आहे या वरून ही सत्वगुणाचें कार्य अशीजी श्रद्धा ती सात्विकच आहे असें होतें असें असून एथें श्रद्धासात्विकराजसताम स अशा भेदानें तीन प्रकारची कशीसांगतां या शंकेचें निराकरण करण्याकरतां अंत:करण कार्यभूतश्रद्धेस त्रिविधत्व एण्यास तिचें कारण भूत अंत: करणास त्रिविधत्व सांगतात। हे भारत सर्वस्य श्रद्धा सत्वानुरूपा भवति – म्हणजे हे भरत-

सत्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत॥ श्रद्धामयोयंपुरुष: योयच्छ्रद्ध: सएव स:॥ ३॥

कुलोत्पन्ना अर्जुना सर्व प्राणिमात्राची श्रद्धा सत्व म्हणजे अंत:करण तदनुरूप होतें। तात्पर्य। सत्वगुणप्रधानजी त्रिगुणात्मक अपंचीकृत पंच महाभूतें त्यां पासून उत्पन्न झालेलें म्हणजे अपंचीकृत भूतांचे जें प्रत्येक सत्वांश त्यासर्वांपासू न उत्पन्न झालेलें सत्व म्हणजे प्रकाश करण्याचे स्वभावाचें अंत:करण तें कोठें सत्वगुणाचे उत्कर्षानें च युक्त असतें ज सें देवांचें अंत: करण – कोठें रजोगुणानें पराभव केलेलें सत्वगुणानें युक्त असतें जसें यक्षादिकांचें – कोठें तमोगुणा- नें पराभव केलेलें सत्वगुणानें युक्त असतें जसें प्रेत भूतादिकांचें। जो गुण दुसऱ्या गुणाचा पराभव करतो त्याचा तेथें उ त्कर्ष समजावा। मनुष्याचें अंत:करण प्रायश: सत्वरज तमोगुणांनीं मिश्रच आहे त्यास शास्त्रीय विवेक ज्ञान रज आ णि तम याचा पराभव करून सत्वगुणाच्या उत्कर्षानें युक्त करतें त्या विवेक ज्ञानानें ज्यांचा पूर्वोक्त धर्माधर्म स्वभाव ना- शापाऊन शास्त्रीय विवेक ज्ञानानें सत्वगुणाचा उत्कर्ष ज्याचा झाला आहे अशा अंत:करणा पासून झालेली त्याची श्रद्धा के

वल सात्विकच आहे। शास्त्रीय विवेक ज्ञान जन्मांतरीय संस्काररूप स्वभावाचा नाश करणारें त्यांस नाहीं असा प्राणिमात्रांस पूर्वोक्त अंतःकरण वैचित्र्यामुळें पूर्वजन्मीं अंतःकरण सत्वगुणाचे उत्कर्षानें युक्त असलें तर त्यासंस्कारानें याजन्मीं श्रद्धा सात्विकी होते रजोगुणाचे उत्कर्षानें युक्त असले तर श्रद्धा राजसी होते तमोगुणाचे उत्कर्षानें युक्त असलें तर श्रद्धा तामसी होते॥ आतां- तेषां निष्ठातु का कृष्ण -असा जो प्रश्न तूं केलास त्याचें उत्तर ऐक। अयं श्रद्धामयः पुरुषः -शास्त्रीयविवेक ज्ञान शून्य हा कर्माधिकारी त्रिगुणांतःकरण युक्त पुरुष श्रद्धामय आहे। प्राचुर्येंकरून प्रस्तुत श्रद्धेनें युक्त आहे। कसा श्रद्धामय आहे तें सांगतात। यः यच्छ्रद्धः सः सएव -म्हणजे जो ज्या सात्विकी किंवा राजसी किंवा तामसी श्रद्धेनें युक्त आहे तो श्रद्धानुरूपच म्हणजे सात्विक किंवा राजस किंवा तामसच आहे। यामुळें श्रद्धा जरी सात्विक आहे तथापि त्याचे संबंधानें राहणाऱ्या श्रद्धेस त्रिविधत्व प्राप्त्यास जन्मांतरीय पूर्वोक्त स्वभावरूप श्रद्धेचें निमित्त कारण आणि उपादान कारण अंतःकरण यांचें वैचित्र्यच कारण आहे। यावरून सात्विक श्रद्धेनें देवपूजादिक करणाऱ्याची निष्ठा सात्विकी राजस श्रद्धेनें देवपूजादिक करणाऱ्याची निष्ठा राजसी तामस श्रद्धेनें देवपूजादिक करणाऱ्याची निष्ठा तामसी असें प्रश्नाचें उत्तर स्पष्ट केलें। आणि जरजन्मांतरीं पूर्वीं सांगितले प्रमाणें पितृरूप भक्त पुरुष वर्तमानजन्मी पूर्वसंस्कार बलानें तात कृपामत च देवता मानून त्याचें पूजनादिकच करतो त्यावर सात्विक पुंडरीका प्रमाणें देव अनुग्रह करीत नाहींत॥ आणि त्याणी या स्वीय नित्य कर्म विधीचा त्याग केल्यामुळें झालें तें पाप त्याचेंही निराकरण करीत नाहींत। जरजन्मांतरीय मंत्र तंत्रादिक वासनामुळें वर्तमानजन्मीं यक्षादिकांस मानून पूजादिक करतो तर त्यास यक्षादिक संपत्ती देऊन अनुग्रह त्यावर करतात परंतु आपले इच्छेनें जो नित्य कर्मरूप शास्त्र विधीचा त्याग केला त्या पापापासून मुक्त करण्यास यक्षादिक समर्थ होत नाहींत नित्यकर्मत्यागानें जो देवांचा अपराध झाला त्यापासून रक्षण करण्यास यक्षादिक समर्थ नाहींत। जर जन्मांतरीय संस्कारानें प्रेत पितरादिकांसच ते माझे कुटुंबांत आतां आले आहेत असें मानून त्यांचीच

सर्व शास्त्र विहित नित्य कर्मादिकांचा त्याग करून कूपादिकांचे ठायीं तें आहेत अशा बुद्धीनें पूजा करतो त्याची प्रेतत्वबुद्धि
करण्यास योग्य जें त्याचे ठायीं विपरीत बुद्धि आली या कारणामुळें तो जो तामस त्याप्रत प्रेमरूप भोग देऊन अनुग्रह करता
न शास्त्रविहित कर्मत्यागामुळें दंड त्यास नरकांत घालतात असें फल शास्त्रविधि सोडून श्रद्धेनें युक्त होत्साता जे देवादि
कांची पूजा करतात त्या सात्विक राजस तामस श्रद्धेनें युक्त जे सात्विक राजस तामस त्यांस होतें असेंही सुचविलें ॥ ३॥
अशी कल्पना करण्यास त्यांचें आचरण हें लिंग म्हणजे अनुमान प्रमाण आहे असें सांगतात ॥ सात्विका: जना: देवान् य
जंते - म्हणजे सात्विक स्वभावाचे जे लोक आहेत ते सात्विक स्वभावाचे जे देव त्यांचें पूजनादिक यजन करतात। राजसा: य
क्ष रक्षांसि यजंते - म्हणजे रजोगुण स्वभावाचे जे राजस जन ते कुबेरादिक जे यक्ष आणि निर्ऋति प्रभृति जे राक्षस यां
चें पूजादिक यजन करतात। अन्ये प्रेतान् च भूतगणान् यजंते - म्हणजे दुसरे तमोगुण स्वभावाचे तामस जन ते - ब्राह्म

यजंते सात्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसा:॥ प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजंते तामसा जना:॥ ४॥
अशास्त्रविहितं घोरं तप्यंते ये तपो जना:। दंभाहंकारसंयुक्ता: कामरागबलान्विता:॥ ५॥ ॥

णादिक वर्ण स्वधर्मापासून च्युत झाले तर देह मरणानंतर वायुस्वरूप देहाप्रत पावून उल्कामुख - कोटर - पूतना - इत्यादि
नावाचे प्रेत होतात असें मनुस्मृतींत सांगितलें ते पिशाच आणि सप्तमातृकादिक भूतगण त्यांचें पूजनादिस्वरूप य-
जन करतात। याप्रमाणें त्यांच सात्विकादिक पूजांचे आचारावरून त्यांची श्रद्धा सात्विकादिक आहे त्या श्रद्धेनें युक्त जे ते
सात्विकादिक आहेत असें जाणावें। अन्ये या पदानें प्रत्येक भिन्न स्वभावाचे भिन्न आहेत असें सुचविलें त्या पदाचा प्र-
त्येकाशीं अन्वय आहे ॥ ४॥ याप्रमाणें जे शास्त्राचा अनादर करतात त्यांची निष्ठा त्रिविध आचाररूप कार्यामुळें त्रिविध
आहे असें सांगितलें। आतां कोणी राजस किंवा तामस असतांही पूर्वजन्मार्जित सुकृत कर्म संस्कार परिपाकवशें करू
न सात्विक होतात ते शास्त्रोक्त साधनानुष्ठान करण्यास अधिकारी होतात जे दुराग्रहामुळें किंवा दुर्दैवें करून प्राप्त झा

लेलें दुर्जनांचे संगतीमुळें राजस किंवा तामस स्वभावाप्रत सोडित नाहींत ते शास्त्रीय मार्गापासून भ्रष्ट होत्साते असन्मार्गी
न शिरून या लोकीं आणि परलोकीं फार दुःख अनुभवितात असें दोन श्लोकांनीं सांगतात॥ येदंभाहंकारसंयुक्ताः-म्हणजे आ
पली ह्या धार्मिक आहे अशी प्रसिद्धी करणें असा जो दंभ मीच श्रेष्ठ असा जो दुरभिमान तद्रूप अहंकार यांहीं करून चांग
ले युक्त आणि कामरागबलान्विताः-म्हणजे इच्छित विषयाविषयीं जो अभिलाषात्मक राग तन्निमित्तक जे अत्युग्र दु
ख सहन करण्याचें सामर्थ्य तेणे करून युक्त अथवा कामस्त्री आदिकांची इच्छा। राग-सर्वदा तन्मय असणें। बल हें
मी अवश्य साधीन असा आग्रह। त्यांहीं करून युक्त आणि शरीरस्थं भूतग्रामं कर्षयंतः-म्हणजे या करण्यांत मोठें दु
ख आहे असें पाहत असतां त्या करण्यापासून निवृत्त न होऊन शरीराचे ठायीं राहणारा जो देहेंद्रियादिकांचे रूपानें प
रिणाम म्हणजे अवस्थेप्रत पावलेला जो पृथिव्यादिक पंचमहाभूतांचा समुदाय त्याप्रत उपवासादिकें करून कृश

कर्षयंतः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः॥ मां चैवांतःशरीरस्थं तान्विध्यासुरनिश्चयान्॥६॥

करणारे। आणि अचेतसः-म्हणजे विवेकज्ञानशून्य आणि अंतःशरीरस्थं मां कर्षयंतः-म्हणजे भोक्ता जो जीव त्या
चे रूपानें शरीरांत राहणारा जो मी याप्रत भोगायतन म्हणजे भोग करण्याचें स्थानभूत जें शरीर त्याचें कुशत्व करू
न कृश करणारे अथवा अंतर्यामिरूपानें शरीरांत राहणारा जो मी याप्रत वेदशास्त्ररूप माझे आज्ञेचें उल्लंघन क
रणें अशा कृशत्वाप्रत मला पाववणारे। ये जनाः-म्हणजे जे प्राणी। अशास्त्रविहितं-म्हणजे वेदस्मृतिरूप जें प्रत्य
क्ष शास्त्र आणि अविगीत शिष्टाचारादिकांवरून अनुमान केलेलें जें शास्त्र त्यांत ज्यांचा विधी नाहीं असें किंवा
जें शास्त्र नव्हे असें जे पाखंड आगमादिक कल्पित तें अशास्त्र त्यांत ज्याचा विधी आहे अशा। घोरं तपः तप्यंते-
म्हणजे दुसऱ्यास आणि आपल्यास पीडा करणाऱ्या तापलेले शिळेवर उभें राहवें इत्यादिक तपाप्रत आचरता-
त। तान् आसुर निश्चयान् विद्धि-म्हणजे इहलोकचे सर्व सुखास जे विमुख झाले आणि परलोकीं अधमग

तीप्रत पावणारे असेजे सर्व पुरुष धर्मापासून भ्रष्ट त्या नपाचें आचरण करणारे जन न वेदार्थ विरुद्ध विपरीत निश्चयात्मक आस्क
र निश्चयानें युक्त आहेत अशांप्रत तूं जाण। ते आस्कर आहेत असें न सांगतां ते आस्कर निश्चय आहेत असें सांगितल्यानें त्या-
च्या त्या निश्चयांचा त्याग करावा असें सुचविलें किंवा आसुरत्वजाती त्यांस नाहीं ते मनुष्य कर्मानीच असुरजातीनें नव्हेत अ
सें सुचविलें॥ ५।६॥ जे सात्विक ते दैव जे राजस किंवा तामस ते विपरीत ज्ञानानें युक्त असल्यामुळें आस्कर असें सिद्ध झालें
आतां सात्विकाची जी श्रद्धा आणि जे आहार यज्ञतप दानादिक त्याचेंच ग्रहण करावें आणि राजस तामसांचें ते वर्जावें हें सां
गण्या साठीं त्याचें प्रत्येकाचें त्रिविधत्व सांगतात॥ सर्वस्य आहारः अपि त्रिविधः प्रियः भवति—म्हणजे केवळ श्रद्धाच-
त्रिविध आहे असें नाहीं आहार हा सर्वांस प्रिय आहे तो सर्व पदार्थ मात्र त्रिगुणात्मकच आहेत यास्तव सात्विकादि
भेदानें तीनप्रकारचा आहे। जसा दृष्टफल तृप्त्यादिक त्याचें आहे असा आहार म्हणजे भोजन तीन प्रकारचें आहे त

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः॥ यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु॥ ७॥

सें त्याचें फळ अदृष्ट स्वर्गादिक आहे असी यज्ञ तप दानें ही तीन प्रकारची आहेत। तेषां इमं भेदं शृणु—म्हणजे
त्याचा हा भेद पंधरा श्लोकांनीं सांगतों या प्रत ऐक॥ देवतांचे उद्देशानें द्रव्य त्यागकरणें हें सामान्य यज्ञाचें लक्षण
आहे। तो यज्ञयाग आणि होम याभेदानें दोन प्रकारचा आहे। वषट्कारचा प्रयोग ज्याचे अंती आहे आणि याज्या
पुरोनुवाक्या नें ज्याची समाप्ति होते असे उभें राहून करावयाचे होम त्यांस याग म्हणतात। स्वाहाकार ज्याच्या अंतीं आहे
आणि जांत याज्यापुरोनुवाक्य नाहीं असा जो बसून करावयाचा होम त्यास होम म्हणतात। असें यज्ञानें स्वरूप आणि
भेद कल्पसूत्रांत सांगितला आहे तो यज्ञ। तप म्हणजे कृच्छ्र चांद्रायण मासोपवासादिक। दान म्हणजे जें दुसऱ्यानें
स्वामित्व उत्पन्न होण्या साठीं आपले स त्याचा त्याग करणें॥ ७॥ आहाराचा भेद तीन श्लोकांनी सांगतात। आयुःसत्व
बलारोग्य सुख प्रीति विवर्धनाः—म्हणजे आयु म्हणजे चिरकाल जगणें—सत्व म्हणजे मोठें दुःख झालें तरी मनाला वि

कार न होऊं देणारें चित्ताचें स्थैर्य-बल म्हणजे आपल्यास करण्यास उचित जें कार्य तें करण्यास श्रम नव्हावा यास साध
शरीराचें सामर्थ्य-आरोग्य म्हणजे व्याधी न होणें-सुख म्हणजे भोजनानंतर तृप्तीनें होणारा आल्हाद-प्रीति म्हणजे
अभिरुचि होऊन पुनः पुनः तो करावा अशी उत्कंठा यांची वृद्धी करणारे किंवा त्यांची वृद्धि होण्यास कारण आणि रस्य
म्हणजे मधुर रस प्रधान रस ग्रहण करण्यास योग्य-आणि स्निग्ध म्हणजे स्वाभाविक ज्यांत स्नेह आहे किंवा घृ
तादिकानें ज्यांस स्नेहप्राप्त प्राप्त झाला आहे असें आणि स्थिर म्हणजे भोजनानंतर ही रसादिकांच्या अंशांनी श
रीरांत चिरकाल राहणारे आणि हृद्य म्हणजे दुर्गंध अरुचित्वादिक दोष ज्यांस नाहींत याकारणानें पाहिल्यानेंच
मनाचा संतोष करणारे असेजे आहार पूर्वोक्त चर्व्य चोष्य लेह्य पेय रूप अन्नादिक ते। सात्विकप्रियाः-म्हणजे
सात्विकांस प्रिय आहेत। या आहारावरून हा सात्विक आहे असें जाणावें आणि आपणास सात्विकत्व असा

आयुः सत्वबलारोग्य सुखप्रीति विवर्धनाः॥ रस्याःस्निग्धा स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विकप्रियाः॥८॥
कट्वम्ल लवणात्युष्ण तीक्ष्णरूक्ष विदाहिनः॥ आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥९॥ ॥

वें असें इच्छिणारानें या आहाराचा स्वीकार करावा ॥ ८॥ कट्वम्ल लवणा त्युष्ण तीक्ष्णरूक्ष विदाहिनः-म्हणजे-
यांत अति या शब्दाचा कटु आदिक सर्वांशी अन्वय करावा। अति कटु म्हणजे फार कडू निंबादिक हा अर्थ प्राकृत
प्रसिद्धीनें जाणावा। संस्कृतांत कटु म्हणजे तिखट आणि तीक्ष्ण म्हणजे कडू असें आहे। फार आंबट फार खारट-
फार उष्ण। फार तिखट मिरच्यादिक। अतिरूक्ष म्हणजे स्नेह रहित कांग कोद्रु इत्यादिक। अतिविदाही मोहऱ्या इ-
त्यादिक। आणि दुःख शोकामयप्रदा-दुःख म्हणजे भक्षण करतांच तत्काळ होणारी पीडा-शोक म्हणजे भोजना
नंतर होणारी मनाची अप्रसन्नता-आमय म्हणजे धातुवैषम्याचे द्वारा होणारा रोग यांप्रत करणारे। हे आहार राजसा
स इष्ट म्हणजे प्रिय आहेत। या आहारावरून हे राजस असें जाणावें आणि सात्विकानें हे आहार वर्जावे ॥ ९॥ ॥

यातयामं-म्हणजे ज्या ओदनादिकास पक्क झाल्यापासून एक प्रहर गेला आहे असें म्हणजे थंड झालेलें अथवा अर्ध पक्क। गतरसं-म्हणजे ज्यांतील रस गेला आहे असें शुष्क झालेलें अथवा ज्यांतील मंथनानें लोणी काढून घेतलें आहे असें दुग्धादिक। पूति-म्हणजे दुर्गंध ज्यास आहे असें। पर्युषितं-म्हणजे पक्क होऊन ज्यास मध्यें एक रात्रि गेली आहे असें। आणि उच्छिष्टं-म्हणजे भोजन करून अवशिष्ट राहिलेलें। अमेध्यं-म्हणजे यज्ञार्ह जें नव्हे असें अशुचि मांसादिक। अपिच-या शब्दानें वैद्य शास्त्रांत जें अपथ्य म्हणून सांगितलें तें घ्यावें। भोजनं तामसप्रियं-म्हणजे असें जें भोजन म्हणजे भोजन साधन पूर्वोक्त अन्न तें तामसांस प्रिय आहे। या भोजनानें हा तामस आहे असें जाणावें आणि हें भोजन सात्त्विकानें सर्वथा वर्जावें। एथें क्रमानें रस्यादि वर्ग सात्त्विक कट्वादि वर्ग राजस यातयामादि वर्ग तामस असे आहार तीन प्रकारचे सांगितले त्यांत राजस तामस वर्ग सात्त्विक वर्गास विरोधी आहेत। ते असे-अतिक

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत्॥ उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियं॥ १०॥

टु आदिक रस घेण्यास योग्य नाहीं यामुळे रस्यादिकाला विरोधी। रुक्ष स्निग्धाला विरोधी। तीक्ष्ण विदाही धातुपोषण किंवा वृद्धीस विरोधी आहेत। यामुळें स्थिरत्वास विरोधी। अति उष्ण हृद्यास विरोधी। आमय प्रदत्व आयुःसत्त्वबलारोग्यास विरोधी। दुःख शोक प्रद सुखप्रीतीस विरोधी। याप्रमाणें राजस वर्गाला सात्त्विक वर्गाचें विरोधित्व स्पष्टच आहे। याप्रमाणें तामस वर्गांत गतरस-यात याम-पर्युषितं-हे संभवा प्रमाणें रस्य स्निग्ध स्थिर यांस विरोधी आहेत। पूति-उच्छिष्ट-अमेध्य-हे हृद्याला विरोधी। आयुःसत्त्व याचें विरोधित्व स्पष्टच आहे। राजस वर्गास दृष्ट फलाचा मात्र विरोध आहे। तामस वर्गाला दृष्ट आणि अदृष्ट या दोहों फलांचा ही विरोध आहे॥ १०॥ आतां क्रम प्राप्त यज्ञाचें त्रिविधत्व सांगतात॥ विधिदृष्टः यः यज्ञः कर्तव्यमेव इति मनः समाधाय अफलाकांक्षिभिः यं ज्यते- अग्निहोत्र दर्शपूर्णमास चातुर्मास्य पशुबंध ज्योतिष्टोमादिक यज्ञ काम्य आणि नित्य असा दोन प्रकारचा आहे। त्यांस इं

य कामना आहे त्याणें दधिद्रव्यानें अग्निहोत्र होम करावा। पशुपुत्रादिक सर्व फलासाठीं दर्श पूर्ण मास करावे। स्वर्गाचीइ-
च्छा ज्यास आहे त्याणें ज्योतिष्टोम करावा असा फल संबंधयुक्त विधीनें सांगितलेला आणि जितकीं अंगें त्याचीं शास्त्रांत-
सांगितलीं आहेत त्यांचा प्रतिनिधी न करतां त्या सर्वांगांचे अनुष्ठानानें निष्पन्न होणारा जो अग्निहोत्रादिक यज्ञ तो का-
म्य आणि अमुक फलार्थ करावा अशा फल संबंधा शिवाय जो पर्यंत जीवन आहे तों पर्यंत करावा अशा जीवन संबंध
आदिक निमित्तानें करावा अशा विधीनें सांगीतलेला आणि सर्वांगाचें अनुष्ठान करण्यास अशक्य असेल किंवा मु-
ख्य अंगाचा असंभव असेल तर यथा शक्ति जितकीं अंगें करण्याची शक्ति असेल तितक्या अंगानुष्ठानानें निष्पन्न हो-
णारा आणि मुख्य अंगादिक करण्याचा असंभव असल्या सजो त्याचे स्थानीं प्रतिनिधि शास्त्रोक असेल तो घेऊन-
किंवा त्याचे अनुष्ठानानें जो निष्पन्न होतो असा जो अग्निहोत्रादिक यज्ञ तो नित्य त्यांतील जीवन पर्यंत अग्नि होत्र करा-

अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते॥ यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्विकः॥११॥
अभिसंधाय तु फलं दंभार्थमपि चैव यत्॥ इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसं॥ १२॥ ॥

वें असा शास्त्राचा विधी आहे यास्तव जीवन असतांना न केला तर प्रत्यवाय लागेल याकरतां मुख्य सर्वांगाचे अ-
नुष्ठान न झालें तरी यथाशक्ति प्रतिनिधी घेऊन अवश्य अनुष्ठान करावें असा मनाचा निश्चय करून फला-
ची ज्यांस इच्छा नाहीं आणि अंतःकरण शुद्धीचीच इच्छा आहे यास्तव काम्य कर्मा विषयीं जे विमुख ते जो
शास्त्र विहित अग्निहोत्रादिक यज्ञ करतात तो यज्ञ सात्विक॥११॥ राजस यज्ञ सांगतात। फलं अभि संधाय -म्हणजे-
काम्य स्वर्गादिक फलाचा उद्देश करून। दंभार्थमपिच -म्हणजे आणि लोकार्थ आपण धार्मिक आहों अशी प्रसि-
द्धि होण्या साठीं। एथें वाशब्दानें विकल्प आणि च शब्दानें समुच्चय कळविला। एव शब्दानें अवधारण कळविलें
या वरून तीन पक्ष होतात। ते असे -पारलौकिक फलाचा उद्देश करून १ पारलौकिक फलाचा उद्देश नसला तरी दंभा

साठीं व २ पार लौकिक फलासाठीं आणि दंभासाठीं ३ याप्रमाणें अंतःकरण त्रुद्ध होऊन इहलोकीं उद्देश न करून दृष्ट आणि अदृष्ट याप्राप्तीचें इच्छेनें। यत् इज्यते-म्हणजे जो यज्ञ करतात। भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं राजसं विद्धि हे भरतवंशांत श्रेष्ठा अर्जुना त्या यज्ञाचे वर्जन करण्यासाठीं तो यज्ञ राजस असें तूं जाण। भरतश्रेष्ठ यासंबोधनानें तूं त्याचें वर्जन करण्यास योग्य आहेस असें सूचविलें ॥१२॥ तामसयज्ञ सांगतात। विधिहीनं-म्हणजे ज्या यज्ञाविषयीं शास्त्रांत विधीच नाहीं किंवा ज्यानें अनुष्ठानुष्ठान शास्त्रोक्त विधी प्रमाणें नसून तद्विपरीत आहे असा। आणि असृष्टान्नं-म्हणजे ज्या यज्ञांत अन्नदान नाहीं असा। आणि मंत्र हीनं-म्हणजे स्वरतः वर्णतः मंत्र हीन जो आहे। आणि अदक्षिणं-म्हणजे ज्या यज्ञांत ऋत्विजांस शास्त्रोक्त दक्षणा देत नाहीं असा। श्रद्धाविरहितं-म्हणजे ऋत्विजांवरील द्वेषादिकानें जो श्रद्धा रहित आहे। यज्ञं तामसं परिचक्षते-म्हणजे त्या यज्ञास शिष्ट तामस यज्ञ असें बोलतात॥ या तामस यज्ञाचें विधिहीनत्वादिक एकेक विशेषण

विधिहीन मसृष्टान्नं मंत्रहीन मदक्षिणं॥ श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥१३॥

देवद्विजगुरुप्राज्ञ पूजनं शौच मार्जवं॥ ब्रम्हचर्य महिंसाच शारीरं तपउच्यते॥ १४॥

नसल्यामुळें पांच प्रकारचा यांची विशेषणें नसल्यामुळें साहा प्रकारचा दोन किंवा तीन किंवा चार विशेषणें नसल्यामुळें अनेक प्रकारचा असें भेद जाणावे॥ राजस यज्ञापासून चित्त शुद्धि रूप फल न झालें तरी यथा शास्त्रविधीनें अनुष्ठान झाल्यामुळें स्वर्गादि फल देणारें अपूर्व म्हणजे पुण्य आहे। तामस यज्ञांत यथा शास्त्र विधि अनुष्ठान न झाल्यामुळें कोणतेंही अपूर्व म्हणजे पुण्य नाहीं म्हणून यांचें सर्वथा वर्जन करावें असें तात्पर्य॥१३॥ आतां क्रमप्राप्त तपाचे सात्विकादि भेद सांगण्यासाठीं तीन श्लोकानीं कायिक वाचिक मानसिक असें त्रिविध तप सांगतात॥ देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं-म्हणजे ब्रम्हविष्णु महेश सूर्य अग्नि दुर्गादिक द्विजांना म ब्राम्हण पिता माता आचार्यादिक गुरु वेद वेदार्थवेत्ते पंडित प्राज्ञ यांचें पूजन यथाशास्त्र प्रमाण नमस्कार शुश्रूषादिक। शौचं-म्हणजे बाह्य मृज्जलादि

कानें शरीर कष्टि। आर्जवं -म्हणजे कुटिलता रहितत्व ब्रम्हचर्य निषिद्ध मैथुना पासून निवृत्ति। अहिंसा -म्हणजे अशास्त्रीय-प्राणि पिडा नकरणें। चशब्दानें अस्तेय अपरिग्रह हेही शारीरपदानें घ्यावे। शारीर म्हणजे शरीर प्रधान जें कर्ते त्याणीं केलेलें ते हीं शरीर। केवल शरीरानें केलेलें तेंच शारीर नव्हे। यास शारीर तप असें म्हणतात॥१४॥ अनुद्वेगकरं -म्हणजे कोणाला दुःख नहोण्या जोगें। सत्यं- यथार्थ। च प्रिय हितं- आणि श्रोत्यास तत्काल कर्ण सुख देणारें। आणि परिणामी ही सुख देणारें। यावार विशेषणानीं युक्तजें वाक्य म्हणजे बोलणें। जसे वत्सा शांत हो वेदाध्ययन आणि योगानुष्ठान कर म्हणजे तुझें कल्याण होईल असें बोलणें। त्यास वाङ्मय तप म्हणतात। आणि स्वाध्याया भ्यसनं च वाङ्मयं तपः उच्यते-आणि वेदाभ्यासास ही वाङ्मय तप असें म्हणतात ॥१५॥ मनःप्रसादः-म्हणजे विषय चिंतना विषयीं व्याकूलता नसणें अशी मनाची स्वच्छता किंवा रागद्वेषादि राहित्य। सौम्यत्वं -म्हणजे सर्व लोकांचें हितेच्छुत्व किंवा निषिद्धाचें चिंतन करणें। मौनं -म्हणजे एकाग्रतेनें आत्मचिंतन करणें किंवा वाणीचा निग्रह होण्यास कारणभूत मनाच्या निग्रह। आत्मविनिग्रहः-म्हणजे मनाच्या सर्व वृत्तींचा निग्रह करणें असा जो निरोधाख्य असं प्रज्ञातः समाधि तो। भाव संशुद्धिः-म्हणजे हृदयाची कामक्रोध पुनः उत्पन्न नव्हावे अशी कामक्रोध लोभांची निवृत्तिरूप शुद्धि किंवा व्यवहार कालीं परांशीं कपट माया नकरणें। इतिएतत् मानसं तपः उच्यते -म्हणजे याप्रकारचें जें तप त्यास मानस तप असें म्हणतात॥१६॥ आतां शारीरादिक त्रिविध तपाचें सात्विकादि भेदानें त्रिविधत्व सांगतात॥ श्रद्धया परया अफलाकांक्षिभिःयुक्तैः नरैः तप्तं -म्हणजे श्रद्धेनें म्हणजे या पासून फल अवश्य प्राप्त होईल अशा कधीही जीवर अप्रामाण्य शंका नाहीं अशा

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं चयत्॥ स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥

मनः प्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्म विनिग्रहः॥ भावसंशुद्धिरित्येतत् तपो मानसमुच्यते ॥ १६॥

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ॥ अफलाकांक्षिभिर्युक्तैः सात्विकं परिचक्षते॥ १७॥

उत्कृष्ट आस्तिक्य बुद्धीनें फलाचा उद्देश ज्याच्या मनांत नाही आणि सिद्धीनें किंवा असिद्धीनें ज्यांचे मनांस विकार नाही असा नरानीं अनुष्ठान केलेलें जें शरीर वाचिक मानसिक याभेदानें तीनप्रकारचें पूर्वोक्त तप त्यास शिष्ट सात्विक तप असें म्हणतात ॥ १७ ॥ सत्कारः मान पूजार्थं - म्हणजे हा फार चांगला तपस्वी ब्राम्हण आहे अशी अज्ञानी लोकांनीं केलेली स्तुति आणि लोकांनीं आपणास प्रत्युत्थान करणें नमस्कार करणें असा मान आणि पादप्रक्षालन करणें अर्चन करणें धन वस्त्रादिक देणें अशी पूजा यासाठीं। आणि दंभेनच एव यत् - म्हणजे केवल आपली लोकांत ख्याति व्हावी यासाठीं च। क्रियते - म्हणजे जें तप करतात। तें राजस तप असें शिष्ट म्हणतात। तें चलं अध्रुवं इह - याच लोकांचे ठायीं फल देणारें आहे परलोकीं फल देणारें नव्हे आणि थोडे दिवस राहणारें आणि यालोकचें फल त्यापासून होईल असा नियम

सत्कार मान पूजार्थं तपो दंभेन चैव यत ॥ क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलम ध्रुवं ॥ १८ ॥
मूढग्राहे णात्मनो यत पीडया क्रियते तपः॥ परस्यो त्सादनार्थं वा तत्ता मस मुदाहृतं ॥ १९ ॥
दातव्य मिति यद्दानं दीयते नुपकारिणे ॥ देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्विकं स्मृतं ॥ २० ॥

ज्याचे अनुष्ठानांत नाहीं असें आहे ॥ १८ ॥ मूढग्राहेण आत्मनः पीडया यत तपः क्रियते - म्हणजे अतिशयित अविवेका मुळें झालेला जो दुराग्रह तेणे करून देहेंद्रियांस पीडा देऊन जें तप करतात। परस्यो त्साद नार्थं वा - म्हणजे अथवा दुसऱ्याचे नाशासाठीं जें अभिचार कर्म रूपतप करतात। तें तप तामस असें असें शिष्टानीं म्हटलें आहे ॥ १९ ॥ आतां क्रमप्राप्त दानाचें त्रिविधत्व सांगतात ॥ दातव्यं इति यत् दानं अनुपकारिणें देशे काले पात्रे च दीयते - म्हणजे दान करावें - असा शास्त्रांत विधि आहे म्हणून अवश्य केलें पाहिजे जें अशाबुद्धीनें फलाचा उद्देश नकरतां हा आपल्यावर प्रत्युपकार करील अशी ज्यावर बुद्धि नाहीं असा दानास पात्रभूत विद्या तपानें युक्त अथवा नरकापासून रक्षण करणारा ब्राम्हण त्यास देतात। यासप्रमाण विद्या आणि तप यांहीं करून जो आपल्यास आणि दात्यास तारण्यास समर्थ आहे त्याणें

प्रतिग्रह करावा दान घ्यावें असें शास्त्र आहे। कुरुक्षेत्रादिक जो पुण्य देश सूर्यग्रहणादिक जो पुण्यकाल त्याचे ठायीं जें तुला पुरुषादिक दान देतात त्यास सात्विक दान असें शिष्टानीं म्हटलें आहे॥ २०॥ यत्तु प्रत्युपकारार्थं-म्हणजे यास दान दिलें असतां ह्याकाळीं तरी मजवर प्रत्युपकार करील या दृष्ट फलार्थ। किंवा-फलमुद्दिश्य-म्हणजे स्वर्गादिकफल व्हावें असा उद्देश मनांत धरून। पुनः परिक्लिष्टं दीयतेच-म्हणजे सात्विक दानाचें लक्षण त्यास नाहीं असें आणि या दानानें इतका अर्थव्यय झाला अशा पश्चात्तापानें जें दान देतात तें दान राजस असें शिष्टानीं म्हटलें आहे॥ २१॥ अदेश काले-म्हणजे स्वतः किंवा दुर्जन संसर्गानें पापजनक असा जो अशुचि देश आणि जो काल पुण्य कारक असी शास्त्राची प्रसिद्धि नाहीं असा किंवा त्यांत आपणास कर्मानधिकार रूप आशौच आहे असा जो काल त्याचे ठा

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः॥ दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतं॥ २१॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते॥ असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतं॥ २२॥

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रम्हणस्त्रिविधः स्मृतः॥ ब्राम्हणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा॥ २३॥

यीं। आणि अपात्रेभ्यश्च दीयते-म्हणजे जे दान देण्यास पात्र नाहींत असे जे नट नर्तक किंवा विद्या तप हीं करून रहित ब्राम्हण त्यांस जें दान देतात। देश काल पवित्र आहेत पात्रभूत ब्राम्हण ही दान देण्यास मिळाला आहे परंतु-असत्कृतं अवज्ञातं-म्हणजे त्या पात्रभूत ब्राम्हणाचा त्याशीं प्रियभाषण करणें त्याचें पाद प्रक्षालन करणें त्याची पूजा करणें इत्यादि सत्कार त्यांत नाहीं आणि त्याची अवज्ञा जांत आहे असें जें दान करतात तें तामस दान असें शिष्टानीं म्हटलें आहे॥ २२॥ याप्रमाणें सात्विक आहार यज्ञ तप दान यांचा स्वीकार करावा राजस तामस जे त्यांचे अर्थ न करावें यासाठीं आहार यज्ञ तप दान यांस त्रिविधत्व सांगितलें। त्यांत आहार हा तृप्तिस्वरूप दृष्ट फलार्थंच आहे यास्तव त्याचे अंग वैगुण्यामुळें फल होणार नाहीं अशी शंका नाहीं। यज्ञ दान तप हीं अदृष्ट फलार्थंच आहेत आणि त्यां

त्या पूर्वी सांगितले प्रमाणें विचार केला असतां अनुष्ठान त्यांस प्रमादादिक बहुत होतच आहेत यामुळें सांगीतले प्रमाणें स
र्वांगाचें अनुष्ठानाचा बहुत करून असंभवच आहे यामुळें प्रायशः ती सर्व लोकांची राजस तामस प्रायच आहेत। तेव्हां अं
गवैगुण्या मुळें फल उत्पन्न न झालें तर त्याविषयींचा लोकांचा प्रयास व्यर्थच होईल अशा शंकेच्या निरासार्थ त्यांचें वै-
गुण्यरूप दोषाचे परिहारार्थ ॐ तत सत् या भगवन्नामोच्चारण रूप सर्वत्र कर्मांचे ठायीं सामान्य प्रायश्चित्त सांगता
त ।। ॐ तत् सत् इति ब्रम्हणः त्रिविधः निर्देशः स्मृतः -म्हणजे ॐ तत सत् असे तीन प्रकारचा ब्रम्हाचा बोधक-
शब्द आहे म्हणजे तीन ब्रम्हाचीं नावें किंवा सहस्र नाम पाठ प्रमाणें नाम त्रयात्मक पाठ आहे। ॐकारास अकार
उकार मकार असे अवयव आहेत आणि सहस्र नाम पाठास जसीं सहस्र नामें अवयव आहेत तशीं या त्रिनामा-
त्मक पाठास प्रत्येक ओं तत सत हीं तीन ब्रम्हाचीं नामें आहेत। याचें सदर्शीनें कर्मवैगुण्य दोष परिहारार्थ कर्मांत
स्मरण केलें आहे यास्तव आतांचे लोकांनीं ही तदर्थ स्मरण करावें असा एथें विधि कल्पावा। अशी कल्पना करण्या
स दग्धाश्व रथ न्याय प्रमाण आहे। एकाचे रथाचे घोडे नाहींसे झाले आहेत एकाचा रथ जळाला आहे त्या परस्परां
स जशी एकाला घोड्याची अपेक्षा एकाला रथाची अपेक्षा आहे याप्रमाणें ॐ तत सत हा त्रिनाम पाठ भगवंतानीं
अपूर्व सांगितला यास याचें प्रयोजन काय अशी प्रयोजनाची अपेक्षा आहे आणि याच प्रकरणीं सांगितलें जें यज्ञ
तप दानादिक त्यांस त्याचें अंगवैगुण्य न होतां अनुष्ठान कोणतें साधनाची अपेक्षा आहे याप्रमाणें एके प्रकरणांती
ल परस्परांचा या परस्पर अपेक्षा संबंध आहे। यामुळें यज्ञ तप दानादिकांस अंगवैगुण्या मुळें व्यर्थत्व न एऊन त्यास
सफलत्व एण्यासाठीं यज्ञादिकांत याब्रम्हाचें त्रिनामात्मक पाठाचें स्मरण करावें असा एथें विधि प्रत्यक्ष सांगि
तला नाहीं तरीं तसा पूर्वोक्त न्यायानें विधि कल्पावा। याचीं उदाहरणें मीमांसेत पुष्कळ आहेत आणि याविधीचेच
त्यमेस - यस्यस्मृत्या चना मोक्त्या तपो यज्ञ क्रियादिषु ॥ न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वंदेत मच्युतं ॥ प्रमादात् कुर्वतां-

कर्म प्रच्यवेताध्वरेषुयत् । स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥ ज्याच्या स्मृतीनें आणि नामोच्चारणानें किंवा नामोच्चार द्वारा तदर्थ स्मरणानें तप यज्ञादिक कर्मांचे ठायीं जें न्यून होईल तें संपूर्ण ते प्रत पावते — म्हणून संपूर्ण किंवा सांग होतें त्या अच्युतास नमस्कार करतों । यज्ञादिकांचे ठायीं प्रमादानें कर्म करणाराचें जें विगुण होतें तें विष्णुस्मरणानें संपूर्ण होतें । असें श्रुतींत सांगितलें आहे अशा अर्थाच्या स्मृति आहेत ॥ या स्मृतींत कर्म वैगुण्य जाऊन संपूर्ण होण्याकरतां जें नामोच्चारण किंवा तद्द्वारा स्मरण करण्यास सांगितलें तें पूर्वोक्त न्यायसिद्ध विधीनें आणि — ॐ तत्सत् ब्रम्हार्पणमस्तु — असा सर्व कर्मांत या त्रिनाम पाठ करण्याचा शिष्टाचार आहे आणि एथे याविषयींच विशेष सांगितला आहे यावरून या त्रिनाम पाठात्मक नामोच्चारण किंवा तद्द्वारा परब्रम्ह स्वरूपाचेंच स्मरण विहित आहे । सामान्य नाम स्मरण नाहीं असें जाणावें । त्या त्रिनाम पाठात्मक ब्रम्हाचे निर्देशास कर्म वैगुण्य परिहार करण्याचें सामर्थ्य आहे असें सांगण्याकरतां त्याची स्तुती करतात । तेन पुरा ब्राम्हणाः वेदाः यज्ञाश्च विहिताः — त्या ब्रम्हाच्या त्रिनामात्मक निर्देशें करून म्हणजे त्याचे उच्चारण सामर्थ्यानें ब्राम्हण हें उपलक्षण करून यज्ञादिकांचे कर्ते ब्राम्हण क्षत्रिय वैश्य तीन वर्ण आणि यज्ञादिकांस साधनभूत वेद आणि यज्ञरूप कर्में पूर्वीं उत्पन्न केलें किंवा प्रकाशित केलीं हीं तीन नामें ब्रम्हाचीं वाचक आहेत । याविषयीं ॐ असें हें एकाक्षर ब्रम्ह म्हणजे ब्र त्याचें वाचक आहे । त्या महद्भूत परमेश्वराचें निश्वसित म्हणजे श्वासोच्छ्वास रूप ऋग्वेद यजुर्वेद सामवेदादिक आहेत म्हणजे निश्वसिता प्रमाणें अनायासानें या ब्रम्हापासून उत्पन्न झाले आहेत । सृष्टीपूर्वीं हें जग सद्रूप ब्रम्हच होतें अशा अर्थाच्या श्रुति प्रमाण आहेत अथवा अकार हा वासुदेवाचा वाचक आहे उकार ब्रम्हदेवाचा वाचक आहे या प्रमाणावरून अकार उकार मकार या वर्णत्रयात्मक ॐकाराचा ब्रम्ह विष्णु महेश्वर रूप त्रिगुणात्मक मायोपाधिक परमेश्वर अर्थ आहे आणि त्रिमात्रात्मक ॐकाराची जी अर्धमात्रा तिचा प्रतिपाद्य त्रिगुणातीत निर्गुण परब्रम्ह स्वरूप अर्थ आहे । यावरून ॐ हें ब्रम्हाचें-

नाम आहे आणि जें अति प्रसिद्ध आहे किंवा इंद्रियागोचर परोक्ष आहे त्यास तत्‌ म्हणजे तें असे लोकांत म्हणतात। यास्तव-जगाचें कारण त्यानें अति प्रसिद्ध ब्रम्ह आहे आणि इंद्रियांस अगोचर आणि अज्ञान्यांस परोक्षही आहे यास्तव तत्‌ हें ब्रम्हाचें नाव आहे। आणि जें वस्तु सत्य म्हणजे अबाधित आणि उत्तम आहे त्यास सत्‌ असें लोकांत म्हणतात। ब्रम्हरूपार्थसत्य आणि अनृत दुःख अचेतन प्रपंचाहून विलक्षण सच्चिदानंदात्मक उत्तम आहे यास्तव सत्‌ हें ब्रम्हाचें नाव आहे॥ ॥ २३॥ आतां अकार उकार मकारांचें व्याख्यानें करून जसें तत्समुदायात्मक ॐ काराचें व्याख्यान करतात त्याप्रमाणें ॐ कार तत्‌ सत्‌ यांच्या व्याख्यानानें त्या नामत्रयात्मक ब्रम्हनिर्देशाचें व्याख्यान चार श्लोकांनीं करण्याचा आरंभ करतात॥ त्यांत प्रथम ॐ काराचें व्याख्यान करतात। तस्मात्‌ ॐ इत्युदाहृत्य ब्रम्हवादिनां विधानोक्ताः यज्ञदानतपःक्रियाः सततं प्रवर्तंते—म्हणजे ज्याकारणास्तव एतन्नाम पूर्वक च ब्राम्हण वेद यज्ञांचा प्रकाश सृष्टीचे आरंभीं आहे किंवा ॐ

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः॥ प्रवर्तंते विधानोक्ताः सततं ब्रम्हवादिनां॥ २४॥

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः॥ दानक्रियाश्च विविधाः क्रियंते मोक्षकांक्षिभिः॥ २५॥

कार हें ब्रम्हाचें नाव श्रुतींत प्रसिद्ध आहे यास्तव त्रिनामात्मक ब्रम्हनिर्देशांत शब्दाचें व्याख्यान करतात। ॐ काराचें उच्चारणानंतरच विधिशास्त्रोक्त वेदवादींच्या यज्ञदानतपरूप क्रिया अंगवैगुण्यरूप जो उत्कर्ष तेणें करून युक्त निरंतर प्रवृत्त होतात। ज्याच्या एकावयवाच्या उच्चारणानें कर्मवैगुण्य परिहार होतो मग त्या सर्व नाम पाठाच्या उच्चारणानें होईल म्हणून काय सांगावें असा त्यांचा अतिशय सूचविला॥ २४॥ तत्‌ इति उदाहृत्य फलं अनभिसंधाय—म्हणजे महावाक्यांत ब्रम्हनाम त्वें करून प्रसिद्ध असें जें तत्‌ हें नाम त्याचा उच्चार करून फलाचा उद्देश न करून। मोक्षकांक्षिभिः—म्हणजे मोक्षेच्छु मुमुक्षु आहेत ते चित्तशुध्यर्थ। यज्ञदानतपःक्रियाः क्रियंते—म्हणजे यज्ञदान तप या क्रिया करतात। यास्तव तत्‌ हें नाम अतिप्रशस्त आहे। अथवा ॐ यानांवाचा काम्य अकाम्य यावत्‌ यज्ञादिकाचें ठायीं साधारण विनियोग

सांगून तत् या नांवाचा निष्काम मुमुक्षूंनीं कर्तव्य जीं कर्मे त्यांचे ठायीं विनियोग सांगतात॥ मुमुक्षु फलाचा उद्देश नकरून यज्ञ दान तप क्रिया करतात। जरफलोद्देश त्यांस नाहीं तरते यज्ञादिक क्रिया कशाकरतां करतात या विषयीं सांगतात। तदिति। फलाचा उद्देश नकरून तत् म्हणजे सर्व यज्ञादिक क्रिया ब्रम्हच आहेत असें ब्रम्हाचें अनुसंधान करून मुमुक्षु सर्व यज्ञादिक क्रिया करतात। जसे ब्रम्हवेत्ते जीवन्मुक्त–ब्रम्हार्पणं ब्रम्ह हविः या तें सांगीतल्याप्रमाणें सर्व ब्रम्हच आहे अशा बुद्धीनें करतात तसे मुमुक्षुही त्याच बुद्धीनें करतात। जे मुक्तांचे स्वाभाविक आचरण त्यांचें साधनत्वें करून अनुष्ठान मुमुक्षूंस शास्त्रविधि सांगतो असा सिद्धांत आहे॥ २५॥ सत शब्दाचें व्याख्यान करतात किंवा विनियोग सांगतात। सद्भावे म्हणजे लोकांत या पुरुषास पुत्र आहे वेदांत जगत्कारण ब्रम्ह आहे अशीजी सत्ता तिचे ठायींच। साधुभावे–म्हणजे आणि हा उत्तम आहे या अर्थाचे ठायीं। सत् या शब्दाचा प्रयोग करतात। याजवर वैगुण्य दोषाचा परिहार क

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते॥ प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते॥ २६॥

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते॥ कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते॥ २७॥ ॥

रून यज्ञादिकाला उत्तमत्व आणण्यास आणि त्याचे फलाची सत्ता संपादन करण्यास हें नाम समर्थ आहे। तथा प्रशस्ते कर्मणि हे पार्थ सच्छब्दः युज्यते–म्हणजे हे अर्जुना प्रतिबंध नहोतां शीघ्र फल देणारें जें मांगलिक कर्म त्याचे ठायीं याज सच्छब्दाचा योग आहे म्हणजे प्रयोग आहे। याजवर वैगुण्याचा परिहार करून प्रतिबंध नहोतां शीघ्र फल देण्याचें यज्ञास सामर्थ्य उत्पन्न करणारें हें नाम अति प्रशस्त आहे॥ २६॥ यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सत् इति च उच्यते–म्हणजे यज्ञ तप दानाचे ठायीं जी निष्ठा तिला ही सत असें विद्वान बोलतात। तदर्थीयं कर्म च सत् इत्येव अभिधीयते–म्हणजे तेजे यज्ञ तप दानादि रूप अर्थ त्यांस अनुकूल किंवा ज्यांचें हें नाम त्रय प्रस्तुत आहे त्या परब्रम्हार्थ म्हणजे तदुद्देशानें–जे पूजा बलीचें समर्पण देवांगणाचे संमार्जन लेपन आणि तेथें रंग वल्ली काढणें इत्यादिक जें कर्म आणि पूजादिकांची

सिद्धीच्छावी यासाठीं दुसरे जे बाग लावणें शेतकरणें धन मिळवणें इत्यादिक कर्म करतात त्यास सत् असे म्हणतात। यास्तव सत्
हें नाम प्रशस्त आहे॥२७॥ आलस्य क्लेश बुध्यादिकें करून शास्त्र विधीचा परित्याग करून श्रद्धेनें लौकिक विगीत रूढ व्यवहा
र मात्रापासून तप यज्ञदान करणाऱ्यांस प्रमादामुळें त्या यज्ञादिकांचे वैगुण्य प्राप्त झाले असतां ॐ तत सत् या नाम पाठाचे उच्चा
रणानें त्याचा परिहार होतो असें आहे तर श्रद्धा नसल्यामुळें शास्त्रीयविधीचा त्याग करून आपले इच्छेनें कांहीं यज्ञादिकक
रणारे जे असुर त्यांचेही त्या यज्ञादिकाचे वैगुण्याचा परिहार त्या नाम पाठोच्चारणानें होईल मग सात्विकत्व येण्यास कारण-
जी श्रद्धा ती कशास पाहिजे अशा शंकेची निवृत्ति करण्यासाठीं सांगतात। अश्रद्धया हुतं-म्हणजे अश्रद्धेनें जो होम केला
दत्तं-म्हणजे अश्रद्धेनें जे दान केलें। तपस्तप्तं-म्हणजे अश्रद्धेनें जें तपाचरण केलें। कृतं च यत-म्हणजे आणि जे अश्रद्धे
अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत॥ असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह॥२८॥
इतिश्री मद्भगवद्गीता सूपनिषत्सु ब्रम्हविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
श्रद्धात्रय विभागो नाम सप्तदशोध्यायः समाप्तः॥१७॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥
नें दुसरें कांहीं स्तुति नमस्कार रूप कर्म केलें। हे पार्थ तत असत् इति उच्यते-म्हणजे त्या सर्वांस असत् असें म्हणतात।
यास्तव पूर्वोक्त त्रिनाम पाठानें साधु होण्यास अयोग्यच आहे। त्यांस असत् कां म्हणतात त्या विषयीं कारण सांगतात। तत्
प्रेत्यन इह च न-म्हणजे हे अर्जुना ते अश्रद्धेनें केलेलें यज्ञादिक विगुण त्यास्तव स्वर्ग देण्यास कारण भूत जे अदृष्ट म्ह-
णजे पुण्य त्यास उत्पन्न करीत नाहीं त्यापासून परलोक फल होत नाहीं या लोकीं त्याची साधु निंदा करतात यामुळें याले
कचें कीर्त्यादिक फल हीं त्यापासून उत्पन्न होत नाहीं। अश्रद्धेनें केलेले सर्व ऐहिक पारलौकिक फल देणारे ना
हीं निष्फल आहे यास्तव सात्विक श्रद्धेनेंच सात्विक यज्ञादिक अंतःकरण शुद्धीसाठीं करावें। त्यास जर दैवें
करून वैगुण्य आलें तर पूर्वोक्त त्रिनाम पाठोच्चारणानें त्याचा प- ॥श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ७ ॥

रिहार होतो किंवा श्रद्धापूर्वक केलेले असात्विक ही ब्रम्हाचे नामनिर्देशानें सगुण सात्विक होतें असें या प्रकरणाचें ता
त्पर्य आहे॥ राजस तामस श्रद्धापूर्वक राजस तामस यज्ञादिक करणारे असुर ते शास्त्रीय ज्ञानसाधना नधिकारी। सात्विक-
श्रद्धापूर्वक सात्विक यज्ञादिक करणारे देव शास्त्रीय ज्ञानसाधना धीकारी। असा श्रद्धांचे सात्विकादिक तीनभेद आहारा
दिकांचे तीनभेद सांगून अर्जुनाचे प्रश्नाचे उत्तरानें भगवंतानीं या अध्यायांत निर्णय केला॥ २८॥ इतिश्री मद्भगवद्गी
तायाः रघुनाथशास्त्रि कृत भाषाविवृतौ सप्तदशोध्यायः समाप्तः॥ १७॥ ॥श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥
श्रीगणेशायनमः॥ यागीताशास्त्राचे आरंभीं ज्याची प्रस्तावना केली आणिपुढें सूत्रभूत सांगून ज्याचें उपपादन केलें त्यासांगित
लेले सर्व अर्थाचा उपसंव्हार करण्याकरतां या अष्टादशाध्यायाचा आरंभ करतात॥ पूर्वाध्यायीं श्रद्धेचे त्रिविधत्वें करून आ
णि आहार यज्ञदान तप यांचे त्रिविधत्वें करून सात्विकादिक भेदानीं कर्माचें त्रिविधत्व सात्विक कर्माचें अनुष्ठान करावें
राजस तामस कर्माचें वर्जन करावें हा अर्थ सागण्या साठीं सांगितलें। त्याप्रमाणें सात्विककर्म सन्यास करण्यास योग्य आ
हे राजस तामस सन्यास वर्ज करण्यास योग्य आहेत असें सन्यासाचें ही त्रिविधत्व आहे। असा भगवंताचा अभिप्राय
आहे असें दिसतें। नाहींतर-सर्वकर्माणिमनसा सन्यस्यास्ते सुखं वशी॥ संन्यास योग युक्तात्मा-इत्यादिश्लोकांचे ठायीं
कर्माचा संन्यास करावा असें सांगितलें आणि-त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः॥ सर्व कर्मफलत्यागं ततः
कुरु यतात्मवान-इत्यादिश्लोकांचे ठायीं फलाचा मात्र त्याग करावा कर्माचा त्याग म्हणजे सन्यास करूनये कर्में करावीं
च असें जें भगवंतानीं सांगितलें तें विरुद्ध होईल। यास्तव कर्मसन्यास करूनये म्हणून जें सांगितलें तें राजस तामस
सन्यासाविषयीं सांगितलें आणिसन्यास करावा असेंजें सांगितलें तें सात्विकसन्यासा विषयीं सांगितलें असा भगवंता
चा अभिप्राय दिसतो। यावरून सन्यास ही सात्विकादिक भेदानें त्रिविध आहे असें या अध्यायांत निरूपिलें पाहिजे।
त्यांत ब्रम्हात्मतत्व बोध झाल्यानंतर जीवन्मुक्ति स्फरवार्थ करावयाचा जो फलभूत संन्यास ज्यासविद्वत्सन्यास अ

से म्हणतात तोच तुर्दशा भ्यायाचे ठायीं गुणातीताचे लक्षणरूपे करून सांगितला आहे। यास्तव तो गुणातीतच आहे यामुळें त्यास सात्त्विकादि भेदानें त्रिविधत्व संभवतच नाहीं। जो तत्व बोधाचे पूर्वी तत्त्वबोधाची इच्छा झाल्यानंतर बोधार्थ कर्तव्य जीं वेदांत श्रवण मनन निदिध्यासनादिक त्यांस प्रतिबंधन व्हावा यासाठीं कर्तव्य जो कर्मसंन्यास ज्यास विविदिषासंन्यास असें म्हणतात। त्याचें - त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन। एणें करून सत्वादि गुणरहित पुरुष कर्तृकत्वरूप निर्गुणत्वें करून चनिरूपण केलें आहे। यास्तव त्यासही सात्विकादिक भेदानें त्रिगुणत्व संभवत नाहीं। परंतु ज्यांस तत्त्वबोध उत्पन्न झाला नाहीं आणि तत्व बोध व्हावा अशी इच्छारूप विविदिषाही चित्तशुद्धि नसल्यामुळें ज्यांस उत्पन्न झाली नाहीं असे जे कर्माधिकारी त्यांचा जो - अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः॥ स संन्यासी च योगी च - या श्लोकांत सांगितलेला गौणसंन्यास त्यास व त्या कर्माधिकारि पुरुषांस सात्विकादिक त्रिविधत्व आहे यामुळें सात्विकादिक भे

अर्जुन उवाच॥ संन्यासस्य महाबाहो तत्वमिच्छामि वेदितुं॥ त्यागस्य च हृषीकेश पृथक् केशिनिषूदन॥१॥

दें करून त्रिविधत्व संभवतें। त्या संन्यासाविषयींचा विशेष आपणास समजावा या इच्छेनें अर्जुन प्रश्न करतो॥ हे हृषीकेश - सर्व मनासह इंद्रियांचें नियमन किंवा प्रेरणा करणाऱ्या। हे केशिनिषूदन - म्हणजे मोठ्या अश्वाचें स्वरूप धरण करून आपणास मारण्याकरतां मुखपसरून आलेला जो केशी यानांवाचा दैत्य त्याचे पसरलेलें मोठ मुखांत डावा बाहू घालून तो मोठा लांब करून त्याचें मुखाचें विदारण करून त्यास मारणाऱ्या। अतएव हे महाबाहो - म्हणजे दुष्टनाशार्थ ज्याचे मोठे लांब हस्त आहेत अशा कृष्णा। हृषीकेश यासंबोधनानें मानस आंतर कामक्रोधादिक उपद्रव नाश करण्याचें आणि केशिनिषूदन महाबाहो या दोन संबोधनानीं बाह्योपद्रव नाशकरण्याचें सामर्थ्य सूचविलें। किंवा बुद्ध्या संबोधनानीं ज्याविषयीं प्रश्न करावयाचा आहे त्या अर्थाचे ज्ञाना विषयीं फार आपली उत्कंठा आहे असें सुचविलें। संन्यासस्य तत्वं वेदितुं इच्छामि - म्हणजे जे अविद्वान आहेत आणि आत्म तत्व ज्ञानाविषयींची ज्यांस इच्छा झाली नाहीं

कर्मकरण्याविषयींचाच ज्यांस अधिकार आहे त्याणीं कांहीं कर्मांचा स्वीकार करून कांहीं कर्मांचा केलेला जो त्याग त्यासच त्या
ग या सामान्य गुणाचे संबंधानें गौणव्यवहारानें सन्यास असें म्हणतात। असाजो आत्मतत्व ज्ञानरहित कर्माधिकारी याणें चित्त
शुध्यर्थ कांहीं स्वरूपानें केलेला कर्मत्याग रूप सन्यास त्याचेंजें तत्व म्हणजे पृथक् सात्विक राजस तामस या भेदानें स्वरूप तेंज
णण्यास मी इच्छितों। आणि त्यागाचें हीं तत्वम्हणजे पृथक् स्वरूपजाणण्यास मी इच्छितों। तें असें – गोः अश्वः – या शब्दाचे
गाय आणि अश्व हे अर्थजसे अत्यंतनिराळेभिन्नजातीचे आहेत त्याप्रमाणें सन्यास आणि त्याग या शब्दांचे अर्थ अगदीं-
परस्पर भिन्न विजातीय स्वरूपच आहेत किंवा – ब्राम्हण आणि परिव्राजक या दोन शब्दांचा ब्राम्हणत्व जातीनें युक्त ब्राम्हण
च एक अर्थ असून त्यासच परिव्राजकत्व म्हणजे सन्यास हा विशेष धर्म मात्र परिव्राजक हा शब्द बोधिवतो त्याप्रमाणें स
न्यास आणि त्याग शब्दाचा अर्थ एकच असून त्यांचा सामान्य आणिविशेष रूप धर्म मात्र भिन्न आहे। जर त्यांचे अर्थ अगदीं

काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्यासं कवयोविदुः॥ सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः॥ २॥

भिन्न आहेत तर सन्यासाचें स्वरूप काय आणि त्यागाचें स्वरूप काय हें निरनिराळें समजण्यास मी इच्छितों। जर त्याचा-
अर्थ एकच आहे तर त्याचा सामान्य विशेषभाव कसा हा विशेष जाणण्यास इच्छितों॥ १॥ या दोन प्रश्नांतील दुसऱ्या प्रश्नाचें
उत्तर भगवान सूचीकटाह न्यायानें प्रथम सांगतात॥ काम्यान्यां कर्मणां न्यासं कवयः सन्यासं विदुः – म्हणजे अंतःकरणशु
ध्यर्थ अनुपयोगी अशीं जीं काम्य कर्में म्हणजे ज्यांस पुत्र व्हावा अशी कामना म्हणजे इच्छा आहे त्याणीं पुत्रेष्टीनें यजन-
करावें। ज्यांस पर्जन्य कामना आहे त्याणीं पर्जन्येष्टी किंवा कारीरी नामक इष्टीनें यजन करावें ज्यास स्वर्गकामना आहे त्याणे
ज्योतिष्टोम यज्ञानें यजन करावें अक्षयस्वर्गफल कामना ज्यास आहे त्याणें चातुर्मास्य नामक कर्मानें यजन करावें अशीं-
प्रत्येक फलासाठीं शास्त्रविधीनें विहित जी इष्टि पशु सोम इत्यादिक कर्में त्यांचा जो न्यास म्हणजे [illegible]

णी सूक्ष्मदर्शी संन्यास असें म्हणतात। त्याचें असें तात्पर्य - त्यापरमात्म्याप्रत वेदाध्ययनानें आणि यज्ञानें दानानें अ
नाशक तपानें ब्राम्हण जाणण्यास इच्छितात अशा अर्था च्या श्रुतींत वेदाध्ययन हें उपलक्षण करून सांगितला जो ब्रम्हचा
रीचा नित्यकर्मरूप धर्म यांत दान हें उपलक्षण करून सांगितला जो गृहस्थाश्रमाचा नित्यकर्मरूप धर्म अनाशक तप हें
उपलक्षण करून सांगितला जो वानप्रस्थाचा नित्य कर्मरूप धर्म तोच त्या पूर्वोक्त श्रुतीचे प्रमाणावरून पापक्षयद्वारा वि-
विदिषा उत्पन्न होण्यास कारण आहे। यास्तव विविदिषापूर्वक आत्मतत्व ज्ञानार्थी जो आहे त्याणे नित्य कर्मेंच भगवदर्प-
ण बुद्धीनें करावीं पूर्वोक्त सर्व काम्य कर्में फलांसहित वर्जावीं किंवा त्यांचा त्याग करावा। विचक्षणाः सर्व कर्मफल त्यागं
त्यागं प्राहुः - म्हणजे दुसरे विचारशील पूर्वी सांगितलीं जीं काम्य कर्में आणि नित्य कर्में त्या सर्वांचा जो फलत्याग कर
णें म्हणजे कर्मानुष्ठान कालीं फलाचा उद्देश न करणें असा जो त्याग त्यासच कर्मत्याग असें म्हणतात। अगदीं कर्में न करणें
असा जो कर्मस्वरूपाचा त्याग त्यास ते कर्मत्याग असें म्हणत नाहींत। नित्य जीं संध्यावंदन वेदाध्ययन यज्ञादिक कर्में त्यां
च्या विधींत अमुक फल त्याचे अनुष्ठानानें होतें असें सांगितलें नाहीं यास्तव त्याचें फलच नाहीं यामुळें त्याचे फला-
चा त्याग करावा असें संभवत नाहीं। वंध्या आपल्या पुत्राचा त्याग करते असें संभवेल काय। तेव्हां सर्व नित्य काम्यांचा फ
ल त्याग कसा संभवेल अशी शंका एथें होते। तथापि जरी नित्य संध्यावंदन करावें यावज्जीवन पर्यंत अग्निहोत्र होम क
रावा ग्रहणादिक निमित्त मात्र झालें असतां स्नान करावें अशा नित्य नैमित्तिक कर्मांचे विधींत पूर्वोक्त पुत्रेष्ट्यादिक
काम्य कर्मांचे विधींत जशीं पुत्रादिक विशेष फलें स्पष्ट सांगितलीं आहेत त्याप्रमाणें स्पष्ट विशेष फल कोणतें ही सांगी
तलें नाहीं तथापि कर्मा विषयींचा जो विधि त्याचें कार्य पुरुषास त्या कर्मा विषयीं प्रवृत्त करावें हेंच आहे। ज्या व्यापारांत
फल कोणतें नाहीं आणि कोणताही धर्मार्थ कामादिक पुरुषार्थ नाहीं त्या व्यापाराचे ठायीं हें केलें असतां काय फल होई
ल किंवा होणार नाहीं असा विचार करणारा जो पुरुष त्यास प्रवृत्त करण्यास त्या व्यापार रूप कर्मा विषयींचा विधिस

मर्थ न होतां आपले पुरुष प्रवृत्ति रूप कार्य करण्यासाठीं त्या व्यापाराचें सामान्यतः कांहींतरी फल आहे असें सुचवितो। ज-
सें विश्वजिन्नामक यज्ञानें यजन करावें अशा काम्य विश्वजिन्नामक यज्ञाचे विधींत अमुक फला साठीं हा काम्य यज्ञ करावा-
असें विशेष फल जरी सांगितलें नाहीं तथापि त्या यज्ञाचे ठायीं विचारवंताची प्रवृत्ति होण्या साठीं त्याचें सर्वांस साधारण
जें स्वर्गरूप फल तें आहे असें तो विधि सुचवितो। यास्तव नित्यकर्मांचे विधींत त्याचें अमुक फल असें विशेष फल स्पष्ट
जरीं सांगितलें नाहीं तथापि कर्में करून पितृलोक प्राप्त होतो धर्मानुष्ठान करणारे सर्व हे पुण्यलोकाप्रत जाणारे होतात
कर्में करून पापाचा नाश होतो असें जें सामान्यतः कर्मांचें फल सांगितलें आहे त्या फलाचा तो नित्यकर्मांचा विधि आक्षेप
करितो म्हणजे पुरुषास नित्यकर्मांचे ठायीं प्रवृत्त करण्यास त्याचें तें सामान्यफल आहे असें जाणवितो। त्या नित्यकर्मांचे फलाचा
त्याग संभवेल। जर त्या सामान्य फलाचा ही त्याग केला तर तें नित्यकर्म पुनः निष्फलच झालें तेव्हां त्या निष्फल कर्माचा वि-
धि विचारवंत पुरुषांस नित्यकर्मांचे ठायीं प्रवृत्त करण्यास कसा समर्थ होईल अशी शंका करूं नये। कारण सर्वही नित्यक
र्में संयोग पृथक्त्व न्यायानें काम्य आणि नित्य अशीं उभय स्वरूप आहेत। संयोग पृथक्त्व न्याय म्हणजे एकास दोन धर्मप्र
णें किंवा दोन धर्मांनीं एकत्व उभय स्वरूप होणें। यास उदाहरण। जसें अग्निहोत्र होमरूप कर्म नित्य असतांही ज्यास इं-
द्रियरूप फलाची इच्छा आहे त्याणें दधिरूप होम द्रव्यानें अग्निहोत्र होम करावा अशा विधीनें त्यास काम्यत्व ही येतें। तशी
ही संध्यावंदनादिक जीं सर्व नित्य कर्में आहेत त्यांचा पूर्वोक्त श्रुतीनें आत्मतत्व ज्ञानेच्छा रूप विविदिषा होणें या फलाविष-
यीं विनियोग केला आहे यावरून तीं नित्यकर्में काम्यही होतात। नित्यकर्मांचा विविदिषे विषयीं विनियोग नसेल तर नि
त्य कर्मांचे अनुष्ठानानें आत्मतत्व ज्ञान होईल कीं नाहीं असा संशय होईल विनियोग केल्यामुळें नित्य कर्मांचें अ-
नुष्ठान केल्यानें चित्त शुद्धीचे द्वारा आत्मतत्व ज्ञानेच्छा रूप विविदिषा होऊन वेदांत विचारानें आत्मतत्व ज्ञान अवश्य
होईल असा नियम झाला यास्तव प्रतिकर्मांचें तें सामान्य किंवा विशेष फल प्रतिबंधक आहे या कारणानें त्याचा त्याग

करून विविदिषे साठीं म्हणजे चित्तशुद्धीचे द्वारानें आत्मतत्व ज्ञानेच्छा होण्या साठीं नित्य कर्मांचे ठायीं विचारवंत पुरुषाची प्रवृत्ति संभवते यास्तव आत्मस्वरूपच नित्य आहे त्याहून भिन्न अनात्मभूत देहादिक सर्व प्रपंच अनित्य आहे असा नित्यानित्य वस्तुविवेक होऊन आत्म स्वरूप जाणण्याची इच्छा दृढ होईतो पर्यंत अंतःकरणाची शुद्धि होण्या साठीं ज्ञानासह जें विरुद्ध नाहीं असें अवश्य करावयाचें जें नित्य नैमित्तिक कर्म त्याचें अनुष्ठान करण्याचा अधिकारी जो त्याणे केलें पाहिजे। सर्व काम्य नित्य कर्मांचा विशेष किंवा सामान्य फलाचा त्याग संभवतो। ज्यास आत्म तत्व ज्ञान नाहीं असे जे अविद्वान त्याणीं चित्त शुद्धी द्वारा विविदिषा उत्पन्न होऊन वेदांतश्रवण मननादि द्वारा आत्मतत्व ज्ञान होण्यासाठीं नित्य नैमित्तिक काम्यादि सर्व कर्मेंच फलोद्देश न करून करावीं कर्मांचा त्याग करूं नये याविषयीं-याश्लोकीं किंवा यादेहांत कर्में न करीत असतां शंभर वर्षें पर्यंत जगावें अशी इच्छा करी म्हणजे यावज्जीव विहित कर्में करावीं असा अर्थाची श्रुति प्रमाण आहे - आणि नित्य नैमित्तिक कर्मानुष्ठानानें चित्तशुद्धी होऊन आत्मतत्व विचारा विषयींची बुद्धीची प्रवणता झाल्या नंतर सर्व कर्म निवृत्ति स्वतः म्हणजे आपोआप होते असें नैष्कर्म्य सिद्धी यानांवाचे ग्रंथांत सांगितलें आहे। तें असें-नित्य नैमित्तिक कर्में चित्ताची शुद्धी करून बुद्धीस आत्म विचारा कडे लावितात आणि आपण आपलें कार्य करून कृतार्थ होऊन मेघ जसे वृष्टीनें धान्य आणि उदक यांची पृथ्वीवर समृद्धी करून वर्षाकालाचे अंतीं आपो आप जातात त्याप्रमाणेंनिवृत्त होतात। असेंच - यस्त्वात्म रतिरेव स्यात् - याश्लोकांत भगवद्गीतेंत ही पूर्वीं सांगितलें आहे। योग वासिष्ठांत ही योगी कर्मांचा त्याग करीत नाहीं कर्मेंच त्याचा त्याग करितात। कारण। आत्मविचार परायण जो योगी त्याच्या संकल्पाचाच नाश झाल्या मुळें कर्मांचे मूळच नाहीं। पर्णें गळून पडावयाचा समय किंवा ऋतु प्राप्त झाला म्हणजे वृक्ष जसा गलित पर्ण होतो तसा आत्मविचार करणारा योगी आत्म तत्वाप्रत पाऊन गलत् कर्म म्हणजे कर्म रहित होतो असें वसिष्ठानीं रामास सांगितलें आहे। आणि श्रीमद्भागवतांत ही विविदिषा उत्पन्न होऊन बुद्धि आत्म विचार परायण झाली म्हणजे कर्मानुष्ठान ज्ञान निष्ठेचे

विक्षेपास कारण होते यास्तव विधिपूर्वक सन्यासाश्रम घेऊन सर्व कर्मांचा त्याग करावा असें सांगितलें आहे। तें असें-जोंपर्यंत याम्सारा वर वैरस्य होऊन वैराग्य प्राप्त झालें नाहीं अथवा माझे गुणादिकांचे श्रवणादिकां विषयीं श्रद्धा जोंवर झाली नाहीं तावत्काल पर्यंत कर्में करावीं। जो ज्ञाननिष्ठ आहे अथवा जो विरक्त आहे किंवा माझा भक्त आहे अथवा जो निरिच्छ आहे त्याणें अमुक आश्रमांत हा आहे असें समजण्या साठीं लिंगभूत जे त्याच्या ब्राम्हणादिक वर्णास आणि ब्रम्हचारि गृहस्थादिक-आश्रमास शास्त्र विहित धर्म आहेत त्यांप्रत टाकून विधिनिषेधा तीत होऊन संचार करावा। नित्य कर्में च विविदिषे साठीं करावीं असा वेदांत त्याचा विनियोग केला आहे यास्तव त्यांचें अनुष्ठान करून काम्य कर्मांचा फलांसह ह्या जो स्वरूपतः त्याग तो सन्यास असें एकमत या श्लोकाचे पूर्वाधानें सांगितलें। पूर्वोक्त संयोग पृथक्त्व न्यायानें पूर्वीं सांगितले प्रमाणें सर्व नित्य काम्य कर्मांस विविदिषार्थत्व आहे यामुळें विविदिषे साठीं त्या सर्वांचें अनुष्ठान करून त्यांचीं जीं प्रत्येक फलें त्यांचा जो त्याग तोच त्याग असें दुसरें मत उत्तरार्धानें सांगितलें। यावरून सकल काम्य कर्म त्याग सन्यास शब्दाचा अर्थ सर्व काम्य नित्य कर्मांच्या फलांचा त्याग त्याग शब्दाचा अर्थ आहे। यास्तव-गो: अश्व:-या शब्दांचे अर्था प्रमाणें सन्यास आणि त्याग शब्दांचे अर्थ अगदीं विजातीय अत्यंत भिन्न नाहींत तर अंतःकरण शुध्यर्थ कर्मानुष्ठान करून त्यांचे फलांचा मात्र त्याग करणें असा एकच त्या दोन शब्दांचा अर्थ आहे असें एका प्रश्नाचें उत्तर सांगितलें ॥२॥ आतां अर्जुनानें दुसरे प्रश्नाचें उत्तर सांगण्या करितां सन्यास आणि त्याग या शब्दांचे अर्थास सात्विकादिक भेदानें त्रिगुणत्व सांगण्यासाठीं कर्मत्यागाविषयीं मतांचा जो विवाद आहे तो दाखवितात॥ दोषवत् कर्मत्याज्यं इति एके मनीषिणः प्राहुः-म्हणजे सर्व यज्ञादिक कर्मे दोषवत् म्हणजे हिंसादिक दोषानें युक्त आहे यामुळें बंधास कारण आहे म्हणून ज्यांस आत्मज्ञान झालें नाहीं आणि आत्मज्ञानेच्छा रूप विविदिषा ही झाली नाहीं असे जे कर्माधिकारी अविद्वान आहेत त्यांणीही त्यांचा त्यागच करावा अथवा दोषवत् म्हणजे बंधास कारण आहेत। मनो धर्म राग द्वेषादिक दोषांचा जसा त्याग करतात त्याप्रमाणें सर्व कर्म बंधक आहे-

यामुळें त्यांचा त्याग करावा असें विचारवंत सांख्य म्हणतात। त्यांचा असा अभिप्राय आहे। जसें काम्य कर्म जन्म मरणात्मक संसाररू
प बंधहेतु त्यास्तव दोषयुक्त आहे त्याप्रमाणें दर्शपूर्ण मास पशु चातुर्मास्य ज्योतिष्टोमादिक सर्व नित्य कर्म व्रीहि आदिक सर्व-
औषधी उदुंबर अश्वत्थादिक यज्ञीय वृक्ष पशु आदिक जीव यांच्या हिंसेनें म्हणजे साक्षात् किंवा परंपरेनें जीवाच्या पीडेनें
मिश्रित किंवा युक्तच आहे आणि सर्व भूतांची हिंसा करूं नये असा जो शास्त्रांत निषेध सांगितला आहे त्याचा सर्व प्राण्यांची हि
हिंसा पापाला जनक आहे असा अर्थ आहे यावरून यज्ञांत जी हिंसा होते ती ही पापाला उत्पन्न करणारी आहे यामुळें पापज
नकत्वास्तव तें सर्व नित्य कर्म ही प्रतिबंधक होईल यास्तव त्याचाही त्याग करावा। सर्व भूतांची हिंसा करूं नये असा जो शास्त्रां
त निषेध सांगितला आहे तो सामान्य आहे त्याचा बाधक व्रीहींचें कंडण करावें दर्भ वनस्पतींचा यज्ञार्थ छेद करावा अग्निआ
णि सोम या देवतांच्या यागासाठीं पशूंची हिंसा करावी असा विशेष विधि शास्त्रांत सांगितला आहे त्याचा पशु आदिकांचे हिं
सेनें निष्पन्न होतो जो याग तो इष्टफलास साधन आहे असा अर्थ आहे। यावरून हिंसा करूं नये असें जें सामान्य शास्त्र आ
हे तें ज्या हिंसे विषयीं विशेष विधी शास्त्रांत सांगितला नाहीं असा निरर्थक हिंसे विषयींचें आहे। यास्तव तें विहित हिंसेस पा
पजनकत्व सांगून त्या विहित हिंसे विषयीं प्रवृत्त होत नाहीं तेव्हां यज्ञादिक नित्य कर्म बंधकरणारें नाहीं मग तें कां टाकावें अ
शा शंकेचें ते सांख्य असें निराकरण करतात। जेथें सामान्य शास्त्राचा आणि विशेष शास्त्राचा विषय एक असून परस्पर विरु
द्ध विधि आणि निषेध त्या एकावर राहत नाहींत तेथें विशेष शास्त्रानें सामान्य शास्त्राचा बाध होतो म्हणजे विशेष शास्त्रा
चा जो विषय त्यावर सामान्य शास्त्र प्रवृत्त न होऊन त्याचा विषय सोडून दुसरे ठायीं सामान्य शास्त्र प्रवृत्त होतें। भूत हिंसेवि
षयीं चीं जीं सांगितलें कीं पूर्वोक्त सामान्य आणि विशेष शास्त्रें त्यांचे विषय भिन्न आहेत यास्तव विशेष शास्त्र विधीनें सामा
न्य निषेध शास्त्राचा बाध न होऊन विशेष शास्त्राचा विषय विधि आणि सामान्य शास्त्राचा विषय जो निषेध त्या दोहोंचाही
परस्पर बाध न होतां समावेश प्राणि हिंसात्मक एके कर्मावर होतो। तो असा - सर्व भूतांची हिंसा करूं नये असा निषेध विधी-

नें हिंसा पुरुषास अनर्थ हेतु आहे असें जाणविलें हिंसा अक्रत्वर्थ म्हणजे याग निष्पन्न करणारी नव्हे असें जाणविलें नाहीं
विधीनें पशुआदिकांची हिंसा क्रत्वर्थ म्हणजे याग निष्पन्न करणारी आहे असें जाणविलें ती पुरुषास अनर्थ हेतु नाहीं
असें जाणविलें नाहीं। यास्तव विधिशास्त्रोक्त किंवा विहित यागनिष्पादकत्व आणि निषेधशास्त्रोक्त पुरुषानर्थहेतुत्व
या दोहोंचाही पशुहिंसेवर समावेश झाला। शास्त्रविहित नाला ही निषिद्धत्व आणि शास्त्रनिषिद्धाला ही विहितत्व अ
भिचार कर्मरूप श्येन यागा प्रमाणें संभवतें। अभिचार कर्म करणाऱ्यानें शत्रुमरणार्थ श्येन यागानें यजन करावें असा श्ये
न यागाविषयीं विधि आहे तरी सर्व भूतांची हिंसा करूं नये या शास्त्रानें त्याचा निषेध केला यास्तव तो श्येनयाग मोठे अ
नर्थास म्हणजे पापास उत्पन्न करणारा च असा आहे राग द्वेषाचे स्वाधीन झाल्यामुळें त्या अनर्थाचें सहन करणाऱ्या पुरु
षाविषयीं चाच तो श्येन यागाचा विधि आहे याप्रमाणेंच दर्श पूर्णमास पशु ज्योतिष्टोमादिक नित्यकर्मांचा विधि पूर्वो
क्त सामान्य शास्त्रानें निषिद्ध केलेले हिंसापूर्वक यागाविषयींचाच आहे। असें च भारतांत ही सांगितलें आहे। तें अ
सें – जपस्तु सर्व धर्मेभ्यः परमो धर्म उच्यते॥ अहिंसया हि भूतानां जप यज्ञः प्रवर्तते – ज्यांत हिंसा आहे अशा दर्श पूर्णमा
स चातुर्मास्य पशु सोमादिक धर्मांपेक्षां गायत्र्यादिक महामंत्रादिकांचा जप करणें हा श्रेष्ठ धर्म आहे। कारण त्या जपध
र्मांत कोणाची हिंसा न होतां तो निष्पन्न होतो। मनुस्मृतींत ही – जप्येनैव तु संसिध्येत ब्राम्हणो नात्र संशयः॥ कुर्यादन्य
न्नवा कुर्यान्मैत्रो ब्राम्हण उच्यते – ब्राम्हण जपानें च सिद्धि प्राप्त होईल तो जपाशिवाय दुसरें कर्म करो किंवा न करो ज्यास स
र्व भूतांची मैत्री आहे म्हणजे सर्वभूतांची हिंसा जो करीत नाहीं त्यास च ब्राम्हण म्हणावें असें सांगितलें आहे। यास्तव
हिंसा दोषानें दुष्ट नित्य कर्मांचा त्याग श्येनादिक अभिचार कर्मा प्रमाणें कर्माधिकाऱ्यानें ही करावा। यज्ञदानं तपःकर्म
न त्याज्यं इति अपरे प्राहुः – अंतःकरण शुद्धीचे द्वारा विविदिषा उत्पन्न करणारें यज्ञ दान तप एतद्रूप जें कर्म त्याचा त्याग क
रूं नये – असें दुसरे विचारवंत मीमांसकादिक बोलतात। त्यांचा असा अभिप्राय आहे। सर्व भूतांची हिंसा करूं नये अ

या सामान्य निषेध शास्त्रानें सर्व हिंसेला अनिष्ट साधनत्वाचा म्हणजे पापजनकत्वाचा बोध होत नाहीं तर पुरुषार्थ जी हिं-
सा म्हणजे पुरुषास उपकार करणारी जी हिंसा ती पापाची जनक असा बोध होतो; तो असा— त्या निषेधवाक्यांत कर्तृवाचक-
आख्यात आहे त्यांत विधिप्रत्यय आणि कर्तृप्रत्यय अशीं दोन नांवें आहेत आणि हिंसाबोधक धातु आहे आणि अनिष्ट-
साधनत्वरूप निषेधार्थक न- किंवा मा असें पद आहे आणि सर्व भूतांचें वाचक सर्वभूतानि असें पद आहे। त्यांतील विधिप्र-
त्ययाचा इष्टसाधनत्व अर्थ धातूचा हिंसा अर्थ या दोन पदांचा इष्टसाधनत्वें करून प्रसिद्ध जी हिंसा तिचा अनुवाद करून ती
अनिष्टाला साधन आहे असा निषेधानें बोध होतो त्यावेळीं इष्ट कोणाचें आणि अनिष्ट कोणाचें अशी आकांक्षा राहिली
तिचें निवारण कर्तृप्रत्ययानें जो पुरुषरूप कर्ता दाखविला आहे त्याचा त्या इष्टावर आणि अनिष्टावर अन्वय किंवा संबंध हो-
ऊन पुरुषसंबंधी किंवा पुरुषाचें जें हित त्यास साधन म्हणून प्रसिद्ध जी सर्व भूतांची म्हणजे कोणते ही जीवाची हिंसा
पुरुषसंबंधी किंवा पुरुषाचें जें अनिष्ट म्हणजे पाप त्यास साधन आहे असा त्या सामान्य निषेधशास्त्रापासून बोध
होतो। असा बोध मानला म्हणजे ज्याचा अनुवाद करून निषेध करावयाचा तो निषेध्य आणि निषेध या दोहोंला समा-
न विषयकत्व म्हणजे त्या दोहांचा एक विषय असावा असा जो शास्त्रांत नियम किंवा न्याय औत्सर्गिक म्हणजे बाधक
नसतांना तो टाकूं नये असा आहे त्याचें ही कर्तृप्रत्ययानें पुरुषाची उपस्थिति होऊन त्याचा पूर्वोक्त रीतीनें इष्ट आणि अनि-
ष्टावर अन्वय होऊन पुरुषसंबंधी अनिष्ट साधनत्वें करून प्रसिद्ध प्राणिहिंसा पुरुषसंबंधी अनिष्टसाधन असा बोध
झाला त्यामुळें दोघांचा विषय एकच झाला याकारणानें रक्षण झालें— यास उदाहरण— क्रतुप्रकरणीं अनृत बोलूं नये अशा
अर्थाचें जें निषेधशास्त्र आहे तें क्रतूपकारकत्वरूप इष्टसाधनत्वें करून प्रसिद्ध जें अनृत बोलणें त्याचा निषेध करतें म्हण-
जे प्रकरणानें क्रतूची उपस्थिति होऊन क्रतुसंबंधी जें क्रतूपकृतिरूप इष्ट तत्साधनत्वें प्रसिद्ध अनृत भाषण तें क्रतुसं-
बंधी जें वैगुण्यरूप अनिष्ट तत्साधन आहे. असें बोधितें याकारणानें त्या निषेधास क्रत्वर्थत्वच आहे पुरुषार्थ अ-

नृत विषेध प्रकरणा बाहेरील अनृत बोलूं नये अशा सामान्य निषेधानें च सिद्ध आहे म्हणून पुरुषार्थ हा प्राकरणिक निषेध नहीं असा सिद्धांत आहे। ऋत्विगानती- म्हणजे तूं माझा ऋत्विज हो तुला दुसऱ्या यजमानापेक्षां दक्षणा मी अधिक देईन- अशी मिथ्योक्ती-यावरून सर्वभूत हिंसा करूं नये या निषेध शास्त्रानें पुरुषार्थ हिंसे लाच पुरुषाचें जें अनिष्ट पाप त्याचें साधनत्व सांगितलें। पश्वादिकाचें आलंभन रूप क्रत्वर्थ हिंसेला पापजनकत्व सांगितलें नाहीं। अथवा यागीय पश्वालंभ जर हिंसा होईल तर भूतहिंसा करूं नये या शास्त्रानें तीस पापजनकत्व येईल तो आलंभ हिंसाच नव्हे। यास प्रमाण। पशु प्रकरणीं तो पशु सुवर्ण रंग होऊन स्वर्ग लोकास जातो आणि त्याच प्रकरणीं अरे पशू तूं मरत नाहींस तुझी हिंसा होत नाहीं अशा अर्थाच्या श्रुती आहेत। यावरून जाची हिंसा करावयाची तो हिंसनीय त्या हिंसनीय जीवास उपकार न करणारा जो त्याचे प्राण वियोग होण्याचा व्यापार तोच हिंसा शब्दाचा त्या शास्त्रांत अर्थ। यास्तव यागीय पशूंचें जें आलंभन तें पाप जनक नव्हे। असें जर आहे तर तीर्था शिवाय अन्यत्र म्हणजे जेथें हिंसा विहित आहे त्या स्थला शिवाय दुसरे ठिकाणीं हिंसा करूं नये असा जो हिंसा बोधक पद ज्यांत आहे असा निषेध आहे- त्यांत तीर्थाशिवाय अन्यत्र असें जें म्हटलें तें व्यर्थ होईल। तुमचे मनाप्रमाणें विहितस्थलीय हिंसा हिंसाच नव्हे। असें जर सांख्य बोलतील तर त्यांचेच बोलण्या वरून यागीय विहित हिंसा पापजनक नव्हे असें झालें॥ अथवा हा धर्म म्हणजे इष्ट साधन हा अधर्म म्हणजे अनिष्ट साधन याविषयी शास्त्रच प्रमाण आहे यास्तव विधि शास्त्राने उपास इष्ट साधनत्व रूप धर्मत्व बोधविलें आहे त्यावर निषेध शास्त्र अनिष्ट साधनत्व बोधन करीत नाहीं। विधिशास्त्राला वैधपशु हिंसे शिवाय दुसरा विषय मिळत नाहीं निषेध शास्त्राला यागीय हिंसे शिवाय दुसरा राग प्राप्त म्हणजे ज्याविषयीं विधि नाहीं अशी अवैध हिंसा विषय आहे यास्तव विशेष विधि शास्त्र निषेध रूप सामान्य शास्त्रापेक्षां प्रबल आहे म्हणून त्याचें बाधक म्हणजे अपवाद करणारें आहे यास्तव विशेष शास्त्राचा विषय सोडून तें प्रवृत्त होतें। असें जर आहे तर श्ये

न याग रूप अभिचार कर्माचे विधीनें त्या शत्रुमरणादिकाम इष्ट साधनत्व बोधिलें आहे त्यास अनिष्ट साधनत्व बोधन करण्या स निषेध शास्त्र पूर्वोक्त युक्तीनें समर्थ होत नाहीं। यास्तव निषेध शास्त्र त्याचा विषय सोडून दुसरे विषयाचे ठायींच प्रवृत्त होईल। श्येनयाग रूप विहित कर्मा विषयीं प्रवृत्त होणार नाहीं। यामुळें श्येनादिकास ही पाप जनकत्व म्हणार नाहीं अशी शंका करूं नये। श्येनादिकाची निंदा श्रुतींतच केली आहे आणि त्या विषयीं प्रायश्चित्तही सांगितलें आहे आणि शिष्टांनीं त्याचा स्वीकार केला नाहीं याकारणामुळें त्यास विधीनें इष्ट शत्रु मरण साधनत्वाचा बोध केला तरी निषेध विधी पाप जनकत्वरूप बलवत्तर अनिष्ट साधनत्वाचा बोधही करतो यामुळें त्यास पाप जनकत्व आहे। विधि शास्त्राचे विषयाचे ठायीं निषेध शास्त्र प्रवृत्त होत नाहीं असा जो नियम सांगितला तो ज्याविषयीं प्रायश्चित्त सांगितलें नाहीं आणि जो शिष्ट स्वीकृत नाहीं अशाविधिविषयाचे ठायीं निषेध शास्त्राची प्रवृत्ति होतनाहीं अशाविवक्षेचा आहे। श्येनादिकास निषेधशास्त्राने पापजनकत्व बोधकेला तर त्या

त्याज्यं दोष वदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः॥ यज्ञदान तपःकर्म नत्याज्यमिति चापरे॥ ३॥

विषयीं प्रवृत्ति कशी होईल अशी शंका करूं नये। जशी आस्तिक कामुक पुरुषाची परस्त्री गमनाचा शास्त्रीय निषेध असतांही त्या निषेधाचें कामाचे वश होऊन अत्युत्कंठेनें उल्लंघन करून परस्त्री गमना विषयींची प्रवृत्ती जशी होते त्याप्रमाणें शत्रूचे द्वेषामुळें त्याचे मरणा विषयीं अत्यंत उत्कंठा होऊन श्येनादिकाचे निषेधाचे उल्लंघन करून हीपुरुषाची श्येना विषयीं प्रवृत्ति होते। यांत इतकाच विशेष आहे। कामुक पुरुषास परस्त्री संगाचे ठायीं आपलें इष्ट जें सुख त्याचें साधनत्वाचें ज्ञान शास्त्रा वरून न होतें। दुसरे प्रमाणावरून होतें आणि श्येन यागावर शत्रुमरण रूप स्वेष्ट साधनत्वाचें ज्ञान शास्त्राचे प्रमाणा वरून होतें। तो विशेष एथें उपयोगी नाहीं। पूर्वोक्त भारतांतील वाक्य आणि मनुस्मृतीं बळवत्तर वैदिक प्रमाणावरून जप प्रकरणी सांगितले ला जो जप विधि त्याचेंस्तावक आहे त्याचें यज्ञीय हिंसा करूं नये याविषयीं तात्पर्य नाहीं। यास्तव यज्ञादिक नित्यकर्म हिंसादिकदोषानें दुष्ट म्हणजे पापाला उत्पन्न करणारें नाहीं। असा हाविचार मोठाच आहे दिक्प्रदर्शनार्थ एथें संक्षेपानें लिहिला आहे। यें

तील गुण दोष विचार निर्मत्सर पंडितांनी करावा ॥ ३॥ या प्रमाणें कर्माचा त्याग आणि अत्याग याविषयीं विप्रतिपत्ति म्हणजे विवाद असतां ॥ हे भरत सत्तम तत्र मे निश्चयं शृणु-म्हणजे हे भरत कुलांतील श्रेष्ठा अर्जुना तूं ज्या विषयीं प्रश्न केलास असा जो कर्माधिकाऱ्यानीं केलेला फलाभिसंधि पूर्वक कर्म त्याग त्यास सन्यास आणि त्याग अशीं दोन नावें आहेत त्याविषयीं पूर्वाचार्यांनी केला जो निश्चय त्यामत माझे वाक्यानें श्रवण कर। त्याग लोक प्रसिद्धच आहे त्यांत दुर्ज्ञेय काय आहे अशी शंका होईल तर त्या विषयीं सांगतात॥ हे पुरुषव्याघ्र हि त्यागस्त्रिविधः परिकीर्तितः-म्हणजे हे पुरुषश्रेष्ठा अर्जुना त्याकारणास्तव कर्माधिकाऱ्यानीं केलेला फलाभिसंधि पूर्वक त्याग सात्विक राजस तामस याभेदानें तीन प्रकारचा आहे असें पूर्वाचार्यांनीं सांगितलें आहे अथवा फलाभिसंधिरूप विशेषणानें युक्त जें कर्म त्यास फलाभिसंधि विशिष्ट कर्म म्हणावें त्याचा त्याग एक कर्म असतां हीं फलाभिसंधिरूप विशेषणाचे त्यागामुळें झालेला फलाभिसंधि असतां हीं कर्म रूप विशेष्याच्या त्यागामुळें झालेला एक फलाभि

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरत सत्तम ॥ त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः परिकीर्तितः॥ ४॥

संधि आणि कर्म या विशेषण आणि विशेष्य यादोघांचे त्यागामुळें झालेला एक असा तीन प्रकारचा आहे॥ त्यांतील प्रथम सात्विक आहे यामुळें तो ग्राह्य आहे। दुसरा दुःख बुद्धीनें केलेला राजस अज्ञानानें किंवा विपरीत बुद्धीनें केलेला तामस असा दोन प्रकारचा आहे। तो दोन्ही प्रकारचा ही त्याज्यच आहे म्हणजे तसा त्याग कर्माधिकाऱ्यानें करण्यास अयोग्य आहे। इतकाच अर्जुनाचे प्रश्नातील विषय त्याग आहे म्हणजे या त्यागा विषयींच अर्जुनाचा प्रश्न आहे। तिसरा त्याग नैर्गुण्यरूप आहे तो जे कर्मानधिकारी आहेत त्यांणीं करावयाचा आहे। त्याविषयीं अर्जुनाचा प्रश्न नाहीं। तो त्याग साधनभूत आणि फलभूत याभेदानें दोन प्रकारचा आहे। त्यांत फलोद्देश न करतां कर्मानुष्ठान करणें असा जो सात्विक पूर्वोक्त त्याग तेणें करून ज्याची चित्त शुद्धी होऊन आत्मज्ञानेच्छा रूप विविदिषा ज्यास उत्पन्न झाली आणि आत्मज्ञान होण्यास साधनभूत जें वेदांतश्रवण मननादिक त्याचें अनुष्ठान करण्या करितां चित्त शुद्धि झाल्यामुळें तीस साधनभूत कर्माविषयीं विमुख होऊन जो त्याणें केलेला कर्मत्याग

तो साधनभूत कर्मत्याग त्यासच विविदिषासन्यास म्हणतात ॥ तो नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां– एणें करून भगवान पुढें सांगतील । जन्मांतरीं केलेलें साधनाभ्यासाचें परिपाकानें त्यांचे संस्कारामुळें या जन्माचे ठायीं आत्मबोध ज्यास झाला आहे त्याणीं केलेला जो फलाभिसंधि आणि कर्म या दोहोंचा ही त्याग तो फलभूत त्याग त्यासच विद्वत्सन्यास असें म्हणतात । त्याचें निरूपण– यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्– या श्लोकाचे व्याख्यानांत । आणि स्थितप्रज्ञाचे लक्षणाचे निरूपणांत सविस्तर केलें आहे ॥ असें हें त्यागाचें तत्व दुर्ज्ञेय आहे आणि तें तत्व जाणावयास मीं इच्छितों असें तूं ही म्हटलेंस यास्तव सर्वज्ञ मी जो परमेश्वर याचे वाक्यापासून त्याचा निश्चय तूं करून घे असा अभिप्राय । दोन संबोधनानीं कुलनिमित्तक उत्कर्ष आणि पौरुषनिमित्तक उत्कर्ष– यामुळें तुला तो निश्चय करून घेण्यास योग्यता आहे असें सूचविलें ॥ ४ ॥ तो निश्चय पूर्वोक्त मतांतील द्वितीय पक्षाचा अवलंब करून सांगतात ॥ यज्ञोदानं तपश्चैव मनीषिणां पावनानि– चहा हे त्वर्थी आहे– ज्या कारणास्तव यज्ञदान तप हीं

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ॥ यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां ॥ ५ ॥

ज्यांस फलाभिसंधि नाहीं असे जे विचारवंत त्यांस पावन म्हणजे ज्ञानोत्पत्तीला प्रतिबंधक जे पापादिक त्यांचीं नाश करणारीं आणि ज्ञानोत्पत्ति होण्याची योग्यता आणणारें जें पुण्य त्याला उत्पन्न करणारीं आहेत यास्तव अंतःकरण शुद्धि होण्याची ज्यांस इच्छा आहे असे जे कर्माधिकारी अज्ञ त्यांहीं अंतःकरण शुध्यर्थ फलाभिसंधि टाकून यज्ञ दान तप एतद्रूप जें कर्म तें करावेंच त्यांचा त्याग करूं नये । एणें करूनच तें करावें असें लब्ध झालें असतां करावें असें जें पुनः सांगितलें तें कर्म करण्याविषयीं आदर सूचविण्या करितां असें जाणावें ॥ ५ ॥ जर यज्ञदान तप या कर्मांस अंतःकरण शुद्धि करण्याचें आणि ज्ञानोत्पत्ति होण्याची योग्यता आणण्याचें सामर्थ्य आहे तर तीं फलाभिसंधीनें केलीं तरीं अंतःकरण शुध्यादिक कार्य करतीलच मग फलाभिसंधीचा त्याग कशास पाहिजे या शंकेचे निवारणार्थ सांगतात ॥ एतानि अपितु कर्माणि– तुशब्द शंका निवारणार्थ । यज्ञादिक कर्में जरी स्वभावानें चित्त शुद्धि करणारीं आहेत । तथापि तीं ज्ञानोत्पत्ति योग्यता संपादन कर

णारीजीं शुद्धि तीप्रत करीत नाहींत। फलभोगोपयोगी जी अंतःकरण शुद्धि तीप्रतच करतात। काम्येपि शुद्धिरस्त्येवभोगसिध्यर्थमेवसा। विट्वराहादिदेहेन नह्यैंद्रं भुज्यते फलं॥ काम्यकर्मानेंही शुद्धि आहे परंतु ती भोगसिध्यर्थ शरीरांतःकरणशुद्धीच होते। विट्वराहादिक देहानें उत्तम इंद्रादिक लोकचे फलाचा भोग होत नाहीं असें वार्तिकांत सांगितलें आहे। यास्तव यज्ञादिक कर्में हीं- संगं त्यक्त्वा फलानिच कर्तव्यानि- फलाभिसंधिपूर्वक केलीं असतां बंधन करणारीं आहेत तथापि जे मुमुक्षु आहेत त्यांणीं मी यांचा कर्ता हें कर्म फलाचेउद्देशानें मी करीन असा कर्तृत्वाभिमान रूप जो संग आणि फलांचा उद्देश यांस टाकून केवल अंतःकरण शुध्यर्थच करावी। इति- या हेतुस्तव। जे कर्माधिकारी आहेत त्याणीं कर्में टाकावीं न टाकावीं या दोन मतांत टाकू नये असें॥ हे पार्थ मे निश्चितं उत्तमं मतं- अर्जुना माझें निश्चित उत्तम मत

एतान्यपितु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानिच॥ कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमं॥ ६॥
नियतस्यतु सन्यासः कर्मणो नोपपद्यते॥ मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः॥ ७॥

आहे॥ ६॥ याप्रमाणें- निश्चयं शृणु मे- एणें करून त्यागाविषयीं जो निश्चय सांगावयाची प्रतिज्ञा केली होती तो निश्चय- सांगून- यज्ञदानतपः कर्म नत्याज्यं- असा जो पक्ष तो च आपणास इष्टपक्ष असें स्थापन करून- त्याज्यं दोषवदित्येके- एणे करून जो पक्ष सांख्यांचा सांगितला होता त्याचें निराकरण करण्यासाठीं पूर्वोक्त त्यागाचें सात्विकादिभेदें करून- त्रिविधत्व सांगण्याचा प्रारंभ करतात॥ नियतस्य कर्मणः सन्यासः नउपपद्यते- म्हणजे काम्य कर्में अंतःकरण शुद्धीस कारण नाहींत आणि जन्ममरण रूप बंधास कारण आहेत यास्तव तीं दोषयुक्त आहेत। या कारणानें बंधाला दूर करणारा जो आत्मबोध तो आपणास व्हावा अशी ज्यास इच्छा आहे त्याणे काम्य कर्माचा त्याग करावा हें योग्य आहे परंतु नित्यकर्मांचें अनुष्ठान मुमुक्षूस अवश्य अपेक्षित जी अंतःकरणाची शुद्धि तीस कारण आहे आणि त्यांचें अनुष्ठान न केलें तर प्रत्यवाय ही उत्पन्न होतो यास्तव नित्यकर्माचा त्याग शास्त्र आणि युक्तीवरून कर्माधिकारी मुमुक्षूंस योग्य

नाहीं। त्याचें अनुष्ठान अवश्य त्यांणीं केलें पाहिजे असें [illegible] कर्म कारण म्हणते - म्हणून सांगितलेंच आहे॥ यास्तव पूर्वोक्त युक्तीनें शास्त्रविहित जे यज्ञार्थ यज्ञादि सात्विक [illegible] निषिद्धत्व ज्ञान आणि अनर्थास म्हणजे पापास हे-तु नव्हे अशा कर्माचे ठायी हें पापाला हेतु आहे असें दुष्ट ज्ञान [illegible] जें आहे तें विपरीत ज्ञानात्मक मोहरूपच आहे। त्या मोहें करून जो यज्ञादिक नित्यकर्माचा त्याग तो त्याग तमोरूप मोह निमित्तक तामस आहे असें पूर्वीच महर्षींनी सांगितलें आहे॥ ७॥ आतां राजस त्याग सांगतात॥ पूर्वोक्त [illegible] - दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् सः राजसं त्यागं कृत्वा - म्हणजे नित्यकर्म दुःखरूप किंवा दुःख [illegible] आहे [illegible] शरीरास क्लेश होईल या भयानें जो नित्यकर्माचा कर्माधिकाऱ्यानीं केलेला त्याग तो दुःखरूप [illegible] आहे। कर्माधिकारी पुरुष त्या राजस त्यागाप्रत करून। त्यागफलं नैव लभेत - म्हणजे [illegible] पूर्वक ज्ञान निष्ठारूप फल त्याप्रत पावत-

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत्॥ स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत्॥८॥
कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन। [illegible] सात्विको मत.॥९॥

नाहीं॥८॥ आता सात्विक त्याग मुमुक्षूंनी कर्तव्य [illegible] हे अर्जुन नियतं कर्म कार्यमेव इति संगं फलं च त्यक्त्वा यत्क्रियते सः त्यागः सात्विकः मतः - म्हणजे नित्य कर्माचें विधान हें कर्म अमुक फला साठीं करावें असें फल सांगितलें नाहीं तरी शास्त्रविहित आहे यास्तव केलेंच पाहिजे अशा निश्चयात्मक बुद्धीनें त्या कर्माचा कर्ता मी असा अभिमान टाकून आणि फलाचा उद्देश टाकून नित्यकर्माचें अनुष्ठान अंतःकरण शुद्धी होई पावेतो जे करतात तो फलाभिसंधि रूप विशेषणाभाव प्रयुक्त फलाभिसंधि पूर्वक कर्म त्याग सत्वगुण प्रयुक्त होणारा सात्विक आहे। ता [illegible] कर्तव्यत्वें करून मान्य आहे नित्य कर्मांस ही सामान्य फल आहे असें पूर्वी सांगितलेंच आहे आणि या भगवद्वचनावरून ही नित्यकर्माचे ही काहीं फल आहे असें सिद्ध होतें। ते जसा आम्रवृक्ष फलार्थ लाविला तरी छाया गंध ही फलें आनुषंगिक त्यापासून उत्पन्न

होतात त्याप्रमाणें आवश्यकधर्मानुष्ठान केलें असतांही आनुषंगिक अर्थ म्हणजे फलें त्यापासून उत्पन्न होतात असें आप-स्तंबसूत्रांत सांगितलें आहे। याप्रमाणावरून आणि धर्मानें पाप क्षय होतो असें श्रुतींत सांगितलें आहे। आणिनित्यकर्माचें अनुष्ठान न केलें तर प्रत्यवाय उत्पन्न होतो असें स्मृतींत सांगितलें आहे याप्रमाणावरून ज्ञानप्रतिबंधक पापक्षयरूप आ-णि ज्ञान उत्पन्न होण्याची योग्यता आणणार पुण्यरूप आत्मसंस्कारात्मक सामान्य फल असें जाणावें। त्याचा अभिसंधि टाकून नित्यकर्माचें अनुष्ठान करावें हें कर्म अनुष्ठान नाहीं। सन्यास आणि त्याग यादोन शब्दाचेअर्थ गोः अश्व याशब्दाचे अर्थाप्रमाणें अत्यंत भिन्न विजातीय नाहींत तर कर्माचें अनुष्ठान करून त्याचे फलाचा त्याग करणें असाजो फलाभिसंधिरू-प विशेषणाच्या अभावामुळें फलाभिसंधियुक्त कर्मत्यागरूप विशिष्टाभाव तद्रूप एकत्व त्याचा अर्थ आहे असें पूर्वी सांगि-तल्याप्रमाणें सात्विक कर्मत्याग हाच आहे। यास्तव - त्यागोहि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः परिकीर्तितः - असी त्रिविध म्हण

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते॥ त्यागीसत्वसमाविष्टो मेधावीछिन्नसंशयः॥ १०॥

जे तीनप्रकारच्या कर्मत्याग सांगण्याची भगवंतानी प्रतिज्ञा करून तामस आणि राजस असे दोन प्रकारचे कर्मत्याग सां-गून तिसराप्रकार कर्मानुष्ठान लक्षणसांगितला। हे तीन ब्राम्हणास भोजन द्यावें अशी प्रतिज्ञाकरून कौंडिण्य गावातील दोन ब्राम्हणास भोजन द्यावें आणि एका क्षत्रियास भोजन द्यावें असा सांगण्या प्रमाणें पूर्वापरानुसंधानकरून आहे अशी को-णाची शंका एथें आहे तिचे निराकरण झालें॥ ९॥ यासात्विक त्यागाचा स्वीकार करण्यासाठीं अंतःकरण शुद्धीचे द्वारा त्याचें ज्ञान निष्ठारूप फल सांगतात॥ त्यागी - म्हणजे पूर्वोक्त सात्विक त्यागानें युक्त म्हणजे कर्तृत्वाभिमान आणि फलाच्या द्वेशाचा त्या-गकरून अंतःकरण शुध्यर्थ विहित नित्यकर्माचरण करणारा। जेव्हां - सत्वसमाविष्टः - म्हणजे आत्मानात्म विवेका-स कारणभूतजो ज्ञानप्रतिबंधक रजतमोरूप मलाचा नाश होऊन झालेला अव्यभिचरित ज्ञानोत्पत्ति होण्याविषयींचा अंतःकरणास योग्यतारूप अतिशयतेणें करून युक्त होतो म्हणजे त्याच अंतःकरण जेव्हां नित्य कर्माचें अनुष्ठान

करून त्याचें भगवंतास अर्पण केल्यामुळें पापरूप मलाचें क्षालन होऊन ज्ञानोत्पत्ति योग्यता आणि पुण्यरूप गुण यांच संबंधानें संस्कृत होतें तेव्हां। मेधावी - म्हणजे शम दम सर्व कर्मी परम गुरुरूप मदनादिक जी सामयिक म्हणजे श्रवणाचे पूर्वीची अंगें तीं हीं करून युक्त आणि मनन निदिध्यासन रूप जी श्रवणानंतर होणारी आत्मसाक्षात्कार रूप फल उत्पन्न करण्यास सहायभूत-अंगें तीं हीं करून ही युक्त जो श्रवणात्मक वेदांत वाक्य विचार तत्संहित वेदांत महावाक्य प्रमाणापासून उत्पन्न झालेलें असंभावना विपरीत भावना अप्रमाण्य शंकादिकांनीं रहित जें ब्रह्मात्म मात्र विषयक मी ब्रह्मच आहे असें अपरोक्षानुभवरूप ज्ञान त्यास मेधा म्हणतात त्या मेधेनें युक्त म्हणजे च्छिन्न संशय होतो। तेव्हां - छिन्नसंशय - म्हणजे पूर्वोक्त मेधेनें अविद्येचा नाश होऊन अविद्येनें होणारे जे संशय किंवा विपरीत निश्चयात्मक ज्ञानें त्यांहीं करून रहित होतो। तेव्हांच सकल कर्मांचा क्षय झाल्यामुळें। अकुशलं कर्म न द्वेष्टि - म्हणजे अशोभन किंवा काम्य निषिद्ध जें कर्म त्याचा द्वेष करीत नाहीं म्हणजे हें आपल्यास प्रतिकू

नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः॥ यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते॥ ११॥

ल आहे असें मानीत नाहीं। कुशले न अनुषज्जते - म्हणजे शोभन किंवा नित्य अशा कर्माचे ठायीं कर्तृत्वाभिमान जाऊन कृतकृत्य झाल्यामुळें हें आपणास अनुकूल आहे अशी प्रीति करीत नाहीं। ह्याच अर्थ पर म्हणजे हिरण्यगर्भ हा त्यापेक्षां अवर म्हणजे आली कडील किंवा कनिष्ट ज्यापेक्षां आहे अशा निरुपाधिक परमात्म्याचा साक्षात्कार आत्मत्वें करून झाला असतां त्या ज्ञान्याचें सर्व कर्मांचा क्षय होतो। आणि हृदय ग्रंथीचा म्हणजे अनात्म स्वरूप जें अंतःकरण त्याचा आणि आत्मा याचा जो नाद त्याभिमान स्वरूप ग्रंथि त्याचा भेद म्हणजे नाश होतो। आणि तन्मूलक जे सर्व संशय त्याचा नाश होतो अशा अर्थाच्या श्रुतींत सांगितलें आहे। असें हें सात्विक कर्म त्यागाचें फल आहे। यास्तव त्याचें अनुष्ठान मोठे प्रयत्नानें मुमुक्षूनीं करावें॥ १०॥ या प्रमाणें जो आत्मतत्त्वज्ञानी आहे त्यासच कर्मप्रवृत्तीस कारण भूत जे राग द्वेषादिक ते नसल्यामुळें कर्मत्याग संभवतो असें सांगून जो आत्मज्ञानहीन असा जो अज्ञानी त्यास कर्म त्याग संभवत नाहीं। या विषयीं हेतु सांगतात। देहभृता अशेषतः कर्माणि त्यक्तुं नहि शक्यं - देह

त्म विवेक ज्ञानानें ज्याचा बाध झाला नाहीं असा जो स्थूल शरीरावर मी ब्राम्हण मी मनुष्य मी गृहस्थाश्रमी इत्यादिक तादात्म्याभिमानत साच सूक्ष्म शरीर भूत मनबुद्धि आदिकावर झालेल्या जो मी कर्ता भोक्ता सुखी दुःखी असा अभिमान तेणें करून कर्माधिकार हेतु-भूत वर्णाश्रमादि रूप स्थूल देह आणि कर्तृत्वभोक्तृत्वाचा आश्रय सूक्ष्म देह यांपन धारण करणारा म्हणजे स्थूलसूक्ष्म देह अनादिअविद्येचे वासनेनें हा व्यवहार योग्य असा कल्पिलेला आणि मिथ्या आणि आत्म्याहून भिन्न असतां ही आपले स्वरूपानें किंवा तादात्म्यानें पाहणारा जो देहभृत् म्हणजे देहात्म विवेक ज्ञान रहित्य रागद्वेषादिक कारणामुळें निरंतर कर्माचे ठायीं प्रवृत्त झालेला अज्ञानी सर्व कर्माचा त्याग करण्यास समर्थ होत नाहीं। जर त्याचा सर्व कर्म त्याग होईल तर त्याचे देहाची यात्रा म्हणजे जीवनच होणार नाहीं। यास्तव-यः तु कर्मफलत्यागी सः त्यागी अभिधीयते-म्हणजे चित्त शुद्धि नसल्यामुळें कर्म करण्याचाच ज्यास अधिकार आहे तो चित्त शुध्यर्थ कर्माचरण करीत असतां ही भगवत्कृपेनें त्याचे फलाचा त्याग करील तर त्यास फलत्याग रूप सामान्य

अनिष्टमिष्टं मिश्रंच त्रिविधं कर्मणः फलं॥ भवत्यत्यागिनां प्रेत्य नतु संन्यासिनां क्वचित्॥१२॥

गुणानें गौण व्यवहारानें त्यागी असें म्हणावें। तु शब्दानें असा दुर्लभ आहे असे सूचविलें। तो मुख्य त्यागी नसतां ही त्याची ही स्तुति। जो पूर्वी सांगितले प्रमाणे देहभृत नव्हे असा जो परमार्थदर्शी ज्ञानी तोच सर्व कर्माचा त्याग करण्यास समर्थ आहे यास्तव मुख्य त्यागी-तोच आहे असा अभिप्राय॥११॥ देहाभिमानी अज्ञानी आणि देहाभिमान रहित ज्ञानी या दोघांचा कर्मफल त्याग समान असतां कोणते त्यागाचे फलानें देहाभिमानी गौण त्यागी आणि देहाभिमान रहित ज्ञानी मुख्य त्यागी होतो अशी शंका होईल तिचें निराकरणार्थ त्याविषयीं त्याचा दुसरा विशेष सांगतात। अत्यागिनां प्रेत्य अनिष्टं इष्टं मिश्रं इति कर्मणः त्रिविधं फलं भवति-म्हणजे कर्म फलाचा त्याग जरी केला तथापि कर्मानुष्ठान करणारे जे अत्यागी म्हणजे पूर्वोक्त गौण त्यागी त्यांस चित्त शुद्धी होऊन विविदिषा उत्पन्न न होतां जर मरण प्राप्त झालें तर मरण पावल्यानंतर त्यांनी केलेल्या कर्मांचे त्रिविध त्यास्तव त्यांचे शरीर धारण रूप फल तीन प्रकारचें होतें। मायाप्रयत्वास्तव जी फल्गुना म्हणजे [illegible] अदर्शनाप्रत पावतें म्हणजे लौकर नष्ट होतें तेफ

ल अशी फलशब्दाची व्युत्पत्ति म्हणजे योग आहे। तें तीन प्रकार भोगतात। अनिष्ट-पापकर्मांचें प्रतिकूलत्वें करून जाणावयास योग्य जें
नारकीय तीर्यगादिकांचें शरीररूपफल तें। इष्ट-अनुकूलत्वें करून जाणावयास योग्य जें पुण्याचें देवादिकांचें शरीररूपफल तें। मि-
श्र-पुण्य आणि पाप यादोहोंचें जें इष्ट आणि अनिष्ट उभयरूप मनुष्य शरीर रूप फल तें। हें त्रिविध फल ही त्याज्यच आहे हें कळ
विण्या करतां त्रिविध असा अनुवाद केला। जे मुख्य त्यागी संन्यासी म्हणजे आत्म तत्व साक्षात्कार होऊन ज्यांच्या अविद्येचा आणि ति-
चे कार्यांचा नाश झाला आहे। त्यांस मरणांनतर त्रिविध केवल्य रूप मोक्षच होतो असें सांगतात॥ नतु सन्यासिनां क्वचित्-म्हणजे प
रब्रम्हात्म तत्वाचें अपरोक्ष ज्ञान ज्यांस झालें आहे असे जे परम हंस परिव्राजक मुख्यसन्यासी त्यांस-याप्रत्येक त्रिविध कर्मांचें जें प्र-
त्येक सांगितलेलें अनिष्ट इष्ट मिश्र देह धारण रूप फल तें कोणते देशीं कोणते काळीं ही सकल शरीरास उत्पन्न करणारें जें अज्ञा-
न आणि त्याचीं कार्यभूत जीं अनंत जन्मार्जित अनंत संचित कर्में आणि सकल क्रियमाण कर्में त्यांच्या ज्ञानानें उच्छेद झाल्यामुळें-
होतच नाहीं। तुहा शब्द एवकाराचे अर्थी विपर्ययाचा आहे॥ आत्मतत्वाचे अपरोक्ष ज्ञानानें सकल कर्मक्षयश्रुति आणि स्मृतींत सांगि
तला आहे। तो कसा त्याचें स्वरूप काय तें सविस्तर पूर्वीच निरूपिलें आहे। एणे करून गौण त्याग्यांस अनंत जन्मार्जित जीं नाना विध
संचित कर्में आणि क्रियमाण कर्में त्यांचा नाश नझाल्यामुळें पुनः संसार होतो। मुख्य त्याग्यांस मोक्षहोतो असा त्यांच्या त्यागाचे फळां
चा विशेष सांगितला। अत्यागी म्हणजे कर्मफलाचा त्याग न करणारे जे सकामपुरुष त्यांस पूर्वोक्त त्रिविध कर्मांचें त्रिविध फल मर
णानंतर प्राप्त होतें। कारण सकामांस त्रिविध कर्मांचा संभव आहे। संन्याशांस म्हणजे अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः॥
ससंन्यासीच योगीच-या श्लोकांत कर्मफलत्याग करणारा जो त्यास ही फलत्याग करणें या सामान्य गुणानें संन्यासी असें भग
वंतानीं म्हटलें आहे। त्यास्तव कर्मफलत्याग करून कर्म करणारे जे कर्मी त्यांस पूर्वोक्त त्रिविध फल मरणानंतर होत नाहीं। कार
ण सात्विकत्वास्तव नित्यकर्मांचें अनुष्ठानानें आणि निषिद्ध काम्य कर्मांचें वर्जनानें पापाचा संभव नाहीं म्हणून मरणानंतर पापा
चें अनिष्ट फल होत नाहीं। काम्य कर्मांचें अनुष्ठान नकेल्यामुळें आणि ईश्वरार्पण बुद्धीनें त्याकर्मांचे फलाचा त्याग केल्यामुळें इ

ष्ट पुण्य फल ही होत नाहीं। याच कारणानें पापपुण्य उभयात्मक मिश्रकर्माचें मिश्रही फल होत नाहीं। याच अभिप्रायानें- मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्य निषिद्धयोः॥ नित्य नैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवाय विवर्जितः। जो मोक्षार्थी आहे त्याणें काम्य आणि निषिद्ध कर्मांचे ठायीं प्रवृत्त होऊं नये। प्रत्यवाय विवर्जित होऊन म्हणजे अनुष्ठान न केलें तर प्रत्यवाय प्राप्त होईल यास्तव त्यांचे परिहारार्थ नित्य नैमित्तिक कर्में त्याणें करावीं असें सांगितलें आहे। अशी एथें व्याख्या कोणी करतात। ती भाष्यादिकांस विरुद्ध आहे। आणि या व्याख्येंत शब्द मर्यादेचें आणि अर्थ मर्यादेचें उल्लंघन होतें। तें असें गौण मुख्ययोः मुख्ये कार्य संप्रत्ययः अशी शब्द मर्यादा शास्त्रानुमत आहे म्हणजे शब्दाच्या मुख्यार्थाचा बाध नसेल तर मुख्य अर्थाचेंच ग्रहण करावें गौणार्थाचें ग्रहण करूं नये असा शास्त्र सिद्ध नियम आहे यास उदाहरण अमावास्येचे दिवशीं अपराण्ह कालीं पिंडपितृ यज्ञें करून यजन करावें अशा अर्थाचे वाक्यांत अमावास्या शब्दाचा काल हा मुख्य अर्थ आहे आणि जो याप्रमाणें विद्वान म्हणजे जाणणारा अमावास्येचे ठायीं यजन करतो या अर्थाच्या दर्शेष्टि विधायक वाक्यांत अमावास्या शब्दाचा अमावास्या कालीं उत्पन्न होणारें कर्म हा गौण अर्थ आहे अशी स्थिति असतां दर्शपूर्णमास प्रकरणांत जो याप्रमाणें जाणणारा अमावास्येचे ठायीं याग करतो- या अर्थाचें दर्शेष्टिविधायक वाक्य आहे त्यांतील अमावास्या शब्दानीं कालरूप मुख्यार्थ घ्यावा किंवा अमावास्यारूप कालाचे ठायीं निष्पन्न होणारें कर्मरूप गौण अर्थ घ्यावा असा संशय प्राप्त झाला असतां दर्शेष्टिरूप कर्मविधायक वाक्यांत- अमावास्या शब्दानीं त्या कालीं उत्पन्न होणार कर्मरूप गौणार्थच घ्यावा म्हणजे पितृयज्ञ त्याचें अंग होईल यामुळें त्याचे फलाची कल्पना करण्यास नको असें विधीचें लाघव येईल असा अंगवासमभिव्याहारात् यासूत्रानीं कात्यायन मतानी पूर्वपक्ष करून प्रथम मुख्यार्थाची उपस्थिति होऊनच नंतर गौणार्थाची उपस्थिति होते यास्तव प्रथम उपस्थित झाल्यामुळें मुख्यार्थच प्रबल आहे त्याचा एथें बाधही नाहीं यास्तव अमावास्या शब्दानीं कालरूप मुख्यार्थच घ्यावा आणि हें वाक्य दर्शेष्टिरूप कर्मविधायक आहे पितृयज्ञ त्याचें अंग नाहीं त्याचा अमावास्येचे दिवशीं अपराण्हरूप स्वतंत्र काल सांगू

न त्यानें स्वतंत्र विधान केलें आहे यामुळें तें कर्म स्वतंत्रच आहे असें प्रमाण बलानीं सिद्ध झाल्यानंतर दर्शेष्टी रूपकर्मांची
फल कल्पना केली तरीं फलमुख गौरव दोषावह नाहीं असा शास्त्र सिद्धांत आहे यामुळें बाधक नाहीं असा-पितृयज्ञः स्वकाल
त्वादनंगं स्यादिति या सूत्रानीं जैमिनीनीं सिद्धांत केला आहे असें असतां सर्व कर्म त्याग करणें हा मुख्य संन्यास शब्दाचा अ
र्थ आहे त्याचें ग्रहण करण्यास एथें बाधक हा नाहीं असें असून फलत्याग रूप गौणार्थ एथें घेतल्यानीं पूर्वोक्त शब्द मर्यादे
चें याव्याख्येंत उल्लंघन होतें याप्रमाणें अर्थ मर्यादेचेंही उल्लंघन होतें। तें असें - यावत् कारण सामग्री असली म्हणजे कार्य अवश्य उ
त्पन्न होतें। यानियमास अर्थ मर्यादा असें म्हणतात। ईश्वरार्पण बुद्धीनें सर्व कर्मांचें फलांचा ज्याणें त्याग केला आहे आणि अंतःकरण
शुद्ध्यर्थ नित्यकर्मांचें अनुष्ठान जो करतो असा जो गौणसंन्यासी तो ज्ञान होण्या पूर्वीं जर मरण पावला तर त्याचीं अनंतजन्मार्जित अन-
नंत पूर्वोक्त त्रिविध संचित कर्मांचा नाश न झाल्यामुळें तीं आपलें पूर्वोक्त त्रिविध फल त्यास उत्पन्न करतीलच आणि अंतःकरणशु
द्धीचें फल जें आत्मज्ञान तें उत्पन्न होण्यासाठीं त्या गौणसंन्याशास शरीर होणें अवश्यकच आहे याच कारणानें विविदिषा संन्या
सी श्रवणादिक योग करीत असतां ज्ञानप्राप्तिरूप योग सिद्ध झाल्यापूर्वीं योगभ्रष्ट होऊन मरण पावला असतां तो शुची श्रीमंता
नें किंवा योग्याचे गृहांत उत्पन्न होतो असें सांगून त्यास ज्ञानप्राप्त्यर्थ ज्ञानाधिकारी शरीर प्राप्ति अवश्य होते असा षष्ठा ध्या-
यांत भगवंतानीं निर्णय केला आहे। यावरून सर्व कर्म परित्याग करणारा जो योगभ्रष्ट अज्ञ त्यास ही शरीर प्राप्ति मरणानंतर अव
श्य होते मग कर्म करणारा जो अज्ञ त्यास संचित कर्म फल शरीर प्राप्ति मरणानंतर होईल म्हणून काय सांगावयाचें आहे। याअ
र्थ मर्यादेचें उल्लंघन झालें यास्तव प्रथम केलेलें व्याख्यानच उत्तम आहे। यांतील तारतम्याचा विचार निर्मत्सर पंडितांनीं करा-
वा। आतां या प्रकरणाचा निर्गलितार्थ लिहितों। वेदांतवाक्याचें श्रवण मनन निदिध्यासनादिकें करून उत्पन्न झालेला आणि-
सकल असंभावना विपरीत भावना अप्रामाण्य ज्ञान रहित जो अकर्ता अभोक्ता परमानंदाद्वितीय स्वप्रकाश सद्रूप ब्रह्माचा आ
त्मत्वें करून निर्विकल्पक साक्षात्कार तेणें करून कर्तृत्वादिकाचे अभिमानास कारण भूत अज्ञानाचा नाश झाल्यामुळें कर्तृ

त्वादिकाचे अभिमानानें रहितजो मुख्य सन्यासी तो मरणानंतर सर्वकर्मांचा ज्ञानानें समूल नाश झाल्यामुळें अविद्या आ
णि तिचें कार्य कर्मादिक तन्मूलक पुनः शरीर ग्रहणरूप जन्माप्रत पावत नाहीं॥ जो कर्तृत्वादिकाचे अभिमानानें देहधारण कर
णारा अज्ञानी तो तीन प्रकारचा आहे॥ रागद्वेषादिक दोषांचे प्राबल्यास्तव काम्यनिषिद्ध कर्मांचें यथेष्ट अनुष्ठान करणारा मो
ठा शास्त्रानधिकारी एक। पूर्वजन्मार्जित पुण्यकर्मानें ज्याचे रागद्वेषादिक कांहीं गेले आहेत आणि सर्व कर्मांचा परित्याग कर
ण्यास समर्थ नसल्यामुळें काम्य आणि निषिद्ध कर्मांचा मात्र परित्याग करून अंतःकरण शुध्यर्थ नित्य नैमित्तिक कर्मांचे फ
लाभिसंधीचा त्याग करून नित्यादिक कर्मानुष्ठान करणारा दुसरा। हा दुसराच नित्य नैमित्तिक कर्मानुष्ठानें करून अंतःकर
ण शुद्धि होऊन आत्मज्ञानाची इच्छा उत्पन्न झाली आहे त्यास असा आणि वेदांतश्रवणादिक जें आत्मज्ञान साधन त्याचें
अनुष्ठान करावें अशा इच्छेनें श्रवणादिकास विक्षेप करणाऱ्या कर्मांचा त्याग करून श्रवणार्थ गुरूपाशीं जातो तो तिसरा
। यास विविदिषा सन्यासी म्हणतात। यतिचांस पहिल्यास संसारित्व प्रसिद्धच आहे। दुसऱ्यास संसारित्व कसें आहे तें- अनि
ष्ट मिष्टं मिश्रंच- याश्लोकाचे व्याख्यानांत सांगितलेंच आहे। तिसऱ्यास संसारित्व कसें आहे तें -अयतिः श्रद्धयोपेतः- एणें
करून अर्जुनाचा प्रश्न सांगून त्याचे उत्तरांत - श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोभिजायते - अथवा- योगिनामेव कुले भवति - एणें करून स
हावे अध्यायांत सांगितलें आहे। याप्रमाणे तीन प्रकारचे अज्ञान्यास जन्मांतर होण्यास पूर्वजन्मार्जितसंचित कर्मादि रूप सा
मग्री आहे यामुळें संसारित्व निश्चित आहे। परंतु तें कोणास ज्ञानाला अनुगुण म्हणजे ज्ञानोत्पत्तीस साधन आहे कोणास ज्ञा
नाला अननुगुण म्हणजे ज्ञानोत्पत्तीला अनुकूल नव्हे इतका विशेष आहे। जो ज्ञानी आहे त्याचें संसार कारणभूत अज्ञाना
चा नाश झाल्यामुळें मरणानंतर स्वतः सिद्ध कैवल्य आहे हे दोन पदार्थ या श्लोकांत सूत्रभूत सांगितले ॥१२॥ श्रीकृष्णार्पण
ज्यास आत्मज्ञान नाहीं त्यास संसारित्व प्राप्त होण्याविषयी हेतुभूत कर्मत्यागाचा असंभव - नहि देहभृता शक्यं कर्तुं कर्माण्य
शेषतः- एणें करून सांगितला। आतां कर्मत्यागाच्या असंभवास हेतु कर्मास हेतुभूत जें पुढें सांगावयाचे अधिष्ठानादिक पं

च क त्याचे ठायीं तादात्म्याभिमान च आहे। असें चार श्लोकांनीं सांगतात ॥ त्यांत प्रथमश्लोकांत अधिष्ठानादिक पांचांचा त्याग करण्यासा
ठीं अवश्य जाणलीं पाहिजेत असें सांगतात ॥ हे महाबाहो एतानि पंच-म्हणजे हीं जीं पुढें सांगतो अधिष्ठानादिक पांचतीं। सर्वकर्म
णो सिद्धये कारणानि मे निबोध-म्हणजे सर्व कर्मांची निष्पत्ति होण्यासाठीं कारणें आहेत असें सर्वज्ञ परम आत्प जो मी याचे वच
ना वरून तूं जाणावयास सावधान हो। हीं फार दुर्ज्ञेय आहेत या स्तव मनाचे एकाग्रते शिवाय जाणावयास हीं शक्य नाहींत या
स्तव सावधान मना हो असें तात्पर्य ॥ हीं जीं कारणें सांगतो तीं मी आपले बुद्धीनें कल्पिलेलीं सांगतो असें मानूं नको। तीं सप्र
माण आहेत असें सांगतात। सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि-म्हणजे निरतिशय पुरुषार्थभूत जो मोक्ष त्याचे प्राप्ती साठीं आणि सर्वानर्था
स कारण भूत जें अज्ञान त्याचे निवृत्ती साठीं अवश्य जाणावयाचें जें जीव ब्रम्ह आणि जीव ब्रम्हाचें ऐक्य आणि त्याचे ज्ञानासस्सा
धन जीं श्रवण मननादिक हे पदार्थ उत्तमप्रकारें करून निरूपिले आहेत त्याचे ठायीं असें आणि कृत म्हणजे कर्म त्याचा
पंचैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे॥ सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणां ॥१३॥
त म्हणजे ज्ञान द्वारा समाप्ति होते ज्यापासून असें जें आत्मवस्तूचें मात्र प्रतिपादन करणारें वेदांत शास्त्र त्याचे ठायीं प्रोक्त म्हण
जे लोकांत प्रसिद्ध आहेत तथापि अनात्मभूत असतांही मिथ्या परोक्ष ज्ञानानें आत्मत्वें करून लोकांनीं जाणलेलीं आहेत त्यां
चा आत्मज्ञानें करून बाध व्हावा आणि त्यावरील आत्मत्व ज्ञान जावें यासाठीं त्याज्यत्वें करून निरूपिलीं आहेत। कर्म दुसऱ्या
चा धर्म असतांही तें अविद्येनें आत्म्याचे ठायीं आरोपिलें आहे त्याचा शुद्धात्मज्ञानें करून जेव्हां बाध होतो तेव्हां कर्माचा अंत
होतो यासाठीं आत्म्यास कर्माचा संबंध नाहीं असें प्रतिपादन करण्यास अनात्मभूत जीं अधिष्ठानादिक पांच कर्मांचीं कारणें
त्यांचा वेदांत शास्त्रांत मायाकल्पित मिथ्यात्व तीं आहेत असा अनुवाद केला त्याचें प्रतिपादन करण्या विषयीं वेदांत शास्त्राचें
तात्पर्य नाहीं यास्तव वेदांत शास्त्र आत्मवस्तूचें मात्र प्रतिपादन करतें याचा विरोध नाहीं आणि या गीता शास्त्राचे ठायीं ही
ज्ञानास सर्व कर्मोत्तरत्व-सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते-एणें करून सांगितलें आहे। यास्तव ज्ञान शास्त्रास कर्मांतत्व

रपन्न आहे॥१३॥ आत्मवस्तूला अकर्तृत्व सिद्ध होण्यासाठीं कर्मास कारणभूत पांच वेदांत शास्त्रांत सांगितलीं आहेत तीं कोणतीं त्याचें स्वरूप काय तें यादुसऱ्याश्लोकांत सांगतात॥ अधिष्ठानं–म्हणजें इच्छाद्वेष सुख दुःख चेतना इत्यादिकांची अभिव्यक्ति होण्यास आश्रयभूत शरीर। तथा कर्ता–म्हणजे जसें मायेनें कल्पिलेलें अलौकिक स्वप्नांतील गृहस्थादिक अधिष्ठान तसा मी कर्ता मी भोक्ता इत्यादिक अभिमानानें युक्त ज्ञानशक्तिप्रधान आणि अपंचीकृत भूतांचा कार्यभूत ज्यास अंतःकरण बुद्धि विज्ञान असें ही म्हणतात आणि तादात्म्याध्यासानें आपलेवरील कर्तृत्वादिक धर्मांचा आत्म्यावर भास होण्यास हेतुभूत जो आहे असा अलौकिक अहंकार मायेनें कल्पिलेला। तात्पर्य। जसें स्वाप्न गृहस्थादिक मिथ्यात्वें करून जाणावयास सुकर आहे किंवा लोकायतिकांनीं आत्मस्वरूपत्वें करून मानिलेला जो स्थूलदेह तो त्यांहून भिन्न जे परीक्षक त्यांणी अनात्मत्वें करून निश्चय सुकर आहे। असे तथा या पदानें सूचविलें। पृथक् विधं करणं च–म्हणजे तथा याचे अर्थाविषयींच शब्द। त्याप्र

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधं॥ विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पंचमं॥१४॥

माणें नानाप्रकारचें म्हणजे भिन्नभिन्न शब्दरूपरसस्पर्शगंध यांचे ज्ञानास आणि देणे घेणे चालणें बोलणें इत्यादिक व्यापारास साधनभूत श्रोत्रादिक पांच ज्ञानेंद्रियें। पांच कर्मेंद्रियें मन बुद्धि असें बाराप्रकारचें या करणांचे वर्गांत मनबुद्धि हे चित्ताचे वृत्तीचे भेद जाणावे। त्या वृत्तीनीं युक्त जो अहंकार तो कर्ता चिदाभास यांत सर्वांत मारखाच आहे त्यासच त्या वृत्तीचे तादात्म्याध्यासानें कर्ता मंता प्रमाता अहंकार असें म्हणतात। विविधाश्च पृथक् चेष्टाः–म्हणजे नानाप्रकारच्या म्हणजे परस्पर भिन्नभिन्न पांच प्रकारच्या किंवा दाहा प्रकारच्या क्रिया। शक्तिप्रधान पंचीकृत भूतकार्य जें प्राणापान व्यानोदान समान असे मुख्य प्राण आणि नाग कूर्म कृकल देवदत्त धनंजय रूप उपप्राण असे दशविध प्राण त्यांचे प्राणापानादिक पूर्वीं लिहिले ते व्यापार या दशविध प्राणांत प्राणापानादिक च पांच प्राणांचा नाग कूर्मादिक या पांचांत च समावेश करावा असें कोणी म्हणतात। यावरून पांच प्रकारचे किंवा दहा प्रकारचे असें लिहिलें। हा प्राण एकच आहे तथापि स्थान भेदानें कि

वा वृत्तिभेदानें पांचप्रकारचा किंवा दहा प्रकारचा असा त्याविषयीं व्यवहार होतो। तो अंतःकरणाहून अगदीं भिन्नच आहे कारण सुषुप्ति समयीं अंतःकरणाचा लय झाला तरीं शरीरांत प्राणवायूचा संचार आणि प्राणापानादिक त्याचे व्यापार होतात याव-रून असें कोणी म्हणतात। अपंचीकृत भूतांचें कार्य अंतःकरण ज्ञान शक्ति आणि क्रिया शक्ति या दोन शक्तीनें युक्त आहे तेंच जीव त्यास उपाधि भूत आहे त्यास च क्रियाशक्तीचे प्राधान्यें करून प्राण असें म्हणतात आणि ज्ञानशक्तीचे प्राधान्यें करून अंतः करण असें म्हणतात। सुषुप्ति समयीं ज्ञान शक्तीचा लोप झाला तरीं क्रिया शक्तीचा लोप होत नाहीं यामुळे प्राणापानादिक व्यापार होतात। आणि असेंच मानिलें पाहिजे नाहींतर मरण समयीं शरीरांतून जीवाची जी उत्क्रांति होते ती प्राणाचे उत्क्रां-तीनें होते असें श्रुतींत सांगितलें आहे आणि बुद्धीचे उत्क्रांतीनें होते असें ही श्रुतींत सांगितलें आहे। जीवाचे उत्क्रांतीस प्रा-णोत्क्रांति आणि बुध्युत्क्रांति असे दोन परस्पर भिन्न उपाधि मानले तर एकेच शरीरांत दोन जीव आहेत असें होईल या स्तव बुद्धि आणि प्राण या उपाधीचें ऐक्य मानलें पाहिजे आणि भिन्नत्वें करून व्यवहार पूर्वोक्त शक्तींचे भेदानें च मानला पा-हिजे। या शरीरांतून कोणाचे उत्क्रमणानें म्हणजे गमनानें मी उत्क्रांत होईन आणि कोणाचे स्थितीनें मी स्थितीप्रत पावेन असा त्या आत्म्यानें विचार करून त्यानें प्राण उत्पन्न केला या अर्थाची श्रुति प्राणोत्क्रमणोपाधिकत्व जीवाचे उत्क्रमणास-सांगेल। आणि तो आत्मा धी. स्वप्न म्हणजे बुद्धि स्वप्न होऊन या लोकांचें किंवा या शरीराचें उत्क्रमण करतो। बुद्धि मृत्यूचेरू-पाप्रत ध्यान करीत असतां ध्यान करणाऱ्या प्रमाणें होतो किंवा भासतो बुद्धि चंचल झाली म्हणजे चंचल झाल्याप्रमाणें हो-तो किंवा भासतो या अर्थाच्या श्रुतींत बुद्धीचे उत्क्रमणानें औपाधिक जीवाचें उत्क्रमणादिक सांगितलें आहे असें को-णी म्हणतात। दैवंचैवात्र पंचमं—म्हणजे या कारण वर्गाचे ठायीं शरीर इंद्रियां दिकांस भोग ज्ञान उत्पन्न करण्याची शक्ति देणें असा अनुग्रह करणाऱ्या ज्या इंद्रिया दिकांच्या देवता त्यांचा समुदाय पांचवा आहे। च शब्दानें तो समुदाय शरीरा-दिका प्रमाणें अनात्मा आणि भौतिक आणि माया कल्पितच आहे असा अर्थ सूचविला। या पांच कारणांत कर्ता-कर

रण-क्रिया-यांचें अधिष्ठानजें शरीर याची देवता पृथ्वी आहे। याविषयीं प्रमाण। जेव्हां हा पुरुष मरण पावतो तेव्हां याची वाणी म्हणजे वागिंद्रिय अग्नीप्रत जाते। प्राण वायूप्रत जातो। चक्षु आदित्य म्हणजे सूर्याप्रत जातें। मन चंद्राप्रत जातें। श्रोत्रेंद्रिय दिशांप्रत जातें। शरीर पृथिवीप्रत जातें। अशा अर्थाच्या श्रुतींत वागादिक इंद्रियांच्या अधिष्ठानभूत ज्या अग्न्यादिक देवता त्यांमध्यें शरीराधिष्ठात्री पृथिवी देवता सांगितली आहे। कर्ता जो अहंकार त्याची देवता रुद्र असें पुराणांत मानिलें आहे। श्रोत्राची दिशा देवता। त्वचेची वायु देवता। चक्षूची सूर्य देवता। रसनेची वरुण देवता। घ्राणाची अश्विनीकुमार देवता। वाणीची अग्नि देवता। पाणी म्हणजे हस्त यांची इंद्र देवता। पादांची उपेंद्र देवता। उपेंद्र म्हणजे इंद्राचा कनिष्ठ बंधु त्यास वामन म्हणतात। पायु म्हणजे गुद याची मित्र देवता। उपस्थाची प्रजापति देवता। मनाची इंद्र देवता। बुद्धीची बृहस्पति देवता। प्राणाची सद्योजात देवता। अपानाची वामदेव देवता। व्यानाची अघोर देवता। उदानाची तत्पुरुष देवता। समानाची ईशान देवता। असें पुराणांत प्रसिद्ध आहे॥१४॥ याप्रमाणें अधिष्ठानादिकांचें

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः॥ न्याय्यं वा विपरीतं वा पंचैते तस्य हेतवः॥१५॥ क॥

स्वरूप सांगून त्यांस कर्माचें हेतुत्व सांगतात॥ नरः शरीरवाङ्मनोभिः यत् न्याय्यं वा विपरीतं कर्म प्रारभते-म्हणजे मनुष्य न्याय्य म्हणजे शास्त्रविहित अथवा विपरीत म्हणजे शास्त्रनिषिद्ध अथवा शरीराचें जीवन होण्यास हेतुभूत असें जें मेषोन्मेषादिक चेष्टारूप शारीर किंवा वाचिक किंवा मानस तीन प्रकारचें विहित निषिद्धात्मक उदासीन अशा ज्या कर्माचा आरंभ करतो किंवा आरंभ करून सिद्ध करतो त्या सर्व कर्मांचे हे अधिष्ठानादिक पांच हेतु म्हणजे कारण आहेत। पूर्वोक्त न्याय्य आणि विपरीत याहून जें शरीर जीवनास हेतुभूत निमेषोन्मेषादिक कर्म किंवा दुसरें विहित निषिद्धासारखें कर्म तें सर्व जन्मांतरकृत धर्म किंवा अधर्म यांचेंच कार्य आहे यास्तव त्याचा न्याय्य किंवा विपरीत कर्मांतच समावेश आहे। येथें मनुष्य ज्या कर्माचा शरीर वाणी आणि मन यांहीं करून आरंभ करतो किंवा कर्म करतो त्याचे हे पांच हेतु हें विरुद्ध दिसतें तथापि शरीर पदानें अधिष्ठानाचें आणि नर या पदानें कर्त्याचें-वाक् मन या दोहों पदांनीं सर्व करणाचें-आरभते या पदानें चेष्टाचें-न्याय्य आणि विपरीत या

पदानीं धर्माधर्मरूप दैवाचें ग्रहण करावें। सर्वकर्मांविषयीं यापांचाचा समान उपयोग आहे तथापि शास्त्रांत विधि आणि निषेधरूप जें शारीर वाचिक मानसिक त्रिविध कर्म तेंच प्रसिद्ध आहे यास्तव हें शारीर हें वाचिक हें मानसिक असा लोकांत त्रिविधच प्राधान्येंकरून व्यवहार आहे यास्तव विरोध नाहीं असें जाणावें। विधिनिषेध शास्त्राचे मनुष्यच अधिकारी आहेत यास्तव असें म्हटलें ॥१५॥ आतां सा अधिष्ठानादिक पांचांसच कर्मकर्तृत्व आहे वस्तुतः आत्म्यास कर्तृत्व नाहीं हेंच या पांचांचे निरूपणाचें फल या अभिप्रायानें सांगता-त। तत्रैवं सति -म्हणजे कर्मांविषयींचें अधिष्ठानादिक पांचांसच हेतुत्व आहे यामुळें सर्व कर्म पंचकर्तृक असतां। यः केवलं आत्मानं कर्तारं पश्यति -म्हणजे जो पुरुष- सर्व जड दृश्य प्रपंचाचा भासक सत्तास्फूर्ती स्वरूप स्वप्रकाश परमानंदस्वरूप कालमर्या-बाधरहित आणि असंग उदासीन परमार्थतः विक्रिया रहित अद्वितीय आत्मा असतांही अविवेकरून अधिष्ठानादिकांविषयीं प्रतिबिंबित स्वरूपानें त्यांशीं अनन्यत्वें करून कल्पून जलांत प्रतिबिंबित जलाचा भासक जो सूर्य त्यास जलादि जें त्यांशीं अनन्यत्वें करू

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ॥ पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥१६॥

न कल्पून जलरूप उपाधीवरील चांचल्यादिक्रियांचा संबंध जसा त्यावर आरोपितात त्याप्रमाणें साक्षीभूत आत्म्यावर अधिष्ठानादिकांवरील कर्मकर्तृत्वाचा आरोप करून मी कर्ता आहे असें कर्माचें कर्तृत्वाश्रयत्वें करून आत्म्यास पाहतो म्हणजे रज्जू असतांही हा भुजंग आहे याप्रमाणें आत्मा कर्ता आहे असें कल्पितो। सः न पश्यति -म्हणजे तो असें पहात असतांही अविद्येनें अध्यास झाल्यामुळें तत्त्वें करून पाहत नाहीं। तो भ्रांतीनें विपरीतच पाहतो तत्त्वें करून पाहत नाहीं या विषयीं हेतु सांगतात। अकृतबुद्धित्वात् दुर्मतिः -म्हणजे शास्त्र आणि आचार्य यांचे उपदेशापासून आत्मानात्मविवेकरूप बुद्धि त्यास उत्पन्न झाली नाहीं यास्तव रज्जु तत्त्वज्ञानाशिवाय सर्पभ्रमाचा बाध जसा होत नाहीं याप्रमाणें शास्त्रगुरूंच्या उपदेशापासून मी सच्चिदानंद अकर्ता अभोक्ता अद्वितीय ब्रह्मच आहे अशा तत्त्वसाक्षात्कारावांचून अज्ञानानें झालेले मिथ्याभ्रमाचा नाश होत नाहीं तर तो पुरुष अशा तत्त्वसाक्षात्कारार्थ गुरूप्रत जाऊन तत्त्व जाणतां होत नाहीं याविषयीं सांगतात। दुर्मतिः -म्हणजे विवेक उत्पन्न होण्यास

प्रतिबंधक पापानें दुष्ट म्हणजे मलिन आहे बुद्धि ज्याची असा आहे। यास्तव चित्तशुद्धि न झाल्यामुळें तत्त्वज्ञानास अयोग्य होऊन आत्मा अकर्ता असतांही त्यास अविद्येनें हा कर्ता आहे असें कल्पून कर्मकर्त्यांचे ठायीं तादात्म्याध्यासास्तव कर्म-त्यागाविषयीं असमर्थ होऊन सर्वदा जन्ममरणप्रवाहरूप संसारांत इष्ट अनिष्ट मिश्र या त्रिविध कर्मांच्या फलाचा अनुभव करतो असें तात्पर्य। म्हणे करून तार्किक देहाहून आत्मा भिन्न आहे तोच केवल कर्ता आहे असें जे मानितात तेही अकृत बुद्धिच आहेत असें सूचविलें। आणि दुर्मति पदानें आत्मा केवल कर्ता नव्हे परंतु देहादिक संघाताचे संबंधानें त्यास-कर्तृत्व आहे असें असून केवल एकट्या आत्म्यास कर्ता असा जो पाहतो तो तत्वें करून पाहत नाहीं असें जे कोणी म्हणतात ते-ही बोलणें चांगलें नाहीं-परमार्थतः असंग अद्वितीय सर्वविकाररहित आत्मस्वरूप श्रुतींत सांगितलें आहे आणि देहादिक हीं अवि-द्येने कल्पिलेले मिथ्याच आहेत यास्तव त्यास देहादिकांचा वास्तविक संबंध व संभवत नाहीं-केवल शब्द आत्म्यास स्वाभाविक-

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥ हत्वापि स इमाँल्लोकान् न हन्ति न निबध्यते ॥१७॥

असंगत्व आहे याचा अनुवाद त्यास कर्तृत्व पाहणारास दुर्मतित्व सांगण्यासाठीं हें तुल्यें करून करतो असें सूचविलें॥१६॥या प्रमाणें चार श्लोकांनीं-अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलं॥ भवत्यत्यागिनां प्रेत्य-या श्लोकाचे तीन चरणाचें व्याख्यानानें अ-त्म्यावर कर्तृत्व आरोपित आहे असें सांगून आतां आत्म्यास कर्तृत्व स्वाभाविक नाहीं अकर्तृत्व स्वाभाविक आहे असें सांगण्यासा-ठीं-न तु संन्यासिनां क्वचित-या चतुर्थ चरणानें व्याख्यान एक श्लोकानें करतात॥ यस्य अहंकृतः भावः न-म्हणजे पुण्य कर्माचर-णें करून ज्याच्या आत्मानात्मविवेकास प्रतिबंधक पापाचा नाश झाला आहे असा आणि चित्तशुद्धि होऊन नित्यानित्य व-स्तुविवेक या लोकांतील व परलोकांतील विषयभोगाविषयींचें वैराग्य आणि शमदमादिक मुमुक्षुत्व म्हणजे मोक्षेच्छा-या साधनचतुष्टयानें जो संपन्न आहे आणि शास्त्र आणि गुरूचे उपदेशापासून अकर्ता अभोक्ता स्वप्रकाश परमानंदा-द्वितीय परब्रह्माचा स्वात्मत्वें करून ज्यास साक्षात्कार झाला आहे असा ज्या पूर्वीं स्थाहून विलक्षण पुरुषास कार्यासुद्धा अ

ज्ञानानें बाध झाल्यामुळें मी कर्ता असा प्रत्यय होत नाहीं अथवा अहंकाराचा बाध होऊन हा आत्मस्वरूपानें स्थिति झाल्यामुळें त्याचा भाव म्हणजे स्थिति अहं अशा व्यवहारास योग्य होत नाहीं. अथवा आत्मानात्म विवेक ज्ञान झाल्यामुळें ज्यास अहंकृत भाव म्हणजे अहंकाराचें तादात्म्य नाहीं आणि यस्य बुद्धिर्न लिप्यते-म्हणजे हा पुरुष असंग आहे आत्मा साक्षी आणि केवल आणि निर्गुण आहे आत्मा अप्राण म्हणजे प्राण रहित आहे आणि मनानें रहित आहे आणि शुभ्र म्हणजे मलरहित स्वच्छ आहे। पंधराव्या अध्यायांत जो कार्योपाधि क्षर सांगितला त्याहून पर जो मायोपाधिक अक्षर ईश्वर त्याहून पर म्हणजे कार्य कारणोपाधिरहित असा आत्मा आहे आणि आत्मा अज म्हणजे उत्पत्तिरहित आणि ध्रुव म्हणजे शाश्वत आणि सत्निलएकदृष्टा अहेत नित्य शाश्वत पुराण आहे। ब्रम्हात्मतत्व निष्क्रिय निरवयव शांत निरवद्य म्हणजे दोष रहित निरंजन म्हणजे तमोगुणरहित अशा अर्थाच्या अनेक श्रुतींचे प्रमाणावरून आणि-अविकार्योयमुच्यते-प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ॥ अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते। तत्ववित्तु महाबाहो गुणकर्म विभागयोः। गुणागुणेषु वर्तंत इति मत्वा न सज्जते। शरीरस्थोपि कौंतेय न करोति न लिप्यते। इत्यादिक ज्या भगवद्गीतेतील भगवद्वाक्यरूप स्मृति यांचा अर्थ पूर्वी लिहिला आहे याचे प्रमाणावरून इत्यादि प्रमाणें तत्वज्ञानानें बाध होऊन अनुवृत्ति असलीतरी माझे ठायी मायेनें कल्पिलेले हे अधिष्ठानादिक पांच च सर्व कर्मांचे कर्ते आहेत आणि हे असंग स्वप्रकाश चैतन्यरूप जो मी याच्या मायाकल्पित संबंधानेंच प्रकाश पावले आहेत मी तर कर्ता नाहीं कर्ते आणि त्यांचे जे सर्व पूर्वोक्त व्यापार त्यांचा प्रकाशक साक्षी आहें आणि क्रियाशक्ति आणि ज्ञान शक्ति यांहीं करून युक्त जे प्राण आणि अंतःकरण रूप दोन उपाधि त्यांहीं करून रहित हा हे सर्व कार्य कारणाचे संबंधानें रहित कूटस्थ निर्विकार द्वैत रहित आहे यास्तव कर्ता मी नाहें। अशी पारमार्थिक बुद्धि झाल्यामुळें ज्याची बुद्धि म्हणजे अंतःकरण कर्तृत्व वासना निमित्तक ते हें मी करीन किंवा केलें याचें फल मी भोगीन किंवा भोगलें अशा अनुसंधानात्मक लेपानें युक्त होत नाहीं या अनुसंधानास अनुशय असे म्हणतात। तो अनुशय पुण्य कर्म केल्यानें मी

पुण्यवान् आहें असा हर्ष जो होतो तद्रूप आहे आणि पापकर्म केल्यानें हें पाप कशास मी केलें किंवा हें दुःख मला पापानें झालें
असा जो पश्चात्ताप होतो तद्रूप आहे कर्तृत्वाभिमान गेल्यामुळें दोहीं प्रकारचा जो अनुशय तेणें करून ज्याची बुद्धि लिप्त हो-
त नाहीं असें तात्पर्य। यास प्रमाण। तैत्तिरीयोपनिषदांत ब्रम्हवेत्ता ब्रम्हाप्रत पावतो ब्रम्हच होतो असें उपक्रमांत सांगून-
तें ब्रम्ह आनंदस्वरूप आहे त्याच्या ज्ञानानें स्वात्मत्वें करून लाभ झाला म्हणजे पुरुष आनंदयुक्त होतो अन्यथा होत नाहीं
तो ब्रम्हानंद या पुरुषाचे ठायीं आणि या आदित्याचे ठायीं आत्मस्वरूप एकच आहे असें सांगून अशा ब्रम्हानंदाप्रत जे
स्वात्मत्वें करून पाहतो तो ऐहिक भयाला कारण जे व्याघ्रादिक त्या कोणापासून ही भय पावत नाहीं आणि पारलौकिक
भयास हेतुभूत जें पापादिक त्यापासून ही भय पावत नाहीं असें सांगून त्याची उपपत्ति करण्यासाठीं या पूर्वोक्त ज्ञान्यास
मी पुण्य कां केलें नाहीं आणि मी पाप कां केलें अशी पुण्य आणि पापें संताप करीत नाहींत न केल्यामुळें पुण्य केल्यामुळें
पाप त्याचे संतापास कारण होत नाहींत असें सांगून पुण्य पापें संतापास कारण होत नाहींत याविषयीं पूर्वोक्त प्रकारें क
रून ब्रम्हानंदाप्रत जाणणारा पुण्य आणि पाप या दोघांप्रत टाकून आत्म्याप्रत ब्रम्हाभिन्नत्वें करून स्मरतो म्हणे करून ज्या
कारणास्तव पुण्य पापाचा मिथ्यात्वानुसंधानें करून त्याग केला या कारणास्तव त्यांचें न करणें आणि करणें एतन्निमित्तक
ताप त्यास होत नाहीं असा हेतु सांगितला त्याचें तात्पर्य तो विद्वान देहेंद्रियादिकाचे प्रवृत्तीपासून उत्पन्न झालेलीं पुण्य
पापें स्वात्मस्वरूपत्वें करून च पाहतो आत्मसत्तेवाचून दुसरी सत्ता पाहत च नाहीं यास्तव तीं पुण्य पापें त्यास ताप देत ना-
हींत त्याप्रमाणेंच श्रुत्यंतरांत विद्वाना न केलेलें पाप आणि न केलेलें पुण्य हीं दोन्हीं ताप देत नाहींत असें सांगून हें क
त्याचीं ही सांगितलें आहे असें त्याविषयीं दुसऱ्या श्रुतीचें प्रमाण दाखऊन हा ब्रम्हवेत्ता जो ब्राम्हण त्याचा नित्य महि
मा आहे कर्मे करून तो वृद्धीप्रत पावत नाहीं आणि लहान ही होत नाहीं पापहें उपलक्षण करून पाप आणि पुण्य यां
हीं करून तो लिप्त होत नाहीं अशा अर्थाची श्रुति दाखविली। त्यांत वृद्धि पावत नाहीं म्हणे करून पुण्यानें संतोष पावत

नाहीं। लहान होत नाहीं म्हणे करून तापपावन नाही असें सांगीतलें या प्रमाणें – यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते – म्ह
णें करून सांगितलें ला पूर्वोक्त दुर्मतीहून विलक्षण परमार्थदर्शी सुमती कर्तृत्वाभिमान गेल्यामुळें अनिष्ट इष्ट मिश्र अशा
त्रिविध फलाचा भोग करणारा होत नाहीं अशा शास्त्रार्था विषयीं अहंकाराचा अभाव आणि बुद्धीचे लेपाचा अभाव यांची
स्तुती करून सांगतात। स. इमान् लोकान् हत्वापि न हंति न निबध्यते – म्हणजे अकर्ता जो आत्मा त्याचा साक्षात्कार झा
ल्यामुळें तो या सर्व प्राण्यास मारून ही मारणारा किंवा हिंसात्मक हननकर्ता तद्विषयक रागद्वेष नसल्यामुळें होत नाहीं
आणि त्या हिंसा रूप अधर्मफलानें बंधही पावत नाहीं। प्रथम यस्य नाहंकृतो भावः – याचें फल – न हंति – हें सांगितलें। बुद्धिर्य
स्य न लिप्यते – याचें फल – न निबध्यते – हें सांगीतलें सर्व प्राण्यांची हिंसा करूनही त्या कर्माचा लेप होत नाहीं अशा –
सांगीतल्यानें अतिशय सांगितला। सर्व प्राण्यांचे हिंसन असंभावितच आहे। आणि – हत्वापि – ही प्राणिहननकर्तृत्व
ची अभ्यनुज्ञा याधिना नुवृत्ति रूप कर्तृत्वाविषयींचे लौकिक दृष्टीनें सांगितली आणि न हंति – हा कर्तृत्वनिषेध शा
स्त्रीय परमार्थदृष्टीनें सांगितला यास्तव – हत्वापि आणि न हंति हे विरुद्ध नाहीं। न निबध्यते – म्हणे करून कर्मफल सुख
दुःख संबंध स्पर्श होत नाहीं असें सांगितल्यानें भोक्तृत्व निषेध ही शास्त्रदृष्टीनें सांगीतला। यरीता शास्त्राचे आरंभी
– नायं हंति न हन्यते – म्हणें करून आत्म्यास सर्व कर्माचा संबंध नाहीं अशी प्रतिज्ञा करून – न जायते म्रियते वा कदा
चित् – इत्यादिक हेतु सांगणाऱ्या वचनांहीं करून त्याचा – वेदाविनाशिनं नित्यं – म्हणें करून विद्वानास सर्व कर्माधिका
राची निवृत्ति संक्षेपानें सांगीतली। मध्ये मध्यें त्या त्या प्रसंग संगतीनें तिचें सविस्तर निरूपण करून या अध्यायांत
इतका न शास्त्रार्थ असा तिचा – न हंति न निबध्यते – असा उपसंहार केला। यावरून अविद्येनें कल्पिलेले जे अधि
ष्ठानादिक पांच कर्माचे कर्ते त्यांहून कोणे प्रकानें ही केलेले कर्माचा ब्रह्मात्म साक्षात्कारानें उच्छेद होतो यास्तव
जे परमार्थ संन्यासी आहेत त्यांस पूर्वोक्त अनिष्ट इष्ट मिश्र रूप त्रिविध कर्मफल होत नाहीं हें सिद्ध झालें। आ

त्मा कर्ता भोक्ता नव्हे। असंग सच्चिदानंदरूप ब्रम्हच आहे असा जो साक्षात्कार तोच परमार्थ सन्यास। हा परमार्थ सन्यास जनकादिकांस जरीं होता तथापि त्यांचे बलवत् प्रारब्ध कर्माचे योगानें झाले त्या बाधितानुवृत्तीनें किंवा अविद्वान लोकांनी कल्पिल्यामुळें ते कर्म करीत होते असें दर्शनविरुद्ध नाहीं। जसें परमार्थ सन्यासी जे परमहंसादिक त्यांचे भिक्षाटनादिक-विरुद्ध नाहीं त्याप्रमाणें। यास्तवच विद्वत्सन्यास ज्ञानाचा फलभूत असें म्हणतात आणि ज्ञानास साधन जो सन्यास त्यास विविदिषा सन्यास असें म्हणतात। असा जो नव्हे तो ही ज्ञानोत्पत्ति पूर्वी केलेला किंवा जो केल्या नंतर ज्ञानोत्पत्ति झाली तर तो साधन किंवा फलभूत होतो असें पुढें सांगतील॥१७॥ अधिष्ठानादिक जे पांच त्यांसच कर्मांचें हेतुत्व आहे यास्तव आत्म्यास सर्व कर्मांचा संबंध नाहीं आणि त्या कर्मफलानें बंध ही आत्मा पावत नाहीं असें जें सांगितलें त्याचेंच सविस्तर प्रतिपादन करण्यासाठीं ज्ञान ज्ञेय ज्ञाता इत्यादि परिभाषेचे रचनेनें त्यास त्रिगुणात्मकत्व आहे यास्तव त्यांचा निर्गुण आत्म्याचे ठायीं संबंध नाहीं असें सांगण्या

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना॥ करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः॥ १८॥ छ॥

स आरंभ करतात। ज्ञानं ज्ञेयं-परिज्ञाता-म्हणजे जेणें करून वस्तुतत्वाचा प्रकाश होतो अशी जी इंद्रियादिक स्वरूप प्रत्यक्ष आणि अनुमान शब्दादिक प्रमाणाचे द्वारा झालेली अंतःकरणाची विषयाकार विषयाधिष्ठान चैतन्य प्रतिबिंब रूप चिदाभास युक्त वृत्ति तीसच विषयप्रकाश म्हणतात तें ज्ञान। त्या ज्ञानानें प्रकाश पावणारा म्हणजे आहे असतो अशा व्यवहारास योग्य होणारा जो त्या प्रकाश रूप ज्ञानाचें कर्म किंवा ज्ञानाचा विषय वर्तमान किंवा अतीत घटपटादिक तो ज्ञेय। त्या ज्ञानादिकाचा आश्रय अंतःकरणोपाधिक भोक्ता असा कल्पिलेला जो तो ज्ञाता। मला जें इष्ट आहे त्याचें साधन हें आहे असें जें ज्ञान तें ज्ञान। जावर असें ज्ञान होतें तें ज्ञेय। त्या ज्ञानाचा जो आश्रय तो परिज्ञाता। असी ही कोणी व्याख्या करतात। त्रिविधा कर्मचोदना-म्हणजे या तीन प्रकारांनी युक्त म्हणजे या तिघांचा समुदाय कर्मांची चोदना म्हणजे टाकणे किंवा ग्रहण करणें ज्यास हा नउपादान म्हणतात अशा सर्व कर्मास प्रवर्तक आहे। कारण कोणते ही कर्माच्या आरंभास हीं तीन पाहिजेत यांवाचून एककिं-

वा दोन नसतील तर कर्मांचा प्रारंभ होत नाहीं। चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनं – क्रियेचें प्रवर्तक जें वचन त्यास चोदना असें म्हणतात असें शाबरभाष्यांत सांगितलें आहे। चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः – चोदना- उपदेशश्च-विधि-हे शब्द एकार्थाचेच वाचक आहेत असें भाट्टांनी सांगितलें आहे यावरून प्रवर्तक जें वचन हा चोदनाशब्दाचा मुख्यार्थ आहे तथापि ज्ञानादिकांवर वचनत्व नाहीं यास्तव एथें वचन या अंशाचा त्याग करून लक्षणेनें प्रवर्तक इतकाच अर्थ विवक्षित आहे असें जाणावें। एणेंकरून या प्रवर्तकाचे योगानें कर्मांविषयीं अनात्म्याचीच प्रवृत्ती होते आत्म्याची प्रवृत्ति होत नाहीं असें सुचविलें। करणं कर्म कर्ता इति त्रिविधः – म्हणजे बाह्य जे शब्दादिक विषय त्यांचे ज्ञानास साधन जीं श्रोत्रादिक इंद्रियें आणि आंतर सुख दुःखादिकांच्या ज्ञानास साधन जे बुध्द्यादिक हें करण। कर्तृनिष्ठ क्रियेनें व्याप्त होऊन फल संबंधाचे उत्पत्तीनें उत्पन्न होणारें किंवा प्राप्त होणारें किंवा विकारयुक्त होणारें किंवा घर्षणादिक संस्कारानें युक्त होणारें कर्त्यास ईप्सित जें तें कर्म। त्याचें-

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः॥ प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि॥१९॥

स्वरूप निष्पत्तीस इतर कारकें म्हणजे क्रियेचे आश्रय प्रयोजक नाहींत आणि सर्व कारकांस क्रियायुक्त करण्यास जो प्रयोजक होतो तो कर्ता। याप्रमाणें तीन प्रकारचा। कर्मसंग्रहः – म्हणजे कर्म ज्यावर समवेत होतें म्हणजे राहतें असा म्हणजे क्रियेचा आश्रय त्यास कारक असें म्हणतात। कर्ता कर्म करण संप्रदान अपादान अधिकरण या भेदानें कारकें जरी साहा प्रकारचीं आहेत तथापि संप्रदानादिक जीं तीन कारकें तीं परंपरेनें क्रियेस जनक होतात साक्षात् क्रियेस आश्रय नाहीं यास्तव किंवा करण कर्म कर्ता या तीन कारकांतच संप्रदानादिक तीन कारकांचा समावेश करून॥ करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः असें सांगितलें। यावरून हें षड्विध किंवा त्रिविध कारक च क्रियेचा आश्रय आहे। निर्विकार कूटस्थ आत्मा क्रियेचा आश्रय नाहीं असें सुचविलें॥१८॥ आतां ज्ञान ज्ञेय ज्ञाता आणि करण कर्म कर्ता या दोन त्रिकांस त्रिगुणत्व सविस्तर सांगण्यासाठीं तीं दोन त्रिकें त्रिगुणात्मक आहेत अशी संक्षेपानें प्रतिज्ञा करतात। ज्ञानं कर्म च कर्ता च – ज्ञानाचें स्वरूप पूर्वीं सांगितलें आहे॥ ज्ञानोपाधिक

त्यासत्व ज्ञेयाचा ज्ञानामध्येंच अंतरभाव। कर्म म्हणजे - त्रिविधः कर्मसंग्रह. - एथें सांगीतले ती क्रिया। क्रियेचा धिकत्वासत्व कर्म
आणि करण याचा याक्रियेंतच अंतर्भाव। क्रियेला उत्पन्न करणारा कर्ता। ज्ञाता आणि कर्ता एकच आहेत। कर्त्याला क्रियोपाधिकत्व
असले तरीं त्यास पृथक् ते करून त्रिगुणत्व जे एथे सांगितलें कुतार्किकानें जें कर्त्यास आत्मत्व मानिलें आहे त्याचे निराकरण करण्या
करिता सांगीतलें। गुण सख्यानें गुणभेदतः त्रिधैव - गुण म्हणजे सत्व रजतम हे तीनगुण। सम्यक् म्हणजे कार्यभेदानें निरूपि-
ले आहेत ज्याचठायीं असे जें सांख्य शास्त्र त्याचे ठायीं हें ज्ञान कर्म कर्ते प्रत्येक सत्व रज तम याभेदानें तीन तीन प्रकारचे। -
प्रोच्यते हे कपिलमुन्यादिकानीं सांगीतले आहेत। कपिल मुनि प्रणीत सांख्यशास्त्र पारमार्थिक ब्रह्मात्मैक्याविषयीं जरीं
प्रमाण नाहीं तथापि अपारमार्थिक जो गुणानीं केलेला गौण भेद त्याचे निरूपणाविषयीं व्यावहारिक प्रामाण्य त्यास आहे यास्त
व ज्ञानादिकाचा जो सत्व रजतमोगुणामुळें सात्विकादि भेद सांगावयाचा आहे तो याशास्त्रांतच सांगतो असे नाहीं शास्त्रांतरीं
ही सांगितला आहे अशा सांगण्याविषयीं गुणसंख्याने प्रोच्यते - असे म्हटले हे एवकारानें सूचविलें। अथवा गुणत्रयरूपउपा
धीला सोडून स्वतः आत्म्याला कर्मादिकांचा संबंध नाहीं त्याउपाधीचेच योगानें आहे असें एवकारानें सूचविलें। यथावच्छृणुता
नि अपि - म्हणजे तीं ज्ञान कर्मादिक आणि त्याचा जो गुणामुळें झालेला सात्विकादिक भेद त्याप्रत माझे वाक्यापासून श्रवण कर-
ण्यास सावधान तूं हो। चतुर्दशाध्यायाचे ठायीं - तत्र सत्वं निर्मलत्वात् - इत्यादिकें करून सत्वादिक गुण जीव स्वरूपा संबंध-
कसा करतात त्याचें निरूपण केलें। सत्रावे अध्यायांत - यजंते सात्विका देवाः - इत्यादिकें करून गुणकृत सात्विकादिकस्व
भावाचे निरूपण करून रज आणि तम यागुणानीं केलेला जो स्वभाव त्याचा त्याग करून सात्विक आहारादिकाचे सेवना
नें सत्वगुणानें केलेल्या सात्विक स्वभावाचेंच संपादन करावें असे सांगितलें। या अध्यायात स्वभावेंकरून गुणातीत जो -
आत्मा त्यास क्रियाकारक फलाचा संबंध पारमार्थिक नाहीं गुण कृतच आहे असे दाखविण्याकरितां क्रियाकारक फलां २५४
चें त्रिगुणात्मकच स्वरूप आहे दुसरें स्वरूपच नाहीं यास्तव त्याचा आत्म्याशीं संबंध नाहीं असे सांगतात ह्या विशेषआ

हे यास्तव पौनरुक्त्य नाहीं ॥१९॥ याप्रमाणें ज्ञानाचें आणि कर्माचें आणि कर्त्याचें प्रत्येक सात्विकादिक भेदानें त्रिविधत्व सांगण्याची प्रतिज्ञा करून प्रथम तीन श्लोकानीं ज्ञानाचें त्रिविधत्व सांगतात। विभक्तेषु सर्वभूतेषु-म्हणजे परस्पर व्यावृत्त म्हणजे भिन्न भिन्न असे जे उत्पत्ति नाशवंत अव्याकृत हिरण्यगर्भ विराट् संज्ञक बीज सूक्ष्म स्थूलरूप समष्टि व्यष्ट्यात्मक इत्यवर्ग त्याचे ठायीं। अव्ययं अविभक्तं एकं भावं येन ईक्षते-म्हणजे उत्पत्ति विनाशादिक सर्व विकाररहित अद्वय आणि अधिष्ठानत्वें करून आणि बाधाचें अवधित्वें करून किंवा बाधाचे साक्षित्वें करून सर्वत्र अव्यावृत म्हणजे भेदरहित आणि अद्वितीय असा जो परमार्थ सत्तास्वरूप स्वप्रकाश आनंदरूप आत्मा त्याप्रत वेदांतवाक्याचे श्रवण मननादिकानें उत्पन्न झालेलें जें ब्रम्हात्माकार अंतःकरण परिणामात्मक वृत्तिरूप ज्ञान तेणें करून साक्षात्कारानें पाहतो। तत् ज्ञानं सात्विकं विद्धि-म्हणजे तें मिथ्या प्रपंचाचा बाध करणारें अद्वैत ब्रम्हात्म तत्वदर्शनरूप ज्ञान सात्विक असें तूं जाण। संसार कारण जें राजस तामस ज्ञान तें सात्विक नव्हे असा अभिप्राय॥ २०॥ आ

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते॥ अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्विकं॥ २०॥

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान्॥ वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं राजसं स्मृतं॥ २१॥ ॥

तां राजस ज्ञान सांगतात। पृथक्त्वेन स्थितेषु सर्वभूतेषु-म्हणजे भिन्नभिन्नत्वें करून राहिलेले जे देहादिक त्यांचे ठायीं। पृथग्विधान् नाना भावान्-म्हणजे सुखित्व दुःखित्वादिकें करून परस्पर विलक्षण असे जे प्रतिदेहाचे ठायीं भिन्न भिन्न क्षेत्रज्ञ जीव त्यांप्रत। यत् ज्ञानं वेत्ति-म्हणजे ज्या ज्ञानें करून जाणतो। एथें-येन ज्ञानेन वेत्ति-असा प्रयोग असावा परंतु करणावरच कर्तृत्वाचा आरोप करून-काष्ठानि पचंति-म्हणजे काष्ठें पाक करतात असा जसा लोकांत प्रयोग आहे तसा-यत् ज्ञानं वेत्ति-हा प्रयोग करणावर कर्तृत्वाचा आरोप करून केला। अथवा अहंकाररूप कर्त्याचा आणि अंतःकरणवृत्तिरूप ज्ञानाचा अभेदच आहे या अभिप्रायानें तसा प्रयोग केला असें जाणावें। तत् ज्ञानं विद्धि राजस-म्हणजे तें ज्ञान राजस असें तूं जाण। पुनः ज्ञान पदानें आत्म्यांचा परस्पर भेद त्यांचा ईश्वराशीं भेद त्या आत्म्याहून आणि ईश्वराहून आणि परस्पर अचेतनाचा भेद याप्रकारचें अ-

नौपाधिक प्रपंचभेद ज्ञान सर्वही कुतार्किकाचें राजसच आहे असें रूचविलें ॥ २१॥ आतां तामस ज्ञान सांगतात। यत्तु एकस्मिन्का र्ये अहेतुकं कृत्स्नवत् सक्तं - म्हणजे पूर्वोक्त राजसाहून भिन्न - तु शब्दाचा अर्थ भूतकार्यें बहुत विद्यमान असतां एकेच भूतविकार रूप देहादिक कार्याचे ठायीं किंवा प्रतिमादिकाचे ठायीं अहेतुक म्हणजे उपपत्तिरहित दुसरे भूतकार्यांस आत्मत्व किंवा ईश्वरत्व नाहीं तर याच भूतकार्यास आत्मत्व कसें किंवा ईश्वरत्व कसें असें ज्यांत अनुसंधान नाहीं याप्रकारचें जें कृत्स्नवत्सक्तं - म्हणजे परिपूर्ण प्रमाणे म्हणजे हाच किंवा यापरिमाणाचाच आत्मा किंवा ईश्वर आहे याहून भिन्न नाहीं अशा अभिनिवेशानें युक्त। जसें दिगंबराचे मतीं सावयव देह परिमाणाचा आत्मा किंवा चार्वाकांचे मती देहच आत्मा असें ज्ञान किंवा पाषाण काष्ठ प्रतिमाच किंवा प्रतिमेतच तितके परिणामाचा ईश्वर असें याच कारणास्तव। अतत्वार्थवत् - म्हणजे तत्वार्थाचा अवलंबन करणारें। आणि अल्पंच - म्हणजे आत्म्याचें किंवा ईश्वराचें नित्यत्व किंवा सर्वव्यापकत्व ज्यांत भासलें

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकं ॥ अतत्वार्थवदल्पंच तत्तामसमुदाहृतं ॥२२॥

नियतं संगरहितमरागद्वेषतः कृतं ॥ अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्विकमुच्यते॥ २३॥

नाहीं यास्तव अल्प असें जें नित्यविभु देहारिक्त जो आत्मा तद्भिन्न ईश्वरही नित्यविभू सर्वव्यापक अशा तार्किकादिकाच्या ज्ञानाहून विलक्षण अनित्य परिच्छिन्न देहात्माभिमान रूप ज्ञान किंवा प्राकृत मूढ लोकांचे परिच्छिन्न प्रतिमादि परिमाण प्रतिमात्मक ईश्वर ज्ञान। तत्तामसं उदाहृतं - म्हणजे तें ज्ञान तामस असें शिष्टानीं म्हटलें आहे ॥ २२॥ याप्रमाणें वेदांत मतांचें जें अद्वैतात्म दर्शन रूप सात्विक ज्ञान त्याचा मुमुक्षूनीं स्वीकार करावा। आणि द्वैत दर्शीचें जें आत्मा नित्यविभु प्रति शरीरीं भिन्न भिन्न असें पूर्वोक्त राजस भेद ज्ञान आणि आत्मा अनित्य परिच्छिन्न परिमाणाचा किंवा देहच आत्मा इत्यादिक तामस ज्ञान त्यांचा त्याग करावा असें सांगून आतां त्रिविध कर्म सांगतात। नियतं - म्हणजे शास्त्रोक्त यावत् अंगाचे अनुष्ठान करण्यास जे असमर्थ आहेत त्यांस ही यथाशक्ति अंगानुष्ठान करून अवश्यक

तेच्य असें म्हणजे नित्य। आणि संगरहित - म्हणजे मी असा मोठा याज्ञिक आहें इत्यादिक अभिमानरूप जो राजस अहंकार तेणेक
रून रहित। आणि अरागद्वेषतः अफलप्रेप्सुना कृतं - म्हणजे या कर्मानें राजादिकापासून सन्मान पावेन असा मनांतील जो अभि-
प्राय तो राग - या कर्मानें शत्रूचा पराजय करीन असा जो अभिप्राय तो द्वेष - त्यांहीं करून केलेलें आणि ज्यास फलाची इच्छा नाहीं अ
शा कर्त्यानें केलेलें। यत् कर्म तत् सात्विकं उच्यते - म्हणजे जे होम दानयागादिरूप कर्म त्यास सात्विक असें शिष्ट म्हणतात॥२३
॥ आतां राजस कर्म सांगतात॥ यत्तु कामेप्सुना वा साहंकारेण बहुलायासं क्रियते - तु शब्दानें सात्विकापेक्षां भेद सांगितला। फ
लाची इच्छा करणारा जो कर्ता किंवा पूर्वोक्त संगात्मक गर्वानें युक्त जो कर्ता किंवा वा शब्दानें समुच्चय करून फलेच्छा करणारा
आणि अहंकारानेंही युक्त असा कर्ता त्यांणीं केलेलें जे - बहुलायासं - सर्वांगांचे अनुष्ठानानें क्लेश देणारें काम्य कर्म। तत् राजसं
उदाहृतं - म्हणजे तें राजस कर्म असें शिष्ट म्हणतात। एथें सर्व विशेषणानीं सात्विक कर्मांचीं जीं विशेषणें त्यांचा अभाव सांगि

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः॥ क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतं॥२४॥
अनुबंधं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषं॥ मोहादारभ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतं॥२५॥

तला॥२४॥ आतां तामस कर्म सांगतात। अनुबंधं - म्हणजे पश्चात् होणारें अशुभ। क्षयं - म्हणजे शरीरसामर्थ्याचा किंवा ध
नाचा किंवा सेनेचा जो नाश तो। हिंसा - म्हणजे प्राण्यास होणारी पीडा। पौरुषं - म्हणजे आपलें सामर्थ्य। याचें अनपेक्ष्य - म्ह
णजे आलोचन न करून। मोहात् आरभ्यते कर्म - म्हणजे केवल अविवेकानेंच त्या कर्माचा आरंभ करतात। तत् तामसं उदाहृतं
- म्हणजे त्यास तामस कर्म असें शिष्ट म्हणतात॥२५॥ आतां त्रिविध कर्त्यांचें निरूपण करीत असतां सात्विक कर्ता सांगता
त। मुक्तसंगः - म्हणजे फलाची इच्छा ज्याणें टाकली आहे असा। आणि - अनहंवादी - म्हणजे मी कर्ता असें जो बोलत नाहीं
किंवा आपल्या गुणांची श्लाघा करीत नाहीं। आणि धृत्युत्साहसमन्वितः - म्हणजे विघ्न उपस्थित झालें तरी प्रारंभ केलेले -
कर्माचा त्याग न करण्यास कारणभूत जो अंतःकरणाचा वृत्तिविशेष तो धृति म्हणजे धैर्य - हें मी करीनच अशा निश्चया-

त्मक जी बुद्धि तीउ त्साह - त्यांहीकरून युक्त। आणि सिध्य सिध्योः निर्विकारः - म्हणजे कर्माच्ने सिद्धीने झालेले हर्षामुळें मुख प्रसन्न होणें आणि कर्माचे असिद्धीनें झालेल शोकानें मुख म्लान होणें अशा विकारानें रहित। कर्ता सात्विकः उच्यते - म्हणजे कर्ता - म्हणजे शास्त्र प्रमाणावरून कर्म करणारा फळाचे प्रीतीनें करणारा नव्हे असा जो कर्ता त्यास सात्विक कर्ता असें शिष्ट बोलतात ॥ २६॥ आतां राजस कर्ता सांगतात। रागी - म्हणजे कामादिकानें व्याकुलचित्त। आणि फलप्रेप्सुः - म्हणजे फळाचीइच्छा करणारा। आणि लुब्धः - म्हणजे परद्रव्याचा अभिलाष करणारा किंवा द्रव्य असतांही त्याचा धर्मकार्यादिकार्थ व्यय न करणारा। आणि हिंसात्मकः - म्हणजे आपला अभिप्राय प्रगट करून दुसऱ्याचे वृत्तीचा छेद करणें असी जी हिंसा तीकरण्याविषयीं ज्याचा स्वभाव आहे असा। आपला अभिप्राय प्रकट न करून पूर्वोक्त हिंसा करण्याच्या स्वभावाच्या पुरुष

मुक्तसंगोनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः॥ सिध्यसिध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्विक उच्यते॥२६॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोशुचिः॥ हर्षशोकान्वितः कर्ता तामसः परिकीर्तितः ॥२७॥

अयुक्तः प्राकृतस्तब्धः शठोनैकृतिकोलसः॥ विषादी दीर्घसूत्रीच कर्ता तामसउच्यते ॥ २८॥ ॥

स नैकृतिक असें म्हणतात। आणि अशुचिः - म्हणजे शास्त्रोक्त शौचरहित। हर्षशोकान्वितः - म्हणजे कर्मसिद्धीनें जो हर्ष आणि असिद्धीनें जो शोक त्यांहींकरून युक्त। कर्ता राजसः परिकीर्तितः - म्हणजे असा जो कर्ता तो राजस कर्ता असें शिष्टानीं म्हटलें आहे ॥२७॥ आतां तामस कर्ता सांगतात। अयुक्तः - म्हणजे सर्वकाळ विषयानें आपले कडे चित्त ओढून घेतल्यामुळें जें कर्तव्य त्याविषयीं जो सावधान नाहीं असा। आणि प्राकृतः - म्हणजे बाळाप्रमाणें ज्याचे बुद्धीस शास्त्रसंस्कार नाहीं असा। आणि स्तब्धः - म्हणजे गुरु देवता यांसही जो नम्र होत नाहीं। आणि शठः - म्हणजे दुसऱ्याची वंचना करण्यासाठीं एकजाणत असतांही अन्यथा बोलणारा। नैकृतिकः - म्हणजे आपण परोपकार करणारा आहे असा दुसऱ्यास भ्रम उत्पन्न करून त्याचे वृत्तीचा छेद करून स्वार्थ संपादना विषयीं तत्पर। अलसः - म्हणजे जें अवश्य करावयाचें आहे तें कर

ण्याविषयीं हीज्याची प्रवृत्ति होत नाहीं। विषादी - म्हणजे निरंतर असंतोष स्वभावामुळें शोक करण्याचे स्वभावाचा। दीर्घसू
त्री-म्हणजे निरंतर हजारों शंकांनीं युक्त अंतःकरण असल्यामुळें ज्याची फार हळू हळू प्रवृत्ति होते किंवा आजचें करावयाचें
तें महिन्यानें करण्याचे स्वभावाचा असा जो कर्ता त्यास तामस कर्ता शिष्ट म्हणतात॥ २८॥ याप्रमाणें ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव
गुणभेदतः - याचें व्याख्यान केलें। आतां धृत्युत्साहसमन्वितः - या श्लोकांत सूचविलेले जे धृति आणि उत्साह म्हणजे बुद्धि
यांचे गुणभेदानें त्रिविधत्व सांगण्याची प्रतिज्ञा करतात। बुद्धेः - धृतेश्चैव गुणतः अशेषेण पृथक्त्वेन प्रोच्यमानं त्रिविधं भेदं-
शृणु - म्हणजे हे धनंजया अर्जुना पूर्वोक्त अध्यवसायात्मक म्हणजे निश्चयात्मक वृत्तीनें युक्त जी बुद्धि आणि धृति यां
चा सत्वादिक गुणांनीं केलेला जो त्रिविध भेद तो मी तुला सांगतों तो निःशेष आणि कोणता भेद ग्राह्य कोणता त्याज्य अशा
विवेकें करून सांगतों त्याप्रत तूं श्रवण कर। एथें बुद्धि शब्दानें वृत्तीचें ग्रहण करावें किंवा वृत्तियुक्त अंतःकरणाचें ग्रहण करा

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु॥ प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय॥ २९॥

वें। प्रथम पक्षीं ज्ञान पृथक् सांगावें दुसरे पक्षीं कर्ता पृथक् सांगून ये कारण वृत्तियुक्त अंतःकरणालाच कर्तृत्व आहे आणि ज्ञा
न धृतीचें पृथक् कथन करण्याचें नको। इच्छादिकांची व्यावृत्ति करण्यासाठीं त्यांचे पृथक् कथन केलें असें संभवत नाहीं। वृत्तियुक्त
अंतःकरणाला त्रिविधत्व सांगितलें म्हणजे सर्वांतःकरण वृत्तीस त्रिविधत्व विवक्षित आहे यामुळें इच्छादिकांची व्यावृत्ति विव
क्षित नाहीं अशी शंका एते तथापि अंतःकरण वृत्त्युपाधीनें युक्त जो चिदाभास तो कर्ता। एथें त्या उपाधियुक्तापासून उपाधिनि
राळा करून वृत्तिरूप उपाधिच करणत्वें करून विवक्षित आहे सर्वत्र करणोपहितच कर्ता आहे। जरीं काम संकल्प विचिकि
त्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृति अधृति ह्रीः भीः या सर्व मनोवृत्ति मनोरूपच आहेत अशा अर्थाच्या श्रुतींत सांगितलेल्या कामा
दिक सर्व अंतःकरण वृत्तींस अंतःकरणाचे सत्वादिकाचे भेदानें त्रिविधत्व असल्यामुळें त्रिविधत्व आहे तथापि बुद्धि आ
णि धृति यांचें एथें कथन ज्ञान शक्ति आणि क्रिया शक्ति यांचे उपलक्षणार्थ केलें इच्छादिकांचे व्यावृत्तीसाठीं केलें ना

हीं असें जाणावें ॥ २९॥ बुद्धीचें त्रैविध्य सांगत असतां प्रथम सात्विक बुद्धि सांगतात। प्रवृत्तिं-म्हणजे प्रवृत्तिमार्ग। निवृत्तिंच-आणि निवृत्ति मार्ग-म्हणजे संन्यास। कार्याकार्ये-आणि प्रवृत्ति मार्गाचे ठायीं कर्मानुष्ठान करणें असें जें कार्य आणि निवृत्ति मार्गाचे ठायीं कर्मानुष्ठान न करणें असें जें अकार्य। भयंच अभयं एवच-म्हणजे भय म्हणजे प्रवृत्ति मार्गाचे ठायीं गर्भवासादिक दुःख आणि अभय म्हणजे निवृत्ति मार्गाचे ठायीं गर्भवासादिक दुःखाचा अभाव। बंधं मोक्षंच यो वेत्ति-म्हणजे आणि बंध म्हणजे प्रवृत्ति मार्गाचे ठायीं मिथ्या ज्ञानानें केलेला जो कर्तृत्वादिकाचा अभिमान आणि मोक्ष म्हणजे निवृत्तिमार्गाचे ठायीं तत्वज्ञानानें केलेलें जें अज्ञान आणि त्यांच्या कार्यांचा अभाव यांप्रत जी बुद्धि म्हणजे पूर्वीं सांगीतले प्रमाणें करणावर कर्तृत्वाचा आरोप करून ज्या बुद्धीनें जाणतो। पार्थ सा बुद्धिः सात्विकी-म्हणजे हे अर्जुना ती बुद्धि सात्विकी म्हणावी॥

प्रवृत्तिंच निवृत्तिंच कार्याकार्ये भयाभये॥ बंधं मोक्षंच यो वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्विकी॥ ३०॥

यया धर्ममधर्मंच कार्यंचाकार्यमेवच॥ अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी॥ ३१॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता॥ सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी॥ ३२॥

३०॥ आतां राजस बुद्धि सांगतात। धर्मं अधर्मंच-शास्त्रविहित आणि शास्त्रनिषिद्ध असें जें अदृष्टार्थ उभय। कार्यंच अकार्यं एवच-म्हणजे कर्तव्य आणि अकर्तव्य दृष्टार्थ उभय। यांप्रत-अयथावत् यया प्रजानाति-म्हणजे ज्या बुद्धीनें यथावत्-म्हणजे यथार्थ रूपानें जाणत नाहीं किंवा हा धर्म आहे किंवा नाहीं हें कर्तव्य आहे किंवा नाहीं हें अकर्तव्य आहे किंवा नाहीं असें संशययुक्त ज्या बुद्धीनें पाहतो। पार्थ सा बुद्धिः राजसी-म्हणजे हे पार्था ती बुद्धि राजसी म्हणावी॥ ३१॥ आतां तामस बुद्धि सांगतात। तमसा आवृता या बुद्धिः-म्हणजे विशेषदर्शनाच्या विरोधी जो तमोगुणरूप दोष तेणें करून आवृत झालेली जी बुद्धि। अधर्मं धर्ममिति मन्यते-म्हणजे अधर्माला धर्म असें मानिते। ज्या बुद्धीनें युक्त पुरुष अधर्माला धर्म असें मानितो हें उपलक्षण करून धर्माला अधर्म असें मानितो असें समजावें-आणि सर्वार्थान् विपरीतान् मन्यते-आणि याप्रमाणें सर्व- २५७

ज्ञेय पदार्थ दृष्टार्थ किंवा अदृष्टार्थ त्यांप्रत विपरीत म्हणजे उलटें पाहतो किंवा मानितो। पार्थ सा बुद्धिः तामसी -म्हणजे हे अ-
र्जुना ती बुद्धि तामसी म्हणावी ॥ ३२ ॥ आतां तीन श्लोकांनीं धृतीचें त्रिविधत्व सांगत असतां सात्विक धृति सांगतात। योगेनअ
व्यभिचारिण्या यया धृत्या - म्हणजे चित्तैकाग्यतात्मक समाधिरूप जो योग त्याला सोडून न राहणारी अशी जी धृति म्हणजे
प्रयत्न तेणे करून। मनःप्राणेंद्रियक्रियाः धारयते-म्हणजे मन प्राण इंद्रियें यांचे जे चेष्टात्मक व्यापार त्यांप्रत धारण करतो-
म्हणजे शास्त्रविरुद्ध प्रवृत्तीपासून आवरून घेतो। जो प्रयत्न झाला म्हणजे मन प्राण इंद्रियांचे व्यापार शास्त्रविरुद्ध वि-
षयां कडे होत नाहीं किंवा मनाधीच होतात असें तात्पर्य। पार्थ सा धृतिः सात्विकी - म्हणजे - हे अर्जुना ती धृति सात्विक म्ह-
णावी ॥ ३३ ॥ आतां राजस धृति सांगतात। प्रसंगेन फलाकांक्षी सन - म्हणजे कर्म कर्तृत्वाच्या अभिमानाने फलेच्छा क-

धृत्या यया धारयते मनः प्राणेंद्रिय क्रियाः ॥ योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्विकी ॥ ३३ ॥
यया तु धर्म कामार्थान् धृत्या धारयतेर्जुन ॥ प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥
यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ॥ न विमुंचति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५ ॥

रणारा होत्साता। यया धर्म कामार्थान धारयते- म्हणजे ज्या धृतीनें धर्म अर्थ काम यांप्रत धारण करतो -म्हणजे यांचें अनुष्ठान
निरंतर करावें असें मनांत आणतो। तु शब्दानें मोक्षाचे साधनाचें अनुष्ठान करावें असें मनांत आणित नाहीं असें सुचविलें॥
पार्थ सा धृतिः राजसी -म्हणजे हे अर्जुना ती धृति राजसी म्हणावी ॥ ३४ ॥ आतां तामसी धृति सांगतात। यया - ज्या धृतीनें। स्वप्नं
-निद्रेप्रत। भयं - त्रासाप्रत। शोकं - इष्टवियोग झाला त्यामुळे होणारा त्यासंतापाप्रत। विषादं - खिन्नतेप्रत। मदं एव च -आणि-
शास्त्रनिषिद्ध विषयांचे सेवनानें विवशचित्ततेप्रत। दुर्मेधा. न मुंचति -म्हणजे विवेकासमर्थ ज्याची कुत्सित बुद्धि आहे
असा पुरुष सोडीत नाहीं। सर्व काल पूर्वोक्त स्वप्नादिकाप्रत कर्तव्यत्वें करूनच मानितो। पार्थ सा धृतिः तामसी -म्हणजे हे
अर्जुना ती धृति तामस म्हणावी ॥ ३५ ॥ ॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ श्री नारायणार्पणमस्तु ॥ ॥

त्याप्रमाणें क्रियांचे आणि कारकांचे सत्वादिक गुणाचे योगानें त्रिविधत्व सांगून त्यांचें फळजें सुख त्याचें त्रिविधत्व सांगण्या-
ची प्रतिज्ञा श्लोकाचे अर्धानें करतात। हे भरतर्षभ-इदानीं त्रिविधं सुखं मे शृणु-म्हणजे हे भरत वंशांत श्रेष्ठा अर्जुना आ-
तां माझे वाक्येंकरून त्रिविध सुखाप्रत ग्राह्य कोणतें त्याज्य कोणतें याविषयींचा विवेक होण्याकरतां श्रवण कर। श्रवण
करण्यास विषयांतराकडील मन काढून सावधानचित्त हो। दीड श्लोकानें सात्विक सुख सांगतात। यत्र अभ्यासात् रमते-म्हणजे
ज्या समाधि सुखाचे ठायीं अतिपरिचय रूप जो अभ्यास तेणेकरून तृप्त होतो। विषय सुखाप्रमाणे तत्काळ तृप्त होत नाहीं।
आणि दुःखांतं च निगच्छति-म्हणजे ज्या सुखाचे ठायीं रममाण झाला होत्सातां सर्व दुःखांचा जो नाश त्याप्रत पावतो। किंवा-
अनुभविलों विषयसुखाप्रमाणें अंतीं म्हणजे शेवटीं मोठ्याप्रत अनुभवीत नाहीं॥ ३६॥ तेंच स्पष्ट करून दाखवितात। यत् अग्रे विषमिव-म्हणजे जें सुख ज्ञान वैराग्य समाधीच्या साधनानुष्ठानाचे आरंभीं फार आयास होऊन होतें या-

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ॥ अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखांतं च निगच्छति॥ ३६॥
यत्तदग्रे विषमिव परिणामेमृतोपमं॥ तत्सुखं सात्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजं॥ ३७॥

मुळें विषाप्रमाणें दुःखरूप वाटतें। परंतु परिणामे अमृतोपमं-म्हणजे ज्ञानवैराग्य समाधीचा परिपाक झाला म्हणजे अ-
मृताप्रमाणें निरतिशय प्रीतीचें आस्पद होतें। आणि आत्मबुद्धि प्रसादजं-म्हणजे आत्माकार जी अंतःकरणाची वृत्ति
तिचा जो प्रसाद म्हणजे निद्रालस्यादिकांचे रहितत्वामुळें स्वच्छत्वें करून स्थिति तीपासून उत्पन्न झालेलें राजस सुखा-
प्रमाणें विषयांचे आणि इंद्रियांचे संबंधापासून जें झालेलें नव्हे। आणि जें निद्रा किंवा आलस्यापासून झालेलें नव्हे।
तत्सुखं सात्विकं प्रोक्तं-म्हणजे असें जें अनात्म्याकडील मनाची वृत्ति नाहीशी होऊन सुखस्वरूप आत्माकार अंतः-
करण वृत्तीचे प्रसादापासून झालेलें सुख तें सात्विक सुख असें योग्यांनी म्हटलें आहे। आवृत्ति करून ज्या सुखाचे ठा-
यीं रममाण होतो ज्याचे ठायीं दुःखाचे अवसानाप्रत पावतो तें गुणभेदानें त्रिविध सुख माझे वाक्यावरून ऐक असा अ-

भ्यासाद्रमते - याचा अन्वय । यत्तदग्रे - ज्याश्लोकानें सात्विक सुखाचें लक्षण सांगितलें अशीकोणी व्याख्या करतात ॥ ३७ ॥ आ-
तां राजस सुख सांगतात । विषयेंद्रिय संयोगात् जातं यत् - म्हणजे जें विषय आणि इंद्रियांचे संयोगानें उत्पन्न होतें असें जें अ-
ति प्रसिद्ध स्त्री चंदन पुष्प माला दिक विषयांच्या आणि इंद्रियांच्या संबंधापासून उत्पन्न होणारें । अग्रे अमृतोपमं - म्हण-
जे मनाचा निग्रह करणें इत्यादिक क्लेशन सल्यामुळें आरंभीं मात्र अमृता प्रमाणें गोड । परंतु परिणामे विषमिव - म्हण
जे शेवटीं विषय वियोग किंवा नाश अवश्य होणारा आहे यामुळें ऐहिककिंवा पार लौकिक दुःख देणारें विषया प्रमाणें-
च आहे । असें जें सुख - तत् सुखं राजसं प्रोक्तं - म्हणजे तें राजस सुख असें योग्यानीं म्हटलें आहे ॥ ३८ ॥ आतां ताम
स सुख सांगतात । यत् अग्रेच अनुबंधे आत्मनः मोहनं - म्हणजे आरंभीं आणि परिणामीं आत्म्यास मोह करणारें । आणि निद्रा-

विषयेंद्रियसंयोगात् यत्तदग्रेऽमृतोपमं ॥ परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतं ॥ ३८ ॥
यदग्रे चानुबंधे च सुखं मोहनमात्मनः ॥ निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतं ॥ ३९ ॥
नतदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ॥ सत्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

लस्य प्रमादोत्थं - म्हणजे निद्रा आणि आलस्य आणि प्रमाद म्हणजे कर्तव्याचा निश्चय न होतां केवल मनोराज्य मात्र त्यापासू
न उत्पन्न होतें । सात्विक सुखा प्रमाणें बुद्धीचे प्रसादापासून उत्पन्न होत नाहीं आणि राजस सुखा प्रमाणें विषयेंद्रिय संयोगा
पासून उत्पन्न होत नाहीं असें जें सुख तें तामस सुख असें योग्यानीं म्हटलें आहे ॥ ३९ ॥ आतां न सांगीतलेल्याचा संग्रह कर
न भगवान् प्रकरणाची समाप्ति करतात । प्रकृतिजैः एभिः त्रिभिः गुणैः मुक्तं - म्हणजे सत्वादिक गुणांची जी साम्यावस्था
ती प्रकृति तीपासून उत्पन्न झालेले म्हणजे विषमावस्थेप्रत पावले जे हे तीन सत्व रज तमोगुण । प्रकृति गुण त्रय रूपच आ
हे यामुळें गुण प्रकृतीपासून उत्पन्न झाले असा मुख्यार्थ संभवत नाहीं यास्तव गुणांची विषमावस्था उत्पन्न होते त्यावरून
त्या अवस्थेनें युक्त गुण प्रकृतीपासून उत्पन्न होतात असा गौण अर्थ इथें केला । अथवा प्रकृति म्हणजे माया तीपासून झा

लेले म्हणजे त्या मायेनें कल्पिलेले जेहे बंधकरणारे तीन सत्वरज तमो गुण त्यांहीं मुक्त म्हणजे गुणत्रय रहित। यत्स्यात् तत्-म्हणजे जें होईल असें। सत्वं-म्हणजे प्राणि किंवा अप्राणि असें अनात्मवस्तु। पृथिव्यां वा दिवि पुनः देवेषु नास्ति-म्हणजे पृथिवीचे ठायीं मनुष्यादिकांत आणि स्वर्गाचे ठायीं आणि देवादिकांत कोठेंही नाहीं॥ ४०॥ याप्रमाणें सत्वरजतमोगुणात्मक क्रियाकारकफलरूप संसार सर्वही मिथ्या अज्ञानकल्पिलेला अनर्थास हेतु म्हणोन चतुर्दशाध्यायांत सांगितलेल्याचें निरूपणाची समाप्ति केली। पंचदशाध्यायाचे ठायीं त्या संसारास वृक्षरूपाची कल्पना करून तो वृक्ष रूपानें वर्णून-अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसंगशस्त्रेण दृढेन छित्वा॥ ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्तंति भूयः-या श्लोकानें-विषयवैराग्यरूप दृढ असंग शस्त्रानें त्या संसार वृक्षाचा छेद करून परमात्म्याचा शोध करावा असें सांगितलें। सर्व त्रिगुणात्मक असलें तरीं त्रिगुणात्मक वृक्षाचा छेद कसा होईल असंग शस्त्राचा असंभवच आहे अशी शंका आली तरितिचें

ब्राम्हण क्षत्रिय विशां शूद्राणांच परंतप॥ कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभाव प्रभवैर्गुणैः॥ ४१॥

निराकरण करण्या साठीं आप आपले अधिकारा प्रमाणें शास्त्रविहित जे वर्णाश्रम धर्म त्यांचे अनुष्ठानानें संतोषा प्रत पावलेला जो परमेश्वर त्याचे प्रसादापासून असंग शस्त्राचा लाभ होतो असें सांगण्यासाठीं इतकाच वेदार्थ आहे त्याचें अनुष्ठान परम पुरुषार्थ जो मोक्ष त्याची इच्छा करणाऱ्यांनीं करावें। असें सांगून गीताशास्त्रार्थाची समाप्ति करावी यासाठीं पुढील ग्रंथाचा आरंभ करतात। त्याविषयीं हा श्लोक सूत्रभूत सांगतात। हे परंतप ब्राम्हण क्षत्रिय विशां-हे शत्रूंस ताप देणाऱ्या अर्जुना-ब्राम्हण क्षत्रिय वैश्य। आणि शूद्राणां-म्हणजे शूद्र या वर्णांची। कर्माणि म्हणजे पुढें सांगावयाचीं कर्में स्वभाव प्रभवैः गुणैः विभक्तानि-म्हणजे ब्राम्हण्यादिक स्वभाव प्राप्त होण्यास कारणभूत जे सत्वादिक गुण त्यांहीं-करून परस्पर विभागानें म्हणजे ब्राम्हणांचें हें कर्म क्षत्रियांचें हें कर्म वैश्यांचें हें कर्म शूद्रांचें हें कर्म अशा व्यवस्थेनें युक्त आहेत। तें असें-ब्राम्हण स्वभावाचा शांत त्वास्तव सत्वगुणच कारण आहे। क्षत्रिय स्वभावाला प्रभुत्व शक्तित्वास्त

व किंवा शासन शक्ति त्यास्तव सत्वगुण अंगभूत आहे त्यास असा रजोगुण तोच हेतु आहे। वैश्य स्वभावाचा इच्छास्वभाव त्यास्तव तमोगुण आहे अंगभूत त्याला असा रजोगुणच कारण आहे। शूद्रस्वभावास मूढत्वास्तव रजोगुण आहे अंगभूत त्याला असा तमोगुणच कारण आहे। एथ ब्राम्हण क्षत्रिय विशां-या एका समासयुक्त पदांत ब्राम्हण क्षत्रिय आणि वैश्य यांतिघांचे ग्रहण जें केलें तें तिघांस द्विजत्वामुळे वेदाध्ययनादिक धर्म तुल्य आहेत असें कळविण्या करतां केलें। शूद्राचें पृथक् निराळे पदानें जें ग्रहण केलें तें शूद्रास एक जातित्वामुळे वेदाध्ययनाचा अधिकार नाहीं असें सूचन करण्या करतां केलें यास प्रमाण। ब्राम्हण क्षत्रिय वैश्य शूद्र हे चार वर्ण त्यांत ब्राम्हण क्षत्रिय वैश्य तीन वर्ण द्विजाति-म्हणजे त्यांचें मातेपासून एक जन्म होतें आणि दुसरें मौंजीबंधनानें होतें। दुसरें जें जन्म होतें त्यास माता सावित्री म्हणजे गायत्री आहे-आणि पिता गायत्रीचा उपदेश करणारा आचार्य आहे। परमेश्वरानें गायत्री छंदानें ब्राम्हणाची उत्पत्ति केली। त्रिष्टुप छंदानें क्षत्रियांची उत्पत्ति केली। जगती छंदानें वैश्याची उत्पत्ति केली। शूद्राची कोणते ही छंदानें उत्पत्ति केली नाहीं यास्तव शूद्रांस-संस्कार नाहीं। शूद्र चवथा वर्ण एक जाति आहे अशा अर्थाच्या वसिष्ठ गोतमादिकांच्या स्मृति आणि द्विजाति पदांचा-अर्थ सांगणारें निरुक्त आहे। अथवा। स्वभावप्रभवैर्गुणैः कर्माणि प्रविभक्तानि-यांची दुसरी व्याख्या अशी आहे। स्वभाव म्हणजे मायाख्य प्रकृतिरूप उपादान कारण त्यापासून आहे प्रभव म्हणजे उत्पत्ति ज्यांची किंवा प्राक्जन्मीं केलेले कर्मांचा जो याजन्मीं फल देण्यासाठीं अभिव्यक्त झालेला संस्कार तो स्वभाव तो आहे ज्यांचे उत्पत्तीस निमित्तकारण असे जे गुण त्यांहीं करून ब्राम्हणादिक चार वर्णांचीं कर्में प्रविभक्त आहेत असा पूर्वोक्त च अर्थ। कर्मांची पूर्वोक्त व्यवस्था करणारें शास्त्र ही व्यवस्था करण्यास स्वभावांची अपेक्षा करतें यास्तव शास्त्रानें व्यवस्था केलेलीं कर्में हीं गुणानीं व्यवस्था केलेलीं असें म्हटलें। अर्थबोधन करणारे जे शब्द त्यांस अर्थबोधन करण्यास अभिधा शक्ति सहकारी आहे असा न्याय याविषयीं प्रमाण आहे। ती व्यवस्था कशी शास्त्रांत केली आहे तिचें ज्ञान होण्या

साठीं संक्षेपानें एथें लिहितों। गौतमस्मृतींत द्विजातींस म्हणजे ब्राम्हण क्षत्रिय वैश्य या तीन वर्णांस वेदाध्ययनकरणें यज्ञकरणें दानकरणें हीं तीन कर्में ब्राम्हणास अध्यापनकरणें म्हणजे पढविणें याजन म्हणजे दुसऱ्याचे यज्ञांत ऋत्विक् होऊन त्यांपासून यज्ञ करविणें प्रतिग्रह करणें म्हणजे दान घेणें हीं तीन कर्में क्षत्रिय वैश्यापेक्षां अधिक आहेत। यास हा कर्मांतील पहिलीं अध्ययन यज्ञ दान हीं तीन कर्में ब्राम्हणानीं अवश्य केलीं पाहिजेत। अध्यापन याजन प्रतिग्रह हीं तीन कर्में ब्राम्हणास उपजीवनार्थ आहेत हीं केलींच पाहिजेत असा नियम नाहीं। क्षत्रियांस प्रजेचें किंवा सर्व भूतांचें रक्षण करणें आणि यथान्याय दंड करणें हें ब्राम्हण वैश्यापेक्षां अधिक कर्म आहे। वैश्यांस कृषिकर्म करणें वाणिज्य म्हणजे धन वृद्धीसाठीं व्यापार करणें पशूंचें पालन करणें हें ब्राम्हणक्षत्रियांपेक्षां अधिक कर्म आहे। चवथा वर्ण शूद्र तो एकजाति त्यास सत्य अक्रोध शौच आचमन करण्यासाठीं हस्तपादाचें मात्र प्रक्षालन। श्राद्धकर्म भृत्याचें भरण म्हणजे पोषण करणें आपले विवाहितस्त्रीशीं रत असणें ब्राम्हणक्षत्रिय वैश्य या तीन वर्णांची सेवा करणें हें साधारण आणि असा साधारण धर्म असें सांगीतलें आहे। वसिष्ठस्मृतींत ही याप्रमाणेंच ब्राम्हणास वेदाध्ययनादिक साहा कर्में क्षत्रिय वैश्यांस प्रथम तीन कर्में ब्राम्हणास अध्यापनादिक पुढील तीन कर्में उपजीवनार्थ आहेत क्षत्रियास शस्त्रानें प्रजापालन करून जीवन करणें वैश्यांस कृषि वाणिज्य पशुपालन करून जीवन करणें। शूद्रांस ब्राम्हणादिक तीन वर्णांची सेवा करणें अशी कर्मांची व्यवस्था सांगीतली आहे। आपस्तंबस्मृतींत ही ब्राम्हण क्षत्रिय वैश्य शूद्र हे चारवर्ण। यांत पहिला पहिला जन्में करूनच दुसऱ्यापेक्षां श्रेष्ठ आहे वेदाध्ययनादिक साहा कर्में ब्राम्हणाचीं। क्षत्रियांचीं अध्यापनादिक तीन सोडून वेदाध्ययनादिक तीन आणि दंड युद्धादिक हीं कर्में। वैश्यास दंडयुद्धादिक सोडून वेदाध्ययनादिक तीन कर्में आणि कृषि गायी आदिक पशूंचें रक्षण आणि वाणिज्य हीं कर्में। ब्राम्हणादिक तीन वर्णांची सेवा करणें हें शूद्राचें कर्म असें सांगितलें आहे। याप्रमाणेंच मनुस्मृति आदिकांत सांगितलें आहे॥ ४१॥ छ ॥श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥

आतां ब्राम्हणाचीं स्वाभाविक गुण कृत कर्मं सांगतात। शमः - अंतःकरणाचा उपरम। दमः - बाह्येंद्रियांचा उपरम। तपः - देवद्विजगुरुप्राज्ञ इत्यादिक श्लोकानीं सांगितलेलें शारीरादिक तप। शौच - बाह्य आंतर असें दोन प्रकारचें पूर्वी सांगीतलेंच आहे। सांति - क्षमा पूर्वीं सांगितली ती। आर्जवं - कुटिलभाव नसणें। ज्ञानं - सांगवेदार्थाचें ज्ञान। विज्ञान - कर्मकांडाचे ठायीं यज्ञादिकांचे अनुष्ठानाविषयींचें कुशलत्व। ब्रम्हकांडाचे ठायीं ब्रम्हात्मैक्यानुभव। आस्तिक्यं - सात्विकीश्रद्धा। हे शमादिक नऊ। ब्रम्हकर्म स्वभावजं - सत्वगुणाचे स्वभावानें केलेलें ब्राम्हणजातीचें कर्म। जरीं हे नऊ शमादिक धर्म चार वर्णांस ही सात्विकावस्थेचे ठायीं संभवतात। तथापि बहुतकरून हे धर्म ब्राम्हणजातीचे ठायीं असतात। कारण ब्राम्हणांचा सत्वस्वभाव आहे म्हणून सत्वाचा उद्रेक म्हणजे सत्वगुण जेव्हां वृद्धी प्रत पावतो तेव्हां दुसरे वर्णांचे ठायीं ही हे संभवतात परंतु कदाचित संभवतात। याच तात्पर्यानें शास्त्रांतराचे ठायीं हे धर्म साधारण आहेत असें सांगीतलें आहे। तें असें - विष्णुस्मृतींत - क्षमासत्यं द

शमो दमस्तपः शौचं क्षांतिरार्जवमेवच॥ ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रम्हकर्म स्वभावजं॥ ४२॥

मः शौचं दानमिंद्रिय संयमः॥ अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया॥ आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राम्हणपूजनं॥ अनभ्यसूया न्यतथा धर्मः सामान्य उच्यते - हे धर्म सामान्य म्हणजे चारी वर्णांचे प्रायः चार आश्रमांचे साधारण आहेत असें सांगीतलें आहे। बृहस्पति स्मृतींत ही - दया क्षमा न सूयाच शौचानायासमंगलं॥ अकार्पण्य मस्पृहत्वं सर्व साधारणानिच। एणेकरून दयादिक सर्व साधारण धर्म असें सांगितलें आहे। या दयादिकांची लक्षणें सांगितली आहेत तीं एथें लिहितों। पर किंवा बंधुवर्ग किंवा मित्र किंवा द्वेष करणारा आपत्तीनें युक्त झाला असतां त्याचें रक्षण करणें यास दया असें म्हणतात। बाह्य किंवा आध्यात्मिक दुःख उत्पन्न झालें असतां कोंप करीत नाहीं किंवा मारीत नाहीं तीस क्षमा असें म्हणतात। जो गुणी आहे त्याचे गुणाचा अपलाप करीत नाहीं अल्पगुणी असला तरीं त्यांचे गुणाची स्तुति करतो दुसऱ्याचे दोषाकडे प्रीति नाहीं तिला अनसूया म्हणतात। अभक्ष्यांचे भक्षण न करणें। जे निर्गुण आहेत त्यांशीं संसर्ग न करणें स्वधर्माचे-

ठायीं राखणें यास शौच असें म्हणतात। जें चांगलें आहे परंतु त्याचे अनुष्ठानानें शरीरास फार पीडा होते त्याकर्माचें अनुष्ठा
न नकरणें त्यास अनायास म्हणतात। तें प्रशस्त असेल त्याचें आचरण करणें जें प्रशस्त नसेल त्याचें वर्जन करणें त्यास तत्व
दर्शी मुनींनी मंगल असें म्हटलें आहे। आपले पाशीं स्वल्प जरीं असलें तरीं दीनाचे मनन करून त्यांतून ही कांहींथोडें त
री प्रत्यहीं दानकरणें यास अकार्पण्य म्हणतात। जें मिळेल त्यावरूनी संतोष पावणें आणि दुसऱ्याचे अर्थावर इच्छा नठेव
णें त्यास अस्पृहा म्हणावें॥ हे च आठ आत्म्याचे गुण असें गोतमस्मृतींत सांगीतलें आहे। महाभारतांत ही-सत्यं दमः तपः शौ
चं संतोषो ह्रीः क्षमार्जवं॥ ज्ञानं शमो दया ध्यान मेष धर्मः सनातनः-सर्वभूतांचें हित करणें त्यास सत्य म्हणावें। मनाचा निग्र
ह करणें त्यास दम म्हणावें। स्वधर्म करण्यास तत्पर असणें यास तप म्हणावें। संकर न करणें त्यास शौच म्हणावें। विषयांचा
त्याग करणें यास संतोष म्हणावें। अधर्मापासून निवृत्त होणें यास ह्रीः असें म्हणावें। शीतोष्णादिक द्वंद्वाचें सहन करणें यास क्ष

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनं॥ दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजं॥ ४३॥

मा म्हणावें। समचित्तता असणें त्यास आर्जव म्हणावें। तत्त्वार्थाचा उत्तम जो बोध त्यास ज्ञान म्हणावें। चित्ताचीजी शांतिती
स शम म्हणावें। भूतांचेंहित करण्याचीजी इच्छा तीस दया म्हणावें। मन निर्विषय करणें यास ध्यान म्हणावें। देवल स्मृ
तींत ही-शौचं दानं तपः श्रद्धा गुरुसेवा दया क्षमा॥ विज्ञानं विनयः सत्य मिति धर्म समुच्चयः-व्रत उपवास नियमांहीं
करून शरीरास ताप करणें तें तप। धर्मकार्याचे ठायीं जी बुद्धि ती श्रद्धा। त्यास श्रद्धा नाहीं त्याचें कर्म निष्फळ आहे।
लौकांतील किंवा वेदशास्त्रांतील सकल विद्यांचें धारण करणें तें विज्ञान। निरंतर जे शम आणि दम यांस विनय अ
सें म्हटलें आहे। याज्ञवल्क्य स्मृतींत ही-इज्या-म्हणजे यज्ञ। आचार-दम-अहिंसा-दान-वेदाध्ययन-याकर्मा मध्यें
योगाभ्यासानें आत्मसाक्षात्कार होणें हा उत्कृष्ट धर्म आहे। ही सर्व दैवी संपत्ति ब्राम्हणास स्वाभाविक आणि दुसऱ्यास नै
मित्तिक आहे यास्तव विरोध नाहीं॥ ४२॥ शौर्यं-म्हणजे जे फार बलिष्ठ आहेत त्यांस ही मारण्याची प्रवृत्ति जीस विक्रम अ

सें ह्या म्हणतात। तेजः-म्हणजे दुसऱ्याचे कडून अवमान होऊनये अशी प्रगल्भता। धृतिः-म्हणजे मोठी विपत्ति प्राप्त झाली तरीं शरीर इंद्रियें यांचें पतन नहोण्याचा प्रयत्न। दाक्ष्यं-म्हणजे अकस्मात उपस्थित झालें तें कार्याचे ठायीं व्यामोह नहोतां प्रवृत्ति होणें। युद्धेच अपलायनं-म्हणजे युद्धाचे ठायीं पराङ्मुख नहोणें। दानं-म्हणजे संकोचनकरतां द्रव्याचें दानकरणें। ईश्वरभावः-म्हणजे प्रजापालन करण्या साठीं त्यांचें नियमन करावयाचें आहे त्याविषयींची प्रभुशक्ति। क्षात्रं कर्म स्वभावजं-म्हणजे हें क्षत्रियजातीस विहित कर्म पूर्वोक्त क्षत्रियस्वभावापासून उत्पन्न होणारें आहे। अन्न किंवा धान्य उत्पन्न होण्यासाठीं भूमि नांगरणें पेरणें इत्यादिक कर्म कृषि। गायी आदिक पशूंचें पालन हें गोरक्ष्यं। वाणिज्यं-म्हणजे द्रव्य वृध्यर्थ व्यापारकरणें। क्रयविक्रयादिक करणें। हें वैश्य जातीचे पूर्वोक्त वैश्यस्वभावापासून होणारें कर्म आहे। परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्य स्वभावजं-म्हणजे ब्राम्हणादिक तीन वर्णांचीसेवाकरणें हें शूद्रजातीचें पूर्वोक्त शूद्रस्वभावापासून उत्पन्न होणारें कर्म आहे। याप्रमाणें हे चार वर्णांचे गौण म्हणजे सत्वादिकगुणामुळें होणारे धर्म सांगितले। याशिवाय ह्या यांचे दुसरे धर्मशास्त्रांत सांगितले आहेत। भविष्यपुराणांत - श्रेय म्हणजे कल्याणाचें साधन आणिपापाला उत्पन्न करणारा जो त्यास धर्म म्हणावें। तो अभ्युदयफल आहे। म्हणजे स्वर्गादिलोकीं सुखानुभव होण्यास साधन आहे। त्या धर्मास मूळ वेद आहे आणि तो शाश्वत आहे। वर्ण धर्म १ आश्रम धर्म २ वर्णाश्रम धर्म ३ गौण धर्म ४ नैमित्तिक धर्म ५ या भेदानीं तो धर्म पांच प्रकारचा आहे। एके वर्णत्व मात्राचा आश्रय करून जो धर्म प्रवृत्त होतो तो वर्ण धर्म जसे उपनयन। जो आश्रमाचा आश्रय करून धर्म प्रवृत्त होतो तो आश्रम धर्म जसा भिक्षा मेखला दंड धारण इत्यादि। वर्ण आणि आश्रम या दोहोंचे आश्रयानें जो धर्म प्रवृत्त होतो तो वर्णाश्रमधर्म जसा मौंजी मेखला म्हणजे मुंजा याना वाच्या तृणाची मेखला ब्राम्हणास बांधावी धनुर्ज्या क्षत्रियास बांधावी- मौर्वी वैश्यास बांधावी- ब्राम्हणास बेलाचा किंवा पलाशाचा क्षत्रियांस वडाचा किंवा खदिराचा वैश्यास पिंपळाचा किंवा उंबराचा दंड ब्राम्हणास एण मृगाचें क्षत्रियास रुरु मृगाचें वैश्यास बोकडाचें अजिन म्हणजे चर्म इत्यादिक-

जा गुणाचे योगानें प्रवृत्त होतो तो गौण धर्म जसा जो मूर्धाभिषिक्त आहे म्हणजे ज्यास राज्याभिषेक झाला आहे त्या गुणानें रक्षणें प्रजापालन करणें हा धर्म। पापरूप निमित्त झाल्यामुळें जें प्रायश्चित्त करणें हा नैमित्तिक धर्म। महाभारतांत - अनृशंस्यमहिंसा च प्रमादः संविभागिता॥ श्राद्धकर्मातिथेयं च सत्यमक्रोध एव च॥ स्वेषु दारेषु संतोषः शौचं नित्यानुसूयता। आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप। असा हा सर्व ब्राम्हणादिक चार वर्णांचा साधारण धर्म सांगितला आहे। ब्रम्हचारी गृहस्थ वानप्रस्थ संन्यास असे हे चार आश्रम यांचे साधारण धर्म पूर्वी भविष्यपुराणांत सांगितले ते लिहिलेच आहेत। आणि प्रत्येक वर्णांचे आणि आश्रमांचे असाधारण धर्म षोडशाध्यायांत - अभयं सत्वसंशुद्धिः - यास आरंभ करून - नातिमानिता - यापर्यंत अडीच श्लोकानीं सांगितलेंच आहेत। त्यांचे सविस्तरें करून व्याख्यान त्या श्लोकांचें व्याख्यानांत केलेंच आहे। वसिष्ठ आपस्तंब गौतम मनु आदिकांचे स्मृतींत - ब्रम्हचारी गृहस्थ वानप्रस्थ परिव्राजक म्हणजे सन्यासी हे चार आ

कृषि गोरक्ष वाणिज्यं वैश्य कर्म स्वभावजं॥ परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजं॥ ४५॥

श्रम। त्यांमध्यें ब्रम्हचारि व्रताचा त्याग न करतां एक वेद किंवा दोन वेद किंवा बहूत वेदांचे अध्ययन करून नंतर दुसऱ्या ज्या आश्रमांत जाण्याची इच्छा असेल त्या आश्रमाचा स्वीकार करावा असें सांगून चारी आश्रमांचे पृथक् पृथक् पूर्वोक्तच धर्म सांगितले आहेत आणि हारितादिक स्मृतींत नैष्ठिक ब्रम्हचारी असा एक ब्रम्हचाऱ्यांत भेद सांगीतला आहे। तसाच यायावर म्हणून एक गृहस्थाश्रमांत भेद सांगीतला आहे। तसाच अनुज्ञापिक म्हणोन एक वानप्रस्थाश्रमांत भेद सांगीतला आहे। तसाच चातुराश्रम्यसिद्ध म्हणोन एक सन्यासाश्रमांत भेद सांगितला आहे आणि त्या विशेष आश्रमाचें विशेष धर्म ही सांगीतले आहेत। आणि पूर्वोक्त वर्णाश्रमोचित सांगीतलेले धर्मानुष्टानांची फळें ही स्मृतींत सांगितलीं आहेत त्याचा संक्षेप लिहितों। श्रुति आणि स्मृति यांत सांगीतलेले धर्मांचें अनुष्ठान करणारा मनुष्य या लोकीं कीर्तीप्रत पावतो आणि मरणोत्तर उत्कृष्ट स्वर्गाप्रत पावतो असें मनुस्मृतींत सांगीतलें आहे। सर्व वर्णा-

त स्वधर्मानुष्ठानानें अपरिमित उत्कृष्ट सुख स्वर्गलोकीं होतें तें भोगल्यावर तेथून शेष कर्मानें यालोकीं जन्म होऊन त्यांत जाति-रूप-वर्ण-बल-वृत्त-मेधा-प्रज्ञा-द्रव्यें-धर्मानुष्ठान-हीं फलें प्राप्त होतात। असें आपस्तंब स्मृतींत सांगितलें आहे। वर्ण आणि-आश्रम-स्वकर्मनिष्ठ होत्साते-मरणानंतर कर्मफलाचा अनुभव स्वर्गलोकीं करून-नंतर शेष कर्मानें चांगले देशीं चांगले जातींत चांगले कुळांत चांगलें रूप चांगलें आयुष्य चांगलें अध्ययन चांगलें आचरण चांगलें वित्त म्हणजे द्रव्य चांगलें सुख चांगली मेधा ज्यांस आहे असे जन्मास एतात। जे विपंच म्हणजे स्वधर्मानुष्ठान सोडून यथेष्ठ व्यापार करणारे पूर्वोक्ताहून विपरीत-ते नरकांचे ठायीं कृमिकीटादिकांचे जन्मास येऊन सर्व पुरुषार्थापासून भ्रष्ट होतात। असें गौतम स्मृतींत सांगितलें आहे। ब्रम्हसूत्रांत तृतीयाध्यायाचे ठायीं प्रथम पादांत श्रीवेदव्यासानीं-प्राणोपाधिक जीव मरणानंतर यालोकीं केलेले कर्माचे फलोपभोगासाठीं परलोकीं गमन करते वेळेस परलोकीं उपभोगासाठीं उत्पन्न होणाऱ्या शरीरास बीजभूत जीं भूतसूक्ष्में तीं हीं करून वेष्टित गमन करतो असें सांगून स्वर्गास कर्मफलोपभोगासाठीं गेलेला जीव स्वर्गफलार्थ केलेले कर्माचा फलोपभोग करून ब्रम्हवर्चस कामानें सूर्यदेवतो द्देशें करून-चरूनें होम करावा। ज्यांस पशूंची इच्छा आहे त्यांणी चित्रा यानांवाचे इष्टीनें यजन करावें। अशीं जीं प्रत्येक फलें यालोकचीं प्राप्त व्हावीं यासाठीं केलेलीं शुभ कर्में त्यांचे फलांचें उपभोगासाठीं यालोकीं ब्राम्हण किंवा मनुष्य जन्म पावतात। तसेंच नरकप्रद दुष्टकर्म करणारे यमाचे लोकीं जाऊन नरकादिक यातनांचा अनुभव करून ब्रम्हहत्यादिक जीं नाना कीट पतङ्ग आदिक योनींत जन्म होण्यास साधनभूत कर्में त्यांचे फलोपभोगासाठीं यालोकीं त्यात्या योनींत जन्मास एतात असें प्रतिपादन केलें आहे। तीं कर्में पूर्वोक्त स्मृतींतील शेषशब्दानें घ्यावीं। कोणी काम्य जीं यज्ञदान तपें त्यांहीं करून स्वर्गादिक लोकां प्रत पाऊन पुनः या लोकीं जन्मास एतात। जे काम्य कर्मानें रहित सत्य यज्ञदानांहीं करून युक्त ते अक्षय लोकां प्रत जातात असा कामना आणि तिचा अभाव यामुळें फलभेद हारीत स्मृतींत सांगितला आहे। भविष्यपुराणांत फलाशिवाय ही नित्य कर्मांचें अनुष्ठान स्पष्ट आहे। का

भिक्षाटनादिक करूं नये असें तात्पर्य। जर स्वधर्मास्तव युद्ध करावें तर बंधुवधानें पाप लागेल अशा शंकेचें निवारण करतात। स्वभावनियतं कर्म कुर्वन् किल्बिषं नाप्नोति–म्हणजे पूर्वोक्त जो शमोदमः तपः शौचं–शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं इत्यादिक स्वभाव त्यापासून उत्पन्न होणारें कर्म करणारा पापाप्रत पावत नाहीं। शास्त्र विधिविहित ज्योतिष्टोमांगभूत पशुहिंसानिमित्तक जसें पाप नाहीं त्याप्रमाणें क्षत्रियास शास्त्रविहित युद्धांतील बंधुवधनिमित्तक पाप नाहीं असें तात्पर्य॥ ४७॥ ज्या कारणास्तव शास्त्रविहित हिंसादिकास पापसाधनत्व नाहीं आणि परधर्म हा भयप्रद आहे आणि कोणतें हीं कर्म केलें तरि त्याचे ठायीं सामान्य कांहींतरि दोष आहेच यास्तव हे कौंतेय हे अर्जुना। सदोषं अपि सहजं कर्म न त्यजेत–म्हणजे आपलें शास्त्रविहित स्वभावज कर्म–ज्योतिष्टोम युद्धादिक हिंसादि दोषयुक्त असलें तरी तें अंतःकरणशुद्धीपूर्वी वर्णाश्रमाभिमानयुक्त अज्ञान्यानीं टाकूं नये। –हि सर्वारंभाः धूमेन अग्निः इव दोषेण आवृताः–म्हणजे ज्या कारणास्तव जो आत्मवेत्ता नव्हे तो क्षणमात्रही कर्म केल्याशि

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्॥ स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं॥ ४७॥

सहजं कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत्॥ सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः॥ ४८॥ ॥

वाय राहण्यास समर्थ नाहीं आणि परधर्मानुष्ठानानें पापापासून मुक्त होत नाहीं कारण अग्नि जसा आपले बरोबर उत्पन्न झालेल्या धूमानें आवृत आहे त्याप्रमाणें सर्व स्वधर्म किंवा परधर्म त्रिगुणात्मक त्यास्तव सामान्य दोषानें आवृत आहेतच। यास्तव विषांतील कीट विषास जसा न सोडून विषांतच सहतो त्याप्रमाणें–अगत्या म्हणजे जो आत्मज्ञ नाहीं त्यांणी हिंसादि दोषयुक्त जरी आपलें सहज कर्म असलें तरीं सर्व कर्म त्यागास आपलें सामर्थ्य नाहीं या कारणामुळें त्याचा त्याग करूं नये। जो ज्ञानी सर्व कर्म त्याग करण्यास समर्थ आहे त्याणे त्याचा त्याग करावा असा अभिप्राय॥ ४८॥ ब्रह्मात्मवस्तु नित्य सत्य आहे अनात्मवस्तु सर्व मिथ्या अनित्य आहे अशा नित्यानित्य वस्तुविवेकानें ज्यास या लोकचे उपभोगाविषयीं आणि परलोकचे उपभोगाविषयीं वैराग्य झालें आहे आणि कर्मानुष्ठानानें चित्ताचा मल जाऊन शमदमादि साधनसंपन्न हो

रून शुद्ध ब्रम्हात्मैक्य साक्षात्काराची इच्छा ज्यास झाली आहे असा जो गुरुरूप सती करून वेदांत वाक्य विचारसमर्थ मुमुक्षु ज्याचे उद्देशानें वेदांत विचारात्मक अथातो ब्रम्ह जिज्ञासा इत्यादिक चतुराध्यायी रूप ब्रम्ह मिमांसा प्रवृत्त झाली आहे तोच सर्व कर्म त्याग समर्थ आहे। त्याणें आपलें इष्ट जें ब्रम्हात्मैक्य ज्ञान तत्साधनभूत वेदांतवाक्य विचार करण्यास विक्षेप करणारक र्मांच्या निवृत्ती साठीं श्रवणांग भूत कर्म सन्यास करावा असें श्रुतिस्मृतींत सांगीतलें आहे त्याचेंस्वरूप सांगतात। सर्वत्र-असक्तबुद्धिः-म्हणजे स्त्रीपुत्रादिक जे आसक्ति करण्यास योग्य पदार्थ त्या सर्वांचे ठायीं - हें माझें आणि मी यांचा अशी ज्याची बुद्धि सक्त नाहीं। कारण -जितात्मा-म्हणजे विषयांपासून आवरून वश ज्याणे मन केलें आहे असा। आणि विगतस्पृहः-म्हणजे विषयाक डे मन जाण्यास कारण भूत विषयेच्छा ज्याची गेली आहे। अथवा देह भोगी जीवित या विषयीं हा जो निरिच्छ अथवा सर्व दृश्यप दार्थांचे ठायीं नश्वरत्व मिथ्यात्व रूप दोष दर्शनें आणि नित्यबोधानंदरूप मोक्षरूप आत्मदर्शनें करून जो सर्वत्र विरक्त। आ

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः॥ नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति॥ ४९॥

णि -स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य- या श्लोकांत सांगीतलेले ज्ञाननिष्ठा योग्यतारूप सिद्धीप्रत पावलेला जो तो। सन्यासेन-म्हणजे शि खायज्ञोपवीतादि सर्व कर्म त्यागें करून म्हणजे तत्पूर्वक वेदांत विचार करून। परमां-म्हणजे कर्मापासून उत्पन्न होणारी जी चित्त शुद्धि द्वारा ज्ञान योग्यता रूप अपर सिद्धि तिची फल भूत जी- नैष्कर्म्य सिद्धि-म्हणजे निष्कर्म म्हणजे कर्मरहित जें ब्र म्हात्म तत्व तद्विषयक जें वेदांत वाक्यजन्य ज्ञान तें नैष्कर्म्य तद्रूप सिद्धि। तीप्रत अधिगच्छति-म्हणजे साधनपरिपाकानें पा वतो। अथवा- सन्यासेन-म्हणजे कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन। संगं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्विको मतः- या श्लोकांत सांगीतलेला सात्विक कर्मफल त्याग रूप सन्यास तेणे करून। सर्वत्र असक्तबुद्धिः-इत्यादिक सांगीतले ले- अर्थांच्या विशेषणांनी युक्त होऊन-परमां-पूर्वोक्त असुख्य त्यागापेक्षां श्रेष्ठ अशीजी- नैष्कर्म्य सिद्धि -स्वरूपतः कर्मत्या ग रूप सिद्धि जीस परमहंस्य म्हणतात अशा ब्रम्हात्मतत्व ज्ञान होण्यास योग्यतायेणे एतद्रूप सिद्धीप्रत पावतो॥ ४९॥ ॥

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथाविंदति तत् शृणु–एणेकरून जे सांगण्याची प्रतिज्ञा केली होती तें सांगून पूर्वोक्त साधनसंपन्न सर्व कर्म सन्याशास ब्रम्हात्मज्ञान होण्यास साधन क्रम सांगण्याची प्रतिज्ञा करतात। हे कौंतेय सिद्धिं प्राप्तः–म्हणजे स्वकर्मानुष्ठानानें ईश्वराचे अराधनानें झालेले ईश्वरप्रसादापासून स्वकर्मत्यागपर्यंत ज्ञानोत्पत्ति योग्यतारूप अंतःकरणशुद्धीप्रत पावलेला। यथा ब्रम्ह प्राप्नोति–म्हणजे ज्याप्रकारानें शुद्ध ब्रम्हात्म्याप्रत साक्षात्कारात्मक ज्ञानानें अनुभवितो। तथा समासेन मे निबोध–म्हणजे त्याप्रकाराप्रत त्याचें अनुष्ठान करण्यासाठीं संक्षेपानें माझे वाक्यानें निश्चित कर किंवा जाण। तो प्रकार जाणल्यानें काय होतें तें सांगतात। निष्ठा ज्ञानस्य या परा–म्हणजे जी ज्ञाननिष्ठा प्राप्त झाल्यानंतर दुसऱ्या साधनानुष्ठानाची गरज नाहीं अशी मोक्षास साक्षात् साधनभूत जी। पूर्वोक्त सिद्धीप्रत पावलेल्याची ब्रम्हप्राप्तिरूप वेदांतविचारजन्य उत्कृष्ट ज्ञाननिष्ठा तीप्रत ही संक्षेपानें माझे वाक्यानें निश्चयात्मक ज्ञानानें जाण ॥ ५०॥ तीच ब्रम्हप्रा

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रम्ह तथाप्नोति निबोध मे ॥ समासेनैव कौंतेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५०॥
बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ॥ शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१

प्तिरूप ज्ञाननिष्ठा प्रकारास्फुट सांगतात। विशुद्धया युक्तः–म्हणजे संशय विपर्यय असंभावनादि दोषरहित अशी जी वेदांतविचारजन्य मी ब्रम्हच आहें अशी अंतःकरणवृत्तिरूप बुद्धि तिणें करून युक्त होत्साता। धृत्यात्मानं नियम्य च–म्हणजे धैर्यें करून देहेंद्रियसंघातरूप आत्म्याप्रत विपरीत मार्गाचरणापासून निवारणानें आत्मचिंतनपरायण करून। च शब्दानें योगशास्त्रोक्त चित्तैकाग्र्य साधनसंपन्न होऊन। शब्दादीन विषयान् त्यक्त्वा–म्हणजे शब्द स्पर्श रूप रस गंधादिक जे भोगद्वारा प्रतिबंधक विषय त्यांप्रत टाकून म्हणजे शब्दादिक विषयांपासून श्रोत्रादिक इंद्रियांस आवरून किंवा फिरवून। रागद्वेषौ व्युदस्य च–म्हणजे शरीरनिर्वाहार्थ अवश्य पाहिजेत अशा विषयांचे ठायीं ही लाभानें जी प्रीति आणि लाभ न झाल्यानें जो द्वेष त्यांप्रत टाकून। चकारें करून। याशिवाय ज्ञानास जें प्रतिबंधक असेल त्याचा त्यागक

रून। ब्रम्हभूयाय कल्पते-असा पुढें अन्वय आहे॥५१॥ कोणते साधनाने ब्रम्हभाव रूप मोक्ष प्राप्त होण्यास यो-
ग्य होतो ते सांगतात। जो- विविक्तसेवी-म्हणजे चित्तविक्षेपकरणार जनसंमर्द रहितपवित्र जें अरण्यगिरिगुहादि
क त्याचे ठायीं वासकरण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे असा। आणि लघ्वाशी-म्हणजे निद्रा आलस्यादिक न यावीं यासाठींप
रिमित आणि हित कारक आणि शुद्ध असें जें आहारादिक तें करण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे असा। आणि यतवाक्काय
मानसः-म्हणजे स्वाधीन आहेत वाणी शरीर मन ज्याचे असा यमनियम आसन प्राणायामादिक योगांगानीं युक्त। ध्या
न योगपरः नित्यं- म्हणजे मंत्र जप तीर्थ यात्रा तत्पर नसतां निरंतर आत्माकार अंतःकरणवृत्ति प्रवाहरूप ध्यान आणि
अंतःकरणास वृत्तिरहित करणें असा योग तत्पर। वैराग्यं समुपाश्रितः-म्हणजे दृष्ट किंवा अदृष्ट विषयांचेठायीं स्पृहा
होण्यास विरोधी जो अंतःकरण वृत्ति विशेष त्याचा आश्रय केलेला म्हणजे तेणें करून निरंतर युक्त॥५२॥ अहंकारं-म्ह

विविक्त सेवी लघ्वाशी यतवाक्काय मानसः॥ ध्यान योग परो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः॥५२॥
अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहं॥ विमुच्य निर्ममः शांतो ब्रम्हभूयाय कल्पते॥५३॥

णजे मी मोठ्या कुलांत उत्पन्न झालों आहें माझेसारखा दुसरा कोणी नाहीं असा अभिमान। बलं-म्हणजे असत्य-
स्याविषयींचा आग्रह। एथें बल शब्दानें शारीर बल घेतां येत नाहीं कारण तें स्वाभाविक आहे यामुळें त्याचा त्याग कर
ण्यास अशक्य आहे। दर्पं-म्हणजे धर्माचे अतिक्रमण करण्यास कारणभूत मद। यास प्रमाण-जो हृष्ट आणि दर्प
युक्त आहे तो धर्माचा अतिक्रम करतो अशी स्मृति आहे। कामं-म्हणजे विषयाभिलाष। वैराग्यं समुपाश्रितः। एणें क
रून कामत्याग सांगितला आहे तथापि पुनः त्याचा त्याग करावा असें जें सांगीतलें तें काम त्यागाविषयीं मोठा यत्न क
रावा असें सूचविण्या करितां। क्रोधं-म्हणजे द्वेष। परिग्रहं-म्हणजे स्वतः निःस्पृह असतांही दुसऱ्यानें दिलेली जी श
रीर धारणोपयोगी उपसाधनें तीं। यांप्रत। विमुच्य-म्हणजे टाकून। शिखा यज्ञोपवीतादिकांप्रत हीं टाकून। शास्त्रो-

क्त दंडकमंडलु कौपीना च्छादनादिक शरीर निर्वाहमात्रोपयोगी जें आहे त्याचें मात्र ग्रहण करून परमहंसपरिव्राजक होऊन। निर्मम-म्हणजे जें देह निर्वाहोपयोगी दंडकमंडलु आदिक त्याचें ठायीं-हीं माझीं अशी ममत्वबुद्धि ज्याची गेली आहे असा अहंकार म्हणजे अहंकार गेल्यामुळें हर्ष विषाद नसून शांत चित्तविक्षेपरहित जो यति तो ज्ञानसाधनाचे परिपाकानें। ब्रम्हभूयाय कल्पते-म्हणजे ब्रम्हात्मसाक्षात्कार होऊन ब्रम्हस्वरूपानें स्थिति होणें अशा मोक्षप्राप्तीस योग्य होतो॥ ५३॥ त्याविषयीं क्रम सांगतात। ब्रम्हभूतः-म्हणजे श्रवणमननादिकांचे अभ्यासानें मी ब्रम्हच आहें अशा दृढनिश्चयानें युक्त। आणि प्रसन्नात्मा-म्हणजे शमदमादिकांच्या अभ्यासानें शुद्ध चित्त। याच कारणास्तव-नशोचति न कांक्षति-म्हणजे नष्ट झाले त्याचा शोक करीत नाहीं आणि प्राप्त न झाले त्याची इच्छा करीत नाहीं। याच कारणास्तव रागद्वेष नसल्यामुळें-सर्वेषु भूते-

ब्रम्हभूतः प्रसन्नात्मा नशोचति नकांक्षति॥ समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परां॥ ५४॥

भक्त्यामामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्वतः॥ ततोमां तत्वतो ज्ञात्वाविशते तदनंतरं॥५५॥

षु समः-म्हणजे आपल्याप्रमाणें सर्वत्र सुखदुःख पाहणारा। याप्रकारचा ज्ञाननिष्ठ। मद्भक्तिं लभते परां-म्हणजे मी जो शुद्धात्मस्वरूप परमेश्वर त्याचे ठायीं। जी उत्पन्न झाल्यानंतर दुसरे साधनाची अपेक्षा नसतां ब्रम्हात्मसाक्षात्कारच होतो अशी जी मदाकार चित्तवृत्तिरूप उपासना श्रवणमनफलभूत जीस परिपक्व निदिध्यासन म्हणतात अशा भक्तीप्रत पावतो। अथवा-चतुर्विधाभजंते मां-या श्लोकांत सांगितलेल्या चार भक्तींतील शेवटची जी ज्ञाननिष्ठालक्षण भक्ति तीप्रत पावतो॥ ५४॥ तदनंतर-भक्त्या मां यावान् अस्मि यश्चास्मि तत् तत्वतः जानाति-म्हणजे निदध्यासनात्मक अथवा ज्ञाननिष्ठालक्षण भक्ती करून मी परमेश्वर विभु नित्य परिपूर्ण सत्यज्ञानानंदघन सर्वदा सर्वोपाधिरहित अखंडैकरस अद्वितीय प्रत्यगात्मस्वरूप आहे। असें तत्वतः म्हणजे साक्षात्कारात्मक ज्ञानानें मजप्रत जाणतो। ततः मां तत्वतो ज्ञात्वा म्हणजे याप्रमाणें अखंडानंदाद्वितीय ब्रम्ह मीच आहें असें मजप्रत साक्षात्कारात्मक ज्ञानानें जाणून तदनंतर विशते-म्हणजे ज्ञानानें-

अज्ञान आणि त्याचे कार्याची निवृत्ति होऊन बलवत्तर प्रारब्धभोगानें देहपात झाल्यानंतर सर्वोपाधिरहित स्वरूपानें ब्रह्मरूपच होतो। ज्ञानानंतर असा अर्थ झात्वा एथील त्वा प्रत्ययानें च होतो यास्तव देहपातानंतर असा एथें अर्थ आहे। एणें करून तत्त्वज्ञान्यास विदेहकैवल्य प्राप्त होण्यास प्रारब्धकर्म फलोपभोगानें तोंपर्यंत देहपात झाला नाहीं तितकाच विलंब आहे देहपात झाल्यानंतर विदेहकैवल्यरूप मोक्षाप्रत पावतो अशा अर्थाच्या श्रुतीचा अर्थ एथें भगवंतानीं सांगीतला। ज्ञान अज्ञानास विरोधि आहे यास्तव दीपानें जसा तमाचा नाश होतो त्याप्रमाणें ज्ञानानें अज्ञानाचा कार्यासह नाश होतो तथापि प्रारब्ध कर्म भोग होऊन देहपात होई तोंपर्यंत अज्ञान कार्य देहाहंकारादिक बाधितानुवृत्तीनें राहतें यास दृष्टांत दशमाचे अज्ञानानें मृत झाला असा भ्रम होऊन जें शिरस्ताडन कृतव्रणादिक झालें तें दशम मी अशा आप्ताच्या उद्देशानें साक्षात्कारात्मक ज्ञान होऊन दशमाज्ञान नाश झाला तरीं तत्काल शांत होत नाहीं। पुढें औषधलेपानें हळू हळू शांत होतें। किंवा रज्जूचे अज्ञानानें भ्रमांत भास केला सर्प पाहून जो हृदयांत धडकी बसते देहकंप होतो त्यांची रज्जूचे साक्षात्कारानें रज्जूचे अज्ञानाची आणि सर्पभ्रांतीची निवृत्ति झाली तरीं तत्काल शांति न होतां नंतर कांहीं काळानें होते किंवा तार्किक मतीं उपादान कारणाचा नाश कार्याचे नाशास कारण आहे तो झाल्या नंतर कार्य नाश होतो तें कार्य उपादान कारणा शिवाय एक क्षण पर्यंत उपादान नाश झाल्यानंतर जसें राहतें यास्तव जोंपर्यंत प्रतिबंधक आहे तोंपर्यंत विरोधी उत्पन्न झाले तरीं नाश होत नाहीं। ज्ञानानें अज्ञान नाश झाला तरी तत्कार्य देहाहंकारादिकाचे नाशास प्रारब्ध कर्म प्रतिबंधक आहे असें श्रुतीचे प्रमाण वरून आणि अनुभवावरून सिद्ध आहे। मुक्त झालेला मुक्त होतो देहपाताचे अंतीं विश्वमायेची निवृत्ति पुनः होते अशा अर्थाच्या श्रुति आणि पूर्वोक्त स्मृति आणि ज्ञान्याला ज्ञानोत्तर तत्काल देहपात न होता कांहीं काळपर्यंत पुढेंही राहतो असा अनुभव सर्व संमत आहे। आणि ज्ञानोत्तर तत्काल देहपात होण्यास शिष्य सेवकादिकांचें अदृष्टही प्रतिबंधक आहे यास्तव ज्ञानानें झालेला अज्ञान नाश प्रबु-

वांचून प्रतिबंधकांचा प्रारब्धकर्म फलोपभोगानें नाश झाला म्हणजे देहांतःकरणादिक जें अज्ञानाचें कार्य त्याचा नाश होतो त्यासाठीं पुनः ज्ञानाची अपेक्षा नाहीं। यास प्रमाण -तीर्थे श्वपचगृहे वा नष्टस्मृतिरपि परित्यजन् देहं। ज्ञानसमकालमुक्तः कैवल्यं याति हतशोकः- तीर्थाचे ठायीं अथवा चंडालगृहाचे ठायीं स्मृति नष्ट झालेला ही देहत्याग करून शोकरहित-होत्साता कैवल्य मोक्षाप्रत पावतो असें वाक्य आहे॥५५॥ जो आत्मज्ञ नाहीं आणि अंतःकरण शुद्धी नसल्यामुळें कर्म करण्यासच अधिकारी आहे त्याणें कर्मत्याग करूं नये। जो शुद्धांतःकरण आहे तो कर्मसन्यास करून नैष्कर्म्य सिद्धीप्रत पावतो असें सांगितलें। सन्यास करण्यास ब्राम्हणासच अधिकार आहे क्षत्रियवैश्यांस अधिकार नाहीं असें-तृतीयाध्यायांत-कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः-म्हणून सांगितलें आहे। असें असतां जो क्षत्रिय शुद्धांतःकरण आहे त्याणें कर्मानुष्ठान करावें किंवा कर्मसन्यास करावा। जर कर्मानुष्ठान करावें तर -आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः॥ मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययं॥५६॥

कारणमुच्यते॥ योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते-म्हणून ज्याचें अंतःकरण शुद्ध झालें आहे त्यास कर्मानुष्ठानाचा निषेध सांगितला आहे। जर कर्मसन्यास करावा तर-स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः-म्हणून ब्राम्हणाचा जो धर्म सन्यास त्याचा क्षत्रियास निषेध सांगितला आहे। कर्मानुष्ठान किंवा कर्मसंन्यास यांवांचून तिसरा प्रकार तर नाहींच। ते वांचून शुद्धांतःकरण क्षत्रियांस दोहों तील एका प्रतिषेधाचें उल्लंघन करणें अगतीस्तव आवश्यक आहे। त्यांत कर्मसन्यास ज्ञानास साधन आहे आणि कर्मत्यागानें बंधुवधादिक होणार नाहींत यास्तव तोच श्रेयस्कर आपणास आहे। कर्मानुष्ठान चित्तविक्षेपास कारण असल्यामुळें ज्ञानास प्रतिबंधक आहे आणि त्यांत बंधुवधादिकही होतील यास्तव तें श्रेयस्कर नाहीं असा अर्जुनाचा अभिप्राय जाणून भगवान् बोलतात। जो कर्मानुष्ठानानें शुद्धांतःकरण आहे तो भगवदेकशरणतापर्यंत अंतःकरणशुद्धीचें स्वरूप आहे यास्तव भगवदेकशरणच आहे असा जो सन्या

स प्रति बंधरहित आम्हण तो सर्व कर्मांचा सन्यास करो परंतु त्याचा संसार विमोक्ष भगवत्प्रसादावाचून होतोन
असा क्षत्रियादिक - सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाण - म्हणजे सर्व कर्मानुष्ठान करणाराही आहे। आणि मद्व्यपाश्रयः म्ह
णजे मीच भगवान वासुदेव आहे विशेषकरून आश्रय म्हणजे शरण ज्याचा अभिमानरहित आहे असा सर्व भावांनीं म
ला अर्पण केलें आहे सन्यास नाहीं केला तसेंच सर्व वर्णाश्रम धर्म रूप किंवा लौकिक भोजनगमनादिक तशींच निषिद्ध
सर्व कर्मानुष्ठान करणारा आहे तो मत्प्रसादात् - म्हणजे माझा परमेश्वराचे प्रसाद करून शाश्वतमव्ययं पदं अवाप्नोति - म्हण
जे ज्ञानोत्पत्ति होऊन विष्णुपदाप्रमाणें शाश्वत नित्य परिणामरहित देखील पदास पावतो। असा भगवदेक शरण
जो आहे तो निषिद्ध कर्मां देखील करीत नाहीं। जरी करील तथापि माझे प्रसाद करून त्यास त्यापासून प्रत्यवाय उत्प
न्न होत नाहीं तो माझें ज्ञानें करून मोक्षमार्गी होतो असा भगवदेक शरण नव्हे त्याच्या स्तुति करण्यासाठीं सर्वकर्मानुष्ठान
करणाराही आहे असें म्हटलें। अथवा जसें काष्ठ किंवा काष्ठ अग्नीनें दग्ध होतें त्याप्रमाणें या ज्ञान्याचें स
र्व पाप पुण्य रूप धर्म दाह पावतात असा अर्थ त्या श्रुतीचे प्रमाणावरून प्रायश्चित्तानें जसा पूर्वीचें पापाचा ना
श होतो त्याप्रमाणें ज्ञानानें पूर्व संचित सर्व कर्मांचा दाह होईल परंतु ज्ञानोत्तर जें कर्म त्याचा नाश झाल्यामुळें ज्ञानो
त्तर देह धारण आहे त्या कारणानें झालेलें स्वाभाविक कर्मानें ज्ञान्यास ही बंध होईल असा शंकेच्या निराकरणार्थ
हा श्लोक प्रवृत्त झाला। मी जो प्रज्ञानघन सत्यमात्र तोच आहे। आश्रय ज्यास असा ज्ञानी विहित किंवा निषिद्ध सर्व
करील असतांही माझें अनुग्रहानें नित्यमोक्ष पावतो। ज्ञानोत्तर केलेलें कर्मांहीं करून बंध पावत नाहीं। कमल
पत्रास जसा उदकाचा लेप होत नाहीं त्याप्रमाणें ज्ञान्यास पुण्यपापलेप होत नाहीं। त्याचीं शुभकर्में त्याचे स्नेह्याकडे
जातात अशुभ कर्में त्याच्या द्वेष्यांकडे जातात असा ज्ञानोत्तर आलेल्या ज्ञान्याच्या कर्मांचा ज्ञान्यास लेप होत नाहीं -
किंवा त्याचें फल त्याचे मित्र आणि शत्रू यांस होतें असा विनियोग श्रुतीनें केला आहे॥ ५६॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥

याप्रमाणे वर्णाश्रम धर्मानुष्ठान पूर्वक साधनाकडून फलासह ग्रंथांच्या विधेचें निरूपण करून भगवत्प्राप्ती साठीं साधनभूत भक्ति योगच पुनः सांगतात। ज्या कारणास्तव मोक्षास साधन मला शरण होणें अशी मदेक शरणता च आहे कर्मानुष्ठान किंवा सन्यास नाहीं याकारणास्तव क्षत्रिय जाती तूं - चेतसा सर्व कर्माणि मयि संन्यस्य - म्हणजे विवेकबुद्धीनें दृष्टादृष्टार्थ फल साधन भूत सर्व कर्मांचें - यत्करोषि यदश्नासि - या श्लोकांत सांगितले प्रमाणें मी जो ईश्वर - त्याचे ठायीं अर्पण करून। मत्परः - म्हणजे मी भगवान् वासुदेवच आहें प्रिय ज्यास असा होत्साता। बुद्धियोगमुपाश्रित्य सततं मच्चित्तः भव - म्हणजे कर्माचरणास मोक्षहेतुत्व संपादन करणारा जो - सिध्यसि ध्योः समो भूत्वा - एणेकरून सांगितलेला बुद्धि योग त्याचा आश्रय करून सर्वदा माझ्याचठायीं आहे चित्त ज्याचें राज्य किंवा स्त्री

चेतसा सर्व कर्माणि कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः॥ बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥५७॥
मच्चित्तः सर्व दुर्गाणि मत्प्रसादात् तरिष्यसि॥ अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ५८
यदहंकार माश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ॥ मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

पुत्रादिकांचे ठायीं नाहीं असा मदेकः शरण हो॥५७॥ असाहूं - मच्चित्तः मदेक शरण झालास म्हणजे - मत्प्रसादात् सर्व दुर्गाणि तरिष्यसि माझे प्रसादानें काम क्रोधादिक अथवा आध्यात्मिकाधिभूत आधिदैविक जी संसार दुःख साधन भूत दुस्तर संकटें त्याप्रत तूं आपला आयास न करतां तरशील। अथ चेत् त्वं अहंकारात् न श्रोष्यसि - म्हणजे जर तूं माझे बोलण्यावर विश्वास न करून मी पंडित आहें अशा गर्वानें मी बोलले त्या अर्थाचें श्रवण न करशील म्हणजे अनुष्ठान न करशील आणि आपले इच्छे प्रमाणें सन्यास च करशील तर। विनंक्ष्यसि म्हणजे आपले पुरुषार्थापासून भ्रष्ट होशील॥५८॥ यत् अहंकारं आश्रित्य न योत्स्ये इति मन्यसे - म्हणजे जर - धार्मिक मी क्रूर कर्म करणार नाहीं अशा मिथ्या अभिमानाचा आश्रय करून मी युद्ध करणार नाहीं असें तूं -

मानशील नर। मिथ्या एषः व्यवसायः - तो म्हणजे हा तुझा निश्चय निष्फळ होईल। प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति - म्हणजे कारण क्षत्रियजातीय शरीरामध्ये उत्पन्न करणारा गुणात्मक तुझा स्वभाव युद्ध करण्या विषयीं तुझी प्रेरणा करील॥ ५९॥ प्रकृतीचेंच व्याख्यान करतात॥ हे कौंतेय - हे कुंतीपुत्रा अर्जुना। स्वभावजेन स्वेन कर्मणा निबद्धस्त्वं - म्हणजे तूं क्षत्रिय स्वभावापासून उत्पन्न झालेले शौर्य आदिक कर्मांनें बद्ध केलेला आहे। यत् मोहात् कर्तुं नेच्छसि - म्हणजे बंधुवध होईल यामुळें जातुर्यादिकापासून मोहानें जें करावें तसें करीत अशा स्वभावानें करण्यास इच्छित नाहीस। अवशोपि तत्करिष्यसि - म्हणजे नरा ... हा तूं कर्म परतंत्र आहेस आणि ईश्वर परतंत्र आहेस यामुळें तें करशील च॥ ६०॥ स्वभाव परतंत्रता सांगून ईश्वर परतंत्रता सांगतात॥ हे अर्जुन ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेतिष्ठति - म्हणजे हे अर्जुना जो पृथिवी आदिकांचें ... पृथिव्यादिकां वा अंतरात्मा ... पृथिव्यादिक जाणत नाहीं पृथि

स्वभावजेन कौंतेय निबद्धः स्वेन कर्मणा॥ कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोपि तत्॥ ६०॥
ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति॥ भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया॥ ६१॥

व्यादिक ज्याचें शरीर आहे अशा अर्थाच्या अंतर्यामि ब्राह्मणांत आणि जें कांहीं हें दृश्य जग पाहण्यांत किंवा ऐकण्यांत येतें त्या सर्वांच्या आंत आणि बाहेर व्यापून नारायण स्थित आहे अशा अर्थाच्या नारायणोपनिषदांतील श्रुतींत आणि सर्व भूतांचे ठायीं एक देव म्हणजे प्रकाशस्वरूप परमात्मा गूढ म्हणजे सूक्ष्म जें अंतर्यामि स्वरूप तेणेंकरून राहिलेला आहे तो सर्व जगांत कारणभूत सद्रूपानें व्याप्त आहे। आणि तो सर्वभूतांचा अंतरात्मा आणि कर्माध्यक्ष म्हणजे सर्व जीवांच्या कर्मांचा प्रवर्तक आणि फल देणारा आणि सर्व भूतांचे ठायीं अंतर्यामि स्वरूपानें राहत असतां सर्व जीवांच्या शुभाशुभ कर्मांचा केवल द्रष्टा म्हणजे साक्षी आणि त्या कर्मफलानें किंवा कर्मानें अलिप्त असंग निर्गुण असा आहे अशा अर्थाच्या श्वेताश्वतरोपनिषदांत सर्वांतर्यामी सर्व प्रेरक सर्वांचे निय

मन करणारा सर्वशक्तिपरमेश्वर सांगितला आहे तो सर्व प्राण्यांच्या हृदय देशाचे ठायीं म्हणजे बुद्धीचे ठायींस्थि
त आहे। सर्वव्यापक असतांही त्यास्थलीं अभिव्यक्त होतो याकारणाकरून हृदय देशाचे ठायीं राहतो असें म्हट
लें। जसा श्रीराम सर्व सप्त द्वीप पृथिवीचा अधिपति असतां ही अयोध्येचे ठायीं त्यांचें दर्शन आहे यामुळें त्यास-
अयोध्याधिपति असें लोक म्हणतात त्याप्रमाणें। अर्जुन या संबोधनानें तूं शुद्धांतःकरण आहेस यामुळें अशा परमे
श्वरास जाणण्यास योग्य आहेस असें सूचविलें। ईश्वर सर्व प्राण्यांचे हृदय देशीं काय करीत असतां राहतो तें सांगता
त। भ्रामयन् सर्व भूतानि—म्हणजे परतंत्र सर्व प्राण्यांप्रत आपली शक्तिरूप जी माया तिचे योगानें प्रवृत्ति-
निवृत्तिरूप किंवा विहित प्रतिषिद्धरूप कर्मांचे ठायीं भ्रमवित असतां म्हणजे प्रवृत्त करवीत असतां राहतो। यास दृष्टां
त सांगतात। यंत्रारूढानीव—म्हणजे जसा मायावी पुरुष सूत्र संचाररूप यंत्रावर बसविलेल्या काष्ठनिर्मित स्त्रीपुरु-
षादिरूप कृत्रिम बाहुल्यांप्रत आपले मायाशक्तीनें नाचवितो त्याप्रमाणें। अथवा देहादि स्वरूप जो पंजर तद्रूप यं
त्रांचे ठायीं जीं आरूढ म्हणजे देहादिक मीच आहें किंवा माझें आहे अशा अभिमानाप्रत धारण करणारीं भूतें म्ह
णजे प्राणी त्यांप्रत शास्त्र विहित किंवा प्रतिषिद्ध कर्मांचे ठायीं प्रवृत्त करीत होत्साता अंतर्यामी जो मायोपाधिक प-
रमेश्वर तो आपले शक्तिस्वरूप मायेचे योगानें सर्व भूत शब्दानें सांगितलेले जे हृदयस्थित विज्ञानमय स्वरूप
जीव त्यांचे रूपानें विकार पावतो म्हणजे तद्रूप होतो। जर ईश्वरच माया शक्तीनें विज्ञानमय शब्द वाच्य जीवस्वरूपा
नें परिणाम पाऊन विहित प्रतिषिद्ध कर्मांचे ठायीं जीवांस प्रवृत्त करतो तर कोणते ही कर्म करण्याचा जो प्रयत्न जीव
करतात तो व्यर्थ होईल अशी शंका करूं नये। आपले शक्तीनें परमेश्वर जसा विज्ञानमय स्वरूपानें विकार पावतो
त्याप्रमाणें त्यात्या कर्मांचे ठायीं जो पुरुष प्रयत्न होतो तद्रूपानें ही परमेश्वरच मायाशक्तीनें विकार पावतो। असें आ
हे तर ईश्वर सर्व प्राण्यांस त्यात्या कर्मांचे ठायीं प्रवर्तवितो भ्रमवितो असें अंतर्यामि ब्राह्मणादिकांत आणि यास्मृ

कांत आणि—जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिः। जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः—केनापि देवेन हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि—मी धर्म मात्र जाणतों परंतु माझी त्याविषयीं प्रवृत्ति होत नाहीं। मी अधर्म मात्र जाणतों परंतु त्यापासून माझी निवृत्ति होत नाहीं। हृदयाचे ठायीं स्थित जो कोणी देव तो जशी माझी प्रेरणा करतो त्याप्रमाणें मी करतों अशा स्मृतीनें कर्ता-भोक्ता असा जो भ्रम झाला आहे तो—सर्व कारयिता ईश्वर च आहे कर्तृत्वादिकाविषयीं आपलें स्वातंत्र्य नाहीं आपलें स्वरूप असंग आहे अशा दृढ बोधानें जावा हेंच आहे। आत्मासंगत्व बोधानें मोक्षफल होतें असें च कृत श्रुतिस्मृतींत सांगितलें आहे यास्तव आत्मासंगत्व ज्ञान सफल आहे यास्तव तें जीवास अवश्य झालें च पाहिजे॥ ६१॥ हे भारत तमेव सर्वभावेन शरणं गच्छ—म्हणजे हे भरतकुलोत्पन्ना अर्जुना मनानें वाणीनें कर्मानें सर्वात्मना त्या परमेश्वरा प्रत च संसारोद्धरणासाठीं शरण जा म्हणजे त्याचाच आश्रय कर। तत्प्रसादात्—म्हणजे तत्त्वज्ञानोत्पत्ति पर्यंत जो त्या परमेश्वरा-

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत॥ तत्प्रसादात्परां शांतिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतं॥ ६२॥
इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया॥ विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु॥ ६३॥

चा प्रसाद म्हणजे अनुग्रह तेणें करून। परां शांतिं शाश्वतं स्थानं च प्राप्स्यसि—म्हणजे कार्यासह अविद्येची जो निवृत्ति आणि अद्वितीय स्वप्रकाश परमानंद रूपानें स्थिति होणें असा नित्य मोक्षरूप स्थाना प्रत तूं पावशील॥ ६२॥ सर्व गीतार्थाचा उपसंहार करून सांगतात। इति ते गुह्यात् गुह्यतरं ज्ञानं मया आख्यातं—म्हणजे या प्रकारानें माझा अतिप्रिय जो तूं यास सर्व रहस्यभूत जे मंत्र तंत्र रसायनादिकाहून ही रहस्य असें अथवा कर्मयोग-कर्मसंन्यासरूप जें रहस्य त्यापेक्षांही त्याचें फलभूत मोक्षसाधन आत्मविषयक ज्ञान सर्वज्ञ परम आप्त जो मी त्याणें सांगितलें। एतत् अशेषेण विमृश्य—म्हणजे या मी सांगितलें त्या गीताशास्त्र प्रतिपाद्यार्थाचा साकल्यें करून किंवा पूर्वापर सर्व शास्त्रार्थाच्या एकवाक्यतेनें विचार करून। यथेच्छसि तथा कुरु—म्हणजे आ

पलेअधिकाराप्रमाणें जसें करण्यास इच्छितील तसें कर ॥ ६३॥ यागीता शास्त्रांत एथपर्यंत अशुद्धांतःक
रण मुमुक्षूस मोक्ष साधन ज्ञानोत्पत्ति योग्यता एण्यास प्रति बंधक पापादिकांचे नाशार्थ फलाभिसंधि परित्याग
करून भगवदर्पण बुद्धीनें वर्णाश्रम विहित धर्मानुष्ठान आवश्यक आहे। त्या अनुष्ठानानें अंतःकरण शुद्ध हो
ऊन विविदिषा उत्पन्न झाल्या नंतर ब्राह्मणानें गुरूस शरण जाऊन ज्ञानसाधन वेदांतविचारार्थ सर्वकर्म संन्या
स करावा नंतर भगवदेक शरण होऊन ज्ञानसाधन भूत विविक्त देश सेवित्वादिकांचा अभ्यास करावा नंतर वेदांतश्र
वणादिक करावें म्हणजे त्यापासून ब्रह्मात्म साक्षात्कार होऊन सर्वानर्थ कारण अज्ञानाच्या कार्यासह नाशा
नें मोक्ष होतो संन्यासानधिकारि मुमुक्षु क्षत्रियांनीं अंतःकरण शुद्धी झाल्यानंतर ही भगवदाज्ञा पालन कर
ण्यासाठीं किंवा लोकसंग्रहा साठीं भगवदेक शरण होऊन कर्मे करावीं म्हणजे त्यास पूर्वजन्मकृत संन्यासपरि

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ॥ इष्टोसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितं ॥ ६४॥

पाकानें किंवा हिरण्यगर्भाच्या संन्यासावांचून भगवत्प्रसादें करून जसें ज्ञान उत्पन्न झालें त्याप्रमाणें ज्ञान उत्पन्न हो
ऊन अथवा पुढील जन्मीं ब्राह्मण जन्म होऊन संन्यासपूर्वक ज्ञानउत्पन्न होऊन मोक्ष होतो इतका शास्त्रार्थ सां
गीतला। या अतिगंभीर शास्त्रार्थाचें आकलन करून पर्यालोचन करण्यास बहुत क्लेश आहे तो नव्हावा यासा
ठीं कृपाळु भगवान स्वतांच आपण गीता शास्त्रार्थाचा सारांश सांगतात। सर्वगुह्यतमं मे परमं वचः भूयः शृणु
म्हणजे पूर्वी गुह्य जो कर्मयोग सांगितला त्यापेक्षां ही गुह्य ज्ञान सांगितलें। आतां कर्मयोग आणि तत्फलभूत ज्ञा
नापेक्षां ही फार गुह्य पूर्वी सांगितलें नें हा तुजवर अनुग्रह करण्यासाठीं मी पुनः सांगतों त्या उत्कृष्ट माझ्या वाक्या
प्रत ऐक। मी तुला सांगतों तें आपले लाभासाठीं किंवा पूजे साठीं किंवा ख्याती साठीं सांगतो असें नाहीं तर-इष्टो
सि मे दृढमिति -म्हणजे तूं माझा अतिशय आवडता आहेस याकरितां त्याविषयीं तूं संशय केला नाहींस तथापि। ततः ते हितं व-

ष्यामि - म्हणजे तुझें श्रेयस्कर वाक्य मी बोलतों अथवा मी जें तुझें हित बोलतों तें सर्व प्रमाणानें दृढ आहे। कोणी - दृढमति
असा पाठ करून तुझा माझे ठाइं दृढनिश्चय आहे यास्तव तुझें हित मी बोलतों असा अर्थ करतात ॥ ६४॥ तेंच सांगतात। म-
न्मना भव - म्हणजे मी जो वासुदेव त्याचे ठायींच आहे मन ज्याचें असा हो म्हणजे सर्वदा माझेंच चिंतन कर। कंस शिशु-
पाळांचे ही मन द्वेषानें तुझे ठायीं होतें तसें असावें की काय असें म्हणाल तर सांगतात। मद्भक्तः - म्हणजे माझे ठायीं
प्रेमानें अनुरक्त हो। प्रेमानें माझे ठायीं सर्वदा मनन कर। तुझे विषयीं अनुराग कसा होईल असें म्हणाल तर त्याचें सा-
धन सांगतात। मद्याजी भव - म्हणजे माझें यजन म्हणजे पूजनादिक करण्याचा स्वभाव ज्याचा आहे असा सर्वदा म-
त्पूजातत्पर हो। जर पूजासामग्री नसेल तर - मां नमस्कुरु - म्हणजे कायानें मनानें वाणीनें नम्र भावानें माझें नमस्कार
रूप आराधन कर। हें अर्चन आणि वंदन - श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं। अर्चनं वंदनं दास्यं सख्य मात्मनिवेद-

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥ मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५॥

नं। इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा। क्रियते भगवत्यद्धा तन्मन्येऽधीतमुत्तमं। एथें करून श्रीमद्भाग-
वतांत सांगितलेलें श्रवणकीर्तनादिक भागवतधर्मांचें उपलक्षण आहे। हे नवविध भक्ति विष्णूचे ठायीं पुरुष करी-
ल तर तें उत्तम अध्ययन असें मानितों असा त्याचा अर्थ आहे। मामेवैष्यसि - म्हणजे याप्रमाणें सर्वदा भागवतध-
र्मानुष्ठानानें माझे ठायीं अनुराग उत्पन्न होऊन मन्मना होशील तो मी जो भगवान वासुदेव त्याप्रतच वेदांतवाक्यवि-
चारापासून ब्रह्मात्मैक्य बोध होऊन एशील म्हणजे मद्रूपच होशील। याविषयीं संशय करूं नको। प्रतिजाने प्रि-
योऽसि - म्हणजे याविषयीं मी सत्य प्रतिज्ञा तुजजवळ करतों कारण तूं माझा प्रिय आहेस। प्रियापाशीं प्रता-
रणा वंचना करणें योग्य नाहीं। अथवा - सत्यंते - म्हणजे सति - अंते - असा पदच्छेद करून प्रारब्धकर्माचा भोगानें ना-
श झाला म्हणजे मजप्रतच एशील॥ ६५॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ छ ॥ श्रीनारायणार्पणमस्तु ॥ छ ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततं । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः - एणें करून जें पूर्वी सांगितलें त्यानें व्याख्यान केलें ॥ आतां - ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । तमेव शरणं गच्छ असें जें सांगितलें त्याचें व्याख्यान करतात । सर्वधर्मान् परित्यज्य - म्हणजे वर्णधर्म आश्रमधर्म साधारणधर्म असे जे पूर्वोक्त विद्यमान किंवा अविद्यमान सर्व धर्म त्यांपत टाकून म्हणजे हे मला तारतील यांचे आश्रयानें मी तरेन अशा बुद्धीचा त्याग करून । मां एकं शरणं व्रज - म्हणजे अद्वितीय सर्व धर्मांचा प्रवर्तक आणि फलदाता असा जो मी परमेश्वर वासुदेव त्याप्रत शरण जा म्हणजे धर्म असोत किंवा नसोत दुसऱ्याची अपेक्षा करणाऱ्या पासून काय व्हावयाचें आहे दुसऱ्याची अपेक्षा न करणारा जो भगवद्वस्तु यदृत तेणेकरूनच मी कृतार्थ होईन अशा दृढनिश्चयानें परमानंदघनमूर्ति अनंत जो वासुदेव श्रीभगवान् त्याचेंच क्षणोक्षणीं भजन कर । किंवा हा भगवान वासुदेवच परमतत्व आहे यापेक्षां दुसरें अधिक नाहीं असें विचारपूर्वक प्रेमाचे आधिक्यानें अना-

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ॥ अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६ ॥

त्मचिंता शून्य जी अविच्छिन्न मनोवृत्ति तीणेंकरून चिंतन कर । एथें एका मलाच शरण जा असें सांगितलें त्यानेंच सर्व धर्मांच्या पूर्वोक्त त्यागाचा लाभ झाला असतां सर्व धर्मांचा त्याग करून असें जें अनुवादानें सांगितलें ते सर्व धर्मांचे अनुष्ठानानें जें फल व्हावयाचें तें भगवंतास शरण जाण्यानें होतें असें स्फुटविण्यासाठीं सांगितलें । यावरून सर्व धर्मानें जें फल व्हावयाचें तें मजपासूनच प्राप्त होतें या स्तव मला जो शरण आला त्यास धर्माचरणाची अपेक्षा नाहीं असें सिद्ध केलें । एथील धर्मपद अधर्माचें किंवा कर्मसामान्याचें उपलक्षण करून सर्वकर्मपरित्याग करून सर्वात्मा सर्वभूतस्थ सम जो मी एक त्याप्रत शरण जा मजहून दुसरें कोणी नाहीं असा निश्चय कर एथें नैष्कर्म्यच विवक्षित आहे असा अर्थ भाष्यकार करतात । ही व्याख्या उत्तम नाहीं कारण एथें कर्मत्याग विवक्षित नाहीं । कर्मानुष्ठान करित असतांही त्याविषयीं आदर नसून ब्रम्हचारि गृहस्थ वानप्रस्थ सन्यासी यांस सर्वांनीं भगवदेकशरणत्वा येंइतकेंच विवक्षित आहे। २७१

स्वधर्माविषयीं सर्वांचा आदर आहे तो जाऊन भगवंताचे ठायीं आदर होण्यासाठीं हें वचन सफल आहे। अधर्म तर अनर्थास कारण आहे त्यामुळें त्याविषयीं आदर कोणाचाच नाहीं असें असून त्याचा आदर करूं नये असें जर सांगितलें तर हें वचन निष्फळ होईल। आणि अधर्मपरित्याग करावा हें दुसरे शास्त्रांतील वचनानें सिद्धच आहे त्याविषयीं एथें विधीचें प्रयोजन नाहीं। वर्णाश्रम धर्मास स्वर्गादिक ऐहिक अभ्युदयाचें हेतुत्व असें आहे तसें मोक्षहेतुत्वही आहे अशी शंका होईल तिचे निराकरण करण्यासाठीं हें वचन असें म्हणावें। संन्यासविधीचे शास्त्रानें आणि अधर्मनिषेधशास्त्रानेंच सर्व कर्मत्याग किंवा धर्माधर्मत्याग सिद्ध आहे यामुळें त्याविषयीं एथें अपूर्वविधीचें प्रयोजन नाहीं। संन्यासशास्त्राचा एथें उपदेश केला असें संभवत नाहीं। एथें भगवदेकशरणता विषयींचा विधि विवक्षित आहे कारण सर्वधर्मपरित्याग करून भगवंतास शरण जा असा उपदेश करून गीताशास्त्रार्थाची समाप्तिच केली। आणि भगवदेकशरणतेशिवाय संन्यासास ही सफलत्व नाहीं आणि संन्यासानधिकारी जो अर्जुन त्यास संन्यासाच्या उपदेशाचें प्रयोजनही नाहीं। अर्जुन पुढें करून त्याचे निमित्तानें संन्यासाधिकाऱ्यास हा उपदेश असें म्हणावें तर तझें हित सांगतो सर्व पापापासून तुला मुक्त करीन तूं शोक करूं नको असे उपक्रम उपसंहार अर्जुनाविषयींचे संभवणार नाहीत। यास्तव संन्यासधर्माचे ठायीं ही अनादर करून भगवदेकशरण व्हावें अशा विधीविषयींच एथें भगवंताचे तात्पर्य आहे या कारणानें प्रथम व्याख्याच उत्तम असें कोणी व्याख्याकार म्हणतात। यांचा अभिप्राय असा आहे-या गीताशास्त्रांत साधन आणि फलभूत कर्मनिष्ठा ज्ञाननिष्ठा भगवद्भक्तिनिष्ठा अशा तीन निष्ठा विवक्षित आहेत। त्यांतील सर्वकर्मसंन्यासपर्यंत कर्मनिष्ठेचा उपसंहार-स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः-एणें करून केला। संन्यासपूर्वक वेदांत श्रवणादि परिपाक सहित ज्ञाननिष्ठेचा उपसंहार-ततो मां तत्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरं। एणें करून केला। भगवद्भक्तिनिष्ठा पूर्वोक्त दोन्ही निष्ठेस साधनभूत आहे आणि त्या दोहो निष्ठेची फलभूत म्हण-

जे त्यापासून होणारी आहे तिचा उपसंहार – सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज – या श्लोकांत केला । भाष्यकाराचा अभिप्राय असा आहे कीं – मन्मना भव मद्भक्तः – या श्लोकानें भगवंताचें सत्यप्रतिज्ञत्व जाणून भगवद्भक्तीचें फल मोक्ष आहे असा निश्चय करून भगवदेकशरण हो असें सांगितलें यावरून सर्व कर्मयोगनिष्ठेचें रहस्य जें भगवत्शरणतारूप भगवद्भक्तिनिष्ठा तिचा उपसंहार करून तत्फलभूत वेदांतविहित ज्ञान सांगण्यासाठीं ज्ञाननिष्ठेचा उपसंहार शास्त्रांतरसिद्ध सर्वकर्मसंन्यासाचा अनुवाद करून एथें या श्लोकानें केला । तुझें हित सांगतों सर्व पापापासून तुला मुक्त करीन तूं शोक करूं नको इत्यादिक संवाद प्रस्तावनेंत लिहिल्याप्रमाणें उपनिषदांतील जनकयाज्ञवल्क्यादिकांचे संवादाप्रमाणें विद्यास्तुत्यर्थ आहे असे हे मतभेद या श्लोकांचे व्याख्येविषयीं चे दाखविले आहेत यांतून निर्मत्सर बुद्धीनें विचार करून जो चांगला वाटेल त्या अर्थाचा स्वीकार पंडितानीं करावा । मतभेदानें त्या त्या श्लोकांत उपसंहार करून सांगितलेली भगवदेकशरणतास्वरूप भगवद्भक्तिनिष्ठा – त्या भगवंताचाच मी आहे – तो भगवान् माझाच आहे – तो भगवान् मीच आहें – अशा तीन प्रकारच्या भावनाभेदानें क्रमें करून मृदु मध्य अतिमात्र अशी तीन प्रकारची आहे । पूर्वपूर्व भावनेच्या अभ्यासपरिपाकानें उत्तरोत्तर भावनारूप भगवद्भक्तिनिष्ठा प्राप्त होते । त्या त्रिविध भगवद्भक्तिनिष्ठेचीं उदाहरणें संक्षेपानें एथें लिहितों । सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाहं न मामकीनस्त्वं । सामुद्रो हि तरंगः क्वचन समुद्रो न तारंगः – हे नाथ भगवन् तुझे आणि माझे स्वरूपाशीं भेद नसला तरी मीं तुझा आहे तूं माझा नव्हेस जसा तरंग समुद्राचा आहे परंतु समुद्र तरंगाचा नाहीं अशी भावना मृदु भगवन्निष्ठा । हस्तमुत्क्षिप्य यातोसि बलात्कृष्ण किमद्भुतं । हृदयाद्यदि निर्यासि पौरुषं गणयामि ते ॥ – हे कृष्णा हातास झटका देऊन बलानें गेलास यांत अद्भुत म्हणजे आश्चर्य तें काय । तूं माझाच म्हणोन मी तुला हृदयांत ठेवला आहे तो तूं जर माझे हृदयापासून जाशील तर तूं पराक्रमी असें मानीन । हें मध्यम भगवद्भक्तिनिष्ठेचें उदाहरण । सकलमिदमहं च वासुदेवः परमपुमान् परमेश्वरः स एकः । इति मतिरचला भवत्यनंते हृदयगते व्रजतान् विहाय दूरात् – हें सर्व जगवासुदेव

च आहे परम पुरुष अद्वितीय परमेश्वर वासुदेव तो मीच आहें अशी ज्यांची सर्वांतर्यामी अनंताचे ठायीं बुद्धि झाली आहे त्यांप्रत दा कून तें दूर जा असें यमाचें आपल्या दूतांस भाषण आहे। हें अतिमात्र भगवत भक्ति निष्ठेचें उदाहरण आहे। अहंत्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि – सर्व धर्मांचा अनादर करून किंवा सर्व कर्मांचा त्याग करून तूं मदेकशरण झालास म्हणजे बंधुवधादि निमित्तक संसार हेतुभूत सर्व पापापासून मी तुला प्रायश्चित्तावांचून ही मुक्त करीन – माशुचः – युद्धाविषयीं मीं प्रवृत्त झालों तर बंधुवध निमित्तक प्रत्यवायापासून माझा निस्तार कसा होईल असा तूं शोक करूं नको। धर्मापासून पापाचा नाश होतो असें श्रुतींत सांगितलें आहे मी परमेश्वर धर्मरूपच आहें असें ही श्रुति स्मृतींत सांगितलें आहे। अथवा मला तूं स्वात्मत्वें करून जाणलें म्हणजे मी आपला स्वात्म भाव प्रकाशित करून ज्ञान दीपानें अज्ञान मूलक सर्व धर्मा धर्मरूप तमाचा नाश करून तुला मुक्त करीन ॥ ६६॥ गीता शास्त्रार्थ समाप्त झाला आतां शास्त्र संप्रदाय विधि सांगतात। इदंते अतपस्काय–

इदंते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन॥ नचाशुश्रूषवे वाच्यं नचमां योभ्यसूयति॥ ६७॥

म्हणजे सर्व संसाराचें नाशकरणारें तुला सांगितलेलें हें गीता शास्त्रार्थाचें रहस्य त्यास इंद्रिय जयनाहीं असा जो अतपस्क किंवा तप म्हणजे आलोचन तें नकरणारा किंवा या शास्त्रार्थाचें अनुष्ठाना विषयीं यत्न न करणारा जो त्यास तूं सांगूं नये आणि तपस्वी आहे परंतु त्याची गुरूचे ठायीं आणि देवाचे ठायीं भक्ति नाहीं त्यास सांगूं नये आणि – नचाशुश्रूषवे – म्हणजे भक्तिमान असून ही जो गुरूची देवाची शुश्रूषा म्हणजे पूजा करीत नाहीं किंवा गुरूनें सांगितलेल्याचें अनुष्ठान करीत नाहीं त्यास सांगूं नये। नचमां योभ्यसूयति – म्हणजे मी जो वासुदेव त्याप्रत हा मनुष्य असर्वज्ञ आहे असें मानून मी आपली प्रशंसा करतो असा माझे ठायीं दोषारोप करून माझे ठायीं ईश्वरत्व नजाणून हास्य करतो किंवा माझे ठायीं ईश्वरत्वाचें सहन नकरून माझा द्वेष करतो असा जो माझा उत्कर्ष नसहन करणारा तपस्वी भक्त शुश्रूषु जरी आहे तथापि त्यास कदापि सांगूं नये अर्थात जो तपस्वी भक्त शुश्रूषु कृष्णानुरक्त आहे त्यास सांगावें असें सिद्ध होतें। एक एक विशे

षणानें हीजो रहित आहे तो हें रहस्य सांगण्यास अयोग्य आहे असें सूचविण्या करितां चार नकाराचा प्रयोग श्लोकांत केला यावरून हें रहस्य ज्यास सांगावयाचें आहे त्यास अधिकार येण्यास तप गुरुभक्ति शुश्रूषा भगवदनुरक्ति अवश्य पाहिजे व तप किंवा मेधा यांचा मात्र विकल्प आहे असें भाष्यकार मत आहे ॥ ६७॥ याप्रमाणें संप्रदाय विधि सांगून त्याचें अनुष्ठान करणारास फल सांगतात। यः इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेषु अभिधास्यति – म्हणजे जो संप्रदाय प्रवर्तक परमपुरुषार्थ साधन त्वास्तव सर्वत्र प्रकाशित करण्यास अयोग्य अशा या कृष्णार्जुन संवाद रूप ग्रंथां प्रत माझे ठायीं अनुरक्त जे माझे वासुदेवाचे भक्त त्याचे ठायीं ग्रंथस्वरूपानें किंवा अर्थ स्वरूपानें स्थापन करील। कसें स्थापन करावें तें सांगतात। भक्तिं मयि परां कृत्वा – म्हणजे हीं ग्रंथ किंवा तदर्थ स्थापनरूप परमगुरु जो परमेश्वर त्याची शुश्रूषा च मी करतों –

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभि धास्यति ॥ भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ६८ ॥
न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ॥ भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९ ॥

असा दृढ निश्चय करून स्थापन करील। मामेव एष्यति असंशयः – म्हणजे तो तो मी वासुदेव याची भक्ति त्या समाप्त होऊन मज प्रत च लवकर येईल म्हणजे मुक्त होऊन मद्रूप च होईल याविषयीं संशय नाहीं। एथें – मद्भक्तेषु – असें पुनः भक्तीचें ग्रहण केलें यावरून पूर्वोक्त तप आदिक तीन विशेषणें नसली तरी ज्यास भक्ति आहे तो हें गीता शास्त्राचें रहस्य सांगण्यास अधिकारी आहे असें सूचविलें ॥ ६८॥ तस्मात् मनुष्येषु कश्चित् मे प्रियकृत्तमः – म्हणजे माझे भक्ताचे ठायीं या गीता शास्त्राची प्रवृत्ति करणाऱ्या पेक्षां दुसरा मनुष्यांचे ठायीं माझें फार प्रिय करणारा नाहीं। न च भविता – म्हणजे पुढें ही होणार नाहीं। तस्मात् – अन्यः प्रियतरः – म्हणजे पूर्वीं ही त्याहून दुसरा फार मला प्रिय कोणी झाला नाहीं। अथवा मद्विषयीं अतिशयित प्रीति ज्याची आहे असा कोणी सांप्रत नाहीं पुढें ही होणार नाहीं पूर्वीं ही झाला नाहीं ॥ ६९॥ श्रीकृष्णार्पण०॥

अध्यापकाचें फल सांगून या गीताशास्त्राचें अध्ययन करणारास फल सांगतात। य: आवयो: इमं धर्म्यं संवादं अध्येष्यते -म्हणजे जो तूं अर्जुन आणि मी कृष्ण यांचा धर्माला उत्पन्न करणारा किंवा धर्मं चिन्ह हा किंवा धर्मरूप जो हा संवाद याचें ज परूपानें अध्ययन करील म्हणजे पठन करील तेन ज्ञानयज्ञेन अहं इष्ट: स्यां इति मे मति: -म्हणजे त्याणे चतुर्थाध्यायां न सांगितलेला जो द्रव्ययज्ञादिकापेक्षां श्रेष्ठ ज्ञानयज्ञ तेणें करून माझें सर्वेश्वराचें यजन केलें किंवा पूजन केलें असा मा- झा निश्चय आहे। जरी केवल पठन करणारा गीतार्थ न जाणून जपरूप पठन न करील तथापि तें ऐकून माझें हा स्तवन करतो अशी बुद्धि मला उत्पन्न होऊन मी त्याजवळ उभा राहतो जसा लोकांत एक दुसऱ्यानें कोणी कोणाचें नाव घेऊन हाक मारिली तर ऐकणारास हा मलाच हाक मारतो अशी बुद्धि होऊन हा काय म्हणतो तें ऐकावयास तो त्याजवळ येऊन उभा राहतो त्याप

अध्येष्यते च इमं धर्म्यं संवादमावयो:। ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्ट: स्यामिति मे मति:॥ ७०॥ ॥
श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नर:। सोऽपि मुक्त: शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणां॥ ७१॥

माणें या स्तव केवल याचें जपमात्रानें हा अंत:करण शुद्ध होऊन ज्ञानोत्पत्ति द्वारा ज्ञानयज्ञाचें जें मोक्षरूप फल तें प्राप्त होतें मग अर्थानुसंधानपूर्वक पाठ करणारास तर तत्कालींच साक्षात् ज्ञानानें मोक्ष होतो हें काय सांगावयाचें आहे। माझा निश्चय आहे असें सांगीतल्यानें हा अर्थवाद नव्हे फलविधीच आहे असें जाणावें॥ ७०॥ आतां या गीताशास्त्राचें श्रवण करणाऱ्यास फल सांगतात। श्रद्धावान अनसूयश्च य: नर: शृणुयादपि -म्हणजे दुसरा मोठ्यास्वरानें या गीताशास्त्राचें पठन करित असतां श्रद्धेंकरून युक्त होत्साता आणि हा मोठ्या स्वरानें किमर्थ पठन करतो हे किंवा अबद्ध पठन करतो अशा दोषदृष्टीनें रहित जो मनुष्य या गीताशास्त्राचें केवल श्रवण ही करील। सोऽपि मुक्त: पुण्यकर्मणां शुभान् लोकान् प्राप्नुयात् -म्हणजे केवल अक्षर मात्रांचें श्रवण करणारा ही तो सर्व पापांपासून मुक्त होत्साता अश्वमेधादि

क शुभ कर्म करणाऱ्यास जे प्राप्त व्हावयाचे पुण्यलोक त्यांप्रत पावेल। अपि शब्दानें अर्थ आणणारा शुभलोकाप्रत पावेल म्हणून
काय सांगावयाचें आहे असें सूचविलें॥७१॥ शिष्यास ज्ञान होई तों पावेतों कारुणिक गुरूनें ज्ञान सांगण्याचा प्रयास करावा हें
सूचविण्यास्तव सर्वज्ञही भगवान अर्जुनास पुसतात। हे पार्थ त्वया एतत् एकाग्रेण चेतसा श्रुतं-म्हणजे हे अर्जुना मी सां-
गितलेलें हें गीताशास्त्र तूं एकाग्र मनानें अर्थनिश्चयपूर्वक श्रवण केलेंस काय। हे धनंजय ते अज्ञान संमोहः नष्टः क-
च्चित्-म्हणजे हे धनंजया अर्जुना अज्ञानानें झालेला जो भ्रम तो तुझा या गीताशास्त्रार्थाचे ज्ञानानें गेला काय। जर भ्रम
गेला नसेल तर पुनः उपदेश करीन असा भाव॥७२॥ असें भगवद्वाक्य ऐकून कृतार्थ झालेला अर्जुन पुनः उपदेशाची अ-
पेक्षा नाहीं असें बोलतो। हे अच्युत त्वत्प्रसादात् मोहः नष्टः स्मृतिः लब्धा-म्हणजे हे अच्युत स्वरूपा कृष्णा अज्ञानापासू-

कच्चिदेतत् श्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा॥ कच्चिदज्ञान संमोहः प्रणष्टस्ते
धनंजय॥७२॥ अर्जुन उवाच॥ नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्म-
याच्युत॥ स्थितोस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव॥७३॥ श्रीकृष्णार्पणं॥

न झालेला विपरीत ज्ञानात्मक माझा मोह नष्ट झाला॥ मोहनाश कशानें झाला तो सांगतो। तुझ्या प्रसादें करून तुझ्या उपदे-
शापासून मला निःसंशय आत्मज्ञान प्राप्त झालें। अच्युत या संबोधनानें तुझ्या आत्मत्वें करून निश्चय झाल्यानें तुझा वि-
योग नाहीं तुझें आत्मरूपानें सर्वदा स्मरणच आतां आहे असें सूचविलें। यास्तव-गत संदेहः स्थितोस्मि-म्हणजे स-
र्व संशय ज्याचे गेले आहेत असा मी युद्ध कर्तव्यतारूप तुझे आज्ञेचे ठायीं स्थित आहें। आणि करिष्ये वचनं तव-म्हण-
जे यावज्जीवनपर्यंत परमगुरु जो भगवान वासुदेव त्याचें वचन करीन तुझे आज्ञेचें परिपालन करीन। एणेंकरून
गुरुआज्ञेचें परिपालन शिष्यास आवश्यक आहे असें सूचविलें आणि केलेल्या प्रयासाचें साफल्य झालें असा भगवंता-
चा अर्जुनानें संतोष केला। एणेंकरून गीताशास्त्राचें अध्ययन करणाऱ्यास भगवत्प्रसादानें मोक्षपर्यंत ज्ञानलाभ

अतद्रूप होतो असा या शास्त्राचे फलाचा उपसंहार केला ॥ ७३ ॥ शास्त्रार्थ समाप्त झाला आतां कथासंबंधाचे अनुसंधानानें संजय धृतराष्ट्राप्रत बोलतो । इति अहं महात्मनः वासुदेवस्य पार्थस्य च - म्हणजे याप्रमाणे मी महात्मा जो वासुदेव आणि अर्जुन यांच्या । अद्भुतं रोमहर्षणं इमं संवादं अश्रौषं - म्हणजे लोकांमध्यें असंभाव्य आहे यामुळे समस्तां विस्मय करणारा आणि शरीरावर रोमांच उभे करणारा असा जो हा संवाद यांचा ऐकता झालों ॥ ७४ ॥ तूं दूर असतां कसा संवाद ऐकला स अशा शंकेचे निराकरणार्थ बोलतो ॥ व्यासप्रसादात् - म्हणजे व्यासानें मला दिले जे चक्षु आणि दिव्य श्रोत्र त्यांहीं करून दूरदेशीं मी पाहत होतों आणि ऐकत होतों एतद्रूप व्यासप्रसादानें । एतत् परं गुह्यं श्रुतवान् - म्हणजे अत्यंत गुह्य अशा या गीताशास्त्राप्रत मीं ऐकलें । ते गीताशास्त्र कसें तें सांगतो । योगं - म्हणजे योगप्राप्ति होण्यास अव्यभिचारि कारण कृष्णा

संजय उवाच ॥ इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणं ॥ ७४ ॥ व्यासप्रसादात् श्रुतवानेतद्गुह्यमहं परं ॥ योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयं ॥ ७५ ॥ राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतं ॥ केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥

र्जुन संवादरूप अशा शास्त्राप्रत । स्वयं योगेश्वरात् कृष्णात् साक्षात् कथयतः श्रुतं - म्हणजे आपले परमेश्वर स्वरूपानें कथन करणारा जो श्रीकृष्ण त्यापासून मी साक्षात् श्रवण केलें परंपरेनें केलें नाहीं । एणें करून भगवंतानें ब्रम्हदेवास सकल शास्त्राचा उपदेश स्वमुखानें केला त्याचें श्रवण ब्रम्हदेवानें साक्षात्केलें तद्द्वारा परंपरेनें दुसऱ्यांनीं केलें त्याप्रमाणें मी या शास्त्राचें मी साक्षात् भगवंताचे मुखापासून श्रवण केलें मी मोठा ब्रम्हदेवाप्रमाणें भाग्यवान् आहें असें आपलें अभिनंदन संजयानें केलें ॥ ७५ ॥ हे राजन् - हे राजा धृतराष्ट्रा । अद्भुतं पुण्यं केशवार्जुनयोः इमं संवादं - म्हणजे लोकोत्तर आणि श्रवणें करून पुण्य करणारा पाप नाश करणारा जो केशवार्जुनाचा हा संवाद याचें । संस्मृत्य संस्मृत्य मुहुः मुहुः हृष्यामि च - म्हणजे वारंवार स्मरण करून मी हर्षाप्रत पावतों । हें किंवा रोमांचित शरीर होतें असा ध्वनि संजयानें फार आदर सुचविला ॥ ७६ ॥

जें विश्वरूप अर्जुना कारणें भगवंतानें आचार्य दाखविलें त्याचें स्मरण करून बोलतो ॥ तच्च हरेः अत्यद्भुतं हरेः रूपं संस्मृत्य संस्मृत्य — म्हणजे हरीनें अर्जुनाला जें दाखविलें अति अद्भुत विश्वरूप त्याचें स्मरण करून स्मरण करून। महाराज मे विस्मय भवति पुनः पुनः हृष्यामि च — म्हणजे हे महाराजा धृतराष्ट्रा मला मोठा विस्मय होतो आणि वारंवार हर्ष होतो ॥ ७७ ॥ याव रून आपले पुत्राचे विजयाची आशा करूं नको असें सांगतो। यत्र योगेश्वरः कृष्णः — म्हणजे ज्या युधिष्ठिर पक्षाचे ठायीं सर्व योगसिद्धींचा ईश्वर सर्वज्ञ सर्वशक्ति भक्त दुःखाचा नाश करणारा श्रीकृष्ण स्थित आहे। यत्र पार्थः धनुर्धरः — म्हणजे आणि ज्या धर्मराजाचे पक्षाचे ठायीं गांडीव धनुष्याचें धारण करणारा नर अर्जुन स्थित आहे। तत्र श्रीः विजयः लक्ष्मीः — म्हणजे तेथें म्हणजे नर नारायणांनीं अधिष्ठिलेल्या त्या धर्मराजाच्या पक्षाचे ठायीं राज्य लक्ष्मी शत्रु पराजयानें होणार। उत्कर्ष

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ॥ विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥ यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ॥ तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यास० अष्टाद० स० ॥ १८

रूप विजय उत्तरोत्तर अभिवृद्धि पावणारा। राज्य लक्ष्मीरूप भूति — ध्रुवा — म्हणजे अवश्य होणारा। याचा सर्वत्र श्रीआदिकाचे ठायीं अन्वय आहे। आणि नीतिः — न्यायही अवश्य होणार आहे। मतिर्मम — या प्रमाणें माझा निश्चय आहे। यास्तव व्यर्थ पुत्र जयाची आशा टाकून भगवद्रूप युक्त झाल्यामुळें लक्ष्म्यादिकानीं युक्त होणार पांडवाबरोबर संधि करावा हें योग्य आहे असें तात्पर्य ॥ ७८ ॥ गीताशास्त्रस्य गूढार्थप्रकाशार्थं मया कृतः ॥ भाषाविवृतिदीपोयं मज्ञाना हतिमन्तः ॥ श्रीकृष्णायार्पितो भक्त्या मीराजन्न पुरस्सरं ॥ अनेन प्रीयतां देवो श्रीपतिः श्रीपतिः स्वराट् ॥ मीमांसा न्याय पंचास्य सघनार्य सूरिणां ॥ शिष्य स्येषा कृतिर्भूयात् रघुनाथस्य सन्मुदे ॥ इति श्री मद्भगवद्गीतायाः रघुनाथ शास्त्रिकृत भाषाविवृतौ अष्टादशो ध्यायः समाप्तः ॥ शुभं भवतु ॥ ॥ श्रीकृष्ण प्रसादात् भक्तश्योद्धारण मस्तु ॥

इति १७८२ सिद्धनाम संवत्सरे फाल्गुन मासे कृष्ण पक्षे चतुर्थी तिथौ सोमवासरे तद्दिने इदं पुस्तकं समाप्तं ॥

अध्यायांची अनुक्रमणिका.

हा ग्रंथ पुणें येथें बाळकृष्ण रामचंद्र शास्त्री ठकार यांचे छापखान्यांत छापिला ॥ आवृत्ति प्रथम किंमत

इति श्री भाषा विवृति सहित गीता समाप्त ॥